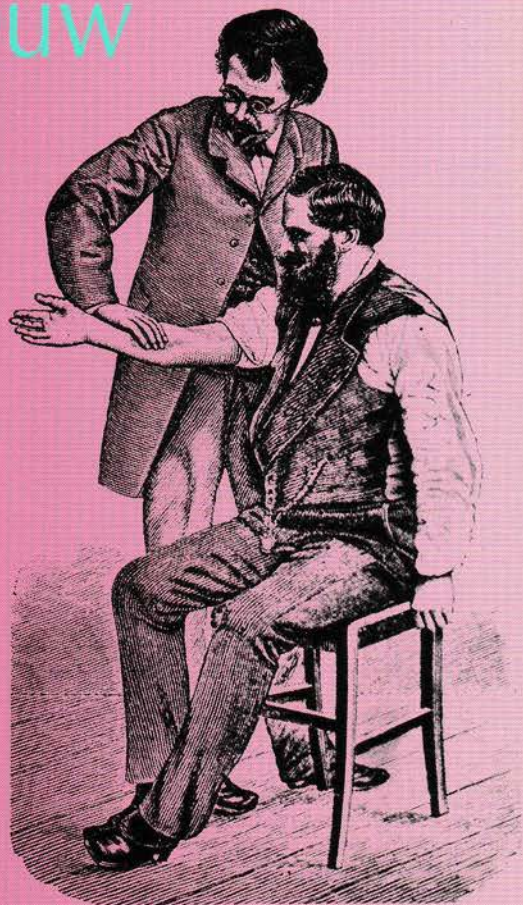

TH. J. A. TERLOUW

De opkomst van het
HEILGYMNASTISCH
BEROEP in Nederland
in de 19de eeuw

OVER ZELDZAME
AMFIBIEËN IN EEN
KIKKERLAND

ERASMUS PUBLISHING

De opkomst van het
HEILGYMNASTISCH
BEROEP in Nederland
in de 19de eeuw

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Terlouw, Th. J. A.

De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw: over zeldzame amfibieën in een kikkerland / Th. J. A. Terlouw. – Rotterdam : Erasmus Publishing. – Ill. – (Pantaleon reeks ; 1)

Ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 1991. – Met lit. opg., reg. – Met samenvatting in het Duits.

ISBN 90-5235-018-3

NUCl 730/751

Trefw.: heilgymnastiek; Nederland; geschiedenis; 19de eeuw.

© 1991 Erasmus Publishing, Rotterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Er is naar gestreefd de auteursrechten op de afbeeldingen volgens de wettelijke bepalingen te regelen.

T H . J . A . T E R L O U W

De opkomst van het
HEILGYMNASTISCH
BEROEP in Nederland
in de 19de eeuw

OVER ZELDZAME AMFIBIEËN
IN EEN KIKKERLAND

ERASMUS PUBLISHING

ROTTERDAM 1991

Pantaleon Reeks nr. 1

Aan Anke en onze didymi, Justus en Joris

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 11

INLEIDING 13

1 *MEDISCHE GYMNASIEK IN NEDERLAND EN IN DE ONS OMRINGENDE LANDEN IN DE EERSTE HELFT VAN DE 19DE EEUW*

INLEIDING 29

1.1 BUITENLANDSE ONTWIKKELINGEN 30

1.1.1 Zweden 30

1.1.2 Duitsland 38

1.1.3 Frankrijk en Engeland 48

1.2 NEDERLANDSE ONTWIKKELINGEN 49

1.2.1 Ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding 54

1.2.2 Ontwikkelingen op het gebied van de geneeskunde 68

1.2.3 J.G. Heine, zijn 'bultenpaleis' en J.H.J. Groothols 90

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN 94

2 *MEDISCHE GYMNASIEK IN NEDERLAND IN DE JAREN VIJFTIG VAN DE 19DE EEUW*

INLEIDING 101

2.1 ONTWIKKELINGEN OP HET GEBIED VAN DE LICHAAMELIJKE OPVOEDING 113

2.1.1 Carl Euler 113

2.1.2 Euler en de *Wet op het lager onderwijs* (1857) 122

2.2 ONTWIKKELINGEN OP HET GEBIED VAN DE GENEESKUNDE 127

2.2.1 De hygiënisten 127

2.2.2 Medische gymnastiek in de medische vaktijdschriften 136

2.2.2.1 Buitenlandse auteurs en ontwikkelingen 137

2.2.2.2 Nederlandse auteurs en ontwikkelingen 143

2.2.3 Een NMG-enquête en de MNA-gymnastiekschool Amsterdam 160

2.3 GYMNASIEKMEESTERS EN DE MEDISCHE GYMNASIEK 179

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN 185

3 ONTWIKKELING VAN DE HEILGYMNASTIEK IN NEDERLAND IN DE PERIODE 1860 - 1889

INLEIDING 199

3.1 HEILGYMNASTIEK: NIEUW DEEL VAN HET ARBEIDSVELD 201

3.1.1 Belangrijke wetgeving op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de geneeskunde 201

3.1.2 Heilgymnastiek te Rotterdam begin jaren zestig 213

3.1.3 Heilgymnastiek in de vaktijdschriften 226

3.2 DE DOMEINKWESTIE 239

3.2.1 Het domein van de heilgymnastiek als onderwerp in de vaktijdschriften (1860-1879) 241

3.2.2 Het domein van de heilgymnastiek in de jaren tachtig: verzet tegen de heilgymnast en de heilgymnastiek 260

3.2.3 Achtergronden van het domeinprobleem 281

3.3 ONBEVOEGDE UITOEFENING VAN DE GENEESKUNST, DE WETGEVER, HET GENEESKUNDIG STAATSTOEZICHT EN DE RECHTER 295

3.3.1 Onbevoegde uitoefening van de geneeskunst en het geneeskundig staatstoezicht 296

3.3.2 Onbevoegde uitoefening van de geneeskunst en de rechter 300

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN 310

4 HET GENOOTSCHAP TER BEOEFENING VAN DE HEILGYMNASTIEK IN NEDERLAND

INLEIDING 319

4.1 DE OPRICHTING 320

4.1.1 Wat vooraf ging 320

4.1.2 Een vergadering van minnaren der wetenschap 322

4.1.3 De doelen van het Genootschap en de middelen om ze te bereiken 327

4.2 REACTIES OP DE OPRICHTING VAN HET GENOOTSCHAP 329

4.2.1 Directe reacties 329

4.2.2 Indirecte reacties 332

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN 337

SAMENVATTING 341

DER AUFSTIEG DES HEILGYMNASTISCHEN BERUFES IN DEN NIEDERLANDEN IM 19. JAHRHUNDERT - Zusammenfassung 353

BIJLAGEN

- I NOTEN 367
- II LITERATUUR 425
- III ARCHIVALIA EN ANDERE BRONNEN 453
- IV HERKOMST VAN ILLUSTRATIES 455
- V GEBRUIKTE AFKORTINGEN 457
- VI REGISTER VAN PERSONEN 459

Afb. 1. Johann Georg Mezger (1838-1909). De enige echte amfibie op het gebied van de heilgymnastiek in ons land in de 19de eeuw

STOCKHOLM, 1834

Der wiedererwachte Eifer für Gymnastik [wird] innerhalb weniger Menschenalter aussterben, wenn Aerzte und Gymnasten sie nicht wissenschaftlich pflegen. Beide haben schon begonnen über Gymnastik zu schreiben, fleissig zu schreiben; aber beide verstehen einander nicht. Die ersteren haben keinen Sinn für Bewegungsformeln und die letzteren für wissenschaftliche Forschung.

P.H. Ling (gymnast) naar: Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*

NEDERLAND, 50 jaar later

Wie op later leeftijd tot het juiste inzicht komt, dat hij door de spieren, die de natuur hem schonk, niet te gebruiken en te oefenen, zijn gezondheid en zijn werkkraft besteelt, die doe slechts » het betere" en vertrouwe zich aan de leiding van een ervaren gymnastiek-onderwijzer. Hoopt hij van gymnastiek baat tegen een ernstige ziekte, dan hoede hij zich vooral voor ledenrekkerij naar een vluchtig gelezen en kwalijk begrepen boekje, zelfs na een enkel consult met een dokter die er soms de kracht niet van kent, omdat die alleen uit de praktijk te leeren is. Zoo zijne middelen hem zulks veroorloven, dan bezoeke hij een inrichting voor geneeskundige gymnastiek. Daar leere hij eerst wat in zijn speciaal geval dienstig is of niet. (...) In Berlijn, Bremen, Stuttgart en in Bad-Laubbach alhier zijn er inrichtingen onder leiding van med. doktoren, die tevens practisch ervaren gymnasten zijn, een soort amphibie, dat in ons kikkerland nog veel te zeldzaam voorkomt.

J. Déking Dura (medicus) in: *De Turnvriend*

VOORWOORD

Fysiotherapie vormt een belangrijk onderdeel van de huidige Nederlandse gezondheidszorg. Bekend is dat oefentherapie en massage wezenlijke elementen zijn in het behandelarsenaal van de fysiotherapeut. Minder bekend is echter dat deze beroepsactiviteiten reeds anderhalve eeuw geleden in ons land werden onderkend als afzonderlijk deel van het arbeidsveld. Men duidde deze activiteiten destijds als heilgymnastiek. Het voorliggende werk is het verslag van een onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw: een nagenoeg onontgonnen gebied in de Nederlandse historiografie. Het hoopt een bijdrage te leveren tot een betere beeldvorming van de fysiotherapie/heilgymnastiek en haar beoefenaren en wil een aanzet zijn tot verder historisch onderzoek op dit gebied.

Op deze plaats dienen enige personen te worden genoemd die direct of indirect een belangrijke invloed hebben gehad op de totstandkoming van dit werk. Allereerst de docenten J.C.J. Derijcke, A.F.E.I. Vinck en H.H. Ernst van de Deventer Akademie Fysiotherapie. Tijdens mijn opleiding tot fysiotherapeut hebben zij een beslissende invloed op mijn denken gehad. Hun visie op het beroep bracht mij op een pad dat ik sindsdien niet meer heb verlaten.

Voorts mijn promotor prof.dr. M.J. van Lieburg. Zijn enthousiaste reactie op mijn - nog niet gedetailleerd omschreven - onderzoeksvoorstel in 1987 was voor mij een belangrijke stimulans om voort te gaan op de ingeslagen weg. De omgang met hem gedurende de afgelopen vier en een half jaar heeft mij bewust gemaakt van het moeilijke, maar tevens boeiende van de beoefening van (medische) geschiedschrijving.

Ook dr. O.G. Meijer wil ik hier graag noemen. Min of meer aan zijn hand maakte ik mijn eerste stapjes op het pad der wetenschap. Wat later in het 'proefschrift-proces' trad hij toe als copromotor. Met hem heb ik eveneens vele vruchtbare gesprekken mogen voeren. Hij heeft zich veel inspanningen getroost om het contact tussen de Faculteit der Bewegingswetenschappen en mij na mijn afstuderen niet verloren te laten gaan. Ik ben hem hiervoor zeer erkentelijk.

De Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Bond te Beekbergen, de Koninklijke Vereniging van Leraren Lichamelijke Opvoeding te Zeist, de Nederlandse Orthopaedische Vereniging te Nijmegen, het Jan van Breemen Instituut en de Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde te Amsterdam en het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie te Amersfoort wil ik bedanken voor het feit dat zij permissie gaven voor de toegang tot delen van hun archief/bibliotheek.

INLEIDING

Onderwerp en periodisering

In 1989 vierde het 'Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie' zijn eeuwfeest. Ruim honderd jaar geleden, om precies te zijn op 1 september 1889, werd door enige gymnastiekleraren het 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' (hierna aangeduid met Genootschap) opgericht.¹ Men stelde zich ten doel 'de heilgymnastiek zowel praktisch als theoretisch te beoefenen, eenheid te brengen in de wijzen van behandeling en een goede verhouding te bevorderen tussen medici en heilgymnasten'.² De oprichting van deze beroepsorganisatie wordt wel beschouwd als het beginpunt voor de ontwikkeling van de heilgymnastiek in Nederland.³ Deze studie zal aantonen dat dit gezichtspunt onjuist is. Teneinde inzicht te verkrijgen in het ontstaan en de ontwikkeling van het deel van het arbeidsveld in Nederland dat men heilgymnastiek is gaan noemen en meer greep te krijgen op de context waarin het Genootschap werd opgericht, is de periode voorafgaand aan de oprichting van het Genootschap bestudeerd.

De maatschappij-historicus Binneveld duidde in 1982 het doen van studies naar medische en paramedische beroepen, zowel in als buiten het ziekenhuis, als een belangrijk facet van de sociale geschiedenis van de gezondheidszorg.⁴ Theoretische steun voor dergelijke studies zou kunnen worden geput uit de sociologische theorievorming rondom het verschijnsel professionalisering. Met deze suggestie sloot hij aan bij een toen reeds ingezette ontwikkeling. In het laatste decennium zijn er verscheidene studies verschenen waarin vanuit een beroepsociologisch perspectief de ontwikkeling van een beroep in de gezondheidszorg in Nederland in kaart is gebracht. Voorbeelden hiervan zijn de studies van: Klinkert over verloskundigen en artsen;⁵ Van der Krogt over huisartsen;⁶ Van Wiggen over de ontwikkeling van het tandheelkundig beroep;⁷ en Schepers over het medisch beroep⁸. We zullen deze studies kort karakteriseren.

Klinkerts studie uit 1980 over verloskundigen en artsen kent een driedeling. In het eerste deel houdt deze medisch-socioloog zich bezig met professionaliserings-theorieën en wordt er ondermeer een antwoord gezocht en gegeven op de vragen: 'wat is een professie?' en 'hoe ontstaat een professie?'. Het tweede deel behelst een kort historisch overzicht van de ontwikkeling van sociale relaties binnen de gezondheidszorg in de 17de en 18de eeuw tot de totstandkoming van de zogenoemde geneeskundige wetten van 1865. De in deze wetten vastgelegde regeling ten aanzien van verloskundigen is volgens Klinkert in haar kern onveranderd gebleven tot op heden. Tenslotte komt dan het eigenlijke thema van het werk aan de orde: het in kaart brengen van verschillende facetten van de hedendaagse arbeidsverdeling tussen huisarts, gynaecoloog en vroedvrouw. Hiervoor zijn data gebruikt afkomstig uit een empirisch explorerend onderzoek onder verloskundigen betreffende hun samenwerking met artsen en de problemen daarbij.

De studie van de socioloog Van der Krogt uit 1981 laat duidelijk zien dat in de beroepsociologie de betekenissen van de termen *professie*, *professionalisering*, *professionaliteit*, etc. allerm minst onomstreden zijn. Vele theorieën zijn hierover gepubliceerd. Van der Krogt heeft in zijn dissertatie getracht elementen uit bestaande theorieën te verenigen in een conceptueel kader dat moet dienen ter bestudering van het fenomeen professionalisering. Hij beschouwt zijn werk als een bijdrage tot de ontwikkeling van een *ideaaltype* (in Weberiaanse zin) van professionalisering. In het werk wordt bij wijze van illustratie de toepasbaarheid van het conceptuele kader aan de hand van een tweetal cases gepresenteerd: de ontwikkeling van het huisartsenberoep na de Tweede Wereldoorlog en de ontwikkeling van het beroep van bijstandsmaatschappelijk werker.

Het proefschrift van de tandarts Van Wiggen komt wat de opzet betreft het dichtst in de buurt van deze studie. In zijn dissertatie beoogt Van Wiggen wat te krijgen op de ontwikkeling van de tandheelkunde als beroep in de periode 1865 - 1940. De uitoefening van dat beroep is volgens hem een dynamisch, zich voortdurend wijzigend proces; het is de uitkomst van de wisselwerking tussen vier grootheden: de patiënt, de zorgverlener, de overheid en de wetenschap. Ieder van deze grootheden zal met elke andere in betrekking staan en iedere betrekking kan een oorzaak van verandering in zich bergen, aldus Van Wiggen. Een aantal facetten binnen het spanningsveld van deze vier grootheden wordt in het proefschrift belicht, zoals de wetgeving op dit gebied, de organisatie van opleidingsmogelijkheden en beroepsbeoefenaren, de concurrentie tussen verschillende soorten beroepsbeoefenaren op dit terrein, en de veranderingen in de praktijk der tandheelkunde.

Het meest recente voorbeeld van een werk waarin de ontwikkeling van een beroep in de gezondheidszorg vanuit een beroepsociologisch perspectief wordt beschreven, is dat van de sociologe Schepers uit 1989. In haar studie wordt het accent gelegd op de ontwikkeling van beroepsverenigingen en op hun rol bij de uitbouw van de wettelijke positie van het medisch beroep in België (en in Nederland tot 1830). Enerzijds is nagegaan waarom en hoe beroepsverenigingen gepoogd hebben de juridische vormgeving van het medisch beroep mee te bepalen en of zij hierin al dan niet succesvol waren. Anderzijds is onderzocht hoe de bestaande wetgeving de interne organisatie en machtsuitoefening beïnvloedde.

Wat door Binneveld werd gesuggereerd, bleek in de hierboven genoemde dissertaties⁹ toepasbaar. Ook in deze studie naar de opkomst en ontwikkeling van de heilgymnastiek zal derhalve gebruik worden gemaakt van een beroepen-sociologisch perspectief.¹⁰ In tegenstelling tot de beroepen in de zojuist genoemde studies is er ten aanzien van de heilgymnastiek in de periode vóór 1889 geen sprake van wettelijke regelingen, van opleidingen of van enige vorm van organisatie. Deze omstandigheid bemoeilijkt de structurering van het onderhavige onderzoek. Ook het concept *professionalisering* biedt op zichzelf hier geen uitkomst, tenminste wanneer men wenst uit te gaan van de definiëring van dit begrip door de socioloog Van der Krogt. Deze omschrijft professionalisering als: 'een proces waarbij leden van een beroepsgroep op collectieve wijze, vooral

gebruik makend van kennismacht, trachten een collectieve machtspositie te verwerven en/of te verdedigen, met het doel de gebruiks- en ruilwaarde van het beroep te beheersen.¹¹ Volgens deze definitie kan er met betrekking tot het gebied van de heilgymnastiek pas gesproken worden van professionalisering vanaf 1889, het jaar van oprichting van het Genootschap. Vanaf dat moment is er immers sprake van collectieve actie van leden van een beroepsgroep teneinde een collectieve machtspositie te verwerven en/of te verdedigen.

Op basis van het bovenstaande kan men concluderen dat het in de voorliggende studie gaat om de fase voorafgaand aan professionalisering. De fase waarin de heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld onderscheiden en verder ontwikkeld wordt. Teneinde deze fase beroepsociologisch nader te duiden, kan gebruik gemaakt worden van hetgeen de socioloog Mok hierover schrijft.¹² Zich basierend op het gedachtegoed van Berger en Luckmann aangaande de sociale constructie van de werkelijkheid¹³, stelt Mok dat het beroepsvormingsproces te beschouwen is als een resultante van een drietal processen: *differentiatie*, *institutionalisering* en *legitimering*.

Eerst laten bepaalde activiteiten zich afzonderlijk onderkennen op het arbeidsveld (*differentiatie*). Vervolgens treedt *habituering* op. De mensen, die de activiteiten uitvoeren, weten niet beter of het is zo dat zij die bepaalde activiteiten op een bepaalde wijze verrichten. Deze activiteiten worden voortdurend herhaald, waardoor *routinisering* optreedt. Dan kunnen degenen die de activiteiten verrichten, ook gezamenlijk standaardoplossingen voor problemen gaan zoeken en toepassen. Op dat moment is er niet alleen overeenkomst tussen mensen voor wat betreft de activiteiten die ze verrichten, maar ook voor wat betreft de aanpak en de oplossingen die ze toepassen. Hiermee is de basis gelegd voor institutionalisering en legitimering.

Institutionalisering dient dan gezien te worden als het proces van het ontwikkelen van vaste handelingsstructuren rondom activiteit(en) en probleemoplossingen en het hiervoor steun verwerven en verkrijgen van de relevante omgeving. Relevante omgeving wil zeggen dat deel van de samenleving (personen, groepen, organisaties en instituties) dat de macht heeft om de steun, die de beroepsgroep zoekt, te geven. *Legitimering* is het middel waarmee steun van de omgeving wordt geworven en verkregen. De verrichters van bepaalde activiteiten streven naar erkenning en aanvaarding van hun verklaring en zingeving van (een deel van) de werkelijkheid door de relevante omgeving. Legitimering veronderstelt dus 'onderhandeling' met deze relevante omgeving. De processen institutionalisering en legitimering zijn nauw met elkaar verbonden. Institutionalisering is niet of nauwelijks denkbaar zonder de daarbij behorende legitimering.

Van der Krogt geeft aan dat het bij beroepsontwikkeling gaat om een continu proces dat sterk beïnvloed wordt door wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen en waarin de mate van bewustzijn van domein en collectieve belangen voortdurend verandert.¹⁴ Specialisatie en differentiatie op het arbeidsveld doen talloze nieuwe beroepen ontstaan, terwijl theoretische ontwikkelingen

veranderingen teweeg kunnen brengen in de kenniscomponent van beroepen. Maatschappelijke ontwikkelingen kunnen tot gevolg hebben dat andere eisen gesteld gaan worden aan organisaties en beroepen, die hiervoor gebruik moeten gaan maken van nieuwe of andere kennisgebieden, waardoor weer nieuwe functies en potentiële beroepen ontstaan. Op basis van deze notie kan gesteld worden dat de voorliggende studie handelt over het door Mok en Van der Krogt aangegeven beroepsvormingsproces (differentiatie, institutionalisering en legitimering), waarbij sprake is van een voortdurend veranderende mate van bewustzijn van domein en collectieve belangen en van beïnvloeding door wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Voor zover mij bekend is dit de eerste historische studie met betrekking tot beroepsontwikkeling op het terrein van de heilgymnastiek in Nederland in de 19de eeuw vóór 1889 vanuit het hierboven aangegeven perspectief.

Historiografie

Het is honderd jaar geleden dat in het eerste nummer van het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek. Orgaan van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland* voor het eerst een oproep werd gedaan aan de leden van het Genootschap om een geschiedenis van de heilgymnastiek te schrijven.¹⁵ Er zouden er meer volgen. We moeten heden ten dage echter vaststellen dat gedegen historisch onderzoek met betrekking tot de heilgymnastiek/fysiotherapie en de organisaties op dit gebied in Nederland, nog nauwelijks heeft plaatsgevonden.

Voor zover mij bekend zijn er slechts zeven 'historische' werken aanwezig, waarin aandacht wordt besteed aan de organisatorische en/of vakinhoudelijke ontwikkeling van (delen van) het beroep.¹⁶ Vier hiervan kunnen beschouwd worden als medisch-historische werken, namelijk het proefschrift van Baruch over *De Physische Therapie temidden van de Geneeskundige Voorzieningen* (1958)¹⁷, twee onderzoeksrapporten van Kortenhoeven, getiteld *Verboden toegang voor onbevoegden* (1982) en *Van bijverdienste tot broodwinning* (1983)¹⁸, en een scriptie van Mulder, getiteld *Heilgymnastiek, massage en mechanotherapie in de negentiende eeuw* (1986)¹⁹. Daarnaast is een tweetal populaire werken gepubliceerd, waarin een algemeen overzicht wordt gegeven van ontwikkelingen op het gebied van de fysiotherapie, te weten *Het geboeide lichaam bevrijd* van Duif (1964)²⁰ en de *Geschiedenis van de Fysiotherapie* van Haneveld (1979)²¹. Een werk, dat buiten de tot nu toe onderscheiden categorieën valt, is dat van Kostelijk over *Dr. Johann Georg Mezger - 1838-1909 - en zijn tijd* (1971)²². Hierin treft men ook enige informatie aan over de ontwikkeling van de heilgymnastiek.

Teneinde de plaats van de voorliggende studie in de bestaande historiografie te kunnen bepalen, zal ik een korte bespreking geven van deze werken. Hierbij zal gekeken worden naar de betekenis ervan voor de voorliggende studie.

In het proefschrift van de medicus Baruch *De Physische Therapie temidden van de Geneeskundige Voorzieningen* wordt uitgebreid aandacht besteed aan de geschiedenis van de fysische therapie, de relaties tussen fysische therapie en geneeskunst/geneeskundige organisaties, en de rol van de fysische therapie in de reumabestrijding en de revalidatie. Het begrip 'fysische therapie' wordt toegelicht middels een omschrijving van de op dit gebied vermaarde J.F.L. van Breemen (1874-1961) - 'de bestudering en toepassing van goed gedoseerde prikkels met fysische agentïën op de normale en zieke mens' - en diens tijdgenoot F. Bach - 'fysische geneeskunde is de toepassing van de bijzondere kennis van de medicus van de biophysica bij onderzoek en behandeling van zijn patiënt en bij de instandhouding van gezondheid en voorkoming van ziekte'.²³

Bij 'fysische agentïën' in de omschrijving van Van Breemen moet men denken aan massage, oefeningen, mechanische apparaten, manipulatie, elektriciteit, licht, water, koude en warmte. Een aantal van deze diagnostisch-therapeutische middelen wordt reeds sedert het midden van de 19de eeuw zowel door medici als door niet-medici toegepast, terwijl de toepassing van al deze middelen sinds 1965 officieel tot de beroepsuitoefening van de fysiotherapeut wordt gerekend. Het is derhalve opmerkelijk - zeker waar het de uitoefening van massage en gymnastische oefeningen betreft - dat zinsneden waarin aandacht wordt besteed aan de activiteiten van niet-medici op dit gebied, slechts sporadisch worden aangetroffen in de dissertatie van Baruch. Deze zinsneden hebben bovendien een wat negatief karakter. Als voorbeeld moge een stelling dienen die Baruch aan het eind van het derde hoofdstuk poneert:

Het optreden van leken op het gebied van de fysische therapie heeft deze vorm van therapie bij de artsen in een minder wetenschappelijk daglicht gebracht. Dat dit remmend heeft gewerkt op de verbreiding van de fysische therapie als medische methodiek en techniek wordt hierdoor verklaarbaar.²⁴

Elders geeft Baruch echter aan dat veel uit de fysische therapie afkomstig is van leken. Hij is van mening dat dit op zich zelf geen reden mag zijn om deze opvattingen te verwerpen.²⁵ Het is volgens hem echter de taak van de medicus uit onderdelen van empirisch overgeleverde volksgeneeskunst het essentiële tevoorschijn te halen en door wetenschappelijke studie dit essentiële niet alleen empirisch maar ook rationeel te leren beheersen.

Het nauwelijks tot geen aandacht besteden aan de rol van niet-medici op het gebied der fysische therapie moet als een omissie in de studie van Baruch beschouwd worden. Ook het feit dat weinig tot geen aandacht wordt besteed aan de heilgymnastiek in de 19de eeuw, maakt dit werk van minder belang voor deze studie. Daarmee is de waarde van zijn dissertatie met betrekking tot de fysiotherapiegeschiedenis niet bepaald. Zij bevat namelijk onder andere enige interessante noties ten aanzien van de waardering van de fysische therapie in de geneeskunde van de vorige eeuw. Een van deze noties heeft betrekking op een veel bediscussieerd probleemgebied in de geneeskunde in het algemeen en de fysiotherapie in het bijzonder in de 19de en 20ste eeuw, namelijk dat van de 'wetenschappelijke reductie' van een mens met een klacht tot een samenstel van onderdelen waaraan

metingen verricht kunnen worden. Daar deze studie niet is opgezet als een ideeëngeschiedenis zal ik aan dit probleemgebied verder geen aandacht besteden.

Over het boek *Dr. Johann Georg Mezger - 1838-1909 - en zijn tijd* van de medicus Kostelijk kunnen we kort zijn. Het betreft hier een vlot geschreven biografie over een opmerkelijke figuur in de medische wereld in de 19de eeuw. In de prettig leesbare en vrij gedetailleerde beschrijving van het leven van deze fameuse masseur komen onder andere zijn loopbanen als gymnastiekonderwijzer en als medicus aan de orde. Zijdelings worden daarbij aspecten belicht van de sociaal-maatschappelijke context en van ontwikkelingen op medisch en gymnastiekgebied in de 19de eeuw. Met name de periode rond het midden van de vorige eeuw, waarin Mezger fungeerde als gymnastiekonderwijzer te Amsterdam, is voor deze studie van belang. Het boek zal derhalve later in deze studie nog ter sprake komen.

In zijn boek *Geschiedenis van de fysiotherapie* beschrijft de patholoog Haneveld de specifieke ontwikkelingen van de verschillende behandelmethoden in de fysiotherapie. Daaronder verstaat hij ondermeer bewegingstherapie, verschillende vormen van massage, electrotherapie, balneotherapie, hydrotherapie, thallassotherapie, acupunctuur, muziektherapie en yoga. Haneveld presenteert allerhande feiten omtrent behandelmethoden, personen, instellingen, boekwerken, enz. Ook bevat zijn werk een niet onaanzienlijke literatuurlijst.

Opmerkelijk is dat in deze geschiedenis van de fysiotherapie - volgens het voorwoord met een accent op Nederlandse ontwikkelingen - nauwelijks vermeldingen voorkomen van verdiensten van Nederlandse niet-medici met betrekking tot de heilgymnastiek in de vorige eeuw. De laatste alinea van het boek van Haneveld bestaat uit de volgende - óók in het licht van het voorwoord wat eigenaardig aandoende - zin: 'voor de specifieke ontwikkeling van de Nederlandse massage, heilgymnastiek en fysiotherapie wordt verwezen naar een jubileumuitgave van het Genootschap voor Fysiotherapie uit 1964.' Haneveld doelt hier op het werk van Duif *Het geboeide lichaam bevrijd*, dat hierna nog besproken zal worden. In het licht van de bepaling van de betekenis van Hanevelds werk voor deze studie, behoeft de consequentie van de laatste zin in zijn boek geen nader betoog.

Ook in het werk van de medicus Mulder over *Heilgymnastiek, massage en mechanotherapie in de negentiende eeuw* wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling der methoden op verschillende gebieden. Het kan beschouwd worden als de enige medisch-historische studie, specifiek handelende over de (vakinhoudelijke) ontwikkeling der heilgymnastiek in de vorige eeuw. Voor de beschrijving van de ontwikkeling van de heilgymnastiek en massage in ons land blijkt de auteur voornamelijk gebruik te hebben gemaakt van de 'secundaire algemene medisch-historische werken' van Kostelijk en Haneveld. Tevens zijn enige heelkundige handboeken en een aantal jaargangen van een letterkundig en een drietal medische tijdschriften bekeken, voor zover aanwezig in de Nijmeegse bibliotheken.

Mulder geeft terecht aan dat de bestudeerde literatuur niet voldoende was om een volledig beeld van de ontwikkeling van deze behandelmethoden te geven. Toch beschouwt hij zijn studie als een bruikbaar overzicht van de factoren die in Europa van invloed zijn geweest op de introductie en toepassing van deze therapieën. De hoofdmoot van het werk bestaat uit een opsomming van data (namen, plaatsen, jaartallen, enz.) met betrekking tot de 'ontwikkeling van therapievormen' die voornamelijk gebaseerd is op publikaties van medici.

De betekenis van Mulders werk voor deze studie als naslagwerk voor feitjes is evident. In dit verband moet echter ook opgemerkt worden, dat in zijn scriptie relatief weinig aandacht is besteed aan de rol van niet-medici in de ontwikkeling van de heilgymnastiek en de invloed van meer sociaal-maatschappelijke factoren op deze ontwikkeling.

Tenslotte zij nog kort gewezen op de drie studies, waarin wel ruime aandacht wordt besteed aan de rol van niet-medici in de geschiedenis van de heilgymnastiek/fysiotherapie. Als eerste kan het boek *Het geboeide lichaam bevrijd* van de journalist²⁶ Duif worden genoemd. Het betreft een uitgave van het 'Nederlands Genootschap voor Heilgymnastiek, Massage en Physiotechniek' ter gelegenheid van zijn 75-jarig bestaan, waarin een geschiedenis van de heilgymnastiek wordt beschreven. Ofschoon leuk om te lezen vanwege het overwegend anekdotische karakter, is Duifs jubileumbijdrage uit medisch-historisch oogpunt bezien van minder waarde. Zij zal hier dan ook verder niet worden besproken. Volstaan wordt met de opmerking dat er relatief weinig aandacht is besteed aan de heilgymnastiek en haar beoefenaren in Nederland in de periode vóór de oprichting van het Genootschap in 1889.

Nog minder dan Duif, besteedt Kortenhoeven in haar rapporten *Verboden toegang voor onbevoegden* en *Van bijverdienste tot broodwinning* aandacht aan de heilgymnastiek in de periode vóór 1889.²⁷ Deze zeer leesbare werken zijn echter ook niet bedoeld om veel licht te werpen op de periode voorafgaande aan de oprichting van het Genootschap. Centraal staan ontwikkelingen op het economische vlak met betrekking tot de beroepsuitoefening en de wettelijke kaders waarbinnen het beroep zich beweegt na 1889. Ten aanzien van 'de wortels' van de heilgymnastiek verwijst ze naar het werk van Haneveld die - zoals we zagen - voor wat betreft de Nederlandse ontwikkelingen weer verwijst naar Duif. De bruikbaarheid van deze rapporten voor de voorliggende studie is gering te noemen.

Opgemerkt moet worden, dat in een bundeling en lichte bewerking van beide rapporten onder de titel *100 jaar fysiotherapie. Ontwikkeling van het wettelijk en economisch kader van een paramedische beroepsgroep* (1989)²⁸ iets meer aandacht (± één bladzijde) wordt besteed aan de periode vóór 1889. Deze informatie blijkt behalve op Kugel²⁹, Duif en Haneveld, gebaseerd te zijn op een doctoraalscriptie *Geschiedenis* uit 1988³⁰.

Het is opmerkelijk dat in de historiografie op het terrein van de heilgymnastiek/fysiotherapie vijf van de zeven geschriften afkomstig zijn van de hand van medici of van een aan een medische organisatie gelieerde persoon (Baruch, Kortenhoeven, Mulder, Haneveld en Kostelijk). Een ander opmerkelijk feit - dat wellicht met de vorige constatering samenhangt - is, dat in een aantal gevallen de rol van de niet-medici in de geschiedenis van de heilgymnastiek/fysiotherapie niet of nauwelijks wordt belicht. In de werken van Baruch, Haneveld en Mulder wordt op z'n minst de indruk gewekt dat medici alléén of het méést hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van de heilgymnastiek/fysiotherapie. De voorliggende studie zal duidelijk maken dat een dergelijk beeld - zeker waar het de Nederlandse situatie betreft - bijstelling behoeft.

Vraagstelling

Vaststaat dat in de historiografie op het gebied van de fysiotherapie in Nederland weinig of geen aandacht wordt besteed aan de rol van niet-medici in de ontwikkeling van de heilgymnastiek vóór 1889. Vaststaat echter ook, dat in genoemd jaar een organisatie van heilgymnasten werd opgericht. Dit houdt in dat er reeds niet-medici op dit deel van het arbeidsveld hebben gefunctioneerd in ons land, ergo dat heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld in ons land reeds werd onderkend vóór 1889. De doelstelling van deze studie is zoals gezegd het verkrijgen van inzicht in het beroepsvormingsproces op dit terrein. De algemene vraagstelling is hiervan afgeleid: hoe is het deel van het arbeidsveld, dat in de 19de eeuw werd aangeduid met heilgymnastiek, in ons land ontstaan en hoe heeft het zich verder ontwikkeld tot 1889?

Naar aanleiding van deze algemene vraagstelling zijn de volgende deelvragen te formuleren: (1) wanneer en in welk verband is er in ons land voor het eerst sprake van heilgymnastiek?; (2) wie hielden zich in ons land met de heilgymnastiek theoretisch en/of praktisch bezig in de periode vóór 1889?; (3) wie maakten aanspraak op dit deel van het arbeidsveld, op welke wijze en op grond waarvan?; (4) heeft de overheid direct, dan wel indirect een rol gespeeld in de ontwikkelingen op dit deel van het arbeidsveld en zo ja, welke?; (5) op welke wijze werd het Genootschap opgericht, welke doelen stelde het zich en hoe wilde het deze doelen bereiken, en welke reacties lokte de oprichting uit?

Deelvraag 1 heeft betrekking op het proces differentiatie: wanneer laten bepaalde activiteiten zich afzonderlijk onderkennen op het arbeidsveld? In het eerste hoofdstuk zal een antwoord op deze vraag worden gegeven. Deelvragen 2 en 3 vormen de rode draden door het gehele onderzoek. Gevraagd wordt naar een beschrijving, een concretisering van de processen institutionalisering en legitimering. Het zwaartepunt van de beantwoording van deze vragen zal komen te liggen in het tweede en derde hoofdstuk. Deelvraag 4 heeft betrekking op de rol van de zogenaamde 'relevante anderen' - zoals de overheid - van wie de verrichters van bepaalde activiteiten steun kunnen verkrijgen voor hun bezigheden op het nieuwe deel van het arbeidsveld. Bij 'steun' kan gedacht worden aan het verstrekken van

vergunningen, het subsidiëren van bepaalde initiatieven, het concipiëren van wetgeving op dit gebied, het mondeling en in geschrifte propageren van bepaalde activiteiten verricht door bepaalde personen, enz. De beantwoording van deelvraag 4 komt voornamelijk aan de orde hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 staat de beantwoording van deelvraag 5 centraal. Daarin wordt het begin van de professionalisering op het gebied van de heilgymnastiek beschreven.

Bronnen

We constateerden reeds dat een probleem bij het doen van onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van een nieuw deel van het arbeidsveld wordt gevormd door het feit dat er - nog - geen sprake is van een geïnstitutionaliseerd en gelegitimeerd kader rond de beroepsactiviteiten. Wetgeving of enige andere vorm van regeling op dit gebied ontbreekt. Hetzelfde geldt voor de een of andere vorm van organisatie. Nader onderzoek wees uit dat in eerste instantie voornamelijk individuen met een medische of een pedagogische c.q. gymnastiek-achtergrond zich praktisch danwel theoretisch toelegden op de heilgymnastiek en hiervan kond deden op verschillende wijzen.

Het feit dat juist deze beroepsbeoefenaren zich onledig hielden met dit nieuwe deel van het arbeidsveld in ons land heeft alles te maken met de omstandigheid, dat het bij heilgymnastiek in de 19de eeuw gaat om activiteiten met een zeer ambivalent karakter. Wellicht is zulks het duidelijkst te illustreren aan de hand van één van de synoniemen die in de vorige eeuw werden gehanteerd om deze activiteiten aan te geven. Naast termen als heilgymnastiek, kinesitherapie, orthopedische gymastiek, heelturnkunde, Zweedse gymnastiek, Noordse gymnastiek, kinesiatrick werd ook de term *medische gymnastiek* gehanteerd. Het bijvoegelijk naamwoord *medisch* veronderstelt activiteiten binnen het domein der geneeskunde, het zelfstandig naamwoord *gymnastiek* wijst echter in de richting van het domein van de lichamelijke opvoeding. Onderzoek doen naar de medische gymnastiek veronderstelt dus een vertrekpunt vanuit deze beide beroepsdomeinen. Getracht zal worden de activiteiten van vertegenwoordigers van beide beroepsgroepen op het gebied van de heilgymnastiek te belichten. Daarbij wordt ook ingegaan op de achtergronden van deze beroepen en beroepsbeoefenaren en de relaties die sommigen met elkaar onderhouden. Men kan op basis hiervan stellen dat deze studie niet alleen een bijdrage levert aan de geschiedschrijving over de medische gymnastiek, maar ook aan die over de geneeskunde en de lichamelijke opvoeding.

Dat een en ander consequenties heeft voor de te hanteren bronnen van studie spreekt voor zich. Teneinde informatie te verzamelen over de hierboven aangegeven onderwerpen heb ik gekozen voor een bestudering van frequent verschijnende periodieken op het terrein van beide beroepsgroepen, te weten medische en gymnastiek-vaktijdschriften. De vraag 'waarom vaktijdschriften?' is wellicht het best beantwoord met hetgeen de redactie van het *Nederlandsch Weekblad voor*

Geneeskundigen verkondigt in "Een woord aan onze lezers" aan het begin van het allereerste nummer in januari 1851:

Die noodzakelijkheid van onzen tijd eischt gebiedend vlugge middelen van wetenschappelijk verkeer, een bespoedigden aanvoer van uitgebreide bouwstoffen. Wij behoeven er niet op te wijzen, hoe uitnemend aan dien eisch voldaan wordt door de periodieke literatuur. Naauwelijks is eene ontdekking aan 't licht gekomen, is een nieuw denkbeeld geopperd, of de periodieke pers verbreidt ze door de geheele beschaafde wereld, en onderwerpt ze aan den strengen toets van elk, die der zake kundig is. Wat dien toets doorstaat, is eigendom van allen, dient overal tot zaad, dat nieuwe vruchten voortbrengt; wat daarentegen van onwaarde wordt bevonden, verdwijnt zoo snel als het ontstond. Op die wijze is de periodieke pers, een der krachtigste middelen geworden, ter verspreiding en vermeerdering van Wetenschap, en, door bespoediging der Kritiek, van beschaving. Veel, wat vroeger geen ingang kon vinden, maar verloren ging, omdat uitvoerige bearbeiding daaraan ontbrak, heeft thans hooge waarde, omdat het arbeid van anderen uitlokt, of zelf de schakel kan zijn, onmisbaar ter vereeniging van het nog gescheidene. Beschouwt de tijdschriften, aan Wetenschap gewijd: is het niet dáár, dat men thans de meeste nieuwe denkbeelden, het meeste materiaal voor 't gebouw der Wetenschap vindt verzameld?³¹

De vaktijdschriften vormen, naast monografieën ter zake, de voornaamste primaire bronnencategorie voor deze studie. Welke vaktijdschriften zijn bestudeerd en de motivatie daarvoor, zal aan de orde worden gesteld in de verschillende hoofdstukken. Nu reeds kan worden opgemerkt dat er in ons land pas sprake was van vaktijdschriften op gymnastiekgebied vanaf 1873. Ten aanzien van de periode daarvóór heb ik dus mijn toevlucht moeten zoeken tot andere informatie-dragers op gymnastiekgebied, zoals boeken en brochures. Ook zijn dergelijke bronnen in de periode ná 1873 af en toe gebruikt om bepaalde informatie uit de tijdschriften te verduidelijken, dan wel aan te vullen.

Andere primaire bronnen waaruit geput is, zijn het *Verslag aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig Staatstoezicht* en de wetten met betrekking tot gezondheidszorg, geneeskunde, onderwijs en gymnastiek. Het laat zich raden dat deze verslagen en wetten zijn geraadpleegd in verband met deelvraag 4 aangaande de overheidsbemoeyenis met de heilgymnastiek. Daarnaast zijn enige juridische periodieken in de onderhavige periode bestudeerd, teneinde te ontwaren of de uitoefening van heilgymnastiek door bepaalde personen aanleiding heeft gegeven tot het aanspannen van processen, en dus tot rechterlijke uitspraken met betrekking tot dit deel van het arbeidsveld. Tevens is het archief van een gymnastiekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam in het gemeente-archief van Amsterdam bestudeerd. Deze gymnastiekschool was namelijk één van de eerste 'inrichtingen' in ons land waar medische gymnastiek werd toegepast. Tenslotte is ook één van de weinige verslagen over de praktijkvoering van een heilgymnast in ons land bestudeerd.³²

Naast de vaktijdschriften en de andere primaire bronnen, is gebruik gemaakt van zogenoemde secundaire bronnen, zoals verschillende overzichtswerken betreffende de geschiedenis van Nederland, de Nederlandse staatshuishouding, het onderwijs, de gymnastiek, de gezondheidszorg, de geneeskunde, de heilgymnastiek, enz. Deze werken zijn met name in de eerste drie hoofdstukken gebruikt voor het

beschrijven van de context waarin zich ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek voordoen.

Zoals aangegeven, is dit de eerste historische studie over de wording en ontwikkeling van de heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld in Nederland in de 19de eeuw vóór 1889. Deze omstandigheid heeft ertoe bijgedragen dat deze studie voornamelijk een breed inventariserend en descriptief karakter heeft gekregen. Een aantal zaken met betrekking tot het aangeduide beroepsontwikkelingsproces is zelfs niet anders dan slechts aangestipt. Dit neemt echter niet weg dat ik mij in deze studie van dergelijke zaken, en de mogelijke invloeden daarvan op andere aspecten van het beroepsontwikkelingsproces, rekenschap heb trachten te geven.

De lezer zij zich ervan bewust dat deze studie een aanzet wil geven tot een beter inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld. Het is een bewuste keuze geweest dit onderzoeksdomein breed open te leggen: verder en gedetailleerder onderzoek van een aantal deelaspecten wordt hierdoor vergemakkelijkt. De uitgebreide bronnenverwijzing in deze studie moet in dit perspectief worden gezien.

Ophouw

Het beginpunt van de ontwikkeling van de heilgymnastiek c.q. fysiotherapie ligt voor veel auteurs bij de Indiërs, Chinezen, Egyptenaren, Grieken en andere volkeren uit de Oudheid. Zij wijzen op het gegeven dat het masseren en gymnastiseren reeds behoorde tot het therapeutisch arsenaal van medici uit die tijd. Via bespreking van werken van met name beroemde medici door de eeuwen heen, waarin de aanwending van lichaamsoefeningen en massage bij verschillende aandoeningen ter sprake komt, geraakt men doorgaans uiteindelijk tot de 20ste eeuw. Een dergelijke benadering wordt vaak gekozen teneinde de vakinhoudelijke ontwikkeling van de fysiotherapie in kaart te brengen.

Vanwege de hierboven uiteengezette onderwerpskeuze moet het beginpunt in de tijd voor *deze* studie echter gekozen worden in de eerste decennia van de vorige eeuw. In die periode deden er zich in ons land ontwikkelingen voor op het gebied van onderwijs en geneeskunde, die samen met de invloed van enkele buitenlandse ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding en geneeskunde, een klimaat creëerden waarin de opkomst van de heilgymnastiek hier te lande bevorderd werd.

In het eerste hoofdstuk van deze studie zal aan deze ontwikkelingen aandacht worden besteed. Teneinde de continuïteit in de beschrijving van Nederlandse ontwikkelingen zoveel mogelijk te waarborgen, is ervoor gekozen eerst de buitenlandse ontwikkelingen in de eerste helft van de 19de eeuw te duiden (1.1). Uiteraard zal daarbij worden ingegaan op het gymnastieksysteem en de activiteiten van de Zweedse gymnast P.H. Ling (1776-1839), die door praktisch alle

auteurs van historische werken op het terrein der fysiotherapie wordt beschouwd als de grondlegger van de heilgymnastiek (1.1.1). Tevens zullen enige ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de geneeskunst in Duitsland, Frankrijk en Engeland aan de orde komen, teneinde enig inzicht te verschaffen in de stand van zaken aldaar op het gebied van de medische gymnastiek (1.1.2 en 1.1.3). Hierbij zullen onder andere de activiteiten van de Philantropijnen, de 'Turnlehrer' F.L. Jahn (1778-1852) en A. Spiesz (1810-1858), en enige vooraanstaande medici worden belicht. Het zijn vooral de publikaties van, en over deze personen die een grote invloed hebben gehad op de ontwikkelingen op het gebied van de (heil)gymnastiek in ons land. Met deze eerste paragraaf is niet getracht een volledig beeld te schetsen van de medische gymnastiek in enige, ons omringende landen. Het betreft een - voornamelijk op Nederlandse secundaire bronnen gebaseerde - schets in hoofdlijnen van enige buitenlandse ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek en heeft zuiver een achtergrondbeschrijvende functie voor de Nederlandse ontwikkelingen.

Een belangrijke ontwikkeling in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw - een ontwikkeling, voorwaardenscheppend voor de opkomst van de heilgymnastiek in ons land - is de toenemende aandacht bij intellectuelen voor het nut en de plaats van lichaamsoefeningen in de schoolopvoeding (1.2.1). Deze toegenomen aandacht en de gevolgen daarvan kunnen, samen met de introductie van de eerder omschreven Zweedse en Duitse medische gymnastiek via diverse publikaties (1.2.2), worden beschouwd als de aanzetten tot het ontstaan en de ontwikkeling van een nieuw deel van het arbeidsveld in Nederland. Eerder werd gewezen op het ambivalente karakter van heilgymnastiek in de 19de eeuw. Deze ambivalentie is weerspiegeld in de lijnen waarlangs de heilgymnastiek zich ontwikkelt en komt dus ook tot uiting in deze studie. Enerzijds kan gewezen worden op een nauwe relatie met ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding in de 19de eeuw. Anderzijds is er in deze periode vanuit geneeskundige kring een grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de heilgymnastiek. Zoals reeds aangegeven, zal op verschillende plaatsen in de studie enige achtergrondinformatie met betrekking tot de geneeskunde en de lichamelijke opvoeding worden geboden zodat de relatie tussen deze gebieden en de heilgymnastiek inzichtelijker wordt.

Naast de beschrijving van meer algemene ontwikkelingen op de respectieve gebieden, zal in elk hoofdstuk wat uitgebreider aandacht worden besteed aan personen die zich in ons land met de een of andere vorm van heilgymnastiek onledig hielden in een bepaalde periode. In het eerste hoofdstuk - de periode vóór 1850 - zijn dit een Duitse professor en een Leidse heel- en vroedmeester (1.2.3).

Nadat in het eerste hoofdstuk de voedingsbodem voor, en de eerste voorzichtige tekenen van het beroepsvormingsproces zijn beschreven, wordt in het tweede hoofdstuk de opgetreden differentiatie duidelijker zichtbaar. In de jaren vijftig van de 19de eeuw zien we vanuit de kringen der lichamelijke opvoeders (2.1) en geneeskundigen (2.2) een groeiende belangstelling voor de medische gymnastiek.

Een vertegenwoordiger uit de eerste categorie is de Duitse 'Turnlehrer' Carl Euler (1809-1885), die veel gedaan heeft voor de beoefening van de lichamelijke opvoeding in ons land (2.1.1). Behalve aan de rol van Euler, zal aandacht worden besteed aan de rol die de *Wet op het lager onderwijs* (1857) heeft gespeeld in de ontwikkeling van de gymnastiek en heilgymnastiek (2.1.2).

Van geneeskundige zijde blijkt de belangstelling voor de toepassing van de lichaamsoefeningen bij diverse ziekte toestanden c.q. aandoeningen voornamelijk afkomstig van enige progressieve medici (2.2.1, 2.2.2 en 2.2.3). De activiteiten van deze groep medici hebben direct dan wel indirect een grote invloed gehad op de verbreiding van de heilgymnastiek in ons land. Zo zijn er verscheidene relevante publikaties van deze medici verschenen en nam één van hen het initiatief, de medische gymnastiek te laten toepassen in een gymnastiekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam.

Tenslotte zal weer aandacht besteed worden aan enige personen, waarvan bekend is dat zij de heilgymnastiek beoefenden (2.3). Onder hen bevindt zich de reeds genoemde gymnast/medicus J.G. Mezger (1838-1909).

Het derde hoofdstuk beslaat de periode 1860-1889. Terwijl vanaf de jaren vijftig in toenemende mate publikaties verschenen van Nederlandse medici en niet-medici over de aanwending van de heilgymnastiek, werden er twee wetsvoorstellen besproken en aangenomen in het parlement, die een zeer belangrijke invloed zouden krijgen op de verdere ontwikkelingen op dit gebied. Gedoeld wordt hier op de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* (1863) en de zogenoemde geneeskundige wetten van Thorbecke uit 1865. Als gevolg van de eerste wet ontstond een kader van gymnastiekleraren, waarvan een deel zich later zou gaan toeleggen op de heilgymnastiek. De geneeskundige wetten zouden leiden tot een grotere autonomie van medici op het gebied van de 'gezondheidszorg' in de 19de eeuw. Zowel de wet uit 1863 als die uit 1865 en de gevolgen hiervan voor de heilgymnastiek worden besproken in 3.1.1.

Naast differentiatie zien we in deze periode (1860-1889) dat de processen institutionalisering en legitimering goed op gang zijn gekomen. Ten tijde van het totstandkomen van bovengenoemde wetten, legden diverse personen zich reeds enige jaren toe op de heilgymnastiek. In dit hoofdstuk zullen we uitgebreid stilstaan bij de praktijkvoering van twee 'heilgymnasten' te Rotterdam (3.1.2).

Voorts zal, evenals in beide voorgaande hoofdstukken, een overzicht worden gegeven van de artikelen in de bestudeerde vaktijdschriften, waarin de aanwending van de heilgymnastiek ter sprake komt (3.1.3). Daarbij wordt een vergelijking gemaakt tussen de vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding en die op het terrein der geneeskunst. Tevens wordt aan de hand van de gegevens uit de bestudeerde tijdschriften een overzicht gegeven van beoefenaars van de heilgymnastiek in ons land. Uit deze gegevens blijkt onder andere dat heilgymnastiek zowel door medici als door gymnastiekvakleerkrachten wordt onderkend als een deel van het arbeidsveld en dat leden uit beide groeperingen zich onledig houden met deze therapievorm. Sommigen doen dit in een inrichting, anderen aan huis. De één werkt zelfstandig, een ander met assistenten,

terwijl ook melding gemaakt wordt van 'samenwerkingsrelaties' tussen gymnastiekleraren en medici.

Naarmate de heilgymnastiek steeds meer als een reëel deel van het arbeidsveld wordt onderkend in de periode 1860 - 1889, zien we een sterker wordende claim op dit deel vanuit verschillende geleidingen. Onder de noemer 'domeinkwestie' wordt getracht een beschrijving en analyse te geven van de zogenaamde legitimeringsargumenten en -gronden van medici en gymnastiekvakleerkrachten (3.2). Men zou kunnen stellen dat ik mij in dit deel van de studie onledig houd met het opsporen en verwerken van expliciet dan wel impliciet gehanteerde argumenten van personen en/of groepen om hun claim op de heilgymnastiek te onderbouwen. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de context waarin de claims worden gedaan. Aan dit 'legitimerings-deel' van het beroepsvormingsproces is relatief veel aandacht besteed om duidelijk te laten uitkomen hoe en onder welke omstandigheden men in deze periode in de verschillende geleidingen dacht over de heilgymnastiek. Tenslotte wordt in dit derde hoofdstuk beschreven wat de rol is geweest van de overheid en van de rechterlijke macht met betrekking tot de domeinkwestie (3.3.1 en 3.3.2).

De studie zal worden afgesloten met een kort hoofdstuk waarin de oprichting van het Genootschap in 1889 centraal staat. Deze beroepsorganisatie zou de ontwikkeling van de heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld in een nieuwe fase brengen: de professionalisering. Ingaan op de zeer vele nieuwe aspecten die te onderscheiden zijn aan deze beginnende professionalisering, zou ver buiten het kader van deze studie voeren. Derhalve zullen slechts enige bijzonderheden worden vermeld omtrent de oprichting. Daarbij zullen de doelen aan de orde komen die het Genootschap zich stelde, alsmede de middelen om deze doelen te bereiken. Tevens zal aandacht worden besteed aan de reacties op deze zaken vanuit de medische en de gymnastiekwereld. Hoofdstuk 4 dient gezien te worden als een schakel tussen deze studie en een studie naar de professionalisering op het gebied van de heilgymnastiek.

MEDISCHE GYMNASSTIEK
IN NEDERLAND
EN IN DE ONS
OMRINGENDE LANDEN
IN DE EERSTE HELFT VAN DE
19DE EEUW

INLEIDING

In dit eerste hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan enige buitenlandse en binnenlandse ontwikkelingen in de eerste helft van de 19de eeuw, die aan de basis hebben gelegen van de opkomst en verdere ontwikkeling van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld in ons land. Wanneer we spreken over buitenlandse ontwikkelingen, dan worden hiermee in eerste instantie ontwikkelingen in Zweden bedoeld. In Zweden was het de 'gymnast' Per Henrik Ling (1776-1839), die met zijn gymnastieksysteem wereldwijd een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van de lichamelijke opvoeding in het algemeen en de medische gymnastiek in het bijzonder.

Daarnaast dient gewezen te worden op ontwikkelingen in Duitsland en wel speciaal op de activiteiten van de zogenoemde 'Philantropijnen', 'Turnvater' F.L. Jahn (1778-1852) en de turnleraar A. Spiesz (1810-1858). De door hen vormgegeven gymnastiek werd - al dan niet gecombineerd met de gymnastiek van Ling - door medici en niet-medici in Duitsland aangewend ter behandeling van mensen met diverse aandoeningen. Voor hen, die zich in ons land onledig hielden met deze therapie in de tweede helft van de 19de eeuw, waren de publikaties van deze medici en niet-medici over de medische gymnastiek en hun praktijkvoering een welkome aanvulling op de schaarse Nederlandse vakliteratuur op dit gebied. Tenslotte wordt gewezen op de medische gymnastiek in Frankrijk en Engeland. Daar er in de bestudeerde bronnen veel minder aandacht wordt besteed aan ontwikkelingen in deze landen dan aan die in Zweden en Duitsland, zal hierop slechts zeer kort worden ingegaan. Op basis van de geringe aandacht mag immers worden verondersteld dat de invloed vanuit deze landen gering is geweest.

Terwijl de aangeduide buitenlandse ontwikkelingen in volle gang waren, zien we dat er zich ook in ons land in de eerste helft van de 19de eeuw ontwikkelingen voordoen die van belang zijn voor de opkomst van de medische gymnastiek. Hier wordt gedoeld op de toenemende aandacht bij onder andere opvoedkundigen, medici en geestelijken voor het nut en de plaats van lichaamsoefeningen in de schoolopvoeding. Deze toenemende aandacht heeft ertoe bijgedragen dat het aanwenden van lichaamsoefeningen tot herstel van aandoeningen en gebreken meer belicht werd. Men kan stellen dat er een voedingsbodem is gelegd waarin de eerste, uit het buitenland afkomstige 'sporen' van de medische gymnastiek goed konden gedijen. Vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw zien we deze 'sporen' - voornamelijk in de gedaante van een toenemende aandacht voor de Zweedse en Duitse medische gymnastiek in de medische vaktijdschriften en lichamelijke opvoedingsliteratuur - tot ons komen.

Met het bovenstaande zijn de beginpunten aangegeven van de lijnen, waarlangs de medische gymnastiek in Nederland zich verder gaat ontwikkelen. Lijnen die zichtbaar worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen op het terrein van de lichamelijke opvoeding en de geneeskunde. Getracht zal worden enig inzicht te

verschaffen in die ontwikkelingen in de eerste helft van de 19de eeuw. Met dit eerste hoofdstuk zal dan een antwoord zijn gegeven op de eerste deelvraag van dit onderzoek: 'wanneer en in welk verband is er in ons land voor het eerst sprake van heilgymnastiek?'

1.1 BUITENLANDSE ONTWIKKELINGEN

1.1.1 Zweden

De Zweedse gymnast Per Henrik Ling heeft met de constructie van zijn gymnastieksysteem een belangrijke impuls gegeven aan ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek in de 19de eeuw. In deze studie zullen slechts enige punten kort worden aangestipt ten aanzien van het leven en werk van Ling.¹ Aan de orde komen Lings gymnastieksysteem, het door hem in 1813 opgezette Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm, de verspreiding van zijn gymnastieksysteem en de relatie tussen medici en gymnastiekleraren. Bij dit alles zal de nadruk liggen op Lings medische gymnastiek.

Per Henrik Ling: een korte schets van zijn leven

Ling werd als vijfde kind in het gezin van een plattelandspredikant geboren op 15 november 1776 te Södra Ljunga in Småland, een zuidelijke provincie in Zweden. Zowel Lings vader als moeder stierven tijdens diens jeugdjaren. Nadat hij in 1792 van het gymnasium te Växjö werd weggestuurd als gevolg van conflict met een leraar, leidde Ling korte tijd een zwervend bestaan. In 1793 legde Ling een studenten-examen af en schreef hij zich in voor een talenstudie aan de universiteit van Lund. Waarschijnlijk vanwege gebrek aan financiële middelen vertrok hij kort daarna naar Stockholm, alwaar hij wat geld verdiende als privéleraar in moderne talen. Hier heeft hij ook zijn eerste literaire verhalen geschreven. In 1797 schreef hij zich in aan de universiteit van Uppsala en legde er enige tijd later met goed gevolg een theologisch examen af.

Daarop vertrok de inmiddels drieëntwintigjarige Ling naar Kopenhagen, de metropool van Scandinavië in die tijd, alwaar hij gedurende de periode 1799-1804 zou verblijven. Hij legde zich hier toe op de studie van de klassieke oudheid en vreemde talen en volgde lezingen van de Noorse natuurfilosoof en geoloog H. Steffens (1773-1845). Steffens was bevriend met de Duitse natuurfilosoof F.W. Schelling (1775-1854) en een fervent aanhanger van diens ideeën. Wanneer men bedenkt dat Ling in Kopenhagen tevens in contact kwam met de

Deense romantische dichter A. Oehlenschläger, dan wordt aannemelijk dat in deze tijd de basis is gelegd voor Lings romantisch natuurfilosofisch gedachtengoed dat later zijn werk op het gebied van de lichamelijke opvoeding zou kenmerken. Behalve dat Ling in Kopenhagen naast zijn studie actief was op het literaire vlak - Ling heeft veel gedichten, toneelstukken en verhalen geschreven en vertaald - hield hij zich ook onledig met schermen in de inrichting van F. Nachteggall (1777-1847). Dit in 1798 gestichte particuliere instituut wordt wel aangegeven als het eerste in zijn soort in Noord-Europa. Er werd gymnastiek bedreven overeenkomstig de denkebeelden van de Philantropijn J.C.F. GutsMuths (1759-1839). Het was in deze Kopenhaagse periode, dat Ling begon met de bestudering van de grondslagen van de gymnastiek.

In het najaar van 1804 reisde Ling terug naar Zweden, waar hij een betrekking aannam aan de universiteit van Lund als talenleraar en later als schermleeraar. Hier continueerde Ling zijn studie van de grondslagen van de verschillende gymnastieksystemen, waarbij hij trachtte zijn opvattingen over gymnastiekbeoefening 'wetenschappelijk' te onderbouwen. Hiertoe heeft hij anatomie-onderwijs gevolgd. In tegenstelling tot publikaties op literair terrein, zijn er nauwelijks publikaties op het gebied van de lichamelijke opvoeding van zijn hand verschenen tijdens zijn verblijf te Lund.

In 1813 verhuisde Ling naar Stockholm. Hier zou hij van regeringswege in staat worden gesteld een inrichting voor gymnastiek op te richten. Aan dit instituut, waar Ling tot aan zijn dood in 1839 heeft gewerkt en grote roem heeft verworven, zal hierna nog aandacht worden besteed.

Lings medische gymnastiek²

Die Verfechter der Gymnastik mögen ausposaunen, dass Tausende von Gesunden durch Gymnastik muthiger und stärker geworden sind als zuvor, dass Tausende von Kranken, welche vergeblich Heilmittel gebraucht haben, mittelst Gymnastik gesund geworden sind; alles dies beweiset doch nicht, was Gymnastik ist oder sein soll; denn ihre Widersacher antworten mit Recht, dass die sieben Millionen Gesunde ohne sogenannte Gymnastik stärker und stärker würden, und dass die sieben Thausend Kranke durch blosse chemische Einwirkung gesund vom Krankenlager aufstehen. Auf diese Weise wird daher Nutzen und Notwendigkeit der Gymnastik nicht bewiesen. Die Grundlage dafür muss aus den Gesetzen des menschlichen Organismus genommen werden: erst dann kann die Idee der Gymnastik richtig hervortreten.

P.H. Ling, 1834³

Zoals reeds aangegeven, vertoont Lings leer van het menselijk bewegen grote invloeden vanuit de romantische natuurfilosofie. Aan de basis van zijn leer van het menselijk bewegen ligt een aan deze romantische natuurfilosofie ontleende krachtentheorie.

Samengevat en sterk vereenvoudigd kan men deze theorie als volgt omschrijven.⁴ Het menselijk organisme wordt beschouwd als een onverdeelde eenheid. Het functioneren van dit organisme wordt bepaald door de onderlinge samenwerking van de drie 'grondvormen van de levenskracht': de dynamische, de chemi-

sche en de mechanische kracht. Gezondheid wordt door Ling voorgesteld als de uitdrukking van de harmonie tussen deze drie grondvormen. Deze harmonie is individueel bepaald. Van ziekte is sprake, wanneer de verhouding tussen de drie krachten uit een bepaald evenwicht is geraakt. De oorzaak voor een lichamelijke ziekte is gelegen in een verstoorde balans tussen de chemische en mechanische kracht. Een geestelijke ziekte is volgens Ling het gevolg van een versturende invloed van de grootte van de dynamische kracht op het evenwicht van de drie krachten.

Geneeskunde en medische gymnastiek hebben in Lings visie tot doel de innerlijke harmonie van personen te herstellen door beïnvloeding van deze pathologisch geworden krachtenbalans. Men dient daarbij rekening te houden met de andere krachten, de oorzaak van de verstoring en de persoonlijke aanleg. Men kan chemische middelen (waaronder voedsel en medicijnen), mechanische middelen (gymnastiek) en dynamische middelen (geestelijke ontwikkeling/opvoeding - deze kan moreel of intellectueel zijn) aanwenden voor het herstel van het evenwicht. Met name de mechanische middelen zouden in Lings tijd in de geneeskundige praktijk zeer verwaarloosd, dan wel geheel vergeten zijn.⁵

In Lings leer van het menselijk bewegen worden de volgende tegenstellingen onderscheiden: subjectief-objectief en actief-passief.⁶ De tegenstelling subjectief-objectief geeft het onderscheid aan tussen bewegingen die gericht zijn op de eigen persoon dan wel op een ander; de tegenstelling actief-passief duidt op het verschil tussen bewegingen die de persoon zelf maakt en bewegingen welke totstandkomen door toedoen van een ander. Op basis van deze tegenstellingen zijn vier categorieën van bewegingen onderscheiden, die corresponderen met vier verschillende vormen van gymnastiek. Ling onderscheidt de objectief-actieve bewegingen (militaire gymnastiek), de objectief-passieve bewegingen (esthetische gymnastiek), de subjectief-actieve bewegingen (pedagogische gymnastiek) en de subjectief-passieve bewegingen (medische gymnastiek).⁷

Bij alle vier vormen van gymnastiek wordt met daartoe specifiek gekozen bewegingen gestreefd naar eenheid. Zo wordt bijvoorbeeld in de pedagogische gymnastiek gestreefd naar het behoud van de in aanleg gegeven organische eenheid in de mens, terwijl in de medische gymnastiek wordt getracht de door in- en/of uitwendige oorzaken verloren gegane organische eenheid te herstellen. Deze omschrijving geeft aan dat beide gymnastiekvormen in elkaars verlengde liggen. Ling gebruikte deze soorten van gymnastiek in zijn lessen dan ook door elkaar.⁸ Het doel van Lings medische gymnastiek is dat de mens tracht:

entweder mittelst seiner selbst in passender Lage oder mittelst anderer Hülfe (...) und einwirkender Bewegungen die Leiden zu lindern oder zu überwinden sucht, welche in seinem Körper durch dessen abnorme Verhältnisse entstanden sind.⁹

Bij de medische gymnastiek is er sprake van 'subjectief-passieve bewegingen'. Het predikaat 'subjectief' geeft aan dat het hier gaat om bewegingen, die zijn gericht op de eigen persoon, i.c. de persoon bij wie sprake is van een verloren gegane organische eenheid door in- of uitwendige oorzaken. Het predikaat

'passief' geeft aan dat de bewegingen bij deze oefeningen worden bepaald door een ander (een 'gymnast'¹⁰) of een daartoe ontworpen apparaat. De behandelingswijzen dienen uitgevoerd te worden in overeenstemming met de persoonlijke aanleg van de patiënt. Afhankelijk van de mate waarin de betrokkene nog mee kan werken, is er sprake van een meerdere of mindere mate van passiviteit. De ernst van de klachten bepaalt dus of een persoon behandeld wordt met geheel passieve, half-passieve of actief-passieve bewegingen.

Bij geheel passieve oefeningen dient men te denken aan massagetechnieken. De half-passieve oefeningen kenmerken zich erdoor dat de patiënt zelf een houding aan kan nemen (bijvoorbeeld de armen hoog heffen), waarna de helper deze beweging verder voert (bijvoorbeeld de armen achterwaarts bewegen). Deze laatste oefeningen hebben veel weg van wat men tegenwoordig binnen de fysiotherapie passieve mobilisatie zou noemen. Bij actief-passieve oefeningen moet men denken aan statische, excentrische zowel als concentrische weerstandsoefeningen.

Toestellen worden gebruikt om het aantal uitgangsoefeningen te vergroten, maar zowel in de pedagogische als in de medische gymnastiek gaf Ling de voorkeur aan oefeningen zonder toestellen.¹¹ Zeker met betrekking tot de passieve gymnastische oefeningen zou het toestel nooit de fijngevoeligheid van de hand kunnen vervangen.

Het Centraal Gymnastiek-Instituut

Ling heeft door aanhoudende propaganda voor zijn denkbeelden aangaande de gymnastiek bereikt, dat de regering van Zweden bij koninklijk besluit van 5 mei 1813 overging tot het oprichten van een Centraal Gymnastiek Instituut (CGI) te Stockholm. Ling werd als directeur van het CGI benoemd en zou dit blijven tot aan zijn dood in 1839.¹² Behalve dat men er gymnastiekonderwijs gaf, werden in het instituut ook cursussen in verschillende vakken gegeven, gymnastieklerkrachten (15 á 16 per jaar) opgeleid en patiënten behandeld.¹³

Twee decennia lang was Ling de grote motor achter het GCI.¹⁴ De eerste drie jaar heeft hij praktisch alle taken in het GCI zelf vervuld. Daarna werd hij gedurende een periode van zeven jaar bijgestaan door een hulpleraar en vanaf 1823 tot 1830 heeft hij de beschikking gehad over twee leraren en de hulp van 'verder gevorderde' leerlingen. Gedurende de laatste jaren van zijn leven 1830-1839 was Ling zo ziekelijk - hij leed aan tuberculose¹⁵ - dat hij zelf geen onderwijs meer kon geven. Zijn activiteiten als directeur en leraar in de gymnastiek aan het CGI werden steeds meer overgenomen door één van zijn eerste patiënten en later zijn naaste medewerker L.G. Branting (1799-1881). Na Lings dood fungeerden twee oudleerlingen van Ling, Branting en C.A. Georgii (1808-1880), respectievelijk als directeur en hoofdleraar van het CGI.

Vanaf 1817 was Lings belangstelling vooral uitgegaan naar de medische gymnastiek. Zijn eigen slechte lichamelijke gezondheid zou hiermee te maken hebben.¹⁶

Door het toepassen van de medische gymnastiek, kreeg het CGI een functie als therapeutische inrichting en werd zij door vele patiënten bezocht.¹⁷ Door de medisch georiënteerde gymnastiek en de daaruit voortvloeiende praktijk kon Ling zich de broodnodige financiën verschaffen om het CGI gaande te houden.¹⁸ Ofschoon overtuigd van het nut der medische gymnastiek, zou Ling pas tegen het einde van zijn leven voldoende ondervinding hebben opgedaan om specifieke oefeningen en behandelingen ter bestrijding van bepaalde aandoeningen te kunnen toepassen.¹⁹ Zowel Branting als Georgii waren zeer geïnspireerd door Lings medische gymnastiek. Zij hebben bijgedragen aan de toenemende systematisering ervan.²⁰ Steeds meer werd de nadruk gelegd op methodisch toegepaste deelbewegingen, die gericht zijn op hetzij handhaving, hetzij herstel van de normale beweeglijkheid in gewrichten, het versterken van spieren en het (over)strekken van de wervelkolom. Van toestellen - als hulpmiddel om het hierboven genoemde doel te bereiken - werd nauwelijks gebruik gemaakt.

Branting was directeur van het CGI vanaf Lings dood tot 1862. Hjalmar Ling (1820-1886) - zoon van Ling - typeerde de periode van de geschiedenis der gymnastiek in Zweden tot aan Brantings aftreden als: 'de periode van de praktijk, van het ondervinding opdoen, van het verzamelen van gegevens en ervaringsfeiten.'²¹ Op grond van deze gegevens zou men in staat zijn geweest de vier onderdelen der gymnastiek stelselmatig uit te werken en te consolideren. In de hierop volgende periode werden volgens hem de verkregen resultaten geordend en te boek gesteld. Als belangrijk wapenfeit van Branting wordt aangevoerd dat hij een stelselmatige terminologie heeft ontworpen, die het mogelijk maakte dat de leerstof van de heil- en de hygiënische gymnastiek behoorlijk kon worden overzien en gerangschikt.²²

Branting werd in 1862 opgevolgd door G. Nyblaeus (1816-1902), eveneens een leerling van Ling. Nyblaeus was van 1834-1842 hulpleraar aan het instituut geweest. Hij trad op als directeur van 1862 tot 1887 en onder zijn hoede werden enige veranderingen in het CGI doorgevoerd. Zo werd in 1864 een nieuw reglement voor het instituut van kracht. Als doel van het instituut staat hierin aangegeven:

het ontwikkelen en in stand houden van de gymnastiek in haar geheelen theoretischen en practischen omvang en het opleiden van gymnastiekleraren en gymnastiekartsen (...), het geven van practisch onderwijs en oefening in alle deelen en het behandelen van die ziekten, waarvoor de gymnastiek nuttig kan zijn.²³

De cursusduur voor mannen werd vastgesteld op twee jaar, die voor vrouwen op een jaar. Met betrekking tot het onderwijs werden drie afzonderlijke afdelingen ingesteld voor de militaire, de pedagogische en de geneeskundige gymnastiek. Aan elke afdeling werd een hoofdleraar en een leraar benoemd, terwijl er twee leraressen kwamen. Nyblaeus trad op als chef van de militaire afdeling, Hjalmar Ling als chef van de pedagogische afdeling en de medicus T.J. Hartelius (1818-1896) als chef van de medische afdeling. De laatste was reeds vanaf 1852 werkzaam geweest aan het instituut. Alle drie hebben werken uitgegeven over de verschillende vormen der gymnastiek.²⁴

Afb. 2. Per Henrik Ling (1776-1839) (links), met daaronder (v.l.n.r.) zijn leerlingen Lars Gabriël Branting (1799-1881), Carl Frederik de Ron (1809-1887) en Carl August Georgii (1808-1880).

*De verspreiding van Lings medische gymnastiek*²⁵

Het buitenland begon zich reeds tijdens Lings leven zowel voor diens pedagogische als diens medische gymnastiek te interesseren. De verspreiding van Lings medische gymnastiek is voornamelijk totstandgekomen door het verschijnen van geschriften ter zake, de reis-activiteiten van Lings leerlingen en de invloed van buitenlandse bezoekers aan het CGI.

Ling heeft zelf niet veel gepubliceerd op gymnastiekgebied. Het zijn vooral zijn leerlingen en zijn zoon Hjalmar geweest, die na zijn dood werken hebben geschreven over de (verschillende onderdelen van de) 'Zweedse gymnastiek'. Deze werken vonden als snel hun weg naar het buitenland. Het belangrijkste werk van Ling zelf is het zes hoofdstukken tellende *Gymnastikens allmänna grunder* (algemene grondslagen van de gymnastiek), dat in 1840 posthuum door zijn leerlingen Georgii en P.J. Liedbeck (1802-1876) is uitgegeven. Daarnaast zijn er nog vier gymnastiek-publicaties van zijn hand verschenen, waarvan er twee handelen over gymnastiek voor het leger en twee over gymnastiek in het algemeen.²⁶

Ook anderen vestigden in de eerste helft van de 19de eeuw de aandacht op Lings werk. De Zweedse hoogleraar C.U. Sondén (1802-1875), secretaris der Zweedse Koninklijke Maatschappij voor Geneeskunde, vroeg in 1840 voor het eerst aandacht van de wetenschappelijke wereld voor de Zweedse gymnastiek middels zijn te Kopenhagen gehouden voordracht *Tal om gymnastiken som bildningsmedel och läkekonst* (vrij vertaald: redevoeringen over de gymnastiek als vormingsmiddel/opvoedingsmiddel en geneeskunde) gehouden tijdens de algemene vergadering van 8 juli 1840 van de 'Scandinavische natuuronderzoekers' te Kopenhagen.²⁷ In Duitsland werd Lings gymnastiek geïntroduceerd door de publicaties van ene Hamisch en H.F. Maszmann (1897-1874).²⁸ Ten aanzien van de verbreiding van de medische gymnastiek van Ling in Duitsland zal later nog het een en ander worden medegedeeld. G. In de Betou (1810-1857) en C.C. Ehrenhoff (1808-1880) fungeerden met hun publicaties *Therapeutic manipulation or a successful treatment of various disorders of the human body by mechanical applications* (1838) respectievelijk *Medicina Gymnastica or therapeutic manipulation* (1845) als baanbrekers voor Lings medische gymnastiek in Engeland.²⁹ In 1847 werd te Parijs het werk van Lings leerling Georgii *Kinésithérapie, ou traitement des maladies par le mouvement selon la méthode de Ling* gepubliceerd.

Naast verbreiding van Lings gymnastiek door middel van literatuur en lezingen kan gewezen worden op de reis-activiteiten van de leerlingen van Ling.³⁰ G.M. Pauli (1808-1839) en C.F. de Ron (1809-1887) hebben Lings gymnastiek respectievelijk in Finland en Rusland geïntroduceerd. Georgii is naar Frankrijk getogen en heeft daar onder andere met zijn boek *Kinésithérapie* propaganda gemaakt voor de Zweedse gymnastiek. Zo heeft hij te Parijs de turnleraar N. Laisné (1810-1896) bekend gemaakt met de theorie van Ling.³¹ Aan een verzoek aan Georgii om een handboek voor de Zweedse gymnastiek voor het leger te schrijven, werd door het uitbreken van de februari-revolutie in 1848 geen

gevolg gegeven. Georgii is in dat jaar naar Engeland afgereisd. Ook daar heeft hij veel bijgedragen tot de verspreiding van de medische gymnastiek.³²

Verder heeft de omstandigheid dat het CGI veel bezoekers kende, die de methode en de werking van Lings gymnastiek kwamen bestuderen, ertoe bijgedragen dat Lings gymnastiek werd verspreid. De oprichting van het CGI in 1813 betekende een grote stap vooruit waar het de opleiding van gymnastiekonderwijzers betrof. In 1822 zou in Zweden zelfs bij Koninklijk Besluit bepaald zijn dat slechts zij, die een getuigschrift van de directeur van het CGI bezaten, tot gymnastiekleraar mochten worden aangesteld in dat land.³³ Sommige lieden, die aan het CGI een dergelijk getuigschrift hadden verworven, verlieten Zweden en vestigden zich elders in Europa. In ons land is het meest bekende voorbeeld de 'oud-elève' E. Bullerdieck (?-1867), die in 1861 en 1862 te Rotterdam een inrichting voor heilgymnastiek leidde (zie 3.1.2). Verder kunnen genoemd worden A.S. Ulrich (1826-1889), J.H. Kellgren (1837-1916) en F.P.H. Confeld die alle drie in Duitsland actief waren en C.M. Nycander die in België praktiseerde. De Italiaan G. Otta (1775-1848), schermleerleraar van de universiteit te Åbo in Finland, heeft het instituut in de periode 1831-1832 voor het eerst bezocht en is meerdere malen teruggekeerd. In de periode 1838 tot 1842 zijn er veel Noorse onderwijzers naar het CGI getogen om er de medische gymnastiek te bestuderen. Met de hier opgedane kennis en ervaring vestigde men zich vervolgens in steden als Kristiania (het latere Oslo).³⁴

De stroom van vreemdelingen naar het CGI kwam goed op gang na 1842. Het was tijdens Brantings directeurschap (1839-1862), dat het CGI een zekere faam begon te krijgen. Sommigen kwamen gedurende de zomer enige kennis opdoen van de Zweedse gymnastiek, anderen volgden een cursus. In deze periode zijn 270 gediplomeerde gymnastiekleraren afgeleverd.³⁵ De cursusduur bedroeg toen nog zes maanden. Het merendeel der cursisten was afkomstig uit het Zweedse leger, alhoewel meer en meer buitenlanders een korter of langer bezoek aan het instituut brachten. Het lijkt hierbij voornamelijk te gaan om gymnastiekonderwijzers en medici.³⁶ Bekend is dat ook de Nederlandse medicus J.L. Dusseau (1824-1887) het CGI heeft bezocht in 1857. Hier komen we nog op terug in het tweede hoofdstuk.

Relatie medici - gymnastiekonderwijzers

Der widererwachte Eifer für Gymnastik [wird] innerhalb weniger Menschenalter aussterben, wenn Aerzte und Gymnasten sie nicht wissenschaftlich pflegen. Beide haben schon begonnen über Gymnastik zu schreiben, fleissig zu schreiben; aber beide verstehen einander nicht. Die ersteren haben keinen Sinn für Bewegungsformeln und die letzteren für wissenschaftliche Forschung.

P.H. Ling, 1834³⁷

Behalve het bovenstaande schreef Ling in zijn *Gymnastikens almänna grunder*: 'ik bid God, dat toekomstige artsen en opvoeders, de ene na de andere, deze mijn

pogingen uitbreiden en verbeteren zullen; want dan zal de gymnastiek eenmaal in het Noorden een evengrote betekenis krijgen, als zij had in het denken van Plato, Hippokrates en Galenus.³⁸ De vraag rijst hoe medici in de tijd van Ling aankeken tegen Ling, diens medische gymnastiek en de beoefenaren van deze gymnastiek. De gymnastiek-historicus Lommen schrijft hierover:

Dat Ling in zijn structureel en functioneel willen ontwikkelen en beïnvloeden veelal - niettegenstaande het feit, dat hij in deze periode naarstig tracht zijn anatomische en physiologische kennis te vermeerderen - intuïtief te werk ging bij de keuze van oefen- en bewegingsvormen bezorgde hem nogal wat kritiek van medische zijde. In een aantal dagbladen wordt hij dan ook als een fantast en charlatan afgeschilderd.³⁹

Ook anderen wijzen op het feit dat Ling gedurende zijn leven bij de medische stand weinig gezien was.⁴⁰ Lings successen met zijn medische gymnastiek hebben de medici niet kunnen overtuigen van zijn kennen en kunnen op dit gebied. Daarbij kwam dat slechts weinig medici zich voor de specifieke problemen van deze vorm van gymnastiek interesseerden.⁴¹ Toch kan in elk geval gemeld worden dat Ling een positieve relatie onderhield met de Zweedse medicus en filosoof Nils Åkerman (1777-1850). Deze vriend van Ling heeft in 1827 te Stockholm een inrichting voor de behandeling van lichamelijke afwijkingen opgericht, dat geheel in Lings geest werd opgezet en geleid.⁴²

Pas na de dood van Ling heeft het 'Läkarsällskap' ('Genootschap van Medici') zich tot Lings opvolger Branting gericht met het dringende verzoek een overzicht te geven van dit gebied, opdat het een en ander aan een meer wetenschappelijke studie onderworpen zou kunnen worden. Branting - die benaderd was vanwege zijn jarenlange ervaring op het gebied der medische gymnastiek - weigerde aan dit verzoek gehoor te geven. Hij was overtuigd van de gedachte 'dat op den duur de natuurgeneeskunde en -wijze zou zegevieren en daarmee het bewijs van Lings geniale ideeën vanzelf geleverd zou zijn.'⁴³

Na Lings dood ontstonden heftige discussies tussen de leiders van het CGI en die van twee nabijgelegen orthopedische centra, die geschoeid waren op Duitse en Franse leest.⁴⁴ De discussies hadden betrekking op de therapieën, die in de verschillende instituten werden voorgeschreven. De 'gymnasten' van het CGI propageerden de oefentherapie volgens Ling en verafschuwden de 'mechanotherapie' van de orthopedische instituten, waarbij onder andere gebruik gemaakt werd van strekbedden tegen scoliose en speciale schoenen tegen klompvoeten.⁴⁵

1.1.2 Duitsland

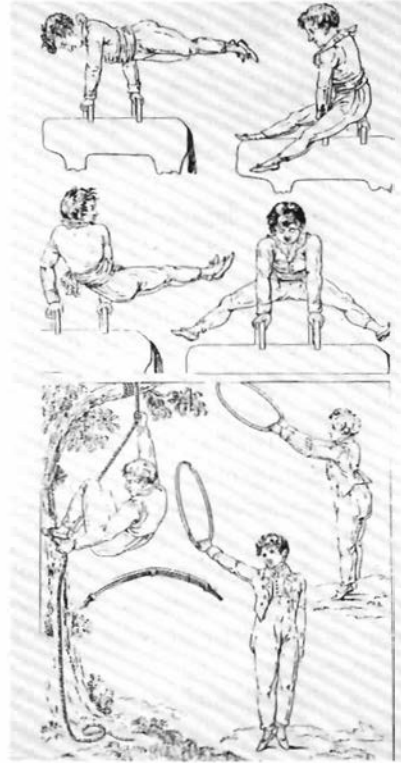
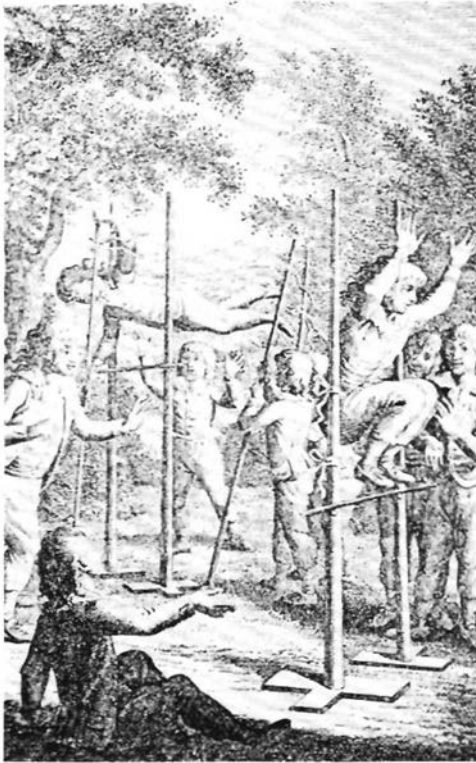
Voordat de Zweedse medische gymnastiek er werd geïntroduceerd, waren er ook ontwikkelingen gaande op het gebied van de medische gymnastiek in Duitsland in de eerste helft van de 19de eeuw. Ter onderscheiding van de Zweedse, zal in dit verband gesproken worden van de 'Duitse medische gymnastiek'.⁴⁶ De Duitse

medische gymnastiek in de eerste helft van de 19de eeuw was initieel gebaseerd op de door de Philantropijnen gebruikte oefenvormen en het (toestel)turnen van F.L. Jahn en E.W.B. Eiselen (1792-1846). Later werden hieraan elementen uit het schoolturnen van A. Spiesz toegevoegd. Een korte duiding van deze basis van de Duitse medische gymnastiek is hier op zijn plaats.⁴⁷

Gebaseerd op denkbeelden omtrent de opvoeding van J. Locke (1632-1704) en J.J. Rousseau (1712-1778), werd door de zogenoemde Philantropijnen een pedagogisch systeem ontwikkeld en toegepast, waarin ook de lichamelijke opvoeding een belangrijke rol speelde. Als grondlegger van deze nieuwe pedagogische stroming wordt J.B. Basedow (1724-1790) genoemd. Andere belangrijke Philantropijnen waren C.G. Salzmann (1744-1811), J. Campe (1746-1818) en P. Villaume (1740-1806).

Basedow stichtte in 1744 te Dessau een instituut voor opvoeding en onderwijs: het Philantropinum. Hier werden - indachtig het 'mens sana in corpore sano' - ook lichaamsoefeningen voor alle kinderen ingevoerd. De oefeningen bestonden uit rijden, dansen, schermen, voltigeren, gaan op een evenwichtsbalk, gewichten dragen, lopen, ver- en hoogspringen, enz. Ook werden er spelen met ballen, kegels en hoepels gedaan. Met name de eerste oefenvormen geven reeds aan dat men zich bij het onderwijs in het Philantropinum richtte op kinderen uit de meer gegoede stand.

In 1784 opende Salzmann te Schnepfenthal een tweede Philantropinum. De leiding van de lichaamsoefeningen werd hier in 1785 opgedragen aan de nieuw aangestelde J.C.F. GutsMuths. Deze - wellicht meest bekende - Philantropijn heeft de oefeningen van zijn voorgangers verder uitgewerkt en een systeem van lichaamsoefeningen ontworpen, dat beschreven is in zijn *Gymnastik für die Jugend* (1793). Dit boek, dat in 1804 in een verbeterde uitgave verscheen, vond zijn weg door heel Europa. Het bevat kritische opmerkingen over de toenmalige inzichten over opvoeding en kan gezien worden als een poging om de 'Leibeskultur' der Grieken en Germanen te incorporeren in een nieuwe opzet van lichaams-oefeningen. Hierbij werd ook gebruik gemaakt van inzichten op het gebied van de lichamelijke opvoeding van medici als de Fransman C.J. Tissot (1750-1826) en de Duitsers J.P. Frank (1745-1821) en C.W. Hufeland (1762-1836). GutsMuths beschouwde de vereniging van de lichamelijke volmaaktheid van de natuurmens met de geesteskultuur van de geciviliseerde mens als het ideaal van de opvoeding. Doel van zijn gymnastiek was het bewerkstelligen van een harmonieuze relatie tussen lichaam en geest. Ook zag hij het nationaal belang van lichaamsoefeningen in, hetgeen wellicht het duidelijkst tot uiting komt in zijn werk *Turnbuch für die Söhne des Vaterlands* (1817). In dezelfde richting als GutsMuths werkten zijn tijdgenoten G.U.A. Vieth (1763-1836), J.H. Pestalozzi (1746-1827) en P. Villaume. Allen hebben zich ingezet voor de integratie van de lichamelijke en geestelijke opvoeding in de school. Ook werd door hen het nut van lichaamsoefeningen tot behoud en herstel van de gezondheid benadrukt. Men heeft zich echter niet als Ling en zijn volgelingen gespecialiseerd in het verder uitwerken van deze laatst aangegeven functie van de gymnastiek.

Afb. 3. Oefeningen volgens het systeem van GutsMuths. De prenten zijn afkomstig uit diens boek 'Gymnastik für die Jugend' (1793) en uit 'Volledig leerstelsel van kunstmatige lichaams oefeningen' (1806/1812) van Jan van Geuns (1764-1834).

Tot het begin van de 19de eeuw was de toepassing van de lichaams oefeningen van de Philantropijnen vooral beperkt gebleven tot enkele scholen voor de meer gegoede stand.⁴⁸ Het zou F.L. Jahn zijn, die de lichaams oefeningen tot volkszaak zou maken. Jahn was een vurig nationalist. Deze onderwijzer te Berlijn huldigde het denkbeeld dat door een krachtige ontwikkeling van de lichamelijke eigenschappen bij de jeugd moed, kracht en vaderlandsliefde opgebouwd konden en moesten worden.⁴⁹ In het voorjaar van 1811 opende Jahn met een vaste groep leerlingen zijn eerste 'Turnplatz' op de Hasenheide bij Berlijn, die al snel door velen werd bezocht. Hiertoe zal zeker hebben bijgedragen de invloed van zijn met nationalistisch gedachtegoed doorspekt geschrift *Deutsches Volksthum* (1810), dat hem veel aanhangers bezorgde. Jahn verkoos om het woord gymnastiek van Griekse origine, te vervangen voor het Duitse 'Turnen'. Dat het bij Jahn niet bleef bij woorden en gymnastische oefeningen, mag wel blijken uit het feit dat 'der Turnvater' en zijn turners deelnamen aan de oorlog, die Duitsland bevrijdde van het Franse overheersing (1813-1815).

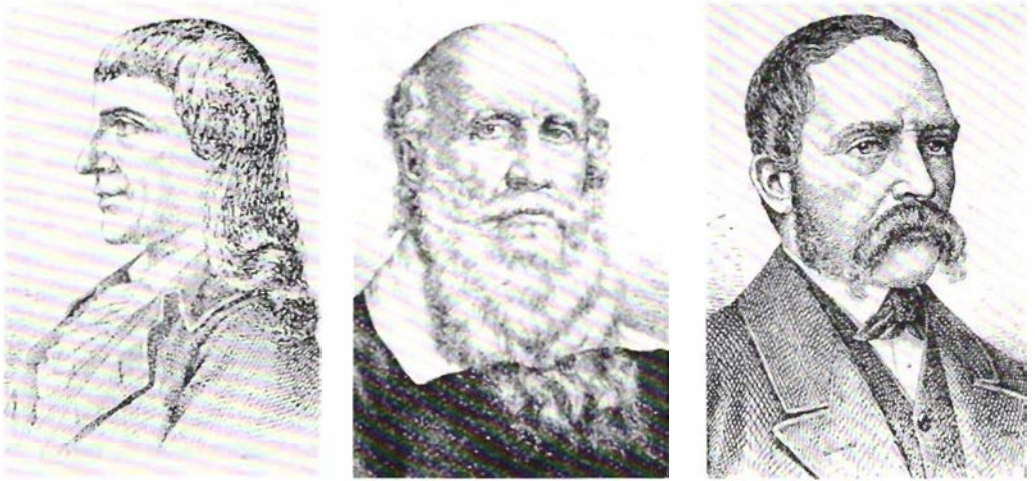
Teruggekeerd in Berlijn, wijdde Jahn zich weer aan het turnen. In 1816 verscheen het boek *Die Deutsche Turnkunst* dat door Jahn en zijn leerling Eiselen is geschreven en overal in Duitsland goed werd ontvangen. Jahn wilde een krachtig nageslacht ontwikkelen en streefde tevens naar aaneensluiting van de Duitse jeugd. Hiertoe reisde hij met een groep turners door geheel Duitsland. Doordat de door Jahn georganiseerde bijeenkomsten van turners en studentenverenigingen in toenemende mate een politiek karakter kregen en zich tegen de gevestigde orde richtten met alle gevolgen van dien, werd er ingegrepen van overheidswege. Het resultaat was uiteindelijk dat er een 'Turnsperré' werd ingesteld vanaf 1819 tot 1842. Er kwam een toezicht op de universiteiten, een strenge censuur op de pers, sluiting van de turnverenigingen, ontbinding van de 'Burschenschaften' en het vervolgen van 'demagogen', waartoe ook Jahn gerekend werd. Na zijn gevangenschap van 1819-1825 leidde Jahn een teruggetrokken bestaan. Hij stierf in 1852.

De oefenstof van Jahns turnen laat duidelijk zijn voorkeur blijken voor oefeningen, die bijdragen aan de verhoging van de weerbaarheid van de turner in militair opzicht. Er werd veel gebruik gemaakt van toestellen, die een groot deel van de oefenstof bepaalden en er was veel aandacht voor het prestatie-element. De oefeningen waren toegesneden op beoefenaren van het mannelijk geslacht. Onder andere hierdoor was het turnen minder geschikt voor de scholen.

Tijdens de Turnsperré was het vooral Eiselen, die Jahns turnen meer aan de eisen van de school aanpaste. Het Jahn-Eiselense stelsel heeft gedurende de gehele 19de eeuw een stempel gedrukt op de leerstof van de turnverenigingen. In ons land zou het bijna gedurende de gehele 19de eeuw de oefenstof voor de lichamelijke opvoeding in de scholen bepalen. Het bekendste boek van Eiselen is *Turntafeln und Abbildungen von Turnübungen* (1837). Hierin wordt duidelijk dat Eiselens ideeën omtrent het turnen o.a. zijn beïnvloed door Pestalozzi. Dit is op te maken uit het voorkomen van een nieuwe categorie van oefenvormen, de 'Gelenkübungen'. Deze maakten het niet alleen mogelijk meerdere personen tegelijk te oefenen in de 'Turnhallen', zij boden tevens de mogelijkheid voor een 'ausreichende Körperducharbeitung'. Eiselen zou echter minder ver gaan in de 'elementariseringsgedachte' dan Pestalozzi en de belangrijkste wegbereider van het schoolturnen in Duitsland, A. Spiesz.

Spiesz huldigde als beginselen: dat de gymnastiek een plaats moest krijgen binnen de school; dat het moest dienen als ontspanningsmiddel, maar ook als een middel tot vorming van geest en lichaam; dat de oefenstof afgeleid dient te worden van de natuurlijke bewegingsmogelijkheid van ieder persoon afzonderlijk en van allen tezamen; en dat er een strenge ondergeschiktheid moest komen van het toestel aan het doel van de oefening.

In zijn werk *Lehre der Turnkunst* (1840-1847) maakte Spiesz een onderscheid in 'Frei-übungen' (vrije oefeningen), 'Turnübungen' (hang- en steunoefeningen, voor een deel gebaseerd op de toesteloefeningen van Eiselen) en 'Gemeinübungen' (ingedeeld in orde en turn-oefeningen, c.q. 'militaire exercitioefeningen' en 'klassikaal turnen').

Afb. 4. Drie groten uit de geschiedenis van de lichamelijke opvoeding. V.l.n.r. Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759-1839), Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) en Adolf Spiesz (1810-1858).

Het zijn met name de vrije oefeningen, die geïntegreerd werden in de medische gymnastiek. Ze werden vrije oefeningen genoemd, omdat ze niet aan een toestel werden uitgevoerd en daarom de meest vrije bewegingen van het lichaam toelieten. Met de vrije oefeningen is gepoogd de leerstof naar de bewegingswetten van het lichaam te ordenen om zo tot een volledig systeem van alle mogelijke bewegingen te komen.⁵⁰ Hierbij werd de nadruk gelegd op de meest eenvoudige bewegingen, die zonder de kunstmatig geconstrueerde toestellen, met één of meer ledematen, in één of meer gewrichten en opgebouwd van gemakkelijk naar moeilijk en van enkelvoudig naar samengesteld beoefend konden worden. Tevens hadden de vrije oefeningen nog een didactisch voordeel: alle kinderen, hoe jong ook, konden er aan deelnemen. Hiermee was een gymnastiek ontworpen, die zowel voor jongere kinderen als voor de toenmalige school gebruikt kon worden. Spiesz onderscheidde ten aanzien van de vrije oefeningen zowel een pedagogisch doel (innerlijke tucht en uiterlijke orde) als een medisch doel. In het kader van dit laatste doel werden de oefeningen niet alleen staand, maar ook in gaan, in looppas en zelfs huppelend en springend uitgevoerd.

Tot zover in vogelvlucht enige aspecten van de ontwikkeling van de Duitse gymnastiek. Van belang voor deze studie is dat de gymnastiek- en turnoefeningen, zoals ontwikkeld door bovenstaande personen, ook werden toegepast tot herstel van bepaalde aandoeningen. In het onderstaande zullen we enige personen noemen, die zich met deze Duitse medische gymnastiek hebben bezig gehouden.

Veel van de hier genoemde personen zullen we weer tegenkomen bij de bespreking van de ontwikkeling van de medische gymnastiek in Nederland.

Beoefenaren der Duitse medische gymnastiek

Volgens de medisch-historicus Valentin was de medicus J. Heine (1800-1879) waarschijnlijk de eerste die in het begin van de jaren dertig van de 19de eeuw in zijn instituut te Cannstatt am Neckar bij Stuttgart de orthopedische gymnastiek invoerde ter behandeling van de scoliose.⁵¹ Ook de Magdenburger medicus K.F. Koch (1802-1871) hield zich hiermee bezig in deze periode. Hij verwerkte zijn denkbeelden omtrent de medische gymnastiek in het boek *Die Gymnastik aus dem Gesichtspunkt der Diätetik und Psychologie* (1830).⁵² D.G.M. Schreber (1808-1861) heeft getracht tot een integratie te komen van de turnkunst van Jahn en de vrije oefening van Spiesz in de medische gymnastiek.⁵³ In 1843 verscheen van de hand van deze medicus *Das Turnen vom ärztlicher Standpunkte, zu gleich als Staatsangelegenheit dargestellt*. In 1844 nam Schreber het orthopedische instituut te Leipzig over van E.A. Carus (1797-1864).⁵⁴ Hij gebruikte in deze inrichting het turnen en de vrije oefening als oefentherapie. Later paste hij ook de Zweedse medische gymnastiek toe. Uit deze tijd stammen zijn publikaties *Streitfragen der deutschen und schwedischen Heilgymnastik* (1850) en *Kinesiatrik oder die gymnastische Heilmethode. Für Aerzte und gebildete Nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt* (1852). Zijn boek *Ärztliche Zimmergymnastik* (1855), dat 30 herdrukken kende en zelfs in het Chinees en Japans vertaald is, zou hem grote bekendheid geven.⁵⁵ De inrichting te Leipzig werd in 1859 overgenomen door K.H. Schildbach (1824-1888).⁵⁶ Evenals Schreber heeft deze medicus geijverd voor de integratie van de Zweedse en Duitse oefenmethoden.⁵⁷

Niet zozeer aan een bepaald gymnastieksysteem verwant, lijkt de orthopedische gymnastiek van H.W. Berend (1809-1873). Deze medicus heeft in 1840 een 'gymnastisch-orthopaedisch Institut' te Berlijn opgericht dat hij 31 jaar lang zou leiden.⁵⁸ Hij behandelde aanvankelijk voornamelijk conservatief met mechanische middelen. Naarmate de chirurgie zich ontwikkelde en de toepassing van narcose en antisepsis werden ingevoerd, behandelde hij meer operatief. Volgens de medisch-historicus Valentin heeft hij samen met de medicus M.M. Eulenburg (1811-1887) 'het goede der Zweedse gymnastiek' in de behandeling der scoliose geïntegreerd en de 'weerstandsbeweging (met behulp van gymnast/apparaat)' als aanvulling op de Zweedse gymnastiek (?) ingevoerd.⁵⁹

Voorts kunnen als beoefenaren van de Duitse medische gymnastiek genoemd worden Jahns medewerker (tot 1819) E.W.B. Eiselen, die zich vanaf 1834 in Berlijn bezighield met 'heilgymnastische Übungen für schiefe Mädchen' en vanaf 1839 cursussen in 'sogenannter medizinischer Gymnastik' onder medisch toezicht organiseerde.⁶⁰ Ook dient gewezen te worden op de activiteiten van een andere leerling van Jahn, J.A.L. Werner (1794-1866). Van deze turnleraar uit Dresden (omstreeks 1840) is onder andere het werk *Die Medicinische Gymnastik oder die Kunst verunstaltete und vor ihrer natürlichen Form und Lageverhältnissen Teile*

des menschlichen Körpers nach anatomischen und physiologischen Grundsätzen zurück zu führen und zu kräftigen (1838) gepubliceerd.⁶¹ Met name dit werk zou in 1843 een belangrijke bron blijken voor een paragraaf over medische gymnastiek in één der eerste omvangrijke handleidingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding in ons land.

Zweedse medische gymnastiek in Duitsland

H.F. Maszmann heeft Lings gymnastiek in Duitsland geïntroduceerd door zijn publikatie *Leibesübungen, zur Militärgymnastik ins besondere* (1830). Ook door de vertalingen van Lings *Reglemente für gymnastik* (1836) (reglementen voor gymnastiek), *Soldatundervisning i gymnastik och bajonettfäktning* (1838) (onderwijs in gymnastiek en bajonetschermen aan soldaten) en *Gymnastikens allmänna grunder* (1840) (algemene grondslagen van de gymnastiek) heeft hij bekendheid gegeven aan Ling en zijn werk.⁶²

Behalve Maszmann schrijven nog meerdere auteurs over de Zweedse (medische) gymnastiek en wel met name in de periode 1844-1847. Onder deze publicaties bevinden zich ook die van de Duitse luitenant H. Rothstein (1815-1865), directeur van de op 1 oktober 1851 te Berlijn geopende 'Königliche Zentral-Turn-Anstalt'. Deze voorvechter van Lings gymnastiek - die het CGI te Stockholm in de jaren 1845 en 1846 bezocht heeft⁶³ - zou in een hevige strijd geraken met aanhangers van Jahns turnen over onder andere het gebruik van toestellen bij de lichamelijke opvoeding. Deze zogenaamde 'Barrenstreit', waaraan uiteindelijk ook de patholoog R. Virchow (1821-1902), de fysioloog E.H. Du Bois-Reymond (1818-1896) en één van Rothsteins leraren C.P. Euler (1828-1901)⁶⁴ deelnamen, kent vele facetten.⁶⁵ Ik zal hierop niet verder ingaan.⁶⁶

Tenslotte zij hier gewezen op de activiteiten van de turnleraar F.R. Nitzsche. Hij heeft gewerkt in een 'heilgymnastische Anstalt' te Freiberg en was directeur van de 'gymnastische Heilanstalt Orthopädeon' te Dresden. Van zijn hand zijn vele werken op dit gebied verschenen⁶⁷, waaruit blijkt dat zowel de Duitse als de Zweedse medische gymnastiek door deze turnleraar werd toegepast. Er zijn overigens geen redenen te veronderstellen, dat zulks niet het geval was bij de anderen die in deze paragraaf genoemd worden.

Andere belangrijke praktici en publicisten in Duitsland met betrekking tot de Zweedse medische gymnastiek zijn de medici A.C. Neumann (1803-1870) en M.M. Eulenburg. Neumann publiceerde in 1849 over zijn ervaringen met de medische gymnastiek van Ling in de periode 1847-1849.⁶⁸ Op verzoek van de regering heeft hij in 1851 de gymnastische instituten van de leerlingen van Ling bezocht in Stockholm, Londen en St.-Petersburg.⁶⁹ Van deze reis is een verslag verschenen, dat in 1852 in boekvorm werd uitgegeven onder de titel *Die Heilgymnastik oder die Kunst der Leibesübungen, angewandt zur Heilung von Krankheiten*. Neumann heeft eerst te Gadenz (1848) en later te Berlijn (1853) een gymnastisch instituut opgericht.⁷⁰ Dat te Berlijn werd in 1855 door Hjalmar

Ling bezocht.⁷¹ Aan beide inrichtingen van Neumann hebben in het CGI 'ausgebildete Heilgymnasten' gewerkt.

Eulenburg trachtte in zijn publikatie *Die schwedische Heilgymnastik. Versuch einer wissenschaftliche Begründung derselben* (1853) Lings theorie op een 'meer wetenschappelijke basis' te grondvesten. Uit een ander werk van zijn hand, *Mittheilungen aus dem Gebiete der schwedischen Heilgymnastik* (1854), komen we iets meer te weten over zijn instituut te Berlijn.⁷² Het is 15 september 1851 geopend en wordt door hem aangeduid als het eerste heilgymnastische instituut in Duitsland. In het jaar voor de opening, heeft Eulenburg een bezoek gebracht aan het CGI te Stockholm. Hier is hij in contact gekomen met Hjalmar Ling. Deze bezocht later dat jaar op zijn beurt Eulenburg te Berlijn. Het doel van het bezoek van Hjalmar Ling zou zijn geweest Eulenburgs 'technische Ausbildung in der Heil- und pädagogischen Gymnastik' te vervolmaken. Met behulp van Hjalmar Ling werd eveneens Eulenburgs heilgymnastisch instituut gestalte gegeven. Doel van deze inrichting was het genezen en voorkomen van ziekten door middel van het toepassen der Zweedse gymnastiek. Ook heeft Eulenburg in zijn instituut vele cursussen in de Zweedse gymnastiek voor 'praktische artsen' georganiseerd.⁷³

Ten tijde van de eerste jaren van Eulenburgs activiteit op dit terrein kwamen er steeds meer van dergelijke 'Unternehmen' in Berlijn bij. Hierdoor ontstond er een toenemende concurrentie.⁷⁴ Pfister en Langenfeld wijzen in dit verband op de inrichtingen van de medici Neumann, E. Angerstein, F.(?) Schultze en Euler. Ook uit niet-medische hoek ondervond Eulenburg echter concurrentie.⁷⁵ Hij geeft in zijn boek in 1854 duidelijk te kennen, dat hij deze laatste vorm van concurrentie onduidelijk acht. Als legitimering voor zijn visie voert hij aan, dat overall medici te vinden zouden zijn die genoeg interesse hebben in de uitvoering van deze therapie. Ter staving wordt gewezen op de nieuwe heilgymnastische instituten te Berlijn, Wenen, Dresden⁷⁶, Giessen, Danzig, Stettin, Wiesbaden⁷⁷, enz., die alle onder leiding zouden staan van medici. Bovendien mogen volgens hem alleen medici - op grond van hun opleiding - in staat worden geacht op een verantwoorde wijze een keuze te maken uit het gehele therapeutische arsenaal ter bestrijding van bepaalde aandoeningen. Andere motieven - zoals de waarschijnlijk financiële gevolgen van de aangegeven concurrentie - worden in dit verband door Eulenburg niet genoemd.

Duitsland: doorgeefluik voor Zweedse medische gymnastiek

Evenals Eulenburg en Neumann zijn andere Duitse medici naar het CGI gegaan om er de medische gymnastiek te bestuderen.⁷⁸ Het zijn met name deze medici, maar ook lieden als Rothstein en Nitzsche, die werkjes over de Zweedse gymnastiek het licht hebben doen zien. De denkbeelden hieromtrent vonden via deze publikaties ook hun weg naar ons land. Deze 'doorgeefluik-functie' van Duitsland ten aanzien van de Zweedse gymnastiek dient hier genoemd te worden als een uiterst belangrijke constituant voor de ontwikkelingen op het gebied der medische

gymnastiek in Nederland. Ook is er echter een belangrijke invloed uitgegaan van geschriften over de Duitse medische gymnastiek die ons land medio 19de eeuw bereikten.

Onderscheid Zweedse en Duitse medische gymnastiek

In de Duitse medische gymnastiek lijken de oefeningen voornamelijk afgeleid uit het turnen of in elk geval uit de pedagogische gymnastiek. Bij Ling staat de medische gymnastiek echter aan de basis van het gehele gymnastische systeem.⁷⁹ Wat in het bewegend beïnvloeden in correctief opzicht toelaatbaar dan wel niet toelaatbaar is, geldt volgens hem ook als beginsel voor het bewegen in de pedagogische gymnastiek. Het nut van een gymnastische beweging schuilt in haar correctieve werking ten aanzien van lokale lichamelijke zwakte of plaatselijke deviaties. Bewegingen, welke de houding schaden en daarmee afwijkingen kunnen veroorzaken in structureel en/of functioneel opzicht, moeten ook in de pedagogische gymnastiek worden vermeden. In de Duitse medische gymnastiek lijkt men veel gebruik te maken van actieve oefeningen, terwijl Ling van mening is dat actieve oefeningen minder geschikt zijn voor zieken.

De vergelijking die Lommen maakt tussen Spiesz' gymnastiekstelsel en dat van Ling, geeft wellicht het beste weer welke de verschillen zijn tussen de Duitse en Zweedse medische gymnastiek⁸⁰:

Zo trachten Ling en zijn directe volgelingen, uitgaande van het nut der beweging in verband met te bereiken musculaire en articulaire effecten in bepaalde somatische provincies, deze effecten als het ware van te voren reeds aan te geven. In zijn leer van de Kunst van het turnen gaat zijn Duitse tijdgenoot Spiesz daarentegen uit van de mogelijkheid tot bewegen in diverse gewrichten en is hij daarbij slechts geïnteresseerd in een verregaande formalisering en schematisering van het bewegen. Het anatomisch-(fysiologisch) aspect ontbreekt in zijn leer zo goed als geheel. Tussen de hygiënist van het lichaam Ling en de didacticus-methodicus Spiesz bestaan duidelijk verschillen ten aanzien van algemene doelstelling, aanvatrichting en werkvormen. Kort samengevat: lichaamscorrectie versus wilsvorming; bewegingsnut versus bewegingsmogelijkheid en oefen-versus schoolvormen.⁸¹

Nogmaals wordt gewezen op het feit dat het niet duidelijk is of beide 'vormen' van medische gymnastiek daadwerkelijk gescheiden werden toegepast.

Niet-medici en medische gymnastiek

Opmerkelijk is de uitlating van de anonieme vertaler van het werk *De gymnastiek en hare invoering in Nederland* (1853) van de Duitse turnleraar Carl Euler (1809-1885) waarin hij aangeeft dat het in het oog valt dat zij, aan wie de eer toekomt de gymnastiek in opvoeding en geneeskunde de haar toekomende plaats te hebben gegeven in Duitsland, geen geneesheren waren.⁸² Het gegeven, dat niet alleen medici zich onledig hielden met de medische gymnastiek in Duitsland, wordt behalve door deze en de eerder aangehaalde uitlatingen van Eulenburg, ook nog

eens onderstreept door de bijdrage van Pfister en Langenfeld.⁸³ Zij bespreken hierin onder andere het functioneren van de zogenaamde 'Turnanstalten' en wijzen erop, dat ongeveer vanaf 1840 in deze inrichtingen naast pedagogische oefeningen (met een vermeend profylactisch effect waar het gaat om het krijgen van ziekten) ook oefeningen met een curatief doel werden toegepast.⁸⁴ De laatste oefeningen zouden zijn afgeleid van de Zweedse medische gymnastiek:

Manche Turnanstalten boten Gymnastik nicht nur prophylaktisch, sondern auch in Form von 'Turnrecepten' als Therapie für eine Vielzahl von Krankheiten - vom Schreibkrampf bis zur Hypochondria melancholica - an. Die Übungsformen in den meisten heilgymnastischen Instituten waren der schwedischen Gymnastik entnommen, die je nach der Qualifikation des Gymnasten durch Massagen, Streckapparaturen, chirurgische Eingriffe, Wasserkuren, 'Elektricität' u.a. ergänzt wurde. Für diese Kuren warben die privaten Kleinunternehmer, die solche Institute betrieben, in Zeitschriften. Über die Heilerfolge wurde genau Buch geführt und in Fachpublikationen berichtet.⁸⁵

De 'Kleinondernehmer', waarover zij spreken, waren behalve medici ook zogenaamde 'Turnlehrer' c.q. 'Gymnasten'.⁸⁶ Een zeer succesvolle, voortvarende praktijk was bijvoorbeeld die van de 'Turnlehrer' H.O. Kluge (1818-1882).⁸⁷ Doorgaans werd men bij de praktijkvoering bijgestaan door vrouwelijke 'Hilfskräfte'. Een behandeling in een dergelijk heilgymnastisch instituut was niet goedkoop.⁸⁸ Ten aanzien van de cliëntèle merken de auteurs op dat vrouwen en meisjes uit de betere kringen het grootste deel van de bezoekers aan dergelijke instituten uitmaakten: zij wilden hun houdingsafwijkingen en -zwakte laten cureren.⁸⁹

Behalve op de initiatieven van deze autochtone 'Kleinondernehmer', kan gewezen worden op de uit Zweden afkomstige 'gymnasten', die in Duitsland een eigen inrichting zijn begonnen. Van hen is de in 1852 aan het CGI geëxamineerde luitenant Ulrich waarschijnlijk de eerste geweest.⁹⁰ Ulrich heeft in 1856 te Bremen een heilgymnastisch instituut opgericht. Van de activiteiten in deze inrichting werden jaarverslagen uitgegeven tot 1878. Vanaf 1861 zou hij ook te Brussel heilgymnastische activiteiten hebben ontplooid.⁹¹ Tevens is hij actief geweest in Hannover, waar hij samen met de Zweed Bullerdieck - die kort tevoren nog in ons land praktiseerde - een inrichting voor heilgymnastiek leidde van 1864 tot 1867.⁹² Van zijn hand zijn vele werken verschenen op dit gebied.⁹³ Een andere allochtoon was Confeld, die in 1855 te Würzburg een instituut voor medische gymnastiek opende en daar patiënten kreeg doorverwezen van onder andere de beroemde patholoog Virchow.⁹⁴ Als laatste zij hier genoemd de aan het CGI geëxamineerde luitenant Kellgren, die zich te Gotha toelegde op de medische gymnastiek.

Ter afsluiting van deze subparagraaf worden nog enige opmerkingen gemaakt over de activiteiten van de Duitser J.G. Heine (1770-1838), die - zoals we nog zullen zien - ook een tijdje actief is geweest in Nederland. Heine is via de functie van assistent-messensmid opgeklommen tot instrumentmaker en bandagist aan de Universiteit te Würzburg. Na studieën in anatomie en operatieleer, heeft hij in 1807 een werkje het licht doen zien over chirurgische instrumenten, verbanden,

enz.⁹⁵ Deze en andere activiteiten bezorgden hem in 1824 de betrekking van 'Demonstrator der orthopädischen Maschinenlehre und Assessor der medizinischen Fakultät', terwijl hij een jaar eerder op aanbeveling van J.W. von Goethe (1749-1832) tot 'doctor honoris causa' van de Universiteit van Jena werd benoemd.⁹⁶ Heine werd van overheidswege in de gelegenheid gesteld in 1816 een orthopedisch instituut te Würzburg te openen.⁹⁷ Dit werd in 1822 het 'Carolinen Institut' genoemd naar de koningin-weduwe Caroline van Beieren, die optrad als beschermvrouwe van het instituut.

Lommen geeft aan dat Ling qua opvattingen en methoden met betrekking tot de behandeling van lichaamsafwijkingen Heine ver vooruit was.⁹⁸ De laatste zou voornamelijk gebruik maken van mechanische hulpmiddelen om verschillende afwijkingen van het menselijk lichaam te kunnen bestrijden: met schroeven en gewichten trachtte Heine kromme lichaamsdelen als het ware recht te trekken. Minder negatief over Heines activiteiten 'tot heil der mensheid' is de Duitse medicus F.W. Heidenreich (1798-1857).⁹⁹ Hij dicht Heine de eer toe in 1813 een aanmerkelijke verbetering te hebben gebracht in de behandeling van lichaamsafwijkingen met werktuigen. Voor die tijd waren de apparaten 'meer of minder ruw, onbewegelijk, niet verschuifbaar en lastig' en de aanwending ervan 'niet bevredigend'. Heine heeft echter de veerkracht van stalen veren in zijn 'uitrek- en drukwerktuigen' toegepast en daardoor de orthopedie 'voor het eerst als zelfstandige wetenschap daargesteld', aldus Heidenreich.

1.1.3 Frankrijk en Engeland

Het feit, dat er in de bestudeerde bronnen uit de 19de eeuw veel minder aandacht wordt besteed aan ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek in Frankrijk¹⁰⁰ en Engeland dan aan die in Zweden en Duitsland, betekent niet dat er aldaar op dit terrein niets geschiedde. Het tegendeel is waar. Ten aanzien van de situatie in Frankrijk dient gewezen te worden op de activiteiten van de gymnast Don F. Amoros e Ondeano (1769-1848).¹⁰¹ Evenals GuthsMuths en Ling onderscheidde Amoros in zijn gymnastieksysteem de medische gymnastiek. Amoros heeft in 1826 de school 'Le gymnase civil et orthopédique' geopend. Belangrijke bijdragen van zijn hand zijn *Nouveau manuel d'éducation physique, gymnastique et morale* (1830) en de behandeling van het onderwerp *Gymnastique* in de *Encyclopedie Moderne* (1827-1830).

In dezelfde tijd hielden ook medici zich bezig met de toepassing van de medische gymnastiek.¹⁰² Een aantal van hen zal later in dit hoofdstuk nog ter sprake komen. Met name de medici J.M. Delpech (1777-1832)¹⁰³, C.G. Pravaz (1791-1853)¹⁰⁴ en G. Jalade-Lafond (1805-?)¹⁰⁵ behoorden tot degenen die het toepassen van oefeningen ter behandeling van orthopedische afwijkingen meer bekendheid hebben gegeven in Frankrijk.

Ook de Zweedse gymnastiek van Ling vond - via het in het Frans beschreven

boek *Kinésithérapie* van Georgii - zijn weg naar Frankrijk. Georgii was naar Frankrijk getogen en heeft daar propaganda gemaakt voor de Zweedse gymnastiek. Hierbij heeft hij de turnleraar, een oud-leerling van Amoros¹⁰⁶, N. Laisné 'gewonnen' voor de Zweedse medische gymnastiek. Laisné pastte vanaf 1848 deze gymnastiek toe in het grote kindershospitaal te Parijs.¹⁰⁷

Ook de ontwikkelingen op het gebied der medische gymnastiek in Engeland komen nauwelijks ter sprake in de Nederlandse vakliteratuur. Toch heeft de Engelse medicus John Shaw (1792-1827) reeds vroeg in de 19de eeuw pogingen in het werk gesteld om gymnastiek toe te passen bij orthopedische afwijkingen en met name bij scoliosen. Hij heeft echter weinig volgelingen gekend in eigen land.¹⁰⁸

In de Betou en Ehrenhoff werden al aangewezen als baanbrekers voor Lings medische gymnastiek in Engeland vanwege hun publikaties *Therapeutic manipulation or a successful treatment of various disorders of the human body by mechanical applications* (1838) en *Medicina Gymnastica or therapeutic manipulation* (1845).¹⁰⁹ In de Betou en Georgii hebben respectievelijk in 1848 en 1850 gymnastische instituten naar Zweeds model geopend in London.¹¹⁰ Georgii is 27 jaar in Engeland werkzaam geweest en heeft daar naast de medische gymnastiek ook de pedagogische gymnastiek verspreid.¹¹¹ De in Hongarije geboren Duitse leraar M. Roth (1819-1891), leerling van Georgii, heeft in zijn boek *The prevention and cure of many chronic diseases by movement* (1851) eveneens Lings gymnastieksysteem beschreven.¹¹² Het heeft echter in tegenstelling tot de eerder genoemde werken minder belangstelling gehad in Engeland.¹¹³

1.2 NEDERLANDSE ONTWIKKELINGEN

In het begin van de 19de eeuw verkeerde ons land in een fase van heroriëntering.¹¹⁴ Deze heroriëntering hield verband met een serie gebeurtenissen in de voorafgaande twintig jaar, die ondermeer aanleiding hadden gegeven tot maar liefst vijf staatsvormen. Na de revolutie in ons land in de jaren tachtig van de 18de eeuw, waarbij patriotten en orangisten elkaar bestreden, kende de Republiek der Verenigde Nederlanden een interventie van Pruisische legers in 1787 waardoor een herstel werd bewerkstelligd van het stadhouderlijk gezag. Later, eind 1794, trokken de Franse legers het land binnen en vluchtte Stadhouder Willem V (1751-1795) naar Engeland. Begin 1795 werd door de patriotten de *Bataafsche Republiek* uitgeroepen en werd onder Franse invloed begonnen aan het ombouwen van een oude statenbond - gebaseerd op de Unie van Utrecht in 1579 - naar een modernere staat. De Bataafsche Republiek bleef tot 1805 in stand. Na een korte periode onder het vaandel van *Bataafse Gemenebest* te hebben bestaan, werd ons land tot *Koninkrijk Holland* uitgeroepen met Lodewijk

Napoleon (1778-1846) (broer van Napoleon Bonaparte [1769-1821]) als koning. Deze staatsvorm zou stand houden tot 1810, toen het Koninkrijk bij het *Franse Keizerrijk* werd ingelijfd. De annexatie duurde tot 1813. Als gevolg van de Franse invloed was er in ons land sprake van eenheid van de staat, gelijkheid voor de staat, godsdienstvrijheid voor allen en een betere rechtsbedeling, terwijl tevens een functioneel ambtenarencorps werd opgezet.¹¹⁵ In 1813 jaar verlieten de Fransen ons land en zette Willem I (1772-1843), zoon van Willem V, weer voet op eigen bodem. Als zoveel zaken in ons land, bleek ook het Stadhouder-schap verleden tijd. De Prins zag snel in dat hij niet als zodanig, maar als koning van een gecentraliseerd rijk zou moeten functioneren: het *Koninkrijk der Verenigde Nederlanden* (Nederland en België). De opgestelde nieuwe Grondwet in 1814 bracht evenwel nog een herstel van de oude standen: de regentenaaristocratie werd weer machtiger en de invloed der burgerij geringer.

De onstuimige tijden met vele oorlogen in Europa hebben de Nederlandse samenleving gevoelige klappen gegeven, die ze slechts langzaam te boven zou komen. Om enigzins een beeld te krijgen van de situatie waarin ons land in de eerste helft van de 19de eeuw verkeerde, zullen enige economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode kort worden belicht.¹¹⁶

De Nederlandse handel en nijverheid was rond de eeuwwisseling achterbleven bij die in de omringende landen. In de loop van de 18de eeuw was er al sprake van een relatieve achteruitgang in de handel, maar deze werd sterker in en na de Franse tijd. Eén van de redenen hiervoor was dat de koopvaardij- en vissersvloot nagenoeg ten onder was gegaan. De omringende landen, die in de achttiende eeuw nog waren aangewezen op Nederlandse schippers en kooplieden, hadden Nederland niet meer nodig. De industriële revolutie was in Engeland reeds gaande vanaf 1760, België onderging deze ontwikkeling vanaf de eeuwwisseling en Frankrijk en Duitsland zouden volgen vanaf de jaren twintig van de 19de eeuw. Amsterdam - eertijds de grootste koopmansstad van Europa - werd in deze periode overtroefd door Londen en Hamburg. Engeland had Nederlands positie op de wereldmarkt overgenomen.

Dat ook de Nederlandse nijverheid in haar ontwikkeling nagenoeg stil was blijven staan, blijkt uit het feit dat de moderne fabrieksprocedés die elders al waren ingevoerd, in ons land nog goeddeels ontbraken. Hier overheersten nog het ambachtelijk kleinbedrijf en de huisindustrie. Er was sprake van een gebrek aan ondernemingslust binnen het Nederlandse bedrijfsleven. Men nam een weinig energieke en afwachtende houding aan ten aanzien van allerlei vernieuwingen. Door het verval van diverse industrieën, de stapelmarkt en dienstverlenende bedrijven ontstond in de industrie- en havensteden in het westen van ons land een enorme structurele werkeloosheid, die lange tijd aanhield.

In tegenstelling tot de handel en nijverheid kende de agrarische sector na 1790 een periode van bloei. Deze bloei was echter grotendeels toe te schrijven aan het feit, dat de import van granen uit het buitenland gedurende langere tijd gestagneerd was als gevolg van de gebeurtenissen in deze turbulente periode. Prijsstijgingen van landbouwprodukten deden het welvaartspeil van vele boeren aanzien-

lijk toenemen. Ook was er in de agrarische gebieden nauwelijks sprake van werkloosheid. Verbeterde productiemethoden lagen echter niet aan de bloei van deze sector ten grondslag. Toen de buitenlandse concurrentie zich weer deed voelen, bleek hoever Nederland ook op dat gebied achter was geraakt.

In de loop van de eerste helft van de 19de eeuw kwamen onder het bewind van de 'koopman-koning' en 'verlicht despoot' Willem I overheidsregelingen tot stand die gericht waren op een stimulering van landbouw en visserij. Daarnaast zette hij zich in voor het openleggen van het land door het graven van kanalen en het aanleggen van wegen en spoorwegen. Soms financierde hij projecten uit eigen beurs. Er werden dokken te Amsterdam gebouwd om de scheepsbouw en scheepvaart weer op gang te brengen. Tevens steunde Willem I de oprichting van de stoombootmaatschappijen en nieuwe handelsondernemingen. Een en ander bleef niet zonder gevolgen. De handels-, verkeers- en dienstensector maakten in de periode 1830-1850 een groei door. Vanwege enige groei in de bouwnijverheid, textiel-, metaal-, scheepsbouw- en voedingsmiddelenindustrie kan er ook gesproken worden van een opleving van de nijverheid in ons land vanaf ongeveer 1830, zonder dat hieraan overigens een drastische mechanisatie ten grondslag heeft gelegen. Dit laatste zou pas geschieden in de tweede helft van de vorige eeuw. De landbouw vertoonde na een korte inzinking na 1817 vanwege een scherpe prijsdaling van de produkten eveneens een groei in de periode na 1825/1830. De importantie van deze sector wordt wellicht het best weergegeven door het feit dat in 1850 ongeveer de helft van de beroepsbevolking er in werkzaam was.

Ondanks de geschetste ontwikkelingen in het tweede kwart van de vorige eeuw, bleef Nederland tot het midden van de 19de eeuw in een voor-industriële fase hangen. Niet in de laatste plaats hebben hierbij de starre, conservatieve krachten in de maatschappij een rol gespeeld.

De toestand waarin de Nederlandse bevolking zich in deze periode bevond, was verre van rooskleurig. Met name in de stedelijke centra van handel en nijverheid leidde de ongunstige economische ontwikkeling in het laatste kwart van de 18de eeuw tot een dusdanige verarming van de middengroep dat deze nagenoeg verdween. Hierdoor werd de kloof tussen rijk en arm groter. Begin 19de eeuw waren er enorme tegenstellingen tussen de deftige stand, waartoe men de adel- en regentenklasse, bankiers, notarissen, kooplieden/handelaren en andere leden van de gegoede burgerij (academici, ambtenaren, boekdrukkers, enz.) kan rekenen, en 'het gemeen' ofwel de armen. De levensomstandigheden van de omvangrijke onderste laag van de bevolking was slecht te noemen. Zeker in de steden was dit het geval: een gezin huisde niet zelden in één kamer waar gekookt, gegeten, gewassen en geslapen moest worden; er was geen waterleiding, riolering of vuilafvoer; vanwege de voor hen te hoge vleesprijzen bestond de voeding doorgaans uit de - in de loop van de 18de eeuw geïntroduceerde - aardappel. Als men werk had, werkte men 10 á 15 uur per dag, zes dagen in de week. Arbeiders werden - werkloos of niet - tot de stand der armen gerekend en waren met

vele anderen vaak op de bedeling aangewezen. Het dagloon van ongeschoolde arbeiders en ambachtslieden (gemiddeld ongeveer f 0,75) was nagenoeg een eeuw lang niet meegegaan met de stijgende kosten, zodat zij er nauwelijks van konden bestaan. Keuterboeren, onderwijzers, lagere ambtenaren verdienden in de eerste helft van de 19de eeuw nauwelijks meer. De gemiddelde levensduur van een arbeider was 32 jaar. De gemiddelde levensduur van 'het volk' vóór 1850 was ongeveer 35 jaar. Circa één op de vier kinderen stierf voor het een jaar oud was.

Nadat zij in de Franse tijd gestadig was afgenomen, nam de bevolking in de eerste helft van de 19de eeuw toe (van 1815-1850 met 38%). De groei van de bevolking in de aangegeven periode met 800.000 mensen (waaronder veel Duitse immigranten) ging volgens de andragoloog Van Loo niet gepaard met een toename van de werkeloosheid.¹¹⁷ Wel zou de bevolkingsgroei volledig verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de relatief bescheiden toename van het aantal bedeelden in de periode 1815-1854. Daarbij dient echter bedacht te worden dat ongeveer 80% van de bevolkingsaanwas niet op de bedeling hoefde terug te vallen. Bedeling was voornamelijk een stedelijk verschijnsel; 60 tot 70 % van de stedelijke bevolking behoorde tot de bedeelden en minvermogenden.¹¹⁸ De armenzorg in deze periode was net als in de 18de eeuw vooral een lokale aangelegenheid. Hoofdvormen van armenzorg waren het tijdelijk of blijvend verlenen van bijstand in geld en/of natura aan huiszittende armen (filantropie van de deftige stand was 'in') enerzijds, en het verzorgen van bejaarden, wezen en gebrekkigen in gestichten anderzijds. Tevens werd in deze periode werkverschaffing als methode van armenzorg toegepast en was er vanaf 1840 sprake van het 'patronaat', een soort persoonlijk toezicht van leden van de hogere stand op de armen. Aan de bestrijding van de werkelijke oorzaken van de armoede werd weinig gedaan. Als structureel verschijnsel bleef zij - ondanks de activiteiten van zo'n 5000 armenzorginstellingen - dan ook bestaan. Gebrek aan werkgelegenheid, lage lonen en het ontbreken van verzekeringen tegen de gevolgen van ziekte, ouderdom en overlijden (van de kostwinner) hielden velen in armoedige omstandigheden. Met een toenemend aantal behoeftigen werd de armenzorg een steeds groter probleem. Arm- en kerkbesturen, particuliere instellingen, wees-, arm- en gasthuizen konden onder andere door gestegen kosten van levensonderhoud hun taak moeilijk of niet meer aan.¹¹⁹

Er was sprake van een verminderde spankracht van de bevolking op het geestelijke vlak in deze periode. Zij wordt gekenmerkt door een sfeer van 'doffe berusting of saaie huiskakkenheid'. De Romantiek met zijn sterke nadruk op het gevoel bloeide in de ons omringende landen maar kende hier weinig geïnspireerden. De historicus Verwey schrijft over 'de' Hollander in deze periode: 'Zijn nuchter verstand deed hem hoogdravende gedachten wantrouwen. Het is hem niet te doen om grote daden of uitzonderlijke ideeën, maar om gestadig te werken aan verbetering van het bestaande, in een sfeer van aanpassing, orde en regelmaat: het middelmatige is hem goed genoeg. In deze sfeer paste ook geen enthousiasme voor nieuwe ideeën, geen baanbrekend ingang scheppen van nieuwe begrippen of

uitzicht openen op geheel nieuwe mogelijkheden.¹²⁰ Kenmerkend voor de Nederlandse samenleving als geheel in deze periode waren zelfgenoegzaamheid - met een verering van het grootse verleden van ons land - en autoritair gedrag van de staat (onder Willem I) tot uiting komend in bedilzucht op velerlei terrein. Het geestelijk leven vertoonde meer en meer tekenen van secularisatie¹²¹: geloofswaarden werden in toenemende mate rationalistisch-ethisch uitgelegd; de geopenbaarde religie stond steeds vaker in het teken van moraal, deugd en zedenleer.

Behalve pogingen de economie weer tot leven te brengen, zijn er tijdens het bewind van Willem I in ons land ook initiatieven te ontwaren om het volksonderwijs te verbeteren. Deze initiatieven kwamen onder andere tot stand dank zij het feit dat de - voornamelijk uit Duitsland afkomstige - Verlichtings-ideeën op pedagogisch gebied zich in de loop van de 19de eeuw ook in ons land deden gelden. Eén van de achtergronden van het stimuleren van onderwijs is geweest dat men hiermee de verpaupering van het volk met alle gevolgen van dien wilde tegengaan. Het verwerven van kennis werd gezien als de bron van alle maatschappelijke deugden.

De opkomst en de ontwikkeling van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld in ons land blijkt in relatie te staan met deze ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs. Verdoorn geeft dit al enigzins aan, wanneer hij stelt dat de geestelijke receptiviteit van de bevolking voor de nieuwe denkbeelden op medisch en hygiënisch gebied mede zijn bepaald door ontwikkelingen binnen het lager en middelbaar onderwijs.¹²² Ofschoon hij in zijn werk niet apart aandacht besteedt aan de medische gymnastiek, kan worden verondersteld dat deze receptiviteit ook een rol heeft gespeeld bij de opkomst van deze relatief nieuwe behandelingsmethode.

Vanuit een ander perspectief kan echter eveneens worden gesproken van een relatie tussen ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs en de opkomst en ontwikkeling van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld in ons land. In de eerste helft van de 19de eeuw zien we namelijk dat met de toenemende belangstelling voor het onderwijs als opvoedingsmiddel voor het volk, ook de lichamelijke opvoeding onder de aandacht komt.¹²³ Opvoedkundigen, medici en geestelijken wezen nadrukkelijk op het nut en de plaats van lichaams oefeningen in de schoolopvoeding. Deze ontwikkeling heeft er toe bijgedragen dat ook het aanwenden van lichaams oefeningen tot herstel van allerhande aandoeningen en gebreken meer werd belicht. Daarenboven kan in het kader van de relatie onderwijs-medische gymnastiek gewezen worden op enige factoren, verband houdende met de plaats van de lichamelijke opvoeding in het onderwijs, die mogelijk een belangrijke invloed hebben uitgeoefend op genoemde ontwikkeling in de tweede helft van de 19de eeuw. Hieraan zal nog aandacht worden besteed in het derde hoofdstuk.

Al met al redenen om in dit eerste hoofdstuk in te gaan op de ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs alvorens de toenemende belangstelling voor de lichamelijke opvoeding binnen dat onderwijs te belichten (1.2.1). De eerste werken op het gebied van de lichamelijke opvoeding in ons land zullen in deze

paragraaf aan de orde komen, waarbij wordt aangegeven of, en zo ja op welke wijze, de medische gymnastiek hierin wordt behandeld. Tevens is een aantal medische vaktijdschriften onderzocht met het doel de betrokkenheid van medici bij de medische gymnastiek in deze periode in kaart te brengen (1.2.2). Lings medische gymnastiek blijkt in ons land eind jaren veertig geïntroduceerd te worden middels een publikatie van een Nederlands medicus. Vanaf dat moment zien we met name in de medische vaktijdschriften een toenemende aandacht van medici voor de Zweedse en Duitse medische gymnastiek.

Er dient echter opgemerkt te worden dat er in ons land reeds sprake was van toepassing van gymnastiek met een geneeskundig doel voordat de Lingse gymnastiek werd geïntroduceerd. Onder andere kan in dit verband gewezen worden op de activiteiten van de Duitser Heine en de Leidse heel- en vroedmeester Groot-hols (1811-1864), die beiden in de onderhavige periode in Nederland bezig zijn met de behandeling van lichaamsgebreken op conservatieve - onbloedige - wijze. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (1.2.3) zal op deze activiteiten worden ingegaan.

1.2.1 Ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijk opvoeding

*Korte schets van het onderwijs in de eerste helft van de 19de eeuw*¹²⁴

Het onderwijssysteem in ons land in de eerste helft van de 19de eeuw is gekenschetst als een functionele afspiegeling van de sociale structuur in een betrekkelijk statische voor-industriële samenleving. Hierin zijn grofweg twee 'standen' te onderkennen: de 'deftige stand' ofwel de beter gesitueerden, op wie grotendeels het maatschappelijk leven dreef, en 'het gemeen' ofwel de brede volksmassa, die verkeerde in armoede en gebrek.¹²⁵ Deze ordening werd beschouwd als een door God gewilde. Noch van de kant van het volk, noch van de kant van de hogere stand werd gestreefd naar ingrijpende veranderingen.¹²⁶

Het onderwijs voor de deftige stand was geheel van particuliere aard en had meestal een commerciële basis. Er bestonden meerdere gelegenheden voor onderwijs. Zo waren er zogenaamde 'Fransche scholen' en 'Kostscholen' (te vergelijken met het latere u.l.o. en m.u.l.o.) en het onderwijs door particuliere huisonderwijzers. Daarnaast was er de 'Latijnsche School' die voorbereidde op een academische loopbaan.

Voor het volk waren er armenscholen. Het betreft hier filantropische instellingen, financieel gesteund door de meer gegoede burgerij en de kerken. Ondanks het lage peil van het onderwijs op deze scholen, was er veel animo onder 'het gemeen' om te leren. Lange wachttijden voor het genieten van onderwijs (vaak tot wel 4 jaar!) waren hiervan het gevolg. Om aan deze situatie wat te doen, werden de zogenaamde 'Tusschenscholen' opgericht. Deze waren bedoeld voor kinderen van dat deel der arbeidersbevolking, dat geacht werd een kleine finan-

ciële bijdrage voor het onderwijs te kunnen geven. Verder waren er nog de 'Burgerscholen', die vanaf 1830 zijn opgericht en zichzelf bedropen met behulp van de binnengekomen schoolgelden, en de 'Lees- en Schrijfscholen', waar lager onderwijs in zijn meest elementaire vorm werd gegeven. Binnen deze categorie scholen (voor de lagere klasse) waren rond het midden van de 19de eeuw 'gymnastie-meesters' werkzaam, die beschouwd kunnen worden als de voorlopers van de zogenaamde heilgymnasten.

Ofschoon er gesproken kon worden van een volledige organisatie waar het de gelegenheden tot onderwijs betrof, was de kwaliteit van het onderwijs gering. Dit gold met name het lager onderwijs. De gelegenheden waar les werd gegeven, de kwaliteit van de gebruikte 'methoden' en het onderwijzend personeel lieten veel te wensen over. Van meerdere zijden is getracht hierin verandering te brengen. In dit verband dient de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (MNA) genoemd te worden.¹²⁷ Deze vereniging is in 1784 opgericht door de doopsgezinde predikant J. Nieuwenhuyzen (1724-1806). Zij dient gezien te worden als een exponent van een 'groeïende drang naar organisatie van de moderne mens en zijn neiging om zich met gelijkdenkenden te verenigen in een gemeenschappelijke inspanning voor het bereiken van een bepaald doel'.¹²⁸ Dit opkomend 'verenigingswezen', dat vooral ná 1850 een tijd van grote bloei kende, vond zijn oorsprong evenals het moderne onderwijs in de Verlichting:

De geestdrift die het rationalistisch denken verwekte, in zijn bestrijding van de autoritaire, traditioneel-gebonden levensbeschouwing van het conservatisme, het optimistisch geloof in de 'vooruitgang' en de daarmee verbonden wil om de versuften Nederlandse burgerij uit haar toestand van geestelijke verstarring op te heffen, verleenden aan dit moderne streven een welhaast missionaire inslag. Men wilde het gehele volk met deze goede boodschap bereiken en overal de herleving van dit nieuwe nationale besef laten dóórdringen (...) Maar deze 'missionaire' tendens van het nieuwe en verlichte denken eiste vóór alles organisatie en bundeling van gelijkgerichte krachten.¹²⁹

Jorissen omschrijft in 1884 het achterliggende motief voor de oprichting van de MNA als volgt:

In dagen, waarin de wetenschap meer en meer het klassieke gewaad aflegde, waarin vereeniging op vereeniging, genootschap op genootschap ontstond, om de kennis, totdusver slechts het eigendom van weinigen, tot het gemeengoed van steeds ruimer kring te maken, moest het denkbeeld, de vatbaarheid tot hooger intellectueele ontwikkeling ook in de lagere klassen der maatschappij op te wekken, een te ongemeener bekoorlijkheid hebben, naarmate het verband tusschen onkunde en zedeloosheid enger werd gedacht. Opheffing van den minderen man uit de onwetendheid, waarin hij verzonken lag, zijn bevrijding van de vooroordeelen, die onkunde baart, was bevordering van zedelijkheid en ware beschaving.¹³⁰

De MNA geldt als één van de belangrijkste organisaties, die in de 19de eeuw hebben bijgedragen aan de geestelijke ontsluiting van vele plattelands-gemeenschappen en de penetratie van moderne cultuurelementen. De historicus Mijnhardt ziet de MNA als 'de eerste Nederlandse organisatie, gedragen door verlichte middengroepen die op eigen gezag - zonder enige band met de overheid - verant-

woordelijkheid nam voor maatschappelijke problemen'.¹³¹ Het besluit van de MNA 'een eigen weg' te gaan had volgens hem een groot draagvlak in de Nederlandse samenleving. Hij toetst dit aan de groei van de MNA. Bezat zij in 1787 nog acht 'Departementen', in 1795 waren dat er 25, in 1810 106 en rond 1850 maar liefst 235 over het gehele land verspreid.¹³² Het succes van deze vereniging is toe te schrijven aan het feit dat ze is opgezet in een ondogmatische en a-politieke geest, dat ze haar activiteiten vooral richtte op 'het volk' en dat ze een gedecentraliseerde organisatie kende.¹³³ In de eerste helft van de 19de eeuw - een tijd van slechte verkeerswegen en verkeersmiddelen en een zeer beperkte periodieke pers - vormden deze Departementen in tal van provincieplaatsen kleine, maar actieve centra van volksvoorlichting.¹³⁴

De MNA heeft veel gedaan voor het onderwijs.¹³⁵ Met als leidend principe het uit het Verlichtingsdenken voortkomende kennisideaal, ging men over tot het oprichten van scholen. Het onderwijs werd door de MNA verbeterd en gepropageerd onder het volk, men gaf nieuwe schoolboekjes en opvoedkundige geschriften uit, organiseerde lezingen¹³⁶ en bevorderde de oprichting van bibliotheken¹³⁷. Door het oprichten van kweekscholen werd tevens gezorgd voor een betere opleiding van onderwijzend personeel.¹³⁸ Vertegenwoordigers van de MNA waren ook betrokken bij de voorbereidingen van de *Wet voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs in de Bataafse Republiek* (1806). Deze wet was voor een aanzienlijk deel gebaseerd op een groot onderwijsrapport van de MNA uit 1796.¹³⁹ Volksonderwijs werd met deze wet tot een nationale aangelegenheid.

In de wet van 1806 was er sprake van een 'dubbelsysteem' van openbare en bijzondere scholen. De openbare scholen werden grotendeels uit de publieke (lands-, departementale, gemeentelijke) kas bekostigd en waren bestemd voor de minder bedeelden. De bijzondere scholen waren in twee categorieën verdeeld: die van de 'eerste klasse', die werden bekostigd door de MNA, de diaconieën, particulieren of particuliere verenigingen¹⁴⁰, en van de 'tweede klasse' (Fransche scholen, Kostscholen, enz.), die middels school- en/of kostgeld geheel in hun eigen onderhoud voorzagen.

De wet bracht een aantal verbeteringen op op onderwijsgebied. Zo zijn er regelingen getroffen omtrent examens voor onderwijzers, de oprichting van lagere scholen en het toezicht op het onderwijs. Ook het klassikaal onderwijs en het in kaart brengen van verplichte schoolvakken werd door deze wet bewerkstelligd. Van een algemene schoolplicht was echter nog geen sprake. Ondanks deze 'verbeteringen', bleef in de eerste helft van 19de eeuw de aanwas van goed opgeleide onderwijskrachten gering. Wel bestonden er enige 'normaalscholen' die een opleiding verzorgden, maar deze waren laag in aantal. De meesten werden in en door de praktijk voor het examen opgeleid. Men wachtte een in onderwijsdidactisch en methodisch opzicht bijna onmogelijke taak en daarenboven een maatschappelijk en financieel slecht gewaardeerde loopbaan.¹⁴¹ Tevens waren er weinig en dan nog slecht geoutilleerde schoollokalen en was er sprake van een weinig gedifferentieerd onderwijsstelsel.¹⁴²

Volgens de sociaal-pedagoog Matthijssen zijn in de eerste helft van de 19de eeuw twee hoofdtendenties waar te nemen wat de functie van de onderwijs voor de lagere stand betreft.¹⁴³ De eerste betreft de geleidelijke secularisatie van het openbaar onderwijs, waarin de theocratische cultuurinterpretatie het moet afleggen tegen de staatsburgelijke. Een aanwijzing voor deze ontwikkeling, die gepaard ging met 'felle ideologische worstelingen' in de politieke arena, werd reeds gegeven in de wettekst van 1806. Hierin wordt aangegeven dat de scholen kinderen dienen op te leiden 'tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden' (let op de volgorde!). Een volgende stap op weg naar secularisatie vormde de Grondwetswijziging in 1848 en de hiermee samenhangende *Wet op het lager onderwijs* uit 1857. In 1848 werd geëist, dat het publieke onderwijs zou worden ingericht 'met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen'. Deze eis leidde in 1857 tot de regeling dat de openbare school 'neutraal' werd.

De tweede hoofdtendentie die Matthijssen onderscheidt, is de 'dominantie van het aristocratische standenmodel in de staatsburgelijke cultuurinterpretatie'. Door de wet van 1806 werd de verbreiding van het onderwijs voor de massa gestimuleerd. Een achterliggend motief was, dat men door kennisvermeerdering onder het volk het pauperisme - met alle gevolgen van dien - wilde tegengaan. Ter voorkoming van het 'gevaar', dat de hiermee gepaard gaande verhoging van het ontwikkelingspeil consequenties zou kunnen hebben voor de bestaande standenstructuur, diende het openbaar onderwijs bij te dragen tot deugdzaamheid, godsdienstigheid en eerbied voor de overheid.¹⁴⁴ Dat dit onderwijs gericht moest zijn op indoctrinatie van kinderen in de maatschappij-ideologie van de hogere stand, blijkt volgens Matthijssen onder andere uit de verslagen van de stadsarmenscholen te Amsterdam in deze tijd. Hierin wordt herhaaldelijk beklemtoond dat het onderwijs dient te leiden tot:

maatschappelijke deugden (...) die de rust waarborgen, zoo als ondergeschiktheid, overtuiging van de noodzakelijkheid van orde, achting en liefde voor de hogere standen. (...) Om u te beveiligen meervermogenen, moet men onze en Uwe armenscholen, dat is kweekscholen tot plicht en orde, voorstaan, handhaven, helpen en ondersteunen.¹⁴⁵

Beide hoofdtendenties binnen het volksonderwijs, secularisatie en indoctrinatie met een standsbesef, zijn ook terug te vinden in de literatuur op het gebied van de lichamelijke opvoeding in deze periode, zoals we zullen zien.

*Beginnende aandacht voor de lichamelijke opvoeding*¹⁴⁶

Middels literatuur en via personen, die de Philantropina in Duitsland bezocht hadden¹⁴⁷, drongen ook in ons land omstreeks 1800 de denkbeelden door van de Philantropijnen over opvoeding en onderwijs.¹⁴⁸ Eén van deze denkbeelden was dat in de 'moderne mens' het evenwicht tussen lichaam en geest verloren is gegaan door een te eenzijdige opvoeding. Aan geestelijke ontwikkeling wordt veel, aan 'lichamelijke' opvoeding daarentegen te weinig aandacht besteed. Meer nadruk op lichamelijke oefening in de opvoeding zou meerdere voordelen hebben.

Ten eerste zou de geest meer in harmonie verkeren met het lichaam. Voorts kan men het geestelijke tot een hoger nivo laten stijgen omdat de verstandelijke vermogens afhankelijk worden verondersteld van een goede lichamelijke gesteldheid (vgl. 'mens sana in copore sano'). Tevens zouden lichaamsoefeningen een gunstige invloed hebben op het bewaren en herstellen van de gezondheid. Dergelijke denkbeelden werden in ons land voornamelijk verspreid door mensen afkomstig uit kringen van letterkundigen, medici, theologen, onderwijzers.¹⁴⁹ Als voorbeeld van het engagement van sommige letterkundigen ten aanzien van de lichamelijke oefening¹⁵⁰, moge hier enige regels uit het werk *Ziekte der geleerden* van Willem Bilderdijk (1756-1831) dienen:

Ziet al in rep en roer wat adem heeft te halen!
 En Gij, ge ontruk U aan die zoete, dierbre pligt,
 En duldt dat vadzigheid u arm en voet ontwricht!
 Wat zeg ik? dat ze uw knieën, uw ruggegraat verstijve,
 Het bloed in d'aderen stuit, terug naar 't harte drijve,
 Uw lenden kromme en ach! uw neergebogen hoofd
 Den aanblik weigere van den gloed die 't al doorstooft!
 Gij laat U 't trage bloed in de ingewanden stallen,
 Verderven door de rust, zijn buizen zamen vallen,
 Verharding teelen, en ontsteking, pijn en dood!
 Gaat, schudt die logheid uit, dat ledendrukkend lood,
 Vertreedt u, neemt de bijl, en houwt abeel of ceder
 Of is uw arm te zwak, of esch of berkspruit neder;
 Beschrijdt het dravend ros; slaat vederkuif of bal;
 Trekt zinkend schakelnet of zeger aan den wal!
 't Is werkzaamheid alleen, maar werkzaamheid der spieren,
 Waar 't leven bij bestaat, waar dier en plant bij tieren.¹⁵¹

Een voorbeeld van een geschrift van een Nederlands medicus, waarin onder meer wordt gewezen op het belang van meer lichaamsoefeningen in de opvoeding, is het in 1801 verschenen boek *De staatkundige handhaving van der ingezetenen gezondheid en leven* van de Utrechtse medicus en hoogleraar Matthias van Geuns (1735-1817)¹⁵². Het is een zo'n 500 pagina's tellend werk, dat bestaat uit drie (bijgewerkte) lezingen van Van Geuns uit de jaren 1778, 1783 en 1791 en uit bijvoegsels, waarin met name het drankmisbruik en de gevolgen daarvan worden belicht. In de lezingen geeft Van Geuns zijn visie op de structuur en functie van de gezondheidszorg, de taak van de overheid, het onderwijs voor de geneeskundige beroepen, de kwakzalverij, enz. Daarin zijn vooral de denkbeelden van de Duitse medicus J.P. Frank te herkennen, zoals neergelegd in diens achtdeelige boek *System einer vollständigen medicinischen Polizey*.¹⁵³ Van Geuns bepleit onder andere een grotere toegankelijkheid van medische zorg voor alle burgers, een grotere overheidsbemoeienis en een wettelijk vastgelegde beloning voor medici.¹⁵⁴

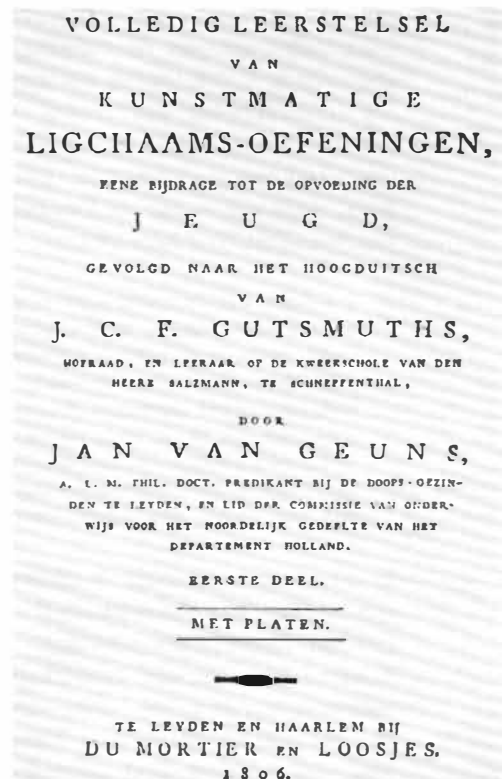
Voor deze studie is de tweede lezing van Van Geuns van belang. In deze lezing, die hij hield 'bij het andermaal afleggen van het jaarlijksch bestuur der Geldersche Hoogeschoole te Harderwijk op 13 juni 1783', wordt kort aandacht besteed

aan de lichamelijke opvoeding. Hij bepleit de 'openlijke instelling van heilzame lichaamsbewegingen en oefeningen' op de scholen in ons land. Deze dienen enerzijds te leiden tot een training van het lichaam, die nodig is om de arbeid en 'de moeilijkheden des levens' te doorstaan, anderzijds tot 'rapheid, gepast gebruik der ledematen en nauwkeurig gevoel der zintuigen'. Navalgving van het voorbeeld van de spartaanse opvoeding van Lyncurgus vindt Van Geuns wat ver gaan, maar dat er aan de lichamelijke opvoeding in Nederland wat gedaan moet worden, staat voor hem vast:

ik stel toch vast dat ons aankomend geslacht niet slegts beschaafd en verrijkt behoorde te worden in zijne zielsvermogens en kundigheden, (gelijk dit toch bijna de eenige aanleg is van onze, zowel openbaare als bijzondere opvoedings-inrigtingen) maar dat het ook wel degelijk en vooral gesleept en geoefend moest worden in zijne lichaams-bekwaamheden: het lichaam toch is die werkplaats en tolk onzer ziele, dat ander deel van ons zelve, waarmede de alwijze Schepper ons gewisselijk niet tot dat einde voorzien heeft, op dat wij, met minagting van het gebruik deezes heerlijken werktuigs, ons door de alleenige beoefening der letteren zouden uitmergelen, en dus, als hadden wij daarmede beschaafdheids genoeg opgedaan, een log lichaam omsleept, dat zich, door eene houtige onhandigheid, bespottelijk maake.¹⁵⁵

In dit citaat is duidelijk te onderkennen dat het lichaam en de oefening daarvan een functie van dienstbaarheid toebedeeld hebben gekregen aan de ziel. Het lichaam fungeert als werktuig, als tolk voor de ziel. Verwaarlozing van het lichaam leidt tot een gebrekkige uitingsmogelijkheid van de ziel.¹⁵⁶ In deze redenatie kan men het 'mens sana in corpore sano' onderkennen. Verwaarlozing van het lichaam wordt door Van Geuns niet alleen gelijk gesteld met verwaarlozing van een door God gegeven geschenk, het leidt ook tot bespottig door de medemens. Naast die met een theologische strekking, geeft Van Geuns dus ook een meer werelds argument om het belang van lichaams-oefeningen aan te tonen. Dit blijkt ook enigzins uit zijn opsomming van de vormen van lichamelijke opvoeding die hem voor ogen staan. Hij acht 'openbaare spelen' en voor de meer aanzienlijke jongelingen 'de kunsten van dansen, schermen en paardrijden' zeker nuttig tot 'oefening en beschaving van het lichaam'.¹⁵⁷ In dit verband betreurt hij dan ook dat de 'eigenlijke gymnastische kunsten' in de gymnasia (worstelscholen) nagenoeg verdwenen zijn. Naast genoemde vormen, wenst hij dat de jeugd door de beste meesters wordt onderwezen in de 'meest werktuigelijke kunsten en handwerken'. Dit ziet hij niet alleen als een belangrijk deel der lichamelijke opvoeding, maar ook als een goede manier de 'ledige uren' te vullen. Bovendien zouden hieruit bekwaamheden kunnen voortkomen die maatschappelijk van nut kunnen zijn.

Naast de ethische noodzaak en het maatschappelijk nut, wordt nog een derde argument gehanteerd voor de instelling van de lichamelijke opvoeding voor de opgroeiende burger, namelijk het behoud en het bevorderen van de gezondheid.¹⁵⁸ Dit argument krijgt echter weinig aandacht in deze lezing. Over aanwending van de gymnastiek voor het herstel van de gezondheid wordt in zijn werk niet gesproken.

Afb. 5. Twee boekwerken van rond 1800 waarin aandacht wordt besteed aan de lichamelijke opvoeding. Het werk van J. van Geuns (1764-1834) is het eerste Nederlandstalige boek geheel gewijd aan systematische lichaams oefeningen.

De hoogleraar J. van Geuns (1764-1834), 'phil.doct.', predikant bij de Doopsgezinden te Leiden en lid van een onderwijscommissie voor het noordelijk gedeelte van het Departement Holland, komt de eer toe in 1806 en 1812 het eerste Nederlandse werk over systematische lichaams oefeningen geschreven te hebben.¹⁵⁹ Het is getiteld *Volledig leerstelsel van kunstmatige lichaams-oefeningen, een bijdrage tot de opvoeding der jeugd, gevolgd naar het hoogduitsch van J.C.F. GutsMuths, hofraad en leeraar op de kweeschole van den heere Salzmänn, te Schnepfenthal* en is gebaseerd op de vertaling van twee Duitse boeken: dat van de Philantropijnen GutsMuths *Die Gymnastik für die Jugend* en Vieth *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen* (1794).¹⁶⁰ Dit ongeveer 900 pagina's tellende boek heeft bijgedragen tot een toenemende belangstelling voor de lichamelijke opvoeding in ons land.¹⁶¹

In J. van Geuns' boek wordt in navolging van de Philantropijnen een centrale rol toebedacht aan het inzicht dat het lichaam en de ziel van de mens harmonieus

moet worden opgevoed. Lichaamsoefeningen dienen aangewend te worden tot herstel van het verloren gegane evenwicht tussen lichaam en geest in de 'verfijnde cultuurmens'. Mens sana in corpore sano luidt ook hier het credo. Lichaamskracht, vlugheid en vaardigheid, moed, zintuigelijke volmaaktheid, gezondheidsgevoel en een natuurlijk goed verstand maken de mens gelukkig.

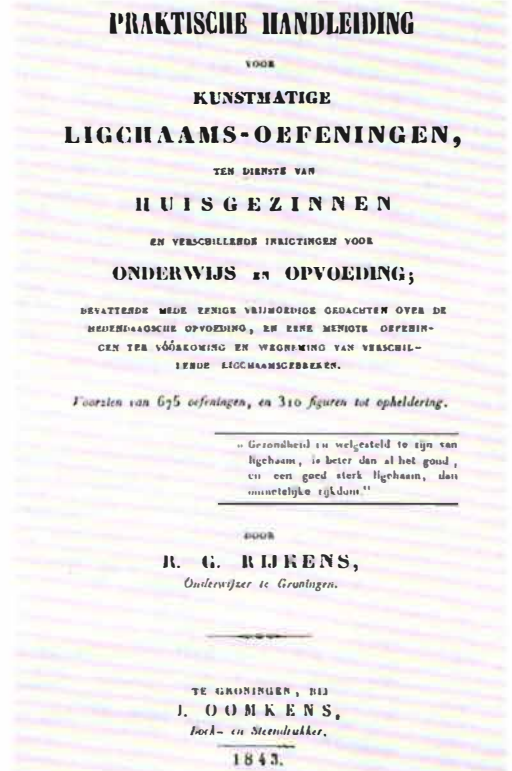
J. van Geuns' werk bevat meer uitlatingen over het nut van lichaamsoefeningen voor de bevordering of het behoud van de gezondheid dan dat van M. van Geuns. Zelfs wordt onder verwijzing naar de oude Grieken summier (in twee bladzijden) ingegaan op het nut der lichaamsoefeningen 'ter wederverkrijging van een verlorene gezondheid'.¹⁶² De geneeswijze zal in vele gevallen zonder lichaamsoefeningen, baden en wrijvingen gebrekkig zijn, schrijft Van Geuns. Ter staving van deze uitspraak wordt de visie van de medicus F. Fuller (1670-1706) aangehaald:

De kunstmatige lichaams-oefening staat (...) in betrekking tot de geneeskunde, als windsels staan in betrekking tot de heekunst. Zij is een hulpmiddel, zonder 't welk menig ander voorschrift niets zou baten, eene voorwaarde waar aan de goede uitslag van andere hulpbetooningen, op het naauwst, verbonden is. Alleen hier uit laten zich die verwonderlijke geneezingen begrijpen, welke de ouden, met zoo weinig beteekende geneesmiddelen, als waar uit hun artsenij-voorraad bestond, nogtans verrigten.¹⁶³

Zoals geconstateerd ten aanzien van het werk van M. van Geuns, wordt ook in dit werk van J. van Geuns - behalve de gegeven korte opmerkingen - nauwelijks tot geen aandacht besteed aan de geneeskundige toepassing van de gymnastiek.¹⁶⁴

Dit werd anders in het werk van R.G. Rijkens (1795-1855). Deze onderwijzer te Groningen wordt door verscheidene auteurs aangewezen als de eerste onderwijzer in Nederland, die zich een voorvechter heeft getoond van het volksonderwijs en de invoering van gymnastiek in de Nederlandse school.¹⁶⁵ Op 13-jarige leeftijd was hij onderwijzer te Haren en een jaar later trad hij op als hoofd van een schooltje te Onnen. Volgens sommige auteurs heeft hij als eerste de gymnastiek onderwezen in ons land.¹⁶⁶ Dit onderwijs zou in de schooluren op de speelplaats aan jongens en meisjes afzonderlijk zijn gegeven. Bij ongunstig weer zouden in een lokaal gewrichtsoefeningen uitgevoerd zijn. In het *Groninger Tijdschrift voor Onderwijzers* uit 1839 staat een verslag van een door hem georganiseerd turnfeest, gecombineerd met een dansuitvoering.¹⁶⁷ Mogelijk dat Rijkens' succesvolle activiteiten op dit gebied samenhangen met het feit dat de gymnast P.H. Clais (1782-1858) vanaf 1806 in Groningen, Heerenveen en Amsterdam het onderwijs in de lichaamsoefeningen heeft ingevoerd.¹⁶⁸

In 1843 verscheen Rijkens' *Praktische handleiding voor kunstmatige lichaams-oefeningen*. Het is wel aangemerkt als de eerste Nederlandse handleiding van waarde.¹⁶⁹ Rijkens propageert in zijn boek niet alleen het belang van lichamelijke opvoeding, maar besteedt daarbij als eerste ook nadrukkelijk aandacht aan de geneeskundige gymnastiek.

Afb. 6. De Groningse onderwijzer Roelof Gerrit Rijkens (1795-1855) en zijn 'Praktische handleiding' (1843). Hierin is relatief veel aandacht besteed aan de aanwending van de medische gymnastiek.

In het werk wordt echter een centrale plaats toebedacht aan de opvoeding van de totale mens en niet aan de behandeling van het geïsoleerde lijden door gymnastiek.¹⁷⁰ Ook Rijkens blijkt beïnvloed door de grote 'opvoeders'.¹⁷¹ De onderwijzer, als een der opvoeders van de mens, dient volgens hem met oog voor de harmonie tussen lichaam en geest in de opvoeding een centrale rol te spelen:

Het verband tusschen ziel en ligchaam is zoo naauw, zoo innig, dat het zelfs eene eerste behoefte is voor den opvoeder, ook opzigtelijk de lichamelijke opvoeding een klaar inzicht te erlangen, waartoe natuurlijk eene behoorlijke kennis van het menschelijk ligchaam den grondslag moet helpen leggen. Hierin ligt de roem van het opvoeden, dat men al de vermogens van den mensch - lichamelijke en geestelijke - harmonisch ontwikkelde, en de krachten in zoodanige overeenstemming houde, dat zij elkander wederkeerig krachtadig kunnen ondersteunen in hare werkzaamheden, zoodat wij het van meer gewigt voor den volksofvoeder rekenen, dat hij een duidelijk begrip hebbe van de gesteldheid des ligchaams en den geest van den jeugdigen mensch, en beider vermogens weet te ontwikkelen en te leiden, dan dat hij erop afgericht is, om in korten tijd zijn hoofd op te vullen met eene groote massa wetenschappelijke kennis, die wel den onkundige

verbaast, maar weinig tot eer verstrekt voor zijnen post, terwijl hij daardoor te gelijk de gezondheid van het ligchaam en den geest des kinds ondermijnt en het onvatbaar maakt, om te kunnen streven naar het verheven doel des levens.¹⁷²

De motivatie van Rijkens voor het schrijven van het boek is voortgekomen uit een verlangen om te geraken tot een opvoeding van jonge mensen tot 'brave leden van den staat'. Het vaderland moet bemind, de regering geëerbiedigd en de wetten gehoorzaamd worden, aldus Rijkens. Het hoogste geluk moet voor deze jonge mensen bestaan in 'de getrouwe plichtsbetrachting jegens zichzelf, de medemens en het Opperwezen'.¹⁷³ De *Praktische handleiding* dient hieraan een bijdrage leveren. Uit deze motivatie komen beide door Matthijssen aangegeven hoofdthematies met betrekking tot het onderwijs voor de lagere standen - secularisatie en dominantie van het aristocratische standenmodel - duidelijk naar voren.¹⁷⁴

De oefeningen in Rijkens' boek hebben een meervoudige doelstelling¹⁷⁵ die voortkomt uit zijn visie op de mens: (1) ze moeten het lichaam in groei, krachten, vlugheid en waardigheid doen toenemen; (2) ze dienen een veerkrachtige geest, moed en beleid, ijver en trouw, werkzaamheid en volharding en meer andere deugden bij de jeugd te ontwikkelen; (3) tegelijkertijd kunnen ze echter ook gunstig werken op het voorkomen van lichamelijke gebreken of het wegnemen ervan; (4) de oefeningen kunnen strekken tot aangename spelen.

Met name het derde punt is voor deze studie van belang. Rijkens schrijft met betrekking tot dit punt dat 'het Orthopaedisch en Kalisthenisch Instituut te Norden van eene achtenswaardige Royen' hem op het denkbeeld heeft gebracht, de gymnastische oefeningen tevens aan te wenden tot het wegnemen van verschillende lichaamsgebreken. Hij spreekt in zijn inleiding over het bestaan van meerdere van deze inrichtingen in de wereld die ongelukkige kinderen 'tot heil' zouden zijn. Even verder komt hij op deze zogenaamde 'heilzame' aanwending der oefeningen terug. In het licht van bevordering en acceptatie van de gymnastiek en het wegwerken van vooroordelen hiertegen zou het gunstig zijn, wanneer men een of ander gebrekkig kind door gymnastiek zou weten te herstellen. Zulks dient echter wel onder leiding van een geneesheer te geschieden want, zo schrijft hij, 'deze kunnen de hooge waarde der Gymnastiek beoordelen'.¹⁷⁶

Rijkens' werk is grofweg onderverdeeld in twee delen. Het eerste deel behandelt in meer algemene termen de legitimering der lichamelijke opvoeding. Hierbij valt op dat hij veel aandacht heeft voor buitenlandse (met name Duitse) auteurs.¹⁷⁷ Het tweede deel is de eigenlijke praktische handleiding. Het begint met een aantal richtlijnen voor het gymnastiekonderwijs, zoals opmerkingen over de gymnastische oefenplaatsen, de werktuigen en de tijd om te oefenen. Ook geeft hij 'algemeene wetten voor de beoefenaars der kunstmatige ligchaams-oefeningen' en 'de tien geboden, opzigtelijk de zorg voor het ligchaam'. Daaraan worden respectievelijk de namen verbonden van Eiselen en Gutsmuths. In verschillende 'afdeelingen' worden vervolgens de verschillende 'oefensoorten' behandeld: oefeningen voor het gaan, lopen, staan, balanceeroefeningen, zwemoefeningen, enz.

Op enkele plaatsen attendeert Rijkens de lezer op oefeningen welke gericht zijn op het verhelpen van bepaalde lichaamsgebreken.

In de 26ste en laatste afdeling van het tweede deel neemt hij echter zijn uitgangspunt in een aantal specifieke lichaamsgebreken (zie onder) en besteedt hij uitsluitend aandacht aan het herstellen hiervan door middel van gymnastiek-oefeningen. Deze oefeningen zijn deels gebaseerd op ervaringen en deels op het werk *Die Medicinische Gymnastik* van de turnleraar Werner.¹⁷⁸ Ook zijn er oefeningen opgenomen die in overleg met een genees- en heelkundige als gepast zijn aangemerkt.¹⁷⁹ Als aandoeningen, die door gymnastiek verbeterd zouden kunnen worden, noemt hij 'verkrommingen, de klompvoet, kromme knieën en scheenbeenen, het hinken, zwakke enkels en voeten, ruggegraats-verkrommingen, de smalle borst, de scheeven hals en het scheel zien'. Rijkens hoopt met deze afdeling een nuttig hulpmiddel aan te reiken voor onderwijzers:

Hoe menige school bevat een of meer ongelukkige kinderen, welker gezondheid door het langdurig zitten (veelvuldig en langdurig schrijven, rekenen, teekenen, naaijen, breiden, enz.) hoe langer hoe meer wordt ondermijnd en wier groei wordt tegengewerkt! Neemt niet, volgens hieromtrent gemaakte opmerkingen, het getal gebrekkige menschen van jaar tot jaar toe, en is dit niet zeer natuurlijk? Wordt eene voortdurende zittende levenswijze der jeugd, wegens de uitbreiding van het onderwijs, thans niet meer en meer noodzakelijk, als er aan de overdrevene eischen in de geestelijke opvoeding van de zijde van vele ouders en onderwijzers zal voldaan worden? Onthoud den mensch, en vooral den jeugdigen mensch, de noodige beweging, en gij hebt bij hem den grond tot velerlei lichamelijke en geestelijke ziekten gelegd, en inzonderheid belet gij daardoor eene behoorlijke ontwikkeling van zijne lichaams-grootte en kracht, waardoor hij zoo ligt een voorwerp van innig medelijden voor de wereld en voor zich zelven wordt, 't welk naderhand niet anders dan gebrekkig aan zijne bestemming kan beantwoorden.¹⁸⁰

Aansluitend noemt hij weer de weldaden van de 'Orthopedische en Kalisthenische inrichtingen' die in verschillende oorden der wereld zouden bestaan.¹⁸¹ Tevens wijst hij in deze laatste afdeling nogmaals op het feit dat men, alvorens de oefeningen toe te passen, eerst 'een kundige geneesheer' moet raadplegen. Hij stelt hierbij als eis aan de medicus, dat deze zich op de hoogte moeten hebben gesteld van 'de aard der ziekte, de inrichting der werktuigen en der oefeningen' om desgewenst de beste raad te kunnen geven. Deze uitlatingen zijn daarom vermeldenswaard, omdat hierin wordt aangegeven dat iemand anders dan een medicus ontdekt welk kind voor behandeling in aanmerking zou kunnen komen en dat deze persoon vervolgens het kind daadwerkelijk behandelt. De medicus, die aan bepaalde eisen dient te voldoen, krijgt hier een raadgevende rol toebedeeld.

Behalve het werk van J. van Geuns en Rijkens, waren er in de eerste helft van de 19de eeuw meer Nederlandstalige boeken en brochures in omloop expliciet gewijd aan de lichamelijke opvoeding. Een aantal hiervan is afkomstig van auteurs met een militaire achtergrond.¹⁸² Ten aanzien van al deze werken kan men opmerken dat hierin een lans wordt gebroken voor de invoering voor de lichamelijke opvoeding op scholen, op speelplaatsen, in de militaire dienst of anderszins. Men is bijna unaniem van mening dat er op dit gebied nog veel te

wensen overblijft. De legitimeringsargumenten in deze pleidooien verschillen grosso modo niet van die, die reeds eerder genoemd zijn. Gestreefd wordt naar een harmonie tussen lichaam en geest, waarbij de combinatie van het verstand van een 19de-eeuwse 'beschaafde mens' en het lichaam van een 'natuurmens' als ideaal geldt. Praktisch overal treffen we varianten aan van het 'mens sana in corpore sano' en het 'zwakke geslachten maken plaats voor zwakkere geslachten'.

Tevens zijn in deze bronnen elementen te herkennen van de staatsburgelijke cultuurinterpretatie en het dominerende aristocratische standenmodel. Voor wat betreft dat laatste, kan bijvoorbeeld worden gewezen op de door D.J. den Beer Poortugael onderkende vruchten van lichaamsoefeningen voor de arme medemens. Deze Ridder van de Militaire Willemsorde, tevens lid van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden stelt in dit verband:

welgeregelde volksspelen [zijn] hoogst nuttig om ook in ons vaderland de verarmde volksklasse te vermaken, tot matige spaarzaamheid te geleiden, geest en ligchaam te versterken en daardoor moed op de toekomst te behouden, ja de armoede minder knellend te doen zijn.¹⁸³

Zoals reeds enigzins doorschemert in bovenstaande argumenten, wordt in de bronnen, behalve op de voordelen voor het individu, ook gewezen op de voordelen voor de staat. Lichamelijke opvoeding leidt samen met de verstandelijke opvoeding tot geschikte zonen voor het vaderland. Vastberadenheid, gehardheid, vertrouwen in zichzelf, stoutmoedigheid - kwaliteiten verkregen door gymnastiek - leiden tot werkzaamheid, tot welzijn van anderen en tot een 'zedelijke toestand van de natie'. Lichamelijke opvoeding werpt vruchten af voor de verdediging van ons grondgebied en het behoud van de overzeese bezittingen. Ook bewaring van het cultuurgoed is een argument. Volgens sommigen zou men door lichamelijke opvoeding oude spelen als kaatsen, kolven, maliën, enz. kunnen behouden en tegelijkertijd wrede moderne vermaken als het paling trekken, katten knuppelen en ganzen slaan - 'eene beschaafde natie onwaardig' - kunnen ontmoedigen.

Men tracht met deze werken de aandacht van staatslieden, onderwijzers, opvoeders en andere gezagsdragers te vestigen op het grote nut van de lichamelijke opvoeding. Belicht worden de vele tekortkomingen op dit gebied en soms ook de middelen, welke nodig zijn voor het wegwerken hiervan. Te denken valt aan het creëren van gelegenheden voor het geven van gymnastiek, zwemmen, enz., het kweken van gymnastiekonderwijzers, het aanreiken van handleidingen, het verkrijgen van fondsen, het organiseren van toezicht, enz.

Behalve genoemde overeenkomsten in deze bronnen, kan gewezen worden op nog een - in het kader van deze studie belangrijk - gemeenschappelijk kenmerk. Er wordt in deze bronnen namelijk nauwelijks tot geen aandacht besteed aan de geneeskundige toepassing der gymnastiek: reden om in het navolgende niet verder op deze werken in te gaan. Hetzelfde geldt voor de activiteiten van sommige predikanten¹⁸⁴ en bijdragen in diverse tijdschriften in deze periode.¹⁸⁵

We volstaan hier met de opmerking dat de genoemde boeken, brochures, artikelen en diverse andere activiteiten¹⁸⁶ zullen hebben bijgedragen aan een verhoging van de receptiviteit bij burgers en overheden voor het nut van de

lichamelijke opvoeding. Daarnaast werkte er nog een andere belangrijke kracht. Unaniem is het oordeel van de auteurs van de bestudeerde bronnen ten aanzien van de bepalende invloed van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ten bate van de lichamelijke opvoeding in ons land.¹⁸⁷

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Naast veel gedaan te hebben op het gebied der 'geestelijke' ontwikkeling van de bevolking, zette de MNA zich ook in voor haar lichamelijke opvoeding.¹⁸⁸ Zo trachtte deze organisatie de lichamelijke opvoeding in het onderwijs te krijgen, vooroordelen hiertegen weg te nemen en de regering te betrekken bij de organisatie op dit gebied.¹⁸⁹ Zelf heeft ze een groot aandeel gehad in de totstandkoming van meerdere onderwijswetten en de invoering van het vak gymnastiek bij de herziening van de lager-onderwijswet in 1857.¹⁹⁰

Onder andere door het uitschrijven van prijsvragen trachtte de MNA in brede kring belangstelling te wekken voor de in ons land veronachtzaamde lichamelijke opvoeding. In 1816 en 1828 luidden de titels van de winnende antwoorden respectievelijk *Gezondheidslessen voor den kinderlijken leeftijd* en *Gezondheidsleer voor het Volk*. Het eerstgenoemde antwoord was afkomstig van de geestelijke J.M. Schrant (1783-1866) uit Bovenkarspel Noord-Holland¹⁹¹ en het tweede van de medicus J.J. Pennink (1795-1877) uit Twello. In beide geschriften wordt een lans gebroken voor de bevordering van de gymnastiek.¹⁹² Op een andere prijsvraag in 1839, het schrijven van een 'handleiding voor het onderrigt in de kunstmatige ligchaamsoefeningen' is geen antwoord binnengekomen.¹⁹³ Na het verschijnen van Rijkens' handleiding in 1843 werd dit verder ook overbodig geacht.¹⁹⁴

In 1846 stuurde de MNA een adres aan koning Willem II (1792-1849) - opvolger van Willem I, regerende van 1840 tot 1849 - met het verzoek wettelijke regelingen te treffen ten aanzien van de invoering van de gymnastiek in het onderwijs. Ook gemeentebesturen werden hierover benaderd.¹⁹⁵ De regering zag de noodzaak van onderwijs in de lichamelijke opvoeding kennelijk nog niet in, want op het adres aan de Koning werd afwijzend gereageerd.¹⁹⁶ De MNA heeft daarop in 1849 besloten zelf financiële middelen beschikbaar te stellen teneinde het gymnastiekonderwijs ingevoerd te krijgen op zogenaamde 'normaalscholen'.¹⁹⁷

Ook heeft de MNA op verschillende plaatsen in ons land normaalscholen voor gymnastiek opgericht: deze moesten de onderwijzer - meestal in de avonduren - de gelegenheid bieden zich te bekwamen in het geven van gymnastiekonderwijs. Het werk van Rijkens is op deze ontwikkeling mede van invloed geweest. Exemplaren van zijn handleiding werden aan alle departementen gestuurd, met het verzoek ter plaatse gymnastiekscholen op te richten.¹⁹⁸ In 1852 trof men door de MNA opgerichte en gesteunde gymnastiekscholen aan in Amsterdam, Arnhem, Goes, Groningen, Haarlem, Rotterdam en Zwolle.¹⁹⁹ Dit aantal breidde zich snel uit in de periode 1852 - 1857.²⁰⁰ De MNA stelde pogingen in het

werk om de leerlingen van de verschillende volksscholen aan het gymnastiekonderwijs op deze scholen te laten deelnemen.²⁰¹ De gymnastiek werd echter hoofdzakelijk buiten de schooluren gegeven, waardoor slechts een beperkt deel van de jeugd ermee in aanraking kwam.²⁰²

In de eerste periode waren de gymnastiekscholen doorgaans niet meer dan overdekte speelplaatsen.²⁰³ Later werden ook bestaande gebouwen voor een dergelijk doel geschikt gemaakt. Te Zaltbommel is bijvoorbeeld in 1848 door de regenten van het gasthuis een kleine kerk ter beschikking gesteld voor het gymnastiekonderwijs van de MNA.²⁰⁴ Geleidelijk aan gingen ook gemeentebesturen over tot de oprichting van afzonderlijke gymnastieklokalen of tot overname van de reeds bestaande gymnastiekscholen van de MNA.²⁰⁵ Een bekend voorbeeld van een 'Nutsgymnastiekschool' is die in een voormalige vleeshal op de Westermarkt te Amsterdam. Hier maakte de onderwijzer, korporaal F.J. Tusch, krachtige propaganda voor de gymnastiek onder onderwijzers en kwekelingen van de stadsarmenscholen. Deze werden door hem geoefend, opdat zij hun kennis weer aan de hun toevertrouwde kinderen konden doorgeven.²⁰⁶ We komen op de gymnastiekschool op de Westermarkt in het volgende hoofdstuk terug.

Ondanks al deze propaganda voor de lichamelijke opvoeding uit verschillende kringen en de initiatieven van de MNA, werd invoering van de gymnastiek door de overheid en schoolautoriteiten niet ter hand genomen in de onderhavige periode. Een aantal factoren zal hierop van invloed zijn geweest.²⁰⁷ Te denken valt aan problemen met betrekking tot de praktische uitvoering van het gymnastiekonderwijs en voorts de remmende invloed van enige 'maatschappelijke omstandigheden' in deze periode.

Er was een gebrek aan goed opgeleide leerkrachten in de gymnastiek voor deze scholen. Het onderwijzerskorps was in de eerste tijd van het volksonderwijs (sinds 1806) ernstig onderbezet en geschoolde onderwijzers in de lichamelijke opvoeding waren er in het geheel niet.²⁰⁸ De weinige onderwijzers, die zich met gymnastiekonderwijs onledig hielden, waren autodidacten.²⁰⁹ Een groot deel van de gymnastiekleerkrachten kwam uit de rangen van gepensioneerde militairen.²¹⁰ De militaire gymnastiekschool als onderafdeling van de Normaalschiet-school was namelijk de enige praktische opleiding voor onderwijs in de gymnastiek vóór 1850.²¹¹

Een ander probleem was het gebrek aan systematiek/methode in het onderwijs op de gymnastiekscholen.²¹² Ook hieronder had de waardering voor de gymnastiek te lijden.²¹³ Opgemerkt dient echter te worden dat, al zou er wel een systeem zijn geweest, de vaak veel te grote klassen (soms van 100 kinderen of meer) het op systematische wijze lesgeven onderwijstechnisch onmogelijk maakten.²¹⁴ Behalve door een gebrek aan systematische/methodische onderbouwing, kenmerkte zich het onderwijs in de gymnastiek door een sterk militair karakter, hetgeen niet verwonderlijk geacht kan worden gezien het bovenstaande.²¹⁵

Met de komst van de Duitser Carl Euler (omstreeks 1850) zou er ten aanzien van deze twee probleemgebieden enige verbetering komen. Afdoende oplossingen bleven evenwel gedurende de gehele 19de eeuw uit, zoals we nog zullen zien.

Ook enige meer maatschappelijke factoren zullen belemmerend hebben gewerkt op de invoering van het gymnastiekonderwijs. Zo kan men zich voorstellen dat de lichamelijke opvoeding in de school weinig aandacht kreeg in een tijd, waarin het wegwerken van onkunde van het volk bovenaan op de agenda stond. Behalve ten aanzien van de invulling van het onderwijs, zal de prioriteitskwestie ook gespeeld hebben waar het gaat om de kosten voor de bouw van onderwijsaccommodaties; gymnastieklokalen zullen het hebben moeten afleggen tegen schoollokalen. Voorts zal het feit een rol hebben gespeeld dat Nederlanders geen precedent van kunstmatige lichaamsoefeningen kenden. Er waren 'slechts' volksspelen bekend. Mogelijk verklaart dit ook voor een deel waarom, ondanks de pleidooien vanuit verschillende geledingen, velen het nut en de noodzaak van lichaamsoefeningen pas na langere tijd zijn gaan inzien. Tenslotte hebben enige ontwikkelingen in Duitsland, waaronder de 'Turnsperre' - en de daarmee gepaard gaande sociale onrust - de bevordering van een wettelijke regeling voor de lichamelijke opvoeding in Nederland geen goed gedaan.²¹⁶

1.2.2 Ontwikkelingen op het gebied van de geneeskunde

Behalve dat onderzocht is wat er in de diverse bijdragen op het gebied der lichamelijke opvoeding over de medische gymnastiek geschreven is, is nagegaan wat hieromtrent wordt vermeld in de Nederlandse medische vaktijdschriften. Voordat echter de bevindingen van dit onderzoek aan de orde komen, zal kort aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen op het gebied van de geneeskunde in de eerste helft van de 19de eeuw.

Korte schets van de geneeskunde in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw

In de periode rond 1800 gold Frankrijk als 'het belangrijkste medische centrum ter wereld'.²¹⁷ Te Parijs, Montpellier en Straatsburg waren er nieuwe geneeskundige scholen geopend, waar niet alleen patiënten werden behandeld, maar ook het onderwijs werd verzorgd voor aankomende medici: de 'kliniek' deed z'n intrede.²¹⁸

Binnen de inwendige geneeskunde, waar de directe waarneming een grote plaats innam, werd een grotere interesse zichtbaar voor het organische substraat, voor de laesie als onderliggende oorzaak voor ziekteverschijnselen. Zowel de pathologische anatomie als fysische diagnostiek waren erop gericht deze laesie, deze oorzaak te lokaliseren. Deze ontwikkeling leidde ertoe dat de altijd al 'lokaal opererende' chirurgie en de inwendige geneeskunde meer op één lijn kwamen binnen de kliniek: er ontstond langzamerhand een klinische geneeskunde. De medisch-historicus Temkin omschrijft deze ontwikkeling als 'chirurgisering

der Inneren Medizin'.²¹⁹ De diagnostiek stond op de voorgrond in deze klinische geneeskunde. Zij was enerzijds gebaseerd op een opkomende pathologische anatomie, anderzijds op fysische onderzoeksmethoden.

Als gevolg van de Napoleontische oorlogen werd een intensieve klinische training van medici mogelijk: vele slachtoffers werden in (veld-)hospitelen behandeld en er kwam enorm veel 'obductiemateriaal' ter beschikking. Samen met de vormgeving van een nieuwe weefselleer door M.F.X. Bichat (1771-1802) leidde deze laatste omstandigheid ertoe dat de pathologische anatomie tot bloei kwam.

Daarnaast werden in de grote Parijse klinieken technieken toegepast als percussie (opnieuw beschreven door Napoleons lijfarts J.N. Corvisart (1755-1821) in 1808) en auscultatie (beschreven door R.L.H. de Laënnec (1781-1826) in 1819), hetgeen een fijnere diagnostiek van interne aandoeningen mogelijk maakte. Ook maakte men intensiever en geraffineerder gebruik van methoden als inspectie, palpatie en meting van de lichaamstemperatuur.²²⁰

Parijs was voor buitenlandse medici (met name de meer welgestelde) een geliefd doel voor een studiereis.²²¹ Zo deed waarschijnlijk ook de pas gepromoveerde medicus Jan van Geuns (1808-1880), kleinzoon van de Utrechtse hoogleraar M. van Geuns, deze stad aan tijdens zijn studiereis door verschillende landen in de periode 1833-1835.²²²

In Duitsland (en Oostenrijk) zien we in de eerste decennia van de 19de eeuw een dominantie van romantische en natuurfilosofische denkbeelden binnen de theoretische geneeskunde. Met name het gedachtengoed van F.W. Schelling was van grote invloed en gaf aanleiding tot speculatieve verklaringen omtrent het functioneren en dysfunctioneren (fysiologische en pathologische processen) van de mens.²²³ De medisch-historicus Lindeboom spreekt in dit verband van: 'een teruggebben van de vloed van de overgave aan onderzoek, waarneming en experiment in een zucht tot beschouwing en speculatie:'

Men sprak gaarne over de parallellen tussen macro- en microcosmos, opereerde met begrippen als attractie, repulsie en polariteit en neigde ertoe de ziekte niet zozeer te zien als een abnormaal processueel gebeuren, doch als een zelfstandigheid die het lichaam binnendringt, iets dat wezenlijk is, een *ens*, het *ens morbi*. Het daarmee corresponderende *ontologisch* ziektebegrip vond ingang en men gaf zich weer vrijelijk over aan teleologische verklaringen. De fysioloog versmaadde het experiment, en de ideale arts was een geestrijk man.²²⁴

De medisch-historicus De Moulin stelt dat deze periode in de geschiedenis der geneeskunde niet die negatieve duiding verdient die zij van sommige auteurs - zoals Lindeboom en Verdoorn - toebedeeld krijgt.²²⁵ Zo zouden volgens hem het fenomeen 'de huisarts' en de opkomst van de embryologie en de vergelijkende anatomie te danken zijn aan romantische en natuurfilosofische stromingen.²²⁶ Ook zou de natuurfilosofische theoretische fundering geen consequenties hebben gehad voor de therapie van de medicus in die tijd.²²⁷

Naast deze waren er andere stromingen waarneembaar in de Duitse geneeskunde in deze periode.²²⁸ Zo zijn er bijvoorbeeld veel medici geweest die zich niet

bekenden tot één bepaald theoretisch systeem maar slechts de praktijk als uitgangspunt van hun handelen namen.²²⁹ Eén van deze zogenaamde eclectic-empirici - wellicht de belangrijkste - was de Berlijnse medicus C.W. Hufeland.

Ondanks de directe en indirecte dominantie van Frankrijk in het begin van de 19de eeuw valt van een grote invloed van de Franse klinische geneeskunde in ons land nog nauwelijks wat te bespeuren in de periode tot ongeveer 1830. Een van de mogelijke oorzaken hiervoor zou gelegen zijn in het feit dat de kleinschalige universiteits-hospitalen in ons land niet ingericht waren op het op Franse leest geschoeide, grootschalige klinische onderwijs.²³⁰ De Franse invloed zou echter groter worden vanaf de jaren veertig, zoals we zullen zien. Onder andere de eerder genoemde Jan van Geuns zou hierbij een rol spelen.

De romantische en natuurfilosofische stroming in Duitsland heeft eveneens geen grote invloed op de geneeskunde in ons land in de eerste decennia van de 19de eeuw, ofschoon discussies over de betekenis van de medisch-filosofische stelsels - zoals ook gevoerd in Duitsland en Frankrijk - een plaats hadden in de Nederlandse medische literatuur.²³¹ Hier te lande neigde over het algemeen meer naar een eclecticisme zoals dat van Hufeland:

De universitaire medici in Nederland kan men enerzijds een verstart traditionalisme verwijten en anderzijds om een zekere nuchterheid prijzen, die hen weerhield om achter nieuwe speculatieve systemen aan te hollen. Evenals in de achttiende eeuw gezaghebbende hoogleraren als Boerhaave, Gaubius en Camper eclecticisme voorstonden, zo bleef men ook in de eerste helft van de negentiende eeuw in feite wat betreft de theoretische geneeskunde de kat uit de boom kijken.²³²

In de afwijzing van speculatieve systemen en het streven naar praktische geneeskunst kon men in de Nederlandse medische faculteiten in deze periode een hernieuwde belangstelling voor Hippokrates zien ontstaan als het ideaalbeeld van de niet-theoretiserende medicus die slechts oog heeft voor wat hij in de praktijk ervaart.²³³

De Moulin merkt ten aanzien van het eclecticisme van Nederlandse medici op dat het maar de vraag is of deze opstelling van veel medici getuigt van 'pure wijsheid'. Hij gelooft veel meer dat de oorzaak voor deze opstelling gezocht dient te worden in de conservatief-traditionele opvattingen onder medici en hoogleraren in ons land in deze periode.²³⁴ Deze opvattingen zijn te begrijpen in de context van de algemene geestesgesteldheid in het Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw. Zoals we reeds aanduiden in het overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs, hielden bepaalde groeperingen in de samenleving vast aan oude waarden en normen. Men was afkerig van allerlei nieuwigheden, die geïmporteerd werden uit het buitenland. Het wantrouwen hiertegen kwam voort uit de gedachte, dat dit mogelijk een gevaar kon opleveren voor de gevestigde orde (met de daarbij behorende privileges voor sommigen).

Behalve op het eclecticisme van behoudsgezinde medici en hoogleraren in relatie tot bepaalde denkstructuren dient gewezen te worden op enige, meer algemene

kenmerken met betrekking tot het medisch beroep en zijn beoefenaren in de eerste helft van de 19de eeuw. De medisch-historicus Van Lieburg geeft aan dat het medisch beroep in deze periode werd gekenmerkt door:

- (1) een scheiding in opleiding tussen academisch gevormden (gegradueerden, de eerste geneeskundige stand) en niet-academisch gevormden (niet-geradueerden, de tweede geneeskundige stand);
- (2) een vakinhoudelijke scheiding tussen de geneeskunde enerzijds, en de heel- en verloskunde anderzijds;
- (3) een geografische verdeling tussen de geneeskunstbeoefenaren in de steden, te plattelande en op schepen.

De verdeling van het medisch beroep in opleiding, vakinhoud en geografische arbeidsplaats bestond reeds langere tijd en werd met de reorganisatie van de geneeskundige staatsregeling in 1818 nog eens bevestigd. Deze complexe situatie op geneeskundig gebied bleek echter in de eerste helft van 19de eeuw aanleiding voor veel problemen. Om er een paar te noemen.

Het feit dat deze wet het bestaan mogelijk maakte van vele categorieën beroepsbeoefenaren op het gebied der gezondheidszorg²³⁵, allen met een min of meer specifieke, soms gecombineerde bevoegdheid, bleek vooral in de jaren dertig - toen er een sterke numerieke groei plaats had van de tweede geneeskundige stand - aanleiding voor grote spanningen.²³⁶ Er was in dit decennium sprake van een toenemende polarisatie tussen leden van de eerste en de tweede geneeskundige stand tegen de achtergrond van een groeiende onderlinge concurrentie. De gespannen verhoudingen werden nog eens versterkt door een generatieconflict, zowel binnen de eerste als de tweede stand, tussen de aanhangers van de 'oude' en de 'nieuwe' geneeskunde. Behalve deze gespannen verhoudingen droeg ook het ontbreken van professionele organisaties voor de eerste en tweede stand bij tot desintegratie van het medisch beroep. Het was met name de tweede geneeskundige stand, die de nadelen ondervond van dit 'organisatorisch vacuüm', daar zij veel groter van omvang was en een grotere geografische spreiding kende.²³⁷

Een ander probleem vormde de opleiding voor medici. Er werd in deze periode veel kritiek geuit op de voornamelijk theoretische opleiding voor de eerste (aan universiteiten) en de voornamelijk praktische opleiding voor de tweede geneeskundige stand (vanaf 1824 aan klinische scholen), waarbij typeringen als 'totaal verouderd' en 'voor de praktijk ondoelmatig' werden gebezigd.²³⁸ Behalve dat het inhoudelijke kritiek opleverde, droeg een dergelijk parallel opleidingssysteem ook bij tot het oplaaen van de conflicten met betrekking tot de bevoegdheden van de verschillende opgeleiden. Ook de bij de wet van 1818 geregelde controlerende en met onderwijs belaste Provinciale Commissies voor Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt bleken slecht aan de gestelde eisen te voldoen.²³⁹

De problemen en conflicten drukten hun stempel op de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw; het werd steeds duidelijker dat er een verandering moest

komen in de wettelijke regelingen op dit gebied. In de jaren veertig, vijftig en zestig zijn er aanzetten te over geweest om deze verandering gestalte te geven. Een opvallend gegeven hierbij is volgens Van Lieburg, dat uit de discussies over nieuwe wetsvoorstellen met betrekking tot regeling der geneeskunde in het begin van de jaren zestig duidelijk blijkt, dat er sprake was van een algemene erkenning van het feit dat de tweede geneeskundige stand zowel wetenschappelijk als maatschappelijk was geëmancipeerd tot het niveau van de eerste geneeskundige stand.²⁴⁰ Van vakgrenzen zou in feite geen sprake meer zijn: *medicinae doctores* beoefenden de heelkunde en stedelijke en plattelands heelmeesters de (inwendige) geneeskunde. Met de geneeskundige wetgeving in 1865 zou er een aanzienlijke vereenvoudiging van de 'voornamelijk nog formele' complexe situatie gerealiseerd worden door de introductie van de 'arts'. Deze wetgeving leidde samen met de onderwijswetgeving van 1876 uiteindelijk tot de 'formele' uitsterfing van de tweede geneeskundige stand.²⁴¹ Over deze wetten meer in het volgende hoofdstuk.

De hierboven geschetste toestanden op medisch gebied riepen in de jaren dertig/veertig verzet op bij een aantal jonge progressieve medici - een relatief kleine 'pressiegroep', voornamelijk bestaande uit gegradueerden.²⁴² Leden uit deze groep hielden zich intensief bezig met de 'nieuwe' geneeskunde en de problemen, die voortkwamen uit de in die periode bijzonder slechte volksgezondheid.²⁴³ Ze wezen de romantische, natuurfilosofische geneeskunde af en bepleitten de in hun ogen noodzakelijke, op natuurwetenschappelijke leest geschoeide onderzoeksmethoden als basis voor de geneeskunde. Daarbij baseerde men zich op recente ontwikkelingen in Duitsland/Oostenrijk en Frankrijk. Men verzette zich tegen de conservatieve elementen in de geneeskunde, keurde de geneeskundige wetten uit 1818 en de daarop voortbordurende wetten en besluiten af en wenste eenheid van stand onder de medici.²⁴⁴

Deze progressieve medici hebben een belangrijke rol gespeeld bij het totstandkomen van veranderingen op medisch gebied. Sommigen gaven daarenboven nog eens blijk van een interesse voor de gymnastiek en de geneeskundige toepassing ervan. Met name de laatstgenoemde geleding der progressieve medici heeft op het gebied van de medische gymnastiek in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw belangrijke activiteiten ontplooid en ook aan haar zal in het volgende hoofdstuk uitgebreid aandacht worden besteed.

Hoe zag de praktijk van de medische beroepsbeoefenaren eruit in deze periode? Ten aanzien van de geneeskunde merkt Van der Korst op dat de gegradueerde medicus in de eerste decennia van de 19de eeuw nog een geleerde was zonder praktische scholing, die als enige opdracht erkende het lijden van de individuele ziekte te verlichten. Van vóórkomen van ziekten of genezen van zieken zou in feite nog geen sprake zijn.²⁴⁵ Purgatie en aderlating waren als behandelmethode populair.²⁴⁶ Veelal schreven doctoren deze behandelingen voor en was de uitvoering in handen van heelmeesters of apothekers. Voorts werden voor de zieke medemens veel uitgebreide en ingewikkelde recepten voorgeschreven, waarvan de

samenstelling beruiste op vaak zeer uiteenlopende diagnostische inzichten.²⁴⁷

Diagnostische methoden als percussie en auscultatie werden nog niet of nauwelijks aangewend in deze periode.²⁴⁸ Het zou tot 1847 duren voordat onderwijs in deze methoden werd opgenomen in het Nederlands medisch onderwijs en wel op instigatie van de hoogleraar J. van Geuns aan het Atheaneum Illustre te Amsterdam.²⁴⁹ Van der Korst meent dat wanneer men ergens een beginpunt wil markeren voor 'de nieuwe geneeskunde in Nederland', hiervoor de inaugurele rede kan dienen van deze buitengewoon hoogleraar in de gerechtelijke geneeskunde en algemene ziektekunde in 1847 met de titel *De geneeskunde als zelfstandige natuurwetenschap*.²⁵⁰ Hierin bepleit hij de (Franse) klinische geneeskunde geschoeid op (Duits-Oostenrijks) natuurwetenschappelijke leest. Aan de Nederlandse universiteiten zou deze ontwikkeling pas beslissend terrein winnen in de tweede helft van de 19de eeuw.²⁵¹ We komen hierop in het volgend hoofdstuk nog terug.

De praktische heelkunde in deze periode wordt door Lindeboom omschreven als 'een triest vak, dat veel moed en ook een zekere aandoenlijkheid vereiste om het te blijven uitoefenen'.²⁵² De mortaliteit was schrikbarend hoog en hospitaalgangreen was aan de orde van de dag. Tot de heelkunde rekende de wet van 1818: 'alle ongemakken, van uitwendige beledigingen of oorzaken afhankelijk, gelijk ook dezulke, welke door inwendige oorzaken zijn voortgebracht en door de toepassing der handen en de aanwending van heelkundige werktuigen en hulpmiddelen kunnen genezen worden'.²⁵³

De wetenschappelijke interesse van chirurgen in deze periode verschilde niet van de perioden daarvoor: men richtte zich met name op vragen rond lithotomie, exarticulatie van grote gewrichten, de keizersnede, de behandeling van aneurysmata, fracturen, dislocaties, herniae en tetanus.²⁵⁴ Onderzoek op dit gebied richtte zich op verfijning van operatieve methoden en verbetering van het instrumentarium. De inhoud van de medische tijdschriften uit deze periode weerspiegelt volgens De Moulin een 'fantasieloze trend' in de chirurgie: 'zinloze en eindeloos lange case-studies' maken het grootste deel ervan uit.

Het zou tot de tweede helft van de vorige eeuw duren voordat in deze situatie verandering zou optreden. Deze verandering is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de introductie van de narcose en de antisepsis/asepsis. De narcose (door lachgas) vond onder andere door toedoen van de tandheilkundige W.T. Morton (1819-1868) ingang in de geneeskunde sinds 1846.²⁵⁵ De eerste operatie onder algehele narcose (door ether) in ons land vond plaats te Den Haag in 1847. De eerste antisepsisbehandeling werd in 1867 ingevoerd door de hoogleraar chirurgie te Glasgow J. Lister (1827-1912) en het zou de Amsterdamse hoogleraar C.L. Wurfain (1837-1904) zijn, die in 1874 de eerste antisepsisbehandeling in Nederland toepaste.²⁵⁶ De antiseptische benadering werd langzamerhand vervangen door de aseptische.

In de bespreking van de buitenlandse ontwikkelingen (1.1) hebben we gezien dat de medische gymnastiek in verband werd gebracht met de toepassing der orthopedie. Praktisch alle in die paragraaf genoemde, zich met de medische gymnastiek

onledig houdende medici worden door Valentin meer of minder uitgebreid beschreven in zijn *Geschiede der Orthopädie* (1961). Reden om kort aandacht te besteden aan de ontwikkelingen op het gebied der orthopedie in ons land in deze periode.

Het is niet gewaagd te veronderstellen dat wat hierboven ten aanzien van de heilkunde in het algemeen is verkondigd, evenzeer opgang doet voor de operatieve orthopedie: er was sprake van een behoudende trend en een orthopedische operatie betekende vóór de invoering van narcose en antisepsis een pijnlijke en vooral hachelijke onderneming. Valentin geeft aan dat de bijdrage van Nederlanders tot de ontwikkeling der orthopedie vóór 1800 belangrijk is geweest (o.a. door de activiteiten van H. van Deventer (1651-1724). In de eerste helft van de 19de eeuw zou echter geen noemenswaardig werk meer zijn verricht/gepubliceerd.²⁵⁷ De bloeitijd van de orthopedie in Frankrijk is zijns inziens aan ons land voorbijgegaan en ook zijn er in deze periode hier te lande geen 'private orthopädische Instituten' opgericht. Dat laatste stelt hij min of meer gelijk met de ontwikkeling van de orthopedie in de 19de eeuw.²⁵⁸ Volgens Valentin is er met de uitvinding van het gipsverband door A. Mathijssen (1805-1878) en de opleving van de massage door J.G. Mezger (1838-1909) in de tweede helft van de 19de eeuw pas weer sprake van een Nederlandse bijdrage aan de ontwikkeling der orthopedie.

Een en ander door Valentin beweerd, betekent niet dat er niets geschiedde op het gebied van de orthopedie in de eerste helft van de vorige eeuw. Zoals we nog zullen zien, besteedden diverse Nederlandse medici aandacht aan de behandeling van lichaamsgebreken zowel met operatieve als met conservatieve middelen. Hoe het met de toepassing van de medische dan wel orthopedische gymnastiek in deze behandelingen was gesteld, is beschreven in de volgende subparagraaf.

De medische gymnastiek in Nederlandse medische vaktijdschriften

Voor een goed begrip van de bevindingen van het onderzoek in medische vaktijdschriften, dienen enige opmerkingen van methodologische aard gemaakt te worden. Van de ongeveer dertig medische tijdschriften en periodieken, die in deze tijd verschenen, zijn de volgende onderzocht²⁵⁹

- (1) *Practisch Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* (1822-1850);
- (2) *Nederlandsch Lancet. Tijdschrift aan de praktische chirurgie en oogheilkunde gewijd* (1838-1850);
- (3) *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1847-1850);
- (4) *Het Repertorium. Tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang* (1847-1850).

Deze medische vaktijdschriften zijn onderzocht op vermeldingen van behandelingen, waarbij een of andere vorm van medische gymnastiek wordt toegepast. Hierbij valt te denken aan systematisch toegepaste gymnastische oefeningen tot herstel van afwijkingen in het houdings- bewegingsapparaat van de mens en de eventuele gevolgen daarvan (de Zweedse en Duitse varianten van medische gymnastiek) of aan oefeningen, die met name door heelkundigen en meestal in combinatie met operatieve ingrepen en/of apparatieve behandelingen werden aangewend bij 'orthopedische' gebreken.²⁶⁰

Bij het maken van een overzicht van wat er in de medische vakbladen ten aanzien van inhoudelijke aspecten van de medische gymnastiek is geschreven, heb ik de keuze gemaakt om zowel bijdragen van Nederlandse auteurs als (vertaalde) bijdragen van buitenlandse auteurs te bespreken. Een overweging hierbij is geweest, dat uit het in Nederlandse tijdschriften opnemen van berichten en artikelen van buitenlanders en over buitenlandse ontwikkelingen, een interesse hiervoor blijkt in Nederlandse medische kring. Bovendien kan men opperen dat de 'wetenschappelijke vooruitgang' - waarvan onder andere in deze tijdschriften verslag wordt gedaan - niet ophoudt bij de landsgrenzen en er gesproken kan worden van een 'grensoverschrijdend weten'. De bijdragen van Nederlandse en buitenlandse auteurs worden evenwel apart besproken om duidelijker naar voren te laten komen, waar de beschreven ontwikkelingen zich voltrekken. Naast 'inhoudelijke artikelen' zijn ook meer 'beschouwende artikelen' over de medische gymnastiek meegenomen in het onderzoek.

Duitse auteurs/ontwikkelingen

In de bestudeerde Nederlandse medische vakliteratuur in de periode 1822 tot en met 1850 worden herhaalde malen (vertaalde) bijdragen aangetroffen, die handelen over ontwikkelingen op het gebied der geneeskunst in Duitsland. Het is opvallend dat in deze artikelen en berichten zeer weinig aandacht wordt besteed aan de - mogelijke - rol van medische gymnastiek bij de behandeling van aandoeningen c.q. afwijkingen van het houdings- en bewegingsapparaat. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen van dr. J.C.G. Fricke (1790-1841) uit Hamburg (over 'coxalgie en coxarthrocace')²⁶¹, G.B.F. Adelman (over 'de kromming van den ruggegraad door eenzijdige werking der rugspieren en derzelver behandeling')²⁶² en dr. A. Barach uit Lemberg (over 'den aard en de behandeling der Ischias')²⁶³. Samengevat komen daarbij behandelingen aan de orde als: inwrijvingen met verscheidene smeersels; spirituëuze wassingen; acupunctuur; bloedzuigers; bloedige koppen op de pijnlijke plaats; verbranden van kleine stukjes fosfor op de huid (moxa's); warme baden (met kruiden); warme pappen (met bepaalde chemische samenstelling); Spaanse vliegen (cantharidenpleisters); rust (met fixatiemateriaal); af en toe opstaan om de spieren in werkzaamheid te brengen; het toedienen van medicijnen, onstekingsremmende (antiflogistische) middelen; drastische purgeermiddelen (i.v.m. veronderstelde relatie met darmstoornissen); fontenellen (wond in voortdurende ettering houden

als 'afleidend' middel); het brandijzer (ter stimulering en afleiding); dampbaden (met geneeskrachtige stoffen bezwangerde damp); electriciteit; electro-magnetisme; koud water in omslagen op het lijdende lichaamsdeel; minerale baden; terpentijnolie; sublumaat; stokvis-levertraan; en omslagen van tabaksbladeren. De enige aanwijzingen voor het gebruik van oefeningen en/of massage zijn omschrijvingen als 'wrijvingen' en 'af en toe opstaan'.

Eén van de gedachten die men op grond van het bovenstaande zou kunnen vormen is, dat de medische gymnastiek in deze periode niet of nauwelijks opgenomen is in het behandelingsarsenaal van de medicus in Duitsland. Dat deze gedachte niet geheel gerechtvaardigd is, blijkt bij lezing van een (vertaalde) bijdrage uit 1839 van de hoogleraar chirurgie G.B. Günther (1801-1866) uit Kiel.²⁶⁴ Dit artikel handelt over de moeilijkheid met betrekking tot het uitkiezen van een methode ter genezing van orthopedische aandoeningen. Volgens Günther zweert de één bij actieve bewegingen, de ander juist bij volledige rust, een derde hecht veel waarde aan het gebruik van een keurslijf, nummer vier gebruikt krukken, terwijl nummer vijf zich het liefst bedient van pees- en spierdoorsnijding, enz. Al deze middelen bezitten zijns inziens wel wat goeds en Günther pleit er dan ook voor dat bij de toepassing ervan rekening gehouden wordt met het soort gebrek, de oorzaken ervan en het doel dat men met de behandeling nastreeft.

De Berlijnse hoogleraar J.F. Dieffenbach (1792-1847) blijkt een belangrijke voorvechter van pees- en spierdoorsnijding bij verscheidene orthopedische aandoeningen, zoals de 'horrelvoet', de 'scheeve hals' en verschillende aangeboren dan wel door bepaalde pathologie veroorzaakte contracturen.²⁶⁵ Dieffenbach beschrijft de conservatieve behandeling van de horrelvoet met 'machines' als kwellend voor de patiënt. Zij vereist bovendien veel tijd en geduld. Peesdoorsnijding en daaropvolgend behandeling met een 'uitrekkingstoestel' zou deze nadelen niet bezitten. Dieffenbach boogt op zijn uitgebreide ervaring met peesdoorsnijdingoperaties ten gevolge waarvan niemand noch vroeg, noch laat overleden zou zijn. Zo geeft hij aan met deze methode patiënten met een scheve hals te hebben behandeld, die 'reeds jaren lang zonder resultaat orthopedische instituten bezochten'. Naast pees- en spierdoorsnijding werden door hem - soms bij wijze van nabehandeling - ook strekbedden, stijfselverbanden en andere 'machines' (o.a. die van heilkundige G.F.L. Stromeyer (1804-1876) gebruikt. Opvallend in het artikel is dat peesdoorsnijding evengoed nog een maandenlange nabehandeling lijkt te vergen. Deze nabehandeling dient volgens Dieffenbach te geschieden door jonge medici, die daarmee geduld kunnen leren. Bij de omschrijving van de activiteiten van deze jonge medici maakt Dieffenbach slechts melding van het aanwenden van allerlei fixatiemateriaal. Over toepassing van medische gymnastiek wordt met geen woord gerept.

Anders is dit bij een leerling van Dieffenbach, de reeds in paragraaf 1.1 ter sprake gekomen medicus Berend. In 1841 verschijnt een vertaling van een artikel van zijn hand over de behandeling van verouderde contracturen der knie.²⁶⁶ Berend was praktizerend geneesheer en bestuurder van het 'Gymnastisch-Orthopaedisch Instituut' te Berlijn, dat in 1840 opgericht is.²⁶⁷ Ofschoon hij enige

nadelen van de methode onderkent, wijst hij op de grote waarde der tenotomie. Zij maakt zijns inziens een succesvolle orthopedische nabehandeling mogelijk bij verschillende aandoeningen. Zonder een dergelijke ingreep zou het vaak een kwestie zijn van zeer lange adem zonder garantie voor succes. In zijn artikel vraagt Berend aandacht voor de tijdbesparende en succesvolle combinatiebehandeling van tenotomie en passief doorbewegen ('gewelddadige volkomene regtbuinging') bij een contractuur van de knie. Slechts terloops wordt in het artikel gemeld dat er 'vlijtige oefeningen in het gaan' en 'gaan met een stok' in de nabehandeling worden aangewend. Berend paste dus ook enige vormen van medische gymnastiek toe. Dit wordt enige jaren later nog eens bevestigd. Sterker nog, hij zou aan de gymnastiek zelfs een belangrijke plaats toekennen!²⁶⁸ De genees- en heelkundige en chirurgijn-majoor in Nederlands-Oostindische dienst, dr. C.G. de Bruin (1806-1853), schrijft in 1845 over Berends inrichting:

Men moge het *Instituut* zien, wanneer men wil, steeds zal men bevinden, dat zijne behandeling, in verre weg de meeste gevallen, van het *medische* tot het *gymnastisch-mechanische* en zoo eerst, traspwijze, tot het *chirurgische* overgaat, en alleen bij dringende noodzakelijkheid ziet men hem tot het *akiurgische* besluiten.²⁶⁹

Ofschoon veel gebruikt, is de peesdoorsnijding volgens sommigen geen universeel middel tegen houdingsafwijkingen.²⁷⁰ M. Oppenheim geeft bijvoorbeeld aan dat, doordat de verkrommingen der wervelkolom meerendeels rachitisch van oorsprong zijn, de gebruikelijke therapiën in die gevallen geen of zelfs een schadelijke invloed hebben.²⁷¹ Dus geen steunwerktuigen, rektoestellen, gymnastische oefeningen, korsetten, peesdoorsnijdingen, enz. volgens Oppenheim. De therapie van deze aandoening dient zijns inziens te bestaan uit horizontale ligging waarbij rug- en zijligging regelmatig worden afgewisseld. De rachitis dient op de tot dan toe gebruikelijke wijze benaderd te worden met onder andere een goed dieet, zuivere lucht en bepaalde medicijnen. Ook hier zien we dat gymnastische oefening wordt aangegeven als een behandelingsalternatief voor de medicus (vgl. bijdragen van/over Günther en Berend).

Franse auteurs/ontwikkelingen

In de Nederlandse medische vakbladen in deze periode wordt in een drietal vertalingen/referaten van artikelen van Franse auteurs gewezen op de behandeling van aandoeningen van het houdings- en bewegingsapparaat met speciale apparaten. In 1826 leest men bijvoorbeeld in het *Practisch Tijdschrift* over een 'nieuw mechaniek bed tegen krommingen der ruggegraat' van de medicus C.A. Maissonabe (1804-?), waarbij aan hoofd en voeten der patiënt zwengels worden bevestigd, die door middel van gewichten tractie bewerkstelligen van de wervelkolom.²⁷²

In de tweede jaargang van het *Nederlandsch Lancet* (1839/1840) treft men een beschrijving aan van een toestel ter behandeling van gewrichtsverstijving van Louvrier.²⁷³ Het zou hier een uiterst rigoreuse mobilisatiemethode betreffen, die

volgens de auteur van het artikel beschouwd dient te worden als 'eene der stoutste proeven, welke ooit in de heilkunde hebben plaatsgehad'. Deze 'kunstbewerking' zou in dit opzicht in dezelfde categorie thuishoren als de keizersnede en de onderbinding der aorta. Ofschoon men zou verwachten dat vele weefsels na een dergelijke ingreep zwaar getraumatiseerd zijn, blijkt dat dit erg meevalt en dat de resultaten erg bemoedigend zijn, aldus de auteur. Blijkbaar deelt niet iedereen deze visie, getuige een artikel van de zojuist besproken Duitse medicus Berend, waarin deze de behandeling met het apparaat van Louvrier omschrijft als 'eene allergewelddadigste behandeling, welke aan verscheidene lijders het leven kostte, en welke Velpeau zelf eene opération horriblement douloureuse noemt'.²⁷⁴

De derde bijdrage is opgenomen in het *Repertorium* in 1850 en handelt over een werk van A. Bonnet (1809-1858), chirurg en hoofd van 'l'Hôtel Dieu de Lyon', waarin het gebruik van bijzondere bewegingstoestellen bij gewrichtsziekten aan de orde komt.²⁷⁵ Bij slepende gewrichtsaandoeningen is het van 'erkend nut' de gewrichten dagelijks 1 á 2 uren te 'bewegen', aldus de auteur. Gewoonlijk geschiedt dit door medewerking van de heilkundige of door 'wel onderrigte helpers'. De moeilijkheid om de juiste krachtaanwending te bepalen en het feit dat de helpers vaak te ongeduldig zijn om bepaalde bewegingen lang genoeg uit te voeren, hebben Bonnet ertoe gebracht 'nieuwe' toestellen te ontwikkelen, waarmee de patiënt zonder hulp de bewegingen dagelijks enige uren kan uitvoeren.²⁷⁶

Ten aanzien van het gebruik van systematisch toegepaste lichaams oefeningen wordt in bovengenoemde bijdragen weinig gemeld. Aanwijzingen dat deze wel werden toegepast door - althans een aantal - Franse artsen, kunnen gevonden worden in de bijdrage over Bonnet en in een referaat van een artikel van Dieffenbach in het *Nederlandsch Lancet* van 1838.²⁷⁷ De Berlijnse hoogleraar heeft tijdens zijn bezoek aan de Parijse medici J.R. Guérin (1801-1886), S.H.V. Bouvier (1799-1877) en V. Duval (1796-1876) kennis kunnen nemen van de verschillende behandelingen van houdingsafwijkingen, horrelvoeten enz.²⁷⁸ Hij bericht dat, ofschoon in de inrichting van Guérin ook wordt behandeld met 'uitrekbedden', de gymnastische oefeningen het hoofddeel van de behandeling uitmaken. Guérin heeft hiervoor een grote zaal ter beschikking, die is ingericht met allerhande schermgereedschap. Ook wordt er geoefend in de inrichting van Bouvier. Deze laat patiënten met ruggegraatsverkrummingen voortbewegen op te hoge krukken. Dit moet enerzijds een corrigerende tractie op de wervelkolom bewerkstelligen en anderzijds de musculatuur versterken (door het voortbewegen).²⁷⁹ Opvallend is volgens Dieffenbach, dat aan minvermogenen veelal 'machines' worden verstrekt ter behandeling van verkrummingen, horrelvoeten, enz. en dat de inwendige behandeling - vooral bij aandoeningen als scrophulosis of rachitis - wordt veronachtzaamd. Voorts heeft Dieffenbach bij Bouvier een uitrekbed gezien, dat gelijkt op dat van J.G. Heine. Over de derde medicus, Duval (schoonzoon van de in paragraaf 1.1 genoemde G. Jalade-Lafond), weet Dieffenbach te berichten dat deze de tenotomie in combinatie met een

'mechanische nabehandeling' veelvuldig toepast. Ofschoon hij ze niet heeft ontmoet tijdens zijn bezoek, geeft Dieffenbach aan dat de 'mechaniker' J. Hossard en de medicus A. Tavernier (?-1850) tegen alle gymnastiek zijn en de mensen 'slechts' behandelen met zogenaamde 'machines' (keurslijven, beugels, enz.), strekbedden en operaties.²⁸⁰

Zijn algehele indruk bij afsluiting van zijn bezoek aan Parijs is, dat men in Duitsland voor wat betreft de behandeling van de horrel- en paardenvoet, de scheve hals, enz. verder is dan in Frankrijk.

Engelse en andere auteurs/ontwikkelingen

In de Nederlandse medische vakliteratuur in de periode tot 1850 verschijnen voorts nog enige referaten van artikelen van twee Engelse auteurs, handelend over verkrommingen van de ruggegraat bij meisjes.²⁸¹ Zo geeft F. Hale Thomson (?-1860) uit London in een tweetal artikelen met de titel "Klinische les over de zijdelingsche kromming van de ruggegraat, en het meerder voorkomen er van aan de rechter dan aan de linkerzijde" enige statistische gegevens waaruit blijkt dat meisjes in verhouding tot jongens het meest lijden aan ruggegraatsverkrommingen (90 op de 100 kinderen met deze aandoeningen zijn meisjes) en dat bij tweederde van alle meisjes deze aandoening voorkomt.²⁸² Als oorzaak en tegelijkertijd de oplossing van dit probleem, wijst hij op de door Locke reeds aangeprezen natuurlijke opvoeding en met name op de ontwikkeling van de vaak verwaarloosde lichaamskrachten.

Een artikel over de verkrommingen der wervelkolom in *The Lancet* in 1846, is gerefereerd in het *Nieuw Practisch Tijdschrift* in 1847.²⁸³ In deze bijdrage bespreekt B.C. Brodie (1783-1862), chirurg in het St. George's Hospital te London, de verschillende oorzaken voor een verkromming van de wervelkolom en geeft daarbij aan dat deze het meest voorkomt bij meisjes uit de betere standen ten gevolge van een zwakte van het spierstelsel en van verslapping der banden. De behandeling dient volgens hem te bestaan uit een 'verbetering der algemene bevinding en versterking der spieren (vooral die, die in verbinding met de wervelkolom staan)'. Klauteren, schommelen en periodes van rust worden aangeraden als nuttige middelen om deze doelen te bereiken.

Tenslotte dient nog gewezen te worden op een tweetal bijdragen uit 1836 en 1846, waarin respectievelijk aandacht wordt besteed aan de activiteiten van de Amerikaan T.S. Kirkbride (1809-1883)²⁸⁴ en de hoogleraar R.J. Graves (1796-1853) uit Dublin²⁸⁵. De titel van de eerste bijdrage is "Vereeniging van niet geheelde beenbreuken, door wrijving der fragmenten". In dit zeer korte bericht wordt een artikel van Kirkbride in het *American Journal of the medical Sciences* besproken, waarin deze de toepassing van een vorm van massage bij niet-geconsolideerde beenbreuken beschrijft. Het andere artikel gaat over de behandeling van 'Ischias' en 'Lumbago'. Ter bestrijding van de genoemde kwalen propageert Graves voornamelijk het innemen van bepaalde medicijnen. Daarnaast wordt echter ook gesproken over plaatselijke bloedontlasting, de aanwending van een

kwikkuur, het brandijzer, warme baden, douches en een verblijf in bed. Ofschoon hij constateert dat ischias vaak gepaard gaat met atrofie van de beenmusculatuur, wordt oefentherapie door Graves niet genoemd.

Nederlandse auteurs/ontwikkelingen

Wanneer we de Nederlandse bijdragen in de medische vakbladen bekijken, dan blijkt dr. A.G. van Onsenoort (1782-1841) een bijzonder actief auteur te zijn in de periode tot 1850. Deze militair genees- en heilkundige heeft in 1838 het medisch tijdschrift *Nederlandsch Lancet. Tijdschrift aan de praktische chirurgie en oogheekunde gewijd* opgericht, waarin onder andere verscheidene artikelen over orthopedische aandoeningen en hun behandeling van zijn hand zijn verschenen. In het *Nederlandsch Lancet* van 1838 definieert Van Onsenoort het doel der orthopedie als volgt:

Het hoofddoel van dezen tak der kunst is de bestrijding, op eene Genees- of Heelkundige, Méchanische of Operatieve wijze, der afwijkingen van den vorm der beenderen uit hunnen natuurlijken staat, hetzij door buiging, verdraaijing enz. van de borst, ruggegraat of ledematen voortgebracht, welke men met den naam van wanstalligheden bestempelt.²⁸⁶

Deze 'wanstalligheden' zijn deels het gevolg van 'in het lichaamsgestel verborgen of aanwezige oorzaken', deels veroorzaakt door uitwendige omstandigheden. Ook kunnen ze aangeboren, dan wel bij de geboorte ontstaan zijn. De meesten komen zijns inziens echter voort uit een 'slechte gewoontehouding, een verijnde opvoeding of anderzins', kortom, uit een 'verontachtzaming der fysieke opvoeding'. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, besteedt Van Onsenoort nauwelijks aandacht aan deze verwaarloosde fysieke opvoeding.²⁸⁷ Wel toont hij zich een warm pleitbezorger voor de mechanische behandeling, dit is de behandeling met toestellen c.q. apparaten.²⁸⁸ Een voorbeeld van zijn eigen activiteit op dit gebied is een 'eenvoudig werktuig' dat hij geconstrueerd heeft ter herstelling van de gekromde ruggegraat. Net als bij de door Bouvier te Parijs gebruikte behandelingsmethode bij ruggegraatsverkrommingen, is hierbij het principe van de te hoge krukken gehanteerd.²⁸⁹ Hij zou reeds acht gevallen van genezing of aanmerkelijke verbetering verkregen hebben met het werktuig. Soms treedt er wel eens een 'zekere verdoving van de armen' op; 'men schorte de behandeling dan wat op' aldus Van Onsenoort. Gewenning treedt volgens hem echter op: 'er zijn er, die deze uitrekking ruim anderhalf uur hebben kunnen uithouden'.

Vermeldenswaard is nog het begin van zijn betoog, waarin hij kenbaar maakt dat dit makkelijk zelf te maken instrument eigenlijk bedoeld is om de min- en onvermogenen te hulp te komen; zij zouden een dure behandeling in een speciale inrichting niet kunnen bekostigen. Hij pleit ervoor dat - gelijk zulks in Parijs reeds is ingevoerd - min- en onvermogenen met orthopedische gebreken in burgerlijke gasthuizen een degelijke behandeling kunnen ontvangen.²⁹⁰ Ook uit andere bronnen blijkt Van Onsenoorts sociale bewogenheid met de minderbedeelden in de samenleving.²⁹¹

Afb. 7. De Utrechtse medicus Antonius Gerardus van Onsenoort (1782-1841) en zijn eenvoudig werktuig ter herstelling van een gekromde ruggegraat.

Ook andere medici dan Van Onsenoort schreven over de behandeling van orthopedische gebreken. Daarbij lijkt de apparatieve behandeling, evenals bij Van Onsenoort, een populaire benadering. H. de Bruijn (1814-?), heel- en vroedmeester te Utrecht, past bijvoorbeeld een eenvoudig toestel van Stromeyer toe teneinde verkrommingen van de knie naar voren te herstellen.²⁹² Het betreft hier een soort tractie-apparaat waarin, zo lijkt het, het been van de patiënt gedurende enkele weken een uitrekking ondergaat totdat de hoek tussen onder- en bovenbeen weer 'normaal' is. Middels twee patiëntenbesprekingen wijst De Bruijn op een succesvolle toepassing.

Zowel de stadsheel- en vroedmeester te Amersfoort J. Bruining als de officier van gezondheid derde klasse dr. J.C. Ooykaas (1818-1856) kwamen op het idee het stijfselverband, dat succesvol werd toegepast bij beenbreuken, ook bij andere aandoeningen (zoals ontwrichtingen, distorsies en verscheuring van peesvliezen en spieren) aan te wenden.²⁹³ Alleen Bruining geeft aan, dat er additioneel wel eens lauwe baden, rust, inwrijvingen met een bepaalde zalf, aderlating of

'menigvuldige bewegingen' gegeven zijn.

De Nijmeegse dr. J.M. van Roggen (ca.1770-?) wijdt een uitgebreid artikel aan de schrijfkrimp ofwel 'spasmus scriptorius' en de behandeling ervan.²⁹⁴ Als therapie zouden door diverse medici (afhankelijk van de oorzaak ervan en veelal zonder succes) zijn aangewend: een zwachtelverband (ter compressie), medicijnen, elektriciteit, magnetisme, galvanisme, baden, mineraalwater, tenotomie, enz. Van Roggen zelf zou een keer 'het niet schrijven met een stalen pen' voorgescreven hebben. Opmerkelijk in Van Roggens opsomming is, dat gymnastische oefeningen en massage niet voorkomen. Slechts in een aangehaald patiëntenverslag van een andere medicus wordt gewezen op een soort oefentherapie: 'oefening in mechanische werkzaamheden'.

Dr. C.C. Röell (1814-1863) te Nijmegen schrijft over een 'jongeling', die door aanhoudend studeren last heeft gekregen van 'buikverstoppingen, tragen stoelgang en aanbeijen'.²⁹⁵ Aangeraden werden koude dranken en 'vlijtige bewegingen', waardoor weliswaar de lichamelijke en psychische toestand aanmerkelijk verbeterde, maar de klachten nauwelijks beïnvloed werden. Uiteindelijk brachten koude lavementen de verlossing.

Waren het in eerste instantie voornamelijk buitenlandse medici over wie bericht werd in verband met peesdoorsnijding, omstreeks 1840 zien we dat ook Nederlandse medici hun ervaringen met deze behandelwijze op schrift stellen. Genoemd kunnen worden de heel- en vroedmeester te Rotterdam, P.J. Wageninge (1796-1857)²⁹⁶; de stedelijk en plattelands heel- en vroedmeester te Breukelen, F. Vos (ca.1809-?)²⁹⁷; en M. Koning (1791-1847), heel- en verloskundige te Voorburg²⁹⁸. Ook de boekbesprekingen van dr. G. Taapken (1813-1887) uit Leeuwarden van de werken *De spiersamentrekking en derzelver genezing; in het bijzonder toegepast op de verkromming* (1843) en *Geschied- en oordeelkundige beschrijving van de pees- en spierdoorsnijding, benevens eene beredeneerde uiteenzetting van derzelver aanwijzingen en tegenaanwijzingen* (1847) dienen hier genoemd te worden. Naar aanleiding van deze werken van dr. H.M. Duparc (1817-1905) waarschuwt Taapken voor bronnen, waarin al te fraaie uitkomsten van deze operatietechnieken worden voorgeschoteld.²⁹⁹ Ten aanzien van de naen soms voorbehandelingen bij deze operaties worden genoemd: rekmachines;³⁰⁰ pleister- en stijfverbanden; een dierlijk bad (tegen ankylose); inwrijvingen met manevet; douche's; berokingen en jeneverdampbaden. Ook wordt er melding gemaakt van 'wandeloefeningen'.

Tenslotte zij nog gewezen op de bijdrage van De Bruin in het *Practisch Tijdschrift* van 1845, waaruit men zou kunnen concluderen dat de aanwending van de medische gymnastiek bij Nederlandse medici nog niet erg in trek is.³⁰¹ De Bruin komt in zijn artikel met enige mededelingen over zijn bezoek aan de 'Gymnastisch-Orthopaedische Instituten' van Berend te Berlijn en 'dr. Heyne (J. Heine) te Cannstatt'. De beschrijving van Heines behandelingsmethoden door De Bruin zijn voor deze studie niet interessant.³⁰² Ten aanzien van de behandelingsmethoden van Berend wijst De Bruin echter op het feit dat deze naast o.a. teno-

en myotomieën en allerlei orthopedische steun- en trekapparatuur, ook gebruik maakt van gymnastische oefeningen bij sommige aandoeningen. Als voorbeeld van dat laatste, beschrijft hij een behandeling van een meisje met een scoliose en stelt 'enigzins verlicht':

Ik heb uit dit zeer belangrijke geval geleerd, en ben daardoor ten duidelijkste overtuigd geworden, hoe veel men, vooral in niet verouderde *deformiteiten*, alleen door eene *rationeele, medisch-chirurgische* behandeling, zonder eenige voorafgaande *operatie*, vermag; en merk daarbij aan, hoe veel van de kunst, zelfs in wanhopig schijnende gevallen te wachten zij, indien slechts bijtijds de hulp van den Arts worde ingeroepen.³⁰³

Teneinde de bevindingen van het onderzoek in de medische vaktijdschriften samen te vatten kan gebruik worden gemaakt van een referaat in het *Repertorium* dat de titel draagt *Geschiedkundig overzicht van de orthopaedie*.³⁰⁴ Hierin staat de visie van de Duitse medicus F.W. Heidenreich op de ontwikkeling van de orthopedie in de afgelopen 30 jaren (\pm 1820-1850) centraal. De orthopedie wordt in deze bijdrage omschreven als 'de kunst om verkrommingen en misvormingen van het menselijke ligchaam te genezen'. Vroeger behoorde de orthopedie tot de geneeskunde in het algemeen, nu heeft zij een 'zekere zelfstandigheid' verkregen, aldus Heidenreich. Hij onderscheidt vier 'tijdperken' in de ontwikkeling van deze kunst, namelijk de mechanische, de gymnastische, de operatieve en de dynamische of neurologische orthopedie.

In het eerste tijdperk - de mechanische orthopedie - stond de behandeling met allerlei toestellen en werktuigen centraal. Heidenreich weet vele namen en werken uit dit tijdperk (tweede helft 18de eeuw, begin 19de eeuw) te noemen. Naast de Fransman N. Andry (1658-1742), die de term orthopedie het eerst gebruikt zou hebben in zijn werk *L'Orthopédie* uit 1743, wordt ook de Duitser J.G. Heine genoemd en wel als verbeteraar van de tot 1813 gebruikte werktuigen.

Volgens Heidenreich is men vrij snel tot de ontdekking gekomen dat een behandeling met toestellen en werktuigen alléén niet afdoende was: nadat men de behandeling hiermee staakte, kwamen langzamerhand de misvormingen en de daarbij behorende klachten (met betrekking tot de ademhaling, stoelgang, spijsvertering, enz.) terug. Het middel om de genezing duurzaam te doen zijn, heeft men gevonden in lichaamsoefeningen ter versterking der spieren. Slechts drie auteurs worden in het referaat in verband met de gymnastische orthopedie genoemd, te weten de gymnasten Elias³⁰⁵ en Amoros en de medicus Delpech.

De operatieve orthopedie zou vooral zijn vormgegeven door G.F.L. Stromeyer. Deze heeft begin dertiger jaren van de 19de eeuw een methode ontwikkeld om veel sneller dan met werktuigen en lichaamsoefeningen te komen tot een uitrekking van de spieren: de onderhuidse peesdoorsnijding. J.F. Dieffenbach wordt genoemd als degene, die deze methode op de meest ruime schaal heeft toegepast.

Het tijdperk van de dynamische of neurologische orthopedie wordt gekenmerkt door het feit dat er een 'leer van de zenuwreflectie' totstand is gekomen. Hierdoor is inzicht ontstaan in de zenuwfysiologie en daarmee in allerlei verbanden

tussen het bewegingsapparaat en het zenuwstelsel.

Opvallend is de conclusie aan het eind van het overzicht, waarbij de status van de gymnastische orthopedie in deze gehele ontwikkeling wordt aangegeven:

Al deze tijdperken heeft de orthopedie in den tijd van ongeveer 30 jaren doorlopen; ieder derzelve heeft zijne resultaten opgeleverd, maar ook menigen wensch onbevredigd gelaten; tegenwoordig staan wij dan op een standpunt, dat zelfs de ijver voor mijo- en tenotomie is verminderd, en wij in staat zijn om eenen blik op het geheel te werpen. Beproeven wij nu om de vraag te beantwoorden, *hoeveel nut ieder dezer tijdperken heeft aangebragt*, dan is het antwoord, dat de gymnastie eener onschatbare voorkeur verdient boven de vroegere wijze van uitrekking door de kunstmatigste werktuigen en toestellen. Wat nu de dynamische orthopedie aanbelangt, deze ofschoon zij ongetwijfeld van groot nut kan worden, heeft *voor het oogenblik* nog niet veel diensten bewezen.³⁰⁶

Bovenstaand overzicht lijkt op een redelijke wijze de situatie te beschrijven, zoals die wordt weergegeven in de Nederlandse medische vaktijdschriften in deze periode. Toch is er een spanning waarneembaar tussen Heidenreichs conclusie, zoals vervat in het bovenstaande citaat, en de resultaten van het onderzoek in genoemde vaktijdschriften. De vraag rijst namelijk, waarom er in vergelijking met de andere vormen van de orthopedische kunst zo weinig over de gymnastische orthopedie wordt geschreven in de tijdschriften? Past men de medische gymnastiek wel toe, maar vindt men het niet de moeite erover te schrijven? Of gebruikt men deze vorm van medische gymnastiek niet of nauwelijks? Uit de eerder gegeven omschrijving van de heilkunde in de wet van 1818³⁰⁷, zou men kunnen afleiden dat de medische gymnastiek hieronder werd gerangschikt. Wanneer men daarbij in overweging neemt dat de gegradueerden zich meer theoretisch, en de niet-gegradueerden zich meer praktisch met de genees-, heelen verloskunde zouden hebben beziggehouden, lijkt het aannemelijk dat met name leden der tweede geneeskundige stand - de heelmeeesters - zich in ons land onledig hiielden met deze therapievorm. Deze aanname wordt evenwel nauwelijks ondersteund door de bevindingen van het onderzoek. In de bestudeerde bronnen komen ongeveer evenveel 'praktische bijdragen' voor van medici behorende tot de eerste en de tweede geneeskundige stand waarin de toepassing van een vorm van medische gymnastiek ter sprake komt. Op basis van het uitgevoerde onderzoek kunnen we evenwel aangaande de werkelijke situatie in de onderhavige periode onmogelijk uitsluitel geven.

De hierboven weergegeven resultaten lijken te wijzen in de richting van de veronderstelling dat Nederlandse medici in de periode voor 1850 over het algemeen genomen relatief weinig oog hebben gehad voor de medische gymnastiek als therapeuticum. Op basis van de artikelen van/over Günther (1839), Berend (1841, 1845), Bonnet (1850) en Dieffenbach (1838) te oordelen, lijkt deze situatie in Duitsland en Frankrijk in deze periode iets meer ten gunste van de medische gymnastiek uit te vallen. Nader onderzoek zou evenwel nodig zijn om hieromtrent meer helderheid te verkrijgen.

Tot nu toe zijn voornamelijk bijdragen aan de orde gekomen, waarin behandelingen met een of andere vorm van medische gymnastiek worden besproken. Eind

jaren veertig van de 19de eeuw zien we ook berichten en artikelen in de medische vaktijdschriften verschijnen, waarin op een meer beschouwelijke wijze geschreven wordt over de (medische) gymnastiek. In het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* en de *Geneeskundige Courant* verschijnen rond de jaarwisseling 1848/1849 boekbesprekingen van het werk *Geneeskundige opmerkingen en raadgevingen betreffende scholen, leerlingen en onderwijzers* (1848) dat is geschreven door de medicus dr. J.A. Rijkens, zoon van de Groningse onderwijzer R.G. Rijkens.³⁰⁸ Het boek bevat algemene regels voor het bewaren en verbeteren van hygiëne en gezondheid van kinderen en onderwijzers in de school. Rijkens wil het werkje wijden aan de bevordering van de lichamelijke opvoeding - in de meest algemene zin - in de scholen. Als uiteindelijk doel wordt daarbij aangegeven 'het komen tot evenwichtig opgroeiende brave en nuttige leden der maatschappij'.³⁰⁹ Hier en daar wordt zelfs een opmerking gemaakt over de aanwending van gymnastiek en 'wrijvingen' bij bepaalde aandoeningen.

Opmerkelijk is, dat in de boekbespreking in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* relatief veel aandacht wordt besteed aan het voorwoord in het boek, dat is geschreven door Rijkens senior. Het bevat een pleidooi voor een harmonieuze ontwikkeling van lichaam en geest, algehele invoering van de lichamelijke opvoeding op scholen in Nederland en betere opleidingsmogelijkheden voor leerkrachten in de gymnastiek. De redactie schrijft in haar boekbespreking het volgende nawoord:

Wat de aanwending der Gymnastiek in 't bijzonder betreft, zoo behoeft het geen betoog, dat de wenschelijkheid daarvan ook in ons Vaderland al meer en meer wordt gevoeld, zoo dat dan ook hier en daar - zoo als dit ook in Groningen plaats heeft - Gymnastiek reeds als een integrerend deel der volksopvoeding wordt beschouwd. Gewis verdient dit onderwerp de belangstelling bepaaldelijk van de Geneeskundigen, en meer dan over het geheel tot dus verre nog plaats vind, zeer tot nadeel der goede zaak, die thans nog grootendeels alléén door niet-geneeskundigen wordt voorgestaan. Geheel anders voorzeker zoude de deelneming voor de Gymnastiek wezen, indien haar overal Geneeskundigen ter harte namen, en voor hare meer algemeene aanwending, als volks-opvoedingsmiddel, mede zorg wilden dragen. En wien behoort de volksopvoeding in vele opzichten meer ter harte te gaan, dan den Geneeskundige? Ongelukkig genoeg, dat bij die opvoeding zoo dikwijls, vooral in deze eeuw van vooruitgang, het geneeskundige element geheel of althans grootendeels wordt over het hoofd gezien, tot onherstelbaar nadeel van zoo vele individuën. Mogen ook de wenken in dit werkje van de heeren Rijkens het hare bijdragen, om bij de zoo gewigtige zaak der volksopvoeding meer en meer het geneeskundige element te doen gelden, zoo als 't behoort.³¹⁰

De redactie van het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* geeft in dit citaat aan dat het 'geneeskundige element in dit deel der volksopvoeding (i.c. aanwending der gymnastiek)' meer aandacht verdient dan het tot dan toe heeft ontvangen vanuit medische hoek. Het geheel of grotendeels ontbreken van dit element heeft 'tot onherstelbaar nadeel van veel mensen' geleid. Uit deze uitlating zou men kunnen opmaken dat de redactie een preventieve en curatieve werking aan de gymnastiek toeschrijft. Ook wordt door de redactie gewezen op 'zogenaamde niet-geneeskundigen' die zich hebben ingezet voor de invoering van lichamelijke opvoeding in Nederland en die wat dat betreft de medici een stap voor zijn.

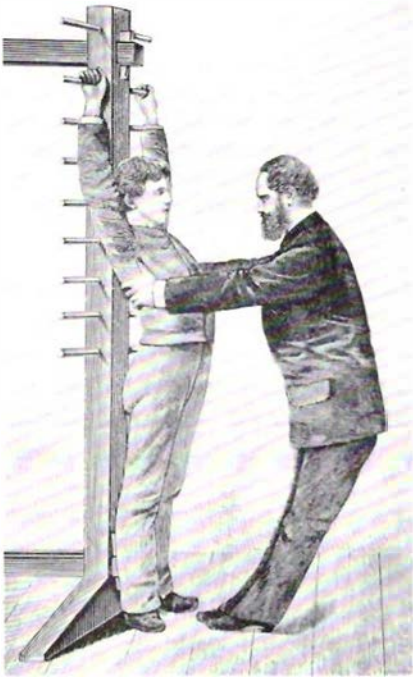
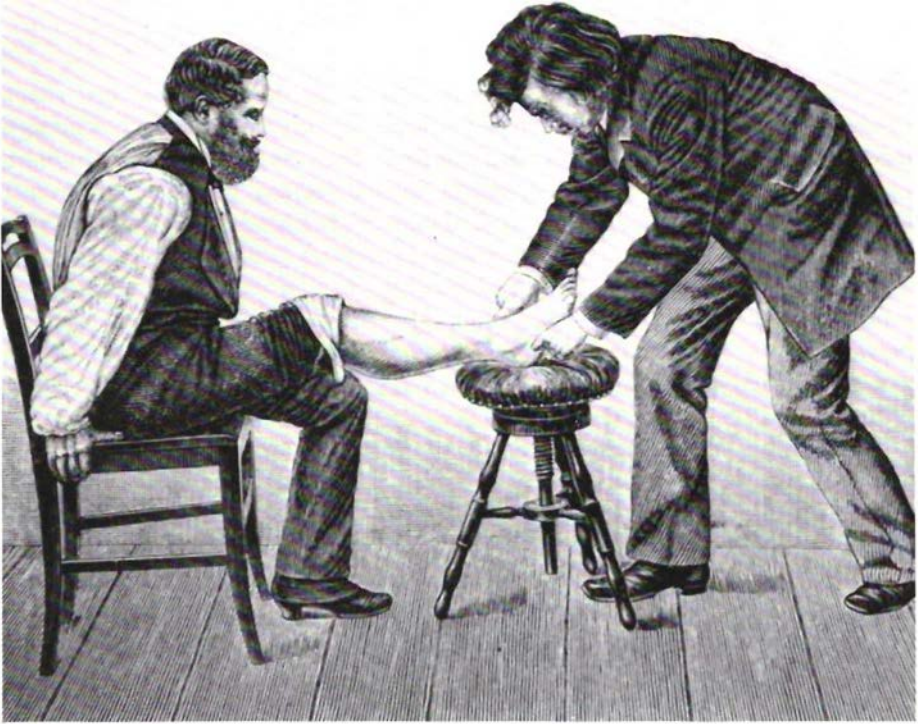
Deze opmerkelijke boekbespreking is afkomstig van de medicus dr. L. Ali

Cohen (1817-1889) uit Groningen(!). Hij heeft eind 1848 de redactie van het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* overgenomen van de genees-, heel- en verloskundige C. van Eldik (1791-1857) en wilde het tijdschrift, dat tot dan toe sterk gericht was op de praktijk, een meer 'wetenschappelijk-praktische' inhoud geven. Ali Cohen behoorde tot de reeds aangehaalde groep hervormingsgezinde medici, die zich medio 19de eeuw sterk profileerde. Sommigen uit deze groep hadden veel belangstelling voor de lichamelijke opvoeding als onderdeel van een veel omvattende geneeskunde. We komen op deze medici nog uitgebreid terug in het tweede hoofdstuk.

Sommige uitspraken van Ali Cohen in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* lijken op gespannen voet te staan met hetgeen wordt geschreven door de redactie van de *Geneeskundige Courant* in een bespreking van Rijkens' boek.³¹¹ Zij schrijft namelijk dat de pedagogiek zeer nauw verband houdt met de geneeskunst - vooral het profylactische gedeelte van de geneeskunst - en dat het derhalve ook niet verwonderlijk is dat deze leer vooral door artsen beoefend en aangeprezen wordt. Volgens de redactie zijn het vooral geneesheren, die werken op dit gebied samenstellen en uit een buitenlandse taal in de onze overbrengen. Blijkbaar hebben de redacties een onderling verschillende kijk op de rol van medici ten aanzien van ontwikkelingen in de pedagogische gymnastiek. Over de nauwe relatie tussen gymnastiek en geneeskunde bestaat echter geen verschil van mening. Het zal de lezer dan ook niet verwonderen dat in de redactie van de *Geneeskundige Courant* in deze periode medici zitten, die gerekend kunnen worden tot dezelfde groep als waartoe Ali Cohen behoort, namelijk A.H. Israëls (1822-1882) en J. Penn (1822-1883).

In 1849 verschijnt in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* van Ali Cohen de eerste oorspronkelijk Nederlandse bijdrage over de medische gymnastiek van Ling.³¹² Het is het artikel "Mededeelingen betreffende de Kinesithérapie" van dr. J. Bosman Tresling (1803-1881), praktiserend geneesheer te Winschoten.³¹³ Hij behoort, evenals de redacteur van het tijdschrift waarin hij schrijft, tot de eerder aangeduide groep hervormingsgezinde³¹⁴ medici die in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan de orde zal komen.

Aan de basis van zijn artikel over de kinesithérapie staan de reeds eerder genoemde werken van Georgii *Kinésithérapie ou Traitement des maladies par le mouvement selon la methode de Ling* uit 1847 en van Rothstein *Die Gymnastik nach dem System des swedischen Gymnasiarchen P.H. Ling* uit 1847/1848. Bosman Tresling releveert dat er sprake is van een toenemende aandacht voor de nadelen van een eenzijdige en het belang van een evenwichtige ontwikkeling van de mens. Hij constateert, dat daarbij wordt gewezen op de functie van de gymnastiek, ook voor het behoud van de gezondheid. Vele 'zaakkundige mannen van alle natiën' zouden in de laatste jaren handboeken over deze zaken hebben uitgegeven. Het is mogelijk dat hij met sommige van deze handboeken (wellicht de bovenstaande) in aanraking is gekomen door zijn studie voor het behalen van de graad van chirurgiae doctor (behaald in 1850). Als werk in onze taal wordt dat van R.G. Rijkens aangehaald.

Afb. 8. Enige vormen van de medische gymnastiek van Ling.

Volgens Bosman Tresling zijn er geneeskundigen, die de gymnastiek niet alleen wensen te zien als een middel om het lichaam te versterken en te beschermen tegen ziekten, maar ook als een middel om aangeboren of verkregen lichaamsgebreken te genezen. Hij noemt in dat verband personen als Wemer (J.A.L. Werner), Amoros, Koch en C. Londe.³¹⁵ Niemand echter heeft volgens hem van de hygiënische en therapeutische gymnastiek een uitgebreidere toepassing gemaakt dan Ling. Nu diens gymnastieksysteem en met name het onderdeel geneeskundige gymnastiek - aangeduid als 'kinesithérapie' - veel aandacht ontvangt in het buitenland en er in de Nederlandse taal nog niets over verschenen zou zijn, acht Bosman Tresling 'het niet overbodig daarover het een en ander mede te delen'.

Zowel Lings levensgeschiedenis als het functioneren van het Centraal Gymnastiek Instituut worden in het artikel beschreven. De uiteenzetting van de (natuurfilosofische) grondslagen van het gymnastieksysteem en de daarvan afgeleide wijzen van behandeling nemen echter de meeste ruimte in. Bosman Tresling wijst erop dat Ling - in tegenstelling tot wat door sommigen wordt beweerd - niet uitsluitend de kinesithérapie bij alle ziekten aangewend wenst te zien. Hij zou 'slechts' deze - in de geneeskundige praktijk vaak geheel verwaarloosde 'mechanische middelen' - in ere zien hersteld.

Ten aanzien van Lings verdeling der gymnastiek in vier onderdelen (pedagogische, esthetische, militaire en medische gymnastiek) oppert Bosman Tresling met betrekking tot het eerste en het laatste onderdeel:

Het is hier de plaats om te doen opmerken dat deze beide takken zich kwalijk scherp van elkander laten scheiden en dat wel op grond, dat het onmogelijk is eene scherpe grenslijn in de praktijk tusschen ziekte en gezondheid te trekken, en de beste gezondheid altijd toch betrekkelijk is. Beide afdelingen van het stelsel van Ling hebben derhalve ook dezelfde bewegingen gemeen. Ondertusschen merken wij op, dat over het algemeen bij de paedagogische Gymnastiek meer gebruik wordt gemaakt van active bewegingen, terwijl bij de toepassing der Geneeskundige Gymnastiek juist het tegenovergestelde plaats heeft.³¹⁶

Bosman Tresling geeft aan dat Ling ten aanzien van de gymnastiek - ook in de pedagogische - niets wil weten van een opbouw van 'gemakkelijk naar moeilijk'. Na een grondig onderzoek zou Ling slechts die oefeningen voorschrijven, die hem in dat geval dienstig lijken. Kan hij het doel bereiken (eenheid van het organisme) met eenvoudige, makkelijke oefeningen, dan zal hij geen zwaardere geven. Een en ander impliceert dus dat evalueren (en desnoods bijstellen) tijdens de behandeling steeds nodig is.

Aan de hand van o.a. een verschenen rapport van Branting licht Bosman Tresling toe wat de geneeskundige gymnastiek zoal vermag bij verschillende, meest chronische ziekten, daarbij 'de verklaringswijze en gevolgtrekkingen voor zijne [Brantings] rekening latende'. Enige patiëntenbesprekingen worden hierbij aan de orde gesteld, waarop niet verder behoeft te worden ingegaan.

Ter afsluiting komt Bosman Tresling met enige overpeinzingen omtrent het gymnastieksysteem van Ling. Na een korte schets gegeven te hebben van de

ontwikkelingen der medische gymnastiek van de Grieken tot aan de auteurs die hij aan het begin van zijn artikel heeft genoemd, komt hij tot de ontboezeming:

Men moet echter erkennen, dat niemand voor Ling, zich zoo uitsluitend tot dit punt [medische gymnastiek] heeft bepaald, en dat hij de eerste is, die ten gevolge van nieuwe, gezette anatomische en physiologische nasporingen, betrekkelijk de wetten die de natuur bij de bewegingen in het dierlijke organisme volgt, het gymnastiek stelsel het eerst op wetenschappelijke grondslagen heeft gevestigd, en dat hij dus met regt kan worden gehouden voor den grondvester der rationeele Gymnastiek.³¹⁷

In een noot voegt hij hieraan toe dat de meeste geneeskundigen zich van het nut der gymnastiek overtuigd houden en haar bij vele chronische ziekten lichaamsbewegingen aanraden. Zij zouden haar echter in het algemeen aanraden, zonder de aard der bewegingen nader te bepalen. Toch bestaat er verschil tussen wandelen, rijden in een rijtuig of rijden te paard, aldus Bosman Tresling. De eerste beweging zou voor een actieve, de tweede voor een passieve en de derde voor een passief-actieve gehouden moeten worden en de uitwerkingen hiervan op het organisme zouden dus lijnrecht tegenover elkaar staan volgens de theorie van Ling.

Bosman Tresling vraagt zich af of Ling en zijn volgelingen door hun enthousiasme over de 'mechanische geneeskunst' niet wat vooringenomen zijn voor wat betreft de effectiviteit van het therapeuticum en hij waarschuwt dan ook voor overdrijving. Verder stelt hij dat 'het vermoeden, dat hier pedanterie of zelfs misleiding in het spel is, zich onwillekeurig opdringt wanneer men de aanhangers van het Lingse stelsel een reeks van verschillende bewegingen in een bepaalde orde - als ware het een recept - ziet opschrijven, evenals de geneesheer de gewone geneesmiddelen'. Tevens heeft hij zijn bedenkingen wanneer men aangeeft, dat slechts die mensen met chronische ziekten genezing kunnen vinden door geneeskundige gymnastiek, die voorafgaand niet zijn behandeld door geneeskundigen met allerlei kwik-, zwavel- of jodiumpreparaten. Een vergelijkbare stellingname zou ook door 'homoëopaten' gehuldigd worden, hetgeen volgens Bosman Tresling kan worden opgevat als 'het openhouden van de achterdeur ter hunner verontschuldiging voor falende behandelingen'. Ofschoon hij het nog te vroeg acht reeds uitspraken te doen over de merites van het Lingse systeem en over de gevallen waarbij deze methode te verkiezen zou zijn boven andere geneesmethoden, meent hij 'zonder twijfel' te kunnen stellen:

dat men tot het verbeteren van wanstalligheden en het wegnemen van misvormingen, met eene verstandige toepassing van het stelsel van Ling verder zal komen, dan met de middelen en werktuigen die de gewone Orthopaedie ons tot dus verre aan de hand geeft.³¹⁸

Bosman Tresling geeft aan dat zijn artikel als eerste oorspronkelijke publicatie op dit gebied in de Nederlandse taal beschouwd mag worden. Met dit artikel is Lings medische gymnastiek in Nederland in theorie geïntroduceerd. Men zou dus ook kunnen concluderen dat men in Nederlandse medische kring aan deze geneeswijze nog weinig aandacht heeft besteed. Het overzicht van de vakinhoudelijke artikelen wijst eveneens in deze richting. Des te opvallender is het derhalve,

wat Bosman Tresling op verschillende plaatsen schrijft over de rol van de medicus bij de indicering en uitvoering van de medische gymnastiek. Met het gebruik van aanduidingen als 'geneesheer', 'operator' en 'medicus' op diverse plaatsen in het artikel geeft hij impliciet te kennen dat hij deze taken de medicus toedient.³¹⁹ Slechts eenmaal wordt de wat 'onzijdige' term 'kinesitherapeut' gebruikt. De term 'gymnast' treft men echter niet aan. Dit is enigszins vreemd te noemen, wanneer men beseft dat hijzelf in het artikel aangeeft dat deze medische gymnastiek door een niet-medicus is ontworpen, dat het (ook) door niet-medici wordt beoefend in het CGI en dat zelfs de boeken over dit systeem, waarop hij zich grotendeels baseert, zijn geschreven door niet-medici. In dit verband zou ook nog de door Bosman Tresling aangehaalde notie genoemd kunnen worden, dat de pedagogische (voorkomen van ziekten) en geneeskundige gymnastiek (genezen van ziekten) moeilijk van elkaar te scheiden zijn, daar het in de praktijk onmogelijk is een scherpe grens aan te geven tussen ziekte en gezondheid: de beste gezondheid zal toch altijd betrekkelijk blijven. Het hier geschetste probleem rond de uitvoering van de geneeskundige gymnastiek zal een grote rol gaan spelen bij de ontwikkeling van de medische gymnastiek in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw.

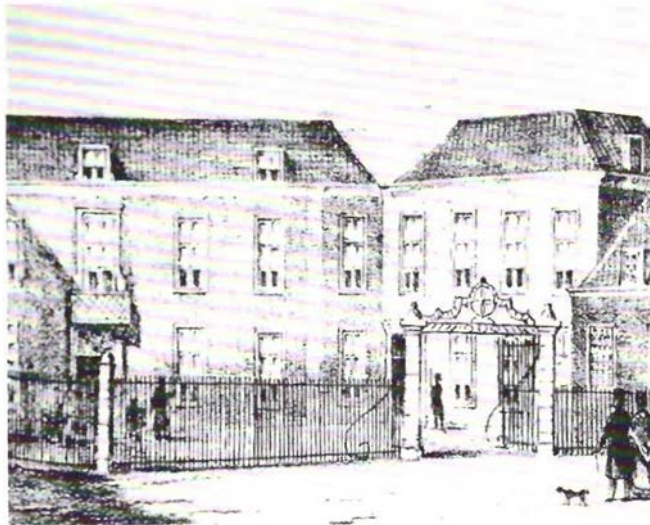
1.2.3 J.G. Heine, zijn 'bultenpaleis' en J.H.J. Groothols

Deze plaats in het hoofdstuk lijkt een geschikte om kort aandacht te besteden aan activiteiten van twee heren, die in ons land in de eerste helft van de 19de eeuw elk op eigen wijze bezig zijn met de behandeling van lichaamsgebreken op conservatieve - onbloedige - wijze. Het zijn de Duitser Heine, die we reeds aanhaalden in de paragraaf over de Duitse ontwikkelingen, en J.H.J. Groothols, zich noemende chirurgijn en vroedmeester te Leiden, die in 1841 een inrichting voor gymnastiek heeft opgezet.

J.G. Heine in Nederland

Zoals we reeds zagen bij de bespreking van de medische gymnastiek in Duitsland, was Heine reeds vroeg in de 19de eeuw actief op het gebied van het behandelen van lichaamsafwijkingen. Hij deed dit in een door hem opgerichte orthopedische inrichting te Würzburg. Ook in Nederland zou hij een instituut oprichten, dat wellicht als de eerste inrichting voor de 'conservatieve' behandeling van lichaamsgebreken in ons land in de 19de eeuw beschouwd mag worden.

Heine meende een nieuw geneesmiddel gevonden te hebben voor inwendige ziekten, onder andere berustende op omslagen en zebaden.³²⁰ Hij diende hier toe een plaats aan zee te vinden en de keuze viel daarbij op ons land. Heine introduceerde zich hier als professor, doctor en chef van het 'Orthopaedisch

Afb. 9. De Duitser Johann Georg Heine (1770-1838) en zijn 'bultenpaleis'. Deze inrichting voor de conservatieve behandeling van lichaamsgebreken nabij Den Haag kende slechts een korte bloeiperiode in de jaren dertig van de 19de eeuw.

Institut' te Würzburg en kocht in augustus 1828 het perceel 'Buitenrust' bij Den Haag.³²¹ Buitenrust werd in een kliniek veranderd met daarin drie afdelingen, te weten een grote eetzaal met conversatieruimte, een afdeling met kamertjes voor de patiënten en een grote badinrichting, waar douches en dampbaden genomen konden worden.³²² Gedurende het jaar 1829 is men daar gestart met de 'genezing der misvormingen van het menschelijk ligchaam, zoowel aan de ruggegraat, de ribben en het bekken, als aan den hals en de overige ledematen'.³²³ Als gevolg van het bezoek van vele patiënten met houdingsafwijkingen die hier hun heil kwamen zoeken, verkreeg het instituut al snel de bijnaam 'bultenpaleis'.

De indeling in de verschillende afdelingen geeft reeds enigzins aan dat er aandacht werd besteed aan diverse aspecten van het leven van de patiënt: het bestuur van het instituut nam ten opzichte van de opvoeding en zedelijke en lichamelijke vorming zelfs de volle verantwoordelijkheid op zich.³²⁴

Binnen de eigenlijke - orthopedische - behandeling kan men een onderscheid maken in de mechanische en de dynamische behandeling. De eerste bestond uit de behandeling met machines (rektoestellen, redressie-apparatuur) en verbanden. Deze werden vervaardigd in de bij het instituut behorende fabriek, c.q. werkplaats. Voor 'het appliceren van de machines en verbanden' waren in het instituut 'onderrigte personen van beiderlei kunne' aanwezig, die 'een gestadig toezigt over de patiënten houden en de noodige manipulatiën verrigten, waardoor dit gewigtig gedeelte der behandeling met eene zeer groote nauwkeurigheid plaats heeft'.³²⁵

De dynamische behandeling bestond uit de aanwending van middelen 'welke deels op de inwendige organisatie werken, deels tot versterking of verzwakking van enkele deelen dienen, al naar mate de behandeling van het weg te nemen gebrek of de gezondheid van den patient, over het algemeen zulks vereischt'.³²⁶ Hieronder vielen o.a. het gebruik van verschillende soorten baden, inwrijvingen en zelfs het gebruik van 'galvanismus' en andere vormen van elektriciteit. Het zeebad werd echter als het belangrijkste therapeuticum aangemerkt.³²⁷ Hiertoe maakte men onder andere gebruik van een grote, zogenaamde 'Machines-Seebadwagen'. Dit was een grote koets waarmee de patiënt met apparatuur en al de zee werd ingereden. De inrichting, methode en de resultaten van de therapie zijn door Heine in meerdere werken beschreven.³²⁸

Mogelijk is ook de medicus J.F. d'Aumerie (1778-1856) bij de activiteiten in dit instituut betrokken geweest. Volgens Lindeboom was D'Aumerie als medicus verbonden aan een nieuw gebouwde zeebad-inrichting te Scheveningen vanaf 1827.³²⁹ D'Aumerie heeft meerdere geschriften over de hydro-/balneotherapie gepubliceerd.

Het aanvankelijke succes van het instituut zou niet van blijvende aard zijn. In 1838 waren er nog slechts vier patiënten intern, terwijl er in 1830 sprake was geweest van een dertigtal patiënten. In een artikel over Heine in het tijdschrift *Elzevier* in 1903 wordt ten aanzien van deze ontwikkeling geschreven: 'De Hollander loopt met nieuwigheden niet zoo spoedig weg. Hij kijkt graag eerst eens de kat uit den boom.'³³⁰ Een zwaar gedisillustreerde Heine zou op Buitenrust overlijden op 7 september 1838. Op zijn sterfbed schijnt hij gezegd te hebben dat het feit, dat hij de Hollanders niet heeft begrepen, mede zijn methode te gronde heeft doen gaan.³³¹ De auteur van het artikel over Heine in *Elzevier* vindt dat niet verwonderlijk en becommentarieert deze opmerking op ironische wijze: 'daarvoor moet men zelf op en top Hollander zijn.'³³²

Aan Heines bultenpaleis wordt geen aandacht geschonken in de besproken werken over de gymnastiek tot 1850 en ook is er niets over deze persoon en zijn methode gepubliceerd in de bestudeerde medische tijdschriften in de eerste helft van de 19de eeuw.

J.H.J. Groothols

Voor zover mij bekend is Groothols de eerste medicus in ons land, die zich in de eerste helft van de 19de eeuw onledig hield met een vorm van medische gymnastiek. Deze Leidse heel- en vroedmeester heeft in 1841 een brochure het licht doen zien getiteld *Orthopaedische gymnastiek onder leiding van J.H.J. Groothols, chirurgijn en vroedmeester te Leyden*. Deze slechts elf pagina's tellende brochure is waarschijnlijk bedoeld als een aankondiging van de opening van een door hem opgericht gymnastisch instituut te Leiden. Het grootste gedeelte is gevuld met algemene opmerkingen over de waarde en werking van de gymnastiek. Het betreft hier overwegend dezelfde redeneringen, die we reeds eerder konden lezen:

het belang van een evenwichtige opvoeding en van het nut der gymnastiek c.q. doelmatige spierbeweging daarbij, de gunstige inwerking der gymnastiek op allerlei weefsels en organen, het aanwenden der gymnastiek bij de orthopedische behandeling van gebreken, verkrommingen, enz.

Aan het slot van de brochure geeft Groothols aan dat hij zich gedurende enige tijd verdiept heeft in de orthopedie en de gebreken, waarvoor zij als behandelingsmethode geschikt zou zijn. Hierdoor wilde hij zijn expertise op dit gebied vergroten en 'aldus geschikt zijn, eenmaal iets op te richten, hetgeen bij de behandeling dezer gebreken, een goede uitkomst kon waarborgen'.³³³ Hij heeft met dit doel te Leiden 'een groot, ruim en luchtig lokaal' laten bouwen en het 'tot gymnastische oefeningen' laten inrichten. Er zijn verschillende toestellen geplaatst, met behulp waarvan men 'alle, ter bereiking van het voorgestelde doel nodige, en voor het lichaam gezonde bewegingen trapsgewijs kan laten volvoeren'. Met deze inrichting zou het Vaderland in het voetspoor volgen van 'buitenlandse kunstgenoten, welke met zoveel nut deze toestellen bezigen'. Personen met allerhande gebreken of zij, wier lichaam over het algemeen niet genoeg ontwikkeld is, kunnen zich dagelijks onder zijn leiding aldaar oefenen in bewegingen, die voor hun herstel nodig zijn. Hij stelt daarbij wel enige voorwaarden, zoals: de behandeling dient dagelijks (behalve op zondag) enige tijd onafgebroken voortgezet te worden (minstens een jaar); de patiënten mogen niet te warm gekleed zijn en meisjes mogen gedurende deze tijd geen keurslijf dragen; medewerking van de ouders of voogden der kinderen is noodzakelijk en de kinderen dienen zich te onderwerpen aan voorgeschreven regels ten opzichte van levenswijze, kleding, enz.; het honorarium bedraagt f 100,- per jaar.

Met name het gebruik van toestellen doet vermoeden dat Groothols geen volgeling van Ling is geweest. Het wordt in de brochure niet duidelijk waarop hij zijn oefeningen wèl gebaseerd heeft. In de laatste alinea van zijn brochure wijst hij op 'de getuigenis van mannen van ondervinding en verdiensten uit Frankrijk, Engeland, Duitsland en België', die dezelfde wijze van behandelen zouden volgen. Een wijze van behandelen welke, zoals hij aangeeft, 'aan de verwachting ten volle beantwoordt'.³³⁴ Mogelijk dat hij zich onledig heeft gehouden met de medische gymnastiek afgeleid van Duitse en Franse gymnastiek-systemen. Ook de orthopedische gymnastiek, zoals die wordt bedreven door Duitse medici als Berend, kan echter als voorbeeld gediend hebben.

Ook over de activiteiten van Groothols wordt weinig geschreven in de bestudeerde bronnen. Het enige dat met enige mate van zekerheid kan worden gesteld is dat hij zijn inrichting in ieder geval tot 1850 heeft kunnen exploiteren.³³⁵ Men zou men kunnen opperen dat Groothols evenals de onderwijzer Rijkens behoort tot de uitzonderingen in ons land. Mannen, die hun tijd vooruit lijken te zijn.

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN

In het eerste hoofdstuk werd de eerste deelvraag **'wanneer en in welk verband is er in ons land voor het eerst sprake van heilgymnastiek'** als leidraad genomen. Er werd met andere woorden in de bestudeerde bronnen gezocht naar aanwijzingen die duiden op een differentiatie op het arbeidsveld in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw waar het de medische gymnastiek betreft.

Alvorens een antwoord te formuleren op deze deelvraag is aandacht besteed aan enige buitenlandse (1.1) en binnenlandse (1.2) ontwikkelingen in de eerste helft van de 19de eeuw, die verondersteld worden aan de basis te hebben gelegen van de opkomst en verdere ontwikkeling van de medische gymnastiek in ons land. In 1.1 is het een en ander uiteengezet met betrekking tot het leven en werken van de Zweed Ling. Met name Lings medische gymnastiek is uitgebreid behandeld daar zij wereldwijd van grote invloed is geweest op de toepassing van de medische gymnastiek en ook voor velen in ons land in de tweede helft van de 19de eeuw de basis vormde voor de zogenoemde heilgymnastiek. Er is ingegaan op het functioneren van de eerste grote 'medische-gymnastiek-inrichting' (CGI) alsmede op de verspreiding van Lings medische gymnastiek vanaf \pm 1830 over Duitsland, Frankrijk en Engeland door middel van literatuur, reisactiviteiten van Lings leerlingen en de invloed van buitenlandse bezoekers/cursisten aan het CGI.

Bij de beschrijving van ontwikkelingen op het gebied der medische gymnastiek in Duitsland en Frankrijk bleek dat er reeds een of andere vorm van medische gymnastiek werd gebezigd voordat Lings medische gymnastiek er werd geïntroduceerd. Deze vormen van medische gymnastiek zijn waarschijnlijk voornamelijk afgeleid van gymnastieksystemen van GutsMuths, Vieth, Jahn, Eiselen, Spiesz en Amoros. In Engeland lijkt men op het gebied van de lichamelijke opvoeding en medische gymnastiek weinig actief in de onderhavige periode. De medicus Shaw was een van de weinigen die zich sterk maakte voor de toepassing van deze behandelvorm.

Ofschoon zulks moeilijk is op basis van informatie uit een paar secundaire bronnen, wil ik trachten enige resumerende opmerkingen te maken ten aanzien van de buitenlandse ontwikkelingen. Vooraf dient echter nog eens herhaald te worden wat reeds in de tekst is aangegeven met betrekking tot de relatie tussen Lings medische gymnastiek en de vormen van medische gymnastiek, die reeds vóór de introductie van Lings medische gymnastiek werden toegepast in de verschillende landen. Men dient zich te bedenken, dat de kans groot is dat er na de introductie van de medische gymnastiek van Ling bij de beoefenaren der medische gymnastiek in de verschillende landen veelal sprake was van een eclectische handelwijze, waarbij delen van de verschillende vormen van medische gymnastiek dooreen werden gebruikt.

Komen we tot de resumerende opmerkingen. Ten eerste kunnen we opmerken dat de institutionalisering rond de beoefening van de medische gymnastiek zich in

Zweden voltrekt vanaf \pm 1820 en in Duitsland vanaf ongeveer 1840. In Engeland en Frankrijk kende de medische gymnastiek een (kleine) opleving in het begin van de 19de eeuw. Van institutionalisering lijkt pas gesproken te kunnen worden vanaf het midden van de vorige eeuw. Ter vergelijking zij hier opgemerkt dat in ons land de institutionalisering met betrekking tot de medische gymnastiek op gang zou komen rond het midden van de jaren vijftig van de 19de eeuw. In het belicht bezien van de algemeen sterke oriëntatie in ons land op Duitsland, zal het geen verwondering wekken dat met name de ontwikkelingen in dat land daarbij van grote invloed waren (de zogenaamde doorgeefluikfunctie van Duitsland).

In tegenstelling tot wat uit sommige bronnen is op te maken, laat de beschrijving van de buitenlandse ontwikkelingen zien dat zowel in Zweden, Duitsland, Frankrijk als Engeland de institutionalisering van de medische gymnastiek voornamelijk geschiedde op twee verschillende terreinen, namelijk op dat der geneeskunst en dat der lichamelijke opvoeding. Strikt genomen dient men Lings medische gymnastiek te beschouwen als een differentiatie (en specialisatie) op het terrein der lichamelijke opvoeding in Zweden: Ling vatte de medische gymnastiek op als een integraal deel van zijn gymnastieksysteem en in het CGI hielden zich hoofdzakelijk gymnastiekvakleerkrachten bezig met deze vorm van gymnastiek, ook ter behandeling van mensen met bepaalde aandoeningen. In Duitsland, Frankrijk en Engeland werd deze geïmporteerde - veelbelovende - Zweedse medische gymnastiek zowel door medici als turnleraren opgepakt. De omstandigheid dat verschillende soorten beroepsbeoefenaren op dit deel van het arbeidsveld activiteiten verrichtten, bleek met name in Zweden en Duitsland aanleiding tot spanningen tussen medici en niet-medici. Spanningen, die wel eens extra gevoed zouden kunnen zijn door het feit dat de snel furore makende Zweedse medische gymnastiek werd geconcipieerd door een niet-medicus en dat met name niet-medici een zeer grote rol vervulden in de opkomst van de medische gymnastiek in de betreffende landen. Het is waarschijnlijk dat deze omstandigheid een aantal medici, dat zich bezighield met de medische gymnastiek, een doorn in het oog is geweest. Een treffend voorbeeld van een dergelijk medicus kwamen we tegen in de persoon van van de Duitser Eulenburg. Deze beschouwde de uitvoering van de medische gymnastiek als een zuivere medische aangelegenheid, ergo voorbehouden aan medici. Zoals reeds enigzins aan het eind van dit eerste hoofdstuk is gebleken, lijkt men zich ook in ons land niet aan het ontstaan van deze problematiek te kunnen onttrekken.

De hierboven behandelde schets van buitenlandse ontwikkelingen met betrekking tot de medische gymnastiek heeft zoals gezegd slechts een achtergrondbeschrijvende functie voor de Nederlandse ontwikkelingen. Het plaatst de positie van ons land, waar het gaat om de ontwikkeling van de medische gymnastiek, in een wat breder perspectief. De feitelijke beantwoording van de eerste deelvraag van deze studie 'wanneer en in welk verband is er in ons land voor het eerst sprake van heilgymnastiek' dient echter hoofdzakelijk gezocht te worden in de tweede paragraaf van het eerste hoofdstuk. We hebben gezien dat er in de eerste helft

van de 19de eeuw op het gebied van het onderwijs en in mindere mate op het gebied der geneeskunde activiteiten zijn ontplooid, die van belang worden geacht voor de opkomst van de medische gymnastiek in ons land. Dit is de reden geweest om wat dieper in te gaan op de context waarin deze activiteiten plaatsvonden. Naast een algemeen tijdsbeeld, zijn enige ontwikkelingen op de respectieve gebieden beschreven. Voorts is uitgebreid aandacht besteed aan de publicaties op het gebied van de lichamelijke opvoeding in ons land, teneinde aan te geven òf, en zo ja, op welke wijze de geneeskundige gymnastiek in deze bronnen wordt behandeld. Tevens is een aantal medische vaktijdschriften met deze doelstelling onderzocht.

Op basis van dit onderzoek kan worden vastgesteld, dat Lings medische gymnastiek in ons land in theorie werd geïntroduceerd met de bijdrage van de Groningse medicus Bosman Tresling in 1849. We hebben echter ook gezien dat er in ons land - evenals in andere landen - al eerder sprake was van het met een geneeskundig doel toepassen van lichaamsoefeningen. Genoemd zijn de activiteiten van Groothols en Heine. Ook in de Nederlandse medische vaktijdschriften komen artikelen voor, waarin - zij het zelden - enige inhoudelijke informatie wordt gegeven over een vorm van medische gymnastiek. Men krijgt op basis van deze artikelen de indruk dat, als er al een vorm van medische gymnastiek door medici werd toegepast, dit geschiedde bij de behandeling van aandoeningen van het houdings- en bewegingsapparaat. Hoofdzakelijk werden deze aandoeningen in de onderhavige periode echter met bloedige middelen (pees- en spierdoorsnijding) behandeld. Ook allerlei rekmachines, beugels, keurslijven e.d. lijken populair te zijn geweest. Dit ondanks het feit, dat de resultaten met operaties en machines behaald volgens sommige auteurs niet altijd even gunstig waren.

Van een systematische toepassing van lichaamsoefeningen door Nederlandse medici is dus niet veel gebleken in de artikelen. Af en toe lezen we iets over het laten verrichten van al dan niet nader gespecificeerde bewegingen en over inwrijvingen met een of andere (medicinale) zalf of met een ander agens al dan niet gecombineerd met andere therapeutica.³³⁶ Verondersteld wordt derhalve dat de Nederlandse medici in de onderhavige periode weinig oog hadden voor de toepassing van een vorm van medische gymnastiek als behandelingsalternatief. De hierboven beschreven bevindingen lijken overeen te komen met wat wordt aangetroffen in de in Nederland gehanteerde chirurgische c.q. orthopedische leer- en handboeken uit deze tijd.³³⁷

De vertaalde en gerefereerde buitenlandse bijdragen in de tijdschriften gaven aanleiding te veronderstellen dat de receptiviteit van Duitse en Franse medici voor de medische gymnastiek als alternatieve benadering van bepaalde aandoeningen groter was. Aan de basis van een dergelijke hogere receptiviteit zou het feit kunnen liggen dat men in deze landen meer vertrouwd was met lichamelijke opvoeding als gevolg van activiteiten van onder andere de gymnastiek-pedagogen GutsMuths en Amoros.

In dit verband is het van belang op te merken dat de redacties van de bestudeerde Nederlandse medische tijdschriften - voornamelijk gericht op de praktische medicus - in deze periode wèl óóg hadden voor deze ontwikkelingen in het

buitenland. We wezen reeds op verscheidene progressieve medici die verbonden waren aan de redacties van de *Geneeskundige Courant* en het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* en daarin schreven over de (medische) gymnastiek in 1849. Vermeldenswaard is verder dat in de redacties van de bestudeerde tijdschriften ook medici met een militair-geneeskundige opleiding en achtergrond zitting hadden: Van Onsenoort (oprichter en redacteur van het *Nederlandsch Lancet*; N.B. Donkersloot (1813-1890) (oprichter en hoofdredacteur van de *Geneeskundige Courant*); F. Rienderhoff (1823-1879) (oprichter en redacteur [1847-1848] *Repertorium*); A.W.M. van Hasselt (1814-1902) (redacteur [1849-1854] *Repertorium*). Het is aannemelijk dat er een relatie bestaat tussen het feit dat deze militair-geneeskundigen³⁸ in de genoemde tijdschriften aandacht besteedden aan de (medische) gymnastiek, en het reeds vermelde gegeven, dat de militaire gymnastiekschool als onderafdeling van de Normaalschietsschool vóór 1850 de enige praktische opleiding was voor gymnastiekonderwijzers (in het leger).

Ten aanzien van de 'lichamelijke opvoeding literatuur' kan opgemerkt worden, dat hierin eveneens nauwelijks vermeldingen over inhoudelijke aspecten van de medische gymnastiek voorkomen. Men lijkt in deze werken voornamelijk oog te hebben voor de functie van de lichamelijke opvoeding tot herstel van het verloren gegane evenwicht tussen lichaam en geest in de moderne cultuurmens. Rijkens' *Handleiding* uit 1843 vormt hierop een uitzondering. Hierin wordt ook redelijk uitgebreid aandacht besteed aan de functie van de lichaamsoefeningen ter voorkoming en herstelling van lichaamgebreken. Hij blijkt in deze periode bovendien de enige te zijn die nauwkeurig de oefeningen aangeeft, die aangewend kunnen worden bij verschillende, hoofdzakelijk 'orthopedische', gebreken. Doordat zijn handleiding op veel gymnastiekscholen van de MNA werd gebruikt, zal op deze wijze ook het geneeskundige aspect van de lichamelijke opvoeding onder de aandacht zijn gebracht van een groter publiek en natuurlijk van vele (aankomende) gymnastiekonderwijzers. Dit zal zeker de receptiviteit van een deel der Nederlandse bevolking voor lichamelijke opvoeding en de toepassing van oefeningen ter behandeling van gebreken beïnvloed hebben.

Behalve uitlatingen over inhoudelijke aspecten van een vorm van medische gymnastiek, zijn er in beide categorieën bronnen ook uitlatingen te ontwaren die betrekking hebben op het domein van de medische gymnastiek. Evenals in Zweden en in Duitsland, zien we dat er ook in ons land geen eenduidige visie bestaat omtrent dit relatief nieuwe deel van het arbeidsveld. In de bestudeerde literatuur op het gebied der lichamelijke opvoeding blijkt het met name Rijkens, die zich in zijn *Handleiding* over het domein der medische gymnastiek uitlaat. Zo wijst hij bijvoorbeeld op de rollen, die de geneesheer en de (gymnastiek-) onderwijzer vervullen met betrekking tot de medische gymnastiek. De onderwijzer dient volgens hem eerst een 'kundig' geneesheer te raadplegen, voordat hij een patiëntje onder behandeling neemt. In deze uitspraak lijkt vervat dat de geneesheer de rol heeft van 'adviseur' en de onderwijzer de rol van 'uitvoerder van de medische gymnastiek': een vrij onproblematische rolverdeling dus. Beide

partijen dienen echter wel aan bepaalde eisen te voldoen. Rijkens dicht in de inleiding van zijn *Handleiding* de geneeskundigen toe dat deze de hoge waarde der gymnastiek kunnen beoordelen, maar geeft later in het werk aan dat het hier wel moet gaan om geneeskundigen, die zich op de hoogte hebben gesteld van de aard der ziekte en de inrichting der werktuigen en oefeningen. De onderwijzer dient volgens hem 'een behoorlijke kennis' te hebben van het menselijk lichaam. Uit diverse formuleringen in zijn werk blijkt bovendien dat de laatste moet kunnen beoordelen of een persoon lijdende is aan een bepaalde aandoening en of deze aandoening door gymnastiek verbeterd, dan wel genezen zou kunnen worden.

Ten aanzien van het verkondigde over de domeinkwestie in de medische vaktijdschriften kan opgemerkt worden, dat er bij enige medici sprake lijkt te zijn van een overtuiging omtrent de rol, die medici zouden kunnen/moeten spelen bij de invoering van de lichamelijke opvoeding in Nederland. Met name 'het geneeskundige aspect' van de lichamelijke opvoeding, dat zowel een profylactische als een curatieve kant zou kennen, wordt meerdere keren aangehaald als zijnde een belangrijk aandachtsgebied voor medici. Te denken valt hierbij aan de boekbespreking van het werk van J. A. Rijkens door enige progressieve medici in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* en de *Geneeskundige Courant*. Uit deze bronnen zou men kunnen opmaken dat Nederlandse medici zich over het algemeen tot die tijd nog weinig gelegen hebben laten liggen aan dit deel van het arbeidsveld. Een bevestiging hiervoor lijkt gevonden te worden in de bijdrage van Bosman Tresling. Hij verkondigt dat medici wel overtuigd zijn van het nut der bewegingen voor de behandeling van diverse aandoeningen, maar dat zij zich zelden of nooit uitlaten over de aard van de bewegingen. Hieruit zou men kunnen opmaken dat men weinig inzicht heeft in de uitvoering van oefeningen met een geneeskundig doel. Ten aanzien van de rol van de medicus met betrekking tot de - 'op wetenschappelijke grondslagen gevestigde' - medische gymnastiek van Ling, lijkt Bosman Tresling evenwel impliciet aan te geven, dat zowel de indicatiestelling als de uitvoering in handen dienen te zijn van de medicus.

In de geschetste situatie in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw met betrekking tot de opkomst van de medische gymnastiek kunnen zoals gezegd een tweetal 'lijnen' worden onderscheiden, waarlangs de introductie en de verdere ontwikkeling van de medische gymnastiek in ons land plaatsheeft. Lijnen die zichtbaar worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen binnen de lichamelijke opvoeding in het onderwijs en binnen de geneeskunde. De dichotomie met betrekking tot de uitoefening van de medische gymnastiek en de daaraan gekoppelde domeinproblematiek, die eerder reeds werd waargenomen in Zweden en Duitsland, wordt langs deze lijnen ook in ons land geïntroduceerd zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken.

MEDISCHE GYMNASSTIEK
IN NEDERLAND
IN DE JAREN VIJFTIG
VAN DE 19DE EEUW

INLEIDING

In dit hoofdstuk en in het volgende zal blijken dat met name in de tweede helft van de 19de eeuw de medische gymnastiek als onderdeel van het arbeidsveld in Nederland een grote ontwikkeling doormaakte. Voordat we daar meer gedetailleerd op ingaan, zal - gezien het belang van deze periode - uitgebreider dan in het eerste hoofdstuk worden ingegaan op enige aspecten betreffende landelijke politieke, economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen in de onderhavige periode.¹ In *Geschiedenis van het moderne Nederland* van Boogman e.a. wordt de periode 1844-1914 naar het ritme van de economische ontwikkeling verdeeld in drie subperiodes: 1844-1873, 1873-1895 en 1895-1914. Deze verdeling komen overeen met de lange golven van de conjunctuurbeweging: na een depressie in de jaren veertig volgde een expansiefase van ongeveer 1850 tot 1873, een periode van contractie van ongeveer 1873 tot 1896 en een nieuwe groeifase die duurde van 1896 tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Bij de bespreking van enige aspecten van de hierboven aangeduide ontwikkelingen zal deze driedeling in de tijd voor deze paragraaf aangehouden worden.²

Toen tegen het einde van de jaren dertig de positie van koning Willem I om diverse redenen onhoudbaar geworden was, werd hij in 1840 opgevolgd door Willem II. Tijdens diens korte regeerperiode (1840-1849) is in 1848, het jaar van de Europese revoluties, een nieuwe *Grondwet* totstand gekomen. De tekst van deze Grondwet is grotendeels afkomstig van mr. J.R. Thorbecke (1798-1872) en is doortrokken van het gedachtengoed van het Liberalisme.

De historicus Verwey geeft aan dat de werking van de *Grondwet* uit 1848 ontzagwekkend is geweest: 'een op basis van de grondwet samengestelde Staten-Generaal - waarbij de gegoede burgerij aan de macht kwam - kreeg allengs meer begrip voor de noden van een in zijn ontwikkeling tot dusver gestrande economie, voor het belang van moderne industriële groei, voor de ontplooiing van wetenschap, kortom voor de eisen van de tijd.'³ Met de totstandkoming van de *Grondwet* kan men waarnemen dat in het politieke hier te lande vrijheidsidealen (als de parlementaire democratie en de gelijkheid van alle burgers voor de wet) en grondrechten (als vrijheid van godsdienst en drukpers, recht van vereniging en vergadering) terrein hebben gewonnen. In het economische heeft de idee post gevat van een zo gering mogelijke staatsinterventie c.q. een zo groot mogelijke economische vrijheid. Beide tendensen veroverden vanaf 1848 de praktische politiek.

De politieke verhoudingen binnen de nieuwe Staten-Generaal van 1849 zijn zeer eenvoudig. Van 'partijen' zoals we die nu kennen, was nog geen sprake. Als hoofdstromingen in de politiek in de periode tot 1870 kunnen onderscheiden worden: liberaal, conservatief, rooms-katholiek en antirevolutionair. De liberalen

wonnen en de conservatieven leden een verlies bij de door de *Grondwet* mogelijk gemaakte eerste rechtstreekse verkiezingen in 1848. Het succes van de liberalen moet worden toegeschreven aan de geestverwante gezeten burgerij, die met de nieuwe *Grondwet* kiesrecht had gekregen. Dit succes werd nog eens bevorderd door de houding van de katholieken. Zij verwachtten van Thorbecke en de zijnen vrijheid voor hun kerk. De antirevolutionaire stroming kende slechts weinig vertegenwoordigers en een kleine aanhang onder de kiezers. Zij stelden Goddelijke soevereiniteit boven die van de volkssoevereiniteit, die hoog in het vaandel werd gevoerd van de Franse revolutie. Onder druk van allerlei maatschappelijke spanningen, zoals met betrekking tot het onderwijs, het kiesrecht en 'de sociale quaestie', zouden er pas na 1870 'partijen' ontstaan met een bepaald politiek programma.

De liberaal Thorbecke heeft met zijn regeringspartners in diverse kabinetten zorggedragen voor de totstandkoming van belangrijke wetgeving, die op verschillende gebieden geleid heeft tot ingrijpende veranderingen. Zo kwamen begin jaren vijftig van de vorige eeuw onder het bewind van het eerste ministerie-Thorbecke (1849-1853) verschillende organieke wetten tot stand. In 1850 waren dat de kieswet en de provinciewet. In de eerste werd onder andere bepaald hoeveel belasting men moest betalen om te mogen deelnemen aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. Het getrapte kiesstelsel was weliswaar verlaten, maar men kan rustig stellen dat de invloed van 'het volk' vooralsnog beperkt bleef. Het aantal kiezers bedroeg als gevolg van de nieuwe grondwettelijk bepaalde minimumcensus (f 20,- per jaar in de directe belastingen) slechts 10.7 % van de mannen van 23 jaar en ouder (dit is 2,66 % van de totale bevolking). Pas met de herziening van de *Grondwet* in 1887 zou er in deze situatie enige verbetering optreden doordat het censuskiesrecht feitelijk werd afgeschaft. In de provinciewet werd de verhouding tussen het Rijk en de provincies geregeld. De provincies verkregen met deze wet een beperkte mate van autonomie: onder toezicht van de rijksoverheid dienden zij zoveel mogelijk de eigen belangen te behartigen. In 1851 volgde onder het bewind van Thorbecke de totstandkoming van de gemeentewet, die een zelfstandige plaats in het staatsbestel en dientengevolge een grote autonomie voor gemeenten met zich bracht. Volgens de historicus Boogman heeft Thorbecke met de provincie- en de gemeentewet zijn theoretische inzichten omtrent de organische relatie tussen het geheel en de delen op schitterende wijze in praktijk gebracht: 'ook binnen het in zekere mate zelfstandige deel diende het belang van het geheel tot gelding te komen, in feite zelfs te overwegen.'⁴

Het is van belang vast te stellen dat onder invloed van het liberale klimaat van de vijftiger en zestiger jaren enige wetten zijn aangenomen, die van belang zouden worden voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld in Nederland. Het betreft hier de *Wet op het lager onderwijs* (1857) en de onder het bewind van het tweede ministerie Thorbecke (1862-1866) tot stand gekomen *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* (1863) en de 'geneeskundige wetten' van 1865. Op deze wetten en de gevolgen hiervan zullen we in dit en in het volgende hoofdstuk nader ingaan.

Toen in 1868 een einde kwam aan de koninklijke ministeries en het parlementaire stelsel definitief wortel had geschoten in Nederland, was er sprake van verdeeldheid in het kamp der liberalen. Terwijl de behoudende liberalen nog steeds zoveel mogelijk staatsonthouding predikten, was er een generatie radicale liberalen (jong-liberalen) opgestaan die een meer interventionistische richting bepleitte. Zij maakten zich sterk voor de uitbreiding van het kiesrecht en wilden meer aandacht van de overheid voor de zogenoemde 'sociale quaestie'. Het sociale vraagstuk bij uitnemendheid in deze periode was het arbeidersvraagstuk. Vanaf het einde van de jaren zestig was er sprake van een opkomende arbeidersbeweging en verschillende arbeidersorganisaties steunden de inspanningen van de jong-liberalen voor een beter leven van achtergestelde groeperingen in de samenleving.

De politieke arena laat behalve verdeling in het liberale kamp, ook een verwijdering zien tussen de katholieken en de liberalen in de jaren zeventig. Katholieken en protestanten vonden elkaar in de schoolstrijd, die weer opleefde naar aanleiding van de door het liberale ministerie van mr. J. Kappeyne van de Coppello (1822-1895) ontworpen, en door het parlement in 1878 aangenomen *Wet houdende herziening der wet tot regeling van het lager onderwijs*. Stenen des aanstoots waren dat het neutrale openbaar onderwijs wèl en het bijzonder onderwijs (doorgaans met een christelijke signatuur) niet gesubsidieerd werd door de overheid en dat terwijl men de toenemende secularisering van het onderwijs (en de maatschappij) wilde tegengaan. De schoolstrijd werd uiteindelijk samen met de problematiek rond het kiesrecht beslecht door middel van het sluiten van compromissen tussen de verschillende geledingen in de tweede helft van de jaren tachtig.

Zowel de orthodox-protestanten als de katholieken gingen over tot de oprichting van politieke partijen. In 1878 werd de Anti-revolutionaire partij opgericht en werd de emancipatie van de orthodox-protestantse kleine man zichtbaar. In 1896 werd de Rooms-Katholieke Staatspartij een feit. De toenemende organisatie binnen de verschillende groeperingen (orthodox-protestanten, rooms-katholieken en socialisten) in het laatste kwart van de 19de eeuw waren de aanzetten voor de zogenoemde 'verzuiling van de Nederlandse samenleving'.

Behalve van beweging op het politieke vlak, kan ook gesproken kan worden van een beweging in de economische situatie vanaf omstreeks 1850. Na de 'zwarte jaren' 1845-1849, waarin ons land met grote problemen (onder andere als gevolg van de aardappelziekte) kampte, zien we een lichte verbetering optreden in de economische omstandigheden. Het agrarisch bedrijf bloeide in de periode tot 1870 als gevolg van de hoge prijzen voor landbouw- en veeteeltproducten. Daarbij profiteerde ook de nijverheid die aan de boeren leverde. Van een wezenlijke verbetering van de bedrijfsvoering of van het overstappen op nieuwe technieken in de landbouw was echter in deze periode nog nauwelijks sprake.

De welvaartsstijging, die voornamelijk het gevolg was van de bloei in de agrarische sector en de wassende baten uit Nederlands Oost-Indië vanwege het in 1830 ingestelde Cultuurstelsel, maakte een herziening van het belastingstelsel mogelijk. Het fiscale beleid leidde tot een verlichting van de belastingdruk in de

periode 1850-1870. Op het vlak van de indirecte belastingen werd in de jaren vijftig en zestig besloten tot afschaffing van verschillende rijksaccijnzen (op vlees, het gemaal, brandstoffen) en van alle plaatselijke accijnzen. Daarnaast was er sprake van een afbraak van het protectionistische stelsel van heffingen op in- en uitvoer, en kwamen in het begin der vijftiger jaren de scheepvaartwetten tot stand, die tot doel hadden de belangen van de handel te bevorderen. Uit deze maatregelen kan men opmaken dat de overheid belemmeringen (in de vorm van regelingen en verbodsbepalingen) voor een vrije ontplooiing van de economische krachten trachtte weg te nemen om zo de economie nieuw leven in te blazen. Behalve dat het overheidsbeleid in de tweede helft van de 19de eeuw zich kenmerkt door het in praktijk brengen van de theorie der staatsonthouding, zien we het opkomen van een nieuwe taakopvatting: die van steun en voorlichting in plaats van gebod en verbod. Zo bevorderde de regering bijvoorbeeld het houden van nijverheidstentoonstellingen, maar ook de hierboven reeds aangeduide onderwijswetgeving kan in deze genoemd worden.

Van ingrijpende nieuwe productietechnieken of grootscheepse mechanisatie in de nijverheid was in ons land in deze periode nog geen sprake. Er was weliswaar een toename van de inzet van stoommachines waar te nemen, maar over het algemeen veranderde er nauwelijks iets in de aard van de productieprocessen. Dat ons land vergeleken met andere landen in deze periode een achterstand had op het gebied van de industrialisatie, blijkt onder andere uit het door Nederland gebodene op de eerste Wereldtentoonstelling te Londen in 1851. Er werden weliswaar bekroningen ontvangen voor producten van ambachtelijk vakmanschap, maar het ontbrak er aan moderne industriële fabrikaten.

Over het algemeen gezien, kan men ten aanzien van de economische situatie in ons land in deze periode niet spreken van een enorme vooruitgang vergeleken met de eerste helft van de 19de eeuw. Er was echter het een en ander gaande. De historicus Brugmans omschrijft de periode 1850-1870 als een overgangperiode, 'waarin de oude vormen beginnen af te sterven en de jonge ontkiemen.'⁵ Onder invloed van de nieuwe tijdgeest en de daarmee samenhangende laissez-faire-politiek werden de kiemen voor de nieuwe tijd gelegd. Zo valt tussen 1850 en 1870 waar te nemen dat: het aandeel van de stoomkracht groter wordt in de industrie; het industriële grootbedrijf zich ontwikkelt; er groei komt in het spoorwegennet (als gevolg van de spoorwegwet van 1860); post en telegraaf tot ontwikkeling komen; en de eerste moderne banken verschijnen.

Van ongeveer 1868 tot 1875 is er sprake van een economische groei in stroomversnelling als gevolg van de expansie van het transportwezen. In alle provincies werden straatwegen aangelegd. Nieuwe spoorwegen en kanalen doorkruisten het land en sloten aan met spoor- en waterverbindingen in het buitenland, hetgeen de Nederlandse havens ten goede kwam. Een snelle ontwikkeling van het Duitse achterland alsmede de opening van het Suezkanaal in 1869, waardoor de transportroute naar onze overzeese rijkdelen in het oosten ongeveer tweederde korter werd, heeft de Nederlandse economie vooral na 1870 in gunstige zin beïnvloed. De verhoogde activiteit in de Rijnvaart en de zeehavens, alsmede de aanleg van spoorwegen en kanalen had uiteraard een gunstig effect op

de werkgelegenheid, vooral voor ongeschoolden (grondwerkers).

In de periode 1870-1890 werd in veel bedrijfstakken op grote schaal gemoderniseerd en gemechaniseerd. Iets wat vooral in de periode na 1895, na de gunstige conjunctuurwending, duidelijk zijn vruchten zou gaan afwerpen. Onder invloed van een veranderende ondernemersmentaliteit werd er overgegaan op nieuwe fabricageprocedé's of op de vervaardiging van nieuwe soorten of kwaliteiten. Hoewel het land nog sterk agrarisch was, kwamen er meer grote fabrieken, meer winkeliers (de detailhandel bloeide in de tachtiger jaren krachtiger dan tevoren), minder handwerkers, ambachtslieden en landbouwers. Een groeiende midden-groep in de samenleving had meer consumptie van betere artikelen tengevolge. In de nijverheid ontstond een meer gestandaardiseerde vraag, hetgeen weer leidde tot meer serieproductie. Leveranciers/producenten gingen steeds scherper calculeren en werden ook steeds afhankelijker van internationale conjunctuurbewegingen. De handel en nijverheid kende met name in de periode 1883-1887 grote dieptepunten als gevolg van deze internationale conjunctuurbeweging. Vooral in de grote steden van ons land zien we in deze tijden van internationale depressie een daling van werkgelegenheid en verdiensten.

Slechter dan de handel en de nijverheid verging het echter de agrarische sector en met name de landbouw vanaf ongeveer 1877. Als gevolg van het op de Europese markt komen van goedkope Amerikaanse granen trad er over de gehele linie een scherpe daling op van het agrarisch prijsniveau. Dit leidde tot een grote depressie in de landbouw in de laatste decennia van de 19de eeuw. De inkomens van de boeren en de van hen afhankelijke nijverheid werden hierdoor uiteraard ook aangetast. De veeteelt werd minder getroffen door de grote export van boter en vlees naar Engeland. De een zijn dood is de ander zijn brood: als gevolg van goedkoper wordende agrarische producten was er sprake van dalende kosten van levensonderhoud voor vooral de stedelijke bevolking.

De wereldconjunctuur had de Nederlandse economie in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw geleidelijk in haar greep gekregen. Deze greep zou sterker worden met de intensivering van de industrialisatie in de laatste decennia van de 19de eeuw. Ten aanzien van de achterstand in industrialisatie van Nederland in vergelijking met andere andere Engeland en België kan men stellen, dat deze rond de eeuwwisseling werd ingelopen. Zowel nijverheid, landbouw, handel, scheepvaart als buitenlandse contacten nemen dan sterk in belang toe.

De historicus Van Tijn geeft aan dat de ontwikkelingen van de sociale verhoudingen afhankelijk zijn van de ontwikkelingen in het economisch leven. Ten aanzien van de ontwikkelingen van de sociale verhoudingen in de onderhavige periode onderscheidt hij drie tijdvakken: het tijdvak 1850-1867 waarin de economische omstandigheden duidelijk verbeterden; het tijdvak 1868-1875, waarin het cumulatieve effect van de voorafgaande en versneld voortgaande economische groei tot enige kwalitatieve veranderingen in het sociale leven leidde; en het tijdvak 1876-1895, waarin het leven veel sterker dan te voren in de greep kwam van de moderne internationale conjunctuurbewegingen.

Aan de sociale verhoudingen en in de opvattingen daarover (zoals geschetst in

het eerste hoofdstuk) veranderde er principieel nauwelijks iets tot de tweede helft van de jaren zestig, aldus Van Tijn. Nog steeds kon er gesproken worden van een standenmaatschappij waarbij de onderste groepen (bedeelden, minvermogenden, arbeiders, werklieden en dienstpersoneel) het grootste deel (circa 60 à 70 %) van de bevolking uitmaakten. Er was weinig sociale mobiliteit, het verschil in standen was van God gegeven en natuurlijk. Een ieder behoorde tevreden en bovendien ijverig en godvruchtig te zijn in zijn stand, hoe nederig ook. Vanwege het gebrek aan uitzicht op verandering kan er over het algemeen gesproken worden van een berusting in de situatie bij 'het gemeen'. Toch was er volgens Van Tijn ook sprake van verbittering en wantrouwen jegens de hogere standen, van wie men niets verwachtte dan aalmoezen, wat werkgelegenheid of opdrachten, en vernederingen. De laatsten waren zich hiervan bewust en vreesden dan ook acties vanuit het volk: men waande zich, indachtig de Franse Revolutie, op een rustende vulkaan die onverwacht tot uitbarsting kon komen.

Qua levensomstandigheden kende de grote massa van het volk in de jaren vijftig en zestig goede en slechte tijden. Hierop van invloed waren het nationale economische ritme (dat tegengesteld was aan de internationale conjunctuurbewegingen), de voedselprijzen (bij duurte nam de armoede zeer sterk toe), de mate van strengheid van winters en het al of niet optreden van epidemieën. Een snelle opeenvolging of combinatie van internationale hoogconjunctuur, duurte van levensmiddelen, langdurige winters en epidemieën leidde tot rampzalige situaties; omgekeerd ging het beter in tijden van internationale depressie, wanneer althans de voedselprijzen laag, de winters zacht en de algemene gezondheidstoestand gunstig waren. Het levensritme van de massa der bevolking was pre-industrieel. Er veranderde niets in deze situatie zolang het bedrijfsleven in het algemeen weinig neiging tot expansie vertoonde en weinig moderniseerde, er een omvangrijke structurele werkeloosheid van ongeschoolde arbeidskrachten bestond en het loonpeil constant bleef, niet beïnvloed door stijgende of inkrimpende werkgelegenheid of schommelingen in de kosten van levensonderhoud. De gegoeden waren vanwege de beschikbaarheid over voldoende middelen niet in een dergelijke mate overgeleverd aan de gevolgen van genoemde omstandigheden.

De bloei van de agrarische sector in deze periode ging gepaard met hoge prijzen voor producten van landbouw en veehouderij. Hiervan profiteerden veel boeren en met hen de ambachtslieden en industriëlen, die hun klandizie hadden. De grote groep landarbeiders heeft echter niet gedeeld in de zegeningen van deze grote bloei. Het ontbrak de laatsten aan veel: het loon was laag, het werk ongewis en zwaar. De groei van de plattelandsbevolking in deze periode kon slechts voor een deel worden geabsorbeerd binnen de landbouw. Dit werkte loondrukkend en leidde tot een toeneming van het aantal bedeelden. Net als de armen en minvermogenden in de steden werden ook zij getroffen door de hoge prijzen voor levensmiddelen.

De vanaf 1868 versneld voortgaande economische groei leidde tot een vermindering van de structurele werkeloosheid en ging gepaard met het in beweging komen van het voordien veelal verstarde loonpeil. Ondanks de hoge prijzen van

de voornaamste voedingsmiddelen valt er vanaf het begin van de jaren zeventig geen verminderd gebruik waar te nemen: volgens Van Tijn een ommekeer. In deze periode valt volgens hem waar te nemen dat onze economie een meegaande in plaats van een tegengestelde beweging begint te maken met de internationale conjunctuurbewegingen.

Tegelijkertijd constateert hij een verzakelijking van de sociale verhoudingen. Denkbeelden van de liberale economische theorie drongen door in bredere kring. Zo won de mening veld dat bedeling een vermindering van de werklust van de bedelden en een vergroting van het pauperisme tot gevolg had. Op basis van dergelijke ideeën ontstond volgens de andragoloog Van Loo in deze periode een nieuw type particuliere armenzorg in Amsterdam en Rotterdam, dat zich richtte op efficiency en controle (tegen sleurbedeling).⁶ Er werden onder andere verschillende groeperingen van bedeling uitgesloten. De ideeën binnen de lokale kerkelijke armenzorg - die zich met name richtten op de 'onbruikbare armen' (bejaarden, weduwen en invaliden) - veranderden daarentegen nauwelijks.

Oude opvattingen over de onwrikbaarheid van standen en de standenmaatschappij raakten in deze periode op de achtergrond en men begon steeds meer maatschappelijke groeperingen te onderscheiden naar hun functie in het productieproces. Er werd in 'klassen' in plaats van in 'standen' gedacht, aldus Van Tijn. Deze ontwikkeling betekende een herkenning en erkenning van de arbeider. De historicus Brugmans heeft een uitgebreide studie verricht naar de arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. Hij schetst de 'persoonlijkheid van de arbeider in zijn geheel' in deze periode als iemand: 'die zich in zijn armoedige bestaan in doffe berusting schikt; wie de lichamelijke en geestelijke kracht ontbreekt om zich op te werken; wiens ontwikkeling te gering is om zelfs aan de mogelijkheid van lotsverbetering te denken; in het algemeen: iemand die nog volslagen onmondig was.'⁷ Ten grondslag aan deze 'persoonlijkheid' lagen de over het algemeen lange werkdagen en lage lonen, alsmede een slechte voeding en huisvesting. De geestelijke ontwikkeling was laag doordat het schoolbezoek slecht was vanwege de kinderarbeid.

Vooraf de epidemieën zouden de ogen van beter gesitueerden en autoriteiten geopend hebben voor de ellendige omstandigheden, waarin grote volksmassa's verkeerden. Tevens begon men in deze periode in te zien dat met een verpauperiseerde en afgebeulde arbeidersklasse niet veel te bereiken was. Er ontwaakte een besef van 'verantwoordelijkheid' jegens deze groepering. Vooral vanuit de kringen van de jong-liberalen werd in deze periode meer aandacht gevraagd voor de problemen van de arbeiders en werden acties ondernomen om deze groep vooruit te helpen. Eén - zij het een beperkt - resultaat van deze acties was de totstandkoming van de intiatiefwet van de jong-liberaal mr. S. van Houten (1837-1930) in 1874, waarin de arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar verboden werd. De eerste arbeidersbewegingen en ook het feminisme ontstonden in de tweede helft van de jaren zestig met name op die plaatsen, waar in de hogere en middengroepen het liberalisme sterk was, en dus het monopolie van conservatieve opvattingen doorbroken kon worden. De bewegingen waren echter te zwak om het beeld van de Nederlandse samenleving ingrijpend te veranderen.

De periode vanaf ongeveer 1877 kenmerkt zich vooral door een grote depressie in de landbouw. Als gevolg van de prijsval van verschillende producten daalden de kosten van levensonderhoud in de eerste plaats voor stedelingen. Zoals aangegeven had deze depressie echter een negatief effect op de inkomens van de agrarische bevolking en van hen die daarvan afhankelijk waren (voornamelijk mensen woonachtig in de kleinere bevolkingscentra). Van Tijn geeft aan dat vanaf ongeveer 1883 wellicht de helft van de Nederlandse bevolking in meer of mindere mate werd geconfronteerd met een teruggang in inkomen als gevolg van de depressie. In 1889 leefde ruim 55% van de bevolking nog op het platteland.

Met de sterke uitbreiding van de werkgelegenheid in de grote steden in het westen in de onderhavige periode, zien we vooral vanaf 1880 een uittocht uit delen van het platteland. Er had een bevolkingsverplaatsing plaats naar de grote steden (voornamelijk naar Rotterdam, Amsterdam en Den Haag), maar ook naar het buitenland. Het tempo van de vestiging in de grote steden wisselde volgens het ritme van de opleving van de grootstedelijke bedrijvigheid, die met enige vertraging de wereldconjunctuur in handel en nijverheid volgde.

Een gevolg van de grote trek naar de steden was dat er daar niet meer voldoende woonruimte kon worden geboden. Men ging buiten de vestingsmuren bouwen. De nieuwbouw bleef tussen 1879 en 1899 landelijk gezien echter achter bij de bevolkingsgroei en was bovendien voor veel arbeiders niet te betalen. De druk op de markt voor goedkope huurwoningen werd derhalve zeer groot. De woningtoestanden voor de mindere man, die al slecht waren, bleven slecht en werden zo mogelijk nog slechter. Hierin zou pas vanaf de eeuwwisseling op grotere schaal verbetering komen.

De toenemende urbanisatie in deze periode heeft ook gevolgen gehad voor de plaats van vestiging van geneeskunstbeoefenaren. Ook in deze groep zien we een trek naar de steden. Tevens hadden veel gymnastiekvakleerkrachten/heilgymnasten hun emplooi in de grote steden. Een en ander zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld in de verhoudingen binnen de beroepsgroepen en tussen de beroepsgroepen onderling. We zullen hieraan aandacht besteden in het derde hoofdstuk.

Ons land, dat in 1850 ongeveer 3 miljoen inwoners telde, maakte in de tweede helft van de 19de eeuw een snelle bevolkingsaanwas mee. In 1870 bedroeg het aantal inwoners 3,5 miljoen en in 1890 waren dat er reeds 4,5 miljoen. Een versnelling in de bevolkingstoename is te zien vanaf 1871 - na de pokkenepidemie van dat jaar - en werd sterker vanaf 1876. Zij is voornamelijk te danken aan een daling van de sterfte, vooral in de steden in het westen des lands. Tot ongeveer 1875 was er vooral daar sprake van zeer hoge geboorte- en sterftecijfers. De zuigelingensterfte had een groot aandeel in de sterftecijfers. Dit had te maken met steeds ellendiger wordende woon- en hygiënische omstandigheden in de stegen en sloppen van steden met een groeiende arbeidersbevolking. In veel oude steden en laaggelegen plattelandsgebieden was met name de slechte kwaliteit van het huishoudwater oorzaak van een slechte gezondheid en dus hoge sterfte. De daling van de sterfte vanaf de zeventiger jaren was onder andere te danken aan de

gevolgen van de economische groei die vanaf de jaren vijftig had ingezet. Zo was er sprake van betere voeding, hetgeen de weerstand tegen ziekten vergrootte. Tevens werden betere voorzieningen op technisch-hygiënisch (zoals de drainage van brakke binnenwateren) en medisch gebied mogelijk en via uitbreiding en verbetering van het lager onderwijs ontstond een hoger peil van volksontwikkeling. De daling van de sterfte kende echter ook zo haar problemen. Afnemende zuigelingen- en kindersterfte alsmede een hogere levensverwachting hadden respectievelijk een grotere gezinsomvang en een langer leven tot gevolg. Hiermee werden vraagstukken als de gezinsplanning en de oudedagvoorziening als steeds klemmender ervaren.

De verzakelijking der sociale verhoudingen zette in de onderhavige periode verder door. Deze werd nog versterkt door de economische crises als gevolg van de conjunctuurbewegingen. De verzakelijking der sociale verhoudingen bleek in het algemeen uit het zonder meer op straat zetten van arbeiders als het wat slechter ging. Daarnaast zien we dat het inwonen van personeel bij ambachtslieden, in de landbouw en in de huishoudingen meer en meer werd teruggedrongen. Er was sprake van een verdere rationalisatie in moderne fabrieken, het kleinbedrijf en in de landbouw. Door mechanisatie en/of het inschakelen van goedkope arbeidskrachten als vrouwen en jeugdigen werden vele geschoolde mannen werkeloos. Zelfstandigen raakten in een fellere concurrentiestrijd gewikkeld. Dit alles leidde tot een grotere bestaansonzekerheid. Een ander aspect van de verzakelijking van de sociale verhoudingen is gelegen in de toegenomen kans op verticale sociale mobiliteit. In de strijd van allen tegen allen waren er in principe kansen tot verrijking en sociale stijging voor allen. We zien dit evenwel behalve voor een aantal ambachtslieden en kleine zelfstandigen voornamelijk opgaan voor de middengroepen. Hiertoe kunnen ook de gymnastiekvakleerkrachten gerekend worden.

De liefdadigheid kon geen passend antwoord meer vinden op het nieuwe verschijnsel van de conjunctuurwerkeloosheid boven op dat van de permanente en de seizoenswerkeloosheid. Het ontbrak de armenzorginstellingen aan fondsen òf ze waren te zuinig. Daarbij kwam dat armbestuurders over het algemeen nog vasthielden aan het concept van armoede als gevolg van individuele omstandigheden en eventueel aan het principe van 'eigen schuld'. Mede hierdoor verloren traditionele kerkgenootschappen in de groeiende grote steden en in grote delen van de noordelijke provincies hun greep op de massa steeds meer. Hoofdvormen van armenzorg waren evenals in de eerste helft van de 19de eeuw algemene bedeling en verzorging in gestichten. De uitkeringen -verschillend van plaats tot plaats - waren laag. De werkverschaffing - toch al nooit op grote schaal toegepast - liep terug in verband met de groeiende werkgelegenheid.

Hoe meer men zich door de geschetste ontwikkelingen (verzakelijking der verhoudingen, verhuizing naar elders, het tekort schieten van traditionele instituties) geïsoleerd voelde, hoe meer men compensatie zocht in het verenigingsleven. Vooral sinds de jaren tachtig werden talloze verenigingen gesticht voor alle mogelijke activiteiten en strevingen. Ook de sociale bewegingen leefden

op in deze periode. Van 1876 tot ongeveer 1888 zien we deze bewegingen voornamelijk opkomen in de belangrijkste Hollandse centra: de voornaamste organisaties waren toen van radicaal-democratische en socialistische signatuur enerzijds, en van orthodox-protestants stempel anderzijds. De arbeidersvakorganisaties stelden in deze periode nog niet veel voor en er waren weinig werkstakingen.

In de periode 1888 tot ongeveer 1895 zien we de sociale bewegingen belangrijker worden in de noordelijke provincies en in Twente. Ook dienden er zich rooms-katholieke organisaties aan. In deze periode zien we wel veel werkstakingen en een belangrijker wordende vakbeweging. Ook de feministische beweging deed vooral in dit tijdvak van zich spreken. Factoren als de agrarische depressie en de conjunctuurcrises in handel en nijverheid, maar ook plaatselijk sociale, politieke en culturele omstandigheden speelden een rol bij het van de grond komen van radicale bewegingen. Met name in de periode van economische depressie en werkeloosheid (1883-1887), strenge winters en epidemieën geraakten grote delen van de bevolking in een steeds geïrriteerder stemming. Steeds heftiger werd door verschillende geleidingen aangedrongen op oplossingen voor problemen als de uitbreiding van het kiesrecht danwel de invoering van het algemeen kiesrecht, de subsidiëring van het bijzonder onderwijs en van kerkherstel.

De houding van kerk en staat kenmerkte zich voornamelijk door een gebrek aan hervormingszin en een harde opstelling tegen oppositie. Materiële nood wist men niet anders te lenigen dan door activering der filantropie via extra bedeling en tijdelijke werkverschaffing. De strijdbaarheid van de opkomende socialistische beweging, die reeds gevoed werd door onder andere de kiesrechtagitatie, werd medio jaren tachtig door de ellende van de depressie alleen nog maar meer aangevuurd. De werkloze sociaal-democraten werden steeds actiever.

Na de ellendige winter van 1886-1887 bedaarde vooraleerst de opwinding. De conjunctuur herstelde zich, de politieke impasse was in de loop van 1886 doorbroken door compromissen tussen liberalen en confessionelen, hetgeen zijn beslag kreeg in de grondwetsherziening van 1887. Tevens was bij een belangrijk deel van de burgerij, ook in de Tweede Kamer, een kentering opgetreden in de opinie ten aanzien van sociale vraagstukken. De angst voor revolutie had zijn werk gedaan. Een parlementaire enquête werd ingesteld naar de werkomstandigheden in werkplaatsen en fabrieken met als resultaat de arbeidswet van 1889.

In samenhang met de opbloeiende economie zien we dat vanaf de jaren negentig naast een verbeterende gezondheidszorg en bloeiende onderlinge fondsen (ziekenkassen), tevens de arbeidersbescherming, sociale verzekering, arbeidsbemiddeling, onderlinge werkloosheidsfondsen en wetgeving ter verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders van de grond komen. 'Valide arbeiders' werden losgeweekt/maakten zich los uit het ongedifferentieerde armenleger van voorheen. Zij behoefden minder dan voorheen armenzorg als gevolg van loonstijging en ruimere werkgelegenheid. Voor de 'onbruikbare armen' (bejaarden, weduwen, invaliden) veranderde er maar weinig.

Tenslotte nog enige opmerkingen met betrekking tot 'de geestelijke evolutie' in ons land in de tweede helft van de 19de eeuw. Om te beginnen enige aandacht voor ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs. In de eerste helft van de vorige eeuw zagen we nog dat er voortdurend werd gewaarschuwd tegen het grote gevaar van 'zucht tot standsverheffing' als gevolg van kennisvermeerdering op school. Een gevaar dat volgens de pedagoog Van Setten denkbeeldig moest worden geacht, gezien het feit dat de concrete situatie met een kwijnende economie, een dommelende industrie en een leger werklozen niet de minste kans daartoe bood.⁸

Medio 19de eeuw zien we een verandering optreden binnen het denken over onderwijs. Naarmate de geesten meer 'verlicht' werden en de economische structuurveranderingen zich aandienen, ontstond meer behoefte aan verhoging van het ontwikkelingspeil van de massa, de 'heffe des volks'.⁹ Steeds meer werd het belang ingezien van gedegen onderwijs voor brede lagen van de bevolking om bovengenoemde - economische - ontwikkelingen 'het hoofd te bieden'. Het was echter niet alleen een economische drijfveer - i.c. behoefte aan geschoolde werkrachten - die het onderwijs belangrijk maakte. De tendens voor meer onderwijs voor de massa lag ook besloten in de liberale ideologie:

onderwijs ontsluit de weg naar kennis, zoals de Verlichting die had beschouwd, nl. de door de autonome menselijke rede bepaalde kennis, die met haar strijd tegen bijgeloof, bekrompenheid en traditioneel gebonden conservatisme, de 'voortuitgang' bevorderde, de wetenschap vrijmaakte en door dit alles een positieve bijdrage had te leveren aan de ontwikkeling der moderne maatschappij.¹⁰

Een en ander resulteerde in de totstandkoming van de *Wet op het lager onderwijs* (1857) en de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* (1863).

De versterkte economische groei na 1868 leidde tot een vergroting van de mogelijkheid tot sociale stijging. De reactie hierop kwam snel en op grote schaal. Voor mensen met weinig of geen eigen middelen was er namelijk slechts één manier om van deze mogelijkheid te kunnen profiteren: met behoorlijk onderwijs. Vanaf 1868 valt er dan ook een snelle toeloop naar de scholen waar te nemen. Uit het feit dat in de jaren tachtig jaren ruim tweederde van de kinderen tussen 5 en 14 jaar lager onderwijs genoot tegen niet veel meer dan de helft in de generatie ervoor, kan men afleiden dat het streven naar meer algemeen en beter onderwijs succes heeft gehad. Toch stelt Van Tijn dat voor de massa van de arbeidersbevolking de mogelijkheid tot individuele sociale stijging nauwelijks reëel was. Hun positieverbetering moest plaatsvinden door verheffing van de arbeidersklasse, bijvoorbeeld door collectieve actie. De *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*, waarmee onder andere de h.b.s. een feit werd, maakte het voor de kinderen uit de hogere kringen van het steeds groter wordende 'maatschappelijke midden' mogelijk om verder te komen op de maatschappelijke ladder. Het middelbaar onderwijs zou voor een belangrijk deel het administratief en technisch kader leveren voor de industrialisatie, die vanaf de jaren zeventig langzaam maar zeker op dreef kwam. Ook zullen we zien dat beide schoolwetten van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de medische gymnastiek.

Van groot belang voor de geestelijke evolutie van het land was verder de afschaffing van het dagbladzegel in 1869, waardoor de pers zich kon ontplooiën. Samen met de uniforme stuiversport voor brieven vanaf 1870 heeft de ontplooiing van de pers het geestelijk verkeer in hoge mate geïntensiveerd. Met name de periodieke pers wordt door Brugmans gezien als een gewichtige ontwikkelingsfactor van de moderne maatschappij: 'zij maakt, dat alle nieuwe denkbeelden, uitvindingen, toestanden, onmiddellijk gemeengoed worden van de sociale groep, waarin zij thuishoren; zij stelt bovendien de producenten in staat, door advertenties de meest uiteenlopende bevolkingskringen en -lagen te bereiken.'¹¹ Ook zogenaamde heilgymnasten zouden hiermee hun voordeel doen, zoals we zullen zien.

Ten aanzien van de wetenschap vinden er eveneens snelle veranderingen plaats. Medio 19de eeuw is er sprake van een sterke opkomst van de natuurwetenschappen, die reeds eerder in de ons omringende landen een grote vlucht namen. Het natuurwetenschappelijke experiment werd de kern van de wetenschapsbeoefening. Men richtte de aandacht op het ontstaan en de ontwikkeling van verschijnselen, op hun onderlinge samenhang, op hun oorzakelijkheid. Ook zou er in de tweede helft van de 19de eeuw een wijziging komen in de verhouding tussen wetenschap en samenleving. Er bestond een toenemende behoefte van het bedrijfsleven aan uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek in het kader van een actief zoeken naar nieuwe mogelijkheden. Het feit dat ook de staatsuitgaven voor wetenschappelijke doeleinden steeds meer stegen naarmate het einde van de 19de eeuw naderde, kan wellicht als een indicatie gelden voor een toenemend geloof in de vooruitgang op basis van ontwikkelingen in de wetenschap.

In de geneeskunde zouden de natuurwetenschappen eveneens een overheersende rol gaan spelen. Zoals in het vorige hoofdstuk al werd aangegeven, was het een groep progressieve medici die zich ongeveer vanaf de jaren veertig inzette voor veranderingen van de medische wetenschap in deze richting. Dit en verandering in de medische wetgeving werden door hen als noodzakelijke voorwaarden gezien, wilde de geneeskunst een steentje kunnen bijdragen aan het doen opstoten van Nederland in de vaart der volkeren. Teneinde deze doelen te bereiken hebben zij een nu nog bestaande vereniging van medici opgericht. Ook heeft een aantal van hen ertoe bijgedragen dat er medio jaren zestig een belangrijke herziening kwam in de medische wetgeving.

Hierboven is een summiere schets gegeven van de achtergrond, waartegen zich de verdere ontwikkeling van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw laat aftekenen. Ten einde inzicht te verschaffen in de opkomst van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld in Nederland in de jaren vijftig, zullen we weer aandacht besteden aan ontwikkelingen op het gebied van de geneeskunst en de lichamelijke opvoeding. Nu reeds kan worden opgemerkt dat een aantal van de hierboven genoemde progressieve medici zowel direct als indirect een belangrijke rol heeft gespeeld bij de aangeduide ontwikkelingen. Zo vestigden zij de aandacht van publiek en wetgever op de lichamelijke opvoeding, die door hen werd beschouwd als een krachtig middel ter voorkoming van

ziekten, c.q. tot behoud der gezondheid en die als zodanig goed paste in een door hen voorgestane 'hygiënische wetenschap'. In een tijd, dat het belang van beter onderwijs voor brede lagen van de bevolking meer en meer werd ingezien, zien we dat deze medici eraan hebben bijgedragen dat ook de lichamelijke opvoeding bij herziening van de onderwijswetten niet vergeten werd. Zij toonden eveneens veel aandacht voor de aanwending van de gymnastiek tot herstel van allerhande aandoeningen. Wat zij in deze richtingen ondernamen zal in dit (2.2.1, 2.2.2 en 2.2.3) en in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan de orde komen.

Net als in het vorige, zal in dit hoofdstuk worden beschreven wat er ten aanzien van de medische gymnastiek is gepubliceerd in de medische vaktijdschriften (2.2.2). Op basis hiervan kan een indruk worden verkregen in hoeverre deze therapievorm leefde in Nederlandse medische kring in dit decennium.

Niet alleen van medische zijde is er bijgedragen aan de ontwikkelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de medische gymnastiek. Ook door het optreden van de Duitse turnleraar Carl Euler zou er meer aandacht komen voor deze zaken. Aan de activiteiten van deze *methodicus* op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de medische gymnastiek zal uitgebreid aandacht worden besteed (2.1.1). Tevens wordt de *Wet op het lager onderwijs* (1857) aan de orde gesteld. In deze wet is voor het eerst sprake is van de opnemng van gymnastiek als leervak op de lagere school (2.1.2). Getracht zal worden inzicht te verschaffen in het effect van deze wettelijke maatregel op de ontwikkeling van de medische gymnastiek als deel van het arbeidsveld.

Aan het slot van het hoofdstuk (2.3) zal apart aandacht besteed worden aan de activiteiten van een aantal personen, van wie bekend is dat ze zich in de onderhavige periode onledig hebben gehouden met de medische gymnastiek.

2.1 ONTWIKKELINGEN OP HET GEBIED VAN DE LICHAMELIJKE OPVOEDING

2.1.1 Carl Euler

In het vorige hoofdstuk is reeds gewezen op het feit dat de MNA veel heeft gedaan om de lichamelijke opvoeding in ons land te bevorderen. Zo heeft ze onder andere in diverse plaatsen normaalscholen voor gymnastiek opgericht. Voor het geven van gymnastiekles en het opleiden van goede gymnastiek-onderwijzers bleek echter meer nodig dan gymnastiekscholen, namelijk goede leerkrachten en een degelijke onderwijsmethode. Het grotendeels ontbreken van deze essentiële factoren betekende een forse belemmering voor de ontwikkeling van de lichame-

lijke opvoeding in ons land.¹² Met de komst van de Duitse turnleraar Carl Euler naar ons land eind 1848 zou er ten aanzien van deze problemengebieden enige verbetering optreden. Wat in de meeste secundaire bronnen op het gebied van de geschiedenis van de lichamelijke opvoeding nauwelijks of niet aan de orde komt, is dat Euler zich in ons land niet alleen met de pedagogische, maar ook met de medische gymnastiek heeft beziggehouden. Op dit aspect van Eulers activiteiten zal in deze paragraaf de nadruk gelegd worden. Eerst zullen we enige gegevens over het leven en werken van Euler de revue laten passeren.¹³

Carl Euler is geboren te Trier in 1809. Na theologie gestudeerd te hebben,¹⁴ werd hij door Eiselen in Berlijn opgeleid tot turnleraar (±1827). Hij is, na diverse activiteiten verricht te hebben op het gebied van het onderwijs- en militaire turnen in Duitsland en Luxemburg, eind 1848 naar ons land gekomen. De vertaler van een werk van Euler geeft aan dat zulks geschiedde op aanraden van Nederlandse officieren, die Euler ontmoet heeft tijdens het opleiden van militairen (weer die militairen!) in het geven van gymnastiekonderwijs.¹⁵ Een andere bron geeft echter aan dat Euler op aanraden van de Utrechtse hoogleraar geneeskunde J.L.C. Schroeder van der Kolk (1797-1862) naar ons land is gekomen.¹⁶ Euler verbleef enige tijd te Amsterdam, alwaar hij vrienden had. Schroeder van der Kolk heeft hem voorgesteld, in Utrecht privélessen in de gymnastiek te komen geven. Hier kreeg hij enige leerlingen onder zijn hoede, afkomstig uit kringen van burgers en studenten, zowel jongens als meisjes.¹⁷ Na zijn verblijf in Utrecht, werkte Euler een half jaar (december 1850 - juni 1851) aan de MNA-gymnastiekschool te Leeuwarden. Op 8 juni 1851 werd hij - op voorspraak van Schroeder van der Kolk¹⁸ - door Thorbecke tijdelijk als leraar in de gymnastiek aan de Rijksnormaalschool voor onderwijzers te Haarlem aangesteld. Ook binnen de in 1852 aldaar geopende MNA-gymnastiekschool was hij actief. Euler heeft acht jaar gewerkt in Haarlem, gedurende welke tijd hij ook te 's-Gravenhage bezigheden heeft gehad.¹⁹ Euler verliet in 1860 ons land²⁰ en zette zich tot aan zijn dood in 1885 in voor de bevordering der gymnastiek in België.²¹

Rapport van de commissie van de Utrechtse afdeling der NMG (1850)

In de korte levensbeschrijving is aangegeven dat Euler eind 1848 ons land betrad op aanraden van Schroeder van der Kolk en dat de laatste hem heeft voorgesteld in Utrecht privélessen in de gymnastiek te komen geven.²² Ook zagen we dat Euler op voorspraak van Schroeder van der Kolk in 1851 een aanstelling kreeg als gymnastiekleraar te Haarlem. Ook hier zien we weer dat een progressief medicus als Schroeder van der Kolk (vgl. Bosman Tresling) het voortouw neemt waar het gaat om nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de (medische) gymnastiek.²³ In dit licht bezien²⁴, mag het dan ook niet verwonderlijk heten, dat tijdens het verblijf van Euler te Utrecht, dezelfde Schroeder van der Kolk zitting heeft in een commissie van de Utrechtse afdeling der NMG, die in de afdelings-vergadering van 12 januari 1850 was benoemd met de opdracht:

wetenschappelijk de verrigtingen van den Turnmeister C. Eüler [sic!] na te gaan om daarna te advijzeren, in hoe verre aan het verzoek van dezen zoude kunnen voldaan worden om vanwege onze afdeling hem eene schriftelijke aanbeveling te verstrekken.²⁵

Het rapport van de bevindingen van deze commissie, bestaande uit Schroeder van der Kolk, de hoogleraar F.C. Donders (1818-1889), Van Hasselt en dr. H.J. Broers (1815-1876), werd besproken in de vergadering van de Utrechtse afdeling der NMG op 9 november 1850.²⁶ Het bestuur van deze afdeling heeft daarop de vrijheid genomen een afschrift hiervan te sturen naar Burgemeester en Wethouders van Utrecht. Als motivatie hiervoor wordt in een begeleidend schrijven aangegeven:

Eensdeels, omdat daarin volkomen het gevoelen der afdeling wordt uitgedrukt, het hooge nut betreffende der wetenschappelijke ingerigte Gymnastische oefeningen en de zorg welke daaraan de Turnmeister C. Eüler besteedt; anderdeels, omdat de afdeling overtuigd is, dat deze zoo noodige tak der opvoeding van de jeugd niet genoeg kan aangemoedigd worden, en deze aanmoediging, zoo wel in het belang van den meester als van de leerlingen, alleen door UEdachtb. medehulp kan verkregen worden en effect sorteeren.²⁷

In het rapport wordt zowel aandacht besteed aan de pedagogische, als de medische gymnastiek. Er wordt gepleit voor evenwichtige, harmonische opvoeding van de 'cultuurmens'. Het grote voordeel der rationele gymnastiek zou zijn, dat zij de grote eenzijdigheid, die uit het maatschappelijk leven voortvloeit, tracht tegemoet te komen door veelzijdige oefening. De commissie wijst in dit verband op de rol van gymnastiek tot oefening der 'lichaamskrachten'.²⁸ De gymnastiek heeft volgens de commissie een invloed op de instandhouding der gezondheid door het voorkomen of verminderen van de aanleg tot vele 'ziekelijke toestanden der bewerktuiging'. Zonder stelselmatige gymnastiekoefeningen staan volgens haar ziekten voor de deur als onvermijdelijk gevolg van het gestoorde evenwicht ofwel 'van de verbroken harmonie tussen de verschillende stelsels der menselijke bewerktuiging'. Dit zou met name gelden voor mensen met zittende beroepen en eenzijdige arbeid. In het rapport wordt gewezen op de werking van gymnastiek op de huid, de borstkas, het bekken en de ruggesgraat (ter voorkoming 'der meer en meer algemeen wordende vorming der skoliosis en andere afwijkingen in den stand van den wervelkolom').

Uit het rapport blijkt dat de leden van de commissie enigermate op de hoogte zijn met Lings medische gymnastiek. Bij bespreking van 'de meer direct geneeskundige toepassing der gymnastiek' wordt namelijk aangegeven:

Een aantal reeds bestaande ziekten kunnen door de rationeele aanwending van gymnastische oefeningen, worden genezen of verbeterd. Het is bekend tot welke hoogte de medico-chirurgicale gymnastie, de z.g kinesi-therapie van den Hoogleeraar Ling, en zijne opvolgers Georgii, Branting en anderen, in Zweden vooral is opgevoerd. Niet alleen door de gewone actieve, maar ook door veelsoortige passieve bewegingen wordt daár een aantal ziekten met goed gevolg bestreden. Ofschoon een en andere berigten dienaangaande overdreven moeten worden genoemd, ofschoon wij voor ons geen bijzonder groot vertrouwen stellen op gymnastische recepten tegen gastritis chronica en dergelijken, vandaar afkomstig moest intusschen worden erkend dat ook de meer eenvoudige toepassingen der kinesi-therapie menigvuldig zijn.²⁹

Afb. 10. De Utrechtse medici Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk (1797-1862) en Franciscus Cornelis Donders (1818-1889). Twee progressieve medici die in 1850 zitting hadden in de commissie die het werk van Euler bestudeerde.

In het hierop volgende relaas worden de verschillende werkingsgebieden van de gymnastiek belicht. In de eerste plaats wijst men op de orthopedische gymnastiek welke gericht is op 'misvormings-gebreken'. Deze vorm van gymnastiek is reeds voor jaren door de Franse medicus Delpach voorgestaan en sedertdien zijn diens leerstellingen in verband met heelkundige toestellen en met spier- en peesdoorklieving dienstbaar gemaakt aan de genezing van deze aandoeningen, aldus de commissie. De verscheidene orthopedische instituten te Frankrijk, Duitsland en Engeland - 'onder de zorgen van beroemde geneeskundigen Tamplin, Guérin, Bonnet, Behrend en anderen opgericht' - zouden hiervan getuigen.³⁰ Men is van mening dat het intussen voldoende is gebleken dat 'een verstandige toepassing van ontleedkundige kennis op het geregeld in werking brengen van verzwakte, subparalitische of geatrofieerde spiergroepen in staat is verscheidene vormen en graden van scheeven hals, krommen rug, hoogen schouder, hooge heup, verstij-

ving van ledematen, enz. geheel te doen herstellen ofwel te verbeteren'.

Ter staving van deze bewering wordt gewezen op de lotgevallen van een jongen, die voor militaire dienst was afgekeurd wegens een ruggegraatsverkrumming en hoge heup en door gymnastische oefeningen onder opzicht van de heelmeester Groothols (!) te Leiden een jaar later alsnog werd aangenomen.³¹ Ook een 'mejjuffrouw Van Bremen' uit Utrecht zou de commissie hebben verzekerd aanvankelijk een gunstige invloed van de gymnastische oefeningen te hebben gezien bij een van haar 'discipelen' met lichte orthopedische gebreken.³²

Naast de orthopedische, wijst de commissie op andersoortige aandoeningen die met gymnastiek behandeld kunnen worden. In navolging van 'vele binnen- en buitenlandse kunstgenoten' maakt men gewag van de gunstige werking van gymnastiek bij de bestrijding van 'habituele buikverstoppingen, haemorrhoidaallijden, overmatige vetzucht en de daarmee dikwijls in verband staande vormen van hypochondrie, melancholie, zelfs van ware manie'. De theoretische verklaring voor de herstelling van deze aandoeningen zou gevonden worden in de werking die de gymnastiek hebben moet op het bevorderen van de bloedsomloop in het poortaderenstelsel en het opheffen der daarin bestaande stases. Ook zou de gymnastiek in bijzondere gevallen dienstig zijn ter genezing van 'scrophuleuse, tuberculeuse en wellicht andere dyscrasiën, waar de levendige stofwisseling en het bevorderen van alle uit- en afscheidingen wenselijk worden geacht'. Tenslotte wijst men op vermeldingen in de literatuur over de gunstige werking van gymnastiek bij 'de zo veelvuldig voorkomende bleekzucht bij meisjes' en de - vermeende - werking ervan bij hysterie en onanie:

Hoewel daarbij [bleekzucht] somtijds andere momenten te hulp moeten worden geroepen, getuigen velen, dat de bloos der gezondheid dikwijls alleen door de gymnastie op eertijds geheel kleurlooze wangen blijvend wordt te voorschijn gebragt. Dat zij misschien ook een heilzaam vermogen op het genezen der hysterie uitoefent, wordt door sommigen voorondersteld; van hoogere waarde echter kan zij zijn tot het voorkomen daarvan, als mede van de onanie. Ligchamelijke vermoeijenis toch dikwijls gevolgd door spoedigen slaap, kan krachtig medewerken om de gedachten der jeugd van het uitoefenen dezer ondeugd af te leiden.³³

Waar licht is, is ook schaduw. Niet allen, die zich praktisch en/of theoretisch bezig hebben gehouden met de gymnastiek, hebben zich weten vrij te houden van partijdigheid, aldus de commissie. Men waarschuwt voor overmatige gymnastische oefeningen en pleit voor het stellen van verstandige grenzen indachtig het motto 'modus in rebus'. Een bedenking van niet minder belang zou zijn dat de gymnastiek voor sommige ziekten gevaarlijk kan worden. Contra-indicaties kunnen zich voordoen bij bepaalde categorieën mensen, zoals 'gewichtige personen, die aan organische hartziekten, aan long-tering, bloedspuwing, vallende ziekte lijden, zij die met ingewandsbreuken behept zijn, aan duizelingen onderhevig zijn, die zeer zwakzigtig of bijziende zijn, zij bij welke beenverweking bestaat of die tot sterke bloedvloeijingen zijn geneigd - de zogenaamde bloeders - en anderen, die ongeschikt zijn voor de meeste oefeningen der gymnastiek'.

Ook wordt gewezen op de aantijgingen (m.n. afkomstig uit Duitsland) dat de

gymnastiek bij knapen en jongelingen een geest van losbandigheid en revolutionaire zin zou veroorzaken, dat zij schadelijk zou zijn voor meisjes, daar deze hun vrouwelijke zachtheid zouden verliezen, danwel grote handen en voeten zouden krijgen en dat zij onnodig zou zijn met het oog op de vele, reeds bestaande spelen (paardrijden, schermen, dansen, enz.).³⁴ We zullen op de reactie van de commissie ten aanzien van deze aantijgingen niet ingaan. Aan alle tegenwerpen, die gemaakt of te maken zijn, kan volgens de commissie 'de bodem worden uitgeslagen' door het uitvaardigen van goede reglementen zoals die in de meeste inrichtingen worden gevonden. Hierin zou niet alleen aandacht moeten worden besteed aan het handhaven van een goede orde, maar ook dienen er 'medisch-politische voorschriften' worden aangegeven omtrent verschillende onderwerpen, die hiervoor aan bod zijn gekomen.

De commissie geeft aan dat het gezien het voorgaande niet onverschillig kan zijn aan wie de leiding der gymnastiek wordt toevertrouwd. Volgens haar behoort met zorg te worden gelet op verstandige toepassing van deze 'kunst' door degelijke personen. Zij komt dan met een uitspraak over de onderwijzers in de gymnastiek te Nederland op dat moment:

Wij behoeven niet in het breede te betoogen, dat de meeste onderwijzers in de gymnastie, die bij ons te lande zich tot hertoe hebben opgedaan, geene voldoende waarborgen ten dezen aanbieden. Meestal voormalige onderofficieren van het leger, en vroeger dus meer uitsluitend bestemd voor de gymnastische opleiding van den soldaat, laat het zich ligtelijk vooruitzien, dat zij in den regel niet op de vereischte hoogte van kennis staan, om de werking der spieren te begrijpen, om te beoordeelen, of aan deze of gene oefening meer of minder behoefte bestaat, in het kort, om de algemeene regelen te kunnen wijzigen, naar de bijzondere belangen van het individu. Gij ziet het met ons in, dat daartoe eene meer wetenschappelijke, zelfs elementair-ontleed- en natuurkundige opleiding gevorderd wordt en, het is ons een waar genoegen, de verklaring te kunnen afleggen, dat de Heer Carl Euler aan de vereischten, die wij in eenen goeden leraar der gymnastie vorderen, volkomen voldoet.³⁵

De commissie zou verschillende lessen van Euler hebben bijgewoond. Zij zegt overtuigd te zijn van diens systematische methode, die een rijkdom aan verscheidenheid bevat en waaruit duidelijk kennis op het gebied der fysiologie en anatomie blijkt. Euler zou de oefeningen indelen van licht naar zwaar, van zonder naar met toestellen, rekening houdend met het niveau van de leerlingen voor wat betreft leeftijd en kracht. Euler zou bovendien zelf alle oefeningen voordoen op een wijze die door de commissie 'bewonderenswaardig en meesterlijk' wordt genoemd. Waar aanleg tot, of reeds beginnende orthopedische gebreken bestaan, vestigt hij daarop zijn bijzondere aandacht, aldus de commissie. Twee leden zouden Euler in dat verband zelfs 'op de proef hebben gesteld' door bij twee leerlingen naar een verklaring van zijn handelen te vragen. Beiden hebben bevonden 'dat zijne handelingen op goede theoretische grondslagen rusten', zo staat in het rapport te lezen. Euler zou bovendien zeer oplettend en voorzichtig te werk gaan en een uitmuntende orde weten te handhaven.

Uit haar 'geneeskundig wetenschappelijk gezichtspunt' aarzelt de commissie geenszins een gunstig oordeel uit te brengen over de methode en de lessen van

Euler. Men wijst daarbij op de door Euler geschreven werken (in Duitsland), die ter staving zouden kunnen dienen van het in het rapport vermelde. De commissie eindigt het rapport:

En hiermede is wel de ons opgedragene taak, niet de zaak zelve ten einde gebracht. Zal dit rapport nuttig worden, zal ons verslag vruchtbaar zijn, vooral voor deze stad, zoo komt het ons wenschelijk voor, dat daaraan verder gevolg worde gegeven door tusschenkomst van onze Afdeeling der Maatschappij. Op welke wijze dit geschieden zal, welken weg men daartoe het geschikste zal kunnen inslaan, dit heeft de Commissie gemeend aan het beter oordeel van deze Vergadering te moeten overlaten. Alleen maakt zij tenslotte opmerkzaam dat die maatregelen dan onverwijld zullen moeten worden genomen, daar het ons bekend is, dat de Heer Euler anders, welligt spoedig, gehoor zal moeten geven aan aanbiedingen, die hem van elders zijn gedaan.³⁶

Ofschoon het rapport gedateerd is op 9 november 1850, werd het pas op 25 november 1850 door het bestuur der Utrechtse afdeling van de NMG met een begeleidend schrijven aan B. en W. van Utrecht gestuurd. Het rapport der commissie en de begeleidende brief zijn bedoeld als aanbeveling voor de gemeente Utrecht om Euler aan te stellen als gymastiekleerkracht. De aanbeveling kwam helaas te laat. Euler staakte zijn lessen te Utrecht op 30 november dat jaar en had reeds een betrekking aangenomen aan de MNA-gymnastiekschool te Leeuwarden. De gemeente Utrecht geeft in het antwoord aan de afdeling der NMG aan dat men haar bedankt voor het rapport. Men zou hierdoor in staat zijn gesteld naar 'eisen te kunnen oordelen over het hoge nut van wetenschappelijk ingerichte gymnastische oefeningen'. Tevens geeft men aan dat, daar Euler inmiddels naar elders is vertrokken, van het rapport eventueel nog 'het vereist gebruik' zal kunnen worden gemaakt.³⁷

Door het rapport van deze commissie is de aandacht op Euler gevestigd en het is waarschijnlijk dat Schroeder van der Kolk van de bevindingen hierin neergelegd gebruik heeft gemaakt bij zijn pleidooi voor de aanstelling van Euler aan de Rijksnormaalschool voor onderwijzers te Haarlem in 1851. Euler zorgde echter zelf ook voor naamsbekendheid. Van zijn hand verschenen tal van artikelen op het gebied van onderwijs in de gymnastiek en enkele brochures over de invoering van het gymnastiekonderwijs en het inrichten van lokalen hiervoor.³⁸

'De Gymnastiek en hare invoering in Nederland'

Het onder deze titel in 1853 verschenen werk van Euler verdient hier kort de aandacht. Het is door Euler in de Duitse taal geschreven daar hij 'het Hollandsch niet genoeg magtig' zou zijn. De vertaler van het werk is ons onbekend.³⁹ In dit aan Thorbecke opgedragen werk stelt Euler dat het doel der gymnastiek drieledig is⁴⁰: (1) leiding en vorming van het karakter; (2) behoud, versterking en zelfs herstelling van de gezondheid; (3) verhoging der weerbaarheid van het gehele volk.

Om dit doel te bereiken dient zijns inziens aan twee voorwaarden te worden voldaan. Er moet 'eene vaste aan de wetenschap ontleende methode' worden gevolgd en 'de gymnastiek dient op de scholen te worden onderwezen door

kundige leermeesters', berustend op de eenheid van opvoeding en onderwijs (dat wil zeggen met aandacht voor zowel het lichamelijke als het geestelijke). De waarde van het onderwijs hangt geheel af van de eerste voorwaarde; het algemeen nut en de toepasselijkheid ervan wordt door tweede voorwaarde bepaald, aldus Euler. Mede op grond van het voorstaande pleit hij voor het oprichten van gymnastische scholen in de grote steden 'waar één meester in de Gymnastiek den gansschen dag onderrigt geeft'. Meerdere scholen, maar ook particulieren - verenigd in kleine verenigingen - zouden van zo'n inrichting gebruik kunnen maken. Een voor ons belangrijke toevoeging daarbij is, dat een geneeskundige het toezicht over een dergelijke inrichting zou moeten hebben. Deze geneeskundige kan volgens Euler tevens helpen bij bijvoorbeeld orthopedische lessen!

Euler stelt de volgende eisen aan een meester in de gymnastiek. Hij moet de gewichtige taak van onderwijzen en opvoeden goed begrijpen en beheersen, een volledige kunstvaardigheid (kracht, lenigheid) en materialenkennis bezitten en over anatomische, fysiologische en - 'eigenlijk ook' - pathologische kennis beschikken. Gymnastiekonderwijs mag zijns inziens niet worden overgelaten aan gepensioneerde onderofficieren, waarvan sommigen indertijd gymnastiek-instructeur bij het leger waren.⁴¹ Ter staving van zijn beweringen citeert hij uitlatingen van ex-hoofdbestuurder van de MNA, W.H. Suringar (1790-1872)⁴², enige jaren eerder:

Geen oud schier afgeleefd militair, die er nog iets van weten moet, omdat hij in zijne jeugd een weinig van de schermkunst verstond, wordt gebruikt om, tegen eene geringe bezoldiging, eenig quasi-onderrigt in de Gymnastiek te geven, waarbij de kweekeling gevaar loopt hals en beenen te breken, en waardoor het vooroordeel, dat ik ook in andere landen heb aangetroffen, voedsel erlangt, dat het veel te gevaarlijk is, om de lieve kinderen zulke lichtsprongen te doen aanleeren. Neen! de instructeurs zijn geoeffende mannen, in de kracht huns levens, niet onervaren in de ontledkunde, den bouw des ligchaams en den loop der zenuwen en spieren. Zij weten precies hoe ver men kan en mag gaan.⁴³

Net als in het rapport van de commissie van de Utrechtse afdeling der NMG wordt in het boek van Euler de onderwijzer aangewezen als een geschikte kandidaat om als gymnastiekmeester op te treden, mits deze zich verder in bepaalde richtingen bekwaamd heeft. Hij roept jonge mensen die in de gelegenheid zijn zich wetenschappelijk te kunnen vormen op, om zich als gymnastiekmeester te bekwamen. Een dergelijke betrekking is volgens hem een eervolle, met een schoolonderwijzer gelijk in rang. Euler realiseert zich echter wel dat 'het zich bekwamen' voornamelijk neer zal komen op autodidactische activiteiten, daar een opleidingsschool nog ontbreekt. Hij acht het volgende dan ook wenselijk in het belang van de lichamelijke opvoeding in Nederland:

- (1) oprichting van een inrichting ter opleiding van meesters in de gymnastiek met ruimte voor zowel 'goede techniek' als 'grondige wetenschappelijke opleiding'. In dit kader wijst hij ook op het wenselijke van een cursus in 'gymnastische diätetik aan de academieën', hetgeen ertoe zou kunnen leiden dat de gymnastiek die plaats in het onderwijs en in de geneeskunst krijgt, die haar toekomst. Volgens Euler zou deze inrichting in verband

moeten staan met een grote school voor stage-doeleinden. Hierbij maakt hij de vergelijking met de functie van het ziekenhuis voor de aankomend geneesheer;

- (2) invoering van de gymnastiek aan alle kweekscholen voor onderwijzers, gegeven op normale uren en met een afsluitend examen;
- (3) invoering van de gymnastiek aan de Rijkskweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht. Niet alleen tot nut voor henzelf, maar ook met het doel 'proeven met de aanwending van gymnastiek te nemen', waardoor de kennis hierover kan toenemen.⁴⁴

Uit de door hem gegeven doelstelling der gymnastiek en uit zijn aanbevelingen blijkt dat Euler ook de geneeskundige kant van de gymnastiek onderkent. Dit komt nog duidelijker tot uiting, wanneer hij in zijn boek een aantal kwalen noemt, waarbij de 'gymnastiek dagelijks geregeld naar vaste methode heilzaam als geneesmiddel werkt'. Voorwaarde hiervoor zou evenwel zijn, dat 'zij die de gymnastiek toepassen in geneeskunde en fysiologie niet geheel vreemdelingen zijn'. Euler geeft geen oefenrecepten in zijn werk.⁴⁵ Met referenties naar verschillende Duitse artsen⁴⁶ en Clias komt hij tot de volgende opsomming ten aanzien van de heilzame werking van gymnastiek:

1. Zij vermindert de verstoppingen van het poortaderstelsel, onderdrukt, of matigt ten minste de h morrhoiden en hare gevolgen.
2. Zij ondersteunt de ontwikkeling der ademhalingswerktuigen bij uitnemendheid, verwijdt de borstkas, en verhindert daardoor de verderfelijke vatbaarheid voor tering (hektik.)
3. Bevordert den omloop des bloeds in het algemeen, het afscheiden en afvoeren, en oefent zoo een magtigen invloed op de bloedsmenging enz.
4. Ontwikkelt het geheele spierstelsel, en maakt het lijf gezwind, gehard, veerkrachtig.
5. Geneest verlamming en gebrek in de zintuigen.
6. Tegen verstoppingen in het onderlijf die tot hypochondrie, ja tot zinsverbijstering stijgen, is zij het eenige beproefde middel.
7. Bevordert de spijsvertering, verbetert en zuivert de sappen, werkt de bedorvene venositeit tegen, en bevestigt den vrijen omloop des bloeds.
8. Versterkt en verhardt de huid, door de gedurige wrijving van deze wordt het heirleger van verkoudheden (catarrhen) rhumatismen, klierachtige gezwollen enz., geneutraliseerd en zoo menige dag is dan niet voor het beroep en den dagelijkschen werkring verloren.
9. Doet de overmatige ziekelijke prikkelbaarheid der zenuwen verstompen.
10. Juist door de overgevoeligheid in de zenuwen en de h morrhoidaalverstoppingen weg te nemen, komt zij de ontijdige en onnatuurlijke geslachtsdrift met hare treurige gevolgen voor.
11. Bij het jeugdige vrouwelijk geslacht bewaart zij volkomen voor weekheid van beenderen, die zoo ligt kromming in de ruggegraat veroorzaakt.
12. Werkt mede tot herstel uit alle ziekten.
13. Verheft en bevordert niet alleen levenskracht en gezondheid, maar geeft ook door de regelmatige ontwikkeling van alle lichaamsdeelen aan het ligchaam schoonheid, aan elke beweging die natuurlijke bevalligheid en gemakkelijheid, die hoogere beschaving te kennen geeft en zoo voert ze terug tot eene harmonie die alleen door weelde, verwijfdheid en de verkeerde rigting der beschaving verloren gaat.⁴⁷

De onderkenning van de geneeskundige kant van de gymnastiek door Euler komt ook tot uiting in diens herhaalde wijzen op de rol van medici daarbij. Euler wijst bijvoorbeeld op de rol van de medicus bij het toezicht op gymnastiekscholen, bij

orthopedische lessen, bij de inspectie der gymnastiek in het leger, enz. In de narede pleit ook de vertaler van het boek in navolging van Euler⁴⁸ voor een grote betrokkenheid van medici bij de invoering van de gymnastiek in Nederland. Dit zou vorm moeten krijgen in het meer uitdragen van het nut der gymnastiek (ook als geneesmiddel!) in het belang der volksgezondheid:

Voorals wenschen wij dat hij [Euler] onderwijzers vorme, ook wetenschappelijk, want daaraan ontbreekt het in Nederland; en het zou schande zijn indien wij een man van zoo groote bekwaamheid in ons midden hadden, zonder daarvan zooveel mogelijk partij te trekken. Het is in de eerste plaats de taak der geneesheeren, mijns inziens, zich deze taak aan te trekken: het is in het oog vallend dat zij aan wien de eer toekomt de Gymnastiek in opvoeding en geneeskunde, in Duitschland tenminste, de haar toekomende plaats te hebben gegeven, geene geneesheeren waren; te meer pligt is het dan voor deze, thans aan hunne medemenschen dit geneesmiddel, dat zoo vele ziekten voorkomt, niet langer te onthouden.⁴⁹

2.1.2 Euler en de *Wet op het lager onderwijs* (1857)

In zijn pleidooi voor de invoering van gymnastiekonderwijs in alle inrichtingen van staatswege, refereerde Euler reeds aan de op stapel staande *Wet op het lager onderwijs*.⁵⁰ Deze wet is een gevolg van de bepalingen omtrent het onderwijs in de *Grondwet* van 1848, die onder invloed van een nieuw waaiende liberale wind in politiek Nederland tot stand was gekomen. Men name artikel 194 van de *Grondwet* is in dit verband van belang. Hierin wordt bepaald: dat het openbaar onderwijs met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen door de wet wordt geregeld; dat er overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs wordt gegeven; dat het onderwijs vrij is, behoudens het toezicht van de overheid en - in geval van lager en middelbaar onderwijs - het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers.

Met deze bepalingen in de *Grondwet* werden twee zaken bereikt waarvoor de MNA heeft gestreden: openbaar onderwijs met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen dat overal in het land wordt verzorgd door de overheid.⁵¹ Om redenen die we hiervoor reeds aan de orde stelden, werd het doel van het lager onderwijs nu ook veel ruimer opgevat dan in de periode ervoor, namelijk: 'het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden.'⁵² We zien hierin de door Matthijssen onderscheiden hoofdtendentie binnen het lager onderwijs weerspiegeld: de geleidelijke secularisatie van het openbaar onderwijs met als resultaat een 'neutrale' openbare school per 1857. Mede door de met deze secularisatie gepaard gaande problematiek, zou het nog negen jaar (onderwijs)strijd kosten voordat de nieuwe onderwijswet in overeenstemming met het grondwetsartikel in het Staatsblad verscheen.⁵³

Op 1 januari 1858 trad de *Wet op het lager onderwijs* (1857) in werking.⁵⁴

Naast de vrijheid van onderwijs in het gehele land, leidde deze wet er onder andere toe dat het onderwijs uitgebreid en nauwkeuriger werd beschreven, het schooltoezicht werd verbeterd en er een grotere vrijheid kwam voor het oprichten van bijzondere scholen. Evenals in de wet van 1806 werden er dus openbare en bijzondere scholen onderscheiden. De eersten werden door staat, provincie en/of gemeente onderhouden, alle overige scholen waren bijzonder en konden onder bepaalde voorwaarden van gemeente of provincie een subsidie ontvangen. De aldus gesubsidieerde scholen moesten dan wel alle kinderen toelaten, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid. De gemeente kon schoolgeld vragen, maar was daartoe niet verplicht. Bedeelden en onvermogenen waren vrijgesteld van het betalen van schoolgeld.

In de wet van 1857 werd het programma, zoals dat door de MNA is opgesteld en in haar eigen scholen werd toegepast, zo goed als geheel voor alle scholen voorgeschreven. De departementale scholen van de MNA waren modellen geweest voor de nieuw ontworpen wet en de meesten werden na 1857 door gemeentebesturen overgenomen.⁵⁵ We weten dat er gymnastiekonderwijs werd gegeven op een aantal MNA-scholen. Ook hebben we gezien dat Euler in zijn boek in 1853 pleitte voor gymnastiekonderwijs op alle openbare scholen. Een voor de hand liggende vraag is dus of ook de lichamelijke opvoeding in de wet van 1857 was opgenomen. Het antwoord hierop vinden we in de artikelen 1 en 16 van deze wet. Hierin wordt bepaald dat het gewoon lager onderwijs tenminste de vakken lezen, schrijven, rekenen, zingen alsmede beginselen der vormleer, Nederlandse taal, aardrijkskunde, geschiedenis en kennis van de natuur moet bevatten. Waar een behoefte aan uitbreiding bestaat en deze mogelijk is, worden één, meer of alle van de volgende vakken in het onderwijs opgenomen: beginselen der kennis van de levende talen, die der wiskunde en die der landbouwkunde, gymnastiek, tekenen en handwerken voor meisjes. Het onderwijs in deze vakken wordt gerekend tot het meer uitgebreid lager onderwijs (m.u.l.o.). Gymnastiek wordt dus inderdaad genoemd in de wet, maar gold wel als facultatief vak. De activiteit van de MNA, Euler en anderen op het gebied van de lichamelijke opvoeding - ook in het vorige hoofdstuk beschreven - zijn waarschijnlijk een belangrijke factor geweest voor de opname van de gymnastiek in het lager onderwijs, zij het nog als niet-verplicht leervak.⁵⁶

Tevens werd met de wet van 1857 een akte voor onderwijs in de gymnastiek in het lager onderwijs ingesteld. In artikel 47 wordt namelijk bepaald dat zij die een akte hebben of verlangen als hoofd- of hulponderwijzer(es), daarenboven op eigen verzoek kunnen worden onderworpen aan een examen in een of meer van de vakken weergegeven in het m.u.l.o.-programma in artikel 1: dus ook in de gymnastiek. Op de akte van bekwaamheid voor het geven van schoolonderwijs zullen die vakken worden aangetekend, waarin met gunstig gevolg examen is afgelegd. Naast hoofd- en hulponderwijzers, konden ook de bij deze wet aangegeven huisonderwijzers(essen) een aantekening krijgen op hun akte van bekwaamheid voor het geven van onderwijs in de gymnastiek. De examens voor deze categorie onderwijzers lagen op het niveau van hulponderwijzer (art.48).

Zeugniss.

Der Lehrer, Herr Ploegsma, hat an den - durch den
Unterzeichneten geleiteten - Liebesübungen an der
gymnastischen Normal-Schule des Leeuwardener Depar-
tements der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen
vom Beginn an regelmäßig und mit Eifer Theil genom-
men, sowie auch öfter den Übungen der Knaben aus Befähig-
stellung für die Sache beigewohnt. Gleichzeitig verwendete
ich denselben in der letzten Zeit bei den Übungen der Er-
wachsenen als Vorturner.
Da derselbe zugleich die höhere pädagogische Poes, welche der
Gymnastik zu Grunde liegt, zu erfassen bemüht war,
So spreche ich die feste Hoffnung aus, dass derselbe bei seinen
Fortschritten in dem theoretischen und praktischen Theil der
Gymnastik die Elemente dieses Unterrichts zu einem
Verrichten befähigt ist.

Leeuwarden, 14. May 1851.

Carl Euler
bisheriger Lehrer an der gymnastischen
Normal-Schule zu Leeuwarden.

Afb. 11. 'Zeugniss' voor het geven van onderwijs in de gymnastiek 140 jaar geleden uitgereikt aan de heer Ploegsma te Leeuwarden door Carl Euler (1809-1885).

Men kon twee maal per jaar examen afleggen in elke provincie. Dit examen werd afgenomen door een commissie, bestaande uit een provinciale inspecteur en vier schoolopzieners. Deze commissie kon zich laten bijstaan door deskundigen. Behalve zogenaamde 'Zeugnisse' af te geven voor hen die hij geschikt achtte voor het geven van gymnastiekonderwijs, kon Euler nu dus ook opleiden voor het examen ter verkrijging van een 'gymnastiek-aantekening' op de akte van bekwaamheid voor het geven van school- of huisonderwijs.⁵⁷ In 1858 zijn reeds twaalf kandidaten uit Haarlem opgegaan voor dit examen.⁵⁸ Voor het examen voor het geven van gymnastiekonderwijs werd hoofdzakelijk praktische en slechts geringe theoretische kennis geëist.⁵⁹

Met de wet van 1857 is weer een stap gedaan om de gymnastiek op grotere schaal in te voeren op de Nederlandse scholen. Het feit dat het instellen van het vak gymnastiek facultatief was, heeft er echter toe bijgedragen dat van een algemene invoering der gymnastiek op de lagere scholen geen sprake was.⁶⁰ Debet daaraan zal zeker zijn geweest de slechte staat waarin (vooral de armen-) scholen zich bevonden.⁶¹ Als het al werd ingevoerd, dan had het gymnastiekonderwijs plaats op de vrije woensdag- en zaterdagmiddagen.⁶² Zelden werd er aan een hele schoolklas gymnastiekles gegeven. Een gymnastiekgroep bevatte doorgaans leerlingen van zeer uiteenlopende leeftijd.⁶³

Een ander probleem bleef het gebrek aan goed opgeleide gymnastiekleerkrachten. De meeste onderwijzers en hulponderwijzers hadden geen opleiding ontvangen in het geven van gymnastiekonderwijs. Bovendien bestond er geen leerplan voor dit onderwijs op de lagere school. Daar kwam nog bij dat het uitoefenen van het beroep van gymnastiekonderwijzer geen aantrekkelijk vooruitzicht bood. De maatschappelijke status van dit beroep stond zo mogelijk nog lager dan die van onderwijzer.⁶⁴ Men kan zich voorstellen dat het animo voor dit onderwijs onder onderwijzers hieronder te lijden had.

Diverse acties zijn ondernomen om in deze situatie verandering te brengen en de gymnastiek als verplicht vak in het lager onderwijs te krijgen.⁶⁵ Na de eerste aanzetten van de MNA, Euler en anderen (zie ook hoofdstuk 1), werd de fakkel in de tweede helft van de 19de eeuw overgenomen door verenigingen als het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, de Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland en het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond.⁶⁶ Op de activiteiten van de laatste twee verenigingen, respectievelijk opgericht in 1863 en 1868, zullen we nog terugkomen in het volgende hoofdstuk.

Hier volstaan we met de opmerking dat de *Wet op het lager onderwijs uit 1857* er hoogstwaarschijnlijk toe heeft bijgedragen dat diverse personen, die zich onderwierpen aan het examen ter verkrijging van de aantekening voor het geven van gymnastiekonderwijs op hun akte van bekwaamheid, zich hebben toegelegd op de aanwending van de gymnastiek bij kinderen met verschillende aandoeningen. De veronderstelling lijkt niet ver gezocht dat men hiertoe is overgegaan doordat men bij de voorbereiding op het 'gymnastiekonderwijzer-examen' in aanraking is gekomen met vakliteratuur, waarin gewezen wordt op de toepassing van de gymnastiek met een therapeutisch doel. Aan enige van deze personen zullen we aan het slot van dit hoofdstuk nog enige aandacht besteden.

Met betrekking tot de rol van Euler ten aanzien van de lichamelijke opvoeding wordt gesteld, dat hij meer eenheid in het Nederlandse turnen wist te brengen.⁶⁷ Dat hij echter toch nog weinig succes heeft geboekt met zijn streven naar erkenning van de waarde van de gymnastiek voor de school, zou te maken hebben met het feit dat hij in zijn werkwijze teveel vasthield aan het werk *Die Turntafeln* uit 1837 van Eiselen.⁶⁸ Niet de oefening zelf was belangrijk in deze gymnastiek, maar het resultaat, de vaardigheid. De gevolgen van deze doelstelling - te moeilijke en 'gevaarlijke' oefeningen - waren nogal eens aanleiding tot klachten van de kant van ouders en hoofden van scholen. Ondanks deze kritiek werd het Jahn-Eiselense turnen vrij algemeen toegepast tot ± 1880.

Vanaf de jaren zestig zou de methode Spiesz langzamerhand meer terrein winnen in ons land.⁶⁹ De gymnastiek van Spiesz was niet primair gericht op vaardigheden, maar moest ontspannend werken, bevorderend zijn voor de gezondheid en een middel zijn tot vorming van lichaam en geest, waarbij het lichaam tot een vaardig dienaar van de geest gemaakt moest worden. De leerstof werd afgeleid uit de mogelijkheden die de lichaamsdelen elk afzonderlijk hebben en bevatte vrije oefeningen, orde-oefeningen en toesteloefeningen. De methode Spiesz werd voor het eerst toegepast in 1862 door M.A. van der Est in de Amsterdamse gymnastiekschool van de MNA.⁷⁰

Ofschoon hij weinig succes geboekt heeft met zijn streven naar erkenning van de waarde van de gymnastiek voor de school, had Euler zoals gezegd toch een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de lichamelijke opvoeding in ons land. Hij bracht namelijk meer systematiek in de opleiding voor gymnastiekonderwijzers⁷¹:

In plaats dat enkelen van hen te hooi en te gras enige kennis opdeden door zelf mee te oefenen in de gymnastiekzalen of op de speelplaatsen, of door onder leiding van een andere onderwijzer als voorturner op te treden, werden ze nu door een 'vakman' methodisch geschoold. Vooral door zijn werk aan de kweekschool te Haarlem heeft hij een grote invloed uitgeoefend.⁷²

Eulers 'systematiek' bij het opleiden van toekomstige onderwijzers in het geven van gymnastiek werd in ieder geval ingevoerd in Haarlem op de Rijksnormaalschool voor onderwijzers vanaf 1851 en op de MNA-normaalschool voor gymnastiekonderwijs vanaf 1852.

In dit verband kan ook gewezen worden op de - indirecte - invloed die Euler moet hebben gehad op de verbreiding der medische gymnastiek in ons land. Eulers leerlingen, die zelf weer de opleiding van een nieuwe generatie gymnastiekonderwijzers ter hand namen⁷³, hebben naar alle waarschijnlijkheid de gymnastiekleraren gevormd, die in 1889 het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland hebben opgericht. Evenals Rijkens heeft Euler zowel in de praktijk als in theorie aandacht besteed aan de aanwending van de gymnastiek met een geneeskundig doel. Dit blijkt uit het rapport van de commissie van de Utrechtse afdeling der NMG en uit Eulers boek in 1853.⁷⁴ Het mag worden verondersteld dat Eulers inzichten op dit gebied hun weg hebben gevonden onder zijn leerlingen, die ze vervolgens weer overbrachten op hun leerlingen.

Of Euler - zelf leerling van Eiselen - Lings medische gymnastiek uitgevoerd, gepropageerd, dan wel onderwezen heeft, kan mijns inziens worden betwijfeld. Voor zover is op te maken uit de diverse bronnen, is Euler ook niet in Zweden geweest teneinde het CGI te bezoeken.⁷⁵ In zijn boek uit 1853 spreekt Euler slechts zeer kort over het CGI. Hij geeft in een noot aan dit te hebben ontleend aan het werk *Die Gymnastik nach dem Systeme des swedischen Gymnasiarchen P.H. Ling* van Rothstein. Het lijkt aannemelijk dat, als hij zich met geneeskundige gymnastiek heeft ingelaten, het waarschijnlijk een vorm van de eerder onderscheiden Duitse medische gymnastiek is geweest, waarbij oefeningen ontleend aan het Duitse turnen werden toegepast met een geneeskundig doel.⁷⁶

Tot zover de invloed van Euler en de *Wet op het lager onderwijs* (1857) op de lichamelijke opvoeding en de medische gymnastiek in ons land. Op het terrein der geneeskunde deden zich in dit decennium eveneens ontwikkelingen voor, die de gebeurtenissen op deze gebieden zouden beïnvloeden. Hoe dit in zijn werk ging, wordt beschreven in de volgende paragraaf.

2.2 ONTWIKKELINGEN OP HET GEBIED VAN DE GENEESKUNDE

2.2.1 De hygiënisten

In het vorige hoofdstuk is gewezen op het eerste Nederlandse artikel Lings medische gymnastiek van de hand van dr. J. Bosman Tresling. Het is niet geheel verrassend dat Bosman Tresling zich onledig hield met de gymnastiek van Ling. Hij behoorde namelijk tot een groep vooraanstaande hervormingsgezinde medici, die ongeveer vanaf de jaren veertig van de 19de eeuw een actieve rol speelde op het gebied der geneeskunde en openbare gezondheidszorg. Binnen het streven van deze groep paste gymnastiek - als middel tot behoud en herstel van de gezondheid van mensen - goed.⁷⁷ Omdat een deel van de groep - de zogenoemde hygiënisten - zich opvallend meer dan hun collegae medici bezighielden met de (medische) gymnastiek en de invoering ervan in Nederland, is binnen deze studie een wat uitgebreidere bespreking op z'n plaats van wie deze medici waren en wat ze wilden.⁷⁸ Later in dit hoofdstuk en in het volgende zullen de individuele activiteiten van enkele hygiënisten nog uitgebreid aan de orde komen.

Medische oppositie en het opkomend Liberalisme

De hygiënisten behoorden tot een groep hervormingsgezinde medici die in navolging van de medisch-historicus Houwaart aangeduid zullen worden met de term 'medische oppositie'. De leden van deze relatief kleine pressiegroep⁷⁹ waren met name afkomstig uit kringen van de *medicinae doctores* en in mindere mate uit de kring van de officieren van gezondheid, opgeleid aan de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen te Utrecht. Tot de medische oppositie behoorden onder anderen de bekende Utrechtse medici G.J. Mulder (1802-1880), F.C. Donders, J.A.F. Moleschot (1822-1893), J.L.C. Schroeder van der Kolk en J.H. Jansen (1816-1885), en de niet minder bekende Amsterdamse medici J.P. Heije (1809-1876), G.A.N. Allebé (1810-1892), H. van Cappelle (1825-1890), J. van Geuns en G.E. Voorhelm Schneevogt (1814-1871).⁸⁰

Ofschoon de leden van deze groep naar denkbepelden niet allemaal over één kam te scheren zijn, kunnen toch enige karakteristieken van de medische oppositie worden genoemd. Zo kan deze groep over het algemeen beschouwd worden als een exponent van de vanaf de jaren dertig van de 19de eeuw opkomende liberale stroming. Deze stroming werd met name gedragen door intellectuelen en de beoefenaars van de vrije beroepen uit de burgerij die zich wilden emanciperen en een steeds grotere belangstelling voor het landsbestuur kregen. Men uitte zich onder andere in het in 1837 opgerichte tijdschrift *De Gids* in kritische zin over de bestaande maatschappelijke en politieke toestanden. Zoals in het voorgaande hoofdstuk enigzins is aangegeven, verkeerde Nederland in deze periode in een slechte economische situatie. Vooral de arbeiders hadden hieronder te lijden: slechte arbeidsomstandigheden (zoals lage lonen en lange werktijden) en bedroevende huisvesting waren hiervan de uiterlijke kenmerken. Filantropen, predikanten, medici en onderwijzers van stad en platteland wendden zich tot de regering met klachten en verzoeken om iets te doen aan deze slechte leefomstandigheden in ons land. Onder hen bevinden zich ook die mensen, die in het eerste hoofdstuk reeds aan de orde kwamen, zoals de Leidse predikant, onderwijsvernieuwer en hoogleraar J. van Geuns en de Arnhemse stadsgeneesheer dr. S.P. Scheltema.⁸¹ Zij deelden het optimistisch Rationalisme van de liberale oppositie in die dagen. De idee leefde dat Nederland alleen uit het slop kon worden gehaald wanneer het onder leiding werd gesteld van het 'denkend deel der natie, dat tot regeren bestemd was'.

Dat veel woordvoerders uit de groep der medische oppositie zich tot het opkomend Liberalisme aangetrokken voelde, was niet zo verwonderlijk:

Ten eerste waren zij misschien wel één van de duidelijkste exponenten van het rationalistisch optimisme, dat velen van de liberale intelligentsia verbond. (...) het ging slecht met Nederland en de Nederlandse nijverheid, 'omdat de bron van alle vooruitgang, dat is de wetenschappelijke beoefening (van de natuurwetenschappen), niet overal ter harte werd genomen' (...) Ten tweede had de medische oppositie als geheel het meest te verwachten van de vernieuwende politiek van de liberalen. De vele door de liberalen voorgestelde wetswijzigingen boden de medische oppositie het best uitzicht op vergroting van haar invloed in de verstarde (aristocratische) medische wereld en het filantropisch zorgsysteem. En tenslotte behoorde zij sociologisch gezien tot de 'klasse' die

het maatschappelijk bestel grondig wilde veranderen ten koste van de conservatieve handelsaristocratie en notabelen-élite, onder de hoede van de verlichte despotie van Koning Willem I.⁸²

Behalve het optimistisch Rationalisme, was ook het engagement met betrekking tot de geneeskunde bepalend voor de activiteiten van de leden van de medische oppositie. Eerder is reeds gewezen op het toenemende verzet van deze groep tegen de bestaande toestanden binnen dit arbeidsveld. Men bekritiseerde de romantische, natuurfilosofische opvattingen binnen de geneeskunde en pleitte voor de natuurwetenschappen als basis voor een geneeskundige wetenschap.

De conservatief-traditionele opvattingen onder medici en hoogleraren werden door hen verworpen, omdat deze de in hun ogen zo belangrijke vernieuwingen in de geneeskunde en in de geneeskundige opleiding tegenhielden.

De opleidingen voor medici zouden niet meer voldoen. Op de klinische scholen, die 'lagere medici' afleverden, werd volgens hen te weinig aan wetenschappelijk onderzoek gedaan en op de universiteiten werden classicisme en tekstinterpretatie meer beoefend dan dat er praktisch handelen werd aangeleerd.

Leden van de medische oppositie hadden daarentegen kennis gemaakt met reeds in het buitenland toegepaste vernieuwde klinische en diagnostische methoden (klinisch onderwijs, auscultatie, percussie, statistiek, post-mortem-onderzoek en experimentele fysiologie) en wilden dit ingevoerd zien bij de Nederlandse opleidingen. Tevens wilde men een einde maken aan de grote diversiteit die er bestond ten aanzien van de bevoegdheden onder medici, alsmede aan de grote toeloop van afgestudeerden vanuit de klinische scholen, waardoor een medische overbevolking dreigde. Een oplossing kon in hun ogen bereikt worden door een vermindering van het aantal opleidingsplaatsen. Hier zou dan tevens de productie van medische kennis - op natuurwetenschappelijke leest geschoeid - moeten plaatshebben, terwijl alleen de daar afgestudeerden zich medicus zouden mogen noemen.⁸³

De stenen des aanstoets hier genoemd, waren volgens de medische oppositie voor een groot deel het gevolg van de geneeskundige wetgeving uit 1818.⁸⁴ Vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw heeft men getracht deze wetgeving ingrijpend te veranderen, maar de pogingen ondervonden teveel verzet vanuit conservatieve kringen. Onder het bewind van de liberalen is men er uiteindelijk in geslaagd de gewenste veranderingen door te voeren. Mede dank zij de inspanningen van leden van de medische oppositie en de inmiddels door hen opgerichte NMG in 1849 werden in 1865 de nieuwe geneeskundige wetten van kracht. We komen op deze wetten en de gevolgen ervan voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek in het volgende hoofdstuk nog terug.

De hegemonie van de natuurwetenschappen

In de periode 1840-1850 brak langzamerhand de 'natuurwetenschappelijke methode' door in de medische wetenschap.⁸⁵ Deze werd door de leden van de medische oppositie als de enig juiste, en voor de vooruitgang van de medische wetenschap onmisbare gezien. Men verklaarde de natuurwetenschappelijke

methode superieur ten opzichte van de heersende opvattingen in de geneeskunde. In boeken, brochures en redevoeringen werd aandacht besteed aan de uitgangspunten van de moderne richting. Het directe natuuronderzoek, de inductieve methode en het experiment werden van groot belang geacht, 'daar het rationeel-empirisch de natuur leren kennen de chaos en verwarring in de geneeskunde kon doorbreken'. Een en ander had een versterkte neiging tot visualisering, geometrisering en kwantificering van waarnemingen tot gevolg. Bovendien werd onder invloed van de 'Franse Kliniek' steeds meer nadruk gelegd op het belang van de directe klinische ervaring bij de vorming van de medicus.

Reeds in de jaren veertig bleken er binnen de medische oppositie sterke accentverschillen te zijn in de opvattingen over de wijze waarop de nieuwe natuurwetenschappen binnen de medische wetenschap tot ontwikkeling moesten worden gebracht. Zo was er een groep medici (jonge doctores, meestal officieren van gezondheid opgeleid aan de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen te Utrecht) rond het tijdschrift *Nederlandsch Lancet*, die zich sterk bezighield met de ontwikkeling van de basiswetenschappen. Een andere groep trachtte door middel van klinische en diagnostische vernieuwingen tot een renovatie van de geneeskunde te komen en legde een sterke verbinding tussen kliniek en wetenschap. Deze laatste groep centreerde zich rond het tijdschrift *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen*, dat vanaf 1851 verscheen.⁸⁶

Met het propageren van de natuurwetenschappen als basis voor de geneeskunde verscheen ook een aetiologisch of causaal ziektebegrip. Er werd een onveranderlijke samenhang tussen oorzaak en gevolg verondersteld: een ziekmakende factor heeft altijd dezelfde ziekte tot gevolg. Tevens werd een causaal verband verondersteld tussen ziekte en localiseerbare organische veranderingen. Ziekte werd verregaand identiek met specifieke veranderingen, die aan de afzonderlijke organen konden worden waargenomen. Derhalve werd het zinvol geacht anatomische atlanten te maken, microscopisch post-mortem onderzoek van organen te verrichten, en het lichaam onder te verdelen in anatomisch-fysiologische systemen. Het therapeutisch ingrijpen diende volgens de nieuwe inzichten gebaseerd te zijn op de aldus verkregen kennis van de ziekteprocessen (waaronder de prognose van de ziekte).

Met de opkomst van de natuurwetenschappen ontstonden er allerlei nieuwe wetenschappelijke 'richtingen' waarvoor een plaats geclaimd werd op de universiteiten. Sommigen beweerden dat experimentele basiswetenschappen als histologie en fysiologie niets met geneeskunstbeoefening te maken hadden en derhalve buiten de medische faculteiten moesten blijven. Anderen beweerden dat alleen een wetenschappelijke geneeskunde met laboratoria als rationele geneeskunde beschouwd moest worden.

Ten aanzien van de rol van de medicus in het doen van wetenschappelijk onderzoek stelde het grootste gedeelte van de medische oppositie zich echter op het standpunt dat de beoefening van geneeskunst en wetenschappelijk onderzoek zou dienen te geschieden door één en dezelfde medicus: wetenschap werd

beschouwd als de grondslag voor de geneeskundige praktijk, de geneeskundige praktijk was de toepassing van de wetenschap. Hiermee was aangegeven dat (specialistisch) wetenschappelijk onderzoek mogelijk was, onder voorwaarde dat men de 'kunst' beheerste. In de praktijk betekende dit dat men als onderzoekend universitair geschoold medicus werkzaam moest zijn in de praktijk.

Met een verhoudingsgewijs weinig gedifferentieerde kennis op het terrein der natuurwetenschappen was een dergelijke stellingname nog mogelijk. Gedurende de tweede helft van de 19de eeuw zouden de diverse kennisgebieden zich echter tot geheel eigen vakgebieden ontwikkelen, zodat het door de leden van de medische oppositie ingenomen utilitaristische⁸⁷ en generalistische standpunt niet meer te realiseren was.

Hygiënisten binnen de medische oppositie⁸⁸

Behalve dat leden van de medische oppositie zich sterk bezighielden met de ontwikkeling van de basiswetenschappen en/of door middel van klinische en diagnostische vernieuwingen de geneeskunde trachtten te verbeteren, kwam er na 1850 een nieuw aandachtsgebied bij: de openbare gezondheid. Dit werd aangedragen door onder andere: dr. L.J. Egeling (1824-1892) uit Haarlem; dr. I. Texeira de Mattos (1821-1904), dr. J. Penn en dr. G.A.N. Allebé uit Amsterdam; dr. J.C.G. Evers (1818-1886) en dr. C.P. Pous Koolhaas (1831-1893) uit Den Haag; dr. L. Ali Cohen uit Groningen; dr. J. Bosman Tresling uit Winschoten; dr. S.S. Coronel (1827-1892) en dr. A.A. Fokker (1810-1878) uit Middelburg. De aandacht voor het nieuwe gebied 'openbare gezondheid' was ondermeer het gevolg van de invloed vanuit de Franse positivistische historische scholen, die zich deed gelden in het gedachtengoed van de hierboven genoemde leden van de medische oppositie. Naast het uitgangspunt van 'het opgesloten liggende in de menselijke natuur dat door de rede gevonden kon worden', werd door de positivisten 'het historisch geworden' op de voorgrond gesteld. Men leerde dat opvoeding en omgeving de aard van het individu bepalen en stelde op basis hiervan, dat door verbetering van de maatschappij en gezinsomstandigheden een 'nieuwe mens' kon worden geboren. Onder invloed van dit gedachtengoed brak bij Nederlandse medici het besef door, dat men de maatschappij met behulp van wetenschap diende te reorganiseren, wilde men in het land meer welvaart en vooruitgang bewerkstelligen:

Vernieuwing op het gebied van de openbare gezondheid, de medische wetenschap, de ziekenhuizen en de universiteiten zag men als aspecten van één en hetzelfde idee: vergroting van welvaart en vooruitgang door middel van vergroting van kennis onder leiding van dragers van de rationele wetenschap. De maatschappij was in deze gedachtengang een organisch systeem (met als basiselementen het bezit, het gezin, en de taal), dat historisch noodzakelijke vooruitgang kende en nu op het punt stond het werkelijk wetenschappelijke en positieve stadium te bereiken. Het ging er nu om deze vooruitgang, waarvoor de kiemen reeds aanwezig waren (Franse Revolutie, natuurwetenschappen), uit te werken en te complementeren op wereldlijk en geestelijk niveau. De middelen daartoe moesten slechts worden opgespoord en aangewend.⁸⁹

Het geloof in een wetenschap die voorzag in de behoeften der maatschappij, in de vooruitgang door wetenschap en in een perfecte sociale vorm van de samenleving waartoe die vooruitgang moest leiden, verschaftte vele intellectuelen - waaronder de leden van de medische oppositie - een belangrijke ideologische basis voor hun maatschappelijke aanspraken.⁹⁰ Men zag voor zichzelf een belangrijke taak weggelegd waar het ging om de wetenschappelijke reorganisatie van de maatschappij.

Eind jaren veertig van de 19de eeuw nam de aandacht voor de slechte volksgezondheid in Nederland toe. De toestanden in de hospitalen en armenzorg waren meer dan eens het doelwit van kritiek. Men eiste verbeteringen op het gebied van hygiëne en ziekenverpleging en in de organisatie van hospitalen en armenzorg. Ook op dit gebied werden de verouderde wetgeving en medische wetenschap verantwoordelijk gesteld voor de situatie. Daarnaast werd het gebrek aan kennis en ervaring bij de bestuurscolleges en (kerkelijke) bestuurders van hospitalen en armenzorg als oorzaak aangewezen. Binnen de kring van de medische oppositie was men het erover eens, dat de slechte volksgezondheid uiteindelijk voortkwam uit een gebrek aan leiding en macht van een moderne medische stand. Onder invloed van het Positivisme zien we nu de aanspraken van de medische oppositie als het ware samenkomen: de strijd voor verbetering van de medische wetenschap en voor opwaardering van de medische stand was automatisch de strijd voor ontwikkeling en verbetering van de gezondheidszorg en dus de maatschappij.

De aandacht van met name de zogenoemde hygiënisten voor de openbare gezondheidszorg heeft alles te maken met hun positie binnen die gezondheidszorg, en de specifieke problematiek waarmee zij als gevolg van deze positie werden geconfronteerd. Het betreft hier namelijk hoofdzakelijk medici die de functie bekleedden van stadsgeneesheer en armen doctor. Zij werkten vrijwel allemaal voor de kerkelijke en gemeentelijke armenzorg; sommigen hadden daarnaast een privé-praktijk.⁹¹ De geneeskundige armenzorg werd in de grote steden doorgaans uitgevoerd door een stedelijke geneeskundige dienst.⁹² Op het platteland was de armenzorg veelal een deeltaak van een daar gevestigde medicus. De werkomstandigheden van de stadsgeneesheren en armen doctoren waren slecht. Behalve dat ze beschikten over een beperkt diagnostisch en therapeutisch arsenaal - hetgeen niet specifiek voor de geneeskundige armenzorg gold in deze tijd - genoten ze weinig salaris.⁹³

In dit perspectief bezien, is het niet verwonderlijk dat de reorganisatie van de armenzorg hoog op het programma stond bij de hygiënisten. Hierbij speelde enerzijds het 'wetenschappelijk inzicht' een rol dat pauperisme één van de belangrijkste oorzaken van epidemieën was. Anderzijds sloot het goed aan bij de vanaf 1850 toenemende belangstelling vanuit liberale kring voor het pauperisme.⁹⁴ Zoals reeds aangegeven werd pauperisme volgens de liberalen in stand gehouden door de filantropie. Dit zou een remmende invloed hebben op de economische ontwikkeling van het land. Armencongressen werden georganiseerd waar onder andere arbeidsvoorwaarden en leefomstandigheden werden besproken van dat deel der armen, dat kon en wilde werken ('de bruikbare armen'). Bij deze

en andere activiteiten in deze richting dient dus het behartigen van een welbegrepen eigenbelang van de hygiënist niet uit het oog te worden verloren: zij beseften natuurlijk dat een verbetering van deze zorg ook een verbetering van hun eigen positie - die niet al te rooskleurig was - zou kunnen betekenen.

Ook gezien op het collectieve niveau kan men echter een mogelijkheid onderkennen tot verbetering van de eigen positie van de hygiënist. Reorganisatie van de armenzorg diende volgens hen te leiden tot een loskoppeling hiervan van de geneeskundige (staats)zorg. Deze notie is uiteraard terug te voeren op de liberale wind in ons land: de overheid zou de belemmeringen voor economische ontwikkelingen moeten wegnemen en de instelling van wettelijke voorwaarden voor ontplooiing van particulier initiatief moeten nastreven. In de ogen van de hygiënist zou de openbare gezondheidszorg (alsmede de opleiding en de bevoegdheden van medici) onder beheer van de vernieuwde - zich op de natuurwetenschappen baserende - medische stand (i.c. de NMG) moeten komen te staan, terwijl deze van de overheid garanties zou moeten kunnen eisen voor een adequate zorgverlening.⁹⁵ Ofschoon op lokaal niveau enige successen zijn geboekt (zoals de instelling van ziekenbussen/-fondsen door medici), zou de door de leden van de medische oppositie voorgestane reorganisatie van de armenzorg echter geen wettelijk beslag krijgen in de 19de eeuw.

Geneeskunde als gezondheidsleer, als sociale of hygiënische wetenschap

Op basis van de genoemde invloeden (positief Rationalisme, engagement ten aanzien van de geneeskunde en het geneeskundig beroep, en het Positivisme) trachtten hygiënist te komen tot een nieuwe medische theorie, waarin zowel de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de geneeskunde om de samenleving in al haar verschijningsvormen gezond te houden als de opkomende natuurwetenschappelijke geneeskunde tot uiting komen. De hygiënist hielden er opvattingen op na die nauw verwant waren aan die van Virchow en Neumann. Deze Duitse medici beschouwden de geneeskunde als een hygiënische wetenschap of een gezondheidsleer die zich concentreert op sociale vraagstukken. Aetiologie werd in deze geneeskunde gedefinieerd in termen van natuurlijke en maatschappelijke voorwaarden. Als ethisch uitgangspunt hanteerde men 'recht op gezondheid voor iedereen' en als belangrijkste onderzoeksmethoden de statistiek en de geschiedenis van ziekten, cultuur en maatschappij, en wetenschappelijke kennis.⁹⁶ De visie van Virchow en Neumann, waarin de medische wetenschap als een sociale wetenschap wordt afgeschilderd, behelst een drietal stellingen, die volgens Houwaart precies de lijnen aangeven, waarlangs de hygiënist in Nederland hun geneeskundige activiteiten ontplooiden:⁹⁷

- (1) de samenleving heeft een taak ten aanzien van de volksgezondheid;
- (2) sociale en economische omstandigheden hebben een cruciaal effect op gezondheid en ziekte en relaties hiertussen moeten wetenschappelijk worden onderzocht;⁹⁸

- (3) maatregelen om ziekte te bestrijden moeten zowel op het sociale als op het medische vlak liggen.

Met name de rond het midden van de 19de eeuw heersende cholera deed de hygiënisten onderzoek doen naar het verband tussen sociale en hygiënische omstandigheden waarin mensen leefden en het uitbreken van ziekten als de cholera. Daarbij was de 'voorbeschiktheid' van personen en plaatsen in relatie tot deze ziekten meermalen het onderwerp van artikelen. Op basis van de door de hygiënisten ontwikkelde theorieën werden preventieve maatregelen geëist en hygiënische voorzorgmaatregelen getroffen om verdere verspreiding van ziekten als cholera te voorkomen.⁹⁹ Alhoewel niet alle artikelen en uitspraken direct adequate maatregelen opleverden, was hiermee toch de kiem gelegd voor de eerste vormen van volksgezondheidspolitiek.

Naar de mening van de Leidse hoogleraar en hygiënist C. Pruys van der Hoeven (1792-1871) - een groot voorbeeld voor hygiënisten in de jaren vijftig¹⁰⁰ - diende de gezondheidsleer toegepast te worden bij de bouw van woningen, de landbouw, de opvoeding en verder alles wat invloed had op de mens. Een en ander impliceert dat de hygiënisten over een welhaast universele kennis dienden te beschikken om allerlei verbanden te kunnen leggen. Bezieet men de vele publikaties en onderzoeken van deze medici, dan krijgt men een beeld van de inderdaad enorme reikwijdte van het object van studie van de hygiënisten.¹⁰¹ Ook de (medische) gymnastiek was regelmatig een onderwerp van publikatie, zoals we nog zullen zien.

Hoe ver de hygiënisten hun kennis wilden laten reiken, wordt nog eens aangegeven met het onderwijsprogramma dat door de hygiënist Israëls is samengesteld voor het onderwijs in de hygiëne aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam.¹⁰² In het programma waren als inleiding opgenomen: 'geschiedenis der hygiëne en der medico-politische wetgeving, geschiedenis der fysieke ontwikkeling des mensdoms en physiologie der menselijke maatschappij.' Bij de eigenlijke hygiëne werden onderscheiden: 'invloeden in de mens zelf gelegen, zoals leeftijd, geslacht, temperament, constitutie, habitus en erfelijke aanleg, en invloeden der buitenwereld.' De laatste categorie werd onderverdeeld in zes 'klassen', waarbij onder andere onderwerpen aan de orde komen als: 'medico-politische wetgeving, kosmische invloeden, fysieke en chemische eigenschappen van de dampkring, epidemische ziekten, kleding, voeding, dranken, hygiëne der geslachtsdrift en huisvesting.' Interessant is dat in de derde klasse - 'de Gesta' - aandacht werd besteed aan de beweging in het algemeen, beweging in het bijzonder, exercitie, de invloed van beroepen, spreken, zingen en gymnastiek.¹⁰³

Strategieën van hygiënisten

De hygiënisten waren verontrust over de toestand waarin Nederland zich in het midden van de vorige eeuw bevond. Men constateerde een maatschappelijk

onjuist gebruik van mogelijke welvaartsbronnen en op vele terreinen een gemis aan een juiste aanwending van kennis ter verbetering van de volksgezondheid. Men wilde de maatschappij reorganiseren en doordringen van wetenschappelijk verantwoorde hygiënische beginselen. Beginselen die voortkwamen uit statistische, epidemiologische en technische inzichten op basis van resultaten uit de door hen verrichte onderzoeken.

Sommige hygiënisten konden hiertoe gebruik maken van hun positie als lid van een 'Plaatselijke of Provinciale Commissie voor Geneeskundig (Onderzoek en) Toevoorzigt' en vanaf 1865 als geneeskundig ambtenaar of lid van de geneeskundige raad van het geneeskundig staatstoezicht. Ook werd getracht via vertegenwoordiging in gemeenteraden invloed uit te oefenen. Bestuurders werden door hen immers grotendeels voor onkundig verklaard op het gebied van de moderne geneeskunde. Vanuit deze posities probeerde men te komen tot een betere behartiging van de medische belangen door middel van reorganisatie van de armenzorg, bestrijding van de kwakzalverij en de instelling van betere financiële regelingen.

Hygiënisten probeerden niet alleen medici en politici te overtuigen van hun (politieke) standpunten, maar streefden er naar een zo groot mogelijk deel van de bevolking deelgenoot te maken van hun gedachtengoed. Men wilde de burgerij ertoe brengen actief te worden op allerlei deelgebieden van de gezondheidsleer. Dit geschiedde via scholen, tijdschriften, volksvoorzelingen, aanplakborden en brochures.

Vooraf waren de hygiënisten actief in verenigingsverband. Met name in die verenigingen, die na 1850 opgericht waren met het doel het pauperisme planmatig aan te pakken. Eén van de eerste organisatievormen, waarin de stadsgeneesheren een rol speelden bij de aanpak van leefomstandigheden, waren de zogenaamde cholera-commissies, die vanaf de jaren dertig werden opgericht.¹⁰⁴ Ook verzorgden hygiënisten onder andere 'volksvoorzelingen voor de meer behoeftige klasse' in diverse afdelingen van de MNA.¹⁰⁵ De belangrijkste vereniging waarin men een rol vervulde, is evenwel de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst geweest. Binnen NMG-verband - de door de leden van medische oppositie in 1849 opgerichte en nu nog bestaande vereniging der medici - zijn door hygiënisten vele onderzoeken verricht op het terrein van de openbare gezondheidszorg.¹⁰⁶ Ook werden door afdelingen der NMG openbare bijeenkomsten georganiseerd waar onder andere voorlezingen werden gehouden over aspecten van de openbare gezondheid. Deze bijeenkomsten waren bedoeld voor de middengroepen van de samenleving. Behalve voor propaganda voor een hygiënische levenswijze dienden deze lezingen ook als pressiemiddel van de progressieve medici op de regering, daar op deze wijze gewenste veranderingen een 'breed maatschappelijk draagvlak' zouden krijgen.¹⁰⁷

Het middel bij uitstek om de kennis over de gezondheidsleer te verspreiden was het tijdschrift. Eind jaren dertig, begin veertig maakten de leden van de medische oppositie onder andere gebruik van tijdschriften als *Wenken en Meeningen omtrent Geneeskundige Staatsregeling en Algemeene Geneeskunde* (1838-1840), *Archief voor Geneeskunde* (1841-1846)¹⁰⁸ en *Boerhaave* (1839-

1848)¹⁰⁹. Ook is al gewezen op het feit dat leden van de medische oppositie zich centreerden rond tijdschriften als het *Nederlandsch Lancet* (1838-1856)¹¹⁰ en het tijdschrift *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* (1851-1856)¹¹¹. Behalve aan de genoemde, zijn leden van de medische oppositie/hygiënisten gelieerd geweest aan vele andere tijdschriften, die in de loop van 1850 tot 1880 het licht zagen. Te denken valt onder andere aan:

- (1) *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1847-1913);¹¹²
- (2) *Het Repertorium, Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* (1847-1856);¹¹³
- (3) *Nieuw Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang* (1849-1856);¹¹⁴
- (4) *Tijdschrift der Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* (1850-1856);¹¹⁵
- (5) *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857-);¹¹⁶
- (6) *Schat der Gezondheid. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van de Volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en hunnen toepassing op het individueele leven en maatschappelijk leven* (1858-1871);¹¹⁷
- (7) *Tijdschrift voor Gezondheidsleer. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart en huiselijk geluk* (1867-1872);¹¹⁸
- (8) *Hygieia. Weekblad voor de Gezondheidsleer in Nederland* (1874-1876);¹¹⁹
- (9) *De Gezondheid. Tijdschrift voor den beschaafden stand* (1877-1881).¹²⁰

De meeste van de hier genoemde tijdschriften was een kort leven beschoren. Een deel (2 t/m 4) ging in 1857 op in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, dat nu nog bestaat. Een ander deel (6 t/m 9) redde het na verloop van tijd niet vanwege gebrek aan ondersteuning. Dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat de hygiënische beweging in de jaren zeventig langzamerhand aan kracht begon in te boeten. De achtergronden van deze ontwikkeling zullen in het volgende hoofdstuk worden beschreven. In dit hoofdstuk staan de activiteiten van de hygiënisten op het terrein van de pedagogische en de medische gymnastiek in de jaren vijftig centraal. In de volgende paragrafen zal men zich kunnen overtuigen van de productiviteit van deze medici met betrekking tot deze gebieden.

2.2.2 Medische gymnastiek in de medische vaktijdschriften

Vanaf de jaren vijftig van de 19de eeuw zien we een toenemende aandacht voor de medische gymnastiek in de Nederlandse medische vaktijdschriften.¹²¹ Net als dat het geval was in de eerste helft van de 19de eeuw, zien we dat de blik van de

redacties daarbij voornamelijk op het buitenland en met name op Duitsland bleef gericht. Men werd in Nederland op de hoogte gebracht van deze buitenlandse ontwikkelingen via publikaties van buitenlandse medici, die vertaald en/of besproken in de Nederlandse tijdschriften verschenen.

In dit decennium deed zich echter ook een nieuwe ontwikkeling voor: sommige Nederlandse medici namen het initiatief een reis te wagen naar buitenlandse inrichtingen teneinde ter plekke te gaan waarnemen hoe de medische gymnastiek er door deze en gene werd toegepast. Zij deden bij thuiskomst verslag van hun ervaringen en publiceerden hun relaas in medische vakbladen. Verondersteld wordt dat deze verslagen als 'eye-openers' zullen hebben gefungeerd voor medici in ons land voor wat betreft de therapeutische waarde van een speciaal aangewende gymnastiek bij verschillende aandoeningen. De stelling uit het eerste hoofdstuk, dat wetenschappelijke vooruitgang niet stopt bij de landsgrenzen, is in deze paragraaf dus dubbel van toepassing.

Behalve dat in deze paragraaf uitgebreid aandacht wordt besteed aan deze studiereizen, zal ook verslag worden gedaan van hetgeen men in de medische vaktijdschriften kan aantreffen omtrent buitenlandse en binnenlandse ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek. Teneinde met betrekking tot genoemde publikaties het overzicht niet te verliezen, zullen net als in het eerste hoofdstuk de auteurs danwel de ontwikkelingen worden gerangschikt per land.

2.2.2.1 Buitenlandse auteurs en ontwikkelingen

Duitsland

Over het werk van de Duitse medicus J.K. Werner (1798-1852) verschenen drie berichten in het *Repertorium* in 1851, 1852 en 1853.¹²² Alle bijdragen hebben betrekking op de behandeling van ruggegraatsverkrommingen. In het eerste bericht wordt gewezen op een opstel van Werner waarin deze tracht aan te tonen dat: 'gymnastische oefeningen de ontwikkeling der scoliosis niet kunnen verhinderen bij hen die aanleg daartoe bezitten; zij de vorderingen dezer afwijkingen niet in het minst vermogen te stuiten; en het toenemen der scoliosis zelfs snellere vorderingen maakt bij hen, die gymnastie verrigten.'¹²³ Zijns inziens wordt de waarde der gymnastiek voor de genezing van scoliosis overdreven en de invloed ervan verkeerd beoordeeld. Gymnastiek zou alleen de algemene kracht van het lichaam verhogen en niet die van het spierstelsel in het bijzonder. De referent van het opstel, de Utrechtse militair-genees- en heelkundige dr. A.W.M. van Hasselt was het niet eens met deze stellingname van Werner. Bij de onderbouwing van zijn mening dat gymnastiek wel degelijk waarde heeft bij afwijkingen van de ruggegraat, blijkt hij profijt te kunnen trekken van het lidmaatschap van de commissie van de afdeling Utrecht van de NMG in 1850. Net als in het rapport over het werk van Euler, dat we eerder bespraken in 2.1.1, wordt namelijk in dit

Afb. 12. Meer dan eens is er sprake van bemoeienis met de lichamelijke opvoeding van personen met een militaire achtergrond. Links de Duitse luitenant Hugo Rothstein (1815-1865), directeur van de in 1851 opgerichte 'Königliche Zentral-Turn-Anstalt' te Berlijn, aan wiens boek 'Die Gymnastik nach dem System des swedischen Gymnasiarchen P.H. Ling' (1848-1854) veelvuldig werd gerefereerd in de vaktijdschriften in ons land. Rechts de militair-geneeskundige Alexander Willem Michiel van Hasselt (1814-1902), die ondermeer als redactielid van verschillende Nederlandse medische vaktijdschriften meerdere malen aandacht schonk aan de (medische) gymnastiek.

bericht het voorbeeld aangehaald van de afgekeurde militair die door de Leidse chirurgijn en vroedmeester Groothols met succes werd geoefend. Van Hasselt is van mening dat men voor een juiste toepassing der gymnastiek 'een helder inzicht dient te hebben in de bijzondere behoeften der ziekelijk gestelde individuen'. Een rationeel geneeskundig opzicht zou hierbij nodig zijn.

Een jaar later wijdde Van Hasselt weer een bericht aan het werk van Werner, ditmaal handelende over de spierdoorsnijding bij ruggegraatsverkrummingen.¹²⁴ Lijkopeningen van de medici hebben volgens Werner aangetoond dat spierdoor-

snijding absoluut niet op zijn plaats is; zij zou elke wetenschappelijke of rationele basis missen. Naar aanleiding van het door Werner uitgegeven werk *Reform der Orthopaedie in 60 Thesen durchgeführt* (1851) komt Van Hasselt tot de conclusie dat Werner de neiging heeft te overdrijven en meerdere keren de gulden middenweg heeft verlaten door het werk van anderen te veroordelen. Dit zou vooral zijn harde uitspraken gelden ten aanzien van de gymnastische geneesmethode.

Het laatste artikel van Werner, handelende over 'het misbruik van banken en stoelen - zonder leuning - bij kinderen om beginnende scoliosis te keer te gaan', is in zoverre van belang, dat het als een aanwijzing gezien kan worden dat medici meer belang gingen tonen in de schoolpraktijk en de gevolgen daarvan voor de gezondheid van de kinderen.¹²⁵ In de bespreking van de literatuur over de gymnastiek in het vorige hoofdstuk zagen we dit reeds. De schoolpraktijk zou met name onder invloed van de opkomst van de hygiënisten in ons land een toenemende belangstelling gaan genieten en uiteindelijk eind 19de, begin 20ste eeuw leiden tot het ontstaan van het genus 'schoolarts' in Nederland.¹²⁶

Niet alleen verkrommingen der ruggegraat kwamen in aanmerking voor behandeling met medische gymnastiek; ook inwendige aandoeningen werden hiermee behandeld. Dit blijkt uit een bespreking van het artikel van dr. M.M. Eulenburg uit 1855 in het *Practisch Tijdschrift*, waarin deze wijst op de genezing van 'emphysema pulmonum vesiculare' door de 'Zweedsche gymnastie'.¹²⁷ Eulenburg geeft aan dat hij met de Zweedse gymnastiek de beste resultaten heeft behaald bij een patiënt met een dergelijke aandoening in zijn inrichting te Berlijn. Ter illustratie volgt een bespreking van zijn succesvolle behandeling: hij zou bij de patiënt in kwestie langs gymnastische weg alle ademhalingspijpen (met uitzondering van de halsspieren) 'weer in werking hebben gebracht' met specifiek actieve bewegingen. Ook bij twee andere patiënten met longaandoeningen zou de methode succes hebben gehad.

Via de *Geneeskundige Courant* kon het medisch publiek in 1854 en 1856 kennismaken met drie Duitse orthopedische geneesinrichtingen. Het betreft drie bijdragen (vertalingen en referaten) van de redacteur Donkersloot: "De orthopaedische genees-inrichting, het Paulinische Instituut in Stuttgart"¹²⁸; "Het Orthopaedisch instituut van dr. Langgaard te Hamburg"¹²⁹; en "Orthopaedisch Instituut te Canstatt aan den Neckar"¹³⁰.

In het Paulinische Instituut - dat in 1835 is opgericht door de instrumentmaker J.G. Ebner (1793-1877) en de medicus F. Blumhardt (1804-1853)¹³¹ - worden allerlei orthopedische aandoeningen behandeld. Het grootste gedeelte der behandelingen zou echter bestaan uit die der ruggegraatsverkrommingen. Het rekbed en de spierdoorsnijdingen heeft men daar als behandelingsmethoden afgezworen en ook de 'Zweedsche genezings-gymnastiek' wordt niet toegepast bij de scoliose. Men kiest, aldus de auteur van het oorspronkelijke werk, voor een zo eenvoudig mogelijke, natuurlijke en zachte behandeling. Zo mogelijk tracht men de oorzaak voor de verkromming weg te nemen. Verder worden passieve en actieve bewegingen (buigen, rekken en trekken), warme, koude en minerale baden, wassingen,

aromatische en spiritueuse inwrijvingen, knedingen, horizontale ligging, steungevende machines, corsetten, alsmede het groepsgewijs gymnastisch oefenen toegepast. Bij contracturen in de ledematen pleegt men daarentegen nogal eens over te gaan tot tenotomieën en gewelddadige uitrekking.

In het orthopedisch instituut van dr. O. Langgaard (1815-1894) te Hamburg wordt voornamelijk gewerkt met allerlei toestellen bij de behandeling van scoliosis, klompvoet, enz.

Het orthopedisch instituut te Cannstatt aan de Neckar is in 1829 opgericht door de medicus Jacob von Heine¹³², neef van J.G. Heine (zie hoofdstuk 1). Door Von Heine worden alle soorten van geneeslijke of voor verbetering vatbare verkrommingen van het menselijk lichaam behandeld. Naast een zaal voor medische gymnastiek, bevat het instituut toestellen voor warme, mineraal-, ijzermoer-, damp- en douchebaden en een werkplaats voor de vervaardiging van orthopedische toestellen. In het artikel worden de aandoeningen die in de inrichting worden behandeld, de opzet en de indeling van de inrichting beschreven. Zelfs wordt melding gemaakt van de voorwaarden voor opname in het instituut (zoals wat men mee dient te nemen wanneer men daar behandeld wenst te worden).

Tenslotte kan nog gewezen worden op het *Practisch Tijdschrift* van 1856, waarin een uittreksel van een artikel in de *Allgemeine medizinische Central Zeitung* van dr. F.W.Th. Ravoth (1816-1878) onder de titel "Over de prophylaxie van scoliosis" is opgenomen.¹³³ Hierin bepleit deze dat de voorkoming van ziekte teveel verwaarloosd wordt. Het is zijns inziens belangrijk te letten op erfelijke disposities en op het dieet van kinderen. Met name veel beweging in de open lucht en wrijvingen en baden ter versterking van huid en spieren zouden van groot belang zijn voor het voorkomen van ruggegraatsverkrommingen. Spierzwakte zou de voornaamste oorzaak zijn van scoliose en vandaar dat Ravoth naast krachtige voeding, de zogenaamde Zweedsche gymnastiek aanraadt teneinde de harmonie in de ontwikkeling van enkele spiergroepen te bewerkstelligen.

Frankrijk

Ten aanzien van ontwikkelingen in Frankrijk op het gebied der medische gymnastiek verschenen enkele korte berichten. In het *Repertorium* staat bijvoorbeeld dat gymnastische oefeningen, een geschikt dieet, wrijvingen, baden, enz. door de medicus Pravaz worden gezien als noodzakelijke toevoegingen bij de behandeling van aandoeningen als tuberculosis, chlorosis, rachitis, abdominale stases, scrofulosis enz. 'door luchtdrukking'.¹³⁴

Enige tijd later wordt in het *Repertorium* een bericht geplaatst over ene Delfraise, die aangeeft dat bij de behandeling van lumbago goed gebruik gemaakt kan worden van de 'inwrijvingen' met bepaalde medicinale zalven.¹³⁵

In de geneeskundige vakbladen blijkt veel aandacht voor de toepassing der gymnastiek in het kinderhospitaal aan de Rue de Sèvres te Parijs. Aan de activi-

teiten van de turnleraar N. Laisné - die door Lings leerling Georgii bekend werd gemaakt met de Zweedse gymnastiek - besteedden we reeds kort aandacht in het eerste hoofdstuk. In het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* in 1852 wordt melding gemaakt van uitmuntende resultaten van Laisné's behandelingen van kinderen lijdende aan 'scrofulosis, zenuwaandoeningen, partiële verlammingen, rachitis, epilepsie en St. Vitus-dans'.¹³⁶

In hetzelfde jaar werd in het *Repertorium* een referaat over een artikel van A. Becquerel (1814-1866) geplaatst, waarin eveneens wordt gewezen op de activiteiten van Laisné.¹³⁷ Deze zou met gymnastische oefeningen een kind lijdende aan Chorea St. Viti binnen een maand genezen hebben. Daarvóór zouden allerlei andere behandelingsmethoden (medicijnen, koude begietingen, warme baden, elektriciteit) hebben gefaald.

Tenslotte kan gewezen worden op een bericht in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1857, waarin een beschrijving is opgenomen van een bezoek van de Berlijnse medicus Berend aan het kinderhospitaal te Parijs.¹³⁸ Deze omschrijft het hospitaal als een 'vrij goed gebouwde gymnastie-school voor ruim 50 kinderen'. Berend zou weinig scoliotische, paralytische of anderszins misvormde kinderen aangetroffen hebben in het gymnastieklokaal. Hij concludeerde hieruit dat de behandeling meer vanuit een medisch dan vanuit orthopedisch oogpunt toegepast werd. De chorea zou worden behandeld (en veel genezen) met de gymnastische geneeswijze volgens Bouvier en J.G.M. Blache (1799-1871) in combinatie met warme en zwavelbaden. Actieve gymnastiek wordt bij dit ziektebeeld niet meteen toegepast; men bereidt de lijdens voor met passieve bewegingen der ledematen, door wrijven en kneden ondersteund, aldus Berend. Laisné zou weliswaar in den geest van de methode van Ling werken, maar het betreft volgens Berend hier toch een 'zeer gewijzigd Zweedsch systeem'.

Over het algemeen gesproken is Berend van mening dat de eigenlijke geneeskundige toepassing der gymnastiek te Parijs nog erg achterlijk is. Hij geeft aan tijdens zijn bezoek aan Parijs enige Franse artsen 'verlicht' te hebben met een aantal facetten uit 'zijn eigen gewijzigde Zweedse methode'. Behalve onkunde bij artsen, zou ook de kwakzalverij op dit gebied volop aanwezig zijn in Parijs. Als voorbeeld hiervan wordt een instituut van ene Priat beschreven:

dat onder de belofte en met het opschrift van 'la régénération de l'homme' meer heeft van een koorddanserspel dan van eene medische inrigting. Hier, zegt hij, vindt men 'ein heilgymnastisches Laienthum in seiner vollsten Absurdität, Charlatanerie an allen Ecken, mit krasser Unwissenheit und Arcanen-krämerei und man kann sich nicht genug darüber wundern, wie in der Mitte der grössen Stadt der Intelligenz, ein solches turnerisches Unwesen, eine wahre turnerische Hetzjagd, bei Trommelschall, gleich wie in der Bude eines Marktschreiers, unter den Augen höchsten ärztlichen Capacitäten geduldet werden könne!¹³⁹

Ander buitenland

Over (of van) andere buitenlandse auteurs treffen we in de medische vakbladen nagenoeg geen (vertaalde) bijdragen aan, waarin over de medische gymnastiek

geschreven wordt.¹⁴⁰ Wel kan in dit verband gewezen worden op een bericht in het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* van 1851 over de ervaringen, die de Duitse medicus Neumann heeft opgedaan in diverse buitenlandse inrichtingen voor medische gymnastiek.¹⁴¹ Deze studiereis geschiedde op last van de Pruisische regering, daar deze voornemens was de heilgymnastiek ook in Pruisen in te voeren. Neumann heeft inrichtingen bezocht te London (van Georgii, Roth en In de Betou/J.W.T. Blundell) en Petersburg (van De Ron), alsmede het CGI te Stockholm (geleid door Branting).

Behoudens dat Neumann aangeeft dat de inrichting van Georgii door verschillende medici uit Europa wordt bezocht, komt de lezer van het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* niet veel te weten over deze inrichtingen. Daarentegen wordt in het artikeltje meer aandacht besteed aan algemene opmerkingen aangaande de heilgymnastiek. Zo omschrijft Neumann de heilgymnastiek als nieuwe tak der geneeskunst, een gebied waar nog veel te doen valt:

Hoe meer men zich met de Heil-Gymnastiek bezig houdt, (...) hoe meer men tot de overtuiging komt, hoe groot het gebied dezer nieuwe tak van de geneeskunde is. Het meeste wat men daarvan nu weet is nog nieuw, het meeste moet nog geheel nieuw bewerkt worden, en zelfs de voorbereidende kennis van eenige andere takken der geneeskundige wetenschap, die men thans op eene zekere hoogte meent te staan, zijn hiervan niet uitgesloten. Zoo heeft de Heil-Gymnastiek bijv. nog behoefte aan eene organische spierleer, die nog naauwelijks in zijne eerste beginselen bestaat. Men heeft tot dusver slechts de verrigtingen der spieren naar physikalische hefboom-wetten getracht te verklaren, maar nog ter naauwernoods heeft men gedacht aan de organische synergie en antagonismus van spieren, die op meer verwijderde gedeelten van het menschelijk ligchaam gelegen zijn, hoe dit een en ander gewijzigd wordt naar de honderdvoudige verschillende houdingen en standen die de mensch aanneemt, of hoe dit een en ander door het werken van helpers kon tegengegaan worden. Daaraan heeft nog naauwelijks één ontleedkundige behalve Ling en zijne scholieren gedacht. Het bestuderen van de werkingen der spieren bij den levenden mensch heeft de 'Heil-Gymnastik' veel nuts bijgebracht, de physiologie tevens verrijkt, en nieuwe hulpmiddelen gegeven tot de erkenning en genezing van onderscheidene ziekten.¹⁴²

Tenslotte deelt Neumann nog mee dat eerdaags Eulenburg en Hjalmar Ling een inrichting c.q. 'gymnastische koerzaal' te Berlijn zullen openen. Hiervan maakten we reeds melding in het eerste hoofdstuk. Vermeldenswaard is dat de redactie van het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* de heilgymnastiek of geneeskundige gymnastiek aan het begin van het bericht omschrijft als 'een nieuwe tak onzer geneeskundige therapie'.

In 1854 verscheen in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* een vertaling van een uittreksel uit een bekroond antwoord op een prijsvraag van C.T. Kierulf.¹⁴³ In zijn antwoord, handelende over de oorzaken en behandeling van de verkrommingen der ruggegraat, wijdt Kierulf aandacht aan behandelingsmethoden als aanwending van keurslijven en andere 'machines', rekbedden, horizontale ligging, 'actieve en passieve gymnastie', elektriciteit en subcutane doorsnijding van spierweefsel. Namen als Delpech en E.F. Lonsdale (?-1857) (actieve gymnastiek), Ling, Branting en Fugglie (passieve gymnastiek) en G.N. Kjölstad (1794-1860)¹⁴⁴ (zelfrichtingsmethode) worden hierbij genoemd. Aan Kjölstads metho-

de wordt verhoudingsgewijs wat meer aandacht besteed. Het beginsel ervan zou zijn dat mensen zich bewust worden van hun houding en de 'juiste' houding waarna de eerste in overeenstemming gebracht dient te worden met de laatste. Kierulf vermoedt echter dat er meer komt kijken bij deze zogenaamde zelfrichtingsmethode, namelijk:

dat de mystische taal, welke K[jö]lsta[d] voert, mede behoort tot zijne methode, terwijl hij daardoor zulk eene magt over den geest zijner kweekelingen verkrijgt, dat deze zich bestendig de hun gegevene voorschriften herinneren en nimmer het regt houden vergeten. De Schrijver [Kierulf] zegt, dat enkele van zijn kweekelingen, nadat zij reeds jaren lang zijne inrichting verlaten hadden, bij het noemen van zijn naam onwillekeurig sidderden, hoewel zij hem anders achtten en lief hadden.¹⁴⁵

De methode van K[jö]lsta[d] zou ten dele gebaseerd zijn op religie en 'voor anderen onduidelijke en zonderlinge gedachten'. Op grond hiervan geeft Kierulf aan dat het voor ontwikkelden van geest - 'zelfs voor geneeskundigen' - dikwijls aan de nodige geschiktheid of tijd ontbreekt om de methode grondig te begrijpen.

2.2.2.2 Nederlandse auteurs en ontwikkelingen

Nederlandse medici en de toepassing van gymnastiek in de geneeskunst

Uit het aantal hierboven aangegeven bijdragen blijkt de toegenomen interesse bij de redacties van de Nederlandse medische vaktijdschriften voor de ontwikkelingen in het buitenland op het gebied van de medische gymnastiek. Weliswaar wordt in deze bijdragen af en toe de mening van de redactie of de recensent gegeven over bepaalde zaken; de meeste informatie is echter afkomstig uit buitenlandse tijdschriften en heeft betrekking op buitenlandse ontwikkelingen. Nog interessanter voor deze studie is het iets te weten te komen over de visie en ervaring van Nederlanders met betrekking tot de een of andere vorm van medische gymnastiek. Dergelijke informatie kan voornamelijk gevonden worden in oorspronkelijke Nederlandse bijdragen in de vaktijdschriften. Er blijkt in de jaren vijftig in vergelijking met de eerste helft van de 19de eeuw gesproken te kunnen worden van een toename van oorspronkelijke artikelen van Nederlandse medici, die expliciet handelen over de (medische) gymnastiek.

In 1852 verscheen in het *Nieuw Praktisch Tijdschrift* de tekst van een voordracht van de Groningse medicus dr. C.U.J. Huber (1795-1878), welke hij in dat jaar hield voor het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen.¹⁴⁶ Onder verwijzing naar (in hoofdstuk 1 reeds behandelde en genoemde) bijdragen van R.G. Rijkens, dr. S.P. Scheltema en het werk van de Duitse luitenant Hugo Rothstein over het gymnastieksysteem van Ling, licht Huber de aanwezigen in over de gunstige uitwerking van gymnastische oefeningen ter genezing en voorkoming van verschillende aandoeningen bij doofstomme

en niet-doofstomme kinderen. Daarbij komt tevens het curatieve en palliatieve nut van de oefeningen bij kwekelingen die 'scheef' zijn aan de orde. Hij wijst in dit kader op het nut van zogenaamde orthopedische instituten waar verkrommingen der ruggegraat en andere orthopedische aandoeningen sedert jaren behandeld worden. Een patiënt zou zich in dergelijke inrichtingen hebben te houden aan een streng regime van leef-, beweeg- en houdingsregels en een passend dieet, al dan niet aangevuld met medicijnen. Tevens zouden daar passende gymnastische oefeningen worden aangewend. Als voorbeeld van zo'n instituut noemt Huber 'dat bij 's-Gravenhage'.¹⁴⁷ Hier zou een ernstig misvormde vrouw uit de hogere stand twee jaar lang behandeld zijn met een uitstekend resultaat.

Overtuigd van het nut ervan, heeft Huber weten te bewerkstelligen dat vanaf het begin het jaar 1851 op een meer uitgebreide en stelselmatige wijze onderwijs in de gymnastiek werd gegeven in het - in 1790 opgerichte¹⁴⁸ - Instituut voor doofstommen. Op het moment van de lezing (januari 1852) zou er zelfs een apart lokaal voor ingericht zijn met de noodzakelijkste werktuigen. Het gymnastiekonderwijs werd gegeven door de onderwijzer N. Rijkens (mogelijk familie van de Groningse onderwijzer R.G. Rijkens).

De invloed van oprukkende natuurwetenschappen in de geneeskunde blijkt enigszins uit het relaas van Huber, wanneer hij aangeeft dat lengte, gewicht en kracht van alle kwekelingen van het instituut bij aanvang van de gymnastieklessen zijn gemeten. Ofschoon het nog te vroeg was voor conclusies omtrent de effectiviteit van de gymnastieklessen (aan de hand van genoemde criteria gemeten), waren de voorlopige resultaten volgens Huber bemoedigend. Hij hoopt op gunstige uitkomsten zodat de hoge kosten, die met de invoering van het onderwijs gepaard zijn gegaan, niet voor niets zijn gemaakt.

In 1852 verscheen er voor de tweede maal een artikel over de kinesithérapie van de hand van de hygiënist Bosman Tresling uit Winschoten.¹⁴⁹ Baseerde hij in 1849 zijn artikel op de werken van Lings leerling Georgii en Rothstein, nu benut hij daartoe de werken van de medici Neumann¹⁵⁰, Schreber¹⁵¹ en Eulenburg¹⁵². Zij worden evenals Ling en zijn leerlingen aangeduid als 'kinesitherapeuten'. Aanleiding voor zijn publikatie zijn bovengenoemde werken en de uitlatingen van buitenlandse medici als M.C. Retzius (1795-1871), M.H. Romberg (1795-1873) en H.E. Richter (1808-1876) ten gunste van deze therapievorm. Bovendien zou de heilgymnastiek met name in Duitsland oprukken. Behalve in Stockholm (Branting), London (Georgii), Petersburg (De Ron) zouden in vrijwel alle hoofdsteden in Duitsland dergelijke inrichtingen opgericht zijn. Hij maakt in dit verband bijvoorbeeld melding van dr. G. Ross (1818-1861), die te Altona een nieuwe orthopedische inrichting heeft geopend en Lings medische gymnastiek toepast bij de behandeling.

Uitgebreid gaat Bosman Tresling in op de onderverdeling in het gymnastiekstelsel van Ling in actieve, half-actieve en passieve bewegingen en op de fasering van een beweging van een uitgangspositie, via punten van doorgang tot een eindpositie. Aan de hand van verschillende - veelal Duitse - werken wordt de invloed van de diverse oefeningen op de werking van diverse organen aangege-

ven. Daarbij wijst hij ook op de opwekking van een zogenaamde 'reflexie-verrichting' van het ruggemerg door actieve spierbewegingen van romp en ledematen. Hierdoor zou een inwerking op inwendige organen plaatshebben.

Evenals in zijn artikel in 1849 besteedt Bosman Tresling veel aandacht aan de zogenaamde passieve bewegingen in Lings systeem, de werking die eraan kan worden toegeschreven en de indicaties die ervoor gelden. Vele vormen van massage komen hierbij aan de orde, zoals drukkingen en knedingen ('Walkung' en 'Sägung'), kloppingen ('Punktirung'), schuddingen ('Punkterschütterung'), wrijvingen, bestrijkingen en slaan ('Hackung', 'Klatschung' en 'Pochung'). Ling en zijn leerlingen c.q. navolgingen maken bij de genezing van ziekten bijna uitsluitend gebruik van half-actieve en passieve bewegingen. Dit in tegenstelling tot Schreber, die zich meer toelegt op actieve oefeningen, aldus Bosman Tresling.

Voordat hij ingaat op het indicatiegebied voor Lings gymnastiek, geeft hij aan dat hij slechts dat in zijn artikel weergeeft, wat gevonden kan worden in de literatuur. Hij wil hiermee onderstrepen dat hij geen waardeoordeel hieraangaande heeft gegeven, want, zo schrijft hij, bij het opkomen van een nieuwe geneeswijze komt het niet zelden voor dat men het vermogen ervan te hoog aanslaat. Men zou met grote ophef de mooiste resultaten verkondigd, en wellicht de minder gelukkige resultaten verzwegen kunnen hebben. In dat verband wijst hij op de door verschillende auteurs gegeven lange lijst van chronische aandoeningen, waarop praktisch geen enkele wordt gemist: allen zouden gelukkig kunnen worden behandeld. Ook uitlatingen van Branting, Georgii, Rothstein en vooral Neumann, waarin verkondigd wordt dat de kinesitherapie de tot dan toe bestaande geneeswijzen ver overtreft, lijken Bosman Tresling te voorbarig. Om aan te geven dat enige nuancering over de effectiviteit van de kinesitherapie op zijn plaats is, haalt hij verschillende citaten aan van onder andere Schreber en Eulenburg.

Diverse chronische ziekten zouden zeer goed reageren op behandeling. Naast 'chlorosis, scrophelen en verouderde onderbuiksziekten (obstructio alvi), enz.', wordt de klasse der 'neurosen' genoemd. Hieronder wordt verstaan: 'spiervlammingen (als gevolg van centrale of perifere oorzaak), stuipen, epilepsie, chorea St. Viti, hypochondrie en hysterie'. Ook orthopedische aandoeningen (zoals horrelvoeten, borstkasmisvormingen, contracturen en vooral de ruggegraatsverkommingen) komen volgens de literatuur voor een heilgymnastische behandeling in aanmerking. Sterker nog, de heilgymnastiek zou hier zelfs de meest treffende uitkomsten bieden:

Hebben zich de gewone gymnastische oefeningen reeds dikwijls ten hoogste heilzaam betoond tot verbetering en herstelling van misvormingen en wanstalligheden aan onderscheidene lichaamsdeelen, dan laat zich reeds a priori vermoeden, wat er in dezen kan worden verwacht van eene gymnastiek, die geheel rust op anatomisch-physiologische gronden. De uitstekende mannen der kunst, die zich vooral met dezen tak der wetenschap bezig houden, denken daaromtrent bijna eenstemmig, en in de orthopaedische inrichtingen van Duitschland heeft men daarom de Zweedsche gymnastiek vrijwel algemeen in meerdere of mindere mate ingevoerd. De geneesmethode, die tot nu toe werd gevolgd en die hoofdzakelijk bestond in het aanwenden van verschillende werktuigen en uitrekkingstoestellen, beantwoordde niet alleen gebrekkig aan het beoogde doel, maar werkte dikwijls zelfs ten nadeele.¹⁵³

Ten aanzien van de toestelbehandeling in de orthopedie haalt Bosman Tresling nog afkeurende uitlatingen aan van de Duitse heelkundigen Dieffenbach en Stromeyer. Volgens de laatste heeft de orthopedie waarschijnlijk veel prestige ingeboet door zich steeds te vertonen in gezelschap van de 'Mechanik'. Hij zou de hoop hebben uitgesproken dat zij met de 'Physiologie' als begeleidster weer meer aanzien zal krijgen.

Bosman Tresling wijst herhaalde malen op de participatie van gymnastische assistenten die òfwel een patiënt fixeren bij de uitvoering van een bepaalde beweging, òfwel weerstand geven aan een beweging van een patiënt (actief-passieve beweging), òfwel een beweging uitvoeren die een patiënt dient tegen te werken (passief-actieve beweging). Uitdrukkelijk wordt hier het woord participatie gebruikt. In hoeverre deze gymnastische assistenten de behandeling met of zonder kinesitherapeut uitvoerden, wordt niet geheel duidelijk in het artikel. Vermoedelijk speelden de assistenten een grote rol bij de behandeling: de 'kinesitherapeut' lijkt een voorschrift voor een behandeling te hebben geven, die de assistenten moesten uitvoeren:

Tot het uitvoeren van die bewegingen behoeft men goed onderwezene en naauwgezette assistenten. Het gevolg der behandeling hangt even goed af van de zorg en de naauwkeurigheid, waarmede het voorschrift der bewegingen wordt uitgevoerd, als van de juistheid van het voorschrift zelve. De bijzondere plaatsing of ligging des lijdens, de vaste en onbewegelijke bevestiging door assistenten van lichaamsdeelen, die niet mogen worden gebruikt, het afmeten der aan te wenden kracht, de rythmus, het getal en de uitgebreidheid der bewegingen, de inachtneming der rustpunten zijn van groote beteekenis, om plaatselijk juist in te werken, door eene overmaat van kracht niet te schaden, door eene te geringe kracht niet indifferent te blijven.¹⁵⁴

In het citaat en in de rest van het artikel wordt meerdere malen gesproken van de belangrijkheid van goed onderwezene en nauwgezette assistenten. Onduidelijkheid blijft echter omtrent de uitvoering van de medische gymnastiek. Soms wordt namelijk de kinesitherapeut, de geneesheer en zelfs 'een zeker iemand' door Bosman Tresling genoemd als uitvoerder van de oefeningen, dan weer schrijft hij alleen over assistenten. Op basis van de door hem weergegeven bronnen, komt hij met de volgende opmerkingen aangaande de kennis en kunde, waarover de kinesitherapeut dient te beschikken:

De gymnastische behandeling der veelvuldige misvormingen en wanstalligheden, die aan verschillende deelen des lichaams kunnen voorkomen, vereischen over het algemeen eene veel omvattende en uitgebreide kennis. In de eerste plaats dient men zich bezig te houden met het opsporen der oorzaken, die tot die afwijkingen van den normalen toestand aanleiding hebben gegeven, en zoo deze nog mogten bestaan of voortwerken, moet men ze door hygienische en therapeutische middelen trachten weg te nemen en het ziekelijk ligchaamsgestel verbeteren en versterken, alles met inachtneming der individuële omstandigheden. Eerst dan begint de taak der eigenlijke orthopaedie, die evenwel dikwijls nog door chirurgische operatiën moet worden ondersteund. Maar dan ook is de Lingsche behandeling op hare plaats en levert de schitterendste resultaten. (...) In de eerste plaats dient men zich [bij scoliosis behandeling] dus door het naauwkeurigst onderzoek te vergewissen, op welke plaats van den rug, of in welke spiergroep een plus of minus van energie aanwezig is, en in de tweede plaats behoort men eene naauwkeuri-

ge kennis te bezitten van de bijzondere gymnastische bewegingen, die in het gegeven geval zijn aangewezen. Tot het laatste is het volstrekt noodig, dat men met den spiertoestel en de wijze van werken zóó volkomen bekend is, dat men zich telkens rekenschap kan geven welke spier of spiergroep bij iedere gymnastische oefening voornamelijk werkzaam is. (...) Slechts door eene volkomene kennis van de menigvuldigheid en onbegrensde verscheidenheid der gymnastische bewegingen, gepaard aan eene innige vertrouwdheid met den bouw van het menschelijk lichaam en met de wetten van statica en mechanica, die het beheerschen, wordt men in staat gesteld om in ieder bijzonder geval steeds den regten weg te treffen.¹⁵⁵

Het bovenstaande citaat impliceert dat de ideale beoefenaar der medische gymnastiek volgens Bosman Tresling zowel een goed onderlegd medicus als een goed onderlegd gymnastiekonderwijzer zou moeten zijn.

Niet alleen door individuele medici, zoals Bosman Tresling, maar ook in verenigingsverband wordt er meer aandacht besteed aan de medische gymnastiek. Dit bleek al in 1850 toen een commissie van de Utrechtse afdeling der NMG een rapport vervaardigde over Euler en in 1852 toen Huber een voordracht hield voor het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen over (medische) gymnastiek bij (niet-)doofstomme kinderen. In de vergadering van de Geneeskundige Kring te Amsterdam op 29 augustus 1853 werd eveneens aandacht besteed aan dit onderwerp. De Amsterdamse medicus en hygiënist dr. H. van Cappelle behandelde hier namens de commissie voor speciële pathologie en therapie van de kring het onderwerp *De Kinesithérapie*. Deze voordracht is in twee delen opgenomen in het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* in 1853.¹⁵⁶

In zijn voordracht begint hij met de constatering dat reeds bij de Grieken de gymnastiek als een belangrijk deel der opvoeding werd beschouwd en bovendien werd opgenomen in de geneeskunde van die tijd. Na een periode van verwaarlozing, zou deze vorm van geneeskunst pas weer in de 19de eeuw herontdekt zijn. Hij wijst op het onderscheid tussen de 'gewone' gymnastiek, waaronder hij het 'turnen der Duitschers' verstaat (springen, klimmen, klauteren, enz.) en de 'heilgymnastiek', 'geneeskundige gymnastiek', 'Lingsche of Zweedsche gymnastiek' of 'kinesithérapie'. Heilgymnastiek en gymnastiek zouden in naam iets gemeenschappelijks hebben doch verder niets. Gymnastiek heeft slechts tot doel het bevorderen van kracht, vlugheid en harding van het lichaam, en deze doelen dienen door de beoefenaar op een actieve wijze bereikt te worden, aldus Van Cappelle. De hoofdgedachte van Ling bij de geneeskundige gymnastiek is daarentegen volgens hem:

dat men door naar willekeur van den arts voortgebrachte [sic!], en dikwijls herhaalde bewegingen eenen krachtigen invloed kan uitoefenen op de bewogen spiergroepen zelve, op den vorm der beenderen, waaraan zij zich vasthechten en op dien beenige holten des lichaams, alsmede op de peripherische zenuwen en secundair op het vaatstelsel.¹⁵⁷

Ling en de zijnen hebben deze hoofdgedachte uitgewerkt tot een omvangrijk 'wetenschappelijk' systeem dat ondertussen in vele boekdelen beschreven staat, aldus Van Cappelle. Deze uitgebreidheid van de kinesithérapie zou de oorzaak

zijn van het feit dat de bestudering van deze methode weinig aantrekkelijk bezit, zeker wanneer het slechts geschiedt vanuit boeken en niet vanuit de ervaringen in de 'Cursaal'. Ook de 'onbehagelijke terminologie' zou voor een beginner grote moeilijkheden opleveren.

Evenals Bosman Tresling in zijn artikelen, geeft Van Cappelle een korte beschrijving van het leven en werken van 'de grondlegger der geneeskundige gymnastiek' P.H. Ling. Voorts besteedt hij aandacht aan het Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm en de inrichtingen die later door Lings leerlingen (Georgii, De Ron) en volgelingen in het buitenland (Neumann, Eulenburg) zijn gesticht, en noemt hij de aandoeningen waarbij de heilgymnastiek volgens de literatuur toegepast zou kunnen worden. Ten aanzien van de uitvoering van de heilgymnastiek lijkt Van Cappelle (de commissie) dezelfde ideeën te koesteren als Bosman Tresling:

Wanneer zich iemand ter behandeling aangemeld heeft en de kinesitherapeut, na eene diagnosis gemaakt te hebben, zijn geneesplan heeft vastgesteld, geeft hij een gymnastisch recept aan den lijder, bestaande uit de formules, (...) welke door den gymnast worden uitgevoerd. De kinesitherapeut bewaakt de behandeling en maakt de noodige verandering in deze recepten, wanneer die door den toestand van den lijder wordt vereischt.¹⁵⁸

Een en ander impliceert volgens Van Cappelle dat zowel de 'kinesitherapeut' als de 'gymnast of helper' aan bepaalde eisen dienen te voldoen. Van de eerste wordt een grote scherpzinnigheid vereist om die bewegingen te verordenen, die in staat zijn genezing teweeg te brengen. De laatste blijkt geen hersenloze opdrachttuivoerder te kunnen zijn, maar dient over een grote technische bekwaamheid te beschikken. Het spreekt vanzelf, aldus Van Cappelle, dat van deze 'technische kunstvaardigheid van de gymnasten' veel voor het welslagen van de kuur afhangt. Volgens hem beweerde Eulenburg zelfs, dat men zich onmogelijk een volkomen helder denkbeeld van de kinesitherapie en de verrassende uitwerkingen van deze bewegingen kan vormen zonder er ooggetuige van geweest te zijn, of zelfs zonder 'onder de leiding van een ervaren gymnast' enige bewegingen gemaakt en gevoeld te hebben.¹⁵⁹ Ook een goede lichamelijke conditie lijkt tot de vereisten van een goed gymnast te behoren. De uitoefening van de heilgymnastiek vergt volgens Van Cappelle namelijk veel inspanning en moet lange tijd achter elkaar elke dag herhaald worden teneinde enige verandering in chronische ziekte toestanden teweeg te brengen.

Van Cappelle wijst evenals Bosman Tresling op het feit dat de kinesitherapie door haar bewonderaars veelal boven haar waarde wordt geschat, zoals zo vaak geschiedt met nieuwe ontdekkingen en ontwikkelingen. Ook Neumann zou zich hiervan niet vrij weten te houden. Eulenburg, een andere grote Duitse volgeling van Ling, betreurt echter de overdrijving waarmee de laatste tijd de heilgymnastiek door enthousiaste bewonderaars ten hemel is verheven, aldus Van Cappelle. Hierdoor zouden 'aan de behoudende partij wapenen in de handen zijn gegeven, om de gehele Lingse gymnastiek te bestrijden' (sic!). De commissie meent echter nog verder te moeten gaan. Volgens haar valt het te betreuren dat er een afzonderlijke naam van kinesiterapie is toegevoegd aan de 'helaas reeds bestaande

homoeopathie, allopathie, hydrotherapie, enz.' Men had er wijzer aan gedaan door in de handboeken voor algemene therapie een hoofdstuk te voegen over de spierbeweging als geneesmiddel.

Ten aanzien van de toekomst van de heilgymnastiek in Nederland stelt Van Cappelle dat 'als de zaak goed is', ook in ons land de spierbeweging als geneesmiddel meer en meer in haar waarde zal worden gekend en gebezigd. Eerst dan zal zij een oordeel kunnen uitspreken over deze therapievorm. Om te bepalen of 'de zaak goed is', acht de commissie een bedaard onderzoek noodzakelijk. Men realiseert zich daarbij wel dat - zolang het ontbreekt aan praktisch in de Lingse gymnastiek geofende geneesheren en aan gymnasten, die in het technisch gedeelte bekwaam zijn - aan dit onderzoek moeilijkheden zijn verbonden.¹⁶⁰

De leden van de commissie geven overigens aan zelf geen praktische onderzinking met Lings gymnastiek te hebben opgedaan. De voordracht over het rapport van de commissie eindigt met de aanbeveling van de studie der kinesithérapie aan hen, die zich in de gelegenheid bevinden hare uitwerking ook praktisch te onderzoeken!

De hygiënist Van Cappelle zou zich in de komende tijd nog onderscheiden door zijn grote inspanningen op het gebied van de gymnastiek. We zullen hem in dit verband nog verschillende malen tegenkomen in de tekst. Wellicht dat zijn affiniteit voor de (medische) gymnastiek te maken heeft met het feit dat óók hij (vgl. Schroeder van der Kolk en Donkersloot) banden had met het krankzinnigenwezen in Nederland. Van Cappelle staat, evenals de hygiënist C.P. Pous Koolhaas, bovendien bekend als een schoolhygiënist, die zich in de loop van de jaren zestig meer ging bezighouden met onderzoek naar de erbarmelijke toestanden op de scholen.¹⁶¹ Ter afsluiting van deze korte uitwijding over zijn persoon zij nog vermeld dat Van Cappelle in dit decennium van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (!) een gouden medaille ontving voor zijn werk *Leven en Gezond zijn. Volksboek voor de school en het huisgezin* (1857).¹⁶²

In de jaren vijftig zien we dat Nederlandse medici, behalve zich theoretisch te oriënteren op het gebied van de medische gymnastiek, ook studiebezoeken gaan afleggen in het buitenland. Eén van hen is de 'badarts' dr. P.M. Mess (1816-1891). Van zijn hand verscheen in 1854 een artikel in het *Tijdschrift van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* waarin zijn ervaringen tijdens zijn bezoek aan diverse inrichtingen in Duitsland staan opgetekend.¹⁶³

In het artikel, dat de titel draagt "Iets over de practische geneeskundige school te Berlijn", wordt ondermeer vrij uitgebreid ingegaan op 'geneeskundige inrichtingen' waar men zich uitsluitend door middel van lichaamsoefeningen toelegt op de genezing van verkrommingen en inwendige ziekten.¹⁶⁴ Deze lichaamsoefeningen worden door hem aangeduid met 'geneeskundige gymnastiek, kinesiatric en kinesithérapie'. Hij beschrijft de tegenstelling tussen voorstanders der kinesiatric en hoofden van gymnastisch-orthopedische inrichtingen. De laatsten zouden de deformiteiten slechts behandelen met werktuigen en/of door de patiënten te

laten liggen. Na één inrichting van beide partijen te hebben gezien - die van dr. A.C. Neumann en dr. H.W. Berend - zou Mess genoegzaam op de hoogte zijn: 'het zou tijdverlies zijn om er nog meerdere te bezoeken'.

Mess schrijft dat Neumann de 'zoogenaamde gemodificeerde Linksche [sic] of Zweedsche gymnastiek' toepast bij allerhande aandoeningen. De resultaten van deze soms maanden- of jarenlange behandelingen zijn volgens Mess gunstig te noemen. Mess' conclusie is evenwel dat met name Neumann de werking der geneeskundige gymnastiek enorm overschat. De door hem bezochte inrichtingen te Dresden en Leipzig¹⁶⁵ zouden een betere indruk hebben gemaakt; daar was men realistischer over de effectiviteit van deze therapie bij verschillende aandoeningen. Aan het eind van zijn beschouwingen over de Berlijnse inrichtingen zegt Mess:

Inderdaad verdient deze zoogenaamde *Heil-gymnastiek* niet die veroordeeling, die zij van den kant der orthopedisten ondergaat, zelfs zagen wij in de orthopedische inrichting van Berend de beginselen der Zweedsche gymnastiek voor een gedeelte toegepast, niettegenstaande hij zich zeer ongunstig over zijne tegenstanders uitlaat, even als deze zijne orthopedische behandelingen veroordeelen. Ofschoon wij overtuigd zijn, dat niet alle difformiteiten langs den gymnastischen weg genezen kunnen worden, zoo weet ieder evenzeer, dat in die gevallen, waarin het houden van het ligchaam in zamengestelde werktuigen, het langdurig liggen op rekbedden enz. wordt aangewend, even veel of weinig verbetering, of op zijn zeldzaamst genomen genezing volgt, en wanneer deze al volgen moge door een langdurig voortzetten der kuur, dit alsdan dikwijls plaats heeft, ten koste van de algemene gezondheid van het individu.¹⁶⁶

Het is opmerkelijk te noemen dat deze 'badarts' uit Scheveningen in zijn artikel relatief veel aandacht besteedde aan de medische gymnastiek. Wellicht dat hij vanwege zijn functie als 'dirigerend badarts van de Zeebadinrichting te Scheveningen' vertrouwd was met verschillende vormen van 'natuurgeneeswijzen'. Wellicht speelt hierin ook mee dat de schoonvader van Mess de badarts J.F. d'Aumerie! was; de laatste werd in het vorige hoofdstuk in verband gebracht met de activiteiten van J.G. Heine ('bultenpaleis').

Als laatste in de rij auteurs, die expliciet schrijven over de medische gymnastiek in de jaren vijftig, wordt hier nog gewezen op de hygiënist Allebé. Deze medicus uit Amsterdam was zéér actief op het gebied van de medische gymnastiek. We zullen hem nog vele malen tegenkomen in deze studie. Allebé kwam in 1857 in de eerste jaargang van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* met een uitgebreide boekbespreking van maar liefst zeven werken van de Duitse medicus Schreber.¹⁶⁷ Schreber stond sinds 1844 aan het hoofd van een orthopedische geneesinrichting te Leipzig en wordt door Allebé omschreven als een man die 'een eervolle plaats inneemt onder de vertegenwoordigers van de Duitse geneesgymnastiek'.

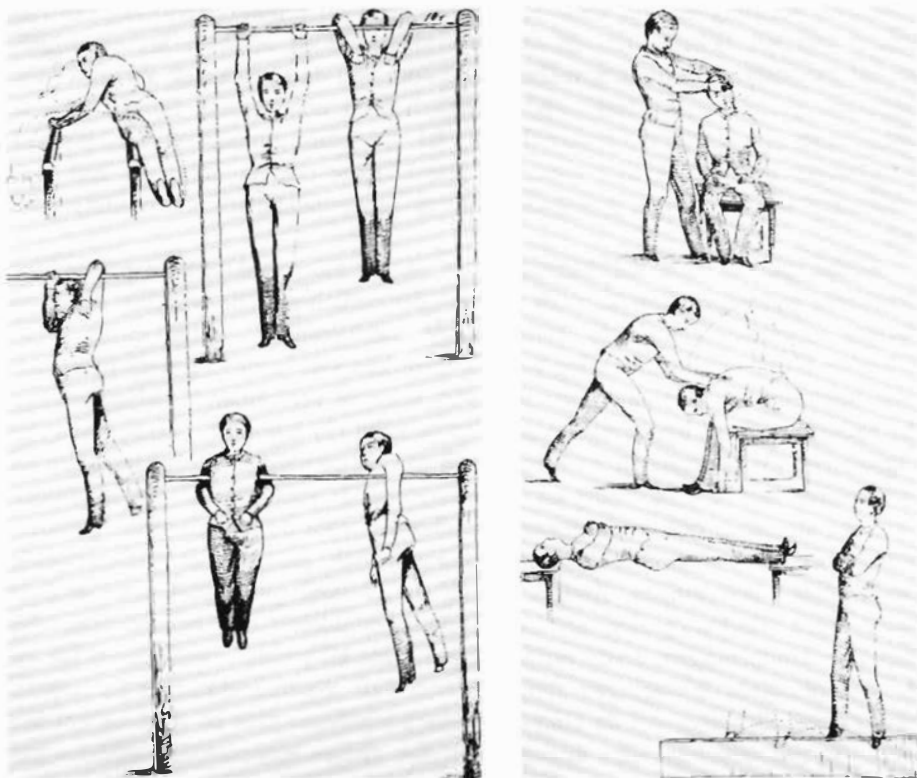
In de boekbespreking wordt veel aandacht besteed aan Schrebers werk *Kinesiatrik oder die Gymnastische Heilmethode, für Aerzte und gebildete Nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt* (1852). Hierin stelt Schreber dat de geneesgymnastiek haar ontstaan niet is verschuldigd aan willekeurig ondernemen nasporingen of aan het toeval, maar aan historische noodzakelijkheid:

'rusteloos voortjagende ontwikkeling van de geest bij een verwaarloosde ontwikkeling van het lichaam zou de behoefte hebben doen ontstaan het verzuimde zoveel mogelijk weer goed te maken'. Hierdoor zou de gymnastiek als ontwikkelings- en gezondheidsmiddel zich verbreid hebben door geheel Europa en ook opgenomen zijn in het therapeutisch arsenaal. De geneesgymnastiek verschilt van de gewone gymnastiek niet alleen in graad, maar ook in aard: zij zou zich verhouden tot de gewone gymnastiek als een geneesmiddel tot een voedingsmiddel.

Allebé gaat in zijn boekbespreking in op de meer praktische aspecten van Schrebers geneesgymnastiek, zoals de aard der oefeningen, de werking ervan op diverse orgaansystemen, de behandelbare aandoeningen, enige casus, enz. Schreber blijkt in zijn inrichting gebruik te maken van 'actieve genees-gymnastische bewegingen', met en zonder toestellen voor de verschillende lichaamsdelen. Zo onderscheidt hij bewegingen voor: (1) de hals; (2) schouder-, arm-, borst- en rugspieren; (3) buikspieren en beenspieren aan de voorzijde; (4) lendespieren en beenspieren aan de achterzijde; en (5) spieren van de voet. De oefeningen zouden over het algemeen ook in de gewone handboeken voor de pedagogische gymnastiek voorkomen. Schreber gebruikt daarnaast ook passieve en gedupliceerde (weerstands-) bewegingen. Anders dan bij de Zweedse gymnastiek worden deze bewegingen slechts gezien als ondersteuningsmiddelen der behandeling. Bij bepaalde aandoeningen, zoals verlammingen, past hij passieve oefeningen toe en de gedupliceerde bewegingen fungeren soms als voorbereiding op de actieve bewegingen. Schreber wil de kinesiatiek niet als panacee zien en wijst op het feit dat zij in een aantal gevallen in combinatie met andere behandelingsmethoden pas haar volle waarde en kracht toont. De gehanteerde terminologie en de tekeningen in Schrebers werk zouden veel duidelijker zijn dan in andere, gelijksoortige werken en derhalve zou Schrebers methode zich makkelijker tot studie lenen.

Ook het werk *Aerztliche Zimmer-Gymnastik oder Darstellung und Anwendung der unmittelbaren Heilgymnastische Bewegungen, für jedes Alter und Geschlecht* (derde bijgewerkte druk uit 1857) en de vertaling in het Nederlands *Geneeskundige Kamer-Gymnastie of voorbehoedende en genezende lichaamsbewegingen* van dr. F.A.C. Waitz (1798-?) uit 1857¹⁶⁸ worden uitgebreid aan de orde gesteld. Onder andere zijn in het werk algemene beschouwingen over de geneesgymnastiek opgenomen en wordt er aandacht besteed aan de soorten en wijzen van uitvoering van de oefeningen bij verschillende ziekte toestanden. Opvallend is dat Schreber onder de geneesgymnastiek zowel de genezende (met een curatief effect) als de voorbehoedende gymnastiek (met een preventief effect) verstaat. Allebé besluit zijn boekbespreking met enige concluderende opmerkingen:

Referent]. Schreber's geneesbewegingen eens en andermaal persoonlijk uitgevoerd en onder zijn oog door leerlingen der Amsterdamsche Gymnastiekschool bij herhaling hebbende laten verrigten, meent nu te mogen verzekeren dat zij - zoo verre het *hygieinische oogmerken* geldt - in onze spier- en zenuwzwakke eeuw, *onverdeelde aanbeveling* verdienen. Wat het *therapeutisch effect* bij toepassing op bijzondere *ziektetoestanden* betreft, daarover wil Referent] hier liefst geen stellig oordeel uitspreken, omdat hij nog niet op grond van ervaring zou kunnen oordeelen.¹⁶⁹

Afb. 13. Enige oefeningen voorkomend in het boek 'Kinesiatrik oder die Gymnastische Heilmethode, für Ärzte und gebildete Nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt' (1852) van Daniël Gottlob Moritz Schreiber (1808-1861).

Niet alleen op theoretische gronden meent hij echter te kunnen stellen dat bij een aantal aandoeningen behandelingen met de gymnastiek effect kunnen sorteren:

Wat de eigenlijke *genesgymnastiek* betreft, hetzij Zweedsche hetzij Duitsche, zij worde *kinesitherapie* of wel *kinesiatrik* geheeten, zij schijnt ons toe nog verre van rijp te zijn voor beslissende waardeering en onherroepelijke beoordeeling. Voorshands moge de uitspraak van Dr. von Russdorf gelden: 'es ist nur gewiss, dass trotz aller Gymnastik, wenn auch die ganze Welt, wie von Oberons Horn gerührt, von gymnastischer Wüth ergriffen wäre, die Krankheiten immer mit ganz beträchtlicher Kraft fortbestehen würden; jedoch die *constitutionellen Leiden, die chronische Gebrechen, welche eigentlich das Siechtum der Generationen verursachen, könnten durch Gymnastik, bei uns so gut als vormals bei den Griechen, ausserordentlich vermindert werden.*'¹⁷⁰

Behalve bovengenoemde bijdragen, waarin doorgaans meer algemene informatie wordt verstrekt over (de toepassing van) de medische gymnastiek, verschenen er in dit decennium ook artikelen waarin meer specifiek ingegaan wordt op een

behandeling van een afwijking van (een deel van) het bewegingsapparaat of een nabehandeling na een orthopedische operatie. Uit nader onderzoek bleek dat in deze bijdragen de aandacht voor de medische gymnastiek als behandelingsalternatief voor bijvoorbeeld operaties en allerlei 'rek-, trek- en steunmachines' uiterst gering is geweest.¹⁷¹

Nederlandse medici en de gymnastiek als onderdeel van de opvoeding

In de loop van de jaren vijftig kan men in de medische tijdschriften ontwaren dat medici - met name medici uit de groep der hygiënisten - zich meer gaan bezighouden met de gymnastiek als belangrijk onderdeel van de opvoeding. Vele publikaties getuigen van een grote activiteit op dit gebied.¹⁷² Steeds vaker wordt gesteld dat men hiermee onder andere de fysieke conditie van de jeugd kan verbeteren.

Dit komt bijvoorbeeld treffend naar voren in een artikel van de redactie van de *Geneeskundige Courant* (Donkersloot) in januari 1856 handelende 'over het aandeel der geneeskunst in het opvoeden en onderwijzen der jeugd'.¹⁷³ Hierin wordt betoogd dat de geneesheer een onmisbaar bondgenoot van de pedagoog moet zijn om het onderwijs van de laatste vruchtbaar te maken. Tevens wordt benadrukt, dat een behoorlijke waardering van de somatische toestand van de kwekelingen noodzakelijk is om pogingen deze verstandelijk te ontwikkelen en te vormen succesvol te laten zijn. Ter ondersteuning van het pleidooi beroept men zich op de leus 'mens sana in corpore sano'. Volgens de redactie zou er geen enkele school of instituut mogen zijn, waaraan niet een arts verbonden is om de pedagoog met raad terzijde te staan in gevallen van morele of psychische ziekte. Alleen de eerste kan volgens de redactie bepalen of er in een bepaald geval sprake is van onvermogen of onwil, van kwaadwilligheid of ziekte.

In de gehanteerde argumenten herkennen we het streven van de hygiënisten om door tussenkomst van een moderne medische stand te komen tot een verbetering van de volksgezondheid en daarmee een verbetering en vooruitgang van de maatschappij. Twee jaar eerder verscheen een bericht in de *Geneeskundige Courant* met waarschijnlijk dezelfde achterliggende gedachte.¹⁷⁴ In dat artikel wordt de aandacht gevraagd voor regelingen op het gebied van het onderwijs in de gymnastiek op de lagere, middelbare en hogere scholen in Frankrijk. Als aanleidingen voor het plaatsen van het bericht worden genoemd de toenemende overtuiging dat de gymnastiek een krachtig middel is voor de fysieke opvoeding van het aankomend geslacht en de uitbreiding die deze tak van onderwijs op Nederlandse scholen heeft gekregen. Het wordt van belang geacht dat men op de hoogte is hoezeer de opvoeding en de lichamelijke ontwikkeling van de aanstaande staatsburgers de regering in Frankrijk ter harte gaat en welke regelingen deze regering op dit gebied heeft getroffen. Mogelijk werd dit artikel geplaatst met het doel propaganda te maken voor de invoering van de gymnastiek op de scholen: op dat moment hebben namelijk voorbereidingen plaats voor de herziening van de lager onderwijswet.¹⁷⁵

Afb. 14. Drie medici-hygiënisten die zich hebben ingezet voor een verbetering van de omstandigheden op het gebied van de lichamelijke opvoeding in ons land. Tevens lieten zij zich meerdere malen uit over de medische gymnastiek. V.l.n.r. Gerard Arnold Nicolaas Allebé (1810-1892), Douwe Lubach (1815-1902) en Hermanus van Cappelle (1825-1890).

Hieronder zal een aantal bijdragen van medici aan de orde worden gesteld, waaruit de toegenomen aandacht blijkt voor de kunstmatige, al dan niet met een geneeskundig doel toegepaste lichaams oefeningen. Allebé besteedt in 1857 in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in de rubriek 'hygiëne en diaetetica' uitgebreid aandacht aan een tweetal werken over gymnastiek voor meisjes en vrouwen, geschreven door de turnleraar M. Kloss (1818-1881), 'Director der Königlichen Sachsischen Turnlehrerbildungs-Anstalt' te Dresden.¹⁷⁶ In tegenstelling tot een groot deel van het publiek bestaat er bij Allebé geen twijfel over het nut van kunstmatige lichaams oefeningen voor meisjes en vrouwen.¹⁷⁷ Zijns inziens leert de ondervinding dat ziekte (waaronder ruggegraatsverkrummingen) en ziekelijkheid veelal het gevolg zijn van een verwaarloosde lichamelijke opvoeding: bewegingszenuwen en spieren zijn werkloos gebleven en er heeft een overprikkeling van de hersenen en gevoelszenuwen plaats gehad. Dit zou vooral voorkomen bij meisjes in de grote steden, daar hier de gelegenheid tot 'bewegings-spielen' in de openlucht ontbreekt. Allebé constateert het ontbreken van goede handleidingen op het gebied van de (meisjes)gymnastiek en pleit voor gedegen vertalingen van werken als dat van Kloss.

Het eerste boek *Die weibliche Turnkunst, ein Bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit und Anmuth des Frauengeschlechts. Für Eltern, Lehrer und Erzieherinnen* (1855) acht hij het meest volledige handboek voor de vrouwelijke gymnastiek ooit verschenen. Uit de boekbespreking blijkt dat Kloss de gymnas-

tiemethode van Spiesz hanteert, hier en daar gecombineerd met oefeningen ontleend aan de Zweedse gymnastiek. Het tweede boek *Weibliche Hausgymnastik, eine leicht verständliche in Haus und Zimmer ausführbare Selbstanweisung zu gesundheitsgemässer und heilkräftiger Körperübung, als Beitrag zur Gesundheitslehre für das weibliche Geschlecht aller Altersstufen* (1856) krijgt eveneens een goede beoordeling. Het is een afgeleide van het eerstgenoemde werk en wordt gezien als een soort 'kamergymnastiek'-boekje. Het laatste hoofdstuk van dit werkje bevat een opgaaf van gymnastische oefeningen tegen bepaalde ziekte-toestanden. Hiertegen ageert Allebé. Kloss zou zich hier op een gebied wagen, waarop 'hij toont een vreemdeling te zijn'. Gymnastiek als geneesmiddel is volgens hem niet op zijn plaats in een werkje over kamergymnastiek, want een populaire bewerking der geneeskundige gymnastiek zou - zelfs door een expert als bijvoorbeeld de medicus D.G.M. Schreber geschreven - aanleiding kunnen geven tot misgrepen en tot het verzuimen van een meer adequate behandeling.

De toenemende aandacht van medici voor de gymnastiek als wezenlijk onderdeel in de opvoeding wordt nog eens zeer duidelijk onderstreept, wanneer men het door hygiënist in 1858 opgerichte tijdschrift *Schat der Gezondheid. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van de Volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en hunnen toepassing op het individuele leven en maatschappelijk leven*¹⁷⁸ bekijkt. In het inleidende woord stelt de redactie dat het geluk en de welvaart van de mens voor het grootste gedeelte afhangt van zijn lichamelijke gesteldheid.¹⁷⁹ De voorwaarden waaronder en de middelen waardoor de gezondheid bewaard en bevorderd kan worden maken het onderwerp uit van de bijzondere gezondheidsleer (de hygiëna privata). Op de mens zou de verplichting rusten zich op de hoogte te stellen van deze voorwaarden en middelen. Doorredenerend stelt de redactie dat het nationale welzijn verbonden is met de lichamelijke toestand, c.q. de gezondheid van de personen die de natie vormen. De staat zou zich derhalve - meer dan tot dusver het geval was - dienen te bemoeien met het verbeteren van de gezondheidstoestand van de bevolking. Op dit gebied zou er sprake zijn van een achterstand vergeleken met 'bijna alle andere beschaafde landen'. Deze bemoeienis van de staat met de gezondheidsverpleging van de bevolking dient te berusten op de openbare gezondheidsleer (de hygiëna publica) en een geneeskundige staatsregeling (de politeia medica). Ze kan tot uiting komen in het steunen van initiatieven van personen of groepen in deze richting of in het opstellen en handhaven van regels.

De *Schat der Gezondheid* is bedoeld om een aantal vooroordelen tegen en de onbekendheid met de grondregelen der gezondheidsleer weg te nemen. Beschaafde mensen uit alle standen in de maatschappij kunnen met dit tijdschrift hun voordeel doen. Vooral is het tijdschrift echter bedoeld voor gemeentelijke, gewestelijke en rijksoverheden, die vaak besluiten op dit gebied moeten nemen.

In het kader van het bevorderen der gezondheidsleer krijgt de gymnastiek als algemeen pedagogisch en hygiënisch opvoedmiddel een belangrijke plaats toebedeeld van de redactie van de *Schat der Gezondheid* blijkt. Althans, dit zou men kunnen opmaken uit het feit dat vele artikelen in dit tijdschrift aan de

gymnastiek gewijd zijn.¹⁸⁰ Vermeldenswaard is dat het hier gaat om bijdragen van hygiënisten en gymnastiekonderwijzers. Reeds in de eerste jaargang van de *Schat der Gezondheid* verschijnen er vier artikelen over de gymnastiek. We zullen deze artikelen kort bespreken.

"De gymnastiek in Nederland" is de titel van het eerste artikel in de *Schat der Gezondheid*. Het komt van de hand van één van de redacteurs van het nieuwe tijdschrift, dr. D. Lubach (1815-1902).¹⁸¹ Deze hygiënist spreekt zijn teleurstelling uit over de toestand der gymnastiek in Nederland:

Het heeft in onzen tijd voorzeker niet ontbroken aan pogingen, strekkende om aan de gymnastiek hier te lande algemeene waardering en ingang te verschaffen, en haar ware het mogelijk, te maken tot eene nationale, tot eene volkszaak. Wanneer men intusschen de vruchten, welke die pogingen tot dus ver hebben opgeleverd, onpartijdig onderzocht, dan wordt men wel gedrongen om te erkennen, dat zij van zeer weinig beteekenis zijn, dat zelfs de ware aard en het doel der gymnastiek door slechts weinigen voldoende wordt begrepen, en dat daarom ook de belangstelling, die zij hier en daar ondervindt, slechts gering en uit den aard der zaak voorbijgaande is, terwijl hare beoefening over 't geheel wordt verwaarloosd of voor 't minst in kwijnenden toestand verkeert. In slechts enkele steden van ons land bestaan gymnastische scholen, waarin een zeer gering, niet te noemen gedeelte van de kinderen der bevolking eens of tweemaal, hoogstens driemaal in de week zich oefent, hier volgens de eene methode, daar volgens eene andere, elders ook volgens geene de minste methode, al naar het valt; - in verre de meeste steden echter en, zoover ik weet, in meest al onze plattelands gemeenten is van gymnastisch onderrigt niets te vinden.¹⁸²

Lubach pleit in het kader van de invoering van een op anatomische, fysiologische en hygiënische grondslagen berustende gymnastiek voor betere maatregelen dan tot nu toe zijn toegepast. In het artikel noemt hij deze voorwaarden en licht ze toe. Men zou het wezen en de betekenis der gymnastiek duidelijker moeten formuleren opdat dit door de mensen beter wordt begrepen en het invoeren ervan als een behoefte gevoeld gaat worden. Tevens zou de gymnastiek zodanig aangeboden moeten worden dat het het beste strookt met de 'volkseigenaardigheid'. Ten derde zou de invoering der gymnastiek een grotere kans van slagen krijgen, wanneer men haar doet aansluiten bij andere instellingen die in ons land algemeen erkend zijn. Ten aanzien van dit laatste wijst Lubach op de invoering van de gymnastiek op de volksschool:

Zij make voortaan een deel uit van het lager onderwijs, even zoo goed als met het lezen, schrijven, rekenen het geval is, - het volk zal er van lieverlede aan gewennen, door nadere bekendheid met de zaak het nut er van leeren inzien, - en men zal de zaak gewonnen hebben.¹⁸³

De gevolgen van een invoering van gymnastiek op de volksschool zijn volgens Lubach dat de bijzondere scholen en allerlei andere inrichtingen voor onderwijs vroeger of later het voorbeeld der volksscholen zullen volgen. Hierdoor zou de gymnastiek een 'algemeen element van opvoeding' worden. Hij verwacht dat de kinderen na de schoolperiode de smaak van gymnastiekbeoefening zo te pakken hebben, dat velen als volwassenen hiermee verder zullen gaan.

Lubach spreekt zijn teleurstelling uit over de plaats (facultatief) die het onderwijs in de gymnastiek binnen de 'nieuwe' schoolwet van 1857 heeft gekregen. Hij hoopt op een opvulling van deze leemte, maar ziet tegelijkertijd ook het probleem van het gebrek aan goede leerkrachten op dit gebied. Vooral het gemis aan praktische kennis bij onderwijzers zou een groot probleem zijn. Derhalve pleit hij voor het in het leven roepen van gelegenheden waar reeds functionerende en aankomende onderwijzers zich praktisch en theoretisch kunnen bekwamen in de gymnastiek. Tevens zou een goede handleiding nodig zijn, 'geschreven door een bekwamen, wetenschappelijken gymnasticus'. Blijkbaar achtte hij de reeds bestaande handleidingen op dit gebied van de hand van Segers (1788-?), Rijkens, Cromjongh, Euler, Schreiber, enz. (zie hoofdstuk 1) onvoldoende.

Later in de eerste jaargang kwam Lubach weer met een bijdrage over gymnastiek getiteld "Gymnastiek op de scholen".¹⁸⁴ Hij constateert een zeer uitlopende houding bij geneeskundigen die in een gemeenteraad zitting hebben ten aanzien van het nemen van 'maatregelen van hygiënischen aard'. Sommigen zouden niet overtuigend genoeg optreden waar het gaat om de invoering van deze maatregelen. Er zouden er zelfs zijn, die dergelijke maatregelen afraden. Als voorbeeld wijst hij op het feit dat de enige geneeskundige in de gemeenteraad 'eener aanzienlijke vaderlandsche stad' zich heeft uitgesproken tegen de invoering van verplicht onderwijs in de gymnastiek op de openbare scholen. Wat moet het publiek wel niet denken, luidt de reactie van Lubach, wanneer geneeskundigen elkaar op dit vlak gaan tegenspreken?

Redenen om tegen de invoering van gymnastiekonderwijs te stemmen waren voor de geneeskundige in kwestie de gebrekkige inrichting der lokalen, te weinig en slecht geschoolde leerkrachten en onvoldoende toezicht op het voorkomen van ongelukken. Ten aanzien van deze redenen meent Lubach aan te kunnen voeren dat men zich gelukkig mag prijzen dat deze van zulk een laag allooi zijn en gemakkelijk te weerleggen. Dit laatste doet hij dan ook. Ten aanzien van het gebrek aan leerkrachten geeft hij aan dat autodidactische vorming van een onderwijzer in eerste instantie voldoende is voor eenvoudig gymnastiekonderwijs. Daarna zal ook de ervaring gaan meespelen. Goede leerkrachten verwacht hij eerst dan, wanneer de gymnastiek ingevoerd zal worden op de school.

Lubach toont zich met deze artikelen een grote voorvechter van de gymnastiek. Er zouden nog vele publikaties over dit onderwerp van zijn hand volgen. Een van zijn meer belangrijkere bijdragen is onmiskenbaar *Ontleedkundig en physiologisch handboek voor onderwijzers in de gymnastiek* (1863). Het feit dat hij in 1863 als eerste erelid werd benoemd van een toen pas opgerichte vereniging van gymnastiekonderwijzers geeft als aan hoezeer zijn activiteiten op dit gebied gewaardeerd werden. Op deze vereniging komen we nog terug in het volgende hoofdstuk.

Allebé geeft eveneens acte de présence in de eerste jaargang van de *Schat der Gezondheid* met het artikel "Over het al of niet gevaarlijke der gymnastiek".¹⁸⁵ Aan de hand van uitspraken van de Franse fysioloog P.H. Bérard (1797-1858), de Duitse pedagoog GutsMuths en de Duitse medicus P. Niemeyer (1832-1890)

verkondigt Allebé dat gymnastiek niet gevaarlijker is dan vele andere activiteiten in het leven. Hij geeft aan dat men met gymnastiek in relatief weinig tijd veel kan doen aan de ontwikkeling van het gehele lichaam. Hij wijst in tegenstelling tot Lubach wel op het werk van Rijkens en Schreber waar het gaat om oefeningen ter bereiking van dit doel.

Het vierde artikel in de eerste jaargang van de *Schat der Gezondheid* aangaande gymnastiek is van de hand van Carl Euler, de in Nederland werkende Duitse turnleraar.¹⁸⁶ Hij behandelt het onderwerp "Gymnastiek als voorbehoed- en geneesmiddel van zielsziekten".¹⁸⁷ Op grond van de aanname dat de werking van gymnastiek op de geest minstens zo groot is als op het lichaam, pleit Euler in het artikel voor de invoering van gymnastiek in krankzinnigengestichten. Over het algemeen zou in deze inrichtingen 'zo wat ruw aan gymnastiek gedaan worden zonder leiding van een geneeskundige of althans een deskundige'! Op die wijze kan er volgens Euler geen sprake zijn van een psychologisch geïndividualiseerde behandeling en wordt 'het diaetetische en psychologische nut' van de oefeningen verminderd.

Meer dan de helft van het artikel van Euler handelt over het onderwerp 'vrouwen en gymnastiek'. Voor zowel gezonde als zieke vrouwen zou gymnastiek noodzakelijker zijn dan voor mannen. Aan de hand van uitlatingen van diverse 'deskundigen' tracht Euler aan te geven dat vrouwen voor wat betreft hun lichamelijke constitutie en hun plaats in de maatschappij bevattelijker zijn voor lichamelijke en geestelijke gebreken en ziekten dan mannen.

Het lijkt erop dat Euler in zijn artikel wil propageren dat men binnen de geneeskunde - zoals in de gymnastiek - meer zou moeten uitgaan van het leven als ondeelbare eenheid, zich uitende in geest, ziel en lichaam. Hierbij zou men zich ervan bewust moeten zijn, dat een storing in een deel doorgaans niet zonder gevolgen blijft voor een ander deel en dat hetzelfde opgang doet voor het aanwenden van een behandeling: beïnvloedt men een deel, dan zal het eveneens zijn werking hebben op andere delen. Het ontstaan van vele geestesziekten zou zo terug te voeren zijn op lichamelijke ongesteldheden, op een verstoring der vitaliteit.

In navolging van de medicus S.P. Scheltema, auteur van het werk *Over het nut van gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest* (1851) geeft Euler aan dat de opvoeding meer en meer 'wekelijk' wordt. Een dergelijke verkeerde en wekelijke opvoeding geeft aanleiding tot een verstoring der vitaliteit, en dient volgens hem gezien te worden als een sterk voorbeschikkende oorzaak van krankzinnigheid. Gymnastiek zou in staat zijn deze verstoring der vitaliteit, dit gebrek aan levensenergie op te heffen. Hier blijkt enige gelijkenis met de theorieën van Ling. Euler geeft ter staving van zijn beweringen een deel van het artikel "Über die Heilgymnastik" uit de *Medicinische Zeitung* (1855) van C.W. Ideler, hoogleraar en directeur van de krankzinnigen-inrichting te Berlijn, vertaald weer:

De met ieder jaar toenemende uitbreiding der geneeskundige gymnastiek, voor welke reeds in de meeste landen van Europa instellingen zijn gevestigd, kan met regt als het teeken eener beginnen-

de wezenlijke hervorming der geneeskunde worden beschouwd. Wel is tot dusverre *elke* nieuwe geneeskundige leerschool opgetreden met de aanmatiging, dat haar reformatorische geest eene doortastende verbetering der geneeskundige scholen tot stand kon en zoude brengen, zoodat deze veelbelovende aankondigingen, aan welke de uitkomst telkens zoo weinig beantwoordde, een groot deel van haar krediet verloren hebben, en vooral de bejaarde geneesheer onvermijdelijk een systematische twijfelaar wordt. Doch in het geval, waarvan wij thans spreken, doen zich geheel eigenaardige omstandigheden voor, waardoor de geneeskundige gymnastiek zich zeer wezenlijk van alle andere geneeswijzen onderscheidt, niet slechts omdat de daarbij gevolgde handelwijze over het geheel een haar bij uitsluiting eigen karakter draagt, maar ook omdat zij, wanneer zij algemeen wordt aangewend, eene wezenlijke verandering zal te weeg brengen in de wetenschappelijke grondslagen der geneeskunde. (...) wij kunnen uit het tot dusver gezegde zonder overdrijving afleiden, dat elke gezondheid, die niet haren grondslag vindt in de gymnastiek, meer of minder bedriegelijk is, en dat deze ernstige waarheid ons veel duidelijker zou blijken, ware het niet, dat de bewerktuiging des menschen zich onderscheidde door eene bewonderenswaardige plooibaarheid, waardoor het aan die bewerktuiging mogelijk wordt, zich te schikken naar de meest verschillende omstandigheden van klimaat, van levenswijze, bezigheid en omgeving, en zich daarbij *redelijk* wel te bevinden. Wanneer ik alzoo vroeger *zwakte* de voornaamste oorzaak der meeste ziekten noemde, zoo bedoel ik daarmee niet de in het oogloopende verschijnselen van *zwakte*, die onmiddellijk de blijken van eene verminderde werkingskracht in bijzondere organen vertoonen, maar ik versta daaronder dat oorspronkelijke gebrek aan levens-energie en wederstandsvermogen tegen uitwendige schadelijke invloeden, welke energie slechts door de gymnastiek kan worden verworven.¹⁸⁸

Termen als 'ondeelbaarheid van de mens', 'vitaliteit' en 'levensenergie' wijzen op een 'holistische benadering van de mens' als uitgangspunt voor de behandeling door Ideler en Euler. Uit het feit dat de redactie van de *Schat der Gezondheid* dit stuk van Euler heeft geplaatst, mag men opmaken dat men zich kon vinden in het geschrevene.¹⁸⁹

Tenslotte dient nog gewezen te worden op het feit dat de (medische) gymnastiek voor medici in de jaren vijftig jaren ook als onderwerp van 'wetenschappelijke studie' gold. Zo kan bijvoorbeeld worden gewezen op de Oldenzaalse medicus L.J. Kock (1832-1893), die op 1 juli 1857 aan de Hoogeschool te Groningen promoveerde tot doctor in de geneeskunde met het proefschrift *Physiologische beschouwing over den invloed der gymnastiek op het menschelijk ligchaam*. In het kader van de motto's 'voorkomen is beter dan genezen' en 'mens sana in corpore sano' wordt in de inleiding van het proefschrift gewezen op de belangrijke rol van de gymnastiek:

Tot de middelen nu, die geacht moeten worden, in hooge mate in staat te zijn, het ontwikkelen van ziekten vóór te komen, - òf de verdere ontwikkeling van reeds bestaande ziekte-toestanden krachtig tegen te houden, - òf eindelijk die bestaande toestanden in menig geval zelfs geheel of gedeeltelijk op te heffen, behoort, blijkens hetgeen de latere tijd heeft aan den dag gebracht, ontegenzeggelijk de *Gymnastiek*. (...) Den lateren jaren komt vooral de eer toe, de Gymnastiek op dit [zie de boven aangegeven rol van gymnastiek in relatie tot de motto's] standpunt gebracht te hebben. Van Zweden uit verspreidden zich hare leeren en toepassingen over den geheelen aardbol en werden hare bevorderaars in menig land ook door regeringen in hunne pogingen gesteund, omdat ook de regeringen begonnen in te zien, dat het toch eigenlijk goed ware, zoo veel van den mensch en de menschelijke maatschappij mogt afhangen, er toe bij te dragen, dat de bevolkingen, die het land in nood behooren te verdedigen, die landbouw en nijverheid, handel en scheepvaart moeten uitoefenen, die zich op kunsten en wetenschappen dienen toe te leggen, dat

die bevolkingen bestaan uit individus met zoo veel mogelijk gezonde ligchamen en gezonde zielen.¹⁹⁰

In zijn proefschrift stelt Kock dat het noodzakelijk is kennis te hebben van de werking van de gymnastische bewegingen op het gezonde lichaam, alvorens uit een geneeskundig oogpunt de waarde der gymnastiek te kunnen beoordelen en nagaan. Het vergaren van kennis omtrent de invloed van de gymnastiek vanuit een fysiologisch oogpunt staat dan ook centraal in zijn dissertatie.

Opvallend is dat Kock, evenals dat in de 'hygiënistische wetenschapsleer' van Pruys van der Hoeven en in het gedachtengoed van Euler het geval is, bij zijn onderzoek uitgaat van de eenheid van de mens en van het principe dat het geheel meer is dan de som der delen. Daarop zou ook de nuttige werking van de gymnastiek berusten, 'onverschillig in zekere zin op welk stelsel van het organisme zij meer onmiddellijk wordt aangewend'.

2.2.3 Een NMG-enquête en de MNA-gymnastiekschool Amsterdam

De Commissie voor Geneeskundige Politie en Algemeene Gezondheidsregeling

Eerder in het hoofdstuk werd gewezen op het feit dat de hygiënisten de maatschappij wilden reorganiseren en doordringen van wetenschappelijk verantwoorde hygiënische beginselen: beginselen die gebaseerd waren op verkregen statistische, epidemiologische en technische inzichten uit de door hen verrichte onderzoeken. Binnen NMG-verband zijn door hygiënisten vele onderzoeken verricht op het gebied van de gezondheidszorg. Het wetenschappelijk werk werd binnen de NMG opgedeeld in drie gebieden: geneeskundige politie en openbare gezondheidszorg; geneeskundige plaatsbeschrijving en volksziekten; en geneeskundige statistiek. De leden van de drie commissies wilden komen tot een uitwisseling en bundeling van onderzoeksgegevens over allerlei zaken. Als doel gold een overzicht van de gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking en daarmee een beter inzicht in de voorbeschiktheid van plaatsen en personen om door ziekte te worden aangetast.

Tijdens de tweede algemene vergadering der NMG, gehouden te Utrecht op 26 en 27 juni 1850, werden door de Haagse medicus en hygiënist J.C.G. Evers enige algemene opmerkingen gemaakt over het functioneren van de 'Commissie voor Geneeskundige Politie en Openbare Gezondheidsregeling'.¹⁹¹ Hij stelde dat deze commissie de algemene oorzaken van ziek zijn moet opsporen. De resultaten van die onderzoeken dienden met elders verkregen resultaten vergeleken te worden om zo te komen tot 'een wetenschap der wetten, die het verband tussen ziek worden en oorzaken uitdrukken'. Ook dienden de onderzoekingen zich uit te strekken tot de kennis van al de voorwaarden, waardoor 'de krachtvolle ontwikkeling van den mensch bevordert, zijn leven verlengd wordt'.

Als de middelen waarmee en de plaatsen waar onderzoek gedaan diende te worden, noemt Evers:

De natuur- en geneeskundige wetenschappen, die de natuur en haar volmaaktste voortbrengsel, den mensch, afzonderlijk en in hunne onderlinge betrekkingen leeren kennen, zijn toch de eenigste geschikte takken van menschelijke kennis, waaruit de onwrikbaarste en zekerste regelen kunnen ontnomen worden tot onhartstogtelijke bepaling van hetgeen der maatschappij voordeelig is en ieders geluk bevorderen kan. (...) Zij [de commissie] moet dus bepaald onderzoek doen naar alle algemeene instellingen van opvoeding en van weldadigheid (scholen, arm- en weeshuizen), naar alle inrigtingen tot herstelling van gekrenkte gezondheid (gast- en krankzinnigenhuizen), naar alle verordeningen tot voorkoming en wering van besmettelijke ziektestoffen (quarantaine, vaccinatie, prostitutie), naar alle genomene maatregelen tot voorkoming en wering van bederf in de voor het levensonderhoud noodige stoffen (spijs, drank en lucht).¹⁹²

Bij de presentatie van onderwerpen ter behandeling in de achtste algemene vergadering der NMG, gehouden te Leeuwarden op 25 en 26 juni 1856, gaf de 'Commissie voor Geneeskundige Politie en Algemeene Gezondheidsregeling' (CGPAG) aan, een aantal zaken te willen onderzoeken. Hieronder bevond zich het onderwerp 'gymnastie-scholen'.¹⁹³ De commissie wilde weten van de verschillende afdelingen der NMG of er in hun omgeving 'gymnastie-scholen' voorkomen en zo ja; hoe deze zijn ingericht, welke methode bij het onderwijs werd gevolgd en welke resultaten deze inrichtingen reeds hebben opgeleverd. Wanneer dergelijke gymnastie-scholen niet voorkwamen, wilde men weten of er reeds pogingen tot oprichting ervan ondernomen zijn. Antwoorden op deze vragen dienden uiterlijk in december van dat jaar binnen te zijn.

De hygiënist Allebé beantwoordde de bovengestelde vragen van de CGPAG in een artikel in het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* getiteld "Gymnastisch onderwijs te Amsterdam".¹⁹⁴ Het artikel geeft een beeld van de toestand op het gebied der (geneeskundige) gymnastiek in Amsterdam op dat moment. Allebé beantwoordt de eerste vraag van de commissie - of er zich in de kring van de afdeling Amsterdam der NMG zogenaamde gymnastie-scholen bevinden en zo ja, hoe deze ingericht zijn - door aan te geven dat enige onderwijzers te Amsterdam¹⁹⁵ hun leerlingen de gelegenheid bieden om zich op school in de kunstmatige lichaamsoefeningen te bekwamen. Het onderwijs in de gymnastiek zou geschieden op bepaalde uren en onder leiding van een of andere 'gymnastiekmeester'. Verder wijst Allebé op een aantal personen¹⁹⁶, die gymnastiekonderwijs op particulier initiatief verzorgen. De gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam zou echter de enige zijn die op bredere schaal is aangelegd.¹⁹⁷

Deze gymnastiekschool is gevestigd in een voormalige - in 1814 gebouwde - vleeshal, die door het gemeentebestuur afgestaan ten behoeve van het gymnastiekonderwijs. Op basis van een in april 1850 genomen besluit der beide Amsterdamse Departementen van de MNA werd de school geopend op 1 februari 1851. Het betreft een normaalschool, bestemd om 'de gymnastie als algemeen ontwikkelingsmiddel bij onzen landaard ingang te doen vinden'. Ook wilde men zich beijveren om onderwijzers in de gymnastiek te vormen. De school was opengesteld voor onderwijzers en hulponderwijzers van bijzondere scholen, onderwij-

zers, hulponderwijzers en kwekelingen van armenscholen en liefdadige instellingen en kinderen van meer gegoede ouders en personen, niet tot de onderwijzersstand behorende. Zij ontvingen - al dan niet tegen betaling - onderwijs in de gymnastiek. Alle bezoekers waren van het mannelijke geslacht, daar pas vanaf 1854 gymnastiekonderwijs werd gegeven aan meisjes. Het gymnastiekonderwijs diende bij de knapen te leiden tot 'heerschappij van den geest over het lichaam' en was (vanaf 1854) bij de vrouwelijke jeugd gericht op 'versterking der gezondheid en op het verkrijgen eener schoone gestalte'.¹⁹⁸ Ruim een half jaar na oprichting werd van de gymnastiekschool reeds door 162 volwassenen en kinderen gebruik gemaakt.¹⁹⁹ Het bestuur van de school bestaat uit tien leden, grotendeels bestuurders van de Amsterdamse Departementen der MNA. Tot medeleden werden gekozen een curator der stadsarmenscholen, een geneeskundige en een officier van het garnizoen. Onder de eerste bestuursleden bevond zich de Amsterdamse hoogleraar anatomie Willem Vrolik (1801-1863). In de bestuursvergadering van 22 december 1853 zou Allebé als bestuurslid toetreden.²⁰⁰

Volgens Allebé werd op de school de zogenaamde Duitse methode toegepast.²⁰¹ Ze werd verkozen boven de Zweedse, daar men van mening was dat de eerste vooralsnog niet door de laatste werd overtroffen waar het gaat om haar kwaliteit als 'fysiologisch ontwikkelingsmiddel' c.q. als 'paedagogische gymnastie'. Doorslaggevend hierbij blijkt echter te zijn geweest dat de Zweedse methode moeilijk en omslachtig uit leerboeken te leren was.²⁰² Allebé geeft aan dat, teneinde de Zweedse gymnastiek te kunnen onderwijzen, eerst iemand gevonden zou moeten worden die haar door 'de Noordsche meesters' zelf had zien toepassen. Zo iemand zou er echter nog niet zijn. Wel werden in de school reeds enige principes toegepast uit de Zweedse gymnastiek: oefeningen met 'weerstand of tegendrukking'. Deze waren bedoeld voor de zwakke beginnelingen. Het onderwijs in de gymnastiek bestond voornamelijk uit sterk militaristisch getinte pedagogische gymnastiekoefeningen, die in klasseverband werden gegeven. Dit mag niet verwonderlijk worden geacht, gezien het feit dat met name (ex)militairen er het onderwijs verzorgden.²⁰³ Zo werd korporaal F.J. Tusch bij aanvang aangesteld als eerste onderwijzer, terwijl daarna nog verscheidene militairen een kortere, dan wel langere aanstelling hebben gehad als schermmeester, assistent of anderszins.²⁰⁴ In 1856 waren er drie onderwijzers waarvan er één militair was.²⁰⁵

Ofschoon in 1851 nog werd aangegeven dat kinderen met hinderlijke lichaamsgebreken niet werden toegelaten²⁰⁶, werd door Allebé in 1856 gewezen op het feit dat men in de gymnastiekschool ook aandacht besteedde aan kinderen met houdingsafwijkingen:

Deze school kan derhalve volgens de bedoeling der oprigters en volgens den aard van het onderwijs dat er gegeven wordt, geenszins als eene eigenlijke gymnastische Heilanstalt, als eene Kinesitherapeutische inrigting beschouwd worden. Daar evenwel de ondervinding leert, dat de grenzen tusschen paedagogische en therapeutische gymnastie met geene mogelijkheid scherp getrokken kunnen worden, neemt deze school ook leerlingen op, die aan ligtere graden van deformiteit lijden of voor wie men ter bestrijding van dezen of genen ziekte-aanleg van de gymnastie hulp verwacht. In zoodanige gevallen ziet het bestuur der school gaarne, dat de gewone geneesheer of heelmeester aan den leerling zich verledige om den hoofdonderwijzer

inlichtingen te geven nopens de in casu meest heilzame oefeningen. Op diergelijke inlichtingen wordt dan zoo veel mogelijk gelet, met dien verstande nochtans, dat klassikaal onderwijs hoofdzaak blijft.²⁰⁷

Ter afsluiting van zijn antwoord aan de CGPAG, bespreekt Allebé de resultaten van de gymnastiek op de school op de Westermarkt. Alhoewel hij van mening is dat het aantal leerlingen op deze school in relatie tot het aantal inwoners in Amsterdam veel te gering is, constateert Allebé toch een toenemende belangstelling voor de gymnastiek in de hoofdstad. In 1856 zou het aantal betalende leerlingen tot boven de 250 geklommen zijn, terwijl het aantal niet-betalende leerlingen ongeveer op 150 ligt. Sinds januari 1854 is er voorzichtig gestart met een meisjesklas; in 1856 zijn er reeds 4 zulke klassen, waarvan er een voor volwassen vrouwen bestemd is. Bij dit onderwijs werd gebruikt gemaakt van het handboek van M. Kloss *Die weibliche Turnkunst, ein Bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit und Anmuth des Frauengeslechts. Für Eltern, Lehrer und Erzieherinnen* (1855).

Met betrekking tot de resultaten bij de leerlingen stelt Allebé dat de uitkomsten van de toepassing van gymnastiek in hoge mate voldoende zijn. Als voorbeelden hiervoor noemt hij 'vermeerdering van spierkracht, aanwinst in vlugheid en behendigheid, een grotere heerschappij van de wil over de leden en verbetering van de gehele gezondheidstoestand'. Met betrekking tot de laatste categorie meldt hij dat bij een aantal leerlingen de ziekelijke aanleg voor bloedarmoede, spier- of zenuwzwakte, scrofulose, rachitis of ruggegraatsverkrommingen door de gymnastiek krachtig werd tegengewerkt.

Duidelijk wordt hier weer (vgl. de lezing van Huber over het gymnastiekonderwijs aan doofstommen) de hang naar kwantificering, naar effectmeting die zo kenmerkend is voor het streven van leden van de medische oppositie naar een 'natuurwetenschappelijke onderbouwing' van (onderdelen van) de geneeskunst. Met behulp van een dynamometer wil Allebé de spierkracht van de leerlingen meten en deze gegevens samen met die omtrent gewicht en lengte driemaandelijks tabelsgewijs in kaart brengen. Naast het feit dat hiermee een mooi statistisch overzicht wordt verkregen van de vorderingen van de leerling tijdens zijn schoolgaande periode, zouden deze gegevens ook kunnen dienen als algemene informatie over de gemiddelde lengte en het gemiddelde gewicht van kinderen te Amsterdam. Hierbij refereert Allebé aan uitlatingen van de Brusselse hoogleraar en statisticus A. Quetelet (1796-1874) omtrent lengtegroei bij kinderen. Op deze wijze meent hij inzicht te kunnen verkrijgen in krachtsverschillen tussen arme en rijke kinderen en tussen links en rechts, alsmede in de invloed van de gymnastiek op de vereffening ervan.²⁰⁸

Ten aanzien van het opleiden van gymnastiekonderwijzers wordt gemeld dat op de vergadering van het bestuur van de inrichting op 6 december 1855 aan zeven personen, 'bijna allen kwekelingen der Stads-Armen- en Tusschenscholen', getuigschriften zijn uitgereikt om als gymnastie- en schermmeester 3e klasse op te treden. Allen hadden op 11 oktober 1855 examen gedaan. Enige van hen hadden als zodanig een betrekking gekregen op een school of bij particulieren, terwijl er één tijdens deze vergadering een betrekking kreeg aangeboden op de gymnas-

tiekschool op de Westermarkt zelf en wel per 1 januari 1856. Hij moest tweemaal per week bij drie drukbezochte klassen assistentie verlenen tegen een salaris van f 50,- per jaar.²⁰⁹ Het was Johann Georg Mezger. Over hem later meer.

De uitslag van de enquête van de CGPAG onder de verschillende afdelingen der NMG werd bij monde van de rapporteur, de hygiënist dr. J. Teixeira de Mattos, bekend gemaakt op de negende algemene vergadering der NMG, welke gehouden werd te Zwolle in juni 1857.²¹⁰ Er zouden slechts 4 van de 26 afdelingen hebben geantwoord op de vragen met betrekking tot de gymnastiek, te weten de afdelingen Amsterdam, Schiedam, Rotterdam en Zeeland.²¹¹ Met betrekking tot de situatie te Amsterdam geeft men grosso modo dezelfde informatie als Allebé eerder in het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* gaf. Een niet onbelangrijk 'nieuwje' is evenwel dat sinds enige maanden (gerekend vanaf juni 1857) ook van de inrichting gebruik werd gemaakt door die 'lijders, welke van stadswege van geneeskundige hulp voorzien worden, en bij wien het aanwenden der kinesitherapie door den specialen deskundige voor orthopaëdie wenschelijk geacht wordt'. Er zou zelfs een plan bestaan om de school weldra een uitbreiding te geven in de vorm van een 'gymnastische heilanstalt' (sic)!²¹²

Op de gymnastiekschool te Schiedam (opgericht in 1854) zou men op dezelfde resultaten bij de kinderen wijzen als in Amsterdam. Terwijl te Amsterdam de 'Duitsche methode' hiervoor verantwoordelijk werd geacht, was er in Schiedam sprake van het toepassen van de (andere?) 'methode van Carl Euler' ofwel de 'methodische leerwijze'. Als therapeutische gymnastiek zou deze methode te Schiedam nog zelden worden aangewend!

Verder komen de gymnastiekinrichtingen te Rotterdam (opgericht in 1848), Zwolle (opgericht in 1853), Middelburg (2 stuks), Vlissingen, Zierikzee en Goes (opgericht in 1846) ter sprake, terwijl ook melding wordt gemaakt van de mislukte pogingen om te Tholen gymnastiekscholen op te richten. Bij praktisch alle gymnastiekscholen is de MNA wel op de een of andere wijze betrokken, hetzij als oprichter van zo'n school, hetzij als financier van het onderwijs voor bepaalde groepen, of anderzins. Te Zwolle, Middelburg en Vlissingen past men 'de methode Rijkens' toe, terwijl in Middelburg ook het werk van Kloss geraadpleegd zou worden bij de gymnastiek voor meisjes. Bij de bespreking van de inrichting te Zwolle wordt opgemerkt dat deze nu en dan uit een orthopedisch oogpunt gebruikt wordt! Over behaalde resultaten op genoemde scholen wordt weinig meegedeeld.

Ten aanzien van de vraag op de vergadering der NMG of het rapport gedrukt zou moeten worden nu er zo weinig respons is geweest, werd besloten dit wel te doen: het zou een stimulerende werking kunnen uitoefenen op andere afdelingen om alsnog antwoorden in te zenden. Als nieuwe deadline hiervoor werd 17 maart 1858 bepaald.

Ook andere afdelingen der NMG kwamen nu met antwoorden op de gestelde vragen, te weten Arnhem en Haarlem. Van de afdelingen Schiedam en Amsterdam kwam nog aanvullende informatie binnen.²¹³ In de elfde algemene vergade-

ring der NMG, gehouden te 's-Gravenhage in juni 1859, werd de nieuwe informatie ter aanvulling van het rapport in 1857 gepresenteerd door de Amsterdamse medicus en hygiënist dr. J. Penn.²¹⁴ Hieruit blijkt dat er te Arnhem sinds 1851 sprake is van een grotendeels door de MNA gesteunde normaalschool voor gymnastisch onderwijs. De onderwijzer aldaar zou weliswaar niet door Carl Euler zijn opgeleid, maar trachtte desondanks diens leerwijze te volgen bij het geven van gymnastiekonderwijs. De belangstelling te Arnhem voor dit soort onderwijs bleef echter gering, aldus het verslag. Sedert januari 1859 zou er echter wel een leerling van Euler het gymnastiekonderwijs geven en de eerste resultaten daarvan zouden bemoedigend zijn.

Op de in 1852 opgerichte gymnastiekschool te Haarlem heeft Euler een tijdje lesgegeven. Na diens vertrek zou er een leraar gekomen zijn (geen leerling van Euler) waarvan men niet wist welke methode, c.q. òf er wel een methode werd gevolgd bij het onderwijs. Volgens het verslag houdt de gymnastiekschool zich staande door het geven van danslessen. Tevens staat ze ter beschikking van onderwijzers van kost- en dagscholen die aan hun klas gymnastiekonderwijs willen geven; niemand heeft echter nog van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Verder wordt verslag gedaan van het feit dat de kwekelingen van de Rijksnormaalschool voor schoolonderwijzers 2 maal per week onderwijs in de gymnastiek ontvingen van Euler. Voor het gebruik van het lokaal en de toestellen ontvangt deze school van het ministerie van Binnenlandse Zaken een toelage.

Op de school op de Westermarkt te Amsterdam zou het aantal betalende leerlingen inmiddels toegenomen zijn tot 307 (250 in 1857), terwijl 150 leerlingen kosteloos onderwijs ontvingen (hetzelfde aantal als in 1857). In 1858 was er volgens het verslag sprake van 100 vrouwelijke leerlingen, die bijna allen op raad van hun geneeskundigen 'gymnastiseerden ter voorkoming van een scoliose'. Tevens staat in het verslag te lezen dat onder de kwekelingen van de stadsarmenscholen weinig animo heerste om zich kosteloos te laten opleiden tot gymnastiekonderwijzer. Ook de vraag naar dergelijke gymnastiekonderwijzers zou gering zijn.

Van de gelegenheid die stadspatiënten hebben tot het verkrijgen van medicinale gymnastiek onder toezicht van de stadsorthopedist (zie de rapportage van Texeira de Mattos in NMG-vergadering juni 1857), werd ook niet veel gebruik gemaakt, aldus het verslag! We zullen hieronder wat dieper ingaan op deze laatste ontwikkeling.

Bestudering der 'Noordsche meesters' door een Nederlands medicus

Eerder is melding gemaakt van reisactiviteiten van de Duitse medici Neumann en Berend om zich in heilgymnastische inrichtingen in het buitenland te overtuigen van de toepassing van de medische gymnastiek en de effecten ervan. Ook is gewezen op Nederlandse medici die met 'reisverhalen' hieromtrent thuiskwamen, zoals dr. C.G. de Bruin, die Berlijn en Canstatt in de jaren veertig aandeed (1.2.2), en dr. P.M. Mess, die de inrichtingen van bovengenoemde Duitse medici

te Berlijn heeft bezocht (2.2.2.2). Het is niet ondenkbaar dat de toegenomen aandacht in de medische tijdschriften voor de medische gymnastiek van Ling (Bosman Tresling en Van Cappelle) en de Duitsland-reizen van De Bruin en Mess bepaalde verwachtingen omtrent de medische gymnastiek hebben gewekt. Een aanwijzing voor een zekere affiniteit voor Lings gymnastiek treffen we eveneens aan in Allebé's verslag naar aanleiding van de enquête van de CGPAG: op de gymnastiekschool op de Westermarkt bleken reeds enige principes van de Zweedse gymnastiek te worden toegepast. Tevens geeft hij in dat verslag min of meer te kennen dat hij de Zweedse gymnastiek wel zou willen laten toepassen in de gymnastiekschool op de Westermarkt, maar dat hij hiertoe nog geen mogelijkheid zag. Als grote struikelblokken voor het invoeren van deze gymnastiek wees hij evenals Van Cappelle in 1853 op het gebrek aan goede en duidelijke leerboeken op dit gebied en aan personen, die haar door 'de Noordsche meesters' zelf hadden zien toepassen. Aan dat laatste bezwaar zou iets gedaan worden door de Amsterdamse medicus dr. J.L. Dusseau!²¹⁵ In januari 1858 verschijnt er van zijn hand een artikel in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* waarin hij verslag doet van zijn tijdens een bezoek aan Scandinavië opgedane ervaringen met de zogenaamde 'Noordsche' of 'Zweedsche' gymnastiek.²¹⁶ Aangezien Dusseau de eerste Nederlandse medicus is, die zich onder andere in het CGI persoonlijk overtuigd heeft van de toepassing van Lings gymnastiek, zal hier wat uitgebreider worden ingegaan op zijn artikel.

Dusseau beschrijft eerst zijn ervaringen tijdens het bezoek aan een inrichting voor gymnastiek voor vrouwelijke patiënten van de ons inmiddels bekende 'geneesheer Kjölstad' in de Noorweegse hoofdstad Christiania (het latere Oslo).²¹⁷ Hij gaat daarbij uitgebreid in op de methode en de achtergronden van de eigenaardige, zowel somatische als psychische behandelwijze van Kjölstad. Dusseau omschrijft haar als 'zelfrichting' en 'het opheffen der verkromming der ruggegraat door de eigen, willekeurige inspanning der spieren'. Het komt Dusseau voor dat de status van de heer Kjölstad in de medische wereld aldaar een omstredene is. Zo zou hij door 'een beroemden orthopaedist' als kwakzalver worden afgeschilderd, terwijl de hoogleraar in de heelkunde aan de Noorse Universiteit, C.W. Boeck (1808-1875)²¹⁸, zou hebben aangegeven dat de resultaten van zijn behandeling voor die van geen ander hoeven te wijken. Dusseau's totaalindruk van zijn bezoek aan Noorwegen is dat de gehele Noorse gymnastiek in hoge mate empirisch is.

Vervolgens bespreekt hij zijn bezoek aan Stockholm. Opvallend is zijn woordkeuze in dit gedeelte van het artikel. Zo wordt Stockholm bijvoorbeeld aangegeven als de stad alwaar 'de gymnasiarch Ling zijn stelsel het eerst in toepassing bragt, dat eene geheele omwenteling in de geneeskunde moest te weeg brengen'. Na een kritische opmerking te hebben gemaakt over de soms overdreven oordelen bij het publiek omtrent de effectiviteit van de Zweedse gymnastiek, beweert Dusseau dat zij ontegenzeggelijk opgang maakt. Dit zou af te leiden zijn uit het feit dat steeds meer patiënten naar Stockholm komen voor genezing (gemiddeld duizend per jaar in het CGI) en dat het aantal Zweedse gymnastiekinrichtingen in binnen- en buitenland enorm is toegenomen.

Afb. 15. De Amsterdamse stad-orthopaedist Justus Lodewijk Dusseau (1824-1887) bezocht in 1857 Stockholm om er de Zweedse medische gymnastiek te bestuderen. Hij bezocht daar onder andere het 'Gymnastik-Ortopaediska Institutet' dat in 1827 werd gesticht door Nils Åkerman (1777-1850) en dat sinds 1844 onder leiding stond van de medicus Carl Hermann Säterberg (1812-1897). Op de foto van later datum zien we een behandelruimte met enige apparaten.

Dusseau heeft naar eigen zeggen veel van deze inrichtingen in Duitsland bezocht, waaronder die van Eulenburg te Berlijn. Het feit dat beroemde orthopedische geneeskunstbeoefenaren veel uit de Zweedse school hebben overgenomen en met succes toepassen zou het meest overtuigende bewijs leveren voor het goede dat de methode bevat.

Op basis van zijn eigen ervaringen geeft Dusseau zijn visie over de Zweedse gymnastiek. Zij wordt door hem omschreven als 'geneeskundige gymnastiek' ter onderscheiding van de 'fysiologische gymnastiek'. De laatste is gymnastiek voor het gezonde lichaam met het doel zijn regelmatige ontwikkeling te bevorderen, zijn krachten te vermeerderen, die krachten gelijkmatig te verdelen, verkeerde houdingen van het lichaam en onregelmatige vormen van de afzonderlijke delen ervan te voorkomen. Hierdoor zou het een krachtig middel zijn om ziekten te voorkomen. De geneeskundige gymnastiek heeft daarentegen tot doel 'reeds bestaande ziekten, ziekte-aanleg of overblijfselen van vroegere ziekte-aanvallen' te genezen, aldus Dusseau. Het bijzondere ervan is volgens hem dat de oefeningen voor elke lijder naar zijn specifieke behoeften worden aangepast. Deze bijzonderheid zou te danken zijn aan 'het Noorden'; vandaar de naam 'Noordsche of Zweedsche gymnastiek'.

De Zweedse gymnastiek is zijns inziens te beschouwen als een bijzondere toepassing der algemene gymnastiek op heelkundige gebreken, terwijl het tevens als een universeel therapeutisch hulpmiddel kan worden toegepast op het gebied der inwendige geneeskunde. Twee soorten gebreken komen dus volgens Dusseau in aanmerking voor een behandeling met gymnastiek: (1) heelkundige gebreken en dan met name aandoeningen als ruggegraatsverkrummingen, verkrummingen van ledematen, de scheve hals of torticollis, enz.; (2) verschillende - chronische - ziekten die tot het gebied der inwendige geneeskunde worden gerekend, zoals gebreken der spijsvertering.

In Stockholm bezocht Dusseau het 'Gymnastik-Ortopaediska Institutet' van dr. C.H. Säterberg (1812-1897)²¹⁹ en 'natuurlijk' het CGI, alwaar hij Branting ontmoette. De laatste zou veelvuldig inwendige aandoeningen als chronisch rheumatisme, onderbuiklijden, hersen- en hartziekten e.d. behandelen. Dusseau geeft echter aan dat - behalve bij de behandeling van aandoeningen der spijsverteringsorganen - de verklaringen achter deze behandelingen in strijd zijn met de eenvoudigste begrippen der fysiologie en pathologie. Daarbij noemt hij enige saillante voorbeelden.

Het aantal werktuigen benodigd voor een behandeling met de Zweedse gymnastiek zou zeer beperkt zijn. Hierdoor kan ook de 'gymnastische huisraad' spaarzaam en eenvoudig blijven, aldus de auteur. Enige smalle banken bedekt met gevulde kussens zouden het voornaamste ameublement uitmaken van de inrichting. Hij geeft aan dat de Zweedse gymnasten in het algemeen niet veel werken met werktuigen. Helpers zouden beter dienst doen: de menselijke hand wordt geacht beter dan enig werktuig de beweging te kunnen regelen en de kracht, die ervoor nodig is, te berekenen. Daarbij komt volgens Dusseau, dat alle werktuigen

aanleiding geven tot actieve bewegingen, terwijl in de Zweedse school juist de passieve bewegingen veel worden toegepast.

Hij laat in zijn artikel uitkomen dat er nogal wat verschil bestaat tussen de toepassing der Zweedse gymnastiek in de ene of andere inrichting. Säterberg zou de gymnastische oefeningen gepaard laten gaan met de aanwending van steunwerktuigen en strekbedden voor verkrommingen en zou dus een combinatie toepassen van Zweedse gymnastiek en chirurgische orthopedie. Daarentegen zou hij niet erg veel verwachten van een gecombineerde toepassing met elektriciteit. Dit in tegenstelling tot Eulenburg, die juist alleen elektriciteit gecombineerd met gymnastiek wil toepassen, en Berend, die zelfs het meest verwacht van de combinatie van alle middelen bij bepaalde patiënten, aldus Dusseau. Hij wijst daarbij op het vóórkomen van verkettering en bespottung van elkaars inzichten en methoden.

Over één ding zouden zowel Branting, Eulenburg als Säterberg het echter eens zijn: het beklagenswaardige van het gemis aan personen, die zowel verstandig, geduldig en nauwgezet genoeg zijn om tot gymnasten te worden opgeleid! Zeker in het Zweedse gymnastieksysteem zouden helpers onontbeerlijk zijn voor een verantwoorde behandeling! In Dusseau's visie lijkt de medicus evenwel de hoofdpersoon bij de behandeling te zijn. Hij benadrukt bijvoorbeeld dat men voor het uitvoeren van een adequate behandeling goed op de hoogte dient te zijn van de anatomische en fysiologische bijzonderheden van de spieren. In dit licht bezien, is volgens hem het vertrouwen van velen in de handelwijze van zogenaamde empirici, die niet toegerust zouden zijn met genoegzame wetenschappelijke kennis, dan ook niet verdiend. Het lijkt erop dat Dusseau hier voorbijgaat aan het feit dat het succes met deze therapie - door wie dan ook geboekt - zal meespelen in het vertrouwen dat men aan een therapeut schenkt. Vreemd genoeg onderstreept hij deze gedachte impliciet verderop in het artikel, wanneer hij aangeeft dat er sprake kan zijn van een - succesvolle - behandeling zonder een theoretische onderbouwing met 'vreemde fysiologische en pathologische begrippen', zoals bij de Zweedse gymnastiek het geval is:

Ik geloof, dat er eene behandeling van vele ziekten en gebreken door gymnastiek mogelijk is, zonder dat men van de uitwerking der ligchaamsoefeningen eene voldoende verklaring geven kan, en in dit opzicht onderscheidt zich de gymnastiek als geneesmiddel niet zeer van andere in of uitwendig aangewende middelen.²³⁰

Aan het eind van zijn artikel noemt Dusseau een aantal voorwaarden waaraan volgens hem voldaan moet worden, wil de geneeskundige gymnastiek in ons land een algemene toepassing vinden. Ten eerste zou zij losgemaakt dienen te worden van 'die hypothetische verklaringen, die in het oog van elk wetenschappelijk man de gehele zaak belachelijk maken'. Dit eerste punt kan gezien worden als een symptoom van de stellingname binnen de 'moderne' geneeskunde tegen (de resten van) natuurfilosofische systemen als basis voor de geneeskunst. Vervolgens dient - voorlopig althans! - het indicatiegebied van de Zweedse gymnastiek ingekrompen te worden. Beginnende met behandeling van aandoeningen waarbij

het effect van de toepassing van de gymnastiek onomstreden is, dient men stapsgewijs verder te gaan en het werkgebied te vergroten. Als 'beginnende indicaties' wijst Dusseau op aandoeningen als spiercontracturen en deformiteiten van gewrichten (horrelvoeten, scoliose, enz.). Deze zouden beter door de Zweedse gymnastiek dan door andere methoden kunnen worden behandeld, daar het individualiseren bij deze behandeling zo belangrijk is. Verder valt volgens Dusseau te denken aan aandoeningen, waarbij een regelmatige, niet uitdrukkelijk per spier gespecificeerde oefening een gunstige invloed kan uitoefenen. Men dient hierbij te denken aan gebreken der spijsvertering en zenuwziekten van verschillende aard. Het voordeel der Zweedse methode boven andere is hierbij minder in het oog lopend, maar wel is er de mogelijkheid passieve en passief-actieve oefeningen toe te passen ter ondersteuning van de algemene actieve, aldus Dusseau.

Dusseau bepleit meer aandacht en studie bij de geneesheren in Nederland voor de Zweedse gymnastiek. Hij bepleit zelfs de oprichting van een inrichting voor Zweedse gymnastiek in Amsterdam, in eerste instantie bij wijze van experiment. Reeds een geringe investering in een lokaal met enige eenvoudige attributen zou voldoende zijn. Deze investering zou zich snel terug verdienen. Hij verwacht namelijk een toename van het aantal verwijzingen van patiënten naar deze inrichting door genees- en heelmeesters, zodat de baten de kosten spoedig zullen overtreffen. Ook dienen er volgens Dusseau in een dergelijke inrichting 'helpers en opzigers' gevormd te worden. Een en ander zou weliswaar moeilijk zijn, doch met de tijd en door volharding uitvoerbaar.

Dusseau doelt met deze laatste opmerkingen op een gewenste uitbreiding van de gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam met een afdeling voor geneeskundige gymnastiek. Aan deze wens is tegemoetgekomen, zoals we hebben kunnen lezen in de rapporten van de CGPAG in 1857 en 1859.²²¹ We zullen hieraan wat meer aandacht besteden.

Medische gymnastiek in de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt

Het groeiend pauperisme was een van de problemen die bij Amsterdamse vertegenwoordigers van het opkomend Liberalisme de behoefte deed gevoelen tot een reorganisatie van de armenzorg in die stad.²²² Progressieve politici, economen en medici waren van mening dat de talrijke filantropische instellingen in de stad geen wezenlijke oplossing konden bieden voor dit probleem. Men oefende ook scherpe kritiek uit op het beleid en het functioneren van de vaak verstarde, conservatieve stedelijke besturen, die geen adequate oplossing boden voor de toenemende verarming van de bevolking.

Deze verarming kwam onder meer tot uiting in een snel toenemend aantal geneeskundig-bedeelden. De Amsterdamse medicus Jan Pieter Heije constateerde in 1855 dat op elke vier Amsterdamse burgers er één onder de geneeskundige armenzorg viel en dat bijna f 200.000,- (eenderde van de middelen voor de gemeentelijke armenzorg van Amsterdam) hiervoor nodig was. De effectiviteit

van het bestaande apparaat van gemeentelijke geneeskundige armenzorg was omgekeerd evenredig met de enorme financiële lasten die eraan verbonden waren.²²³ Van ingrijpen van de Provinciale en Plaatselijke Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht was eveneens niet veel te verwachten: hun invloed was in de eerste plaats gering. Belangrijker was echter dat ook zij deelden in een geest van conservatisme en inertie.²²⁴

Mede door het initiatief en de activiteit van de progressieve medicus Heije - in 1853 benoemd tot lid van de gemeenteraad van Amsterdam - kwam er een reorganisatie van de geneeskundige armenzorg tot stand. In de *Wet tot regeling van het Armbestuur* (1854)²²⁵ vond hij het uitgangspunt om zijn plannen in deze richting te verwezenlijken. In zijn voorstel tot verandering van de armenzorg blijkt dat hij naast de curatieve, ook de preventieve taak van de geneeskundige armenzorg meer tot zijn recht wilde laten komen. Deze taak diende gebaseerd te zijn op een nauwkeurige kennis van de sociale status van de geneeskundig-bedeelden. Tevens werd onder andere een betere bezoldiging van de met de geneeskundige stadsarmenzorg belaste medici en de oprichting van poliklinieken en ziekenhuisafdelingen voor speciale ziekten bepleit. De voorstellen tot reorganisatie van Heije en enige mede-raadsleden werden op 18 oktober 1855 aangenomen met een meerderheid van slechts 2 stemmen! De uitwerking van Heije's progressieve ideeën had onder meer tot gevolg dat hij in 1857 niet meer werd herkozen als gemeenteraadslid.²²⁶

Voor deze studie is van belang dat sinds het in werking treden van een nieuwe regeling der geneeskundige armenverzorging per 1 januari 1856, het orthopedische gedeelte van de algemene heilkundige praktijk werd toevertrouwd aan een speciale deskundige. Dit was dr. J.L. Dusseau, die eerder in een verslag van de CGPAG (1859) al werd aangeduid als 'stadsorthopedist'.²²⁷ Het benoemen van een dergelijke speciale deskundige voor het orthopedische gedeelte van de algemene heilkundige praktijk werd noodzakelijk geacht vanwege ontwikkelingen op het gebied der orthopedie:

De groote en geheel eigenaardige ontwikkeling, welke dit gedeelte der heilkunde in den lateren tijd verkregen heeft, de eigenaardige hulpmiddelen, van welke zij zich heeft leeren bedienen, om de min of meer verkromde deelen des ligchaams tot hunne normale gedaante en rigting terug te brengen, het min algemeen bekende der regelen om die hulpmiddelen naar eisch toe te passen, dit alles moest onvermijdelijk tot dezen maatregel voeren.²²⁸

Daarenboven zou ook de controle op het (gratis) uitreiken en onderhouden van breukbanden 'in het belang der stedelijke financiën' beter geregeld kunnen worden door één persoon met één register. Als gunstig 'wetenschappelijk' neveneffect van deze maatregel wordt aangegeven dat hierdoor beter statistisch materiaal kan worden verkregen ten aanzien van de voorkomende breuken bij de mensen te Amsterdam! Aan het verkrijgen van een beter inzicht in deze materie zou tevens worden bijgedragen door de hoogleraren in de gasthuizen doordat zij vanaf het genoemde tijdstip hun patiënten, die daarvoor in aanmerking kwamen, zouden doorsturen naar de 'stads-orthopedist'.

Een publikatie van Dusseau in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1861 geeft een inzicht in de orthopedisch-heelkundige armenverzorging te Amsterdam gedurende de periode 1856-1860.²²⁹ In deze periode werden onder andere de volgende aandoeningen behandeld: breuken (2326 patiënten); verkrommingen van de ruggegraat (192 patiënten, waarvan 182 met een scoliose); verkrommingen van de onderste ledematen (423 patiënten); aangeboren misvormingen van gewrichten (49 patiënten met een horrelvoet); algemene of plaatselijke zwakte der spieren en verlamming (157 patiënten). Uitgebreid wordt ingegaan op de oorzaken en het vóórkomen van de verschillende aandoeningen en de sexe-bepaaldheid daarbij. Een en ander wordt vergeleken met onderzoeksresultaten hieromtrent van buitenlandse medici.

Ook besteedt Dusseau in zijn artikel aandacht aan de soort behandeling van de verschillende aandoeningen. Zo valt te lezen dat bij liesbreuken doorgaans koperen of stalen breukbanden werden voorgeschreven en bij algemene spierzwakte regelmatige spieroefeningen en eenvoudige kamergymnastiek. Meer uitgesproken verlammingen werden onderworpen aan prikkelende inwrijvingen en ook de aanwending van elektriciteit werd daarbij beproefd²³⁰. Wanneer het verlammingen der onderste ledematen betrof, werden steunwerktuigen gegeven. Op deze wijze(n) en met name door de steunwerktuigen werden goede resultaten geboekt, aldus Dusseau. Wanneer er een neiging tot verkromming bestond, waarvan de oorzaak gelegen was in de algemene gesteldheid van het lichaam (rachitische aanleg, zwakte en slechte voedingstoestand van het lichaam), dan diende men volgens hem bepaalde medicijnen en levertraan voor te schrijven. Beter nog zou zijn een verbetering van het dieet met vlees, soep en dergelijke, zaken die veelal ontbraken in de voeding van de leden van de armenstand.

Ten aanzien van de onregelmatige spierwerkzaamheid, die een beginnende verkromming teweeg zou kunnen brengen, wordt geopperd dat men die het beste zou kunnen behandelen met 'langdurige rust in horizontale ligging, gepaard met wrijvingen, hetzij met droge, hetzij met prikkelende vochten, spiritueuse of koudwaterwasschingen'. In de burgerpraktijk zouden deze - mits tijdig aangewende - middelen gunstige resultaten bieden. Voor de armenverzorging kunnen zij echter niet baten, daar het hier aan nauwkeurig toezicht van de ouders ontbreekt en er bij velen onwil is tegen een dergelijke behandeling, aldus Dusseau. De voornaamste therapie bij verkrommingen werd van oudsher gezocht in het toepassen van steunwerktuigen volgens het principe 'wat eenmaal krom is, moet weer recht gebogen worden'. Hier plaatst Dusseau een kritische kanttekening bij uitlatingen van hen, die beweren dat met de invoering van de gymnastiek de steunwerktuigen als therapeuticum bij allerlei verkrommingen als onnuttig en overbodig verbannen dienen te worden. Zeker bij zware verkrommingen zijn er zijns inziens geen andere afdoende palliatieve middelen dan de steunwerktuigen om de patiënt wat van zijn pijn te verlossen, hem steun te geven en in staat te stellen wat lichte arbeid te verrichten. Aan steunwerktuigen zijn volgens hem echter verschillende nadelen verbonden:

Dat zij echter zeer kostbaar zijn, moeilijkheden opleveren in het gebruik en ligtelijk nadeel aan de gezondheid doen, wanneer zij drukken op borst of buik, kan evenmin ontkend worden, en

daarom moeten wij het als eene groote schrede voorwaarts op den weg van gezondheidsleer en geneeskunde beschouwen, dat men in lateren tijd op het denkbeeld is gekomen, de uitwendige drukking van ijzeren veëren en platen te vervangen door de inspanning der spieren van den lijder zelve, die, doelmatig opgewekt en geleid, in staat zou wezen, de reeds bestaande verkromming, zoo zij niet te hoogen graad bereikt heeft, volkomen op te heffen. Het valt in het oog, dat al de bijkomende nadeelen der steunwerktuigen hier in even zoo vele voordeelen veranderen en dat bepaaldelijk de algemeene gezondheidstoestand door de regelmatige spierwerkzaamheid aanmerkelijk verbeterd moet worden.²³¹

Opvallend in dit citaat is de - impliciete - stelling dat de belangrijkheid van de medische gymnastiek als geneesmiddel voor een deel bepaald wordt door het feit dat ze als behandelmethode ook bereikbaar is voor de minder gegoeden. In de geest van de bovenstaande redentatie baseert Dusseau ook zijn conclusie dat een inrichting voor gymnastiek een onmisbare vereiste is voor een doelmatige orthopedische behandeling der armen.

Dat deze conclusie gehoor heeft gevonden, is reeds gebleken: vanwege een overeenkomst tussen het 'Amsterdamsch Stedelijk Bestuur en de Directie der daar gevestigde normaalschool voor gymnastiek' werd Dusseau vanaf 1 januari 1857 bij wijze van experiment in staat gesteld de werking van de geneeskundige c.q. orthopedische gymnastiek vast te stellen op aandoeningen als verkromming van de ruggegraat en van de ledematen ten gevolge van slaphed, onregelmatige spierwerkzaamheid en dergelijke. Vanwege zijn functie als stadsorthopedist en zijn interesse in anatomische afwijkingen van het skelet en de behandeling daarvan, lag het voor de hand dat Dusseau een geschikte kandidaat werd bevonden om leiding te geven aan deze afdeling. Hij werd hiertoe benaderd door het bestuurslid van de gymnastiekschool op de Westermarkt Allebé als gevolg van een besluit in de vergadering van dat bestuur op 7 februari 1856. Dezelfde Allebé heeft er ook voor zorggedragen dat er een uitbreiding van de gymnastiekschool op de Westermarkt met een dergelijke orthopedische afdeling 'tot stand kwam'.²³² Van de zijde van het gemeentebestuur is ten behoeve van dit experiment f 200,- beschikbaar gesteld voor tegemoetkoming aan de onderwijzers en f 50,- voor het 'aankopen, doen wassen en in orde houden van de benodigde linnen pakjes voor het gebruik bij de oefeningen'.

Om inzicht te krijgen in de toepassing van de geneeskundige gymnastiek binnen de gymnastiekschool op de Westermarkt, kunnen we gebruik maken van beide publikaties van Dusseau in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* uit 1858 en 1861. In januari 1858 geeft hij aan dat er vanaf het begin van 1857 in deze school een gelegenheid bestaat voor 'jonge lijdens, die ten koste van het Stads-armenbestuur van geneeskundige hulp voorzien worden' om onder leiding van de hoofdonderwijzer oefeningen uit te voeren ter bestrijding van hun gebreken.²³³ In het eerste jaar ging het om 'slechts' drie uur per week en diende er met een hele groep 'stadspatiënten' tegelijk, dus klassikaal geoefend te worden. Dusseau bespreekt in zijn artikel de resultaten van de toepassing van de gymnastiek bij enige patiënten, die hij met naam en toenaam noemt. Om de verbetering van hun afwijking als gevolg van gymnastische oefening te kunnen aangeven, hanteerde hij - door Allebé reeds aangegeven - kwantitatieve gegevens

als gewichts- en lengtetoeename. Ter evaluatie van de spiertoename door oefenen werd een dynamometer gebruikt. Hiermee werd de spierkracht van de rechter- en linkerarm evenals de 'lendenkracht' gemeten.

Ofschoon de resultaten tot dusver bemoedigend lijken, kan er volgens Dusseau in dit verband niet gesproken worden van resultaten van een eigenlijke geneeskundige gymnastiek. Het zou hier nog gaan om de eerder door hem aangegeven 'fysiologische gymnastiek'. Hij is van mening dat individuele aandacht beter zou zijn geweest, maar hiervan kon geen sprake zijn vanwege de enorme uitbreiding die het gymnastiekonderwijs heeft gekregen en het alsnog toenemen van het aantal leerlingen. Zoals we reeds constateerden, speelde daarnaast de omstandigheid mee dat er te weinig kennis aanwezig was om de meer individualiserende Zweedse methode toe te kunnen passen. Deze omstandigheid deed Dusseau in 1857 naar Scandinavië gaan.

In Dusseau's publikatie in 1861 komen we meer te weten over het functioneren van de orthopedische afdeling van de gymnastiekschool.²³⁴ In totaal werden er in de periode 1857 - 1860 32 kinderen in de inrichting opgenomen. Het betrof hier waarschijnlijk allemaal patiëntjes met een scoliose, daar Dusseau dit aantal vergelijkt met de in totaal 182 behandelde scoliosepatiënten in het kader van de armenzorg. Het aantal van 32 patiënten wordt door Dusseau 'aanzienlijk' genoemd, daar er sprake was van een gebrekkige gelegenheid voor de behandeling.²³⁵ Het aantal kinderen kon niet groter zijn daar te weinig uren beschikbaar waren voor de orthopedie (3 uur in de week). Als gevolg van deze beperking in tijd en plaats ontstond de onmogelijkheid tot splitsing van het personeel en dienden alle kinderen tegelijk aan de oefeningen deel te nemen. In deze toestand blijkt sinds december 1857 dus niet veel veranderd te zijn. Zelfs niet waar het gaat om de toegepaste methode. Dusseau geeft te kennen dat van het toepassen van de Zweedse gymnastiek niet veel terecht is gekomen en dat men zich heeft moeten bepalen tot algemene en gezamenlijke oefeningen welke gunstig zijn voor de lichaamsontwikkeling en versterking van welgebouwde personen. De vruchten die de inrichting heeft opgeleverd, zijn volgens hem dan ook gering gebleven. Men kon als gevolg van bovengenoemde redenen weinig tijd en aandacht besteden aan de individuele afwijking en aan de gerichte behandeling ervan. Hierop was mede van invloed het ongunstige uur waarop de orthopedische behandeling moest plaatshebben, namelijk tussen 11 en 12 uur overdag. Dusseau behandelde veelal niet zelf. Een stadsgeneesheer is op dat moment onmisbaar in zijn eigen burgerpraktijk, aldus Dusseau. Hierdoor kon hij alleen bij hoge uitzondering aanwezig zijn bij de behandeling teneinde aan patiënten de nodige bijzondere aandacht te besteden!

Er zou echter verbetering in deze ongunstige omstandigheden komen. Het gymnastiekgebouw had namelijk een grote uitbouw gekregen en het bestuur der school was van zins een der nieuwe vertrekken gedurende meer uren ter beschikking te stellen voor de orthopedisch-gymnastische behandeling der armen. Dusseau stelt zich voor dat elke lijder één uur per dag in behandeling wordt genomen, terwijl er niet meer dan zes tegelijk aanwezig mogen zijn:

want elke lijder moet op zijne beurt door den orthopaedischen geneesheer onder handen genomen worden, opdat men hem zulke spieroefeningen late verrigten, die voor hem persoonlijk meest geschikt zijn en wel met een doelmatigen tegenstand, die niet beter kan geregeld worden dan door de hand van den geneesheer of des noods van een helper. (...) Terwijl de geneeskundige zich beurtelings met een der lijders bezig houdt, kunnen de andere door een leermeester der gymnastiek met andere oefeningen bezig gehouden worden, waartoe eenige hoogst eenvoudige toestellen voldoende zijn.²³⁶

Ook elektromagnetische stroom zou kunnen worden toegepast om de activiteit der spieren op te wekken. Echter deze behandeling kost eveneens de nodige tijd, hetgeen eens te meer de noodzakelijkheid aangeeft om het getal van zes lijders per uur te handhaven, aldus Dusseau. Hij verwacht dat het effect van een dergelijke frequente behandeling in combinatie met het wijzen van de patiënt op de correcte houding, minder snel uitgewist zal zijn door de thuis en op school vaak aangenomen verkeerde houding.

Ondanks de nieuwe mogelijkheden blijft Dusseau sceptisch over het functioneren van de gymnastiek-inrichting. Het aanbod van patiënten zou van dien aard zijn, dat hij gemakkelijk een veelvoud van de nu behandelde patiënten zou kunnen opnemen. Hierdoor zou hij de gehele dag beslag moeten leggen op de beschikbare ruimte. Tevens zou het voor één geneeskundige teveel werk betekenen, zeker bezien in het licht van het feit dat deze praktijk 'van financiële zijde toch altijd als een bijzaak beschouwd moet worden'! Hij is echter van mening - op grond van ervaringen met grote praktijken in het buitenland - dat alleen een geneeskundige een dergelijke behandeling kan leiden. Deze zou zich geheel aan deze taak moeten kunnen wijden en derhalve geen tijd overhouden voor andere zaken. Zolang een dergelijke situatie niet in ons land gerealiseerd kan worden, zal elke orthopedisch-gymnastische ziekenbehandeling noodzakelijk tot gebrekkige uitkomsten leiden, aldus Dusseau.

Als mogelijke oplossing ziet hij dat Amsterdam met een ruim en goed gasthuis begiftigd zou moeten worden. Hierin zou een van de heilkundige afdeling gescheiden afdeling voor orthopedie dienen te komen, waarin een twintig- tot dertigtal lijders verpleegd kan worden. Afwisselend zouden deze met gymnastische oefeningen bezig gehouden moeten worden, dan wel gestrekt op doelmatig ingerichte kribben blijven liggen. Verder wijst hij op de noodzakelijkheid van een zaal met eenvoudige werktuigen voor de gymnastiek en bovenal zou een deskundige geneesheer en één of twee deskundige helpers (gymnasten) de gehele dag werkzaam moeten zijn in deze inrichting.

De aanbevelingen van Dusseau aangaande de orthopedische gymnastiek lijken een zekere overeenkomst te bevatten met die van Euler enkele jaren eerder. Euler geeft aan, voorstander te zijn van het oprichten van gymnastische scholen in de grote steden 'waar één meester in de Gymnastiek den gansschen dag onderrigt geeft' en waar een geneeskundige, naast belast te zijn met het toezicht over een dergelijke inrichting, helpt bij orthopedische lessen. Het verschil zit hem in het feit dat Euler zijn aanbevelingen plaatst in het kader van een uitbreiding van het gymnastiekonderwijs, en Dusseau een aparte orthopedische gymnastiek-inrichting wil zien als een onderdeel van een geneeskundige - i.c. heilkundige - praktijk.

Zowel de pedagogische gymnastiek als de orthopedische gymnastieklessen op de Westermarkt bleken niet goed te lopen.²³⁷ In de vergadering van 6 december 1860 deed een commissie belast met een onderzoek aangaande de orthopedische gymnastiek enige voorstellen en in die van 3 januari 1861 werd bij monde van Allebé een rapport omtrent deze kwestie uitgebracht. Een en ander resulteerde in een concept-reglement voor de orthopedische inrichting²³⁸ en het voornemen een orthopedist voor deze afdeling te gaan werven. Als gevolg van zijn besluit van 3 januari 1861 besloot het bestuur van de gymnastiekschool op de Westermarkt in de geneeskundige couranten een advertentie te plaatsen voor een 'orthopedist'. In het laatste nummer van januari van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1861 kan men deze advertentie lezen: er wordt een bevoegd genees- of heelkundige gevraagd die zich zou moeten belasten met de leiding van de orthopedisch-gymnastische afdeling van de inrichting. Als beloning wordt in het vooruitzicht gesteld 'de helft van de ontvangst der contributiën', terwijl voorlopig een minimum van f 300,- per jaar verzekerd is.²³⁹ De Amsterdamse medicus dr. W. Berlin (1825-1902)²⁴⁰ zou deze betrekking aannemen per april 1861.²⁴¹ Berlin was prosector aan de afdeling anatomie van de Faculteit Geneeskunde aan de Universiteit van Utrecht van 1850 tot 1856. In 1864 zou hij benoemd worden tot hoogleraar anatomie aan het Atheneaeum Illustre te Amsterdam en daarmee Willem Vrolik (oud-bestuurslid MNA-gymnastiekschool Westermarkt) opvolgen, die eind 1863 stierf.

De komst van Berlin in april 1861 hield overigens niet in dat Dusseau zijn orthopedisch-heelkundige, armenverzorgende activiteiten aan de gymnastiekschool vanaf dat moment heeft gestaakt. Dit blijkt onder andere uit correspondentie tussen de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht en het bestuur van de gymnastiekschool.²⁴² Daarenboven blijkt Dusseau's onverminderde interesse voor de medische gymnastiek uit het feit dat in 1863 een vertaling van een werk van Eulenburg van zijn hand verscheen onder de titel *De zijdelingsche verkromming der ruggegraat, haar oorsprong en behandeling*.

Uit het regelmatig verschijnen van rapporten van Berlin blijkt dat de orthopedische gymnastiek op de gymnastiekschool op de Westermarkt werd toegepast tot aan de opheffing van het bestuur van de inrichting in 1868.²⁴³ Berlin behandelde betalende patiënten in de gymnastiekschool. In het verslag van de inrichting over 1862 kunnen we lezen dat hij voor deze activiteiten f 845,- ontving, terwijl aan honoraria van de patiënten is ontvangen f 1690,-. De schermmeester J. Pieters zou opgedragen zijn als onderwijzer bij deze lessen te fungeren.²⁴⁴ Daarnaast werd de gymnastiekvleerkracht J.A. van Monsjou, later Pieters opgedragen te assisteren bij de behandeling van de stadspatiënten.²⁴⁵ Voor deze laatste categorie patiënten werd in 1862 f 250,- ontvangen.

Wellicht dat de verandering van de gymnastiekschool in een meer 'commerciële' inrichting een verklaring geeft voor het feit dat het bestuur van de inrichting in de vergadering van 3 oktober 1861 besloot een request aan - nota bene - de minister van Binnenlandse Zaken te sturen, waarin een afkeuring wordt uitgespro-

ken jegens de uitoefening van de medische gymnastiek door niet-medici.²⁴⁶ Men wijst hierin op het feit dat men in de gymnastiekinrichting op de Westermarkt de gymnastiek toepast met orthopedische en meer algemeen medische doeleinden onder leiding en in tegenwoordigheid van een medicus (Berlin), die van dit vak der geneeskunst speciaal een studie heeft gemaakt. De medische gymnastiek wordt omschreven als 'een zaak van zuiver medische aard, wier hoge waarde als zodanig erkend wordt, mits uitsluitend aangewend door een deskundige'. Men waarschuwt ervoor dat dit 'krachtige middel in onbekwame handen nadelig moet inwerken op lijdens' en komt dan bij de reden van het schrijven van het request:

Er zijn echter (...) thans in ons land vele gymnastische inrichtingen wier onderwijzers, ofschoon geneeskundige kennis ontberende, vermeenen orthopaedische gymnastiek toe te passen. Op die wijze oefent een onderwijzer, onbekwaam de gebreken, waarmede hij te doen heeft, te erkennen en de aanwijzing tot genezing niet kunnende aangeven, eenen hoogst nadeeligen werkring uit en is het gevolg hiervan dat deze ziekelijke toestanden in plaats van te verbeteren nog verslimmen. Zulke gevallen zijn den ongeteekenden dan ook werkelijk voorgekomen en het aantal dezer zal natuurlijk toenemen, zoo de bovenbeschreven, nu ingetreden weg niet spoedig verlaten wordt. Het is daarom dat bestuurderen in het belang der menschheid en der rigtige aanwending en ontwikkeling van de orthopaedische gymnastiek, zich tot zijne Excellentie wenden met dringend verzoek, dat de noodige maatregelen genomen worden opdat voortaan: 1° orthopaedischen gymnastiek alleenlijk onder leiding en toezigt van deskundigen uitgeoefend worde; 2° de onderwijzers in de gymnastiek zich voortaan bij ons te lande onthouden van de uitoefening van dezen bepaalde medischen tak van gymnastiek; en 3° aan opzigtgers of bestuurderen van gymnastiek-scholen verboden worde, zonder voorkennis en toezigt van een bevoegd geneeskundigen ziekelijke of gebrekkige individuën ter orthopaedisch-gymnastische behandeling op te nemen.²⁴⁷

De minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. Heemskerk Azn. (1818-1897), antwoordde het bestuur per brief dat hij naar aanleiding van het request de provinciale inspecteurs voor het lager onderwijs aanbevolen heeft zoveel mogelijk ervoor te waken dat bij het onderwijs in de gymnastiek op de scholen de orthopedische gymnastiek met de bedoeling om een lichaamsgebrek te herstellen niet wordt uitgeoefend, dan onder leiding en in tegenwoordigheid van een medicus.²⁴⁸ Interessant voor deze studie is nog zijn laatste opmerking:

Het is, bij ontbrekende wetsbepaling en gemis aan scherpe grens tusschen al of niet orthopaedische gymnastiek, niet wel mogelijk door een algemeen verbod het door U aangetoonde en door mij toegestemde kwaad, tegen te gaan.²⁴⁹

In de notulen van de vergadering van het bestuur op 12 december 1861 wordt slechts vermeld dat het antwoord van de minister is voorgelezen.²⁵⁰ Verder vernemen we omtrent deze kwestie niets meer in de archiefstukken van de gymnastiekschool.

Zou het bestuur van de gymnastiekschool op deze wijze een bijdrage hebben willen leveren aan het onder druk zetten van de wetgever teneinde een herziening van de geneeskundige wetten te bewerkstelligen, zoals door andere progressieve medici werd gedaan in deze periode? Zou het zich nu of later hebben willen verzekeren van een expliciete stellingname van de wetgever omtrent het onbe-

voegd uitoefenen van de medische gymnastiek door niet-medici als legitimering voor de claim van medici? Was er sprake van een gevoel van bezorgheid voor de lijdende mensheid? Was er sprake van een concurrentiestrijd tussen de inrichting op de Westermarkt en andere inrichtingen, die werden geëxploiteerd door onderwijzers, gymnastiekleerkrachten of andere personen?²⁵¹ In de brief van het bestuur wordt in ieder geval wel aangegeven dat er instellingen bestonden, waar gymnastiekonderwijzers zich bezighielden met de medische gymnastiek.

Welke redenen ook ten grondslag mogen liggen aan het sturen van het request aan de minister, vast staat dat diens reactie boekdelen spreekt ten aanzien van het ambivalente karakter van de medische gymnastiek en de daaruitvolgende problematiek voor het ingrijpen van de overheid: het ontbreken van een wetsbepaling hieromtrent en het gemis aan een scherpe grens tussen al of niet orthopedische gymnastiek, maken het moeilijk de activiteiten van gymnastiekonderwijzers op dit gebied te verbieden!

Vanaf 1864 lijkt het minder te gaan met de exploitatie van de gymnastiekschool. In de bestuursvergadering van 10 maart 1864 werd besloten dat de stads-orthopedist Dusseau zal worden aangeschreven dat er nog maar één uur beschikbaar zal zijn voor de behandeling van stads-patiënten.²⁵² Mogelijk dat men hiertoe overging om meer ruimte en tijd te hebben om aan betalende leerlingen gymnastiekles te geven. Uit de notulen van de bestuursvergadering van 14 maart 1867 kunnen we vernemen dat de orthopedische gymnastiek onder leiding van Berlin nog met winst werd toegepast, terwijl de pedagogische gymnastiek daarentegen een verliesgevende bezigheid bleek te zijn. Een en ander resulteerde in het voorstel van Allebé op de bestuursvergadering van 11 april 1867 om het bestuur van de gymnastiekschool op te heffen. In de notulen staat omtrent de motieven voor het voorstel van Allebé te lezen:

dat de inrigting zich van zijn roeping als normaalschool in zoverre heeft gekwetend dat het primitieve doel, invoering van gymnastiek hier te stede is bereikt; dat er zich onderscheidene gymnastiekonderwijzers gevormd hebben; dat echter de school zich niet meer in toenemende bloei mag verheugen, ook voornamelijk wat de geldmiddelen betreft; dat de inrigting om zich staande te kunnen houden, het lokaal moet verhuren aan verschillende gymnastie-gezelschappen, hetwelk toch met het eigentlijke doel en bestemming der school niet is overeen te brengen, enz. Spreker doet daarom het voorstel of het niet wenschelijker is, thans het bestuur over de inrigting op te heffen, en deze in particuliere handen of anderzints te doen overgaan, dan de inrigting kwijnende te doen voortleven.²⁵³

Met algemene stemmen werd voor opheffing van het bestuur per 1 januari 1868 besloten en hiervan werd aan het bestuur der beide Departementen van de MNA te Amsterdam kennis gegeven. Er zou een overdracht plaatshebben van het bestuur aan de hoofdonderwijzer van de inrichting M.A. van der Est en schermmeester J. Pieters, terwijl de inrichting wel onder auspiciën zou blijven staan van de MNA.

De gymnastiekschool op de Westermarkt kan met die van Heine en Groothols tot de eerste inrichtingen in ons land worden gerekend waar de medische gymnastiek

werd toegepast. Er waren echter meer mensen actief in deze periode, zoals al naar voren kwam in het request van het bestuur der gymnastiekschool op de Westermarkt aan de minister van Binnenlandse Zaken. Hieronder zullen we aan een aantal van deze personen aandacht besteden.

2.3 GYMNASTIEKMEESTERS EN DE MEDISCHE GYMNASTIEK

Tot nu toe zijn hoofdzakelijk publikaties van medici aan de orde gekomen, waarin op de een of andere wijze geschreven wordt over de medische gymnastiek. In deze artikelen wordt over het algemeen verkondigd dat de leiding en uitvoering van de medische gymnastiek in handen dienen te zijn van een medicus. Ook wordt echter gewezen op de rol van niet-medici ten aanzien van de medische gymnastiek. Dit geldt zeker de publikaties van Dusseau waarin de toepassing van de gymnastiek met een geneeskundig doel in de gymnastiekschool op de Westermarkt ter sprake komt.

De vraag is nu wie waren deze lieden, deze - praktische - pioniers op het gebied van de medische gymnastiek in Nederland? In de bestudeerde bronnen is er nauwelijks informatie over deze categorie personen voorhanden. Dank zij de reeds eerder genoemde publikatie van Kostelijk over het leven en werk van Johan Georg Mezger kunnen we wat uitgebreider aandacht besteden aan deze gymnastie-meester/medicus. Daarnaast is er nog het een en ander bekend over de gymnastiekvakleerkrachten M.A. van der Est, J.A. van Monsjou, J.S.G. Disse en de schermleer J. Pieters. Ofschoon deze gymnastiekonderwijzers uit de inrichting op de Westermarkt met name in de periode ná 1860 actief zijn op het gebied van de medische gymnastiek, zal aan hen in dit hoofdstuk kort aandacht worden besteed, gezien hun verbintenis met de uitvoerig besproken inrichting.

Ook buiten Amsterdam waren er op dit gebied niet-medici werkzaam. Eén van hen is C.A.J. de Gruijter, die reeds vanaf 1854 'praktiseerde' te Deventer. Van hem is eveneens niet veel bekend. Het behoeft geen betoog dat het in het kader van de geschiedschrijving op het gebied der fysiotherapie van belang is, dat ten aanzien van het leven en werken van deze pionieren en andere beoefenaren der heilgymnastiek in de 19de eeuw meer bekend wordt. Een prosopografisch onderzoek zou welkom zijn.

Johann Georg Mezger

Bij de bespreking van het artikel van Allebé over de gymnastiekschool op de Westermarkt werd J.G. Mezger al genoemd: met zes anderen heeft hij daar op 11

oktober 1855 examen gedaan ter verkrijging van het getuigschrift van 'gymnastie- en schermmeester 3e klasse'; op 6 december 1855 werd hem een 'part-time' betrekking per 1 januari 1856 aangeboden, waarbij hij tweemaal per week bij drie drukbezochte klassen assistentie moest verlenen tegen een salaris van f 50,- per jaar. Uit andere bronnen blijkt dat Mezger - zoon van een Duitse immigrant - er al snel aanzienlijk op vooruitging wat betreft zijn salaris als 'hulponderwijzer' in de gymnastiekinrichting op de Westermarkt.²⁵⁴ Vanaf februari 1857 zou hij f 75,- per jaar gaan verdienen en nadat hij zijn ontslag had aangeboden in juli van dat jaar - vermoedelijk omdat hij van mening was dat hij te weinig verdiende - zien we zijn jaarwedde stijgen naar f 300,- per januari 1858. Hij werd toen aangesteld als vaste tweede onderwijzer (onder eerste onderwijzer Tusch). Op 18 oktober 1859 deed Mezger succesvol examen in de gymnastiek te Haarlem en verwierf de 'Akte van Bekwaamheid als Huisonderwijzer in de Gymnastiek'.

In de vergadering van het bestuur van de inrichting op 3 november 1859 vroeg Mezger het bestuur om op zaterdag en woensdag gedurende enige tijd de gymnastieklessen te Haarlem - waarschijnlijk van Carl Euler - te mogen bijwonen. Dit verzoek werd 'vooreerst aangehouden'. Of deze afwijzing de directe oorzaak is geweest van zijn vertrek uit de gymnastiekschool op de Westermarkt is niet zeker. Vast staat echter dat in een vergadering van het bestuur van de inrichting op 5 januari 1860 door Mezger ontslag werd aangevraagd en verkregen.

Hierna zou Mezgers medische carrière beginnen. Na meer of minder lange verblijven aan de Klinische School te Amsterdam, het Amsterdamse Athenaeum Illustre en de Leidse Universiteit, behaalde hij in 1868 zijn doctoraal examen en promoveerde hij op 15 september van dat jaar. In het volgende hoofdstuk zullen we wat meer aandacht besteden aan zijn proefschrift dat de titel draagt *De behandeling van distorsio pedis met fricties*. Op 18 juni 1870 deed Mezger met succes het artsexamen.

Mezger zou een glansrijke carrière als 'masserend medicus' gaan doormaken. Een en ander is uitgebreid beschreven door dr. P.J. Kostelijk in diens lezenswaardig werk *Dr. Johann Georg Mezger - 1838-1909 - en zijn tijd* (1971). De basis voor Mezgers medische carrière werd volgens Kostelijk waarschijnlijk gelegd door de invloed die hij heeft ondergaan van Dusseau. Toen deze op de Westermarkt begon met zijn 'experiment' op het gebied van de gymnastische behandeling van orthopedische gevallen moet Mezger met hem in contact zijn gekomen:

Het is vrijwel zeker dat deze dokter Dusseau Mezger aanwijzingen gaf voor de behandeling van de verschillende afwijkingen en dat de arts in hem een gretig leerling vond. Voor zover nodig zal Dusseau hem wel de liefde voor de anatomie hebben bijgebracht en door zelfstudie (bekend is dat door het bestuur der school regelmatig boeken werden aangeschaft) legde Mezger hier de grondslag voor zijn gedegen kennis van de anatomie, waarvan latere schrijvers die bij hem ervaring op kwamen doen in de heilgymnastiek en massage, vele malen getuigen.²⁵⁵

Mezger is zich tijdens zijn arbeidsperiode aan de Westermarkt meer en meer gaan interesseren in de medische kant der gymnastiek. Het artikel van Mons. Girard

"Des frictions et du massage seuls dans le traitement des entorses de l'homme" dat in 1858 verscheen in de *Gazette Hebdomadaire de Médecine et de Chirurgie, Bulletin de l'enseignement médical*²⁵⁶ lijkt hierin een rol te hebben gespeeld. De invloed van ontwikkelingen in Frankrijk op het gebied der heilgymnastiek en massage op Mezger lijkt in het algemeen erg groot te zijn geweest, gezien de aandacht die hij hieraan in zijn proefschrift besteedt.²⁵⁷

Naast de invloed die Mezger ondergaan moet hebben van Dusseau, is ook de invloed en steun van Jan van Geuns, de progressieve hoogleraar aan het Atheneaeum Illustre te Amsterdam, voor Mezger van grote importantie geweest. Van Geuns was bevriend met Allebé, actief bestuurslid van de gymnastiek-inrichting aan de Westermarkt. In navolging van zijn oudoom, de hoogleraar te Leiden J. van Geuns, droeg ook hij de gymnastiek een warm hart toe. De door Mezger ondernomen pogingen de medische gymnastiek toe te passen, werden door hem 'krachtig gesteund'.²⁵⁸ In de inleiding van zijn proefschrift geeft Mezger zelfs aan dat al hetgeen hij in deze richting gedaan heeft, voor het grootste deel op zijn indicatie is geschied.

Ook wijst Mezger in de voorrede en inleiding van zijn proefschrift op de patiënten die hij heeft toegewezen gekregen van de hoogleraar C.B. Tilanus (1796-1883), op het contact met zijn leermeester, de hoogleraar Willem Vrolik (die ook voorzitter is geweest van het bestuur van de gymnastiekschool op de Westermarkt), en op zijn vriendschap met de hoogleraar Schroeder van der Kolk.²⁵⁹

Wanneer men daarnaast nog leest dat Mezger tevens goede verhoudingen onderhield met de beroemde Utrechtse hoogleraar Donders (één van de rapporteurs van het rapport over Euler) die hij zou hebben verlost van een pijnlijke schouderaandoening,²⁶⁰ dan kan men met recht concluderen: het was een kleine wereld!

De tot gepromoveerde arts opgeklommen gymnastiekonderwijzer Mezger heeft veel bijgedragen tot de waardering van de massage onder medici, zoals we in het volgende hoofdstuk nog zullen zien. Haneveld durft ten aanzien van Mezgers bijdrage tot de waardering van de massage zelfs het volgende te stellen:

Het grote belang van Mezger is geweest dat hij de massage vanuit een anatomisch en fysiologisch gezichtspunt heeft willen benaderen. Hij heeft de massage als het ware opgeheven uit de handen van onwetende empirici en als wetenschappelijk verantwoorde behandelingsmethode in de aandacht gebracht van de medische professie.²⁶¹

Fricties waren zijn specialiteit. Mezger zou deze behandelingsmethode sinds 1859 hebben toegepast. Ten tijde van het verschijnen van zijn proefschrift in 1868 zou hij deze methode nog steeds toepassen.²⁶²

Mezger heeft zijn grootste roem vergaard in de jaren zeventig en tachtig. In deze periode praktiseerde hij in het Amstelhotel en heeft hij vele vorstelijke personen behandeld. Later is hij nog een tijd in Duitsland en in Domburg (Zeeland) werkzaam geweest. In het voorjaar van 1909 overleed Mezger te Parijs.

Afb. 16. Twee gymnastiekonderwijzers die verbonden waren aan de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam. Links een foto van Johann Georg Mezger (1838-1909) (de jaren zestig), rechts een foto van J.S.G. Disse op wat latere leeftijd.

M.A. van der Est, J.A. van Monsjou, J. Pieters en J.S.G. Disse

Na Mezgers vertrek in 1860, zien we dat het bestuur van de gymnastiekschool op de Westermarkt druk doende was een andere tweede onderwijzer aan te trekken.²⁶³ Allebé heeft in dat verband een brief geschreven aan de turnleraar M. Kloss te Dresden. Hierop zou een brief zijn ingekomen van de turnleraar J.F. Streubel uit Dresden, die zich voor deze functie aanbood. Het bestuur was van zins speciaal voor deze functie een Duitser - waarschijnlijk vanwege de voor-sprong van Duitsland op dit gebied - aan te stellen en besloot een afgevaardigde van het bestuur (J. Kuiper) ter oriëntatie te sturen naar de inrichtingen van de turnleraar M. Kloss (Dresden), de medicus Schreber (met ene Zörnitz als eerste onderwijzer) (Leipzig), de turnleraar H.O. Kluge (Berlijn) en naar de 'Central Turn Anstalt' onder leiding van de luitenant Rothstein te Berlijn. Van deze reis

werd een rapport opgemaakt dat werd overhandigd aan het bestuur van de gymnastiekschool en toegelicht tijdens de bestuursvergadering van 26 april 1860.²⁶⁴

Kuiper had Streubel bereid gevonden de functie voor f 800,- 's-jaars te aanvaarden. Over Streubel wordt vervolgens enige tijd niets vernomen in de notulen van de bestuursvergaderingen. Het vermoeden bestaat dat Streubel zich slechts onledig heeft gehouden met de pedagogische gymnastiek.

In juni 1861 werd door het bestuur van de gymnastiekschool besloten om een tweede 'eerste onderwijzer' naast de korporaal F.J. Tusch aan te stellen. Hiertoe zou een oproeping in de dagbladen volgen. De sollicitanten op deze advertentie werden aan een vergelijkend examen onderworpen en het zou de gymnastiekonderwijzer M.A. van der Est uit Arnhem zijn, die uiteindelijk per 1 september 1861 werd aangenomen op een jaarsalaris van f 825,-. Door de komst van Van der Est werd Tusch 'meer bepaaldelijk belast' met de administratie van de gymnastiekschool. Deze heeft echter verzocht eervol ontslagen te worden uit zijn functie en aan dit verzoek werd voldaan in de vergadering van 3 oktober 1861. In dezelfde vergadering werd besloten om aan het hoofd van de gymnastiekschool voortaan een hoofdonderwijzer te plaatsen. Van der Est zou deze functie gaan vervullen per 1 januari 1862 en met ingang van 1 mei 1862 een jaarsalaris toucheren van f 1000,-. Als tweede onderwijzer werd - na enige vergeefse pogingen met anderen²⁶⁵ - per januari 1862 J.A. van Monsjou aangesteld voor een jaarwedde van f 750,-.

Zowel de schermleerleraar Pieters als de gymnastiekvakleerkracht Monsjou waren in ieder geval betrokken bij de behandeling van patiënten met medische gymnastiek. Het vermoeden bestaat dat ook Van der Est zich hiermee onledig heeft gehouden. Dit vermoeden is onder andere gebaseerd op het feit dat de M.A. van der Est - sinds 1868 directeur van de gymnastiekinrichting op de Westermarkt - zich ook (!) in een eigen praktijk is gaan bezighouden met de heilgymnastiek en de elektrotherapie²⁶⁶. Iets dat ten tijde van het eerste bestuur van de inrichting bij herhaling verboden werd.²⁶⁷ Dat het bestuur hier niet van gediend was, bleek al uit het request dat is gezonden aan de minister van Binnenlandse Zaken. Uit een andere bron vernemen we dat Van der Est in 1889 ook heeft behandeld in het Binnengasthuis te Amsterdam.²⁶⁸

Ook ten aanzien van J.S.G. Disse bestaat het vermoeden, dat hij zich heeft beziggehouden met de medische gymnastiek in de gymnastiekschool. Disse kwam in 1862 als kwekeling op de gymnastiekschool en werd er opgeleid voor het examen van gymnastiekleraar, waarvoor hij slaagde in 1866. In dat jaar is hij naar Arnhem vertrokken, heeft er een functie bekleed als gymnastiekleraar aan een h.b.s. en is er tevens als heilgymnast werkzaam geweest.²⁶⁹

Ten aanzien van Mej. Calvelage, die in de gymnastiekschool belast was met de gymnastiek aan meisjes, is wat betreft de uitvoering van de medische gymnastiek niets aangetroffen in de bestudeerde bronnen.

Na de opheffing van het bestuur van de gymnastiekinrichting in 1868 is er weinig meer bekend over het reilen en zeilen ervan. Dat er echter nog medische gymnas-

tiek werd gegeven, blijkt wel uit diverse berichten in vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding.²⁷⁰ In het volgende hoofdstuk zal hierop nog gewezen worden. Men kan gerust stellen dat de gymnastiekschool op de Westermarkt niet alleen tot één van de eerste 'heiligymnastische inrichtingen' gerekend kan worden, maar dat hier ook zeer actieve gymnastiekonderwijzers werkzaam zijn geweest: korporaal F.J. Tusch, M.A. van der Est en J.A. van Monsjou zijn allen betrokken geweest bij de oprichting van de Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland in 1862; M.A. van der Est en J. van Monsjou waren betrokken bij de oprichting van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond in 1868; J.S.G. Disse was werkzaam als gymnastiekonderwijzer op de h.b.s. te Arnhem, bestuurslid van de Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland van 1876-1887, oprichter en mede-redacteur van de vaktijdschriften op gymnastiekgebied *De Turnvriend* in 1881 en *Olympia* in 1886, en heiligymnast.

C.A.J. de Gruijter

Behalve dat de medische gymnastiek door niet-medici werd uitgevoerd in de gymnastiekschool te Amsterdam, zien we dat dit ook geschiedde in andere delen des lands. In het rapport van de CGPAG uit 1857 wordt bijvoorbeeld ten aanzien van de gymnastiekinrichting te Zwolle opgemerkt dat deze nu en dan uit een orthopedisch oogpunt gebruikt werd. Ook in Deventer blijkt een gymnastiekonderwijzer zich in de periode voor 1860 onledig te houden met de uitvoering van de geneeskundige gymnastiek. Het is C.A.J. de Gruijter.

Onder het kopje 'Ingezonden stukken' in de *Geneeskundige Courant* van 5 december 1858 is een verslag van De Gruijter opgenomen van enige gevallen, waarop hij de geneeskundige gymnastiek met voordeel heeft toegepast.²⁷¹ Hij heeft de Deventer stedelijk en plattelands heel- en verloskundige A. Ilcken (1830-1868) verzocht dit verslag van een korte inleiding te voorzien. De laatste zou hiertoe bereid zijn geweest daar hij van mening was dat de gymnastiek door velen nog niet op haar juiste waarde werd geschat ofschoon zij 'een bron is waaruit voor menige kwaal der beschaafde maatschappij de krachtigste geneesmiddelen geput kunnen worden'. Ilcken geeft in deze inleiding uitdrukkelijk aan dat De Gruijter bij de toepassing der geneeskundige gymnastiek niet heeft gehandeld als, maar op verzoek van een geneeskundige. Het mag in deze periode als een unicum beschouwd worden dat een 'leek' op het gebied der geneeskunde verslag doet van 'geneeskundige' waarnemingen in een geneeskundig tijdschrift.

De Gruijter beschrijft in het ingezonden stuk zeer summier de door hem uitgevoerde behandelingen in de periode 1855 - 1858 bij acht patiënten van 7 tot 23 jaar. Bij deze behandelingen baseerde hij zich hoofdzakelijk op het werk van Schreber uit 1855²⁷² en paste hij soms de daarin vermelde oefeningen uit de Zweedse methode toe ter mobilisering en spierversterking. Ook werden door hem zogenaamde halteroefeningen van Kloss voorgeschreven.²⁷³ Het gaat hierbij voornamelijk om patiënten met aandoeningen als 'St. Vitus dans, scheefheid,

hoofdpijn en congesties, contracturen, problemen met de menstruatie en stoelgang en neusbloedingen'. Naast deze patiëntenbesprekingen, wijst De Gruijter op een door hem georganiseerde 'herencursus' voor hen, die er voornamelijk een zittende levenswijze op na houden en daardoor 'een zwak spier- en zenuwstelsel' hebben.

Van de activiteiten van De Gruijter wordt verder geen melding meer gemaakt in de bestudeerde tijdschriften uit de onderhavige periode. Uit een ingezonden stuk in *De Standaard. Antirevolutionair Dagblad voor Nederland* d.d. 11 oktober 1888 wordt nog enige informatie gegeven over De Gruijter.²⁷⁴ Hij zou door de medicus W.F. Büchner²⁷⁵ in 1870 geattendeerd zijn op het proefschrift van Mezger en diens methode van behandelen. Deze massagemethode zou hij onder leiding van Büchner in 'het gasthuis' twaalf jaar lang hebben uitgeoefend. We zijn echter met deze informatie al beland in de periode, die in het volgende hoofdstuk centraal staat. In dat hoofdstuk zullen we De Gruijter nog tegenkomen als fervent voorvechter van de medische gymnastiek.

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN

Op basis van het vermelde in hoofdstuk 2 kan men stellen dat er evenals in de jaren veertig duidelijk tekenen zijn waar te nemen van *differentiatie*. We hebben vastgesteld dat de medische gymnastiek door meerdere personen wordt onderkend als een deel van het arbeidsveld. Voorts konden we constateren dat in de bestudeerde bronnen de aandacht voor de medische gymnastiek zowel op het gebied van lichamelijke opvoeding als op dat der geneeskunde is toegenomen.

De *toegenomen aandacht voor de medische gymnastiek binnen de lichamelijke opvoeding* bleek ondermeer uit de bespreking van het werk en de activiteiten van de Duitse turnleraar Euler. Uit diens werk uit 1853 en uit het in 1850 door een commissie van de Utrechtse afdeling der NMG (Van Hasselt, Schroeder van der Kolk, Broers en Donders) geschreven rapport, kan men opmaken dat Euler zich zowel theoretisch als praktisch heeft bezig gehouden met de toepassing van de gymnastiek met een therapeutisch doel. Het is aannemelijk dat Eulers activiteit op het gebied van de (medische) gymnastiek in deze periode het handelen en het denken van zowel medici als gymnastiekleraren heeft beïnvloed.

Aanwijzingen voor de meer of minder directe invloed van Euler op genoemde beroepsbeoefenaren treffen we aan in het genoemde commissie-rapport, de besproken rapporten van de CGPAG der NMG in 1857 en 1859 (over gymnastiekscholen) en in de bijdragen van de Utrechtse militair-geneeskundige Van Hasselt (lid commissie NMG-afdeling Utrecht:rapport over Euler) over werk van de Duitse medicus Werner. Tevens is zulks op te maken uit het redactiebeleid van de *Schat der Gezondheid* (dat niet voor niets stukken van Euler plaatste) en uit

het feit dat door gymnastiekonderwijzers van de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt tot het bestuur verzoeken werden gericht om Eulers lessen bij te wonen in Haarlem.

In gedeelten van de rapporten van de CGPAG waarin Eulers activiteiten en invloed niet ter sprake komen, blijkt eveneens de toegenomen aandacht voor de medische gymnastiek binnen de lichamelijke opvoeding. Het betreft hier de plaatsen waar gewezen wordt op het in gymnastiekscholen toepassen van de gymnastiek met een therapeutisch doel.

Tenslotte dient in dit verband gewezen te worden op de activiteiten van de verschillende gymnastie-meesters en -onderwijzers zoals Mezger, Van der Est, Van Monsjou, Disse en De Gruijter, die vanaf de jaren vijftig (en zestig) actief bleken op het gebied der medische gymnastiek in Amsterdam (Westermarkt) en Deventer.

Uit de analyse van medische vaktijdschriften uit de jaren vijftig is gebleken dat er ook gesproken kan worden van een *toegenomen aandacht voor de medische gymnastiek binnen de geneeskunde*. Evenals in het vorige hoofdstuk zien we dat de aandacht voor de medische gymnastiek nog voornamelijk betrekking heeft op ontwikkelingen in het buitenland. Meerdere (vertaalde en bewerkte) bijdragen in deze categorie verschijnen in de zogenoemde 'voorlopers' van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en verscheidene daarvan komen van de hand van de Utrechtse progressieve militair-geneeskundige Van Hasselt. Het is van belang erop te wijzen dat de oriëntatie op het buitenland niets afdoet aan het feit dat de redacties van deze vaktijdschriften oog hebben voor wat er gaande is met betrekking tot de medische gymnastiek.

Ook oorspronkelijke Nederlandse bijdragen over buitenlandse en Nederlandse ontwikkelingen op dit gebied verschijnen in dit decennium voor het merendeel in de 'voorlopers'. We hebben kunnen vaststellen dat het aantal oorspronkelijke bijdragen van Nederlandse medici een duidelijke toename laat zien, vergeleken met de periode ervoor. Gewezen is op de bijdragen van: de Groningse medicus Huber (gymnastiek voor doofstommen en niet-dooftommen); het tweede artikel van de Winschoter medicus en hygiënist Bosman Tresling over de kinesitherapie; het verslag van de lezing met hetzelfde onderwerp van de Amsterdamse medicus en hygiënist Van Cappelle; het verslag van de Scheveningse badarts Mess van zijn reis naar onder andere Duitse 'gymnastisch-orthopedische inrichtingen'; het verslag van de Amsterdamse 'stads-orthopaedist' Dusseau van zijn reis door Scandinavië; en de uitgebreide boekbespreking van het oeuvre van de Duitse medicus Schreber van de hand van de Amsterdamse medicus en hygiënist Allebé. Opvallend is dat in al deze bijdragen de medische gymnastiek van Ling meer of minder uitgebreid aan de orde komt, hetgeen erop wijst dat men binnen de geneeskunde meer oog heeft gekregen voor dit therapeutisch alternatief.

Behalve uit artikelen in tijdschriften blijkt ook uit andere bronnen de toegenomen aandacht voor de (medische) gymnastiek binnen de geneeskunde. We hebben reeds gewezen op het in 1850 door een commissie van de Utrechtse afdeling der NMG geschreven rapport over het functioneren van de toen in Utrecht werkzame

Euler. Hierin komt een visie op het toepassen van de medische gymnastiek met een therapeutisch doel uitgebreid aan de orde. In het rapport wordt duidelijk dat de Utrechtse medici Schroeder van der Kolk, Donders, Van Hasselt en Broers niet alleen op de hoogte zijn van de activiteiten van enige buitenlandse medici op dit gebied, maar hun werk ook waarderen. Ook wordt in het rapport (1850!) gerefereerd aan de toepassing van de 'medico-chirurgicale gymnastiek' in Zweden door Ling en zijn volgelingen.

Vermeldenswaard is voorts, dat in het rapport zinssneden zijn te ontwaren die duiden op de invloed van het 'hygiënistische gedachtengoed'. Het duidelijkst is dit misschien wel te illustreren aan de hand van het feit, dat de commissie in het rapport pleit voor een reglement dat in een inrichting voor gymnastiek zou moeten worden gehanteerd en waarin door medici opgestelde 'medisch-politische voorschriften' omtrent allerhande zaken opgenomen dienen te zijn. Ook de vermelding van de commissie dat als de gymnastiek volgens de methode Euler te Utrecht zal worden ingevoerd, dit dan liefst met tussenkomst van de afdeling der NMG aldaar dient te geschieden, lijkt terug gevoerd te kunnen worden op één van de programmapunten van de hygiënisten: reorganisatie op het terrein der gezondheidszorg onder leiding van de medische stand.

Via deze laatste opmerkingen omtrent het rapport van de afdeling Utrecht der NMG zijn we aanbeland bij een kort resumé van de activiteiten van de zogenaamde hygiënisten in dit decennium. Voornamelijk dankzij de studie van Houwaart waren we in staat uitgebreid kennis te nemen van de activiteiten van deze groep medici en van de context waarin deze plaats hadden. Met name medici uit deze categorie kunnen beschouwd worden als de 'gangmakers' binnen de geneeskunde in de onderhavige periode, waar het het vragen om aandacht betreft voor de rol van de (medische) gymnastiek binnen het vakgebied. Op velerlei manieren zetten deze medici zich in om hun denkbeelden omtrent deze zaak onder collegae en het publiek te verspreiden. Zoals hierboven al bleek, geschiedde dit door middel van het publiceren in vaktijdschriften, het houden van lezingen over dit onderwerp voor collegae in verschillende (medische) gezelschappen, het opzetten van onderzoeken omtrent de toepassing der gymnastiek (het rapport der CGPAG), en het actief participeren in acties op het terrein van de toepassing der (medische) gymnastiek (Allebé's activiteiten binnen het bestuur van de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt). Ook op hun inzet binnen de redacties van verschillende tijdschriften (zoals Lubach en Egeling in de *Schat der Gezondheid*, Ali Cohen in de *Geneeskundige Courant* en het *Repertorium*, Israëls, Penn en C.H. Riehm [1822-1852] in het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* en meerderen als redactie-medewerkers in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*) dient in deze nadrukkelijk gewezen te worden.

Opgemerkt dient te worden dat, ofschoon de vermeerderde aandacht in de vaktijdschriften voor de medische gymnastiek (in binnen- en buitenland) voor een groot deel op het conto geschreven kan worden van de hygiënisten, ook medici met een militaire achtergrond in deze een rol lijken te hebben gespeeld. Meerdere

malen wezen we reeds op het rapport van de Utrechtse NMG-afdelingscommissie: hierin hadden zitting Van Hasselt en Donders. Ook in de redacties van verschillende grotere medische vaktijdschriften in dit decennium treffen we militair-geneeskundigen aan: aan de *Geneeskundige Courant* was verbonden Donkersloot (vanaf 1851 hoofd- en enige redacteur); aan het *Repertorium* waren verbonden Van Hasselt (redactielid 1849-1854) en Gobée (redactielid 1854-1855); en aan het *Nederlandsch Lancet* waren verbonden Donders, G.H.L. Ellerman (1817-1849) en Jansen (redactieleden 1845-1856).

Behalve op de rol van de hygiënisten en medici met een militaire achtergrond, dient tenslotte gewezen te worden op de actieve betrokkenheid in deze van medici, die zich meer toelegden op de heelkunde, en wel meer specifiek op de orthopedie. Niet vergeten moet worden dat medici als Dusseau en Berlin verbonden waren aan de gymnastiekschool op de Westermarkt. Zij behandelden lijdens met verschillende aandoeningen dan wel lieten deze behandelen. Tevens dient in dit verband gewezen te worden op de activiteit van de heel- en verloskundige Ilcken te Deventer, die een vorm van samenwerkingsrelatie onderhield met De Gruijter. Ook de relaties tussen Mezger en de hoogleraren in de heelkunde Tilanus (die Mezger patiënten toeweest) en Vrolik (Mezgers 'leermeester') geven aan dat er bij deze categorie medici wel degelijk aandacht was voor deze therapievorm.

Behalve dat (medische) gymnastiek een naar het schijnt niet onbelangrijke plaats inneemt binnen het 'hygiënistisch gezondheidszorgprogramma', zien we dus dat er evenals in de eerste helft van de 19de eeuw een plaats wordt toegekend aan de medische gymnastiek binnen het behandelingsarsenaal van heelkundigen. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat met name allerlei aandoeningen van het houdings- en bewegingsapparaat nog steeds met rekmachines, beugels, keurslijven e.d. worden behandeld door deze medici. De medische gymnastiek lijkt echter terrein te winnen.

Opvallend blijft het feit dat er in de onderhavige periode in ons land onvoldoende animo onder de heelkundigen was om over te gaan tot de oprichting van particuliere gymnastisch-orthopedische inrichtingen, zoals bijvoorbeeld hun Duitse collegae wel op grote schaal hebben gedaan.

Voor zover men uit de weinige vermeldingen in de bestudeerde bronnen ten aanzien van de uitvoering der medische gymnastiek in ons land in de onderhavige periode kan opmaken, lijken voornamelijk gymnastiekmeesters en -onderwijzers (Mezger, Van der Est, Van Monsjou, Disse, De Gruijter) actief te zijn op het uitvoerende niveau, terwijl medici (Dusseau, Berlin, Ilcken, Tilanus) hoofdzakelijk actief lijken op het adviserende, leidinggevende dan wel controlerende niveau. Een en ander zal een stempel hebben gedrukt op de *habituering* (gewenning, herhaling, routinisering) op dit deel van het arbeidsveld. Geopperd kan worden dat deze medici ook een legitimerende rol hebben gespeeld waar het de activiteiten van de niet-medici betreft.

Zoals uit diverse verwijzingen blijkt, kunnen naast het gebodene in de tijdschriften, ook de in dit decennium verschijnende boeken op het gebied van de 'Zweedse' en 'Duitse' medische gymnastiek - zoals die van de buitenlanders Neumann, Eulenburg, Schreber, Nietzsche, enz. - gezien worden als een belangrijke ondersteuning voor de activiteiten van de gymnastiekonderwijzers en medici. Terwijl Nederlandse medici zich over het algemeen over de medische gymnastiek uitlieten in meer beschouwelijke epistels, werden in de werken van de buitenlandse medici en niet-medici zaken aangehaald die meer direct aansloten bij de praktijk.

Samen met de verslagen van Nederlandse bodem omtrent de ervaringen met de medische gymnastiek (Euler, Huber, Dusseau, Allebé en De Gruijter), vormden de buitenlandse publikaties voor een belangrijk deel het 'body of knowledge' waarop de praktische beoefenaren der medische gymnastiek konden terugvallen in de jaren vijftig. Dit 'body of knowledge' voor de praktijk kan beschouwd worden als een belangrijk element in het beroepsvormingsproces: middels publikaties, maar door middel van samenwerkingsverbanden (gymnastiekschool Westermarck Amsterdam, De Gruijter en Ilcken in Deventer) kunnen beoefenaren der medische gymnastiek namelijk kennis nemen van elkaars aanpak, waardoor de mogelijkheid wordt geschapen voor het gezamenlijk zoeken en toepassen van oplossingen voor problemen op dit terrein.

De hierboven gegeven aanwijzingen voor het feit dat er in de jaren vijftig sprake is van een toegenomen aandacht voor en activiteit op het gebied der medische gymnastiek binnen de lichamelijke opvoeding en geneeskunde, geven aan dat *institutionalisering* op dit deel van het arbeidsveld op gang is gekomen. We hebben kunnen zien dat dit proces met betrekking tot de medische gymnastiek zich evenals de habituering afspeelt op twee gebieden: namelijk op dat der lichamelijke opvoeding en op dat der geneeskunde.

Met de institutionalisering is de *legitimering* op gang gekomen. In diverse publikaties wordt niet alleen inhoudelijke informatie versterkt over de medische gymnastiek, maar kunnen tevens normatieve uitspraken worden ontwaard over het domein waartoe de medische gymnastiek zou moeten behoren, en over wie zich op dit gebied zou mogen/moeten begeven. De auteurs trachtten met het uitdragen van dergelijke visies erkenning en aanvaarding te bewerkstelligen van hun visie, hun verklaring en zingeving van (dit deel van) de werkelijkheid. *De vraag tot welk domein de medische gymnastiek gerekend moet worden*, wordt in dit decennium meer dan in de jaren veertig beantwoord in de bestudeerde bronnen. Uit de publikaties uit 1853 en 1858 van Euler kunnen we opmaken dat hij van mening is dat de gymnastiek zowel een plaats verdient binnen het onderwijs als binnen de geneeskunde. In navolging van de Duitse hoogleraar Ideler geeft hij zelfs te kennen dat de opkomst der medische gymnastiek in Europa een beginnende hervorming aangeeft van de geneeskunde.

De hervormingsgezinde hygiënisten zien naast vele andere zaken ook de (medische) gymnastiek als onderdeel van de gezondheidsleer, de geneeskunde. Medici dienen zich volgens hen met de activiteiten op dit gebied bezig te houden. De hygiënist Van Cappelle geeft in 1853 te kennen dat de kinesithérapie gelijk

staat aan 'spierbeweging' en dat het aangemerkt moet worden als geneesmiddel. Het zou dan ook als zodanig opgenomen dienen te zijn in de handboeken voor algemene therapie. Eenzelfde gedachtengang leeft bij de redactie van het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen*, die de geneeskundige gymnastiek in 1851 omschrijft als 'een nieuwe tak onzer geneeskundige therapie'.

Doordat met name in de bijdragen over/van buitenlandse ontwikkelingen/auteurs naar voren komt dat nagenoeg uitsluitend medici zich op het gebied der medische gymnastiek begeven, wordt ook (op impliciete wijze) aangegeven dat het domein der medische gymnastiek een onderdeel is van de geneeskunde en dat medici zich hiermee onledig dienen te houden.

Ten aanzien van *de vraag wie zich met de praktijk der medische gymnastiek onledig behoorde te houden*, lijkt eveneens een duidelijker beeld te zijn ontstaan binnen de verschillende geledingen. We gaven reeds aan dat door sommigen onderscheid gemaakt wordt tussen het uitvoerende niveau en het adviserende, sturende danwel controlerende niveau. De Utrechtse medicus Van Hasselt geeft in een publikatie in 1851 bijvoorbeeld als zijn overtuiging te kennen dat een rationeel geneeskundig opzicht noodzakelijk is bij de toepassing der gymnastiek.

De Groningse medicus Huber lijkt dezelfde mening toegedaan, daar hij in zijn lezing impliciet aangaf dat de medicus zich met de evaluatie bezighoudt, terwijl de uitvoering in handen is van de gymnastiekonderwijzer.

Van Cappelle uit Amsterdam bleef in zijn publikatie in 1853 wat onduidelijk: eerst geeft hij aan dat de medicus de bewegingen uitvoert, later beschrijft hij een gang van zaken waarbij de 'kinesitherapeut' een gymnastisch recept uitschrijft die vervolgens door de gymnast wordt uitgevoerd. De eerste bewaakt dan de behandeling en voert eventueel veranderingen in.

Ook in de publikatie van Dusseau in 1861 is er sprake van enige onduidelijkheid ten aanzien van de gestelde vraag. Hij wenst zich een aparte orthopedische inrichting verbonden aan een ruim en goed gasthuis, met plaats voor twintig tot dertig lijdende en een zaal met eenvoudige werktuigen voor de gymnastiek. In een dergelijke inrichting zouden een deskundige geneesheer en één of twee deskundige helpers (gymnasten) de gehele dag werkzaam moeten zijn. Dusseau's beschrijving lijkt geënt op de Zweedse en Duitse heilgymnastische c.q. private orthopedische inrichtingen die hij heeft bezocht. Op welke wijze de behandeling diende te worden uitgevoerd en hoe zich de medicus en de helpers precies moeten verhouden in zo'n inrichting blijft evenwel onduidelijk. Toch had hij hieromtrent ideeën. In zijn bijdrage uit 1857 gaf hij al aan dat zeker in het Zweedse gymnastieksysteem helpers onontbeerlijk zijn voor een verantwoorde behandeling! De medicus lijkt evenwel de hoofdpersoon bij de behandeling te zijn. Zo releveert hij dat alleen een geneeskundige een gymnastisch-orthopedische behandeling kan leiden. In hetzelfde artikel staat echter, dat hij in veel gevallen om verschillende redenen niet zelf behandelde in de gymnastiekschool op de Westermarkt!

Uit de publikatie van de gymnastiekonderwijzer De Gruijter uit 1858 tenslotte zou men kunnen opmaken dat deze zich op een vrij autonome wijze onledig hield met de medische gymnastiek vanaf 1854.

De meesten kenden dus zowel de medicus als de gymnastiekonderwijzer een rol toe bij de toepassing der medische gymnastiek. Dit veronderstelt een zekere mate van kennis en kunde op het gebied der medische gymnastiek bij beide beroepsbeoefenaren. Ten aanzien van de *vereisten* waaraan zij moeten voldoen, wordt in de bestudeerde bronnen het een en ander aangegeven. In het rapport van de Utrechtse afdeling der NMG uit 1850 wordt gewezen op het belang van een verstandige toepassing van ontleedkundige kennis voor het geregeld in werking stellen van spiergroepen. Een wetenschappelijke, elementair ontleed- en natuurkundige opleiding zou noodzakelijk zijn.

Uit de omschrijving van opleidingseisen zou men kunnen opmaken dat men ervan uitgaat, dat alleen medici een hoog genoeg kennisniveau bezitten om zich aan het in werking stellen van spiergroepen te wijden. Dat dit echter niet het geval behoefde te zijn, werd door de Utrechtse medici zelf aangegeven: Euler zou namelijk aan de omschreven vereisten voldoen en daarenboven nog op de hoogte zijn van de praktische toepassing der gymnastiek. Van Hasselt, lid van deze commissie, houdt in zijn publikatie in 1851 echter vast aan de idee dat een voldoende kennisniveau alleen bij de medicus verwacht moet worden. Voor een juiste toepassing der gymnastiek dient men volgens hem een helder inzicht te hebben in de bijzondere behoeften der ziekelijk gestelde individuen. Een rationeel geneeskundig opzicht acht hij derhalve nodig.

Bosman Tresling is in zijn artikel in 1852 wat concreter dan Van Hasselt wanneer hij de vereisten omschrijft die men ten aanzien van een 'kinesitherapeut' mag stellen. Men kan uit de tekst opmaken dat de kinesitherapeut zowel medisch als gymnastisch geschoold dient te zijn. Enerzijds dient hij kennis te hebben van anatomie, fysiologie, pathologie en het gehele therapeutische en diaetetische behandelarsenaal dat de medicus ten dienste staat (inclusief de chirurgie). Anderzijds dient hij een nauwkeurige kennis te bezitten omtrent het in een bepaald geval juist aanwenden van bijzondere gymnastische bewegingen. Men dient op de hoogte te zijn van de menigvuldigheid en de onbegrensde verscheidenheid van gymnastische bewegingen, aldus de Winschoter medicus. Hierbij zouden de anatomie en kennis omtrent de wetten der statica en mechanica van groot belang zijn. Een kinesitherapeut behoeft echter geen medicus te zijn, zo zou men kunnen opmaken uit zijn artikel: dit predikaat wordt behalve aan de medici Neumann, Schreber en Eulenburg namelijk ook toegekend aan niet-medici als Ling en zijn volgelingen Branting, De Ron, enz. Bosman Tresling wijst op het feit dat voor het uitvoeren van de bewegingen van de Lingse gymnastiek goed onderwezene en nauwgezette assistenten nodig zijn. Het gevolg van de behandeling hangt immers niet alleen af van het gegeven voorschrift, maar ook van de zorg en de nauwkeurigheid waarmee het voorschrift wordt uitgevoerd. Bosman Tresling gaat nauwelijks in op het benodigde niveau van kennis en kunde van deze assistenten. Wat hij er over zegt heeft met name betrekking op hun rol bij het uitvoeren van bepaalde bewegingen.

In de publikatie van de hygiënist Van Cappelle in 1853 zagen we de volgende opvatting over de rolverdeling en vereisten: de kinesitherapeut moet scherpzinnig zijn om die bewegingen te verordenen die in staat zijn genezing te brengen. De

gymnast (assistent) dient over een grote technische vaardigheid te beschikken.

Ook Euler onderstreept in zijn boek *De Gymnastiek* de noodzakelijkheid van een technische vaardigheid bij de gymnasten, maar is in zijn omschrijving van hun vereisten weer uitgebreider dan Van Cappelle. Zoals we zagen, acht hij de gymnastiekonderwijzer geschikt de gymnastiek toe te passen met een therapeutisch doel. Deze dient volgens hem de gewichtige taak van onderwijzen en opvoeden goed te begrijpen en te beheersen, een volledige kunstvaardigheid (kracht, lenigheid) en materialenkennis te bezitten en over anatomische, fysiologische en - 'eigenlijk ook' - pathologische kennis te beschikken. 'Zij die de gymnastiek toepassen, dienen in geneeskunde en fysiologie niet geheel vreemdelingen zijn'. Men zou deze omschrijving kunnen zien als een 'gymnastische' tegenhanger van de meer 'medisch georiënteerde' visie gegeven door Bosman Tresling.

Tenslotte zij in dit verband nog gewezen op de bijdrage van de 'stadsorthopaedist' Dusseau uit 1857. Door aan te geven dat men voor het uitvoeren van een adequate behandeling goed op de hoogte dient te zijn van de anatomische en fysiologische bijzonderheden van de spieren, geeft hij impliciet te kennen dat alleen de medicus in staat geacht mag worden deze behandeling uit te voeren. Volgens hem is het vertrouwen van velen in de handelwijze van zogenaamde empirici, die niet toegerust zouden zijn met genoegzame wetenschappelijke kennis, niet verdiend. Zoals we zagen, spreekt hij zichzelf later op dit punt weer tegen.

Gezien de hierboven gegeven meer of minder expliciete aanwijzingen van sommigen omtrent de vereisten waaraan de medici en gymnastiekonderwijzers die zich met de medische gymnastiek bezighouden dienen te voldoen, was het interessant, na te gaan of er in de bestudeerde bronnen ook geschreven is over de *plaats van de medische gymnastiek binnen de opleiding van de betreffende beroepsbeoefenaren*. Duidelijk is dat een plaatsbepaling van de medische gymnastiek binnen de opleiding van de gymnastiekonderwijzer wat moeilijk zou zijn. Er was op dat moment namelijk slechts sprake van enige MNA- en particuliere initiatieven op dit terrein. Toch zagen we dat Euler in uitspraken doet over een dergelijke opleiding. Hij bepleit in zijn boek de oprichting van een inrichting ter opleiding van meesters in de gymnastiek met ruimte voor zowel 'goede techniek' als 'grondige wetenschappelijke opleiding'. Ongetwijfeld zal vanaf 1851 op de Rijksnormaalschool voor onderwijzers te Haarlem, Eulers onderwijs zoveel mogelijk in deze geest zijn verzorgd. Voorts staat hij een cursus in 'gymnastische diätetik' aan de hogescholen voor. Of deze cursus voor gymnastiekonderwijzers en/of medici bedoeld is, wordt niet duidelijk. Hij geeft slechts aan dat als gevolg van een dergelijke cursus de gymnastiek de haar toekomstige plaats in het onderwijs en in de geneeskunde zou kunnen krijgen.

In het rapport van de Utrechtse afdeling der NMG drie jaar eerder wordt weliswaar gewezen op het noodzakelijke van een wetenschappelijke, elementair ontleed- en natuurkundige opleiding voor een verantwoorde toepassing van de medische gymnastiek, maar over een concrete opleiding(smogelijkheid) wordt niet

gesproken. Dat de aangegeven vereisten echter (ook) zonder universitaire studie in deze richtingen te bereiken zijn, zou men kunnen opmaken uit het feit dat de Utrechtse medici aangeven dat Euler aan deze vereisten voldoet. Mogelijk dat deze vaststelling verband houdt met het feit dat de 'eerste en tweede standsdiscussie' in deze periode volop werd gevoerd (zie 1.2.2).

Ten aanzien van de vraag wat de plaats van de medische gymnastiek zou moeten zijn binnen de opleiding van medici zagen we reeds dat Euler in *De Gymnastiek* aangeeft een cursus voor te staan in 'gymnastische diätetik' aan de 'academieën'. Tevens bepleit hij in dit boek invoering van de gymnastiek aan de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen te Utrecht. Niet alleen tot nut van henzelf, maar ook met het doel 'proeven met de aanwending van gymnastiek te nemen', waardoor de kennis hieromtrent kan toenemen.

Binnen de uitwerking van het hygiënische wetenschapsprogramma zou eveneens een aanwijzing gevonden moeten kunnen worden omtrent de plaats van de medische gymnastiek binnen de medische opleiding. Zowel in woord als door daad werd immers door de hygiënisten gewezen op het feit dat de (medische) gymnastiek wel degelijk (ook) een zaak is van medici. Omtrent de concrete uitwerking waar het de opleiding van medici in de (medische) gymnastiek betreft, tasten we echter nog in het duister. Geen opmerkingen in deze richting zijn te ontdekken in de bestudeerde bronnen in de onderhavige periode. Wel zagen we dat Van Cappelle opneming van een hoofdstuk over de spierbeweging als geneesmiddel in de medische handboeken voor algemene therapie bepleitte.²⁷⁶

De aanname, dat de medische gymnastiek in de onderhavige periode geen onderdeel uitmaakt van het curriculum van medische studenten, lijkt geen gewaagde. Dat desondanks de (medische) gymnastiek in de onderhavige periode een onderwerp van academische studie kon uitmaken voor medici, zagen we met het proefschrift van Kock, waarin de invloed van de gymnastiek op het menselijk lichaam vanuit een fysiologisch oogpunt wordt beschouwd. Ten aanzien van dit proefschrift dient gereleveerd te worden dat Kock hierin, evenals Pruys van der Hoeven in zijn 'hygiënistische gezondheidsleer' en Euler in zijn publikaties, uitgaat van de eenheid van de mens en van het principe dat het geheel meer is dan de som der delen. Daarop zou ook de nuttige werking van de gymnastiek berusten; 'onverschillig in zekere zin op welk stelsel van het organisme zij meer onmiddellijk wordt aangewend'. Ook Kock lijkt met een dergelijke stellingname tegen de wassende stroom van het natuurwetenschappelijke elan in deze tijd in te zwemmen.

Eerder wezen we op de notie dat het uitdragen van een visie, een verklaring en zingeving van (een deel van) de werkelijkheid teneinde erkenning en aanvaarding te bewerkstelligen 'relevante anderen' veronderstelt. Bij lezing van de bijdragen van medici in de onderhavige periode lijkt voornamelijk de medische beroepsge-meenschap gerekend te worden tot die 'relevante anderen'. Men wilde de aandacht van de collegae vestigen op de medische gymnastiek als een goed behandelalternatief bij bepaalde aandoeningen. Medici lijken ook voor Euler te behoren tot de relevante anderen. Met *De Gymnastiek* lijkt hij evenwel een breder

publiek te willen bereiken. Zo heeft hij het opgedragen aan de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke, en doet hij tevens een beroep op de plaatselijke en landelijke overheden om een verbetering te bewerkstelligen op het gebied van de gymnastiek (en dus medische gymnastiek). Zowel Euler als medici (met name de hygiënisten) trachtten met hun publikaties bovendien 'het denkend deel der natie' te bereiken teneinde in die kringen de receptiviteit voor de (medische) gymnastiek te beïnvloeden.

Voor zover uit de bestudeerde bronnen kan worden opgemaakt, werden specifieke wettelijke regelingen ten aanzien van de medische gymnastiek niet nodig geacht in dit decennium. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beraadslagingen omtrent geneeskundige aangelegenheden in de Tweede Kamer in de zitting van 30 november 1853.²⁷⁷ Er werd onder andere gedebateerd over de ontoereikendheid der vigerende geneeskundige wet waar het gaat om het bestrijden van kwakzalverij. Er zou in dat verband dringend een herziening nodig zijn van regelingen op het terrein der medische politie. Daarnaast gaf een afgevaardigde te kennen het een bezwaar te vinden dat de wet hinderpalen in de weg legt tegen de invoering van eenvoudige geneeswijzen, die in andere landen bestaan en met goed gevolg worden toegepast (sic)!

Aanleiding voor de afgevaardigde om hierover te beginnen was het feit dat de toepassing der watergeneeskunde in de inrichting Bethesda te Laag-Soeren (bij Dieren) geen doorgang zou kunnen vinden wanneer dit onder leiding van een geneesheer geschiedt, die geen doctorale graad heeft gehaald op een van de Nederlandse universiteiten.²⁷⁸ Spreker pleitte ervoor dat de regering dispensatie verleent voor deze Duitse geneesheer, die geoeffend en met de geneesmethode bekend is. Een interessante opmerking zijnerzijds is verder dat hij het in strijd achtte met de strenge beginselen van het recht dat de wetgeving op de geneeskundige politie werd toegepast op een vorm van geneeskunst, die nog onbekend was in ons land op het moment dat deze wetgeving totstand kwam (vgl. medische gymnastiek!).

Uit de reactie van de redactie van het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* (een forum voor progressieve medici) naar aanleiding van deze beraadslagingen over de hydrotherapie kan men opmaken dat zij de hydrotherapie als onderdeel beschouwde van de geneeskunde.²⁷⁹ Er zou ten onrechte worden uitgegaan van de veronderstelling 'dat de geneeskundige wetenschap in haar toepassing de eenvoudige geneeswijzen verwerpt en zich bepaalt tot het toedienen van geneesmiddelen of soortgelijke'. Zij beschouwde de watergeneeskunde meer als menig andere als een sterk in het organisme ingrijpende geneeswijze: 'juist in de hand van hem, die met kennis en van ziekte en van geneeswijze is toegerust, kan zij van uitstekend nut zijn, maar zonder die kennis toegepast, kan zij tot des te groter nadeel strekken'. Men was ervan overtuigd dat slechts de goed (d.w.z. universitair) opgeleide en - derhalve - bevoegde medicus kan beoordelen wanneer, voor wie en op welke wijze de hydrotherapie geïndiceerd is.²⁸⁰

Ofschoon hier de toepassing van watergeneeskunde en niet de medische gymnastiek ter discussie staat, moet toch worden opgemerkt dat de gehanteerde argumenten tegen de beoefening van deze 'tak der geneeskunst' door een niet-aan-een-Nederlandse-universiteit-gepromoveerde medicus een gelijkenis vertonen met die gehanteerd in pleidooien, die we hierboven aantreffen met betrekking tot de uitoefening van medische gymnastiek door niet-medici.

Het niet ter sprake komen van de medische gymnastiek in de beraadslagingen in de Tweede Kamer en in de reactie van de redactie van het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* zou als een aanwijzing kunnen worden gezien dat 'deze tak der geneeskunst' in Nederland in de onderhavige periode nog niet genoegzaam bekend was of niet belangrijk genoeg werd bevonden om ook hiervoor 'een balletje op te werpen'. Onbekendheid met of onbeduidendheid van de medische gymnastiek zou dus een rol kunnen hebben gespeeld bij het niet in het leven roepen van een specifieke wettelijke regeling op dit gebied. Mogelijk heeft hierin ook een rol gespeeld dat het in de vakliteratuur reeds tot maar liefst twee bestaande en wettelijk erkende beroepsdomeinen werd gerekend: dat van de lichamelijke opvoeding en dat van de geneeskunde.

Met de totstandkoming van de *Wet op het lager onderwijs* (1857) - onder andere regelende het optreden van gymnastiekonderwijzers op het gebied van de lichamelijke opvoeding - werd indirect een legitimering gegeven voor het optreden van gymnastiekonderwijzers op het gebied van de medische gymnastiek. Het door deze beroepsbeoefenaren toepassen van lichaamsoefeningen bij kinderen met een of andere aandoening met het doel, naast het verhogen van lenigheid, weerbaarheid, enz., óók deze aandoening te beïnvloeden, kon beschouwd worden als een onderdeel van hun beroepsactiviteit.

Gezien de aard van de activiteiten op het gebied der medische gymnastiek was het echter ook voorstelbaar dat verschillende medici - die hun activiteiten op het gebied der geneeskunde gelegitimeerd wisten door de medische wetgeving - de medische gymnastiek een plaats toekenden binnen de geneeskunde. Ofschoon deze claim op zichzelf verdedigbaar lijkt, constateerden we dat sommige medici in deze periode blijkbaar niet genoeg vertrouwen hadden in de basis van een dergelijke claim. Als treffend voorbeeld in dit verband is gewezen op de actie van het bestuur van de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt. Het bestuur zocht voor zijn verklaring en zingeving van dit deel van de werkelijkheid steun bij de minister van Binnenlandse Zaken Heemskerk (als vertegenwoordiger van de wetgevende en controlerende overheid en als zodanig een 'relevante andere' in het maatschappelijk krachtenveld). Diens reactie sprak boekdelen ten aanzien van de ambivalentie van de medische gymnastiek en de daaruit voortvloeiende problematiek voor het ingrijpen van de overheid: het zou bij het ontbreken van een wetsbepaling hieromtrent en het gemis aan een scherpe grens tussen al of niet orthopedische gymnastiek moeilijk zijn de activiteiten van gymnastiekonderwijzers op dit gebied te verbieden!

ONTWIKKELING VAN DE
HEILGYMNASTIEK IN NEDERLAND
IN DE PERIODE 1860 - 1889

INLEIDING

In het vorige hoofdstuk bleek dat men vanaf de jaren vijftig kan spreken van de opkomst van de medische gymnastiek in Nederland. Het waren vooral de hygiënisten, die zowel in geschrifte als in de praktijk hieraan aandacht besteedden. Men kan stellen dat zij hiermee een belangrijke bijdrage leverden tot het leggen van de basis voor een verdere ontwikkeling van dit deel van het arbeidsveld. Ook in de jaren zestig zien we dat met name leden van de medische oppositie een rol in deze speelden. Het was namelijk mede aan hun inspanningen te danken dat er in dit decennium twee wetten werden afgekondigd, die een grote invloed zouden gaan krijgen op de verdere ontwikkeling van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw. Het betreft hier de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* (1863) en de zogenaamde geneeskundige wetten van Thorbecke uit 1865.

In de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* werd onder andere bepaald dat de gymnastiek een verplicht leervak is op de middelbare scholen. Samen met de *Wet op het lager onderwijs* (1857) had deze wet een aanwas van 'geëxamineerde' gymnastiekvakleerkrachten tot gevolg. Deze onderwijswetten zijn daarom zo belangrijk voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek in ons land, omdat een aantal van deze gymnastiekvakleerkrachten zich in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw om diverse redenen zou gaan wijden aan de medische gymnastiek.

De geneeskundige wetten van 1865 betekenden een grondige herziening van de geneeskundige staatsregeling. Deze wetgeving op medisch gebied is ook belangrijk voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek in Nederland. In een periode, waarin de medische gymnastiek langzamerhand meer terrein leek te winnen in Nederland, en de eerste tekenen van een nieuw beroep 'heilgymnast' zichtbaar werden, werd de 'koek' op het gebied van de gezondheidszorg verdeeld onder de toen bestaande beroepen: i.c. medici, apothekers en vroedvrouwen. De beoefenaren van 'nieuwe' beroepen die zich begaven op het in deze wetten zeer ruim gedefiniëerde terrein der geneeskunst zouden hierdoor met moeilijkheden te maken krijgen. Daartoe behoorde ook zij, die zich vanaf \pm 1860 als 'heilgymnasten' presenteerden. We zullen in dit hoofdstuk (3.1.1) wat meer aandacht besteden aan beide wetten.

Ten tijde van het totstandkomen van genoemde wetten, legden meerdere personen zich reeds toe op de uitoefening van de medische gymnastiek. Dit deel van het arbeidsveld werd vanaf de jaren zestig in toenemende mate aangeduid met 'heilgymnastiek' en de beoefenaars van de medische gymnastiek met 'heilgymnasten', althans voor zover het niet-medici betrof.¹ Heilgymnasten lijken in de tweede helft van de 19de eeuw op twee soorten lokaties werkzaam te zijn geweest, namelijk in een praktijk, c.q. instituut of bij een patiënt aan huis.

In 3.1.2 zal uitgebreid aandacht worden besteed aan de activiteiten van twee heilgymnasten te Rotterdam, waarbij beide vormen van praktijkvoering aan de orde zullen komen.

Behalve deze, hielden nog andere heilgymnasten zich onledig met de heilgymnastiek in de periode 1860-1889. Door middel van een schematisch overzicht zal een indruk worden gegeven van de aandacht die er in de medische en gymnastiek-vaktijdschriften in deze periode werd besteed aan de heilgymnastiek (3.1.3). Daarbij zal een overzicht worden gepresenteerd van de vermeldingen: (1) waarin de aanwending van heilgymnastiek bij verschillende aandoeningen centraal staat; en (2) van beoefenaren van de heilgymnastiek in de vaktijdschriften.

In een aparte paragraaf is de domeinproblematiek rond de heilgymnastiek aan de orde gesteld (3.2). Zoals al bleek uit het eerste en tweede hoofdstuk, gaf het ambivalente karakter van de medische gymnastiek reeds in de eerste helft van de 19de eeuw in Zweden en Duitsland aanleiding tot het uiteenlopen van opvattingen over het domein, waartoe de heilgymnastiek zou moeten behoren. Ook in de Nederlandse vakliteratuur en andere bronnen in de jaren vijftig zagen we dat diverse mensen hun visie gaven op deze kwestie. In de periode 1860-1889 zou het domein der heilgymnastiek in toenemende mate ter sprake worden gebracht (3.2.1 en 3.2.2). Daarbij valt met name vanaf het midden van de jaren zeventig een zekere polarisatie te bespeuren in de uitlatingen uit de medische en de gymnastiekwereld. Velerlei argumenten werden door de verschillende partijen gebruikt om een claim op dit deel van het arbeidsveld kracht bij te zetten. Deze argumenten zullen uitvoerig worden toegelicht. Tevens zal worden getracht inzicht te geven in factoren, die mogelijk een rol hebben gespeeld bij het uiten van bepaalde claims op het onderhavige domein (3.2.3).

Bij de discussies over het domein gaat het natuurlijk om normatieve uitspraken van direct belanghebbende partijen. Interessant is het daarom na te gaan wat er ten aanzien van het domein van de heilgymnastiek werd verkondigd door minder direct-belanghebbenden (de overheid) en niet-belanghebbenden (de rechters) in deze periode. Aan de hand van een analyse van de verslagen van het geneeskundig staatstoezicht (3.3.1) en de jurisprudentie (3.3.2) in de onderhavige periode is getracht de meningen van deze partijen inzake het domein van de heilgymnastiek in kaart te brengen.

3.1 HEILGYMNASTIEK: NIEUW DEEL VAN HET ARBEIDSVELD

3.1.1 Belangrijke wetgeving op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de geneeskunde

Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs (1863)

Na de grondwetsherziening van 1848 zien we dat ook ten aanzien van de wetgeving op onderwijsgebied verschillende veranderingen plaatshebben. In 1857 werd het lager onderwijs beter geregeld, in 1863 kwam een regeling voor het middelbaar onderwijs tot stand en in 1876 werd de wetgeving ten aanzien van het hoger onderwijs veranderd.

Ofschoon reeds in de grondwetten van 1814 en 1815 staat te lezen dat middelbaar onderwijs een zorg van de overheid is, werd pas tijdens het tweede ministerie Thorbecke (1862-1866) een meer definitieve regeling hiervoor getroffen: de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*.² De achtergronden voor het totstandkomen van deze wet zijn dezelfde als die voor de herziening van de *Wet op het Lager Onderwijs* (1857).³ Terwijl het onderwijs in de eerste helft van de 19de eeuw over het algemeen nog een sociaalbevestigende rol kreeg toebedeeld, werd het medio 19de eeuw in toenemende mate beschouwd als een instrument voor sociale verandering. Dit veranderde inzicht had te maken met de opkomst van het Liberalisme, een emanciperende burgerij en de zich aankondigende economische structuurveranderingen. Er groeide een behoefte aan verhoging van het ontwikkelingspeil van de massa. Het streven naar een verlenging van de onderwijsperiode voor de 'besten' uit deze groep resulteerde in eerste instantie in een uitbreiding van het lagere schoolstelsel (m.u.l.o.) in 1857. Zowel de uitbreiding van het lager onderwijs (voor de 'heffe des volks') als het bestaande hoger onderwijs (voor de 'hogere of geleerde stand') bleken evenwel niet te kunnen voldoen aan de nieuwe eisen des tijds. Voor de scholing van de nijvere burgerij werd nog een andere vorm van onderwijs gewenst geacht: onderwijs dat meer was toegesneden op de praktijk van het economische leven, dat dienstbaar was aan de welvaartsvermeerdering. Deze vorm van onderwijs kreeg zijn beslag in de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*. In de bijgaande memorie lichtte Thorbecke toe wat onder middelbaar onderwijs verstaan diende te worden:

De benaming, middelbaar onderwijs, heeft niet op zich zelve eene vaste betekenis; zij erlangt die eerst door de wet of eene bepaalde inrigting. Wanneer men lager onderwijs volksonderwijs noemt in den zin, dat het, als eerste aanvang van ontwikkeling gelijkelijk bestemd is voor allen en hooger onderwijs bestemd acht voor het kleine getal van hen, die opleiding zoeken tot een werkzaamheid of betrekking, waartoe geleerde vorming vereischt wordt; dan omvat het tusschen

beide inliggende gebied van het middelbaar onderwijs *de vorming van die talrijke burgerij, welke het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht*. 'Nijvere maatschappij' niet enkel in hare rigting op landbouw, fabriekvljot of handel, maar in den meest uitgebreiden zin genomen, is het daarbij blijkbaar om kennis der tegenwoordige wereld en om toepassing op economische en technische diensten te doen. (...) Het is de meening niet voor eene bepaalde industrie af te richten, noch de scholen tot werkplaatsen te maken. Hetgeen de ondergeteekende voorstelt, is niet de praktijk zelve in haar bijzonderheden te doen leeren, maar geest en zintuig zoo te ontwikkelen, dat zij voor de praktijk bekwaam worden.⁴

Middelbaar onderwijs zou moeten worden gegeven in burgerscholen, hogere burgerscholen, landbouwscholen en de polytechnische school.⁵ De burgerscholen (dag- en avondscholen) waren bedoeld voor de kinderen van de eenvoudige burgerstand en moesten op het ambacht gericht praktisch onderwijs verzorgen.⁶ De cursusduur was twee jaar. Hogere burgerscholen (h.b.s.) waren bestemd voor de gezeten burgerij, 'welke meer vrijheid bezit om denken en kennis te ontwikkelen, dan doorgaans ambachtslieden en kleine landbouwers'.⁷ Aangezien met name de h.b.s. werd gezien als een middel om handel, nijverheid en landbouw te verbeteren en zo de concurrentiepositie van ons land te bevorderen, achtte men het nodig hier een zo breed mogelijke basis van algemene ontwikkeling te leggen. Dit is te zien aan het vakkenpakket. Er werd onderscheid gemaakt tussen een h.b.s. met driejarige en vijfjarige cursus met respectievelijk 14 en 18 vakken. In tegenstelling tot de burgerschool⁸ bleek de h.b.s. een groot succes. Na ongeveer tien jaar was er sprake van evenveel hogere burgerscholen als gymnasia (namelijk 51), terwijl het leerlingenaantal reeds vier maal zo groot was (± 4000).⁹

Van belang voor deze studie is dat in de wet werd bepaald dat zowel aan de burgerschool als aan de h.b.s. het onderwijs in de gymnastiek verplicht was.¹⁰ Aangezien er sprake was van het zogenaamde vak-onderwijs op deze scholen betekende dit, dat er voor elk vak onderwijzers moesten worden aangesteld met specifieke bekwaamheden op het/de betrokken vakgebied(en): de zogenaamde leraar deed z'n intrede. Om tot leraar te worden benoemd moest men in het bezit zijn van een getuigschrift van goed zedelijk gedrag afgegeven door het gemeentebestuur en een akte van bekwaamheid in één of meerdere vakken. Voor het vak gymnastiek kon men een akte van bekwaamheid verkrijgen na het succesvol afleggen van een examen. Dit werd ieder jaar in het openbaar afgenomen door een commissie, die daartoe was aangesteld door de minister van Binnenlandse Zaken.¹¹ Met de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* was er zo een nieuwe beroepsbeoefenaar op het gebied van de lichamelijke opvoeding bijgekomen. Naast de hoofd-, hulp- en huis-onderwijzer met gymnastiek-aanteekening op hun akte van bekwaamheid voor het geven van onderwijs, was er nu sprake van een gymnastiekleraar. Naar het zich laat aanzien op basis van de bestudeerde bronnen lijkt deze nieuwe beroepsgroep van gymnastiekleraren in de hieropvolgende decennia de grootste 'leverancier' te zijn geweest van zogenaamde heilgymnasten. Over de achtergronden van deze ontwikkeling zal in dit hoofdstuk nog het een en ander worden medegedeeld.

De geneeskundige wetten van Thorbecke (1865)

In de periode 1842-1862 hielden verschillende staatscommissies zich onledig met de herziening van de geneeskundige staatsregeling van 1818.¹² Meerdere wetsontwerpen zijn dienaangaande aan de orde geweest, maar geen van deze ontwerpen bracht het tot wet. Wel was de wens te komen tot een betere geneeskundige staatsregeling, voor leden van de medische oppositie mede aanleiding tot het oprichten van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (NMG) in 1849.¹³ In 1862 kwam Thorbecke weer aan het bewind en nog datzelfde jaar, op 20 juni 1862, werden wetsontwerpen door hem ingediend, die uiteindelijk na enige wijzigingen alle werden aangenomen als wet per 1 juni 1865.¹⁴ Ofschoon het te ver voert daarop in te gaan, dient gewezen te worden op het feit dat de leden van de medische oppositie een grote rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van deze 'geneeskundige wetten'.¹⁵

We zullen aan de hand van een korte beschrijving van de geneeskundige wetten van Thorbecke enige aspecten belichten, die op de een of andere wijze van belang zijn geweest voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw. Het gaat om de volgende wetten:

- (1) *Wet regelende het geneeskundig Staatstoezigt* (1865, Stbl.58);
- (2) *Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw* (1865, Stbl.59);
- (3) *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* (1865, Stbl.60);
- (4) *Wet regelende de uitoefening van de artsenijsbereidkunst* (1865, Stbl.61).

Ad.1 *De Wet regelende het geneeskundig Staatstoezigt* voorzag in de aanstelling van in totaal zeven inspecteurs voor elke provincie of voor enige tezamen, die elk in hun werkzaamheden zouden worden bijgestaan door een zogenaamde 'adjunct-inspecteur' en een 'geneeskundige raad'. In de memorie van toelichting bij het eerste ontwerp van deze wet (1862) wordt dit geneeskundig staatstoezicht als volgt omschreven:

De geneeskundige ambtenaren en raden, aan wie volgens dit ontwerp toezigt wordt opgedragen, hebben niet te besturen maar, (...), te onderzoeken waar en waardoor de volksgezondheid nadeel lijdt, aan te wijzen welke middelen ter verbetering kunnen worden gebezigd, en wijders te waken voor de handhaving der wetten en verordeningen, die in het belang van de volksgezondheid zijn vastgesteld, waaronder die ter regeling van de uitoefening der genees- en artsenijsbereidkunst eene eerste plaats innemen.¹⁶

De inspecteurs waren vol-ambtelijke geneesheren, benoemd door de Kroon en belast met de regeling van alle werkzaamheden die aan het geneeskundig staatstoezicht zijn verbonden; zij hadden dienaangaande ook een opsporingsbevoegdheid.¹⁷ In de wet wordt nauwkeurig aangegeven welke taken en bevoegdheden deze ambtenaren zouden hebben en op welke wijze ze te werk dienden te gaan. Zij waren belast met het doen van onderzoek naar de staat van de volksgezond-

heid en het toezicht op de naleving van wetten en verordeningen. De inspecteurs hadden tot taak, zowel de gemeentelijke en provinciale besturen als de minister te adviseren. De bestuurlijke autonomie van de verschillende overheden bleef echter gewaarborgd, zodat het niet mogelijk was dat de inspecteur maatregelen kon afdwingen.

Tot de werkzaamheden behoorde eveneens de beoordeling der bevoegdheden: zij dienden uit te maken of iemand al dan niet volgens de wet bevoegd is om bijvoorbeeld de geneeskunst uit te oefenen. Teneinde deze beoordeling mogelijk te maken, dienden de wettelijk erkende beroepsbeoefenaren op het gebied van de gezondheidszorg hun bewijs van bevoegdheid te laten viseren door de inspecteur. Ook konden de inspecteurs een proces-verbaal opmaken tegen personen die handelen in strijd met de geneeskundige wetten en verordeningen. De adjunct-inspecteur had qua bevoegdheid een soortgelijke status als die van de inspecteur maar was ondergeschikt aan de laatste.¹⁸ De geneeskundige raad was een advisevend lichaam ten dienste van de inspecteur, waarvan de leden eveneens door de Kroon werden benoemd. De raad had als voorzitter de inspecteur en was verder als volgt samengesteld: zes tot tien geneeskundigen, twee tot zes apothekers en één rechtsgeleerde.¹⁹

Het valt op dat in de wet niet gesproken wordt van 'geneeskundig bestuur' of van 'geneeskundig staatsbestuur' maar van 'staatstoezicht'. Hiermee is een initiële wens van een aantal leden van de medische oppositie niet vervuld. Ondermeer geïnspireerd door de zogenoemde Polizey-wissenschaften in Duitsland rond 1800, en overtuigd van de vooruitgang onder invloed van de nieuwe (natuur)wetenschappen, streefde men naar een vernieuwd geneeskundig staatsbestuur dat moest worden ingevuld en bemand door de medische stand.²⁰ Concreet zou dit moeten neerkomen op een door de NMG benoemd bestuur, dat de opleiding, de bevoegdheidskwestie en de openbare gezondheidszorg regelt. Kortom, een volledige wettelijk gelegitimeerde monopoliepositie van de medische beroepsorganisatie op het gebied van de gezondheidszorg.

Een dergelijk ver doorgevoerde staatsgeneeskunde strookte echter niet met de liberale denkbeelden in de jaren vijftig en zestig in Nederland (de bestuurlijke autonomie van de overheden). We zien dan ook dat de leden van de medische oppositie delen van hun wensenpakket lieten vallen, nadat medio jaren vijftig gebleken was dat de wetgever hierin niet wilde meegaan. De laatste liet op zijn beurt weten een scheiding te willen van stands- en staatsbelangen: de openbare gezondheid zou wel een terrein van staatszorg zijn, het behartigen van de belangen van de stand der medici echter niet. De bescherming van de rechten van de medische stand, de belangenbehartiging en de bevordering van de wetenschap diende volgens Thorbecke te geschieden door de NMG zelf.

Een en ander resulteerde in een koerswijziging binnen het streven van de hygiënisten: men legde zich neer bij de in het wetsontwerp aangegeven adviseerende rol van het staatstoezicht.²¹ Deze pragmatische opstelling van de hygiënisten was belangrijk voor de totstandkoming van een herziening van de geneeskundige wetgeving. Een aantal van hen (Ali Cohen, Penn en Egeling) werkte namelijk

nauw samen met Thorbecke aan de voorbereiding van de wet en sommigen hadden zitting in het bestuur van de NMG, de op dat moment grootste medische beroepsorganisatie.²² We zien dan ook dat deze vereniging de eis van een - politiek onhaalbare - totale wetsherziening liet vallen en zich ging concentreren op een regeling van de bevoegdheden.

Over het algemeen beschouwd, kan de uiteindelijke regeling op dit gebied niet ongunstig worden genoemd voor de medische stand als geheel. Klinkert concludeert bijvoorbeeld naar aanleiding van de tot stand gekomen *Wet regelende het geneeskundig Staatstoezicht* dat medici toch nog een hoge mate van autonomie toebedeeld hebben gekregen: er werd immers een definitieve scheiding gemaakt tussen het werkkterrein van de medicus (de genezing van het zieke individu) en het gebied waarop de staat kon en moest optreden (het voorkomen en beteugelen van ziekten, die een gevaar opleveren voor de gemeenschap).²³ Zijns inziens konden medici op deze wijze autonoom worden:

in de definiëring van hun taak (wat is "ziekte"), in het kiezen van een wijze van vervullen van hun taak ("welke therapie wordt toegepast") en in de bepaling van het resultaat van hun handelen (wat is "gezondheid").²⁴

Met name de toezichtsfunctie van het geneeskundig staatstoezicht op de naleving van wetten en verordeningen zal in deze studie wat nader aan de orde worden gesteld. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zullen we uitgebreid stilstaan bij de bemoeienis van het geneeskundig staatstoezicht met de uitoefening van de (medische) gymnastiek in Nederland.

Ad.2 In het ontwerp van de *Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw* worden nog twee categorieën geneeskundigen onderscheiden:

- (1) de (medicinae, chirurgiae, artis obstetriciae) doctores die een universitaire opleiding hadden genoten. Zij zouden, totdat een eventuele herziening van het hoger onderwijs anders zou beschikken, hun bevoegdheden behouden;
- (2) een nieuwe stand van genees-, heel- en vroedmeesters (inclusief de officieren van gezondheid) die, na twee staatsexamens (een natuur- en geneeskundig) alsmede na overlegging van een bewijs van een bekend geneeskundige, en na het verrichten van tien gewone en twee buitengewone bevallingen in tegenwoordigheid van een bekende vroedmeester, evenals de eerste categorie de bevoegdheid zouden krijgen om de geneeskunst in haar gehele omvang en in het gehele rijk uit te oefenen.

Thorbecke zelf heeft in het ontwerp van deze wet belangrijke veranderingen aangebracht. Eén daarvan was een uiteindelijk in de wet vastgelegde bepaling (art. 16) dat degenen, die het (natuur- en) geneeskundig staatsexamen hebben behaald, het recht krijgen zich arts te noemen.²⁵ Tevens werd het praktisch

geneeskundig staatsexamen voor iedereen verplicht gesteld, ongeacht de vooropleiding. De staatsexamens zouden worden afgenomen door commissies, die buiten de medische faculteiten stonden. Op deze wijze werd een grote stap gezet richting eenheid van stand: óók een programmapunt van leden van de medische oppositie.

Een ander programmapunt afkomstig uit de gelederen van de medische oppositie - een academische opleiding voor medici - werd niet geregeld in deze wet. Dit zou pas geschieden in 1876 met de totstandkoming van de *Wet tot regeling van het hooger onderwijs*²⁶. Rond 1840 was een opleiding tot medicus nog mogelijk aan de drie universiteiten, de drie athenea, de zes klinische scholen, of middels privé-onderwijs.²⁷ Hoewel de medici over deze kwestie verdeeld waren, droeg de NMG (met name de leden van de medische oppositie) initieel als haar mening uit dat er naast de eenheid van stand ook een universitaire opleiding voor alle medici moest komen en dat de klinische scholen en de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen moesten verdwijnen.²⁸ Op deze wijze trachtte men niet alleen de kwaliteit van de medicus te verhogen, maar tevens zijn maatschappelijke positie en aanzien te vergroten.²⁹

Eind jaren vijftig valt op dat de NMG zich ten aanzien van de opleidingskwestie op een meer pragmatisch standpunt stelde, zoals zij dit ook deed op het terrein van geneeskundig staatsbestuur. Zij stapte af van haar eis dat de regeling van het medisch hoger onderwijs onlosmakelijk verbonden moest zijn met de kwaliteit en de bevoegdheid van medici. Wettelijke regeling van het hoger onderwijs voor medici werd weliswaar nog steeds wenselijk geacht, maar men hechtte in eerste instantie meer waarde aan een verbetering van de medische wetgeving.³⁰ Goudsmit oppert dat binnen de NMG het inzicht ontstond dat de wetsvoorstellen van Thorbecke weliswaar niet de kwaliteit van de artsen garandeerden via verbetering van de opleiding, maar dat deze wel zouden leiden tot een verbetering van de positie van de medicus; 'iets dat blijkbaar binnen de NMG steeds zwaarder begon te wegen'.³¹

Door de instelling van de twee staatsexamens was de opleiding voor medicus in principe vrij. Hiermee wilde de overheid voorkomen dat er een concentratie van de opleiding aan de universiteiten zou optreden met daaraan gekoppeld grotere investeringen als gevolg van een toenemend studentenaantal.³² Dat dit echter anders zou uitpakken, bleek al spoedig toen de klinische scholen en andere opleidingsfaciliteiten successievelijk werden opgeheven na 1865, deels doordat hun onderwijsprogramma's niet konden voldoen aan de nieuwe exameneisen, deels omdat de overheden niet langer middelen voor hun voortbestaan beschikbaar wensten te stellen.³³ Het gevolg hiervan was dus uiteindelijk toch een concentratie van de medische opleiding in de universiteiten. De medische faculteiten waren er echter zowel qua personeel als voorzieningen niet op berekend om de andere opleidingsvormen te vervangen: 'allerlei moderne wetenschappelijke technieken konden niet worden toegepast en onderwezen, de gebouwen waren te klein en te slecht geoutilleerd en niets was berekend op een verdrievoudiging van het aantal studenten'.³⁴ De overheid ging echter niet over

tot investeringen in het hoger onderwijs om deze problemen uit de wereld te helpen. Integendeel, ze bezuinigde slechts.³⁵ Dit alles kon niet zonder gevolgen blijven.

Goudsmit schetst de ontwikkeling op het gebied van de gezondheidszorg vanaf de wetten van 1865 tot aan het einde van de 19de eeuw als volgt:

Mede door de slechte omstandigheden van de bevolking, de geringe toegankelijkheid van de gezondheidszorg en de volhardende 'laissez faire'-houding van de overheid had de wet van 1865 voor het merendeel van de bevolking eerder een verslechtering van de medische zorg gebracht dan een verbetering. (...) De universiteiten konden de stroom studenten niet aan, extra investeringen werden er niet gedaan om capaciteit en kwaliteit van de opleiding te verhogen. Het voorbereidend onderwijs bleef lange tijd onvoldoende en voor weinigen bereikbaar. De natuurwetenschappen overheersten de opleiding zo, dat enerzijds de duur van de opleiding toenam en anderzijds de afstand tot de praktijk vergroot werd. (...) Door al deze ontwikkelingen rond de medische opleiding nam het aantal praktiserende artsen in het land af en tevens hun vaardigheid. Ook dit droeg niet bij tot de zeer noodzakelijke kwaliteitsverbetering van de gezondheidszorg in de breedste zin van het woord.³⁶

Een en ander gaf aanleiding tot grote problemen en spanningen op de universiteiten na 1865.³⁷ Problemen en spanningen, die hebben bijgedragen tot de ondergang van de hygiënisten-beweging, zoals we nog zullen zien.

De *Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw* van 1 juni 1865 is na het totstandkomen van de *Wet tot regeling van het hooger onderwijs* van 28 april 1876³⁸ vervangen door de *Wet houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekers-bediende* van 25 december 1878³⁹. Met deze laatste wet werd het afnemen van de staatsexamens opgedragen aan de medische faculteiten, die jaarlijks om beurten de staatscommissie onderbrachten. In 1885 werd de staatscommissie vervangen door vier staatscommissies, één voor elke universiteit.⁴⁰ Zo werd in relatief korte tijd (20 jaar) bereikt dat de opleiding en het examen van de geneeskundigen uitsluitend een aangelegenheid werd van de universiteiten.⁴¹ Hierdoor verwierf de medische beroepsgroep naast de al verkregen autonomie ten aanzien van de definiëring van hun taak, het kiezen van de wijze van vervulling ervan, en de bepaling van het resultaat van hun handelen, uiteindelijk ook een wettelijk gelegitimeerde autonomie op het gebied van de opleiding.

Ad.3 In de *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* werden een aantal regelingen getroffen teneinde uitoefening der geneeskunst te verbeteren en 'kwakzalverij' te beteugelen. Thorbecke zelf was er niet van overtuigd dat de kwakzalverij door een wettelijke regeling definitief uitgebannen zou worden, zoals blijkt uit de bijgaande memorie bij het ontwerp van deze wet (1862), waarin hij min of meer aangeeft dat reeds veel gewonnen zal zijn, wanneer het voor 'de kwakzalver' onmogelijk wordt enig geneesmiddel in het openbaar aan te kondigen.⁴² Het probleem, wat van de kwakzalverij als strafbaar moest worden opgevat, bleek moeilijk op te lossen. Het Tweede Kamerlid dr. M.J. Godefroi

(1819-1895), zelf medicus, moende tijdens de openbare behandeling van het ontwerp dat men ondanks dit probleem toch voet bij stuk diende te houden voor wat betreft het verbieden van de kwakzalverij. Nadrukkelijk stelde hij dat dit wetsontwerp in het belang van de bevolking een monopoliepositie toekende aan de arts en dat ter bescherming van dit monopolie ook slechts de arts in het openbaar mocht aankondigen dat hij de geneeskunst uitoefent. Wilde men dit niet, dan gaf men vrij spel aan de kwakzalverij en aan haar concurrentie. Godefroi stelde kortweg: 'men moet òf willen het monopolie, òf volkomen vrijheid'.⁴³

Met name het eerste, derde en 18de artikel van de genoemde wet zouden van belang worden voor de beoefenaren van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw. Van bijzonder belang in dat opzicht was het eerste artikel: 'Uitoefening der geneeskunst, waaronder de wet het verlenen van genees-, heel- of verloskundigen raad of bijstand als bedrijf verstaat, is alleen geoorloofd aan degenen, aan wie de bevoegdheid daartoe volgens de wet is toegekend.' In de memorie van toelichting bij het ontwerp werd hieraan toegevoegd:

De bepaling van hetgeen te verstaan zij onder uitoefening der geneeskunst, moet zoo veelomvattend zijn, dat geene gelegenheid worde gegeven tot verijdeling van de bedoeling der wet.⁴⁴

Het derde artikel luidt: 'Alleen de geneeskundige mag binnen de grenzen zijner bevoegdheid in het openbaar aankondigen, dat hij de geneeskunst uitoefent, of een titel voeren, die hem aan het publiek als geneeskundige aanwijst.' Dit artikel was in combinatie met de strafbepaling vervat in artikel 18 eveneens bedoeld om de kwakzalverij te bestrijden.⁴⁵

Ten tijde van de bespreking van het wetsontwerp juichten enkele leden van de Tweede Kamer deze maatregel tegen de kwakzalverij toe. Er waren er echter ook, die meenden dat deze wet een veel te gestreng karakter had en zich dan ook afvroegen: 'of hier het eigenbelang der geneeskundigen niet meer in het spel was dan het belang der lijdende menschheid'.⁴⁶ Ook Klinkerts conclusie ten aanzien van deze wet wijst in die richting:

In de praktijk betekent dit opnieuw een bevestiging van de autonomie van het beroep: de genees-, heel- en verloskundige zelf bepaalt hier immers wat genees-, heel- en verloskunde (tesamen geneeskunst genoemd) zal zijn en hoe zij zal worden beoefend.⁴⁷

Ad.4 De *Wet regelende de uitoefening van de artsnijbereidkunst* regelde de vervaardiging en verspreiding van geneesmiddelen in de stad en op het platteland. Over het algemeen gold deze bevoegdheid voor apothekers, alhoewel ook artsen dit terrein mochten betreden. Deze wet is voor deze studie verder niet van belang.

Enige gevolgen van de geneeskundige wetten

In de jaren zestig en zeventig waren de hygiënisten te vinden op vrijwel alle terreinen van het culturele, politieke en sociale leven. Door hun werk genoten zij vooral in kringen van de (lokale) burgerij erkenning. Begin jaren zeventig hadden zij in menig opzicht hun hygiënische programma's tot ontwikkeling gebracht. Door de toename van de (geneeskundig) statistische kennis leek de lang gekoesterde wens van de stadsgeneesheren en armendoctoren uit het begin van de jaren vijftig in vervulling te kunnen gaan: 'een enorm onderzoeksgebied was ontsloten en de geneeskunde kon nu haar waarde voor de maatschappij bewijzen'.⁴⁸ Vanaf de jaren zestig deden er zich echter ontwikkelingen voor, die de neergang van de hygiënistische beweging zouden bewerkstelligen. Wanneer men zich indenk dat van de medici juist de hygiënisten de gymnastiek en de medische gymnastiek een warm hart toedroegen, lezingen hierover hielden en relatief veel publicaties op dit gebied het licht deden zien, dan kan men zich voorstellen dat het ten ondergaan van deze groep niet zonder gevolgen kon blijven voor de ontwikkeling van de medische gymnastiek in Nederland.

Het voert te ver uitgebreid in te gaan op het complexe netwerk van factoren dat bij de neergang van de hygiënistische beweging een rol heeft gespeeld. Enige factoren⁴⁹ zijn: het geringe politieke succes, onder andere tot uiting komend in het niet totstandkomen van een wettelijke consolidering van het door hen zorgvuldig opgebouwde sociaal-hygiënische programma; 'ideologische teleurstelling', daar in plaats van een verhoopde groeiende harmonie van een natie in welvaart door middel van de groei van kennis slechts tegenstellingen waren ontstaan (kapitaal-arbeid, klassenstrijd, dogmatische christelijke groeperingen); marginalisering van de hygiënisten binnen de NMG; marginalisering van de hygiëne binnen de universiteiten. Aan de laatste twee punten zullen we kort aandacht besteden.

Met de *Wet regelende het geneeskundig Staatstoezicht* werden de hygiënisten min of meer buitenspel gezet. Zij hadden hun maatschappelijke positie en werkkring gezocht in openbare lichamen als plaatselijke commissies en verenigingen en deze werden in 1865 niet wettelijk erkend. Daarvoor in de plaats kregen ze - een relatief machteloze - positie als inspecteur bij het geneeskundig staatstoezicht. Relatief machteloos, daar de bestuurlijke autonomie van de overheden met de wet van 1865 gewaarborgd bleef, zodat het niet mogelijk was voor een inspecteur maatregelen af te dwingen. Vóór 1865 waren het voornamelijk de hygiënisten, die in hun functie als bestuurder van de NMG of als redactielid van een medisch vakblad aandacht besteedden aan de openbare gezondheidszorg. Zij bepleitten een alomvattende staatsgeneeskunde, waarin zowel de particuliere als de openbare gezondheidszorg geregeld zou zijn. Zij bepaalden grotendeels het standpunt van de NMG op dit terrein. Doordat de hygiënisten voor het overgrote deel in het staatstoezicht terechtkwamen, raakten ze geïsoleerd binnen deze vereniging. Hierdoor kon na de totstandkoming van de wet in 1865, waarin de stands- en staatsbelangen en daarmee de particuliere en de openbare gezondheidszorg werden gescheiden, de prioriteitsstelling van de particuliere gezond-

heidszorg binnen de NMG manifest worden. Volgens Houwaart was de voorkeur voor een regeling van de particuliere zorg al vanaf de jaren vijftig zeer sterk aanwezig binnen de gelederen van de medische stand. De politiek heeft zijns inziens in dit verband slechts de weg meer vrijgemaakt:

In het laatste kwart van de vorige eeuw kon daardoor de particuliere zorg zich vrijelijk ontwikkelen, zij het door geldgebrek moeizaam. Het was in deze periode waarin de vele (specialistische) particuliere ziekenhuizen werden opgericht. Daarmee steeg dat deel van de medische stand in maatschappelijk en wetenschappelijk aanzien, dat zich baseerde op gespecialiseerde curatieve ziekenhuiszorg. Terwijl de eveneens particuliere initiatieven van de hygiënistena na 1865 plus de vele activiteiten van de inspecteurs door de liberale politiek niet hebben geleid tot belangrijke politieke successen. De positie van de hygiënistena binnen de medische stand werd daardoor aanzienlijk verzwakt.⁵⁰

Een ander aspect van de neergang van de hygiënistena was de marginalisering van de hygiëne als onderwijsvak en als wetenschappelijke discipline aan de universiteiten. Een oorzaak voor deze marginalisering is gelegen in het feit dat de idee 'geneeskunde als sociale wetenschap' weliswaar veelvuldig werd gehuldigd door hygiënistena, maar niet genoegzaam werd uitgewerkt. Dit bleek onder andere in het *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie* dat onder redactie van Ali Cohen in 1872 verscheen en waaraan hygiënistena als S.S. Coronel en L.J. Egeling meewerkten.⁵¹ De 'leer van de sociale dispositie' heeft in dit handboek een sterke technische invulling gekregen. Een sociologische interpretatie van de gegevens blijft achterwege, laat staan dat men toekwam aan politieke en economische achtergronden van de voorbeschiktheid van ziekten. Ook werd in dit boek geen poging gedaan om de positie van de hygiëne als wetenschap binnen de gehele geneeskunde te omschrijven. Men 'volstond' over het algemeen met het verrichten van allerlei onderzoek; de resultaten hiervan vindt men wel terug in het genoemde handboek.

Het nalaten van het opstellen van een 'medisch-hygiënisch wetenschappelijke theorie' in relatie tot de andere, zich snel ontwikkelende takken van geneeskunde (ziekenhuisgeneeskunde en het natuurwetenschappelijk onderzoek), heeft er volgens Houwaart toe bijgedragen dat de strijd om een volwaardige plaats voor de 'hygiëne als onderwijsvak en wetenschappelijke discipline' binnen de geneeskundige faculteiten uiteindelijk werd verloren. Deze strijd was, zoals we reeds constateerden, het gevolg van de problemen en spanningen op de universiteiten als gevolg van de concentratie van het medisch onderwijs na 1865.⁵²

Behalve de geringe theoretische uitwerking van de geneeskunde als sociale wetenschap, zal ook het later in de tweede helft van de vorige eeuw opkomend enthousiasme binnen de geneeskunde voor de bacteriologie een rol hebben gespeeld in de marginalisering van de hygiëne. De aetiologische theorie van de hygiënistena leek hiermee in het hart getroffen met als consequentie dat men zich meer en meer concentreerde op bacteriënjacht en desinfectie en de aandacht voor de rol van sociale factoren bij het ontstaan van ziekten op de achtergrond raakte.

Een veel belangrijker factor in de marginalisering van de hygiëne als onderwijsvak en wetenschappelijke discipline manifesteerde zich echter reeds eerder: de houding van de leidinggevende medici aan de universiteiten. Deze medici hadden

volgens Houwaart reeds lang een keuze gemaakt ten aanzien van de prioriteiten binnen de zich steeds sterker differentiërende geneeskunde: voorrang hadden de vakken van klinische aard en die vakken die de wetenschappelijke basis van de kliniek zouden kunnen verstevigen.⁵³ Na de inwerkingtreding van de *Wet tot regeling van het hooger onderwijs* (1876) werd de hygiëne uiteindelijk niet erkend als volwaardige wetenschap. Het was slechts een onbeduidend bijvak, waarvoor een staf met volledige onderzoeksfaciliteiten niet nodig werd geacht. Hierdoor werd de hygiënisten de mogelijkheid ontnomen een eigen vakgebied tot ontwikkeling te brengen en invloed uit te oefenen op aankomende medici. Andere wetenschappelijke richtingen, waarvan vertegenwoordigers in de decennia ervoor eveneens hadden aangedrongen op vernieuwing (zoals Jan van Geuns, Voorhelm Schneevoegt, Gerrit Jan Mulder en Donders)⁵⁴, kregen dit voorrecht geleidelijk wel. Te denken valt aan de fysiologie, fysiologische chemie en histologie. Men had de boot gemist en dat terwijl de macht van een positie op de universiteiten met de wet van 1876 enorm was geworden:

nadat de medische opleiding aan de universiteiten was geconcentreerd, was het alleen daar, waar men continuïteit in een wetenschappelijke richting kon creëren. Die wetenschappelijke richtingen die dominant waren aan de medische faculteiten, hadden tevens de wetenschappelijke ontwikkeling van de gehele medische professie in handen. Wat aan de medische faculteit geleerd werd en slechts dat was wetenschap. Alleen iemand die het sociale proces van een opleiding en examens aan de faculteit had doorgemaakt, mocht zich tot de medische stand rekenen. Dit sociale proces, gedocumenteerd door het artsdiploma, was de enige, tevens geheel toereikende voorwaarde, waarop iemand automatisch ook juridisch en economisch werd aanvaard.⁵⁵

Houwaart constateert dat de rol van de hygiënisten in de NMG, in de politiek en op de universiteiten uitgespeeld lijkt na 1875. De meesten overleden tussen 1885 en 1891, 'allen werkzaam in een bestuurlijk apparaat en sociaal netwerk, mede door henzelf gecreëerd'.⁵⁶ Volgens hem is de grote waarde van de hygiënisten geweest dat zij de termen hebben gezet, waarin men later over de volksgezondheid is gaan denken:

Het hele hygiënische programma bevatte in een notedop alle maatregelen die vooral na 1900 de sociale politiek in Nederland zijn gaan beheersen. En eigenlijk de volksgezondheids- en milieupolitiek nog steeds beheerst. (...) In een periode, waarin Nederland zich in de overgang naar het modern-kapitalistisch tijdperk bevond, hebben zij met hun medische politiek een politieke strategie ontwikkeld, die nog steeds zijn sporen nalaat. Een strategie met als doel: integratie van ziekte in de vraagstukken van de algemene levensvoorwaarden, van de zieken in de bevolking als geheel en van de geneeskunde in het economisch en politiek geheel van de maatschappij (...).⁵⁷

Met de constatering, dat de rol van de hygiënisten lijkt uitgespeeld op de diverse terreinen na 1875, is volgens Houwaart nog niet aangegeven, dat daarmee ook de sociale hygiëne uit de geneeskunde verdwenen is. Hij acht het aannemelijk dat de praktijk van de huisartsen - 'de meeste artsen die na 1876 afstudeerden' - een geheel ander beeld laat zien, dan men op grond van het verdwijnen van de hygiënisten zou verwachten. Het zou niet ondenkbaar zijn dat juist zij de traditie van de hygiënisten in dorpen en steden hebben voortgezet. Hij geeft deze traditie

aan met 'het brengen van beschaving' en adstrueert dit met 'het slaan van drinkwaterputten, de aanleg van riolering en het organiseren van culturele bijeenkomsten'. Deze continue onderstroom van sociale hygiëne in de geneeskunde zou niet terug te vinden zijn aan de universiteiten en slechts sporadisch in de NMG. Houwaart acht verder onderzoek noodzakelijk om inzicht in deze materie te verkrijgen. In deze studie zal hieraan gedeeltelijk tegemoet worden gekomen, namelijk door aandacht te besteden aan de verdere ontwikkeling van één aspect van het hygiënische wetenschapsprogramma, namelijk de toepassing van de gymnastiek en wel met een geneeskundig doel.

Behalve op de aangegeven indirecte wijze - door het creëren van een situatie die onder andere geleid heeft tot de neergang van de hygiënisten en de hygiënische wetenschap - hebben de geneeskundige wetten van Thorbecke op een meer directe wijze een invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de medische gymnastiek in ons land. Hierboven is reeds aangegeven dat de medici met deze wetten nagenoeg een monopoliepositie op het gebied van de gezondheidszorg toebedeeld hebben gekregen en dat deze maatregelen een geweldige ondersteuning vormden voor de beroepsgroep van medici. Tegelijkertijd betekenden de wetten van 1865 een enorme hinderpaal voor de ontwikkeling van nieuwe beroepen op dit gebied. De vraag rijst echter of de wetgever dit monopolie van de medici nu werkelijk als een onaantastbaar gegeven heeft ingesteld. De jurist Van der Mijn acht een dergelijke stellingname voor betwisting vatbaar:

De wetgever heeft aan de arts weliswaar een algemene bevoegdheid tot uitoefening van de geneeskunst in volle omvang toegekend - zonder daarmee uit te spreken dat hij op het gehele gebied bekwaam is - maar niet een volstrekt exclusieve bevoegdheid voor alle eeuwigheid.⁵⁸

Zijns inziens zouden noch het systeem van de wet uit 1865, noch de inhoud van de parlementaire stukken betreffende de totstandkoming van deze wet, de conclusie rechtvaardigen, dat de wetgever op voorhand en op principiële gronden de deur heeft willen dichthouden voor andere deskundige beroepsbeoefenaren, die in de toekomst zouden kunnen aankloppen.

Toch bleek dat met de geneeskundige wetten van Thorbecke de 'koek' op het gebied van de gezondheidszorg voor lange tijd verdeeld bleef onder de toen bestaande beroepen. Aan de ene kant kan men opperen dat deze regeling net iets te vroeg kwam voor de medische gymnastiek. Dit nieuwe deel van het arbeidsveld kende nog geen traditie in ons land, de ontwikkeling van vaste handelingsstructuren rond probleemoplossingen en activiteiten op dit gebied was pas net gaande, de plaats ervan binnen de geneeskunde en/of de gymnastiek was nog niet uitgekristalliseerd, enz. Kortom, de medische gymnastiek stond in ons land nog in de kinderschoenen en was te onvolwassen om als zelfstandig deel van het arbeidsveld te delen in de regelingen van 1865.⁵⁹

Aan de andere kant kan men opmerken dat de medische gymnastiek in de jaren zestig door medici helemaal niet gezien werd als een deel van het arbeidsveld dat los staat van de geneeskunde. Dit kwam al enigzins naar voren in de diverse publikaties van hygiënisten en andere medici in de jaren veertig en

vijftig. Ook is het mogelijk dat men de medische gymnastiek niet wilde zien als een van de reguliere geneeskunst afgescheiden deel van het arbeidsveld. Dit in verband met de achterliggende gedachten bij de geneeskundige wetten: eenheid van stand en een monopoliepositie voor de medicus, die de kwakzalverij moest uitbannen.⁶⁰

3.1.2 Heilgymnastiek te Rotterdam begin jaren zestig

Terwijl de genoemde wetten van 1863 en 1865 werden voorbereid en totstandkwamen, hielden zich reeds diverse niet-medici bezig met de medische gymnastiek. Eerder wezen we al op de activiteiten op dit gebied van R.G. Rijkens in Groningen, C. Euler in Utrecht en Haarlem en C.A.J. de Gruijter in Deventer. Tevens zijn we uitgebreid ingegaan op enige aspecten rond het functioneren van de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam, waarbij de activiteiten van J.G. Mezger, M.A. van der Est, J.A. van Monsjou, J. Pieters en J.S.G. Disse aan de orde kwamen. Begin jaren zestig waren er ook te Rotterdam twee niet-medici actief op dit gebied: de heren E. Bullerdieck en J.G. Milo Jr. (1840-1921). Om een indruk te krijgen van de praktijkvoering van deze zogenaamde heilgymnasten, zal uitgebreid aandacht worden besteed aan een verslag van de eerste en een aantal artikelen van de laatste.

E. Bullerdieck, oud-élève van het CGI te Stockholm

Begin jaren zestig kwam Eduard Bullerdieck met zijn zuster naar ons land en opende te Rotterdam een inrichting voor geneeskundige gymnastiek.⁶¹ De inrichting bestond uit twee hoge zalen en een garderobe en bevond zich op de eerste verdieping van een zijgebouw van een hotel aan de Boompjes.⁶² Op 15 november 1861 begon hij zijn werkzaamheden en een jaar later verscheen daarover een verslag.⁶³

Dat hij de inrichting niet op eigen kracht van de grond heeft gekregen blijkt uit het voorwoord van dit verslag, waarin hij openlijk die mannen huldigt, welke hem met raad en daad terzijde hebben gestaan bij het leggen van de eerste grondslag van de inrichting. Zij worden aangeduid als 'invloed hebbend' en als 'vrienden en begunstigers'.⁶⁴

Over de persoon Bullerdieck komen we weinig te weten uit het verslag. Het enige dat wordt vermeld is dat hij een oud-leerling is van het CGI te Stockholm. Voorts zou men uit het feit dat hij geen gebruik maakt van een academische titel kunnen opmaken, dat hij waarschijnlijk geen academische opleiding heeft genoten. Zijn naam doet vermoeden dat hij van Noord-Duitse (misschien Zweedse) afkomst is.

Het zo'n 70 bladzijden tellend verslag kan onderverdeeld worden in een algemeen theoretisch gedeelte en een overzicht van de werkzaamheden van Bullerdieck. In het theoretisch gedeelte wordt de aandacht gevestigd op de achtergronden, de opbouw, de toepassing en de verspreiding van Lings gymnastieksysteem. Daarbij gaat Bullerdieck uitgebreid in op de werking en indicatiegebieden van de geneeskundige gymnastiek en wijst hij op het belang van een juist toegepaste pedagogische gymnastiek als vormingsmiddel.

De behandeling met geneeskundige gymnastiek kent volgens hem een drietal indicaties: 'de opwekking, de afleiding en de sterking.' Zij kan met meer of minder voordeel aangewend worden bij de meeste chronische ziekte toestanden, al dan niet in combinatie met geneesmiddelen en/of een koudwaterkuur. Curatief zou de geneeskundige gymnastiek werken bij ziekte toestanden als: 'zenuwzwakte, algemene zwakte, paralyse, St. Vitisdans, schrijfkrimp, congesties, menstruatieleiden, storingen in de bloedsomloop, emphyseem, obstructie, slechte spijsvertering, reumatismus, bleekzucht, ruggegraatsverkrampingen en andere deformiteiten.' Bij sommige deformiteiten zou men eventueel naast de geneeskundige gymnastiek nog 'rationele orthopedische methoden' kunnen dan wel moeten toepassen. Preventief zou de geneeskundige gymnastiek meer vermogen dan vele andere methoden bij 'longtering, scrophulose, jicht, scoliose, krankzinnigheid, enz.'. Palliatief kan de geneeskundige gymnastiek volgens Bullerdieck aangewend worden bij 'hartziekten en zinkende lichaamskrachten' en voor 'het verwijderen van de ouderdomszwakte'. Het is volgens Bullerdieck van belang dat een geneeskundige-gymnastiekbehandeling gepaard gaat met een 'streng diaetische levenswijze'. Dit zou neerkomen op een vermindering van schadelijke invloeden, een ruim gebruik van de frisse lucht, enz.

Het tweede gedeelte kan gezien worden als het eigenlijke verslag van de werkzaamheden in de inrichting. Aangezien dit het enige mij bekende verslag is dat een meer gedetailleerd inzicht verschaft in de praktijkvoering van een niet-medicus op het gebied van de medische gymnastiek, zal ik hieraan uitgebreid aandacht besteden. Aan de orde komen het aantal en het 'soort' patiënten dat door Bullerdieck is behandeld, de wijze waarop hij de medische gymnastiek toepastte en de relatie die hij onderhield met de medici aldaar.

In de periode van november 1861 tot november 1862 heeft Bullerdieck in totaal 66 patiënten behandeld, waarvan 33 van het vrouwelijke en 33 van het mannelijke geslacht. Van deze patiënten 'leed' de helft aan chronische ziekten en de helft aan lichamelijke misvormingen. Onder chronische ziekten blijken te worden verstaan: 'reumatiek, sterke congestieën naar het hoofd, chronische hoofdpijn, chlorose, scrophulose, tuberculose, bloedarmoede en bijverschijnselen.' Van de 33 patiënten met aandoeningen die onder lichaamsmisvormingen zijn gerangschikt, zijn er 30 met (aanleg tot) ruggegraatsverkrampingen. Hiervan hadden 26 mensen een (aanleg tot) scoliose. In tabel 3.1 is de verdeling van aandoeningen over de verschillende leeftijdsgroepen van de patiëntenpopulatie gegeven.

TABEL 3.1 BEHANDELDE AANDOENINGEN PER LEEFTIJDGROEP EN GESLACHT IN PRAKTIJK BULLERDIECK 15 NOV. 1861 - 15 NOV. 1862

	< 10 jaar		10-20 jaar		> 20 jaar		TOTAAL	
	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂
MISVORM.	4	2	19	3	2	3	25	8
CHRON.ZKT.	2	3	3	6	3	16	8	25
TOTAAL	6	5	22	9	5	19	66	

Uit tabel 3.1 blijkt dat de meeste patiënten van Bullerdieck afkomstig zijn uit de groep van 10- tot 20-jarigen (47%). Voorts wordt duidelijk dat bij de patiënten van het vrouwelijke geslacht met name lichamelijke misvorming aanleiding was voor behandeling (76%). De meeste van deze patiënten komen uit de groep 10- tot 20-jarigen (76%). Bij de patiënten van het mannelijk geslacht blijken de chronische ziekten de voornaamste indicatie te zijn voor behandeling (76%). Deze groep bestaat voor meer dan de helft uit personen van 20 jaar en ouder (64%).

De geneeskundig-gymnastische behandeling had dagelijks plaats gedurende het gehele jaar, uitgezonderd zon- en feestdagen. Mannen werden 's-ochtends behandeld van zeven tot negen uur en vrouwen van elf uur tot half twee. De behandeling geschiedde in daartoe ingerichte 'kuurzalen'. Slechts bij uitzondering werd een behandeling thuis bij een patiënt uitgevoerd; bijvoorbeeld in het geval van een oudere patiënt die de kuurzaal niet meer kon bereiken. Deze gymnastiseerde dan thuis onder begeleiding van een assistent. Voordeel van een behandeling in de kuurzaal zou zijn dat men verplicht werd een wandeling te maken en zo de frisse lucht kon/moest 'genieten'. Tevens werd het onderlinge contact met andere 'patiënten' dikwijls als zeer bevordelijk ervaren voor het slagen van de kuur.⁶⁵ In de kuurzalen bevonden zich de volgende toestellen: 'een half dozijn hogere en lagere plinten; een toestel met een verzetbare dwarsbalk; een machine, die twee sportmasten, twee touwen, een hefplank, een borstspannings- en een verzetbaar spangestel in zich verenigt; een stellaadje bevattende een sportmast, een ladder en een hefplank; en nog enige apparaten uitsluitend voor de geneeskundige gymnastiek bestemd.'

De algemene beschrijvingen over de geneeskundige gymnastiek en de concrete voorbeelden in het verslag laten er geen twijfel over bestaan dat de uitvoering van de behandeling voornamelijk in handen was van de gymnast Bullerdieck zelf, al of niet geassisteerd door assistenten. Volgens het verslag stelde hij bij een patiënt zelf de diagnose en indicaties voor behandeling vast. Ook de 'behandelrecepten' werden door hem zelf samengesteld en gewijzigd. Bij het vaststellen

van de diagnose stelde Bullerdieck de medewerking van de verwijzend geneesheer evenwel op prijs:

Bij de aanmelding van patiënten voor geneeskundig-gymnastische behandeling, is het voor het hoofd der inrichting zeker steeds aangenaam, van hunne gewone geneesheeren inlichting te ontvangen over hunnen ziekte-toestand. De chronische ziekten zijn dikwijls van zoo gecompliceerden aard, en de patiënt zelf is in den regel zoo zelden in staat, over haar ontstaan en haren voortgang het noodige mede te deelen, dat het hem hoogst moeielijk is, op de uitkomsten van een bij den patiënt ingesteld onderzoek, en door verdere diagnostische hulpmiddelen, dadelijk eene zekere diagnose te bouwen. Al nadat de diagnose uitvalt, zijn ook de indicatiën verschillend; de gymnast bepaalt zich dan tot die middelen welke aan deze indicatiën beantwoorden, en stelt die onder het voorkomen van bewegingsvormen tot een recept te zamen. Een zoodanig recept bevat gewoonlijk acht tot twaalf bewegingen, ten deele van passieven, gedupliceerden en actieven aard.⁶⁶

Geheel in de lijn van het voorgaande ligt de omschrijving die Bullerdieck hier en daar van zichzelf geeft als behandelaar. Een voorbeeld: 'de patiënt, die de kursaal dagelijks bezoekt, ontvangt de bewegingen van een mannelijke of vrouwelijke assistent of van de gymnastische arts'(sic!). Ook elders komen we zinneden tegen, waarin Bullerdieck zichzelf als een arts omschrijft.⁶⁷ Daar assistentie bij de behandeling onmisbaar werd geacht, werd Bullerdieck door zijn zuster geholpen. Hij zou op dat moment echter ook bezig zijn met het onderwijzen en vormen van mannelijke en vrouwelijke assistenten.

De behandelingsduur varieerde van één tot anderhalf uur. De behandelrecepten werden om de zes tot acht weken gewisseld, deels vanwege aanpassing aan een eventueel opgetreden nieuwe toestand van de patiënt, deels omdat de gewoonte de werking van de bewegingen zou verzwakken. De totale behandelduur varieerde met de aard en de graad van de aandoening van de patiënt en de omstandigheden waarin deze verkeerde. Over het algemeen nam een behandeling toch wel minimaal enige maanden in beslag. Een dergelijke lange en arbeidsintensieve behandeling zal niet goedkoop zijn geweest. Dit lijkt Bullerdieck ook impliciet aan te geven, waar hij in zijn verslag wijst op de mogelijkheid dat 'ook' minder-bedeelden gebruik kunnen maken van een geneeskundige gymnastiek-behandeling.

In de periode van november 1861 tot november 1862 hebben 28 medici - 4 heelmeeesters en 24 gegradueerden - aan hun patiënten onderwerping aan de kuur van Bullerdieck aanbevolen, dan wel toegestaan. Van 15 medici kreeg Bullerdieck meer dan één patiënt doorverwezen. Onder deze medici bevinden zich verschillende lectoren van de klinische school te Rotterdam, zoals de militair-geneeskundige dr. M. Polano (1813-1878) (tevens eerste heelmeeester stedelijk ziekenhuis Rotterdam), dr. G.Ph.F. Groshans (1814-1874) en dr. J.B. Molewater (1813-1864) (tevens geneesheer-directeur stedelijk ziekenhuis Rotterdam). Alledrie zijn ook landelijk prominente medici. Molewater was bijvoorbeeld één van de oprichters der NMG en Polano stond bekend als een excellent chirurg, die later tot hoogleraar heilkunde te Leiden benoemd zou worden.⁶⁸ Bullerdieck lijkt op grond van het bovenstaande niet te mogen klagen over de samenwerking met

medici. Toch geeft hij in het verslag te kennen dat hij niet tevreden is over de aandacht die er in de medische wereld geschonken wordt aan de medische gymnastiek. In het voorwoord van zijn verslag maakt hij bijvoorbeeld gewag van een door hem gehouden lezing voor genees- en heilkundigen in het stedelijk ziekenhuis van Rotterdam, waarvan het doel slechts 'zeer betrekkelijk' zou zijn bereikt. Bullerdieck wilde de aard van Lings gymnastiek en de werking van de inrichting in bredere kring bekend maken, deze toelichten en zo de vooroordelen hiertegen wegnemen. In dat kader zou hij ook het verslag hebben uitgebracht. De inrichting zou echter nog te jong en de werking ervan nog te beperkt zijn om nu al een goed beeld te geven van wat zo'n inrichting vermag. Zijns inziens is hiervoor 'tijd en deelneming' nodig. Een 'levendige en dadelijke belangstelling van de zijde van de artsen en het publiek' (let op de volgorde!) kan ertoe leiden dat onafhankelijk van uitwendige omstandigheden de inrichting zich kan ontwikkelen tot wat zij zou moeten zijn, namelijk 'een kweekplaats voor rationele gymnastiek'.

Bullerdieck achtte wetenschappelijke onderbouwing een *conditio sine qua non* voor de verdere ontwikkeling van de gymnastiek. Hij haalt in dit verband in zijn verslag een gedeelte aan van het voorwoord van Lings werk *Gymnastikens almänna grunder* dat we in het eerste hoofdstuk al hebben gegeven. Hierin wordt gewezen op het gevaar dat de ontwaakte ijver voor de gymnastiek snel zal verdwijnen, wanneer niet de artsen en de gymnasten haar wetenschappelijk aankweken. Beide groepen zouden weliswaar veel schrijven over de gymnastiek, maar tevens elkaar niet verstaan: 'de eerste ontbreekt het aan kennis van de bewegingsleer en de tweede aan zin voor wetenschappelijke navorsingen'. Ling en de zijnen hebben volgens Bullerdieck de medische gymnastiek verheven tot 'het standpunt ener wetenschap'. De medische gymnastiek heeft en zoekt zijns inziens zoals elke andere rationele geneeskunst haar grond in de physiologie, pathologie en therapie. Evenmin als een zuivere medicamenteuze geneeskunst dit vermag, kan ook de medische gymnastiek -die uitsluitend berust op de toepassing van mechanische middelen - het gehele gebied van alle ziekten omvatten, aldus Bullerdieck. Ofschoon de medische gymnastiek in principe dus niet onderdoet voor andere geneesmethoden, heeft zij zijns inziens nog niet die plaats gekregen die haar toekomt:

Als zoodanig moest zij nu reeds bij de algemeene therapie zijn ingelijfd en een tak daarvan uitmaken. De hoogepriesters der geneeskundige wetenschappen hebben het evenwel tot heden toe niet over zich kunnen verkrijgen, aan de gymnastiek de poorten hunner gepriviligeerde tempelen te openen. Eerst dan, als haar na korter of langer tijd leerstoelen aangewezen worden, zal zij naar behooren wetenschappelijk behandeld en algemeen beoefend worden.⁶⁹

Met name de behandeling van diverse lichamelijke deformiteiten met geneeskundige gymnastiek, al dan niet gecombineerd met een 'rationele orthopedische methode', zou de laatste tijd meer in de aandacht staan. Bullerdieck geeft aan het te betreuren dat het opsporen en het vaststellen van de gronden van deze geneeskunst over het algemeen nog overgelaten wordt aan de praktische artsen of gymnasten. Elke arts moet op dit gebied nog zijn eigen theorie en praktijk

vormen en zal daarbij stuiten op veel moeilijkheden, die slechts met veel inzet en doorzettingsvermogen beheersbaar worden, aldus Bullerdieck. Hij bepleit dan ook dat 'de mannen der wetenschap' zich met deze materie gaan bemoeien.

Naast de geneeskundige gymnastiek paste Bullerdieck ook de pedagogische gymnastiek toe. Het plan bestond om per jaar drie cursussen van drie maanden te houden in de periode 1 oktober tot 1 juli, zowel voor jongens als voor meisjes. Op 1 april 1861 en op 1 oktober 1861 startte hij dergelijke cursussen. In het geheel namen hieraan 8 jongens en 26 meisjes deel. Voor een cursus voor volwassenen ontbrak het aan animo. Voor meisjes waren de cursustijden tweemaal in de week van zes tot zeven uur 's-avonds of van twee tot drie uur 's-middags. Jongens hadden eveneens twee maal per week cursus en wel van zes tot zeven uur 's-avonds. Hij maakte bij zijn lessen gebruik van vrije oefeningen en in een later stadium van de cursus van toestellen, waaraan of waarmee men de oefeningen uitvoerde. Bij een voldoende aantal leerlingen zou er een klasse-indeling moeten volgen waarbij zoveel mogelijk kinderen bij elkaar geplaatst worden die qua leeftijd, lichamelijke gesteldheid, vaardigheid, enz. bij elkaar pasten. Hij wilde echter blijven trachten ook speciale aandacht te besteden aan de verschillende individuen: 'individualiserende praxis' is immers het hoogste streven in de Zweedse gymnastiek.

Naast de cursussen in zijn eigen inrichting gaf Bullerdieck nog pedagogische gymnastiek aan de meisjes van een gereformeerd weeshuis te Rotterdam. Bullerdieck is gevraagd de leiding daarvan op zich te nemen door de medicus dr. P.J. Nortier (1818-1891) - zoon van de lector verloskunde aan de klinische school te Rotterdam A. Nortier (1791-1845) - en de bestuurders van het weeshuis.

Bullerdiecks inrichting heeft slechts een kort leven gekend. Ongeveer een jaar na de oprichting zou deze zijn gesloten. Omtrent de oorzaak of oorzaken hiervan zijn geen eenduidige uitspraken gedaan.⁷⁰ Ongeacht welke verklaring juist is, het vertrek van Bullerdieck betekende niet dat Rotterdam verstoken bleef van toepassing van de medische gymnastiek. Nog ten tijde van het bestaan van de inrichting van Bullerdieck begaf een gymnastiekonderwijzer zich op dit gebied: J.G. Milo Jr. Hij zou ongeveer vijftig jaar later worden betiteld als de 'nestor der heilgymnasten'.⁷¹ Milo heeft als leerling en assistent van Bullerdieck in diens inrichting gewerkt.⁷²

J.G. Milo Jr., nestor der Nederlandse heilgymnasten

De medicus dr. J.M. Baart de la Faille (1867-1952) schrijft in 1899 over J.G. Milo Jr. dat hij en J.G. Mezger 'de eersten met een akte L.O.' zijn geweest, 'die met succes de geneeskundige gymnastiek en massage uitoefenden en door hun optreden in Nederland er meer bekendheid aan hebben gegeven'.⁷³ Over het leven en werken van Milo is in vergelijking met Mezger aanzienlijk minder gepubliceerd.⁷⁴ De meeste informatie hieromtrent is af te leiden uit zijn publikaties.

EERSTE VERSLAG

ONTRENT DE INRICHTING VOOR

GENEESKUNDIGE GYMNASTIEK

TE

ROTTERDAM,

VOORAFGEAAN DOOR EEN KORTE BESCHOUWING,

VOORNAMELIJK OVER DE

Geneeskundige en Pedagogische Gymnastiek,

DOOR

EDUARD BULLERDIECK,

MED-LEDE VAN HET KONINKRIJK GENOEGENDEP CENTRAAL INSTITUUT
TE STOKHOLM, DIRECTEUR DER INRICHTING.

TE ROTTERDAM, BIJ

M. WIJT & ZONEN.

1868.

HEILGYMNASTIEK

(waartoe ook behooren *frotions* en *massage*), tot verbetering van LICHAAMSMIS-
VORMINGEN, SPIERVERLAMMING, ONVOL-
DOENDE ADEMHALING, enz.

J. G. MILO Jr., specialiteit voor heil-
gymnastische behandeling (*Zweedsch-Duitsch sys-
teem*) te ROTTERDAM, Kruiskade 4, bericht
aan III. GENEESKUNDIGEN:

1. dat de toepassing zijner methode naar zijn
voorschrift en onder zijn toezicht plaats
heeft te Rotterdam, 's Hage, Delft,
Gouda, 's Bosch en Arnhem;

2. dat in elk der genoemde steden bij ge-
schikte Familien gelegenheid bestaat tot
verpleging der patienten.

Men adresseere zich voor ROTTERDAM bij J.
G. MILO Jr., Kruiskade 4.

Voor 's Hage bij den heer SNABLIË *Apotheker*,
Duitenhof. Voor Delft bij den heer H.
SCHRIJNEN, Jacob-Gerritstraat. Voor Gouda bij
den heer R. M. DE JONG LUNEAU, Fluweelen
Singel. Voor 's Bosch bij den heer Dr. ROSEN-
BURG, Paradeplaats. Voor Arnhem bij den heer
W. HOUWING, *Apotheker*, Bakkerstraat.

Afb. 17. Titelpagina van het verslag van Eduard Bullerdieck (?-1867) en een advertentie van J.G. Milo Jr. (1840-1921) uit de Geneeskundige Courant van 1876.

J.G. Milo Jr. is geboren te Haarlem in 1840. In 1858 verwierf hij de akte van bekwaamheid als hulponderwijzer voor het lager onderwijs en een weinig later een aantekening op deze akte voor het geven van gymnastiekonderwijs.⁷⁵ Milo was omstreeks 1860 werkzaam als gewoon en als gymnastiekonderwijzer aan het in 1853 opgerichte doofstommeninstituut te Rotterdam⁷⁶. Hij voelde zich al snel zeer aangetrokken tot de 'onbekende Zweedsche of geneeskundige gymnastiek'. Zijn nieuwsgierigheid hieromtrent zou worden bevredigd doordat hij kennis maakte met twee buitenlanders die op dat moment in Rotterdam verkeerden: E. Bullerdieck en dr. C.P. Euler uit Berlijn. De laatste zou zich in 1860 te Rotterdam gevestigd hebben en veel moeite hebben gedaan de geneeskundige gymnastiek als geneesmiddel meer bekendheid te geven in Nederland.⁷⁷ In Bullerdiecks inrichting zou Milo de praktische toepassing van de heilgymnastiek hebben kunnen aanschouwen, toepassen en leren. Milo werd na Bullerdiecks vertrek door enige geneeskundigen aangezocht het werk van de Zweed ter hand te nemen

'maar dan pasklaar gemaakt voor Nederland'⁷⁸. Het betreft hier de geneesheer-directeur van het stedelijk ziekenhuis te Rotterdam, J.B. Molewater, dr. G.L. Fuhri (1814-1880) en dr. J.B.C. Maury (ca.1824-1887).⁷⁹ Ook hier komen we de naam van Molewater weer tegen (samen met Polano al eerder genoemd in verband met de activiteiten van Bullerdieck). Hij en Polano behoorden tot de oprichters en het bestuur van het doofstommeninstituut te Rotterdam waar Milo werkzaam was.

Milo begon met de toepassing van de heilgymnastiek vanaf 1862.⁸⁰ Daaraan voorafgaand zou hij echter zijn kennis op dit gebied verruimd hebben door studiebezoeken af te leggen bij de heilgymnastische inrichting van dr. M.M. Eulenburg, dr. J.S.L. Löwenstein (1804-1868) en dr. Arohnheim te Berlijn, dr. Hofrath Ebner te Cannstatt, dr. A. Roth (1829-1910) te Darmstadt, terwijl hij later nog het 'etablissement d'orthomorphie' van dr. N. Dally (1792-1862) heeft bezocht in Park-Monceau te Parijs.⁸¹

Milo is volgens Baart de la Faille voor velen het voorbeeld geweest waar het de uitoefening der heilgymnastiek in Nederland betreft.⁸² Na hem zouden andere gymnastiekonderwijzers - eerst in de grotere steden en later in andere plaatsen - begonnen zijn de heilgymnastiek uit te oefenen, voornamelijk bij patiënten met een scoliose. Behalve via zijn voorbeeldfunctie, heeft Milo ook letterlijk bijgedragen tot een verspreiding van de heilgymnastiek in Nederland. Dit geschiedde op twee wijzen: enerzijds door het opleiden van mensen tot zogenaamde adjuncten en anderzijds door het publiceren over zijn heilgymnastische praktijken.

Over het opleiden van 'adjuncten' is geen informatie aangetroffen in de bestudeerde bronnen. Wel is het een en ander vermeld over de werving van adjuncten en over de plaatsen waar zij hebben gewerkt. Ter verkrijging van adjuncten adverteerde Milo in gymnastiektijdschriften. In deze advertenties vroeg hij om een gymnast (liefst met akte M.O.-gymnastiek) en stelde hij een salaris van f 800,- á f 900,- met geregelde verhoging in het vooruitzicht.⁸³ In een artikel in de *Geneeskundige Courant* in 1876 wordt melding gemaakt van het feit dat Milo terzijde werd gestaan door een achttal adjuncten.⁸⁴ Deze adjuncten vestigden zich als heilgymnasten in vele plaatsen in Nederland; één van hen was Hk. Albers, die we nog meerdere keren zullen tegenkomen in deze studie. Milo lijkt in de tweede helft van de 19de eeuw geassisteerd door adjuncten werkzaam te zijn geweest in 's-Gravenhage, Rotterdam, Scheveningen, Breda, Delft, Leeuwarden, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Arnhem, Dordrecht, Gouda, Haarlem en Amsterdam.⁸⁵ In een monografie van zijn hand wordt gemeld dat er uit verschillende delen van het land ook patiënten naar hem toe kwamen. Hij zou deze mensen hebben behandeld terwijl ze verbleven in huizen van 'geschikte familiën, welke zich belastten met de verzorging der patiënten'.

Behalve door het opleiden van deze adjuncten verspreidde Milo de heilgymnastiek door erover te publiceren. In de jaren zestig en begin jaren zeventig worden in de Nederlandse medische vakbladen nauwelijks oorspronkelijke Nederlandse bijdragen aangetroffen over de behandeling van (aanleg tot) lichaamsmisvormingen

en/of inwendige aandoeningen met heilgymnastiek.⁸⁶ Vanaf 1872 valt hierin verandering waar te nemen. In dat jaar verschijnt er van zijn hand een bijdrage op dit gebied in een medisch tijdschrift. Hiermee was Milo de tweede niet-medicus - de eerste was C.A.J. de Gruijter in 1858 in de *Geneeskundige Courant* - die over dit onderwerp publiceerde in een medisch tijdschrift. In de periode 1873 - 1884 volgden er nog vijf publicaties van Milo: vier in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en één in de *Geneeskundige Courant*. Aangezien hiermee weer een tipje wordt opgelicht van de sluier, waarin de praktijk van de heilgymnastiek in de vorige eeuw nog gehuld is, zal aan deze artikelen wat meer aandacht worden besteed. Net als door het verslag van Bullerdieck, krijgen we middels de artikelen van Milo een indruk van de praktijkvoering van een heilgymnast, de relatie met medici en aard van de cliëntèle van een heilgymnast.

Milo's eerste publikatie in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* is getiteld "Gymnastiek ter genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten".⁸⁷ Hij geeft hierin kort aan dat hij zijn werkzaamheden tien jaar geleden (1862/1863) te Rotterdam is begonnen doordat het drietal eerdergenoemde doctoren (Molewater, Fuhri en Maury) zijn hulp zou hebben ingeroepen. Spoedig daarna zouden meerdere medici patiënten hebben doorverwezen, die hij onder medisch toezicht met succes behandelde. De heilgymnastiek heeft volgens Milo daarop 'steeds meer veld gewonnen en menig mechanisch steunmiddel verdreven'. Veel mensen, zowel geleerden als leken, zijn zijns inziens evenwel nog niet goed op de hoogte met deze behandelingsmethode. Dit wijst hij aan het feit dat er geen inrichting voor heilgymnastiek bestaat en de mensen aan huis worden behandeld.

Centraal in dit eerste artikel van Milo staat de behandeling van een ruggraatsverkramping bij een achtjarig meisje. Op aanraden van de medicus dr. G.L. Fuhri zou Milo zijn ontboden bij de vader van het meisje. Volgens het verslag wenste de vader dat Milo overleg zou plegen met de eerste heilmeester aan het stedelijk ziekenhuis te Rotterdam, dr. J. van der Hoeven (1834-1900), vooraleer met de behandeling een aanvang zou worden gemaakt. De laatste vreesde dat, gezien de ernst van de aandoening, heilgymnastiek waarschijnlijk niet voldoende zou zijn en adviseerde derhalve tevens het dragen van een corset als palliatief. Na enig overleg werd besloten om bij wijze van proef alleen een heilgymnastische behandeling gedurende drie maanden uit te voeren om te zien tot welk resultaat dit zou leiden. Hierna volgt een verslag van de voortgang van Milo's behandeling, waarbij ook enige heilgymnastische recepten worden gegeven. Na drie maanden zou Milo ten huize van de patiënte 'een consult' hebben gehad met Van der Hoeven en Fuhri, waarbij de eerste zich zeer positief zou hebben uitgelaten over de resultaten van de heilgymnastische behandeling en deze gecontinueerd zou willen zien.

Een aantal zaken verdient opmerking in dit eerste artikel van Milo. Ten eerste het feit dat hij op aanraden van een geneesheer ontboden zou zijn. Deze uitlating lijkt een aanwijzing te zijn voor het feit dat zijn expertise door medici niet alleen werd

geaccepteerd (door hem te laten praktiseren), doch ook gewaardeerd (door hem te - laten - ontbieden). Voorts kunnen we constateren dat Milo uitspraken en denkbeelden aanhaalt van Duitse medici als Neumann en Schildbach, ter vergelijking c.q. staving van zijn eigen ervaringen. Dit kan als 'symptoom' worden beschouwd van de omstandigheid dat oorspronkelijke Nederlandse bijdragen op dit gebied nagenoeg ontbraken. Tenslotte is het in het oog springend dat de behandelingsrecepten in de verschillende stadia van de behandeling door Milo zelf lijken te worden samengesteld. Uit het artikel blijkt zelfs dat hij de effecten van de ingestelde behandeling op bepaalde momenten zelf evalueerde en bijstuurde waar nodig. De indruk wordt aldus gewekt dat hij met betrekking tot deze activiteiten een grote autonomie bezat. Milo beëindigt zijn eerste artikel als volgt:

wordt het mij vergund nog eens over eenige ruimte in het *Geneeskundig Tijdschrift* te mogen beschikken, ik zal het dankbaar gebruiken om een enkel woord te wijden aan het verkeerd gebruik der corsetten, en het onvoldoende, ja dikwijls verderfelijke der gewone gymnastiek bij hoe geringen graad ook, van scoliose of andere deformiteiten, alsmede bij beginnende spierverlamming. Mocht door deze regels de aandacht van Heeren Geneeskundigen en belangstellenden gevestigd worden op de heil-gymnastiek ter genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten, ik zou de geringe moeite, aan dit opstel besteed, ruimschoots beloond rekenen.⁸⁸

Het werd J.G. Milo Jr. nog eens vergund een artikel te plaatsen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en wel in 1873.⁸⁹ Dit tweede artikel bevat drie besprekingen van behandelingen van patiënten aan huis. Met betrekking tot zijn werkwijze bij patiënten met een scoliose, een beginnende spierverlamming en een pes valgus kunnen we dezelfde kenmerken waarnemen als in het eerste artikel: Milo lijkt de patiënten zelfstandig te onderzoeken, de lokatie en de aard van de aandoeningen alsmede de behandelingsrecepten in hoge mate zelfstandig te bepalen en eveneens de voortgang zelfstandig te controleren. Bij de derde patiëntenbespreking schrijft hij zelfs dat hij de juffrouw in kwestie 'geheel hersteld' had verklaard! Kortom, ook hier wordt weer de indruk gewekt dat Milo een grote autonomie bezit waar het de heilgymnastische behandeling betreft.

Wat betreft zijn relatie met medici, merkt Milo op dat hij in de drie gevallen contact heeft gehad met respectievelijk de heelmeester H. van Vollenhoven (1828-1898), die Milo zou hebben aanbevolen aan zijn patiënt, dr. F.W.O. Kallenbach (ca.1832-?), die Milo zou hebben verzocht de behandeling van zijn patiënt op zich te nemen, en dr. F.J. Dupont (1830-1891), die Milo in consult zou hebben geroepen. Met Van Vollenhoven en Dupont zou hij overleg hebben gepleegd over de aard van de aandoening! De erkenning van Milo's expertise op dit gebied door medici wordt door deze uitlatingen nog eens onderstreept.

Voorts is dit tweede artikel van Milo nog interessant omdat er enige aanwijzingen worden gegeven met betrekking tot de 'financiële welgesteldheid' van zijn cliëntèle. Zo had de eerste patiënt reeds een - waarschijnlijk kostbare - badkuur in Duitsland ondergaan en zowel de eerste als de derde patiënt konden het zich veroorloven - waarschijnlijk kostbare - buitenlandse reizen te maken. Ervan uitgaande dat het hier niet om zakenreizen ging, zou men kunnen concluderen dat deze mensen niet thuis behoefden te blijven teneinde de kost te verdienen en dat

er voldoende geld voorhanden was om te reizen. Het feit dat deze mensen ook een vaak maandenlange behandeling - waarbij Milo soms assistenten inschakelde - konden betalen, lijkt eveneens een aanwijzing voor de juistheid van de veronderstelling dat het bij deze patiënten om welgestelde personen handelde.⁹⁰

Ook in dit artikel ontbreken aanhalingen van publikaties van Nederlandse medici. Daarentegen worden uitlatingen van Bullerdieck, de Duitse medici Neumann en Euler en de in Bremen werkende Ulrich wel aangehaald.⁹¹ Nederland lijkt weinig tot niets te bieden te hebben op dit gebied. Een hiermee verband houdend feit is, dat Milo in het artikel melding maakt van een (nogmaals?) door hem ondernomen reis in 1871 naar 'Cannstatt', waar hij kennis zou hebben gemaakt met 'de ervaren heilgymnast' dr. Hofrath Ebner die hem enige nieuwe zaken op dit gebied heeft geleerd.⁹² De veronderstelling lijkt aannemelijk, dat een Nederlandse heilgymnast vanwege het gebrek aan voorbeelden - en dus ook aan opleiding - op dit gebied in ons land min of meer gedwongen was naar het buitenland te gaan om kennis en ervaring op te doen waar het gaat om de praktische uitvoering der heilgymnastiek.

In een noot bij het artikel gaat Milo kort in op het functioneren van de inrichting van Ebner te Cannstatt. Hier zouden veel slachtoffers van de Frans-Duitse oorlog behandeld worden met heilgymnastiek en electrotherapie. De staat Württemberg heeft volgens Milo ingezien dat het beter is geld te besteden aan de revalidatie van mensen dan ze te ontslaan en voor de rest van hun leven te pensioneren. Hij stelt zich de rethorische vraag of men in Nederland daar niet van kan leren:

Zouden ook onze gestichten van liefdadigheid hieraan niet een voorbeeld kunnen nemen. Vaak ziet men daar verkromden, verlamden, enz. hun nutteloos leven voortslepen; op gevorderden leeftijd moeten zij in het gesticht blijven, kosten jaarlijks een niet geringe som aan voedsel, kleding en geneeskundige hulp, terwijl men ze na doelmatige behandeling allicht op den gestelden leeftijd zou kunnen ontslaan als nuttige, bruikbare leden der maatschappij.⁹³

Ten aanzien van Milo's vier andere artikelen in medische vaktijdschriften kunnen we wat korter zijn.⁹⁴ Voor wat betreft Milo's praktijkvoering, de cliëntèle en de relatie die hij onderhield met medici bevatten de artikelen in principe weinig nieuwe inzichten. We zullen de uitlatingen van Milo met betrekking tot de genoemde punten kort nalopen. Voor wat betreft de door Milo behandelde aandoeningen wordt in de artikelen de behandeling besproken van mensen met: 'een kyphosis dorsalis⁹⁵, een linkszijdig ingevallen borst met linkszijdige scoliose, een rechtszijdige scoliose ('hoogste onherstelbare graad') met sterke misvorming van de thorax en verschillende gevallen van pectus gallinatum met secundaire gevolgen⁹⁶, scoliose rhachitica⁹⁷ en een ingevallen ribzijde bij scoliose myopathica habitualis in het derde stadium⁹⁸.' Zoals in de eerste twee bijdragen, wordt ook in deze artikelen door Milo gemeld dat de door hem vastgestelde behandeling in alle gevallen een succes bleek. Wat opvalt is dat de genoemde aandoeningen zijn te rangschikken onder de door Bullerdieck onderscheiden noemer lichaamsmisvormingen. Een groot deel van Milo's patiënten lijkt voor dergelijke aandoeningen behandeld te worden. In een artikel geeft Milo bijvoor-

beeld aan dat van de 306 patiënten, die hij in de periode september 1875 en augustus 1876 heeft behandeld, er maar liefst 141 werden behandeld vanwege een scoliose.⁹⁹ Interessant is het te wijzen op de omschrijving die Milo in 1876 geeft van het verschil tussen heilgymnastiek en orthopedie:

Men verwissole de heilgymnastiek (ook wel volgens Dr. A.J. Neumann Heilorganik genoemd) niet met orthopaedie. Orthopaedie is de kunst om door steun- en bandmiddelen (bandages) verschillende misvormingen van het lichaam *te doen*, d.i. *te laten* vergroeien, zij is een palliatief middel om den verderen voortgang van eenige afwijking van den normalen bouw te stuiten en den groei te leiden. Hare werking is dus zuiver passief. Heilgymnastiek (kinesitherapie) daarentegen is de rationeele methode, om iedere afwijking van den normalen lichaamsbouw, welke haren grond vindt in gestoord spierantagonismus, door *passieve* (fricties, massage), actieve en dubbel actieve (concentrische, excentrische) bewegingen te herstellen, dus actief. De oorzaak, waardoor het gebrek ontstond, tracht men uit den weg te ruimen, het skelet wordt door zelfwerkzaamheid van den patiënt zoo mogelijk in den normalen stand teruggebracht, terwijl men tracht om door het herstellen van het evenwicht der antagonistische spierwerking, het in den waren vorm te behouden.¹⁰⁰

Milo definiëert de heilgymnastiek hier als een behandelmethode om afwijkingen van de bouw van het lichaam op te heffen. Impliciet lijkt hij hiermee de inwendige aandoeningen niet tot het domein der heilgymnastiek te rekenen. Dat dit niet het geval is, blijkt uit zijn tweede artikel, waarin hij aangeeft dat hij wel degelijk ook 'inwendige aandoeningen' behandelt.¹⁰¹ Belangrijker is echter op te merken dat deze uitlatingen van Milo in 1876 gedaan zijn in een periode, waarin zowel in gymnastiekkringen als in medische kringen de problematiek rond de uitoefening van de 'orthopedische gymnastiek' steeds meer ter discussie kwam te staan. We komen hierop uitgebreid terug in 3.2.

Ten aanzien van Milo's cliëntèle kan opgemerkt worden dat ook in deze vier artikelen de indruk wordt gewekt dat deze over het algemeen uit de welgestelde burgerij afkomstig is. Eénmaal is er zelfs sprake van een behandeling van een 'freule'.¹⁰² Mogelijk dat Milo's bedoeling met de opvoering van juist deze patiënten was, hiermee goede sier te maken bij de medici. Aannemelijk is echter dat Milo's patiënten voornamelijk afkomstig waren uit de meer gegoede burgerij, daar minder-bedeelden zich geen heilgymnastische behandeling konden permitteren. Nochthans werden ook personen uit de laatste categorie door Milo behandeld. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een bespreking van de behandeling van een achtjarig dochttertje van een zeilmakersknecht.¹⁰³ Milo geeft aan dat haar beide ouders, behalve een slechte constitutie en 'zes zeer min ontwikkelde kinderen met rhachitische aanleg', geen geld bezaten en dus minvermogend waren. Blijkbaar is er in dit geval een regeling getroffen waardoor het kind toch behandeld kon worden.

Wat de duiding van de relatie met medici in de artikelen betreft, blijkt dat Milo een patiënt heeft behandeld met goedkeuring van dr. J.M. Addink (ca.1811-1877) te 's-Gravenhage.¹⁰⁴ Dr. F.H.G. van Itersen uit Gouda zou hem een patiënt hebben doorverwezen en ook door dr. M. Denekamp (1845-1921) (Sophia-Kinderziekenhuis), Fuhri en Kallenbach te Rotterdam, dr. H. de Zwaan (1841-1925) (gemeenteziekenhuis) te 's-Gravenhage, dr. P.M. Mess (!), badarts

te Scheveningen¹⁰⁵, en dr. S. Posthuma (1838?-1895) te Haarlem zou Milo's hulp zijn ingeroepen.¹⁰⁶ Milo maakt ten aanzien van de medicus Van Iterson nog melding van het feit dat deze zich bij herhaling overtuigd heeft van de goede resultaten door de heilgymnastiek verkregen en dat hij deze geneesmethode vaak heeft zien toepassen door Milo. Uit deze gegevens kan men opmaken dat er sprake is van een goede (samenwerkings)relatie tussen Milo en - in ieder geval deze - medici. Een bevestiging hiervoor lijkt nog eens gegeven door het feit dat Milo op 16 november 1883 een 'séance' heeft gehouden voor de medici van Haarlem en omstreken, alwaar hij een patiënte ongekleed behandelde.¹⁰⁷

Ten aanzien van de literatuurverwijzingen in de artikelen van Milo over de periode 1874-1884 wordt hetzelfde aangetroffen als in de eerste twee artikelen uit 1872 en 1873. Het zijn slechts buitenlandse medici en heilgymnasten die Milo aanhaalt, zoals de Duitse medici Neumann, Eulenburg, Schildbach en dr. Gunzburg, de Amerikaanse medicus dr. H.G. Davis (1807-1896) en de in Bremen werkzame Ulrich. Frappant is de kritiek die Milo levert op een uitspraak van de in hoofdstuk 2 reeds ter sprake gekomen Duitse medicus J.K. Werner over het ontstaan van een kipeborst in diens werk *Grundzüge einer wissenschaftliche Orthopaedie*.¹⁰⁸ Frappant, omdat hij het kennelijk niet schuwt in een medisch vaktijdschrift van mening te verschillen met een medicus. Dit kan opgevat worden als een teken van kracht, van Milo's geloof in eigen kennen en kunnen. Later zou hij dit nog een paar keer doen.¹⁰⁹

In sommige artikelen van Milo wordt uitdrukkelijk de verhevenheid van de heilgymnastiek als therapeutisch middel ten opzichte van andere behandelmethoden verkondigd. Zo veroordeelt hij de gewone c.q. pedagogische gymnastiek, het schermen en de orthopedische 'harnachementen' wanneer deze worden toegepast bij een aandoening als 'kyphosis dorsalis'.¹¹⁰ Ook behandeling met behulp van een medisch-orthopedisch toestel meent hij te moeten ontraden.¹¹¹ Geen enkel apparaat kan zijns inziens de geoefende hand en het geoefende oog vervangen!

Daarnaast trekt Milo te velde tegen het feit dat veel patiëntjes te laat worden onderworpen aan een behandeling. In zijn artikel in 1878 geeft Milo aan dat de schuld hiervoor bij de ouders gezocht moet worden. Men zou bij het waarnemen van een kromme rug bij het kind te vaak denken dat het wel weer recht zal groeien. Of men zou zich ten onrechte laten geruststellen door uitspraken van deskundigen als: 'van de 100 kinderen zijn er wel 60 á 70 niet geheel recht' of 'hoe zou men het dan vroeger wel hebben moeten stellen, toen er nog geen heilgymnastiek bekend was?' Ook hier veroordeelt Milo het toepassen van pedagogische gymnastiek, kamergymnastiek en 'eigen gedachte huismiddeltjes als liggen en hangen'. Terwijl men zich hiermee ophoudt, zouden de verkrommingen alleen maar erger worden. Volgens hem is heilgymnastiek in alle stadia van verkromming van de ruggegraat van veel nut. Om deze uitspraak kracht bij te zetten, haalt hij uitgebreid uitlatingen van Ulrich uit Bremen aan.

Behalve publikaties in medische vaktijdschriften in de jaren zeventig en tachtig is van Milo in 1877 ook een ruim honderd pagina's tellend boek verschenen in 1877 met de titel *De Heilgymnastiek en hare toepassing ter voorkoming, genezing*

en betugeling van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten. Dit boek zou zowel in de gymnastiek- als in de medische vaktijdschriften worden besproken. We komen op deze besprekingen terug in 3.2. Hier volstaan we met enige opmerkingen met betrekking tot de hoeveelheid en 'aard' van de door Milo behandelde patiënten naar aanleiding van een schema dat voorkomt in dit werk.

Milo maakt in dit boek gewag van 306 patiënten, die hij gedurende een jaar (1875/1876) zou hebben behandeld. Daarnaast zou hij nog 'patiënten lijdende aan acute ziekte toestanden' hebben behandeld.¹¹² Net als in de praktijk van Bullerdieck blijken de meeste patiënten afkomstig uit de leeftijdscategorie 10 tot 20 jaar (56%). Daarna volgen die uit de categorie tot 10 jaar (29%) en die tussen 20 en 50 jaar (14%), terwijl de leeftijdscategorie van boven de 50 jaar het minst vertegenwoordigd is in het patiëntenbestand (2%). In Bullerdiecks praktijk was het aantal vrouwelijke en mannelijke patiënten gelijk; in de praktijk van Milo zijn echter meer vrouwen/meisjes (64%) dan mannen/jongens (36%) behandeld. Wanneer we kijken naar de aard van de behandelde aandoeningen dan komen we samengevat tot het volgende overzicht:

- ruggegraatsverkramping	:	184 patiënten
- afwijkingen borst, schouderbladen en ledematen	:	70 patiënten
- aandoeningen spierapparaat (atrofie, verlamming)	:	40 patiënten
- zenuw-aandoeningen	:	8 patiënten
- onvoldoende ademhaling	:	2 patiënten
- algemene vervetting	:	2 patiënten

Uit dit overzicht blijkt dat Milo minder dan Bullerdieck patiënten behandelde, die lijden aan een 'chronische ziekte'. Deze categorie van patiënten was bij Bullerdieck even groot als de categorie lijdende aan lichaamsmisvorming.

Aan de hand van de bovenstaande bijdragen van en over de heilgymnasten Bullerdieck en Milo hebben we enigszins een beeld kunnen krijgen van twee 'praktijken' waar de heilgymnastiek werd toegepast. Uit de bestudeerde bronnen kan men echter opmaken dat zij niet de enigen waren, die zich onledig hielden met de heilgymnastiek. In de volgende paragraaf zullen we aan deze anderen wat meer aandacht besteden.

3.1.3 Heilgymnastiek in de vaktijdschriften

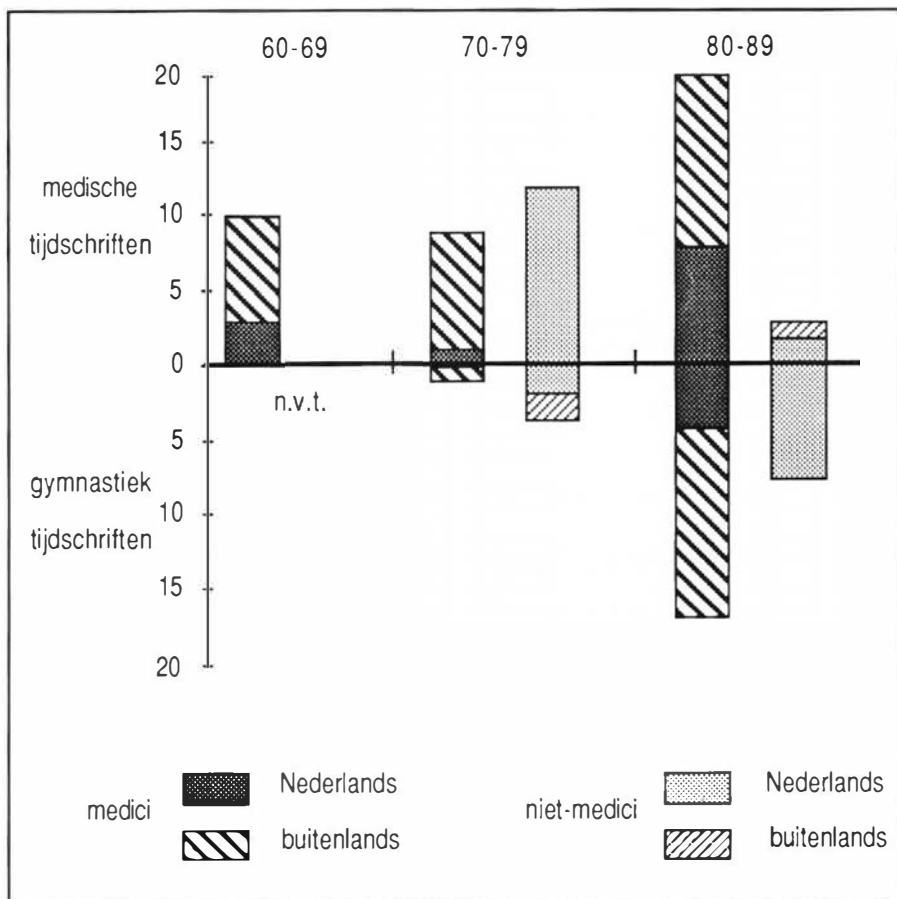
De aanwending der heilgymnastiek

Na de 'pionierstijd' rond het midden van de eeuw, zien we in de vaktijdschriften in de tweede helft van de 19de eeuw een toenemend aantal berichten en korte artikelen verschijnen, waarin de heilgymnastiek centraal staat. Teneinde een

indruk te krijgen van wat er in de periode 1860-1889 gepubliceerd is over de aanwending van de heilgymnastiek bij verschillende aandoeningen door medici en niet-medici, zijn 7 medische tijdschriften en nagenoeg alle landelijk verschijnende vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding systematisch doorgenomen.¹¹³

De hoeveelheid publikaties met verwijzingen naar de aanwending van de heilgymnastiek bij verschillende aandoeningen, was aanleiding te kiezen voor een meer gecondenseerde en gestructureerde presentatie dan in de voorgaande hoofdstukken het geval was. Gekozen is voor een grafisch totaaloverzicht van de aantallen publikaties (figuur 3.1).¹¹⁴

FIGUUR 3.1 AANTAL VERWIJZINGEN IN VAKTIJDSCHRIFTEN (1860-1889) NAAR DE AANWENDING VAN HEILGYMNASTIEK BIJ VERSCHILLENDE AAN-DOENINGEN

Alvorens enige beschouwende opmerkingen te maken naar aanleiding van de gegevens in figuur 3.1 dient - wellicht ten overvloede - gewezen te worden op de beperktheid van het overzicht. De in de figuur gepresenteerde gegevens mogen zeker niet beschouwd worden als een directe afspiegeling van de intensiteit van de uitoefening van de heilgymnastiek in Nederland in de aangegeven periode.

Tevens dient men zich met betrekking tot de data te bedenken dat het hier geen gewogen score betreft. Waar in het ene artikel uitgebreid wordt ingegaan op een bepaalde behandeling, wordt in het andere slechts een kleine opmerking in die richting gemaakt. Beide bijdragen tellen even zwaar in de figuur. Een artikel dat uit meerdere delen bestaat, krijgt eveneens één vermelding.

Voorts is belangrijk te weten dat in de figuur niet alle artikelen en andere bijdragen uit de bestudeerde vaktijdschriften zijn opgenomen, waarin geschreven is over de heilgymnastiek. Zo zijn bijvoorbeeld berichten en artikelen, waarin slechts verwezen wordt naar een plaats waar de heilgymnastiek wordt uitgeoefend, niet in deze figuur terug te vinden. Deze zijn samen met advertenties van heilgymnasten opgenomen in tabel 3.2. Ook die bijdragen, waarin de heilgymnastiek niet wordt besproken in verband met de behandeling van bepaalde aandoeningen, maar waarin uitsluitend de 'domeinproblematiek' rond de heilgymnastiek aan de orde komt, komen niet voor in figuur 3.1. Deze laatste categorie bijdragen zal evenwel nog uitvoerig aan bod komen in paragraaf 3.2. Met inachtneming van deze kanttekeningen zullen nu enige opmerkingen gemaakt worden naar aanleiding van het gevondene.

Het totaal aantal artikelen/referaten, waarin verwezen wordt naar de aanwending van heilgymnastiek bij aandoeningen bedraagt 84. Het aantal verwijzingen vertoont ongeveer een verdubbeling in elk volgend decennium (#10-26-48). Hierbij dient bedacht te worden dat in de jaren zestig geen gymnastiektijdschriften zijn meegenomen in de scoring (deze verschenen toen immers nog niet). Ofschoon men kan stellen, dat de heilgymnastiek zich in een toenemende belangstelling mag verheugen in de vaktijdschriften, blijft het totale aantal van 84 bijdragen gering in verhouding tot de vele honderden bijdragen over allerhande onderwerpen in de bestudeerde vaktijdschriften in deze decennia.

Wanneer we kijken naar de **verdeling over de medische en de gymnastiekvaktijdschriften**, dan zien we dat het aantal bijdragen met verwijzingen naar de aanwending van de heilgymnastiek bij verschillende aandoeningen in de **medische vaktijdschriften** 54 bedraagt. Deze bijdragen zijn afkomstig uit drie tijdschriften, te weten de *Geneeskundige Courant* (1860-1889) (#30), het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1860-1889) (#22) en de *Schat der Gezondheid* (1858-1871) (#2). Het laatste tijdschrift verscheen maar kort en de twee bijdragen met betrekking tot de aanwending van heilgymnastiek verschenen beide in de jaren zestig.

Rekenen we de periode 1860-1869 niet mee, dan komt men op een totaal aantal van 44 bijdragen in de periode 1870-1889, die alle afkomstig zijn uit twee medische tijdschriften: de *Geneeskundige Courant* (#24) en het *Nederlandsch*

Tijdschrift voor Geneeskunde (#20). In de **gymnastiektijdschriften** wordt in de periode 1870-1889 in een dertigtal bijdragen aandacht gewijd aan de aanwending van de heilgymnastiek. In de jaren zeventig zijn alle bijdragen (#5) afkomstig uit het blad *Volkshel* (1873-1889). Met het verschijnen van andere tijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding in de jaren tachtig zien we dat in *Volkshel* nog in één bijdrage iets wordt gemeld over de aanwending van de heilgymnastiek. Verder zijn de bedoelde bijdragen in de jaren tachtig verdeeld over: *De Turnvriend* (1881-1888) (#13); het MNGV/TNGV (1883-1889) (#6); en *Olympia* (1886-1889) (#5).

Bezien we nog eens de verdubbeling van het totaal aantal bijdragen van de jaren zeventig naar de jaren tachtig (van 26 naar 48), dan kunnen we stellen dat de toename grotendeels is toe te schrijven aan de toename van vermeldingen in de gymnastiekvaktijdschriften: in de medische vaktijdschriften zien we een lichte toename (van 21 naar 23) terwijl in de gymnastiekvaktijdschriften maar liefst een vervijfvoudiging (van 5 naar 25) te zien is.

In figuur 3.1 is tevens onderscheid gemaakt tussen **Nederlandse en buitenlandse bijdragen** zowel als tussen **bijdragen van medici en bijdragen van niet-medici**.¹¹⁵ Het blijkt dat in de **periode 1860-1869** in de **medische tijdschriften** voornamelijk aandacht wordt besteed aan buitenlandse ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek. De enige Nederlandse bijdragen in het eerste decennium zijn afkomstig van of handelen over de activiteiten van Dusseau en Mezger uit Amsterdam. In beide bijdragen van Dusseau lijkt de uitvoering van de heilgymnastiek voornamelijk in handen te zijn geweest van niet-medici, die hij omschrijft als 'helpers' of 'gymnasten'. In de bespreking van het werk van Mezger komt daarentegen naar voren dat deze de behandelingen uitsluitend zelf ter hand nam.

In de **jaren zeventig** doet er zich in de **medische vaktijdschriften** een kleine verandering voor in de verhouding van de bijdragen van Nederlandse en buitenlandse medici (van 3:7 in de jaren zestig naar 1:8 in de jaren zeventig). De aandacht voor buitenlandse auteurs/ontwikkelingen blijkt ook in deze perioden groter dan die voor binnenlandse auteurs/ontwikkelingen. Vermeldenswaard is, dat praktisch alle verwijzingen betrekking hebben op de aanwending van slechts een deel van de heilgymnastiek, namelijk de massage. Vooral veel aandacht wordt besteed aan Franse publikaties over massage. Ten aanzien van de instrumentele of manuele heilgymnastiek lijkt het met name te gaan om Duitse ontwikkelingen.

De enige verwijzing naar de aanwending van de heilgymnastiek op eigen bodem in een medisch vaktijdschrift¹¹⁶ heeft betrekking op de activiteiten/uitspraken van de Utrechtse medicus dr. J.E. van der Meulen (1848-1941). In een artikel maakt hij melding van het feit dat een patiënt met synovitis hyperplastica granulosa in de chirurgische kliniek is behandeld met fricties, massage en passieve bewegingen. Onduidelijk is of Van der Meulen deze behandeling al dan niet zelf heeft uitgevoerd.

Opmerkelijk is dat er in het decennium 1870-1879 in de medische tijdschriften

meer artikelen zijn, waarin verwezen wordt naar uitspraken/activiteiten van niet-medici (#12) dan naar die van medici (#9). In acht van de twaalf artikelen/referaten komen uitspraken of activiteiten aan de orde van J.G. Milo Jr., in twee die van S. Vestdijk (1828?-1888) uit Haarlem, in twee die van Hk. Albers en in één die van C.A.J. de Gruijter uit Deventer, J.P. Goedhart, J. Hellemans en Mej. de Zeeuw uit Dordrecht en S. Vestdijk uit Haarlem. Over de achtergrond van deze mensen bieden de bestudeerde tijdschriften niet veel informatie.

Hk. Albers begon als achtste assistent van Milo in november 1874 en behandelde onder diens leiding patiënten te Rotterdam en Delft.¹¹⁷ In mei 1877 vestigde hij zich in Leeuwarden en behandelde daar evenals Milo patiënten aan huis vanaf juni van dat jaar. In 1890 zou Albers een eigen inrichting te Leeuwarden openen.¹¹⁸

Vestdijk - grootvader van de beroemde letterkundige - noemt zichzelf een geneeskundig gymnast¹¹⁹ en hij was - in ieder geval - in de jaren zestig tevens gymnastiekonderwijzer aan de openbare school en belast met het onderwijs in de gymnastiek aan de kwekelingen van de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Haarlem en aan het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen 'Meerenberg'.¹²⁰

Van J.P. Goedhart is bekend dat hij optrad als directeur van een bijzondere school voor meer uitgebreid lager onderwijs te Dordrecht. Volgens berichten in de *Geneeskundige Courant* in de jaren zestig en zeventig zou Goedhart in zijn school veel aandacht besteden aan de harmonische ontwikkeling van geest en lichaam. Hiertoe verbond hij aan zijn school naast een soort badhuis¹²¹ tevens een inrichting, waar behalve de pedagogische, ook de heilgymnastiek werd toegepast.¹²² De uitvoering van de heilgymnastiek lijkt vooral in handen te zijn geweest van de eerste gymnastiek-onderwijzer J. Hellemans en de gymnastiek-onderwijzeres mej. de Zeeuw (voor de meisjes).

In de **gymnastiekvaktijdschriften** zien we in de jaren zeventig een drietal bijdragen over ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek in België. Men dient te bedenken dat het enige gymnastiektijdschrift in dit decennium, *Volksheil*, fungeert als 'orgaan van de Noord- en Zuid-Nederlandsche turners' en wordt uitgegeven te Antwerpen. De twee 'Nederlandse' bijdragen in *Volksheil* bevatten verwijzingen naar de heilgymnastische activiteiten van C.A.J. de Gruijter, gymnastiekleraar aan de h.b.s. te Deventer en de heer F.G. Stumpf, lid van de 'Geldersche Gymnastiek-Onderwijzers Vereniging'.

In de jaren tachtig is er sprake een flinke toename van artikelen van of over buitenlandse auteurs/ontwikkelingen in beide categorieën tijdschriften. Wat betreft Nederlandse auteurs/ontwikkelingen, vallen in de **medische vaktijdschriften** twee zaken op: (1) de toename van referaten/artikelen waarin gewezen wordt op uitspraken/activiteiten van Nederlandse medici (van één in de jaren zeventig naar acht in de jaren tachtig); (2) de afname van bijdragen over Nederlandse niet-medici (van twaalf in de jaren zeventig naar twee in de jaren tachtig). De vraag rijst waarop deze verschuiving berust. Zouden niet-medici minder zijn gaan publiceren over het onderwerp of hebben ze gekozen voor andere informatiedra-

gers? Hebben de redacties van de medische vaktijdschriften voor een ander plaatsingsbeleid gekozen of is men van mening dat in de behoefte aan informatie over de heilgymnastiek reeds voorzien wordt door medici? Of spelen nog andere factoren een rol?

Bij de uitspraken/activiteiten van Nederlandse medici gaat het om de heilkundigen: dr. S.B. Ranneft (1852-1909) uit Groningen; dr. J.Th. Wartmann (uit Arnhem?); dr. W. Renssen (1856-1917) uit Arnhem; dr. C.U.J. Trip;¹²³ M.H.J. Ruland; Mezger uit Amsterdam; prof. J.A. Korteweg (1851-1930) uit Groningen; dr. H.Ph. Baudet; dr. C.B. Tilanus (1856-1942) uit Amsterdam; en dr. C.L. Wurf Bain uit Amsterdam.

Vermeldenswaard is dat in veel van de bijdragen van medici aandacht wordt besteed aan de aanwending van de massage, zonder dat duidelijk is wie deze massage in de diverse gevallen uitvoerde. Voorts is het opmerkelijk dat het merendeel van de bovengenoemde medici actief was op het gebied van de heilkunde (bijna de helft in het bijzonder op dat der orthopedische heilkunde).

Ranneft was één van de oprichters van het kinderspital te Groningen en zou van 1889 tot 1904 de functie vervullen van privaat-docent in de orthopedie aan de universiteit te Groningen.

Evenals Ranneft, was ook Renssen assistent van de befaamde heilkundige dr. J.R. Ranke (1849-1887) te Groningen. Later vestigde Renssen zich te Arnhem en zou hij onder andere banden aanknopen met het in 1889 opgerichte Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Zowel Ranneft als Renssen werden lid van dit genootschap korte tijd na de oprichting.

Korteweg heeft te Leiden als assistent-heilkundige gewerkt onder de hoogleraar M. Polano. Na een periode van ongeveer acht jaar verbonden te zijn geweest aan het 'Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis' te Amsterdam (1879-1887), werd hij per 1887 benoemd tot hoogleraar heilkunde te Groningen (als opvolger van Ranke). In 1889 werd Korteweg benoemd tot hoogleraar heilkunde te Amsterdam. Ook Korteweg zullen we in deze studie nog tegenkomen in verband met het eerder genoemde genootschap.

Tilanus heeft als assistent gewerkt in de 'orthopedische afdeling' van het Binnengasthuis te Amsterdam, waar hij tevens als privaat-docent in de orthopedie werkzaam was.

Het patroon lijkt te suggereren dat er sprake is van een opkomst van de orthopedie in de geneeskunde vanaf de jaren zeventig. Dit kan men ook afleiden uit het feit dat er in dit decennium veel - met name vertalingen en referaten van buitenlandse - bijdragen voorkomen, waarin behandelingen worden beschreven van aandoeningen van het bewegingsapparaat met uitsluitend allerlei 'toestellen'.¹²⁴ Deze artikelen zijn echter niet meegenomen in de gegevens in figuur 3.1.

De twee bijdragen met verwijzingen naar uitspraken/activiteiten van niet-medici in de medische vaktijdschriften in dit decennium hebben betrekking op J.G. Milo

Jr. en J. Schoondermark Jr. te Amsterdam. Aan Milo hebben we reeds aandacht besteed. Ten aanzien van J. Schoondermark Jr. kan opgemerkt worden dat in de jaren tachtig enige boeken op het gebied van de heilgymnastiek van zijn hand zijn verschenen.¹²⁵ Hij heeft zich echter niet alleen onledig gehouden met de heilgymnastiek, maar ook met tandheelkunde. Volgens een advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1886 was tevens directeur van 'Schoondermark's Tandheelkundige Inrichting' aan de Stadhouderskade te Amsterdam.¹²⁶ Hier zou hij te consulteren zijn voor 'massage-therapie'.

Binnen de artikelen in de **gymnastiektijdschriften in de jaren tachtig** blijft het grote aandeel van de artikelen van of over buitenlandse auteurs/ontwikkelingen overduidelijk: in 13 bijdragen wordt verwezen naar uitspraken/activiteiten van buitenlandse medici; in 8 naar uitspraken/activiteiten van Nederlandse niet-medici; en in 4 naar uitspraken/activiteiten van Nederlandse medici.

In de laatste categorie behoren de bijdragen van/over de hygiënist dr. S.S. Coronel en Mezger. Bij de verwijzingen naar uitspraken/activiteiten van Nederlandse niet-medici gaat het om S. Vestdijk uit Amsterdam, J. Hellemans uit Rotterdam, A.A. Sprenger uit Haarlem, A.L. Clemens (gymnastiekleraar aan de Twentsche Industrie- en Handelschool) uit Enschedé, G.J. Mullers Jr. (gymnastiekleraar) uit Deventer, Hk. Albers uit Leeuwarden, J.J. de Ruijter Jr. uit Dordrecht en W.F.H. Hijmans (gymnastiekleraar aan het gymnasium en verschillende andere scholen) uit 's-Gravenhage).

De toegenomen aandacht voor de aanwending van de heilgymnastiek komt natuurlijk gedeeltelijk voort uit de vermeerdering van het aantal gymnastiektijdschriften in dit decennium. Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat dit deel van het Nederlandse arbeidsveld gedurende de tweede helft van de 19de eeuw sterk in de belangstelling is komen te staan bij vakleerkrachten in de gymnastiek. Verdere aanwijzingen hiervoor zullen in de volgende paragraaf nog aan de orde komen.

Beoefenaren der heilgymnastiek 1860 - 1889

Tot nu toe zijn vele namen genoemd van personen, die zich in theorie dan wel in praktijk bezighielden met de aanwending van de heilgymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw. Wanneer we deze gegevens samenvoegen met die uit alle advertenties, berichten, referaten en artikelen in de vaktijdschriften op het gebied van de geneeskunst en de lichamelijke opvoeding, waarin melding wordt gemaakt van de toepassing van de heilgymnastiek in een bepaalde plaats/inrichting en/of door een bepaald persoon, dan krijgen we een indruk van de aanwezige 'heilgymnastische activiteit' in Nederland in de onderhavige periode. In tabel 3.2 zijn deze gegevens verwerkt.¹²⁷

TABEL 3.2 TOEPASSING DER HEILGYMNASTIEK: VERWIJZINGEN IN MEDISCHE EN GYMNASTIEK-VAKTUJDSCHRIFTEN NAAR PLAATSEN EN PERSO-NEN (1860-1889)

PERIODE 1860 - 1869				
PLAATS		NAAM	LABEL	NOOT
Amsterdam	1	J.L. Dusseau (+ gymnasten)	NM/M	128
	2	J.G. Mezger	M	129
Dordrecht	3	(Hellemans, De Zeeuw, Goedhart)	NM	130
Haarlem	4	D. Lubach, J.G. Waardenburg,		
		P. van Reysen, Ph.S. Frank	M	131

PERIODE 1870 - 1879				
PLAATS		NAAM	LABEL	NOOT
Amsterdam	5	M.A. van der Est	NM	132
	6	M.A. van der Est (+ J. Pieters?)	NM	133
	7	J.F.B.A. op 't Einde	NM	134
	8	S. Vestdijk	NM	135
	9	F.C. Grote, H.A. Woelders, J.E. Luber, P.J.A. ten Doesschate	NM/M	136
Arnhem	10	J.S.G. Disse, J. Jacobs	NM/M	137
	11	J.G. Milo Jr.	NM/M	138
Delft	12	J.G. Milo Jr.	NM/M	139
Deventer	13	C.A.J. de Gruijter	NM	140
Dordrecht	14	J.P. Goedhart, J. Hellemans, Mej. de Zeeuw	NM	141
Den Bosch	15	J.G. Milo Jr.	NM/M	142
Den Haag	16	J.G. Milo Jr. (+ E. de Vries)	NM/M	143
Gouda	17	J.G. Milo Jr.	NM/M	144
Haarlem	18	S. Vestdijk	NM	145
Harlingen	19	J.J. van der Est, J.M. Huizinga	NM/M	146
Leeuwarden	20	T. Hofstra, R. Lammerts v. Bueren	NM/M	147
	21	Hk. Albers	NM	148
Rotterdam	22	J.G. Milo Jr.	NM/M	149
Scheveningen	23	J.G. Milo Jr.	NM/M	150
Utrecht	24	J.E. van der Meulen	M	151
Plaats onbekend	25	F.G. Stumpf	NM	152

PERIODE 1880-1889

PLAATS		NAAM	LABEL	NOOT	
Amsterdam	26	W.C. Hagens	NM	153	
	27	S. Vestdijk	NM	154	
	28	F.C. Grote	NM/M	155	
	29	J. Schoondermark Jr.	NM*	156	
	30	J.G. Milo Jr. (+ Van Nieuwenhuysse)	NM/M	157	
	31	C.B. Tilanus (turngebouw Marnixstraat)	NM/M	158	
	32	R. ter Cock	M	159	
	33	C.B. Tilanus (kliniek)	M	160	
	34	C.L. Wurfbain (kliniek)	M	161	
	35	J.A. Korteweg (kliniek)	M	162	
	36	J.G. Mezger	M	163	
	37	M.A. van der Est (+ J. Pieters?)	NM	164	
	38	Inrichting Regulierdwarstr. 92	?	165	
	39	S.H. Stokvis	NM	166	
	40	C.M. Schootman	NM	167	
	41	W.C.J.H. Plooster van der Roest	NM	168	
	Arnhem	42	J.Th. Wartmann	M	169
		43	W. Renssen	M	170
		44	E. Minkman	NM	171
	Den Haag	45	J.H. Reijs Jr.	NM	172
		46	G.C. Baerends	NM	173
		47	W.F.H. Hijmans	NM	174
	Deventer	48	G.J. Mullers Jr.	NM	175
	Dordrecht	49	Joh. Tuinenburg	NM	176
		50	J.J. de Ruijter Jr.	NM	177
	Enschede	51	A.L. Clemens	NM	178
	Groningen	52	C.U.J. Trip	M	179
	Haarlem	53	A.A. Sprenger	NM	180
		54	J.G. Milo Jr.	NM/M	181
	Kampen	55	F.F. Milatz	NM	182
	Leeuwarden	56	Hk. Albers	NM	183
	Leiden	57	C.A. Bader	NM	184
	Roermond	58	H. van der Maas	NM	185
	Rotterdam	59	J.G. Milo Jr. (+ H.I. Burgmans)	NM/M	186
		60	J. Hellemans	NM	187
		61	F.E. Hamecher	NM*	188
	Scheveningen	62	J.G. Milo Jr. (+ E. de Vries), P.M. Mess, J. Coert, L. van der Hoeven, J.J. Pigeaud	NM/M	189
63		H. van Kreef	NM	190	
Winschoten	64	H. Edelman	NM	191	
Zwolle	65	C.H. von Stein	NM	192	
Plaats onbekend	66	M.H.J. Ruland	M	193	
	67	H. Ph. Baudet	M	194	
M	☺	Medicus			
NM	☹	Niet-medicus, gymnastiekvleerkracht			
NM*	☹	Niet-medicus, geen gymnastiekvleerkracht			
NM/M	☹	Combinatie			

Ook ten aanzien van deze tabel dient men zich te realiseren dat het aantal verwijzingen in de eerste periode (1860-1869) uitsluitend afkomstig is uit de medische vaktijdschriften, daar gymnastiekvaktijdschriften pas vanaf de jaren zeventig verschenen.

Voorts dient bedacht te worden dat het hier gaat om momentopnamen. Ten aanzien van de *continuïteit* van een praktijkvoering door een bepaald persoon worden geen uitspraken gedaan. Ook geven de data in deze tabel hooguit een zeer grove indicatie van de *spreiding* van heilgymnastische activiteiten over Nederland.

Een en ander is terug te voeren op de bronnen waaruit geput is. Niet iedereen zal hebben willen adverteren, niet elke redactie zal alle advertenties hebben opgenomen of aandacht hebben willen besteden aan dergelijke activiteiten. Onderzoek in plaatselijke, regionale en landelijke dag-, week- en maandbladen uit de tweede helft van de 19de eeuw, waarbij advertenties of berichten van en over lieden die de heilgymnastiek toepassen over een langere periode geïnventariseerd en geanalyseerd worden, zou een belangrijke bijdrage betekenen tot het verkrijgen van een genuanceerder beeld van de spreiding van heilgymnasten en van de continuïteit van heilgymnastische activiteit in deze periode.

Ofschoon de gegevens in de tabel dus om verschillende redenen zeer voorzichtig geïnterpreteerd moeten worden, kunnen toch enige zaken worden aangestipt. Ten aanzien van de **spreiding van heilgymnastische activiteiten in Nederland** kan men op basis van deze gegevens opmerken, dat deze met name worden verricht in de grotere steden. Ongeveer de helft van deze steden ligt in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Wellicht was in de grotere steden in het westen meer geld te verdienen vanwege een grotere concentratie van meer welgestelde patiënten (vgl. cliëntèle Milo). De verdeling van de in totaal 21 steden, die worden genoemd in de vaktijdschriften in de periode 1860 - 1889, over de verschillende provincies is als volgt:

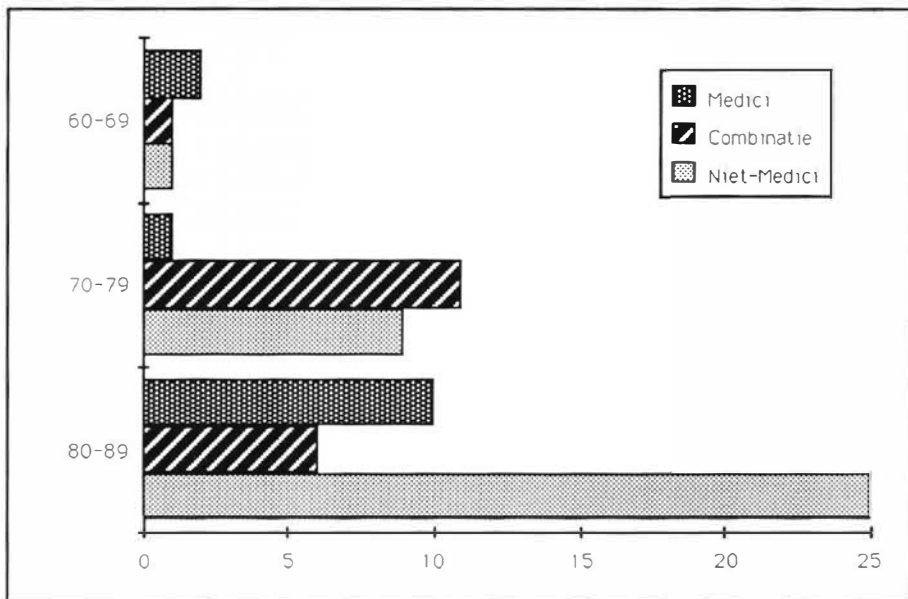
Z-Holland	7: Leiden, 's-Gravenhage, Scheveningen, Delft, Rotterdam, Gouda, Dordrecht;
N-Holland	2: Amsterdam, Haarlem;
Overijssel	4: Zwolle, Deventer, Kampen, Enschedé;
Groningen	2: Groningen, Winschoten;
Friesland	2: Leeuwarden, Harlingen;
Utrecht	1: Utrecht;
Gelderland	1: Arnhem;
Noord-Brabant	1: 's-Hertogenbosch;
Limburg	1: Roermond.

Voor wat betreft de plaatsen met heilgymnastische activiteit steekt Amsterdam in elk decennium met kop en schouders boven de andere steden uit. Van de in totaal 64 verwijzingen in de vaktijdschriften naar plaatsen waar de heilgymnastiek wordt uitgeoefend, hebben er 23 (36%) betrekking op heilgymnastische activitei-

ten in die stad. Ervan uitgaande dat er inderdaad in Amsterdam sprake was van de meeste heilgymnastische activiteit, kan men zich afvragen waarom dit zo was. Is hier sprake van een aanzuigende werking op heilgymnasten als gevolg van de activiteiten en successen van J.G. Mezger, 'de beroemde knijp- en wrijfdokter'? Was er, zoals we boven al aangaven, in een grote stad als Amsterdam meer geld te verdienen doordat hier de gegoede burgerij meer vertegenwoordigd was? Of was men in Amsterdam meer in voor 'nieuwerwetse' geneesmethoden als de heilgymnastiek? Waren er in Amsterdam meer medici geporteerd voor de heilgymnastische behandeling, die ze òfwel zelf uitvoerden, òfwel aanbevolen aan hun patiënten? Zou het feit dat Amsterdam al bekend was met de medische gymnastiek (onder andere toegepast in de MNA-gymnastiekschool op de Westermarkt) in deze een rol hebben gespeeld? Antwoorden op deze vragen zijn op basis van het vermelde in de bestudeerde vaktijdschriften niet te geven.

Op basis van de gegevens in tabel 3.2 omtrent de **status van de personen** die in verband met de heilgymnastische activiteiten worden genoemd, is in figuur 3.2 een overzicht gegeven van de activiteiten van medici, niet-medici en van de samenwerkingsverbanden tussen beide.

FIGUUR 3.2 TOEPASSING DER HEILGYMNASTIEK DOOR MEDICI EN NIET-MEDICI (1860-1889)

Figuur 3.2 doet duidelijk uitkomen dat er sprake is van een forse toename van vermeldingen van niet-medici die actief zijn op het gebied van de heilgymnastiek (#1-8-25). Ook ten aanzien van de activiteit van medici op dit gebied blijkt er sprake te zijn van een toename en wel met name in de jaren tachtig (#2-1-10). Een en ander wijst erop dat leden uit beide groepen zich meer zijn gaan bezighouden met de heilgymnastiek. Ofschoon er gesproken kan worden van een forse toename van het aantal vermeldingen van activiteiten van medici (van één in de jaren zeventig naar tien in de jaren tachtig), zien we dat het aantal vermeldingen van activiteiten van niet-medici op het gebied van de heilgymnastiek veel sterker toeneemt (van 9 naar 25). De rol van de onderwijswetten uit 1857 en 1863 in de ontwikkeling van de heilgymnastiek wordt hier enigszins zichtbaar: praktisch de gehele groep niet-medici bestaat uit gymnastiekvakleerkrachten.

Bij de gepresenteerde overzichten zijn ook advertenties meegenomen in de score. Het betreft hier advertenties in de *Geneeskundige Courant*, waarin heilgymnasten hun expertise en plaats van vestiging kenbaar maken (aan medici dus!). De leden van de NMG waren gehouden aan de regel niet te adverteren. Doorgaans werden annonces met betrekking tot de activiteit van deze medici en hun plaats van vestiging slechts geplaatst in geval van verhuizing, absentie, benoeming, enz.

Men zou op basis van deze ongelijkheid kunnen opperen dat hierdoor het verschil in het aantal vermeldingen van activiteiten van medici en niet-medici is ontstaan. Dit is echter nauwelijks het geval. In de jaren zeventig is er sprake van vier vermeldingen met betrekking tot de activiteiten van gymnastiekvakleerkrachten die uitsluitend berusten op een advertentie in de *Geneeskundige Courant* (twee van Milo en één van Op 't Einde en één van Vestdijk). In de jaren tachtig gaat het om drie van zulke vermeldingen (twee van Milo en één van Hagens). Het feit dat alle verwijzingen naar Milo betrekking hebben op combinatie-activiteiten, maakt dat er nauwelijks iets verandert in het totaal aantal verwijzingen naar activiteiten van niet-medici: in de jaren zeventig gaat dit van 9 naar 7; in de jaren tachtig van 25 naar 24. Het grote verschil in het aantal vermeldingen naar activiteiten van medici en niet-medici blijft!

Ten aanzien van de combinatie-activiteiten kan opgemerkt worden dat in het merendeel van de gevallen, waarbij sprake is van een gecombineerde activiteit, met zoveel woorden werd aangegeven dat de niet-medicus belast was de 'leiding', terwijl een medicus òfwel toezicht hield, òfwel een controlerende en/of een consulterende functie had, òfwel zijn patiënt had doorgestuurd, òfwel toestemming had gegeven dat de patiënt behandeld mocht worden. Veel van de 'combinatielabels' komen voor bij verwijzingen naar activiteiten van Milo (in de jaren zeventig zeven van de elf, in de jaren tachtig vier van de zes). We zagen reeds bij de bespreking van de praktijkvoering van Milo welke relaties hij onderhield met medici en wat de rol van de medicus was bij de behandeling. Men kan zich op basis van deze wetenschap afvragen of het combinatielabel wel van toepassing is op alle verwijzingen naar activiteiten van Milo. Het aantal verwijzingen naar activiteiten van niet-medici zou dus eigenlijk nog groter kunnen zijn.

Tenslotte volgt een **vergelijking van tijdschriften**, waarin de verwijzingen naar heilgymnastische activiteiten voorkomen:¹⁹⁵

			TOTAAL
VERWIJZINGEN NAAR ACTIVITEITEN VAN NIET-MEDICI:			
in med.vaktijdschr.	- 1860-1879: 8	- 1880-1889: 5	13
in gymn.vaktijdschr.	- 1860-1879: 3	- 1880-1889: 21	24
VERWIJZINGEN NAAR ACTIVITEITEN VAN MEDICI:			
in med.vaktijdschr.	- 1860-1879: 3	- 1880-1889: 10	13
in gymn.vaktijdschr.	- 1860-1879: 0	- 1880-1889: 1	1
VERWIJZINGEN NAAR COMBINATIE-ACTIVITEITEN:			
in med.vaktijdschr.	- 1860-1879: 12	- 1880-1889: 5	17
in gymn.vaktijdschr.	- 1860-1879: 1	- 1880-1889: 2	3

Uiteraard kan men geen conclusies verbinden aan deze absolute getallen. Dat neemt niet weg dat het opvallend is dat er zo'n verschuiving is opgetreden in de vaktijdschriften voor wat betreft de verwijzingen naar de activiteiten van niet-medici over de decennia: een afname van verwijzingen in de medische vaktijdschriften in de jaren tachtig gaat gepaard met een forse toename ervan in de vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding. Berust deze verschuiving op toeval of kan er gesproken worden van oorzakelijke factoren in deze? Moet de teruggang van verwijzingen in de medische en de toename van de verwijzingen in de gymnastiektijdschriften gezocht worden in het toenemend aantal periodieken in de laatste categorie in de jaren tachtig? Is het omdat J.G. Milo Jr. in de jaren tachtig minder van zich laat horen, dat het aantal verwijzingen naar heilgymnastische activiteiten van niet-medici in de medische vaktijdschriften is gedaald vergeleken met de jaren zeventig of speelt het redactiebeleid van de verschillende medische vaktijdschriften hierin een rol?

Ook de toename van verwijzingen in de medische vaktijdschriften naar activiteiten van medici op dit gebied is vermeldenswaard. Bij de bespreking van de gegevens in figuur 3.1 wezen we reeds op het feit dat de toename van het aantal oorspronkelijke bijdragen in de medische vaktijdschriften, waarin de toepassing der heilgymnastiek ter sprake komt, grotendeels toegeschreven moet worden aan die medici, die zich onledig hielden met de heelkunde. Er lijkt sprake te zijn van een differentiatie binnen het medisch beroep, waarbij meerdere medici zich specialiseren in de orthopedie.

Het is interessant te kijken of de hier geschetste situatie een onderwerp van discussie uitmaakte in de vaktijdschriften. Hoe reageerden bijvoorbeeld medici op het feit dat er veel meer niet-medici dan medici werkzaam waren op een deel van het arbeidsveld, dat toch als een onderdeel der geneeskunst werd aangegeven? Hoe dachten gymnastiekleraren over het optreden van medici op het gebied van de (heil)gymnastiek? Hoe legitimeerden deze beroepsbeoefenaren hun optreden op dit gebied? In de volgende paragraaf tracht ik deze vragen te beantwoorden.

3.2 DE DOMEINKWESTIE

In de vorige paragraaf werd gewezen op een toename van publikaties over de heilgymnastiek zowel in medische als in gymnastiekvaktijdschriften in de jaren zeventig en tachtig. Dit wijst enerzijds op een verhoogde interesse voor dit onderwerp bij de redacties van de tijdschriften. Een constatering, waarvan het belang voor een goed begrip van de ontwikkeling van de heilgymnastiek in Nederland niet genoeg onderstreept kan worden. Anderzijds is het een teken dat dit onderwerp meer is gaan leven in ons land.

In de jaren vijftig en ook nog in de jaren zestig waren het nog voornamelijk medici, die schreven over de aanwending van de heilgymnastiek. Bij de analyse van de vaktijdschriften in de periode 1870-1889 bleek echter dat ook Nederlandse gymnastiekvakleerkrachten zich meer gingen profileren op deze wijze. Zowel in de medische vaktijdschriften (met name in de jaren zeventig) als in de gymnastiekvaktijdschriften (met name in de jaren tachtig) zagen bijdragen over de aanwending van heilgymnastiek van de hand van deze beroepsbeoefenaren het licht.

Voorts hebben we aan de hand van figuur 3.1 kunnen zien dat de bijdragen met vermeldingen over de aanwending van heilgymnastiek door gymnastiekvakleerkrachten ongeveer eenderde uitmaakten van het totaal aantal artikelen over dit onderwerp in beide decennia.

Bij de inventarisatie van de verwijzingen in de vaktijdschriften naar plaatsen waar de heilgymnastiek werd uitgeoefend, bleek dat er in ieder geval veertig niet-medici (bijna allen gymnastiekvakleerkracht) werkzaam zijn op het gebied van de heilgymnastiek in Nederland in de periode 1860-1889, al dan niet op voorschrift of onder controle van een medicus.

Deze gegevens bieden natuurlijk geen genuanceerd beeld van de schaal waarop en de mate waarin gymnastiekvakleerkrachten zich onledig hielden met de heilgymnastiek in de tweede helft van 19de eeuw. Desalniettemin bestaat het vermoeden dat de heilgymnastiek in toenemende mate door deze beroepsbeoefenaren werd uitgeoefend. Het is niet uitgesloten dat in de publikaties van/over gymnastiekvakleerkrachten slechts het 'topje van de ijsberg' wordt aangegeven.

Behalve gymnastiekvakleerkrachten houden ook medici zich in ons land bezig met de heilgymnastiek. Zijn de bijdragen waarin de aanwending van heilgymnastiek door Nederlandse medici aan de orde komt in de jaren zeventig in beide categorieën vaktijdschriften nog met één vinger te tellen, in de jaren tachtig veranderde dit snel. We hebben gezien dat er in een kwart van het totaal aantal artikelen in dit decennium sprake is van bijdragen waarin gewezen wordt op de aanwending van de heilgymnastiek door een Nederlands medicus. Het blijkt hier met name te gaan om heekundigen, waarvan sommigen zich profileren op het gebied van de orthopedie.

Voorts konden we uit de vorige subparagraaf opmaken dat in ieder geval 25 medici in de periode 1860-1889 betrokken zijn geweest bij activiteiten op het gebied van de uitoefening der heilgymnastiek, al dan niet in samenwerking met gymnastiekvakleerkrachten. Ook ten aanzien van de groep medici geldt dat de gegevens in de tabellen geen genuanceerd beeld geven van de schaal waarop en de mate waarin zij zich onledig hielden met de heilgymnastiek in de tweede helft van 19de eeuw. Ook hier kan sprake zijn van een topje van de ijsberg, alhoewel dit minder aannemelijk lijkt dan voor de gymnastiekvakleerkrachten. We zullen aan deze aanname nog uitgebreid aandacht besteden in deze paragraaf.

In de jaren vijftig werd onder andere door sommige hygiënisten kenbaar gemaakt wat de rol van de medicus met betrekking tot de beoefening van de heilgymnastiek zou moeten zijn. De heilgymnastiek werd door hen beschouwd als een deel der geneeskunde en de leiding van deze behandelmethodede diende in handen van medici te zijn. De zogenaamde kinesitherapeuten (i.c. medici) zouden de voorschriften of recepten uitschrijven en de heilgymnastische behandeling controleren, die zowel door hen als door goed onderwezen assistenten (i.c. gymnasten) kon worden uitgevoerd. Kinesitherapeuten dienden zowel kennis te hebben van de anatomie, de fysiologie en de pathologie van de mens als van de bijzondere gymnastische bewegingen en de uitwerking ervan. Assistenten dienden te beschikken over een technische vakbekwaamheid en over voldoende kennis om de voorschriften goed te kunnen uitvoeren.

Deze visie op hoe het zou moeten zijn, lijkt niet te stroken met wat we ten aanzien van de relatief zelfstandige praktijkvoering van De Gruijter (zie vorige hoofdstuk), Milo en Bullerdieck hebben kunnen lezen. Interessant is het daarom na te gaan wat er in de periode 1860-1889 in de medische en gymnastiekvaktijdschriften geschreven werd over de verhouding van de verschillende beroepsbeoefenaren tot de heilgymnastiek en tot elkaar.

In deze paragraaf zal aan de domeinkwestie uitgebreid aandacht worden besteed. Wat de invloed van de verschillende publikaties over dit onderwerp in de vaktijdschriften is geweest op de beroepsbeoefenaren en andere betrokkenen in het land, is uit de gegevens niet af te leiden. Er wordt echter van uit gegaan dat er sprake was van beïnvloeding. Dat is namelijk het doel van de auteur: deze tracht zijn verklaring en zingeving van (een deel van) de werkelijkheid op een dergelijke wijze over het voetlicht te brengen dat anderen hiermee kunnen en zullen instemmen. Gekozen is om de auteurs van bijdragen, waarin de domeinkwestie rond de heilgymnastiek aan de orde komt, zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten door middel van opneming van citaten. Dit doet mijns inziens het meeste recht aan de diversiteit van de domeinuitspraken en biedt bovendien inzicht in de gebezigde woordkeus bij het presenteren van bepaalde standpunten. Ook bij de bespreking van de domeinkwestie is de onderverdeling in decennia aangehouden.

3.2.1 Het domein van de heilgymnastiek als onderwerp in de vaktijdschriften (1860-1879)

Het domein van de heilgymnastiek in de vaktijdschriften (1860-1869)

Teneinde een indruk te krijgen van de noties die bij medici en gymnastiekvakleerkrachten bestonden omtrent het domein van de heilgymnastiek, zullen aan de hand van een driedelige bijdrage in de *Geneeskundige Courant* en ook - bij gebrek aan vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding in dit decennium - aan de hand van een tweetal monografieën enige uitlatingen met betrekking tot dit onderwerp worden gepresenteerd. We zullen eerst aandacht besteden aan publikaties van S. Vestdijk, gymnastiekonderwijzer te Haarlem, en Mezger, huisonderwijzer in de gymnastiek en gepromoveerd medicus te Amsterdam.

In 1864 verschijnt van de hand van de zeer actieve gymnastiekonderwijzer S. Vestdijk het lijvige boekwerk *De gymnastiek in Nederland zoo als zij is en wezen moest*. Hierin wordt de 'erbarmelijke' toestand geschetst waarin het gymnastiekonderwijs zich in ons land op dat moment bevindt. Eén van de middelen om te komen tot een verbetering van dit onderwijs is volgens hem het samenstellen en verspreiden van een volledig leerboek. Hierin zou alles vervat moeten zijn 'wat nodig is, ofwel tot de kennis behoort, om op wetenschappelijke gronden goed onderwijs in de gymnastiek te geven'. Ook het verwerven van kennis van de geneeskundige gymnastiek ziet hij als noodzakelijk onderdeel van de vorming van de gymnastiekleerkrachten.¹⁹⁶ Dit blijkt ondermeer uit een door hem gegeven proeve van een opzet voor een dergelijk leerboek. Hierin brengt hij de volgende onderverdeling aan: (1) opvoedkundige gymnastiek;¹⁹⁷ (2) geneeskundige (medisch-orthopedische) gymnastiek; (3) militaire, krijgskundige- of verweer- (tactische) gymnastiek; (4) huiselijke- of beroepsgymnastiek. Bij de bespreking van het hoofdstuk over de geneeskundige gymnastiek geeft hij aan dat aan de volgende onderdelen aandacht moet worden besteed:

- beschouwing over in hoeverre de gymnastiek als voorbehoed- of geneesmiddel bij sommige ongesteldheden kan worden toegepast;
- opgave van enige ongesteldheden, zowel van het lichaam als van de ziel, die met de gymnastiek behandeld zouden kunnen worden;¹⁹⁸
- gebreken in de opvoeding van kinderen vanaf de geboorte tot aan hun wasdom, kwade gewoonten der kinderen en de gebreken die uit de opvoeding en kwade gewoonten voortkomen;
- benodigde werktuigen en toestellen;
- wijzen van behandeling, praktische voorschriften.

Vestdijk geeft aan dat wetenschappen als pedagogiek, fysiologie in verband met anthropologie, psychologie, anatomie, hygiëne en pathologie en therapie ('leer der verschillende ziekten en derzelve geneeswijze') de kennis verschaffen hoe en

waarom men onder verschillende omstandigheden op verschillende wijzen te werk moet gaan bij de opvoeding en ontwikkeling van de mens.¹⁹⁹ Pathologie en therapie - zijns inziens in menig opzicht aan de gymnastiek verwant - worden aangegeven als onmisbare wegwijzers hoe men in vele gevallen gymnastische oefeningen direct of indirect dienstbaar kan maken aan de herstelling of zelfs voorkoming van sommige lichaams- en zielsziekten. Ten aanzien van de omvang van de kennis der pathologie en therapie bij de gymnastiekleraar zegt Vestdijk het volgende:

Nu spreekt het echter van zelve, dat men in meerdere of mindere mate behoort toegerust te zijn met de kennis niet alleen van den oorsprong, de verschijnselen, de vestiging, het beloop, den overgang en de veranderingen van vele ziekten en gebreken, maar ook met de wijze hunner herstelling en bijzonder met de wijze hoe, waarom en waardoor de lichaamsbewegingen dienstbaar te maken zijn aan hunne herstelling en welke uitkomsten te verwachten zijn van de middelen die men toepast. Echter laat het zich van zelve verklaren dat hier geen sprake kan zijn of is, van eene eigenlijke genees- of heelkundige kennis, doch alleen en meer bepaald van de magt en het vermogen wat de kunstmatige beweging bezit om te worden aangewend en toegepast bij herstelling van ziekten en gebreken. Het zou wel mooi zijn, doch noodig is het niet dat een onderwijzer in de Gijmnastiek een deugdzaam recept zou kunnen schrijven. Ten aanzien van dit onderwerp haasten wij ons nog op te merken, dat de bijzondere ziektegevallen steeds op voorschrift en teregtwijzing van den genees- of heelkundige met de Gijmnastiek in aanraking behooren te worden gebracht en dat de mededeeling en zaakkundige teregtwijzing de bekrompen kennis van den onderwijzer in de Gijmnastiek steeds moet ter zijde staan ja zelfs voor dien onmisbaar is.²⁰⁰

Ofschoon hij ontevreden is over de 'opleiding', de examens en de leermiddelen voor de gymnastiekonderwijzers in die tijd,²⁰¹ laat Vestdijk geen twijfel bestaan over zijn standpunt ten aanzien van het vraagstuk wie de geneeskundige gymnastiek dient uit te voeren en wat de rol van de medicus hierbij is. Vestdijk zal in dit hoofdstuk nog meerdere keren ter sprake worden gebracht.

De huisonderwijzer in de gymnastiek en inmiddels tot doctor in de geneeskunde gepromoveerde J.G. Mezger lijkt in velerlei opzicht met Vestdijk van mening te verschillen. In zijn proefschrift *De behandeling van distorsio pedis met fricties* (1868) stelt hij reeds op de eerste pagina van de inleiding dat gymnastiek vaak misbruikt²⁰² en 'tegen gebreken aangewend wordt waarin zij niet het minste nut kan stichten'. Mezger wil niet ontkennen dat gymnastiek in zeer veel gevallen goede resultaten heeft opgeleverd en hij wil haar dan ook niet bestrijden op het terrein waarop zij thuishoort. Wel wenst hij zich te keren tegen de 'belachelijke overdrijving' van het op de voorgrond plaatsen van de gymnastiek op het gebied der geneeskunde:

Dagelijksch worden door zogenoemde autoriteiten op het gebied der gymnastiek toepassingen dier kunst ter genezing van velerlei gebreken aanbevolen, waarvan men a priori kan besluiten, dat zij voor een behandeling met gymnastiek volkomen onvatbaar zijn. Dat ik met mijn mening hieromtrent niet alleen sta, bewijst het in 1860 uitgekomen boek van Schilling: *'Die Orthopaedie der Gegenwart'*. Moeilijk is het in dit opzicht tot zekerheid te komen en het koren van het kaf te scheiden. Of gymnastische of geneeskundige kennis ontbreekt in den regel, en voor een juiste en billijke beoordeeling worden beiden gevorderd.²⁰³

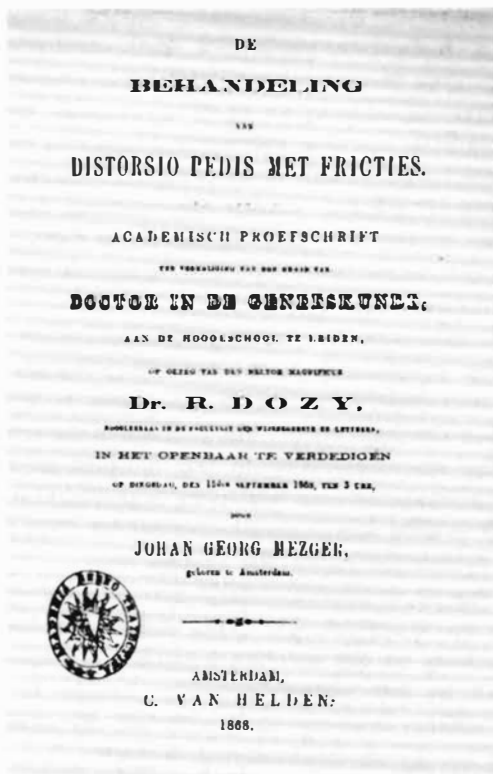
Volgens Mezger staat het vast dat gymnastische en geneeskundige kennis nodig is voor een verantwoorde toepassing van de medische gymnastiek. In de regel zou deze combinatie echter niet voorkomen. Daar Mezger zelf wel over beide vormen van kennis beschikte - hij was immers huisonderwijzer in de gymnastiek en medicus - bombardeerde hij zichzelf op basis van deze stellingname impliciet tot de enig bevoegde c.q. bekwame persoon op dit gebied. In dit perspectief kunnen ook andere opmerkingen in het proefschrift bekeken worden. Bijvoorbeeld daar waar hij schrijft over het toepassen van fricties door hen 'die het alleen hadden van hooren zeggen', uiteraard met slechte resultaten.²⁰⁴ Met deze uitspraak lijkt hij zowel op medici als niet-medici te doelen.

Ook besteedde hij aandacht aan de akte-examens van de gymnastiekvakleerkrachten. De vierde stelling van zijn proefschrift luidt: 'het physiologisch-anatomisch gedeelte van het examen voor onderwijzers in de gymnastiek is een dwaasheid.' Wilde hij hiermee aangeven dat deze vakken niet thuishoren op een akte-examen? In dat geval zal de stelling voor degenen die in deze tijd juist meer anatomie en fysiologie voor de gymnastiekonderwijzer bepleitten, waarschijnlijk grievend zijn geweest. Te denken valt in deze aan de medici-hygiënisten Allebé en Lubach²⁰⁵ en natuurlijk ook aan de gymnastiekonderwijzer Vestdijk.

Ten aanzien van het functioneren van de gymnastiekonderwijzers en -leraren lijkt Mezger zich eveneens negatief op te stellen. De derde stelling in het proefschrift luidt: 'terecht merkt Eulenburg op, dat scoliosis habitualis is toegenomen, sinds de gewone gymnastiek in niet wetenschappelijke handen is.' Mezger lijkt zich met deze stelling te scharen in de rij van hygiënisten, die meer bemoeienis van medici ten aanzien van het (gymnastiek)onderwijs wensen.

De vraag rijst waarom Mezger zo afgeeft op het kennisniveau en het functioneren van zijn vroegere collegae. Zou het voortkomen uit het besef dat hij nu verkeert in een andere sociale laag van de bevolking, dat hij nu behoort tot een andere beroepsgroep die in hoger aanzien staat? Met andere woorden, zou hij het juk van zijn vroegere - lagere - status met deze stellingen van zich af willen schudden?

Via de bijdrage van Mezger zijn we van de gymnastiekwereld aanbeland bij de medische wereld. In het onderhavige decennium treffen we in de medische vaktijdschriften weinig publikaties aan, waarin (een vorm van) de heilgymnastiek ter sprake komt. Mogelijk dat de beslommeringen rond de totstandkoming van de geneeskundige wetten hierbij een rol hebben gespeeld. Slechts in één van de publikaties daarover worden expliciet opmerkingen gemaakt over het domein der heilgymnastiek. Ofschoon het hier een vertaling van een Duits referaat over ontwikkelingen in het CGI te Stockholm betreft,²⁰⁶ is toch besloten het te bespreken. Dit vanwege het feit dat het diverse opmerkingen bevat van de zijde der redacteur van de *Geneeskundige Courant*, dr. N.B. Donkersloot, die betrekking hebben op de Nederlandse situatie. In het artikel geeft de buitenlandse referent aan dat de heilgymnastiek in de geneeskundige wetenschap steeds meer erkend en gehuldigd wordt. Medici zouden in het algemeen echter 'nog weinig geneigd zijn dit belangrijk therapeutisch hulpmiddel toe te passen'.

Afb. 18. Titelblad proefschrift Johann Georg Mezger (1838-1909) en de heilgymnasten gunstig gezinde medicus Nicolaas Bernard Donkersloot (1813-1890), oprichter (1847) en redacteur van de *Geneeskundige Courant*.

De reden hiervoor zou zijn dat de uitoefening ervan veel moeilijker en tijdrovender is dan het 'gewone' praktische bedrijf. In kleinere steden zou het getal van mensen, die in aanmerking komen voor een heilgymnastische behandeling, bovendien niet zo groot zijn dat een medicus zich hiermee alleen zou kunnen bezighouden. In zo'n geval kunnen volgens de referent echter gewone gymnasten - met praktische vaardigheid uitgerust - de door de medicus voorgeschreven handelingen uitvoeren.

Donkersloot voegt hieraan toe: 'deze gymnasten zouden meer kunnen bezitten dan praktische vaardigheid; ze zouden zich tevens enige, vooral anatomische, kennis van het menselijk lichaam eigen kunnen maken.' Volgens Donkersloot zijn in ons land van dergelijke gymnasten reeds voorbeelden te noemen en hij spreekt het voornemen uit dat misschien later deze voorbeelden opzettelijk gereleveerd zullen worden. Achter deze opmerking van de Donkersloot lijkt een positieve stellingname ten aanzien van het optreden van gymnastiekonderwijzers op dit

gebied schuil te gaan. In 1874 zou Donkersloot overigens gevolg geven aan dit voornemen: hierover later.

De buitenlandse referent vervolgt dat het ondertussen noodzakelijk is geworden voor de medicus om zelf enige kennis van de gymnastiek te verwerven en hij pleit ervoor dat medici een gymnastische cursus bijwonen. Waarop die noodzakelijkheid berust, wordt niet geheel duidelijk in het betoog. Blijkbaar spelen economische motieven daarbij een rol, want direct na deze uitlating komt hij met de stelling dat de ervaring bewezen heeft dat de geneeskundige gymnastiekpraktijk geen slecht bedrijf is in economisch opzicht. Voor onbemiddelden zouden inrichtingen voor geneeskundige gymnastiek evenwel onderhouden dienen te worden door de Staat. Donkersloot voegt hieraan nog toe: 'of door enige andere corporatie, zoals op vele plaatsen reeds het geval is!' Mogelijk doelt hij hier op initiatieven van de MNA en armbesturen in verschillende steden.

In de afsluiting van het eerste deel van het artikel meldt de buitenlandse referent dat de uitbreiding van dit geneesmiddel onder het publiek verhinderd wordt door het feit dat 'de gunstige resultaten niet zo onmiddellijk tevoorschijn treden' en 'men tegen het met onkosten gepaard gaande bezoek aan de inrichting opziet, terwijl het geloof aan de weldadige gevolgen nog niet gevestigd is'. Eerlijke 'openbaarmaking van verkregen resultaten' zou hierin verandering kunnen brengen. Daarbij dient men er echter wel voor te waken de geneeskundige gymnastiek als universeel geneesmiddel te presenteren, aldus de referent.

Al met al kunnen we op basis van de hierboven gegeven uitlatingen over het domein der heilgymnastiek aangeven dat er geen wezenlijk andere punten aan de orde zijn gesteld dan die, die werden gevonden in de diverse bijdragen in de jaren vijftig. In de hier behandelde drie bijdragen blijkt echter één notie duidelijker te worden aangegeven: voor een goede en verantwoorde uitoefening van de heilgymnastiek is het zaak dat men over voldoende 'gymnastische' en 'medische' kennis beschikt.

Het domein van de heilgymnastiek in de vaktijdschriften (1870-1879)

In de periode 1870-1879 wordt er zowel door medici als niet-medici in beide categorieën vaktijdschriften nogal wat geschreven over de domeinkwestie. Tevens wordt er meerdere keren over deze kwestie geschreven naar aanleiding van dezelfde gebeurtenissen. Omwille van de overzichtelijkheid zullen derhalve alle bijdragen rond dit thema in dit decennium zoveel mogelijk chronologisch aan de orde worden gesteld.

De eerste bijdrage met uitlatingen over dit onderwerp in de bestudeerde tijdschriften betreft een zeer lang artikel van de hand van de militair-geneeskundige dr. B.G. van der Hegge Zijnen (1827-1906) getiteld "Over de wrijvingen (frictions) en het knijpen (massage); een leidraad voor geneeskundigen, die zich op deze manipulaties willen toelagen". Het bestaat uit een samenvatting van het

werk van de Franse medicus dr. Philippeaux uit Saint-Savinien, *Etudes pratiques sur les frictions et le massage ou guide du médecin masseur* (1870).²⁰⁷ Uit de inleiding bij dit artikel blijkt dat de leden van de redactie van de *Geneeskundige Courant* (hoofdredacteur dr. N.B. Donkersloot en mede-redacteur dr. C.H. Eshuijs (1843-1913) besloten hebben tot plaatsing van de bijdrage van Van der Hegge Zijnen omdat zij meer wilden weten over de aanwending van massage en zij een eerder gedane poging om meer te weten te komen over de methode van Mezger met weinig succes zagen bekroond.

In het artikel wordt aangegeven dat Philippeaux van mening is dat de geneesheer, door nauwkeurige regelen en door zijn bijzondere kennis geleid, in staat is altijd in persoon te masseren.²⁰⁸ Daarenboven zou hij de daartoe benodigde handgrepen aan de omgeving van de lijder kunnen aanleren, zodat hij de behandeling slechts nog hoeft te leiden en de uitoefening alleen zal hoeven gade te slaan. Passief bewegen of 'kunstmatige bewegingen' worden door Philippeaux eveneens gerangschikt onder de massage en bij de toepassing hiervan maakt hij soms gebruik van 'assistenten'. Zo wordt geschreven over tractietechnieken waarbij één of meer helpers nodig zijn om lichaamsdelen te fixeren.²⁰⁹ Niet vermeld wordt of deze assistenten ook (een deel van) de massagebehandeling op zich nemen.

Het verschil tussen de medicus en andere 'stoute uitoefenaars van ene onwettige geneeskunde' als ledenzitters, oplappers en verbandaanleggers, zou bestaan in het feit dat de laatsten 'altijd met ruwheid te werk gaan en de lijder hevige pijnen bezorgen', terwijl de geneesheer - geleid door zijn kennis - zo gelijkmatig en zacht te werk gaat, dat 'het mogelijk is de meest nerveuse en kleingeestige vrouw, nagenoeg zonder pijn, van een distorsie af te helpen'.²¹⁰ Philippeaux maakt bovendien een onderscheid tussen de 'artistes masseurs' of 'masseur van professie' en de 'geneesheer-masseur'. De eerste zou zich met percussies en andere maatregelen toeleggen op de behandeling van ziekten waarbij een opwekking van het gehele 'organismus' gewenst en een groot aantal massage-scéances nodig is. De 'geneesheer-masseur' zou zich meer toeleggen op het masseren van aandoeningen van de bewegingsorganen.²¹¹ Onduidelijk is of met deze 'masseur van professie' de zogenaamde 'oplapper' of zelfs een 'assistent' wordt bedoeld of dat hiermee nog een andere categorie wordt aangeduid.

Philippeaux acht kennis der anatomie, fysiologie en pathologie voor de masserende geneesheer een hoofdvoorwaarde. Evenals Mezger wijst hij echter op het feit dat de combinatie van gymnast en geneeskundige in één persoon de beste garantie geeft voor een goed masseur.²¹² Dit zou reeds bij de 'oude' Grieken bekend zijn geweest. Namen als Hippocrates, Diocles van Carystes, Antyllus, Archichenus en Galenus worden in dit verband genoemd: naast grondige kennis van de gymnastiek, zouden zij allen uitgebreide 'geneeskundige notiën' hebben bezeten.

Het artikel bevat vele patiëntenbesprekingen en aanwijzingen over de toepassing der massage bij verschillende aandoeningen. Hierop zullen we niet ingaan. Aan het slot spreekt Van der Hegge Zijnen de hoop uit dat hij met deze bijdrage de vragen op het gebied der massage, die bij de redactie der *Geneeskundige*

Courant binnenkwamen, zo volledig mogelijk heeft beantwoord. Duidelijk wordt dat hij deze bijdrage beschouwde als een handleiding voor de aankomend masseur:

Ik geloof dat hij, die lust en vooral 'tijd' heeft om zich op deze behandelwijze bijzonder toe te leggen, in de hier teruggegeven studien, een handleiding zal vinden, ruimschoots voldoende om hem, zoodra hij in de gelegenheid is geweest zich ook eenige praktische kennis eigen te maken, tot een volledigen *masseur* te vormen.²¹³

Tenslotte nog een klein detail: Van der Hegge Zijnen zou drie jaar later (1875) de functie van mede-redacteur van de *Geneeskundige Courant* op zich nemen. Een medicus, die een uitgebreide (literatuur)studie heeft gemaakt van de toepassing der massage belooft nog wat voor de aandacht voor deze therapievorm in de *Geneeskundige Courant*.

Een jaar voordat Van der Hegge Zijnen toetrad als mede-redactielid, doet de redacteur der *Geneeskundige Courant* Donkersloot zijn belofte uit 1865 gestand. Er wordt een uitgebreid artikel (twee delen) gewijd aan de situatie met betrekking tot de uitoefening der heilgymnastiek in Nederland in die tijd.²¹⁴ De redactie geeft aan dat het meer dan twee decennia geleden is dat de term 'heilgymnastiek' in ons land werd geïntroduceerd en dat de geneeskundigen het 'als een algemeen appèl beschouwden' om met deze therapie hun voordeel te doen. Schitterende resultaten bij allerlei kwalen zouden met name uit Duitsland, Zweden en Frankrijk zijn gemeld. Maar ook in ons land 'had men, hoezeer vaak zediglijk verzwegen, op gevolgen te wijzen, die een eere waren voor de nieuwe methoden', aldus de redactie. Toch scheen de geneeskundige gymnastiek volgens haar geen ingang te vinden in de geneeskunde in Nederland totdat Mezger zich als specialiteit op het gebied van de 'passieve gymnastiek' presenteerde. Hierbij zou het echter weer gebleven zijn en zij betwijfelt of deze therapievorm wel in het behandelarsenaal van de Nederlandse chirurgen is opgenomen. De lange behandeltijden worden daarbij als mogelijke oorzaak genoemd van het niet toepassen van de heilgymnastiek door medici.

De redactie weet te melden dat vóór Mezger's tijd de 'wrijvings- en knijpingskuur' ook al werd toegepast in Nederland. Men zou het echter niet gerekend hebben tot het werk van de chirurg, maar veeleer beschouwd hebben als een onderdeel van het onderwijs in de gymnastiek: 'ergo een manipulatie door een onderwijzer in de gymnastiek tegen orthopedische gebreken aangewend.' Als voorbeeld van een dergelijke onderwijzer wordt De Gruijter genoemd, wiens werk *Fricctie en massage. (Wrijving en Kneding,) eene bijdrage tot de kennis der geneeskundige gymnastiek* (1874) verder centraal staat in het eerste deel van het betoog. De Gruijter kwamen we reeds tegen in het vorige hoofdstuk als één der eerste gymnastiekvakleerkrachten die zich met de medische gymnastiek bezighield en hierover in 1858 publiceerde in een geneeskundig tijdschrift ... de *Geneeskundige Courant*!

De Gruijters methode van behandelen wordt toegelicht aan de hand van zijn boek. De redactie prijst zijn kritische stellingname ten opzichte van uitlatingen

van coryfeeën op dit gebied als dr. J.G. Mezger en dr. Bérenger Férand. Zij meent zelfs een patiëntenbespreking van De Gruijter over te moeten schrijven om de soms verrassende wijze, waarop een aandoening wordt genezen, te illustreren.

Als besluit van het eerste deel van het artikel haalt de redactie een uiting van De Gruijter aan, waarin deze aangeeft dat aan het onderwijs in de gymnastiek de 'orthopaedische of geneeskundige gymnastiek' algemeen verbonden moest worden. De redactie geeft te kennen dat in dit idee veel goeds ligt, zolang de chirurgie zich zelf niet met dat gedeelte van haar taak belast. Voorts dat het haar aangenaam is in het volgende nummer te kunnen meedelen 'dat de geneeskundige gymnastiek ook in Dordrecht reeds lang begrepen en toegepast wordt'.²¹⁵

In het tweede deel van het artikel wordt aandacht besteed aan de activiteiten van de heer J. Hellemans, die samen met mej. De Zeeuw en een niet nader genoemde 'secondant' aan de gymnastiekschool te Dordrecht (directeur J.P. Goedhart) 'de gewone en heilkundige gymnastiek' op uitgebreide schaal met veel succes toepast.²¹⁶ De redactie maakt gewag van het feit dat genees- en heilkundigen niet alleen hun patiënten, maar zelfs hun eigen kinderen zenden naar deze gymnastiekschool, hetgeen moet aantonen hoeveel vertrouwen deze medici hebben in het kunnen en kennen van de aldaar werkzame gymnastiekonderwijzers en -onderwijzers.

Voorts wordt in dit tweede deel aandacht besteed aan de activiteiten van S. Vestdijk te Haarlem en diens 'medisch-orthopedisch hijschtoestel',²¹⁷ en aan een publikatie van de medicus C.J. Cornelis *De behandeling van jicht, rheumatisme, gewrichtsziekten, enz. door middel van frictie en massage* (1873). De redactie besluit het artikel over de geneeskundige gymnastiek met de volgende woorden:

Het is, gelijk Cornelis zegt, voor den man, die met de heilkundige practijk is belast, bijna ondoenlijk, zooveel tijd te besteden aan frictien en massages, als hunne patienten zouden vorderen. Daarom is het gelukkig, dat aan onze gewone gymnastie-scholen, mannen verbonden zijn, wier anatomische kennis boven alle verdenking verheven is, en die zich ongetwijfeld ook in de physiologie zoover zullen oefenen, dat hun practijk zich niet meer alleen tot distorsies, verkrommingen, spierzwakte, onregelmatige ontwikkeling enz. zal behoeven te bepalen. Wij wenschen, in alle gevalle, Haarlem, Deventer en Dordrecht geluk, dat hunne instellingen van onderwijs tevens dienstbaar gemaakt worden aan een tak der geneeskunst, die waarschijnlijk nog aan het begin staat eener gezegende toekomst.²¹⁸

Opvallend in dit artikel is de positieve houding van de redactie der *Geneeskundige Courant* (Donkersloot en Eshuijs) ten opzichte van de activiteiten van niet-medici op het gebied van 'deze tak der geneeskunst, die waarschijnlijk aan het begin staat van een gezegende toekomst!' In 1877 en 1879 zou de redactie nogmaals enige opmerkingen wijden aan aan de inrichting van de heer Goedhart en de zijnen in Dordrecht; ook hierin zou men zich positief uitlaten over de activiteiten van gymnastiekonderwijzers op het gebied van de heilgymnastiek.²¹⁹

De positieve houding van de redactie van de *Geneeskundige Courant* ten aanzien van de heilgymnasten, staat in schril contrast met haar opstelling tegenover diletantisme op het gebied der geneeskunde. Uit het artikel uit 1875 getiteld "Eén wetenschap"²²⁰ blijkt dat men niet alleen de activiteiten bedoelt van 'pedicuren, magnetiseurs, pleisterjufvrouwen, duivelbanners, een zwerm van parasie-

ten op het gebied der tandheelkunde en hen die zich onledig houden met het bereiden en leveren van geneesmiddelen', maar ook het optreden van 'de massagisten en frictionarissen die lang niet altijd een akte van bevoegdheid tot uitoefening der orthopedische praktijk zouden hebben'.²²¹ Op basis van het bovenstaande zou men de conclusie kunnen trekken dat de redactie met twee maten meet, ten gunste van de - te goeder trouw zijnde - heilgymnasten.

De oorzaak voor het bestaan van het diletantisme zou overigens gelegen zijn in de met de wet van 1865 gegeven eenheid van stand onder medici. Deze heeft er volgens haar toe geleid, dat medici grote moeite hebben om alle onderdelen der geneeskunst gecombineerd uit te oefenen. Daar de hoeveelheid kennis op medisch gebied te groot is geworden, is veelal een soort specialisatie opgetreden met het gevolg dat men andere onderdelen verwaarloost, aldus de redactie.²²² We komen op de hier geconstateerde groter wordende differentiatie en specialisatie op het gebied der geneeskunde nog terug.

In 1874 wordt in het gymnastiektijdschrift *Volksheil* eveneens aandacht besteed aan de domeinkwestie. In dat jaar verschijnt een boekbeoordeling door dr. V. Desguin van het werk van C.M. Nycander (oud-leerling van het CGI te Stockholm en nu directeur van een 'instituut voor geneeskundige gymnastiek en Zweedse orthopedie' in België) over de invloed van de Zweedse medische gymnastiek op hartziekten.²²³ In het artikeltje wordt verkondigd dat de 'heelturnkunde' in België nagenoeg niet bekend zou zijn. Onbekend maakt onbemind volgens de auteur en dit zou een verklaring zijn voor het feit dat de zogenaamde heelturnkunde 'het voorwerp is van veel mistrouwen'. Met het werkje heeft Nycander de zieken en de gymnastiek een goede dienst bewezen, aldus Desguin.

Een paar nummers later staat weer een boekbeoordeling afgedrukt in *Volksheil*. Ditmaal betreft het een bespreking van het werk van de gymnastiekleraar te Deventer C.A.J. de Gruijter *Fricctie en massage. (Wrijving en Kneding,) eene bijdrage tot de kennis der geneeskundige gymnastiek* uit 1874, dat al eerder kort werd besproken in de *Geneeskundige Courant*.²²⁴ De recensent, hoofdopsteller van *Volksheil* en latere voorzitter van de Belgische Turnbond N.J. Cupérus, geeft aan dat behandeling door gepaste wrijvingen, knedingen, kloppingen, hakkingen, enz. een heilzame invloed heeft op gestoorde toestanden in het menselijk lichaam. Het zou geen betoog behoeven dat deze behandeling thuis hoort op het gebied der gymnastiek. Het is volgens Cupérus 'een afdeling der turnkunde welke de wetenschap nog niet als geheel doorgrond en voldoende onderzocht aanneemt'. Er zouden nog vele vooroordelen bestaan tegen de 'geneeskundige knedingen' en ofschoon zij op een hoge ouderdom mogen bogen, nemen 'ernstige geleerden' weinig tot geen notie van deze behandelingsmethode, omdat zij in handen viel van 'kwakzalvers en uitbuiters der menschelijke lichtgevoeligheid'. Cupérus vervolgt:

Onze middeneeuwsche en hedendaagsche *aflezers* zijn werkelijke *masseurs* dien het, weliswaar, aan elke natuurkennis ontbreekt, maar daarentegen niet aan stoutheid. Zij weten een blind geloof in te boezemen en stoutweg op « goed val' het uit » te handelen - omdat hunne behandeling hoe weinig zij op eenige ernstige gegevens berusten, toch zooveel degelijks heeft dat zij meestal «

goed uitvalt ». Is dit reeds lang niet eene rede geweest om die zaak nader te onderzoeken en anders zoeken op te lossen dan met gerecht, geldboeten en opsluiting? Als de groote mannen der wetenschap zich toch van tijd tot tijd eens verwaardigden beneden zich te zien welke paarden zouden zij niet in het slijk gedookt vinden liggen, paarden die maar op de bewerking van een kenners hand wachten om te schitteren!²²⁵

Cupérus wijst op de stellingname van De Gruijter dat geneeskundige leiding noodzakelijk is bij elke behandeling met kneding. Letterlijk schrijft De Gruijter hierover het volgende:

Het komt mij voor, dat deze manipulatiën uitnemend aan het onderwijs in de gymnastiek waren te verbinden. Met zijne kennis van het menschelijk organisme is de gymnastiek-onderwijzer de als vanzelf aangewezen persoon, om - natuurlijk onder de leiding van een arts - deze *orthopedische* handeling te verrichten. Voornamelijk voor hem, en tot aansporing der medici zijn dan ook deze regelen geschreven. (...) Met het oog op het verwijt, dat men mij mocht doen, dat ik inbreuk wilde maken op den werkkring van den chirurg en den medicus, herhaal ik hier, dat geen eerlijk en nauwgezet gymnasticus het wagen zal zonder diagnose door een heilkundige gesteld zal ageeren, en dat voor hem meer het werktuigelijke dan het wetenschappelijke der behandeling is bestemd.²²⁶

Cupérus vraagt zich af of het niet wenselijk zou zijn dat de 'turnleraar, gymnasiark of hetzij ook wie' zelf over voldoende kennis voor een dergelijke behandeling beschikte? Natuurlijk zou hij daarbij niet zoveel kennis hoeven te bezitten als de medicus op alle gebieden, zoals het ook ondoenlijk zou zijn dat een medicus volledig op de hoogte is van de 'opvoedings- of turnvakleer'. Ten aanzien van de arbeidsverdeling tussen medicus en gymnastiekleraar komt Cupérus tot de stelling dat de laatste 'genoegzame fysiologische kennis' dient te hebben om de 'eenvoudige gevallen' zelf te behandelen. Alleen voor 'ingewikkelde gevallen' zou hij 'medicinischen raad' moeten inroepen. Over wat als ingewikkeld en wat als eenvoudig moet worden aangemerkt, laat hij zich niet uit.

Op 15 april 1875 werd op initiatief van de in 1870 opgerichte Utrechtse 'Vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid' in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht een debat georganiseerd over het onderwijs en de beoefening der gymnastiek.²²⁷ Dit debat werd gevoerd onder het motto: 'bevordering van het onderwijs en beoefening der gymnastiek door middel van openbare bespreking en aanbeveling.' Aan de hand van stellingen, geformuleerd en ingeleid door de voorzitter der vereniging, de Utrechtse medicus dr. H. Snellen (1834-1908) (oud-leerling van Schroeder van der Kolk en Donders (!), en ex-voorzitter van de NMG [1872]), werd een en ander besproken.²²⁸ Eén van de stellingen die daar werd ingeleid, luidt:

Als *onderdeel der Hygiëne* behoort de Gymnastiek aan elke Geneeskundige school vertegenwoordigd te zijn. De *Orthopaedische Gymnastiek* is een deel der *Heelkunde* en behoort, zoo al niet door den Arts zelven, zeker toch onder diens toezicht, te worden toegepast. '*Het is te wijten aan de onvolledigheid van ons Geneeskundig Hooger Onderwijs, wanneer de HYGIËNE, en als onderdeel daarvan de GYMNASSTIEK, niet als WETENSCHAP worden GEKEND en ERKEND*'.²²⁹

De ons welbekende hygiënist Allebé, die verslag doet van het debat in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, gaat niet in op deze stelling maar volstaat met de opmerking: 'harde waarheid, maar centies repetenda.' De stelling is duidelijk afkomstig uit hygiënistische hoek en kan gezien worden in de context van de op handen zijnde wijziging van de onderwijswet (*Wet tot regeling van het hooger onderwijs* [1876]).

De gymnastiekleraar en secretaris-penningmeester van de in 1862 opgerichte 'Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland' (VOGN), F.G. Croesen, reageert wel op deze stelling en wel in een algemeen artikel in *Volkshel* over het belang van gymnastiek voor de volksgezondheid.²³⁰ Hij onderschrijft de visie dat gymnastiek een onderdeel der hygiëne is en als zodanig in het geneeskundig hoger onderwijs behoort te zijn vertegenwoordigd. Tevens hoopt hij op het welslagen van de initiatieven van de Utrechtse vereniging voor betere regelingen voor de gymnastiek.

Ook plaatst hij echter een kritische kanttekening bij de houding van medici ten aanzien van de (medische) gymnastiek. Zo wijst hij in navolging van de Duitse medicus Eulenburg op een zekere achteloosheid of geringschatting bij medici voor de gymnastiek, wanneer zij bij lijders aan een scoliose worden geroepen. Croesen verbaast zich er bijvoorbeeld over dat wanneer een kind met een ruggegraatsverkrumming in de optiek van een gymnastiekonderwijzer orthopedische gymnastiek nodig heeft, en aan de ouders de kosteloze weg daartoe wordt gewezen, een medicus doorgaans overgaat tot het voorschrijven van beugels of harnassen. Hij vraagt zich 'als niet deskundige op het terrein der medische wetenschap' af, of een behandeling alléén hieruit dient te bestaan? Ook wijst hij op enkele voorbeelden, die betrekking hebben op het feit dat sommige medici niet goed op de hoogte zijn met de pedagogische gymnastiek.²³¹

Croesen is er echter van overtuigd dat de stelling dat medici onkundig zijn op het gebied van de gymnastiek niet alle genees- en heelkundigen geldt en beweert dat sommigen haar zelfs op prijs stellen. Van deze medici verwacht Croesen meer ondersteuning in woord en daad, daar hij steun van medici van belang acht voor de onderwijzer:

Aan genoegzame voorlichting van dien kant ontbreekt het hem maar al te zeer, want [op] enkele loffelijke uitzonderingen na, heeft [hebben] de medici zich weinig moeite ten beste gegeven om den onderwijzer voor zijne vorming of ter verdere studie en bekwaming een zekeren gids te verstrekken. Zelfoefening en eigen onderzoek was en blijft voor velen de eenigst bestaande weg tot streving naar het voorgestelde doel, en hoewel de vruchten op die wijze verkregen, niet ligt verloren gaan, zoo zouden wenken, aanwijzingen, toelichtingen enz., door wetenschappelijk gevormde mannen hun gegeven, den lust tot nader onderzoek veeleer verhoogen dan verslapen.²³²

De redactie der *Geneeskundige Courant* (Donkersloot, Eshuijs en Van der Hegge Zijnen) geeft in 1876 weer eens blijk van haar positieve attitude ten aanzien van de activiteiten van een niet-geneeskundige op het gebied der heilgymnastiek.²³³ In dit geval betreft het een bespreking van de werkzaamheden van de in 3.1.2 al uitvoerig aan de orde gekomen gymnastiekonderwijzer Milo 'die zich sedert tal van jaren hiermede uitsluitend bezighoudt en door aanhoudende studie en

onderzoek, ook in het buitenland, bij een rijke ervaring grote vaardigheid verkregen heeft'. De redactie geeft aan dat zij bij de eerdere opsomming van degenen die de heilgymnastiek toepassen in Haarlem, Deventer en Dordrecht nog niet op de hoogte was van het feit, dat ook Milo te Rotterdam de heilgymnastiek 'op een zo wetenschappelijke wijze' uitvoerde. Mogelijk dat de publikaties van Milo in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in deze periode de aandacht hebben getrokken van de redactie.

Zij gaat kort in op de activiteiten van Milo en besteedt aandacht aan Milo's carrière op dit gebied te Rotterdam en elders. Na het begin van zijn loopbaan te hebben aangegeven, vervolgt de redactie:

Jaren zijn sedert dien tijd voorbijgegaan en het bewijs is geleverd, dat de heilgymnastiek, zooals die door Milo wordt bedreven, niet alleen levensvatbaarheid heeft, maar dat zij voor de geneeskunde onmisbaar is geworden. Voorheen was de toepassing der orthopaedische steunmiddelen (corchetten, beugels en andere bandages) aan de orde van den dag; thans heeft de orthopaedie, tot in haar enge (juiste) grenzen teruggedrongen, plaats moeten ruimen voor de toepassing der heilgymnastiek. (...) Wij eindigen met den wensch, dat de heilgymnastiek, zooals die door Milo wordt toegepast, meer en meer veld winne, en de plaats inneme, die haar rechtmatig toekomt.²³⁴

Wederom constateren we dat de redactie van het medische vaktijdschrift *Geneeskundige Courant* een positief beeld van de heilgymnastiek en heilgymnasten over het voetlicht bracht. In de tweede helft van de jaren zeventig zien we echter dat in dit vaktijdschrift, maar ook in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* bijdragen verschijnen, waarin de activiteiten van niet-medici op dit gebied meer in een kritisch daglicht worden geplaatst.

In 1877 is in de *Geneeskundige Courant* een vertaling opgenomen van een artikel over verschillende recente buitenlandse werken over massage uit een Duits periodiek.²³⁵ De buitenlandse referent geeft aan dat hij in het midden wil laten of het goed is om, zoals sommige auteurs voorstaan, de massage over te laten aan zogenaamde lazaret-helpers of badbedienden. Vele uitmuntende verdedigers zouden evenwel hierin met elkaar overeenstemmen, dat de opgang van de massagebehandeling in de laatste tijd te danken is aan het feit, dat de uitoefening ervan in handen van artsen terecht is gekomen. Deze regels worden zonder commentaar van de redactie geplaatst. Dit is toch enigzins opmerkelijk te noemen daar de hier geschetste situatie - behoudens enkele uitzonderingen - niet opgaat voor ons land: uit diverse bijdragen viel toch reeds op te maken dat medici in ons land zich nauwelijks bekommerden om de heilgymnastiek?

Waarom zou de redactie geen kanttekening in deze trant hebben geplaatst bij dergelijke opmerkingen van een buitenlandse referent, zoals zij dit ook deed in het artikel van de Duitse medicus Busch in 1865? Duidt dit misschien op een verandering in inzicht omtrent deze zaken bij de redactie? Was het voorgaande voorbeeld misschien wat zwak om aan te geven dat men in de medische wereld een meer kritische houding gaat aannemen ten aanzien van het optreden van gymnastiekvakleerkrachten op het gebied van de heilgymnastiek, het volgende maakt dit wellicht wat duidelijker.

DE HEILGYMNASTIEK

EN
HARE TOEPASSING

TER VOORKOMING, GENEZING EN BETEUGELING

VAN

LICHAAMSMISVORMINGEN

EN

ANDERE CHRONISCHE ZIEKTEN,

DOOR

J. G. MILO JR.,

SPECIALIST IN VOOR HEILGYMNASTISCHE BEHANDELING EN ROTTERDAM.

ROTTERDAM,
J. VAN WEEZENBEEK.
1877.

Afb. 19. De Utrechtse hoogleraar ophthalmologie Herman Snellen (1834-1908) bespreekt in 1878 in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* het boek *'De Heilgymnastiek'* van J.G. Milo Jr (1840-1921).

In 1878 verschijnt in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* een bijdrage van de reeds genoemde medicus en inmiddels tot hoogleraar ophthalmologie aan de Universiteit van Utrecht benoemde H. Snellen, getiteld "Heelkundige gymnastiek".²³⁶ In dit artikel wordt het in 1877 verschenen boek *De Heilgymnastiek en hare toepassing ter voorkoming, genezing en beteugeling van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten* van J.G. Milo Jr. kort besproken. In zijn inleiding noemt Snellen de medische gymnastiek van Ling een 'orthopaedische methode'. Hieronder verstaat hij: 'vrije beweging, beweging en inspanning met ondersteuning of met tegenstand, passieve beweging met fricties en massages.' Deze methode is volgens hem in staat misvormingen te voorkomen, dan wel te verbeteren, met minder nadelen dan tal van orthopaedische toestellen. Nauwelijks zal men hier te lande nog geneeskundigen aantreffen die dit zullen ontkennen, aldus de auteur. Hij constateert echter ook dat deze 'nieuwe richting der orthopedie' binnen de geneeskunde niet de haar toekomstige waardering en toepassing geniet:

Aan geene onzer geneeskundige leerscholen wordt ernstig onderwijs gegeven in dezen gewichtigen tak der heilkunde. Weinige geneeskundigen worden er gevonden, die ook maar in de verte kennis hebben van orthopaedische gymnastiek. De zaak wordt eenvoudig aan gymnastiekonderwijzers, aan leeken overgelaten, en ze zou hier als geneeskrachtig hulpmiddel geheel onbekend zijn, zoo niet enkele gymnastikers gepoogd hadden zich in deze richting op geneeskundig gebied te begeven, somtijds zelfs op gevaar af van in conflict te komen met Art. 1 van de Wet van 1865, regelende de uitoefening der geneeskunst.²³⁷

Vervolgens gaat Snellen over tot een korte bespreking van Milo's boek. Aangezien de geneeskundige literatuur het kenmerk draagt van de verwaarlozing van dit onderwerp van de zijde der geneeskundigen, heeft Milo volgens hem het recht om zijn werk als 'de eerste oorspronkelijke bespreking van dit onderwerp' aan te duiden. Snellen blijkt echter niet erg content met het boek van Milo. Aan de hand van enkele voorbeelden tracht hij de (geringe) letterkundige en geneeskundige waarde van 'het boekje' aan te geven. Nog 'een ernstiger grief' heeft hij echter tegen de ongepaste wijze van reclamemaking, die in het werk zou voorkomen. Milo heeft namelijk in zijn boek een lijst opgenomen van een 200-tal medici, dat zijn methode zou hebben onderzocht, goedgekeurd en aanbevolen. Snellen schrijft over deze lijst:

We vinden daaronder namen van bekenden, van wie we weten, dat ze van den Heer Milo zeer weinig gezien hebben, en die stellig geene toestemming gaven tot eene wijze van reclame, die onzes inziens ernstig protest vordert tegenover iemand die zich gerechtigd acht op medisch gebied op te treden.²³⁸

Snellen besluit zijn betoog met de opmerking dat hij - in tegenstelling tot de zaak zelf²³⁹ - met Milo's 'geschrijftje' niet in alle gevallen hogelijk ingenomen is. De 'heilkundige gymnastiek als deel der orthopedie' verdient zijn inziens de belangstelling van elke geneeskundige en hij wenst dat zij ook in het geneeskundig onderwijs 'uiteindelijk' tot haar recht zal komen.

Deze bijdrage van Snellen is één der eerste artikelen in een medisch vaktijdschrift, waarin de heilgymnastiek door een Nederlands medicus uitsluitend voor de geneeskunstbeoefenaren wordt geclaimd. Snellen is bovendien niet zomaar de eerste de beste medicus: hij was in 1872 voorzitter van de NMG en hij zou deze functie in 1880 weer bekleden. Geheel nieuw zijn Snellens opvattingen echter niet. Zoals we hebben kunnen lezen, gaf hij drie jaar eerder soortgelijke signalen af tijdens het debat over gymnastiek dat in februari 1875 gehouden werd op initiatief van de Utrechtse 'Vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid' te Utrecht.²⁴⁰ Zijn daar gepresenteerde stellingen op het vlak van de (medische) gymnastiek verdienen volgens het redactielid van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, de hygiënist Allebé opmerkzaamheid!²⁴¹

Naar aanleiding van het werk van Milo is bij monde van Snellen vanuit medische hoek een expliciete visie gepresenteerd op het domein der heilgymnastiek. De vraag rijst, hoe dit werk 'viel' in de gymnastiekwereld? In het enige gymnastiekvaktijdschrift dat in deze tijd verscheen (*Volkshel*) treffen we een bespreking van

dit boek aan van de hoofdredacteur N.J. Cupérus.²⁴² Opmerkelijk in deze gematigd positieve boekbespreking²⁴³ is dat Cupérus met geen woord rept over de geringe bemoeienis van medici met de heilgymnastiek, zoals hij dat wel deed in zijn bespreking van het boek van De Gruijter in 1874. Hij volstaat in dit opzicht met Milo en de turnwereld (!) geluk te wensen met de verschijning van het werk en spreekt de hoop uit dat het meer licht bij vakkundigen en verlichting van pijnen en misvorming bij het 'dagelijks groter wordende aantal lijders aan lichaamszwakten en gebreken' mag brengen.

Gesuggereerd kan worden dat het jaar 1878 een keerpunt is waar het gaat om de inhoud van uitspraken met betrekking tot het domein der heilgymnastiek vanuit de medische wereld. Op basis van bijdragen die vanaf dat jaar verschijnen in de gymnastiekvaktijdschriften, lijkt men hetzelfde te mogen concluderen ten aanzien van de inhoud van uitspraken over dit onderwerp vanuit de gymnastiekwereld. De domeinkwestie rond de heilgymnastiek wordt steeds frequenter en nadrukkelijker aan de orde gesteld: in 1878 verschijnen maar liefst zes bijdragen waarin dit thema belicht wordt! We zullen deze kort bespreken.

Voor de eerste keer werd het expliciet als onderwerp behandeld op de vergadering van de VOGN op 23 en 24 april 1878 in de gymnastiekinrichting van de Amsterdamse gymnastiekleraar-heilgymnast en voormalig bestuurslid van deze vereniging (1874-1877), F.C. Grote.²⁴⁴ De gymnastiekonderwijzer G. Hesse uit Amsterdam hield op deze vergadering een lezing met de titel *De heilgymnastiek, hare waarde, hare toekomst*. Na het doel van de heilgymnastiek en de middelen waarmee het toegepast wordt behandeld te hebben, gaat Hesse over tot het stellen van twee vragen: 'wie mag zich bevoegd achten de heilgymnastiek uit te oefenen?' en 'wie is bevoegd?'. De antwoorden op deze rethorische vragen laten niets aan duidelijkheid te wensen over. Velen achten zich bevoegd of doen zich als bevoegd voor zonder evenwel de geschiktheid ertoe te bezitten, aldus Hesse. Geneeskundigen zijn volgens hem onbevoegd, omdat ze meestal teveel medicus en te weinig gymnast zijn. De gymnastiekleraar is onbevoegd, omdat deze geen wetenschappelijke opleiding heeft genoten. Tot bevoegde heilgymnasten rekent Hesse slechts wetenschappelijk gevormden:

toegerust met een voldoende mate van anatomische, vooral pathologisch-anatomische kennis, verkregen door eene *degelijke speciale* opleiding in het vak, en na een praktische toewijding aan dat deel gedurende een aantal jaren aan eene heilgymnastische inrichting van naam en beteekenis. Van zulke mannen, als wezenlijke deskundigen, hangt de waarde der toepassing af, want met het oog op de vele ziekte-toestanden, waarbij zij wordt aangewend, kan het niet anders, of de behandeling vereischt daartoe een door en door kundig en wetenschappelijk mensch.²⁴⁵

Hesse betreurt dat vele lieden door onkunde, waanwijsheid of winstbejag de heilgymnastiek toepassen en de waarde ervan door hun 'knoeierijen' verminderen. Zij zouden slechts de naam 'kwakzalvers' verdienen en deze kwakzalverij zou uitgebannen dienen te worden. Een middel hiertoe ziet hij in het instellen van een examen voor allen die als geneeskundig gymnast willen optreden. Eén aanwezige op de vergadering wees in dit verband op artikel 1 der *Wet regelende de uitoefe-*

ning der geneeskunst, alsmede op de strafbepalingen gesteld op het onbevoegd verrichten ervan.²⁴⁶ Deze man werd geantwoord dat de gymnastiekleraar bij zijn dagelijks onderwijs ook zou moeten letten op de lichamelijke gebreken zijner leerlingen en deze mocht trachten te verhelpen zonder op verboden terrein te komen.

De lezing van Hesse verscheen kort daarna in druk en werd ter beoordeling aangeboden aan het blad *Volkshel*. Recensent van het werkje was de secretaris der VOGN, F.G. Croesen.²⁴⁷ Deze geeft aan dat, ofschoon het boekje van Hesse is bedoeld nut te stichten en licht te ontsteken, het publiek er niet wijzer door zal worden omdat er geen licht wordt gegeven. Hesse had er beter aan gedaan de lezing niet in druk uit te brengen. Als inleiding voor een discussie over dit onderwerp in een vergadering is het op zijn plaats, met de publikatie ervan slaat Hesse de plank echter mis, aldus Croesen. Men zou zijns inziens niets hebben aan een algemene waarschuwing voor de praktijken van kwakzalvers op dit gebied, maar meer gebaat zijn bij het noemen van die plaatsen, waar men zich wèl op een wetenschappelijke wijze met de heilgymnastiek bezig houdt. Croesen heeft kritiek op de indeling van het boekje, de vaak holle frasen en de weinig onderbouwde stellingen erin. Tenslotte komt Croesen toch nog met een positieve opmerking. Met hetgeen Hesse voor de toekomst der heilgymnastiek wenst, kan hij zich geheel verenigen: ook hij wenst een wettelijke regeling voor de uitoefening der heilgymnastiek en een staatsexamen door de aanstaande beoefenaars!

Wat door Hesse en Croesen nog gewenst wordt, zou al het geval zijn voor J.G. Milo Jr. en P.G. Rijkers. Dit kan men opmaken uit een circulaire die deze heren hebben rondgestuurd in Antwerpen. De strekking van de circulaire verschilt niet van die in de annonces die Milo in deze tijd plaatst in de *Geneeskundige Courant* en waarvan we in het vorige hoofdstuk al een voorbeeld konden zien. Milo boogt in de circulaire op zijn jarenlange ervaring (ook in het buitenland), zijn goede relatie met medici, de omvangrijkheid van zijn werkterrein in Nederland, de aandoeningen die men met de heilgymnastiek kan behandelen, enz. Daarnaast wordt ook gewaarschuwd tegen de kwakzalverij op dit gebied. Zo zouden er leken en ondeskundigen zijn, die een gewijzigde kamergymnastiek als heilgymnastiek of orthopedie toepassen en patiënten gebruiken om te experimenteren. Zij zouden niets verbeteren, echter wel veel bederven.

Weer is het VOGN-secretaris F.G. Croesen, die op het vinkentouw zit. In *Volkshel* verschijnt van zijn hand 'Voor de wet geëxamineerd', waarin hij de zijns inziens misleidende tekst in de circulaire aan de kaak stelt.²⁴⁸ Croesen struikelt over de opmerking van Milo en Rijkers dat zij beiden voor de wet geëxamineerd zijn. Hij vraagt zich af welke wet dat dan wel is: er bestaat immers geen wet met betrekking tot de heilgymnastiek. Ook zouden beide heren geen geneeskundig staatsexamen hebben afgelegd. Toch wordt de indruk gewekt dat zij een examen als heilgymnast hebben afgelegd. Wanneer zij met deze uitlating doelen op de akte van bekwaamheid voor het gymnastiekonderwijs, spreken ze zich zelf tegen, aldus Croesen. In de circulaire zou namelijk ook staan dat gymnastiek in welke vorm dan ook geen heilgymnastiek is! Hij acht de toevoe-

ging 'voor de wet geëxamineerd' overbodig of het zou moeten zijn dat het wordt aangewend als 'oogverblindend'. Een goede zaak zou echter nooit een dergelijk middel behoeven. Blijkbaar is het VOGN-secretaris Croesen erom te doen het opereren van gymnastiekvakleerkrachten op het terrein der heilgymnastiek in een zo zuiver mogelijk perspectief te plaatsen! Hij duldt van collegae geen 'geknoei' op dit gebied, van welke aard ook.

Ook de pionier op het gebied van de heilgymnastiek, C.A.J. de Gruijter, waagt zich te uiten ten aanzien van het domein der heilgymnastiek. In 1878 wordt in *Volksheil* een ingezonden brief van zijn hand opgenomen met als bovenschrijf de woorden 'Tijden van vooruitgang en ontwikkeling - tijden van stormen'.²⁴⁹ De Gruijter is van mening dat slechts weinigen zich de omvang en de volledigheid realiseren van het beginsel 'dat gymnastiek waarde heeft in de opvoedkunde, de gezondheidsleer en de geneeskunde'.

Van zijn vriend, de gymnastiekleraar te Arnhem, Joh. Blom, ontving hij een brief waarin werd opgeroepen tot vereniging om de strijd aan te binden tegen het ongelooft en bijgeloof op het gebied der gymnastiek. De Gruijter onderschrijft deze oproep. De gymnastiek heeft volgens hem weliswaar vorderingen gemaakt, en ook zou Nederland reeds vijf (?) steden tellen waar de 'gymnastiek in betrekking tot de geneeskunde' wordt uitgeoefend, toch zou men niet tevreden kunnen zijn over de attitude van vele collegae:

Met mijn vriend [Joh. Blom te Arnhem] geloof ik echter dat nog velen onzer collega's ongelooftig genoeg zijn om te kunnen of te willen gelooven, dat de gymnastiek eene exacte wetenschap is, die door geneeskundigen en praktische mannen in doel en strekking juist opgevat en weergegeven als eene schoone, verheffende en heilzame techniek, een machtig middel is ten dienste der opvoedkunde, voor de vorming van de jeugd en de bevordering van algemeene en bijzondere weerbaarheid (...); der gezondheidsleer, tot versterking en onderhoud van de gezondheid (...) en van de geneeskunde, tot genezing van vele ziekten en gebreken.²⁵⁰

Na het ongelooft en bijgeloof verder te hebben toegelicht, komt hij tot de conclusie dat beide hand in hand samengaan om nimmer de strijd aan te binden tegen hen die de toepassing der gymnastiek op geneeskundig gebied als een verderfelijke zaak beschouwen en haar liever voorgoed zagen afgeschaft. De Gruijter is vooral gebolgen over het feit dat de zaak en de collega's door het gedrag van diverse personen zowel bij het publiek als bij de medici in diskrediet gebracht en bespottelijk gemaakt worden (vgl. opstelling Croesen ten aanzien van knoeierij!). Hij vraagt zich af of het geen tijd wordt, dat van de bevoegdheid en technische kennis der heilgymnasten gebruik wordt gemaakt om aan te tonen dat de geneeskundige gymnastiek voor de maatschappij een redmiddel is, waarmee het publiek en 'niet in 't minst HH. medici' rekening hebben te houden. Ten aanzien van de relatie heilgymnast-medicus zegt De Gruijter:

Maar dan ook eerst kan er sprake zijn van onze bevoegdheid, als onze technische kennis de hand biedt aan de grondige en wetenschappelijke kennis van den geneesheer, en het voorschrift, door den laatste gegeven, ons tot leidraad strekt bij de behandeling. Hierin zijn alle klassieke schrijvers in de bewegingsleer eenstemmig.²⁵¹

De Gruijter besluit zijn brief met gevleugelde woorden ten aanzien van de toekomst der heilgymnastiek. Men zou zich, nog veel meer dan tot dan toe het geval was, onledig moeten houden met voortdurende studie in alle richtingen om als 'der zake kundige personen' te kunnen optreden. Alleen hierdoor zal on- en bijgeloof op het gymnastisch gebied wijken en kan men een 'weldadigen invloed' uitoefenen, aldus De Gruijter. Daartoe dient echter nog veel werk verzet te worden. Van een dergelijke 'levenssfeer' verwacht De Gruijter: 'dat *Volkshel* verrijkt zal worden met nuttige en aantrekkelijke artikelen; dat de verenigingen 'op deugdelijken grond' zullen vermeerderen en bloeien; en dat er 'een wenschen en streven openbaar zal worden, waarvan de symptomen wilskracht en volharding zijn, dat eindelijk de gymnastiek doet optreden als een bezielde en bezielende macht op cinesiologisch gebied.'

De Gruijter lijkt de smaak te pakken te hebben, want in hetzelfde jaar verschijnen er nog twee soortgelijke bijdragen van zijn hand. De gymnastiekleraar, die reeds sinds 1854 de heilgymnastiek beoefent, fulmineert in zijn artikel 'Algemeen en maatschappelijk belang gelegen in de opvatting en het weêrgeven van de « gymnastiek » met betrekking tot de opvoedkunde, gezondheidsleer en geneeskunde' weer tegen hen die de (heil)gymnastiek op allerlei wijze in diskrediet brengen.²⁵² Hij geeft aan nota te hebben genomen van 'het veelzins goede en minder goede geschrijf over heilgymnastiek in de laatste maanden' en noemt daarbij datgene wat in de brochure van J.G. Milo Jr. en in verschillende nieuwsbladen van de hand van 'HH. experten' voorkwam. Middels een historisch overzichtje geeft hij aan dat de gymnastiek al sinds mensenheugenis wordt toegepast als geneesmiddel, maar dat er door de eeuwen heen eveneens lieden hebben bestaan, die de zaak in een kwaad daglicht hebben geplaatst: 'elke tijd en elke zaak brengen hunne jachtmakers mede.'

De Gruijter geeft aan dat hij tegen géén partij de pen wil voeren, maar slechts een meer objectief beeld wenst te schetsen. De gymnastiek zou in de instellingen van onderwijs en in de geneeskunde een belangrijke plaats innemen. Tevens wordt haar doel en strekking 'door geneeskundigen en practische mannen in de laatste tijd meer en meer begrepen', aldus De Gruijter. De gymnastiek zou zelfs op weg zijn een exacte wetenschap te worden, daar 'zich de technische wetenschap langzaam uit verstandige en doordachte beoefening ontwikkelt'. Behalve het noemen van grote buitenlandse voorgangers, prijst hij de ijver en onderzoeksgeest van de Nederlandse medici, die op de belangrijkheid van de gymnastiek in haar gehele omvang hebben gewezen middels literatuur en voorlezingen. Hij noemt in deze onder andere bekende namen als Lubach, Van Cappelle, Donkersloot en Allebé. Duidelijk wordt dat De Gruijter met deze publikatie een voorzichtige koers vaart op de woelige baren rond de domeinkwestie: de koers van de diplomatie!

De derde bijdrage van zijn hand in dit jaar is getiteld 'Gedachten' en bevat 18 stellingen op het gebied der gymnastiek.²⁵³ Van deze 18 stellingen, die deels woordelijk zijn ontleend aan hetgeen hiervoor reeds aan de orde is gekomen,

zullen wij er een zestal weergeven:

- de gymnastiek moet als speciaal leervak beoefend worden; hiervan kan ieder ten volle het nut beseffen. Zij moet een redmiddel zijn, waarmee allen, en niet het minst HH. medici rekening hebben te houden. Eerst wanneer men hare waarde ten volle beseft, zal zij de plaats innemen die haar van rechtswege toekomt;
- van de bevoegdheid van den gymnast tot de uitoefening der heilgymnastiek (bewegingsgeneeskunde) kan slechts dan sprake zijn, wanneer zijn technische kennis de hand biedt aan de grondige, wetenschappelijke kennis van de geneesheer; en het voorschrift, door de laatste gegeven, moet hem tot leid-draad strekken bij zijn behandeling;
- het grondbeginsel van de opvoedkundige gymnastiek is gelegen in de hygiëne, dat van de heilgymnastiek in de fysiologie;
- dr. Eulenburg zegt, dat de 'scoliomatische verkrommingen' zijn toegenomen, sedert de gymnastiek in handen is van niet-wetenschappelijke personen;
- het invoeren van een goed systematisch leerboek voor gymnastiek acht ik zeer nodig, ik ken er geen dat voldoet; doch evenzo nodig acht ik de oprichting van een rijkskweekschool voor gymnastiekonderwijzers en -onderwijzeressen;
- wenselijk is, dat de kennis van de leer der bewegingen met betrekking tot de opvoeding, de gezondheidsleer en geneeskunde, bij de examens van onderwijzers en onderwijzeressen in de gymnastiek een hoofdvereiste wordt.

De laatste stelling geeft aan dat De Gruijter in de examens voor de akten voor het geven van gymnastiekonderwijs op de lagere en middelbare school ook de heilgymnastische kennis getoetst wil zien. Door deze stellingname wordt als het ware een tegenwicht geboden aan de pleidooien van diverse medici om de gymnastiek - als deel der hygiëne en orthopedie - op te doen nemen in het curriculum van de geneeskundige faculteiten.

Blijkbaar is er sprake van een 'offensief' op dit gebied eind jaren zeventig. In het begin van 1878 is er namelijk ook al door de besturen van de beroeps- en belangenverenigingen op het gebied van de gymnastiek, de VOGN²⁵⁴ en het Nederlandsch Gymnastiek Verbond (NGV)²⁵⁵, een adres verstuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. Kappeyne van de Coppello, waarin deze wordt verzocht aan de rijkskweekscholen voor onderwijzers zodanige wijzigingen in te voeren dat aan hen, die zich uitsluitend in de gymnastiek willen bekwamen, de gelegenheid wordt geboden zich volledig in de benodigde vakken te bekwamen.²⁵⁶ Een en ander heeft te maken met de op stapel staande wijzigingen in de regelingen op het gebied van het lager en middelbaar onderwijs.²⁵⁷ We komen op deze regelingen nog terug. Teneinde het examenprogramma evenredig te doen zijn aan de ontwikkeling van gymnastiek als wetenschappelijk vak, diende de gymnastiekvakleerkracht in de ogen van de bestuursleden van beide verenigingen over kennis te beschikken ten aanzien van onder andere de beginselen der anatomie, fysiologie, gezondheidsleer, schei- en natuurkunde, verbandleer, pedagogiek en orthopedie. Wat betreft de orthopedie wordt aangegeven:

Deze is onafscheidelijk van elk onderwijs in de gymnastiek. Dikwerf toch komen er gevallen voor, waarin de leerling niet geschikt is voor het klassikaal onderwijs; de onderwijzer moet in staat zijn dergelijke gevallen op te merken, opdat geene nadeelige gevolgen uit het onderwijs ontstaan. Bovendien is hij de aangewezen persoon voor de behandeling van lichaamsgebreken volgens de voorschriften van geneeskundigen en hangt het welslagen dier behandeling voor een groot gedeelte af van de wijze, waarop hij in staat is die voorschriften op te volgen.²⁵⁸

Hiermee spraken ook de beide beroeps- en belangenverenigingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding zich onomwonden en officieel uit over het domein van de heilgymnastiek.

3.2.2 Het domein van de heilgymnastiek in de jaren tachtig: verzet tegen de heilgymnast en de heilgymnastiek

Na een wat rustige periode in de jaren zestig en begin jaren zeventig, zagen we in de tweede helft van de jaren zeventig de eerste tekenen van wat lijkt op een toenemende spanning tussen de geledingen van medici en gymnastiekvakleerkrachten over het domein van de heilgymnastiek. In de deze paragraaf zal blijken dat dit proces doorzet in de jaren tachtig en langzamerhand meer grillige vormen aanneemt. In de medische tijdschriften zien we een toenemend protest tegen de uitoefening van heilgymnastiek door niet-medici, uitmondend in een officieel standpunt dienaangaande van de NMG in 1888. De protesten gaan gepaard met de opkomst van de orthopedie binnen de heelkunde en een - met name op uitlatingen in de buitenlandse literatuur gebaseerde - toenemende claim van de medische wereld op een deel der heilgymnastiek: de massage.

In de vergaderingen van de beroeps- en belangenverenigingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding en in de gymnastiekvaktijdschriften blijkt in de jaren tachtig eveneens meer ruimte te worden gemaakt voor het ventileren van 'meer omschreven meningen' omtrent het domein van de heilgymnastiek. Dit geven van ruimte zou echter van korte duur zijn, daar men in gymnastiekkringen tot de overtuiging kwam dat de heilgymnastiek als een apart gebied naast de pedagogische gymnastiek beschouwd moet worden. Deze overtuiging leidde ertoe dat de VOGN als beleidslijn heeft gekozen voor het zoveel mogelijk mijden van besprekingen over de heilgymnastiek op vergaderingen.

De domeinkwestie in de medische wereld (1880-1889): verzet tegen de heilgymnast

Evenals in de jaren zeventig is er in de jaren tachtig sprake van een groter wordende belangstelling van medici voor de toepassing van de heilgymnastiek. Wat daarbij opvalt is dat de massage steeds vaker als een afzonderlijke therapievorm wordt onderscheiden en besproken. Uit diverse bijdragen in de medische

vaktijdschriften in de jaren zeventig konden we opmaken dat de massage nog weinig ingang had gevonden onder medici in Nederland.²⁵⁹ In de jaren tachtig oppert men daarentegen in deze tijdschriften, dat de massage meer gemeengoed van medici is geworden.²⁶⁰ Daarbij valt op dat de aanwending van de heilgymnastiek (en meer in het bijzonder de massage) vaak expliciet 'gekoppeld' werd aan de heilkunde.²⁶¹ Deze tak der geneeskunst was duidelijk in opkomst in het laatste kwart van de 19de eeuw.²⁶²

Door de invoering van de narcose in de geneeskunde in Amerika sinds 1846, maar vooral door de introductie van de antisepsis in 1867 door de Engelse medicus J. Lister, werd een belangrijke groei ingeluid van de operatieve heilkunde.²⁶³ In ons land werden de vruchten van deze ontwikkelingen wat later geplukt. We releveren hier nog even dat in ons land de eerste operatie onder algehele narcose (met ether) verricht werd te Den Haag in 1847 en dat de eerste toepassing van antisepsis plaats had te Amsterdam in 1874.²⁶⁴ Ongeveer dezelfde tijd of iets later zien we dat ook te Leiden (1874), Utrecht (1876) en Groningen (1878) de antisepsis werd ingevoerd. Door ontwikkelingen op het terrein der bacteriologie in deze periode werd ook de asepsis een feit: het inzicht dat instrumenten konden worden gesteriliseerd met behulp van stoom was eveneens van zeer grote importantie voor de ontwikkeling der heilkunde.²⁶⁵

De chirurgie, zoals toegepast in 'de' Duitse universiteitskliniek met haar strakke discipline en hiërarchie, was voor veel medici in ons land (en in vele andere landen) het maatgevende voorbeeld.²⁶⁶ Daar had de heilkunde een ontwikkeling doorgemaakt van een puur individueel uitgeoefend vak naar een strak georganiseerd samenwerken in een team. Vele Nederlandse medici werkten in deze periode in Duitse klinieken en introduceerden de aldaar opgedane kennis van, en ervaring met de organisatiestructuur en werkwijzen in hun praktijken in de Nederlandse hospitalen. Ook was er een sterke oriëntatie op Duitse vaktijdschriften, werden Duitse handboeken op dit gebied meer en meer op Nederlandse universiteiten gebruikt, en werden Duitse congressen voor heilkunde door een toenemend aantal Nederlandse medici bezocht.

De invloed van ontwikkelingen op het gebied van de geneeskunde in Duitsland op die in ons land was al aanzienlijk in de eerste helft van vorige eeuw, zoals we enigermate konden zien aan de hand van de tijdschriftanalyse. In de tweede helft van de 19de eeuw zou de Duitse invloed op de gehele geneeskunde, de basiswetenschappen en de laboratoriumpraktijk echter zo groot worden, dat De Moulin zelfs een frase als 'de Duitse periode in de geschiedenis van de Nederlandse heilkunde' gebruikt om de heilkunde in ons land in het laatste kwart van de vorige eeuw te typeren. Deze sterke oriëntatie op Duitse ontwikkelingen zou blijven duren tot na de Tweede Wereldoorlog.

Door allerlei nieuwe wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen zien we dat er in de geneeskunde een steeds sterkere differentiatie optrad vanaf ongeveer het midden van de jaren zeventig. Het gehele gebied der geneeskunde was niet meer door één persoon te 'bemannen'. Men ging zich in toenemende mate

specialiseren op en binnen de drie grote deelgebieden: geneeskunde, heilkunde en verloskunde.²⁶⁷ Ofschoon De Moulin en Valentin nauwelijks apart aandacht besteden aan de ontwikkeling van de orthopedie in ons land in deze periode,²⁶⁸ lijkt op basis van bijdragen in de medische vaktijdschriften opgemaakt te kunnen worden dat dit deel der heilkunde in ons land een opleving doormaakt in de jaren tachtig. In 1883 spreekt de vooraanstaande heilkundige dr. J.A. Korteweg zelfs van een 'hervorming' op dit gebied.²⁶⁹ Het lijkt er bovendien op dat deze hervorming ondermeer inhield dat ook de heilgymnastiek binnen deze tak der geneeskunst een plaats moest gaan krijgen. Hieronder zullen enige bijdragen worden besproken, waarin aspecten van de genoemde ontwikkelingen aan de orde komen.

Het eerste markante artikel in dit decennium dat op een differentiëring op het gebied van de heilkunde wijst, is afkomstig van de zojuist genoemde dr. J.A. Korteweg, die verbonden was aan het Nederlandsch Israëlitisch Ziekenhuis te Amsterdam. In het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* verschijnt in 1883 van zijn hand het artikel "De orthopaëdie als wetenschap".²⁷⁰ Hierin wil hij komen tot een omschrijving van het begrip orthopedie. Ofschoon het woord 'orthopedie' bij leek en deskundige recht heeft van bestaan en een beeld oproept van verkromde ruggen en misvormde benen, is het toch moeilijk de grenzen van dit begrip duidelijk aan te geven, aldus Korteweg. 'Ons begrip orthopedie' verkeert volgens hem nog in wording. Aan de hand van uitspraken van verschillende buitenlandse auteurs tracht Korteweg aan te geven hoeveel onduidelijkheid er ten aanzien van dit begrip bestaat. Een uitgangspunt voor begripsvorming vindt hij tenslotte in de ontstaanswijze van de zogenaamde orthopedische gebreken. De leer der orthopaëdie zou dan zijn: 'dat onderdeel der heilkunde, waarin de invloed van geringe, maar langdurig werkzame mechanische krachten op de verschillende samenstellende delen van het lichaam wetenschappelijk wordt gegrondvest.' Door een dergelijke omschrijving komt er zijns inziens meer eenheid en een leidende gedachte daar waar slechts wanorde heerste. Zijn omschrijving van de leer der orthopedie zou ook overeenstemmen met 'het historisch ontstaan der orthopedie':

Wanneer een mechanische inwerking niet zóó groot was, dat ze kneuzing of verbrijzeling of scheiding van den samenhang ten gevolge had, bleef ze bij den heilkundige onopgemerkt. De geneeskundige schonk al evenmin zijn aandacht aan de misvormingen der uitwendige gedaante, en ofschoon de medische stand zodoende deed alsof deze gebreken niet bestonden, ze waren er toch en men wilde ze zelfs liefst zien genezen. Welnu, er vormden zich uit een anderen stand heilgymnasten, die, niettegenstaande kwakzalverij te goeder en te kwader trouw hier menigmaal een gunstigen bodem vond, zich toch zóó zeer wisten te onderscheiden, dat ze in de algemeene achting een afzonderlijken naam, den naam van orthopaeden, werden waardig gekeurd. Hiermede was de orthopaëdie als kunst gegrondvest. De oorzaak van haar wording was de behoefte om gebreken te doen behandelen, die noch genees- noch heilkundigen tot hun gebied brachten, omdat ze niet gewoon waren rekening te houden met de soort van krachten, die deze gebreken ten gevolge hadden.²⁷¹

In het citaat geeft Korteweg te kennen dat er heilgymnasten waren, die zich wisten te onderscheiden en die de kunst van de orthopedie hebben gegrondvest.²⁷² Gezien het tot nu toe behandelde in deze studie lijkt het laatste element in deze visie een ietwat overtrokken. Wat evenwel belangrijk is op te merken, is dat Korteweg hier duidelijk spreekt van de 'orthopedie als kunst'. Ten aanzien van de ontwikkeling van de 'orthopedie als leer' c.q. als 'wetenschap' lijkt hij een rol te zien weggelegd voor medici:

De kennis van de werking dezer krachten op orgaansystemen in 't algemeen, d.w.z. de *algemeene orthopaedie* zal onophoudelijk winnen door de nauwkeurige analyse van elk speciaal gebrek afzonderlijk, en omgekeerd zullen de algemeene grondbeginselen een bepaald geval hoe langer hoe eenvoudiger verklaren. De beoefenaar eener aldus opgevatte wetenschappelijke orthopaedie zal bij elke nieuwe bevestiging dezer algemeene grondbeginselen in overtuigingskracht winnen, het succes der rationeele behandeling zal hierbij niet wegblijven, en langzamerhand zullen de meest ingewikkelde ziektevormen volgens deze algemeene grondbeginselen zóó natuurlijk verklaard worden, dat men zich hunne wording niet anders zal kunnen voorstellen dan als het noodzakelijk gevolg van de bestaande toestanden. De orthopaedie, op deze wijze beoefend, zal de naam eener wetenschap verdienen en zich boven die eener kunst verheffen.²⁷³

Korteweg laat er voor wat betreft zijn activiteit op het gebied der orthopedie geen gras over groeien en komt later dat jaar in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* met de bijdrage 'Algemeene Orthopaedie', waarin hij de ontstaanswijze beschrijft van orthopedische vervormingen.²⁷⁴ Wij zullen op dit theoretische artikel niet ingaan, daar uitspraken met betrekking tot het domein der heilgymnastiek hierin ontbreken. Wel wijzen we op het feit dat de inspanningen van Korteweg op het gebied van de heilkunde niet onopgemerkt zijn gebleven: in 1887 werd hij benoemd tot hoogleraar in de chirurgie aan de universiteit van Groningen.²⁷⁵ In zijn inaugurele rede *Heilkunde eene Wetenschap*, welke hij hield op 24 maart 1887, wijst hij op de toenemende differentiatie in de geneeskundige praktijk en zoals boven al bleek, kan hieronder ook worden verstaan de verdere profilering van de orthopedie als onderdeel der heilkunde.

In de bijdrage van de Leidse hoogleraar heilkunde dr. J.E. van Iterson J.Az. (1842-1901) "De verhouding der orthopaedie tot de wetenschap, de kunst en de maatschappij" uit 1884 wordt eveneens aandacht besteed aan het ontstaan van misvormingen als basis voor de orthopedie en het onderscheid tussen kunst en wetenschap.²⁷⁶ Van Iterson heeft als assistent gewerkt onder de Leidse hoogleeraar heilkunde M. Polano (van 1869-1879) evenals Korteweg (van 1877-1879). Van Iterson is Polano opgevolgd in 1879. In zijn artikel geeft Van Iterson een kort historisch overzicht, waarin hij wijst op de grote verdiensten van de Franse medicus Delpech in de eerste helft van de 19de eeuw. Hij vervolgt dan:

Na Delpech raakte men het spoor bijster. Het zou mij te ver voeren U alle theoriën omtrent de verkrommingen van ruggegraat en extremiteiten op te sommen die sedert werden samengesteld. Zij gingen allen aan hetzelfde euvel mank, nl. eenzijdigheid, en dat euvel had steeds denzelfden oorsprong: gemis aan onbevangen waarneming en vooral gebrekkig anatomisch onderzoek. Zij brachten weinig toe tot de ontwikkeling der wetenschap en voerden de therapie op verkeerde wegen. In plaats van deze den weg te wijzen ontsproten de aetiologische opvattingen veeleer aan

de ontdekking of ontwikkeling van nieuwe therapeutische methoden. De voorstanders van de subcutane tenotomie (J. Guérin, Stromeijer, Diefenbach) zagen in spiercontractuur de bron van alle kwaad; de beoefenaars der electrotherapie (Duchenne de Boulogne en zijne volgelingen) herkenden overal paralyse als oorzaak der misvormingen; de bewonderaars van Jahn in Pruisen en Ling in Zweden meenden overal spierzwakte te vinden en deze alle maakten het zich gemakkelijk door de verlengde spieren als de paralytische of insufficiënte en de verkorte als de gecontraheerde op te vatten. Ook de geest der tegenspraak deed zich hooren en wees op schrompeling of slapheid der banden, weekheid der beenderen, op luiheid en onverschilligheid (Werner) als de eenige oorzaak der misvorming.²⁷⁷

Het tegenwoordige standpunt der orthopedie zou onder meer steunen op de door de Duitse medici R. von Volkmann (1830-1889) en C. Hueter (1838-1882) verrichte onderzoekingen. In navolging van deze medici beschouwt Iterson misvorming als een gevolg van een stoornis in het evenwicht tussen weerstandsvermogen en belasting. Ten aanzien van de orthopedie als kunst schrijft Van Iterson dat met de eenzijdige theorieën ook de eenzijdige behandelingsmethoden zijn gevallen. Toch ziet hij binnen de uitoefening der orthopedie nog tekenen van overdrijving. Zo zouden nog overdreven verwachtingen van de gymnastiek worden gekoesterd. Niet minder schadelijk acht hij de overmatig aangewende geforceerde redressie met opvolgende immobiliserende verbanden en toestellen en ook veroordeelt hij de uitspattingen op het gebied van de operatieve heilkunde. In algemene termen geeft hij aan welke weg gevolgd dient te worden:

Wanneer een zorgvuldig onderzoek de overtuiging gevestigd heeft, dat de bestaande misvorming - ik spreek thans niet over de prophylaxis - mag en kan verbeterd worden zonder bloedige operatie, dan moet onze eerste zorg gewijd zijn aan de gewoonlijk bestaande insufficiënte spierwerkzaamheid, en de ziekelijke beenvorming. De algemeene diätetisch-pharmaceutische methode mag hierbij niet verwaarloosd worden; verder past langzame redressie en een behoorlijke afwisseling tusschen rust en beweging, waarbij het leeuwendeel aan de rust toekomt. Eerst wanneer de praedisponerende momenten niet meer voortbestaan, mag iets meer kracht worden aangewend.²⁷⁸

Van Iterson noemt zichzelf een groot voorstander van de operatieve orthopedie, maar bepleit ten aanzien hiervan ook grote omzichtigheid. Verder besteedt hij in zijn artikel ook aandacht aan de rol van de behandelingen met toestellen, verbanden, electriciteit en heilgymnastiek binnen de orthopedie. Ook Van Iterson rekent de (heil)gymnastiek tot de orthopedie.

In de jaren tachtig lijken medici zich meer te gaan interesseren voor één onderdeel van de heilgymnastiek, de massage. In zes bijdragen in dit decennium wordt expliciet aandacht besteed aan de massage en wie zich onledig houdt (moet houden) met deze therapievorm. We zullen ze kort chronologisch behandelen.

In 1883 verschijnt een boekbespreking van Korteweg van het boek *Die Massage und ihre Verwerthung in den verschiedenen Disciplinien der praktischen Medicin* (1883) van dr. A. Reibmayr.²⁷⁹ Het boekwerk heeft bij de recensent ten eerste de overtuiging bevestigd dat de massage slechts onder medisch toezicht mag worden behandeld: 'welk een ruim veld laat men hier anders voor den kwakzalver over?'

Afb. 20. Drie medici die zich in de jaren tachtig van de vorige eeuw in het bijzonder bezighielden met de orthopedie. Daartoe rekenden zij ook de heilgymnastiek. Links Johannes Adrianus Korteweg (1851-1930), rechts Jan Egens van Itersen J. Az. (1842-1901) (boven) en Christiaan Bernard Tilanus (1856-1942).

Bovendien zou het werk geschikt zijn het blikveld der medici te verruimen en ertoe aanmoedigen 'om hier en daar eens een proef te wagen'. Ten aanzien van de toepassing der massage (al dan niet in combinatie met andere behandelmetho- den) op het gebied van de chirurgie biedt het boek van Reibmayr volgens Korteweg weinig nieuws 'daar dit reeds geruime tijd algemeen wordt toegepast'.

Onder het kopje 'De massage in de chirurgie' verschijnt twee jaar later in de *Geneeskundige Courant* een bespreking van een artikel van dr. J. Zabłudowski (1850-1906).²⁸⁰ De redactie (Donkersloot, Eshuijs en Van der Hegge Zijnen) begint met erop te wijzen dat er een herleving van de massage als geneeswijze in deze tijd waarneembaar is. De massage zou zich zozeer in de gunst van het publiek mogen verheugen, dat het de redactie voorkomt alsof de oude roem ervan door de nieuwe overtroffen wordt. Was er een tijd, dat de massage slechts door ledezitters werd uitgeoefend, tegenwoordig is de masseur een koning, 'tot wien

zelfs vorsten hun toevlucht nemen', aldus de redactie. Men doet hier natuurlijk op de activiteiten van dr. J.G. Mezger in het Amstelhotel te Amsterdam.

Uitgebreid wordt aandacht besteed aan het artikel van de zich op de massage toeleggende Duitse medicus Zabłudowski. Aan de hand van vele voorbeelden zou deze trachten aan te tonen dat de aanwending van de massage bij allerlei aandoeningen als de enig juiste en effectieve behandeling is te beschouwen. Volgens de redactie vindt Zabłudowski gecombineerde behandelingen met hydrotherapie, elektrotherapie, enz. nutteloos en hoogst onaangenaam voor de lijder en ziet hij in al deze nieuwigheden slechts verlies van tijd en 'discomfort'. Hij zou in het bijzonder 'de praktijken der liefhebbers, de zinledige massage, de orthopedische praktijken en de Zweedse gymnastiek' veroordelen. Ook hier weer geen stellingname van de redactie van de *Geneeskundige Courant*.

Dat de redactie echter nog niet een anti-heilgymnast-houding heeft aangenomen, mag wel blijken uit het feit dat men in 1886 een ingezonden brief plaatst van de heer J. Schoondermark Jr., die in 3.1.3. al kort werd geduid als auteur van enige werken op het gebied van de heilgymnastiek en als mogelijke 'koopman in mond en tandartikelen'. In het ingezonden stuk met de titel "Nieuwe apparaten ten dienste van de massagetherapie" noemt hij zich 'dentiste en specialiteit voor massage te Amsterdam'.²⁸¹ Schoondermark beschrijft hierin de aanwending van apparaten ter vervanging van de hand bij massage bij verschillende aandoeningen. Hij doet hierbij opvallende uitspraken ten aanzien het (laten) toepassen van massage door medici:

Tegenwoordig is de methodisch uitgevoerde massage reeds gemeengoed geworden van alle artsen, en wie ze niet al zelf practisch beoefent, schrijft ze minstens voor, omdat zij in het therapeutisch repertorium niet meer mag ontbreken. De uitoefening en werking van de massage zijn niet, gelijk men vroeger algemeen meende, afhankelijk van bijzonder daartoe geheiligde handen; ieder, die met de methode vertrouwd is, en weet in welke richting de lymphstroom zich beweegt, kan haar uitvoeren. Weinig artsen hebben, zonder daarmede de betekenis der massage nog te ontkennen, tijd en lust tot de krachtsinspanning, gelijk hare uitoefening die vereischt. Een goed ontwikkeld en daarop afgericht hulppersoneel kan, vooral in onze ziekenhuizen, den arts in zijne massagetherapie wezenlijk ondersteunen en hem een werk besparen, dat zeer vermoeiend is en voor veel andere werkzaamheid ongeschikt maakt.²⁸²

Bij deze uitlatingen moet bedacht worden dat Schoondermark hier mogelijk reclame wil maken voor apparaten ontworpen door de Duitse medicus Flashar, die in de handel zijn en die Schoondermark - als specialiteit in de massage - zelf ook gebruikt (en misschien wel verkoopt!). Zij zouden de uitvoering van de massage aanzienlijk verlichten en de behaalde resultaten ermee zouden uitstekend zijn. Dus, heren medici, waar wacht gij op?

Dezelfde Schoondermark stond een jaar later weer centraal in de *Geneeskundige Courant*. In 1887 verscheen van zijn hand namelijk een vrij naar het Duits bewerkte versie van het reeds eerder genoemde boek van dr. A. Reibmayr²⁸³. Het werd zowel in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* als in de *Geneeskundige Courant* wordt besproken. In het eerstgenoemde tijdschrift geeft

recensent C.C. Delprat (1854-1934) slechts een korte aanduiding van de inhoud van het werk.²⁸⁴ De bespreking in de *Geneeskundige Courant* beslaat daarentegen veel meer ruimte en bestaat voor het grootste deel uit de inleiding van het boek van Schoondermark.²⁸⁵

Ook nu weer besteedt de redactie aandacht aan deze 'dentiste en specialiteit voor massage'. Zij is te spreken over de wijze van uitvoering van het boek. De inhoud is de lezers van de *Geneeskundige Courant* echter al bekend, aldus de redactie. Hier gaat ze er dus vanuit dat vele medici zich reeds op de hoogte hebben gesteld van het werk van Reibmayr. De redactie wil echter voor degenen, die het boek niet kopen toch de inleiding 'afschrijven'. Opmerkelijk is ook in deze bijdrage weer dat de redactie zich onthoudt van commentaar wanneer Schoondermark uitspraken doet over het domein der heilgymnastiek. Zou men het er mee eens zijn?

Ook in dit stuk wordt aangegeven dat de massage in de laatste decennia meer aandacht verkregen heeft van medici en patiënten. Met name de toegenomen aandacht in de Duitse literatuur in de afgelopen tien jaar zou een grote bijdrage hebben geleverd aan het feit dat de massage een evengrote plaats heeft ingenomen in de 'algemene therapie' als de hydrotherapie, de gymnastiek, de elektrotherapie, enz. Daar uiteenzettingen omtrent de toepassingsmogelijkheden en de resultaten van massage bij verschillende aandoeningen nog meestal uitsluitend voorkomen in allerlei periodieken (vgl. figuur 3.1), wordt met dit boek een overzicht gegeven, waarmee de 'practiserende arts' zijn voordeel kan doen, aldus Schoondermark. Veel aandacht wordt in het stuk gewijd aan de historie van de massage. Voor het begin van de opleving van de massage in de 19de eeuw wordt het optreden van de Franse medici en Mezger verantwoordelijk gehouden. Daarna zouden Nederlandse, Zweedse, Noorse en Deense medici zich het eerst met de massage onledig gehouden hebben, waarna Duitse en Oostenrijkse medici volgden. Verschillende personen worden hier met naam genoemd, waarbij opvalt dat zich hieronder geen Nederlander bevindt. Dan volgt het slot van het artikel, waarin gewezen wordt op de negatieve kanten van de toepassing van massage door empiristen:

Niettemin bleef deze veelbeteekende geneesmethode voor een goed deel nog in handen van ruwe empiristen, in ons land en in Duitschland van kwakzalvers, in Frankrijk in die van rebouteurs en rhabilleurs, in Engeland van de bonesetters en zij speelt daarin nog eene gewichtige rol, omdat daarmede bij verschillende ziekten dikwerf resultaten worden verkregen, welke de medicamenteuze kunst der artsen vergeefs zoekt, doch, die helaas! door gemis aan anatomische en physiologische kennis, maar al te dikwerf ook meer onheil sticht dan nut aanbrengt. Voor de in den laatsten tijd snelle verbreiding der massage was het echter toch eene hoogst gewichtige omstandigheid en een niet gering te schatten grond, dat deze behandelingsmethode door bovengenoemde mannen [buitenlandse medici] warm werd aanbevolen en op hunne klinieken steeds meer en meer tot hoogere ontwikkeling werd gebracht.²⁸⁶

De vijfde bijdrage in een medisch vaktijdschrift in dit decennium waarin de massage wordt beschouwd als een belangrijk onderdeel in het therapeutisch arsenaal van de medicus betreft een openingsrede van de voorzitter van de NMG en tevens hoogleraar chirurgie te Leiden, de heilkundige dr. J.E. van Ijerson J.Az. Hij hield deze rede in de 38ste algemene vergadering van die vereniging in

juli 1887 te Winschoten.²⁸⁷ Van Iterson vraagt zich af 'wie der medici tegenwoordig inwendige ziekten meent te kunnen behandelen en herkennen zonder te beschikken over technische bedrevenheid'. Deze bedrevenheid zou nodig zijn bij behandelmethoden als 'massage, elektriciteit, baden, inwikkelingen, pneumatische therapie, verschillende clysen, insufflatie en inhalatie'. Met name op het gebied der 'heelkunde in haren vollen omvang' zouden de hoogste eisen worden gesteld aan de technische vaardigheid.²⁸⁸

Van Iterson geeft aan dat de eisen die gesteld worden aan medici door de ontwikkelingen op het gebied der geneeskunst enorm omvattend zijn. Desondanks geeft hij in zijn artikel aan geen voorstander te zijn van vèrgaande specialisatie. Dit veronderstelt dat een medicus bij een toenemend therapeutisch en diagnostisch arsenaal toch steeds zelf alle personen met zeer uiteenlopende klachten moet blijven kunnen behandelen en onderzoeken. De vraag naar de haalbaarheid hiervan stelt hij niet aan de orde. Het is echter duidelijk dat de tijd, waarin medici op velerlei terrein binnen de geneeskunde werkzaam konden zijn, voorbij is. Keuzes maken lijkt onvermijdelijk; ook ten aanzien van de uitoefening van de heilgymnastiek.

De claim van medici op de heilgymnastiek en meer in het bijzonder op de massage, blijkt tenslotte uit de bijdrage 'Over mechano-therapie' van dr. C.B. Tilanus.²⁸⁹ De privaat-docent in de orthopedie uit Amsterdam besteedt hierin voornamelijk aandacht aan de fysiologische werking van de (heil)gymnastiek en massage. Beide therapievormen nemen volgens hem een voornamelijk plaats in onder de 'hulpmiddelen der therapie, die in de laatste jaren meer op de voorgrond getreden zijn'.

Interessant is dat Tilanus gebruik maakt van de term 'mechano-therapie'. Hiermee wilde hij waarschijnlijk aangeven dat de massage niet meer gezien werd als een onderdeel van de heilgymnastiek, maar dat beide therapievormen onderdelen zijn van een groter geheel: de 'mechano-therapie'. Tilanus is niet erg duidelijk waar het gaat om een afbakening van dit nieuwe begrip. Met name de heilgymnastiek lijkt heel ruim gezien te moeten worden. Welhaast alle vormen van lichamelijke opvoeding lijkt hij hiertoe te willen rekenen: 'kamergymnastiek, het marcheren, hardlopen, springen, bewegingen met weerstand, weerstandsapparaten van dr. G. Zander, zingen, schermen, boxen, paardrijden, velocipedrijden en verder alles wat tot de zogenaamde sport behoort.' Het lijkt wel of hij door het superponeren van de nieuwe term 'mechano-therapie' zowel de heilgymnastiek, de massage, de pedagogische gymnastiek als de sport wil claimen voor de geneeskunde.

Heilgymnastiek en massage worden zijns inziens aangewend voor de herstelling van beenvervormingen (al dan niet in combinatie met operaties of steuntouwen en verbanden), fracturen, gewrichtsziekten, distorsies, ziekten van het spierstelsel, ziekten van het perifere zenuwstelsel en centrale zenuwstelsel, ziekten der organen en ziekten als gevolg van voedingsstoornissen. Tilanus beschrijft enige voorbeelden van de aanwending van de heilgymnastiek bij deze aandoeningen, waarbij veelal buitenlandse medici worden aangehaald. Deze lijst met

indicaties voor de heilgymnastiek doet sterk denken aan die lijsten, welke eerder reeds besproken zijn en die destijds door sommige medici veroordeeld werden omdat hierdoor de heilgymnastiek 'onterecht' als panacee zou worden gepropageerd.

Duidelijk is dat Tilanus grote waarde hecht aan de heilgymnastiek. Niet voor niets wordt deze therapievorm te Amsterdam onder zijn leiding toegepast in het Binnengasthuis (door de gymnastiekvakleerkracht M.A. van der Est)²⁹⁰ en in de gymnastiek-inrichtingen aan het Turngebouw op de Marnixstraat (mogelijk door de gymnastiekvakleerkracht P.C. Adrian)²⁹¹ Hoe belangrijk Tilanus deze therapievormen acht, blijkt nog eens uit de laatste alinea van zijn artikel:

Uit deze regelen blijkt voldoende hoe groote waarde aan de moderne mechano-therapie toegekend wordt, en hoe het in vele gevallen een verzuim gerekend kan worden, wanneer haar heilzame invloed niet wordt ten nutte gemaakt. Mogen zij dan ook dienen, in ons land nog meer aandacht der medici op haar te doen vestigen, en verhinderen dat voortdurend zoo belangrijke hulpmiddelen der therapie in handen blijven van gymnastiekmeesters en andere leeken, waarvan mij de heillooze gevolgen reeds dikwerf onder de oogen kwamen.²⁹²

Pikant detail is wellicht nog dat deze bijdrage van Tilanus samen met een in 1889 verschenen proefschrift over het onderzoek en de behandeling van scoliose van de medicus P.J.H. de Bruïne, alsmede het optreden van vele andere medici op het gebied der heilgymnastiek fel werd bekritiseerd door J.G. Milo Jr. Dit geschiedde in een uitgebreid artikel dat hij heeft aangeboden aan de redactie van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Het werd echter niet geplaatst omdat het ongeschikt zou zijn voor het tijdschrift, waarop Milo het - enigzins omgewerkt en aangevuld met praktische aanwijzingen - in druk liet uitkomen.²⁹³ Het stelt in een notedop nog eens verschillende ontwikkelingen in de Nederlandse heilgymnastiek aan de orde met - natuurlijk - Milo in het middelpunt. In het laatste hoofdstuk zullen we nog aandacht besteden aan dit werk van Milo, dat onder andere een zeer belangwekkende reactie uitlokte van de hoogleraar Korteweg.

Tot zover zijn voornamelijk domeinuitspraken aan de orde gekomen afkomstig van individuele medici (vnl. heilkundigen). Eind jaren tachtig zien we ook een stellingname ten aanzien van deze kwestie van de grootste beroepsorganisatie der medici, de NMG. Bij de onderwerpen ter behandeling in de 39ste algemene vergadering der NMG op 2 en 3 juli 1888 staat bij 'Behandeling der voorstellen tot vertoogen aan de Regering omtrent geneeskundige belangen, enz.' het voorstel B van de afdeling Haarlem genoemd. Dit luidt als volgt: 'dat de NMG de aandacht van de regering vestigt op de wenselijkheid het uitoefenen der orthopedie en massage door onbevoegden te voorkomen door een betere toepassing van artikel 18 der wet van 1865.'²⁹⁴ In de toelichting wordt aangegeven:

Hoewel door vonnissen van verschillende rechtbanken en zelfs door den Hoogen Raad is uitgemaakt, dat Art. 18 der Wet van 1 Juni 1865, *Staatsblad* n°60 toepasselijk is op ieder, die orthopaedie en massage uitoefent, zonder de bevoegdheid te hebben de geneeskundige praktijk uit te oefenen, blijkt het toch, dat het aantal der onbevoegden, die zich met deze deelen der genees-

kunst bezig houden, voortdurend toeneemt en dat deze zich niet ontzien, door talrijke advertentiën in dag- en weekbladen, zich bij het publiek aan te bevelen voor de behandeling van verschillende ziekten. Volgens het gevoelen der Afdeling is de toepassing der orthopaëdie en massage, zonder dat vooraf eene juiste diagnose gesteld is, verre van onschuldig en kan zij de gezondheid of het leven van den lijder in gevaar brengen. Het ligt dus op den weg der Maatschappij, nu het blijkt, dat de tegenwoordige toepassing der Wet geen genoegzamen waarborg verstrekt, bij de Regering op voorziening aan te dringen.²⁹⁵

Bij de bespreking van dit voorstel²⁹⁶ geeft J. Menno Huizinga (1850-1913) (afdeling Friesland) de vergadering te kennen, dat de NMG zich met zulk een voorstel zou wenden aan het verkeerde adres. De toepassing der wet is aan rechtbanken opgedragen, aldus Huizinga, en de regering zou pressie op de rechter uitoefenen wanneer zij een interpretatie der wet voorschrijft. Daarnaast is hij van mening dat men tegen de volksgeneeskunde niet te streng moet optreden, zolang het waar is dat nog altijd nieuwe behandelingsmethoden voortkomen uit volksgebruiken en volksgeneeswijzen die later door geneeskundigen worden overgenomen. Dr. W.P. Ruysch (1847-1920) (afdeling 's-Gravenhage en Omstreken), verklaart dat verschillende bevoegde geneeskundigen zich met de toepassing van orthopaëdie en massage bezig houden of de bewerkingen onder hun toezicht laten uitvoeren en stelt namens de afdeling 's-Gravenhage en Omstreken een ietwat gewijzigde redactie van het adres voor. G. Jelgersma (1859-1942) (afdeling Haarlem), verklaart het amendement over te nemen. Het geamendeerde voorstel, dat met 66 stemmen tegen 18 werd aangenomen en dat op 1 november 1888 werd verstuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken luidt: 'De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst veroorlooft zich, de aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op de wenselijkheid, om het uitoefenen van orthopaëdie en massage door niet-geneeskundigen, zonder aanwijzing en voortdurend toezicht van geneeskundigen, te voorkomen.'²⁹⁷

Hiermee werd van medische zijde voor het eerst een officieel standpunt ingenomen tegen de zelfstandige beoefening van de heilgymnastiek door de heilgymnast. Is het toeval, of zit er meer achter? Frappant is het toch weer dat tijdens de discussie over het voorstel van de afdeling Haarlem het woord wordt genomen door drie medici die afkomstig zijn uit de kringen van militair-geneeskundigen of uit die van het krankzinnigenwezen. Huizinga is van oorsprong militair-geneeskundige. Hij koos echter geen militaire loopbaan. Hij oefende te Harlingen de geneeskundige praktijk uit van 1875 tot 1890. Bekend is dat hij in die plaats samen met de gymnastiekleraar J.J. van der Est een samenwerkingsverband had waar het gaat om de toepassing van de heilgymnastiek (zie 3.1.3). Wellicht dat zijn standpunt over het voorstel van de afdeling Haarlem daardoor wat provoksgeneeswijze was. Per 1890 was Huizinga inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht voor de provincie Groningen. Ruysch was eveneens militair-geneeskundige en bekleedde van 1887 tot 1901 de functie van inspecteur van het krankzinnigenwezen. Jelgersma was behalve privaat-docent in de criminele anthropologie, prosector in de inrichting Meerenberg bij Haarlem, waar Vestdijk en waarschijnlijk ook Euler gewerkt hebben.

Afb. 21. P.C. Adrian en F.G. Croesen, respectievelijk voorzitter (1871-1909) en secretaris (1875-1882) van de Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland. Beiden waren voorstanders van de invoering van de gymnastiek van Spiez in ons land. Adrian werkte in de gymnastiekinrichting in het Turngebouw aan de Marnixstraat te Amsterdam. Croesen, eveneens werkzaam te Amsterdam, schreef veel over de (medische) gymnastiek in diverse gymnastiekvaktijdschriften.

*De domeinkwestie in de gymnastiekwereld (1880-1889):
verzet tegen de heilgymnastiek*

De jaren tachtig kunnen rumoerig worden genoemd waar het gaat om een standpuntsbepaling in de gymnastiekwereld ten aanzien van het domein der heilgymnastiek. Men lijkt er steeds meer van overtuigd te raken dat de heilgymnastiek als een apart gebied naast de pedagogische gymnastiek beschouwd moet worden. Het feit dat er op het gebied van de pedagogische gymnastiek nog geen bevredigende regelingen bestonden, zal hiertoe zeker hebben bijgedragen. Men werd gedwongen prioriteiten te stellen. Men moest komen tot een belangenafweging, die uiteindelijk negatief voor de heilgymnastiek zou uitvallen. Dit blijkt onder andere

uit een verslag van de vergadering van de VOGN, gehouden op 30 en 32 maart 1880 te Rotterdam, waarin de secretaris F.G. Croesen een opmerkelijke lezing hield.²⁹⁸ Ofschoon Croesens lezing hoofdzakelijk een reactie was op een artikel van de hygiënist Lubach in het in 1877 opgerichte 'GVO-tijdschrift' *De Gezondheid*,²⁹⁹ richtte hij aan het slot van de lezing uitdrukkelijk een opmerking aan het adres van de gymnastiekonderwijzers in Nederland. Hij gaf te kennen dat hij het betreurt dat 'sommigen, zo niet velen, zich het liefst gekend zagen als geneeskundig gymnast'. Dit was volgens hem betreurenswaardig omdat er op het gebied der pedagogische gymnastiek nog zoveel werk verzet zou moeten worden. Pedagogische gymnastiek zou het doel en de levenstaak van de gymnastiekonderwijzers moeten zijn en blijven. Op dit gebied meer tot volkomen inzichten te komen, beschouwde hij als hun roeping en hun eer. Hij verweet Lubach het streven van gymnastiekonderwijzers naar de status van 'geneeskundig gymnast' niet 'ernstig en streng veroordeeld' te hebben. Croesen zou niet de laatste geweest zijn om een dergelijke veroordeling toe te juichen!

Het is een opmerkelijke reactie te noemen, daar Croesen (nog steeds secretaris der VOGN!) hier uitspraken deed ten aanzien van de uitoefening van de heilgymnastiek door gymnastiekvakleerkrachten, die toch enigzins afwijken van opmerkingen zijnerzijds in 1878.³⁰⁰ Ook opmerkelijk is de vermelding in het verslag van de vergadering dat de lezing van Croesen het gevoel van de vergadering uitdrukte. Dit komt tot uiting in het feit dat het voorstel van leden uit de vergadering om deze reactie te plaatsen in *De Gezondheid* door haar werd aangenomen.³⁰¹ De vraag blijft of de instemming van de vergadering voornamelijk of alleen Croesens reactie op het stuk van Lubach betrof, of dat men hiermee ook Croesens veroordeling aan het adres van de 'heilgymnasten' onderstreepte. Ook kan men zich afvragen òf, en zo ja op welke wijze, druk van medische zijde (zoals bijvoorbeeld van het geneeskundig staatstoezicht) hierin een rol heeft gespeeld. Het is immers niet ondenkbaar dat men te kennen heeft gegeven de zaak der gymnastiek meer te steunen, wanneer de heilgymnastiek niet meer als tak der gymnastiek zou worden gepropageerd.

De domeinproblematiek rond de heilgymnastiek kwam na deze vergadering een tijd lang niet meer aan de orde in de vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding.³⁰² Vanaf 1885 treffen we echter steeds duidelijker uitspraken aan omtrent deze kwestie. We kunnen niet op alle bijdragen met betrekking tot dit onderwerp ingaan.³⁰³ Om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen op dit gebied, zullen we aandacht besteden aan vier lezingen in de periode 1885-1887, en de 'nasleep' daarvan.

Op de jaarvergadering der VOGN op 7 en 8 april 1885 te Deventer hield dr. M. Salverda (1840-1886), inspecteur van het middelbaar onderwijs, een lezing over de eisen voor de akte-examens gymnastiek voor het middelbaar onderwijs.³⁰⁴ Hij was hiertoe uitgenodigd door het bestuur van de VOGN, dat zich naar aanleiding van herhaalde klachten over de ongunstige uitslag der akte-examens geroepen voelde deze examens aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen en

zo mogelijk daarin verandering aan te brengen. Salverda gaf in zijn lezing aan dat hij van mening was dat het examenprogramma daterend uit 1864 dringend herziening behoeft. Hij presenteerde een alternatief programma dat zeer veel gelijkennis vertoont met het programma dat de VOGN en het NGV in een gezamenlijk adres aan de minister van Binnenlandse Zaken in 1878 voorstelden. Het verschil zit hem in het feit dat Salverda in zijn programma niet de punten 'kennis van het Duits en Nederlands, kennis der beginselen van de natuur- en scheikunde, de gezondheidsleer, de verbandleer, de pedagogiek, de architectuur en de orthopedie' heeft opgenomen. Deze eisen vond hij 'tamelijk overdreven' en 'van weinig praktische ervaring' getuigen.³⁰⁵ Bovendien zouden deze eisen geen rekening houden met het feit dat er hier te lande nog geen deugdelijke opleiding bestaat voor gymnastiekvakleerkrachten. Ten aanzien van de opneming van orthopedie en verbandleer zou hij nog het volgende hebben gezegd:

In eene zeer gemakkelijke vertelling van *Edm. About*, Spr. vóór korten tijd in handen gekomen, laat de schrijver zekeren ambtenaar, met wien Spr. de leden dezer vergadering overigens *geenszins* zou willen vergelijken, tot een bezoeker zeggen: 'Du reste, sans être docteurs, nous sommes tous un peu chirurgiens dans la famille'. Dat gezegde komt Spr. in de gedachte, als er van de beoefening der orthopaëdie door gymnasten sprake is. Zoo al niet allen, hebben toch zeer vélen onder hen tegenwoordig eenige '*praktijk*'. Geschiedt dat in consult met eenen medicus van professie, dan juicht Spr. het van harte toe. Hij twijfelt niet aan de goede resultaten. Maar geheel anders wordt het, als de gymnast zoowat 'doktert op eigen hand'. Weinig dingen komen Spr. meer bedenkelijk voor. En nu zou de opname van orthopaëdie in het examenprogramma z.i. niet alleen het examen, meer dan te verdedigen is, verzwaren; maar de toekenning van de acte zou zekeren schijn geven van bevoegdheid, die alleen aan den medicus mag worden toevertrouwd. Niets anders denkt Spr. over de opname van het vak (...) verbandleer. Is het G.-onderwijs in *bevoegde* handen, dan acht Spreker 't gevaar voor lichamelijke beleediging der leerlingen zeer gering. Intusschen, voor een 'ongeluk' is niemand veilig. Maar heeft er een plaats gehad, dan worde onverwijld de hulp van den medicus ingeroepen en bepale zich de gymnast tot het inacht nemen der 'voorzorgen', die in zulk een geval binnen het bereik liggen van den verstandigen leek.³⁰⁶

Interessant in het citaat is de uitspraak dat vele gymnastiekvakleerkrachten tegenwoordig '*praktijk*' hebben. Hiermee wordt weer een bevestiging gegeven voor het al eerder uitgesproken vermoeden op basis van de tijdschriftenanalyse. Salverda lijkt er geen moeite mee te hebben wanneer de gymnastiekleraar deze praktijk uitoefent 'in consult' met een medicus. Er lijkt evenwel een spanning waarneembaar in zijn uitspraken. Aan de ene kant wijst hij op de gebrekkige opleiding van de gymnastiekleraar en op het niet wenselijke van opneming der orthopedie in het eisenpakket voor het akte-examen, aan de andere kant juicht hij de 'heilgymnastische praktijk' in consult met een medicus van harte toe. Dit roept de vraag op hoe de 'samenwerkingsrelatie' tussen medicus en heilgymnast eruit zou moeten zien. Een mogelijkheid is dat een gymnastiekleraar slechts fungeert als een uitvoerder van de opdracht van de medicus, maar dit is reeds eerder als problematisch aangemerkt. Het veronderstelt immers gedegen kennis omtrent de heilgymnastiek bij de medici.³⁰⁷ Een andere mogelijkheid is de (relatief) zelfstandige praktijkvoering op dit gebied van de heilgymnast. Dit werd echter door Salverda veroordeeld. De kennis van de heilgymnast op dit gebied

zou immers ontoereikend zijn. Daarbij komt dat er geen degelijke opleiding bestond voor gymnastiekleerkrachten waar de heilgymnastiek werd onderwezen en dat er aan de gymnastiekleraar op het akte-examen ook geen eisen werden gesteld ten aanzien van kennis der orthopedie. Sterker nog, dat laatste wilde Salverda zelfs zo houden om te voorkomen dat men de heilgymnastiek zelfstandig gaat uitoefenen en dat men in de akte van bekwaamheid voor het geven van gymnastiekonderwijs ook een akte van bevoegdheid voor het toepassen van de heilgymnastiek gaat zien. Het probleem hoe de heilgymnast aan gewenste en gedegen kennis op dit gebied moest komen om zich op een verantwoorde wijze onledig te houden met zijn 'praktijk', lijkt door Salverda niet te worden onderkend.

In het korte bericht in *Volkshel* over deze vergadering komt niet tot uiting of er ten aanzien van het programma van Salverda veel discussie is geweest.³⁰⁸ In een artikel in de *De Turnvriend* in 1886 wordt echter opgemerkt dat er wel degelijk sprake is geweest van een 'verschil van gevoelen' over deze lezing: niet alle vakmannen zouden de voorgestelde eisen als voldoende hebben beschouwd.³⁰⁹ De vergadering zou zonder stemming hebben aangenomen dat zij zich tot de minister van Binnenlandse Zaken zou wenden met het verzoek het bestaande programma door 'een duidelijker en meer volledig omschreven' te vervangen.

Pikant detail is dat in deze vergadering door A.A. Sprenger uit Haarlem een tweetal vragen werd ingeleid met betrekking tot 'het gymnastiseren van kinderen met een lichte afwijking van de normale stand der wervelkolom, schouderbladen of heupen' en 'het liggen op borst en buik'. Beide 'semi-heilgymnastische' vragen lokten een discussie uit, waaraan velen deelnamen. Volgens een verslag leidde de discussie tot niets en zouden de vragen meer liggen op het terrein der medische wetenschap dan op dat der gymnastiek.³¹⁰

Op de lezing van Salverda verscheen kort daarna een artikel van de Haagse gymnastiekleraar W.F.H. Hijmans.³¹¹ Hijmans gaat in het artikel uitgebreid in op de stellingname van Salverda tegen opneming van kennis van het Hoog-Duits en Nederlands, kennis van de beginselen van de natuur- en scheikunde, gezondheidsleer en orthopedie, waarbij hij elk vak afzonderlijk bespreekt. We zullen ons tot het laatste item, kennis van de orthopedie, beperken. Hijmans acht de visie van Salverda met betrekking tot de orthopedie zeer oppervlakkig; zelfs zo oppervlakkig dat het hem haast voorkomt dat Salverda geen onderzoek daaromtrent heeft gedaan. Hij vraagt zich af wie ten opzichte van orthopedie een dokter van professie geacht mag worden. Het antwoord op deze rethorische vraag luidt zijns inziens: 'hij, die de theoretische orthopedie in praktische toepassing heeft weten te brengen.'

Wanneer een gymnast wat doktert op eigen hand en het er niet goed van af brengt, dan moet dat volgens Hijmans voor een groot deel gezocht worden in de onvolledigheid der wet:

De eischen van den vakman zijn te gering en toch geeft de algemeene kennis van het menschelijk lichaam, bekendheid meer in het bijzonder met de beenderen en hunne verbindingen en voor

zoover noodig met de spieren, voornamelijk met het oog op de gebruikelijke oefeningen in de gymnastiek, een zeker recht om daar, waar beweging het geneesmiddel is, ageerend op te kunnen treden. En wanneer de wet zulks niet bedoelt, en de orthopaedie alleen aan doktoren toe te vertrouwen is, waarom wordt dan de gymnast, die er zich aan te buiten gaat, niet even als de kwakzalver, gerechtelijk vervolgd.³¹²

Hij adstrueert deze mening met enige voorbeelden. Met betrekking tot de meer impliciete vragen in zijn betoog wie nu eigenlijk de 'praktische orthopedie' dient uit te voeren en wat de relatie dient te zijn tussen de medicus en de gymnastiekleraar, stelt hij:

Ik herinner mij nog zeer goed een gehouden consult met een medicus van professie (niet in de praktische orthopaedie) waar ik de goede man vroeg, of deze en gene actieve en passieve bewegingen niet het geschikst waren voor den patient. Hierop kreeg ik ten antwoord: dat is uw zaak. Ik ben op dat gebied een leek, ik kan natuurlijk wel zien, dat het lichaam een abnormale houding heeft aangenomen, maar de middelen ter bestrijding liggen niet in mijn bereik. Ik kan ook wel voor dergelijke afwijkingen een verband aanbrengen, waardoor het lichaam rechtop gehouden wordt, maar ik ben tot de overtuiging gekomen, dat dergelijke verbanden het deel, waarvoor zij bestemd zijn, nog meer verzwakken, om de heel eenvoudige reden, dat de spieren die in de onmiddellijke nabijheid liggen, in een voortdurenden staat van rust verkeeren en tot verzwakking overgaan. De bloedsomloop is voor een gedeelte belemmerd om in de spieren te dringen, waardoor de laatste in een vormlooze vetmassa overgaan. Beweging is het eenige middel ter bestrijding, en ik ben nooit in de gymnastiek-zaal geweest, waar men juist zulke voortreffelijke, voor deze kwalen zoo bij uitstek geschikte bewegingen weet aan te brengen. Gij echter dient te weten verschil van medicijnen toe te dienen, en uwe bewegingen zoo te kiezen, dat de patient ze, door variatie, met genoeg gebruikt. Een andere dokter (ook van professie) vond het weder beter een harnas of dwangbuis aan te leggen. Een derde gaf met het oog op een ruggegraatsverkrumming den raad, Amerikaansche bretels te dragen. En welken invloed hebben die bretels? Een vierde dokter houdt consult met den gymnastiek-leeraar, maar moet de behandeling aan hem overlaten. Is nu in het laatste geval, de gymnastiek-leeraar niet de zelfstandige man om ageerend op te treden? Want gesteld, de theoreticus geeft eenige wenken aan den practicus, zou deze dan telkens bij het laten verrichten van een beweging den dokter ter hulp moeten roepen. Dan dient de medicus bij elke behandeling tegenwoordig te zijn, want de medicijnen, die hem heden worden toegediend, is hij morgen beu. Ik geloof, dat ik niet te veel zeg, wanneer ik beweere, dat het in de meeste gevallen beter ware, dat de doktoren op dezelfde royale wijze als de 1e medicus, zich als practisch orthopaedist, de acte van capaciteit uitreikten.³¹³

Hijmans gelooft dat enige afschrikwekkende voorbeelden Salverda hebben doen besluiten kennis der orthopedie niet op te nemen als exameneis voor de gymnastiekleraar. Hij wijst er echter op dat de heilgymnastische behandeling van een ervaren gymnastiekvakleerkracht voor veel mensen uitkomst heeft gebracht. Hij bepleit aan het slot van zijn artikel kennis van alle door hem besproken 'wetenschappelijke vakken' als eis voor de akte-examens gymnastiek voor het middelbaar onderwijs.

Alle tegenargumenten ten spijt blijkt Salverda's programma in goede aarde te zijn gevallen in regeringskringen. Bij koninklijk besluit van 24 april 1885 (Stbl.112) wordt het programma openbaar gemaakt.³¹⁴ De onvrede met de voorstellen, die zich reeds deed voelen in de vergadering in Deventer in 1885, bleek aanleiding tot wijzigingsvoorstellen vanuit de geledingen der gymnastiekvakleerkrachten.³¹⁵

Opmerkelijk hierbij is dat in deze ontwerpen voor een examenprogramma voor de akte M.O.-gymnastiek kennis van de beginselen der orthopedie niet meer wordt genoemd als eis. Kennelijk heeft men uit het feit dat dit punt niet alleen gevoelig ligt bij medici maar ook bij de inspecteur van het middelbaar onderwijs, lering getrokken en gemeend er beter aan te doen deze eis weg te laten in de nieuwe voorstellen.

De tweede lezing, naar aanleiding waarvan de domeinkwestie rond de heilgymnastiek in de gymnastiekwereld aan de orde wordt gesteld, is een lezing die niet werd gehouden. Het gaat hier om een inleiding over de behandeling bij verlamming, die door de gymnastiekleraar A.L. Clemens uit Enschedé gehouden zou worden op de vergadering van de Noorder Gymnastiek-Onderwijzers Vereniging op 25 oktober 1885 te Zwolle. De inleiding kon geen doorgang vinden, daar Clemens wegens bijzondere omstandigheden niet aanwezig kon zijn. Hij wenste zijn inleiding echter te behandelen op de eerstvolgende vergadering. Dat zou bij een wens blijven, want in een verslag van de bewuste vergadering te Zwolle in de *Provinciale Overijsselsche Courant*³¹⁶ las hij dat dit punt niet meer aan de orde zou komen. De gymnastiekleraar G.J. Mullers Jr. uit Deventer vond dit punt niet op zijn plaats in een vergadering van gymnastiekonderwijzers: de gymnastiekleraar zou daar niets mee te maken hebben. Een stellingname, die volgens het vergaderingsverslag door de overige aanwezigen werd beaamd! Een en ander resulteerde in het besluit van de vergadering om dergelijke punten niet meer op de agenda te plaatsen.

Clemens was het hiermee niet eens en stuurde een brief aan de redactie van *De Turnvriend* waarin hij zijn mening hieromtrent uiteenzette.³¹⁷ Hij achtte het wel op zijn plaats in de vergadering, daar het zijns inziens meestal de gymnastiekleraar is, die wordt belast met het trachten genezen van een of ander lichaamsgebrek. Clemens voegt in zijn brief daar aan toe: 'als deze zijn positie begrijpt, dan begint hij hiermee niet eerder dan na consult met een medicus.' Er is meer dan de pedagogische gymnastiek waarmee zich de leraar in de gymnastiek heeft te bemoeien, aldus Clemens: 'Is het niet de plicht van elke gymnastiekleraar om door studie en onderzoekingen 1°. zijn financiële positie te verbeteren, 2°. meerdere kennis op te doen om daardoor te kunnen meewerken tot verbetering van menig misvormd of zwak individu?' Hij is van mening dat men door bespreking van het soort onderwerpen als het zijne op de vergaderingen kan komen tot een beter inzicht in wat er zoal voor methoden gebezigd worden bij bepaalde kwalen, in wat de waarde dezer methoden is, enz. Zeker met het oog op de gebrekkige opleiding ziet hij hierin een verrijking voor gymnastiekleraren:

Het komt mij voor, dat de hr. Mullers en de ter vergadering geweest zijnde colléga's niet in de gelegenheid zijn om zich in de orthopaedische behandeling te bekwamen. 't Is waar, dat dit zeer moeilijk is, doordat men zulks door eigen studie moet verkrijgen; raadsliden in de plaats der inwoning zijn meestal niet of zeer onvoldoende te vinden, zoodat men zijn toevlucht neemt tot andere plaatsen, hetzij in eigen land of in den vreemde. Heeft men dit gedaan en vermeent men iets te weten te zijn gekomen, dan oordeel ik tot plicht die opgedane ervaring in eene gymn.-onderw. vergadering mede te deelen, om zoodoende van elkander iets te leeren; want zeker toch zijn die vereenigingen daarom in 't leven geroepen. Geschiedt het dat men het opgedane

onderling bespreekt -al zijn wij dan ook geen specialiteiten in 't vak - dan komt men toch altijd iets vooruit; houdt men die wetenschap voor zich zelf, dan moet men geen werkend lid van zoodanige vereeniging zijn. Of zoo het meerendeel der leden anders denkt, dan heeft die vereeniging geen recht van bestaan.³¹⁸

Zelf heeft Clemens in het buitenland ervaring opgedaan met de behandeling van een verlamming en hij geeft aan deze met zijn collega's te willen delen, opdat zij er in hun praktijk en in relatie met medici hun voordeel mee kunnen doen. Tot slot van zijn brief raadt Clemens de collega's, die eveneens de 'orthopedie en massage' toepassen, aan te blijven zoeken naar betere methoden. Heeft men die gevonden, dan verneemt hij graag de werking ervan en het verschil tussen die en andere methoden; hij wil tenslotte wat leren. Duidelijk blijkt uit deze woorden weer eens dat het institutionaliseringsproces op dit deel van het arbeidsveld gaande is.

G.J. Mullers Jr. voelde zich geroepen te reageren op deze brief van Clemens.³¹⁹ In een bijdrage in *De Turnvriend* geeft hij aan de inleiding van Clemens niet te hebben afgekeurd op de vergadering te Zwolle. Hij acht echter de behandeling van orthopedische onderwerpen in het algemeen niet in het belang van de vereniging! Het zouden Mullers eigen ervaringen met de heilgymnastiek zijn geweest, die hem hebben aangezet tot het voorstel om het onderwerp van Clemens te schrappen van de agenda. Juist het feit dat gymnastiekleraren niet opgeleid zijn als heilgymnasten en dat de zogenaamde specialiteiten op dit gebied (zowel binnen- als buitenlandse) onderling van mening verschillen waar het de behandeling van bepaalde kwalen betreft, was voor hem aanleiding zich af te vragen welke resultaten de bespreking van zulke punten als dat van Clemens zal opleveren in een vergadering van gymnastiekonderwijzers. Zijns inziens zou zulks slechts kunnen leiden tot het trekken van onjuiste conclusies!

Hij geeft aan dat, wanneer de wet de noodzakelijkheid erkende dat de gymnastiekleraar tevens orthopedist of masseur moet zijn, in deze vakken wel een examen was voorgeschreven. De gymnastiekakte zou vooralsnog echter geen waarborg geven van enige kennis en ervaring op dit gebied en het oordeel van de medicus is in de meeste gevallen beslissend. Alleen hij, die theoretische kennis verkregen heeft na een grondige en nauwgezette studie en kan bogen op een praktische ervaring van enkele jaren in de heilgymnastiek, zou in deze enig recht van spreken hebben. Een afgelegd examen in de heilgymnastiek zou meer duidelijkheid brengen in de verwarrende situatie die op dat moment bestaat. Ter staving van deze opvatting haalt Mullers twee voorbeelden van 'kwakzalverij' op het gebied der heilgymnastiek aan.

Hij resumeert aan het slot van zijn brief nog eens zijn stelling dat men er beter aan doet heilgymnastische onderwerpen niet te behandelen op de vergadering van gymnastiekonderwijzers en besluit dan met een opmerkelijke visie:

Wil men ook op dit gebied werkzaam zijn, men richte daarvoor eene afzonderlijke vereeniging op, onder het bestuur van mannen, wier kennis in dit opzicht onbetwist- en betrouwbaar is. (...) In elk geval acht ik het oprichten eener Nederlandsche vereeniging voor orthopaedie op bovengenoemden grondslag eene zaak, die urgent is, en in zoverre zal het besluit van de *Noorder-G.- O.V.* eene dubbel goede uitwerking hebben.³²⁰

Een heldere uiteenzetting van Mullers. Zoals we zullen zien, blijkt de idee van een afzonderlijke vereniging voor heilgymnasten bij meer gymnastiekleraren te hebben postgevat. Een aantal van hen richtte in 1889 het 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' op. We komen hierop nog terug in het laatste hoofdstuk.

De derde lezing, die we willen aanhalen in verband met de domeinkwestie rond de heilgymnastiek is die van de hygiënist dr. S.S. Coronel. Als punt 7 op de agenda van de vergadering der 'Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland'³²¹ op 27 en 28 april 1886 te Leeuwarden staat vermeld: *De gymnastiek-leeraar als heilgymnast*, in te leiden door den hr. S.S. Coronel.³²²

Coronel, secretaris van de geneeskundige raad van Friesland en Groningen en op de vergadering aanwezig als bestuurslid en afgevaardigde van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond, begon zijn inleiding uiterst voorzichtig, hetgeen al een indicatie is voor het gegeven dat bespreking van deze materie gevoelig ligt in de gymnastiek-onderwijzerswereld. Het verslag vangt aan als volgt:

Hij [Coronel], als Saul onder de profeten, vraagt verschooning aan de vergadering, dat hij met een onderwerp, zoo teeder van aard, thans durft optreden. Maar hij vleit zich, dat de vergadering van zijne goede bedoelingen overtuigd zal zijn; hij hoopt door een kiesche en onpartijdige behandeling van zijn onderwerp niemands gevoelens te zullen kwetsen en vraagt een welwillende aandacht.³²³

Coronel brengt hulde aan de gymnastiekleraren, die zich als groep grotendeels op een autodidactische wijze zodanig hebben opgevoed en ontwikkeld, dat zij gerekend kunnen worden tot 'een van de meest belangrijkste en meest nuttige standen in de Nederlandse maatschappij'. Zij zouden 'de volksopvoeders buiten het gezin' genoemd mogen worden en zouden 'de schakels' zijn tussen de opvoeders in huis en die in de leerschool. De regering wordt verweten niets voor deze stand gedaan te hebben dan slechts het opvoeren van de eisen in examenprogramma's zonder zich af te vragen hoe en waar de kandidaten aan de benodigde kennis moeten komen.

Coronel ziet de hygiëne als wetenschap om ziekten te voorkomen. De sterk in ontwikkeling zijnde gymnastiek beschouwt hij als één van haar hulpmiddelen: zij moet voorkomen dat afwijkingen van de normale vorm ontstaan en waar deze reeds in geringe mate zijn opgetreden, moet zij die trachten te herstellen. De keerzijde van de medaille zou nu echter zijn dat vele gymnastiekleraren zich niet alleen begeven op het gebied van het genezen van ziekelijke aandoeningen van de vorm van het lichaam, maar ook van 'stoormissen van physischen en psychischen aard'. Een en ander illustreert hij aan de hand van de hem op verzoek toegestuurde circulaires en boeken van 'enige der meest bekende heilgymnasten in ons land'. Hierin komen behandelingen van aandoeningen voor, waarvoor menig bevoegd geneeskundige zou terugdeinzen, aldus Coronel. Hij vraagt zich af of zulks geoorloofd is:

Geoorloofd voor de wet, geoorloofd voor de menscheid, geoorloofd voor het geweten? Wie is hier de schuldige: de Staat, de geneeskundige, het publiek of de gymnastiekleeraar? De eerste het meest, de laatste het minst. De Staat, omdat hij niet voorziet in de meest dringende behoefte om de z.g. heilgymnastiek ook ingang bij het universitaire geneeskundig onderwijs te doen vinden; schuldig, omdat hij den geneeskundige straft, die een onderdeel van zijn vak uitoefent, zonder daarin geëxamineerd te zijn, maar daarentegen de z.g. heilgymnasten dag aan dag in de openbare pers van den dag, in circulaires en geschriften reclame voor hun zaak laat maken, zonder ooit hen ter verantwoording te roepen. Wanneer ik op dit verzuim wijs, dan is het niet om de heilgymnasten voor de rechtbank aan te klagen, maar om hen op het gevaar van hun veelal roekeloos ingrijpen te wijzen en hen te waarschuwen voor de ernstige gevolgen, die daaruit kunnen voortspruiten, gevolgen minder ernstig voor den rechter aan de balie dan voor den rechter in hun binnenste, hun geweten. Zij laden een groote verantwoordelijkheid op zich, door on- of slecht voorbereid, althans wettelijk onbevoegd, zulk een gewichtige en omvangrijke taak op zich te nemen. Het heet nu wel dat zij »werken" onder leiding en toezicht van geneeskundigen. Maar daar de meeste der geneeskundigen zelden al bitter weinig van de heilgymnastiek afweten, kan ook deze vlag de gebrekkige lading niet dekken. Doch de meesten bedienen zich niet eens van die vlag en »werken" op eigen hand en gelegenheid. En ik behoef niemand te verzekeren wat onervaren en verkeerd ingrijpen schaden kan bij patienten, die voor het meerendeel in de ontwikkelingsjaren verkeerden.³²⁴

Coronel noemt de situatie 'onhoudbaar, hopeloos en reddeloos'. Hij is van mening dat men niet langer op deze weg mag voortgaan maar zegt dat op ingrijpen van regeringszijde weinig hoop bestaat. Hij ziet derhalve in deze geen andere oplossing dan dat gymnastiekleraren zich zullen onthouden dit 'gevaarlijke terrein van de heilgymnastiek' te betreden. Op eigen terrein (i.c. de pedagogische gymnastiek) is nog genoeg te doen, zijn nog genoeg lauweren te plukken, aldus Coronel (vgl. uitspraak Croesen eerder!). Hij besluit met het toepasselijke spreekwoord: 'Schoenlapper, hou je bij je leest.'

De voorzitter der VGON P.C. Adrian, tevens bestuurslid van het NGV en gymnastiekleeraar te Amsterdam, dankte Coronel voor zijn inleiding en beet zelf de spits af van de discussie door te stellen dat de behandeling van een 'gebrek in de uiterlijke vorm' gerust aan een wetenschappelijk ontwikkeld gymnast kon worden overgelaten en toevertrouwd. Hij onderstreepte dat het hier echter zijn persoonlijke overtuiging betreft.³²⁵

Duidelijk anders zou de houding in deze van het bestuur der VGON zijn. Zij zou stelselmatig onderwerpen betreffende de heilgymnastiek en heilgymnasten hebben afgehouden van de agenda's der vergaderingen daar deze onderwerpen niet in het vaandel staan geschreven van de vereniging. Adrian vermeldde daarbij dat zij deze zaken altijd aan het particulier initiatief van de gymnasten heeft overgelaten.

Ook de secretaris der VGON, de gymnastiekleeraar uit 's-Hertogenbosch E. de Jong, meende zijn mening ten aanzien van de lezing van Coronel te moeten ventileren. Hij bekritiseerde de inconsistentie in het betoog van Coronel waar deze eerst opmerkt, dat de meeste medici weinig tot niets weten van de orthopedie, en vervolgens de gymnasten, die een gebrek wensen te behandelen, aanraadt eerst in contact te treden met een medicus omdat zij dan gedekt zouden zijn!³²⁶

Of een gymnast, die niet op de hoogte is, moet zich niet aan een dergelijke behandeling wagen, of een der zake kundig heilgymnast zou z.i. oneerlijk handelen, wanneer hij zijne lading met een vlag dekte, die eigenlijk geen vlag is, en, afgescheiden van de bespottelijke middelen, die de geachte Spreker heeft aangehaald uit een werkje, dat in der tijd [1874] door ieder ontwikkeld gymnast als een panacée is veroordeeld, (...) komt het den hr. De Jong voor, dat wij met onze gewone gymnastiek ook orthopedisten zijn. Welnu, afwijkingen van den normalen vorm kunnen we wijzigen of genezen door een speciale gymnastische behandeling, en, daarvoor hebben we geen medicus noodig, daarvoor zijn we niet strafbaar voor de wet.³²⁷

Met deze woorden onderstreepte De Jong nogmaals de ambivalentie met betrekking tot de uitoefening der heilgymnastiek en de problemen die hieruit voort (kunnen) vloeien voor de controleurs op de naleving van de wet. Heilgymnastiek kon zowel onder de gymnastiek (het gaat immers om een speciale toepassing van gymnastiekoefeningen) als onder de geneeskunde (men beoogt hiermee verbetering c.q. genezing van een aandoening) gerangschikt worden.

De gymnastiekvakleerkracht J.F. Streubel reageerde op de tot nu toe gegeven bijdragen in de discussie met de opmerking dat beide betrekkingen, gymnastiekonderwijzer en heilgymnast, niet te verenigen zijn. Wil de laatstgenoemde zijn doel bereiken, dan dient deze zich totaal aan die wetenschap te wijden, aldus Streubel. Men zou er een speciale studie van moeten maken, evenals een geneeskundige dat doet. De gymnastiekvakleerkracht Clemens onderschreef de mening van Streubel en gaf daarenboven aan, dat zulks ook belangrijk is omdat het voor een heilgymnast uiterst moeilijk blijkt een deskundig medicus te vinden op dit gebied: dit zou soms weken en weken in beslag nemen!

Als vierde en laatste lezing met betrekking tot de domeinkwestie rond de heilgymnastiek zij hier nog kort gewezen op de toelichting, die de gymnastiekleraar J. Hellemans uit Dordrecht gaf op de rethorische vraag: 'is een gymnastiekonderwijzer verplicht patent te nemen voor de uitoefening van Heilgymnastiek?'. Hij hield deze lezing tijdens de vergadering van Rotterdamsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging op 6 augustus 1887.³²⁸ Uit zijn voordracht blijkt dat althans de belastingdienst een standpunt heeft ingenomen omtrent de uitoefening der heilgymnastiek door niet-medici.

Hellemans deelt mee dat hem ambtshalve een patent was aangeboden als masseur. Hij zou dit stuk hebben teruggegeven met de opmerking dat hij geen massage uitoefende. Bij de daarna gehouden besprekingen met de belastingcontroleur zou hij opnieuw hebben gewezen op het feit, dat hij wel heilgymnastiek toepaste doch niet masseerde. Volgens Hellemans bleef deze ambtenaar echter van mening dat ook een heilgymnast patentplichtig is en dat hij dienovereenkomstig het woord 'masseur' in het patent zou doen veranderen in 'heilgymnast'. Tot nog toe zou Hellemans evenwel nog geen ander patent hebben ontvangen. Uit de nu volgende discussie van de vergaderden over dit onderwerp bleek, dat volgens de uitspraak van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland in een soortgelijke zaak, de heilgymnast niet, maar de masseur wèl verplicht was patent te nemen. Deze uitspraak zou gegrond zijn op de overweging dat heilgymnastiek niet en de massage wèl een onderdeel van de geneeskunde uitmaakt en als zoodanig ook aan de patentbelasting is onderworpen. Aan het einde van de zeer uitvoerige

besprekingen hieromtrent, stelde Hellemans de vraag of het niet op de weg van de verenigingen ligt om ten aanzien van deze zaak een beslissing van hogerhand uit te lokken. Met algemene stemmen besluit men tot aanneming van de volgende motie, die nog aan het oordeel van de zusterverenigingen zou worden onderworpen:

De Vereeniging van Gymnastiek-onderwijzers te Rotterdam meent, dat de Gymnastiek onderwijzer, als Masseur werkende onder toezicht van een Medicus, (hetgeen in den regel gebeurt) niet patent plichtig is.³²⁹

Omtrent deze kwestie wordt in de onderhavige periode niets meer vernomen. Wel kan men voorzichtig stellen dat een eventueel ondernomen actie in deze in ieder geval weinig vruchten heeft afgeworpen. Tenminste, wanneer we afgaan op een bericht in het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek* in 1892, waarin staat vermeld dat enige gymnastiekleraren-heilgymnasten te 's-Gravenhage zijn aangeslagen in de patentbelasting met de mededeling: 'voor de uitoefening van massage.'³³⁰

3.2.3 Achtergronden van het domeinprobleem

Problemen ten aanzien van de opleiding en status van de gymnastiekvakleerkracht

Het lijken hoofdzakelijk gymnastiekvakleerkrachten te zijn geweest, die zich onledig hielden met de uitoefening van de heilgymnastiek. Op zich is dit niet zo verwonderlijk. Deze vakleerkrachten hadden immers praktische ervaring met het laten uitvoeren van bewegingen, ze beheersten veel oefenstof, hadden kennis van beschikbare materialen, enz. Bovendien kwamen deze leraren door het gymnastiekonderwijs in contact met grote groepen kinderen en jeugdigen, waardoor zij vaak tot de eersten hebben behoord die houdingsafwijkingen bij sommige kinderen constateerden.

Ook vanuit de theorie op het gebied van de lichamelijke opvoeding geredeneerd, lijkt de uitoefening van de heilgymnastiek door gymnastiekleraren niet 'onnatuurlijk'. Door de 'grote voorgangers' op gymnastiekgebied (GutsMuths en Ling) en door verscheidene medici werd immers aangegeven dat de pedagogische en de medische gymnastiek in elkaars verlengde liggen dan wel elkaar overlappen. Daarbij moet men bedenken dat het aannemelijk is dat gymnastiekvakleerkrachten tijdens de studie voor het examen voor de akte gymnastiek voor het lager en middelbaar onderwijs in aanraking kwamen met gymnastiekliteratuur, waarin aandacht werd besteed aan de werking en toepassing van de heilgymnastiek bij verschillende aandoeningen: hierdoor kon de heilgymnastiek gepercipieerd worden als een deel van het arbeidsveld van de gymnastiekleraar.³³¹

Voeg hierbij mogelijke motieven als een bepaalde (wetenschappelijke) interesse voor de heilgymnastiek, gevoelens van zorg jegens de gebrekkige medemens,

sociaal bewustzijn (met betrekking tot de hoge kosten van andere behandelmethoden) en men heeft een aantal factoren onderscheiden, die voor een gymnastiekvakleerkracht hebben kunnen dienen als overwegingen om zich te begeven op het terrein van de heilgymnastiek. Daarbij kan nog worden opgemerkt, dat in de ogen van sommige gymnastiekvakleerkrachten veel medici niet capabel waren om zich hiermee onledig te houden, zodat men zich gerechtigd voelde zelf hiertoe over te gaan.

De vraag is of dit inderdaad de redenen en overwegingen zijn geweest voor leden van deze beroepsgroep om over te gaan tot het beoefenen van de heilgymnastiek. Wat in het bovenstaande bijvoorbeeld nauwelijks is aangeroerd, zijn de problemen met betrekking tot de uitoefening van het beroep gymnastiekleraar in de onderhavige periode. Bij bestudering van de vaktijdschriften komt men meerdere bijdragen tegen, waarin problemen op het vlak van de opleiding, examens en de status van vakleerkracht gymnastiek centraal staan. Deze bijdragen geven voeding aan het vermoeden dat dergelijke problemen een rol hebben gespeeld bij het uitoefenen van de heilgymnastiek door gymnastiekleraren. Op de twee genoemde probleemgebieden (opleiding en examens, en status van de gymnastiekvakleerkracht) zullen we hieronder wat dieper ingaan.

Met de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs* (1863) werd het gymnastiekonderwijs een verplicht vak op middelbare scholen. Spoedig daarna werd ook door verschillende gemeenten het gymnastiekonderwijs in het m.u.l.o. en in het gewone lager onderwijs ingevoerd. Het gemeentebestuur van Amsterdam heeft in deze een voortrekkersfunctie vervuld: in 1862 is in beginsel aangenomen dat aan alle openbare lagere scholen onderwijs in de gymnastiek gegeven zal worden aan jongens en meisjes.³³² Ook in andere steden werd de gymnastiek op grotere schaal ingevoerd.³³³

Met de aanhoudende uitbreiding en ontwikkeling van de gymnastiek als vak van onderwijs nam de behoefte aan degelijke en bekwame onderwijskrachten voor het vak toe. Enige cijfers omtrent de toename van het aantal gymnastiekonderwijzers en -leraren worden gegeven door Croesen in het blad *Volkshel* in 1879.³³⁴ Hieruit blijkt dat het aantal geëxamineerde en toegelaten kandidaten voor de akte gymnastiek voor het lager onderwijs in de periode 1857-1879 1160 personen betrof (1100 onderwijzers en 60 onderwijzeressen).³³⁵ Het aantal geëxamineerde en toegelaten kandidaten voor de gymnastiekakte voor het middelbaar onderwijs bedroeg in de periode 1864-1879 140 (125 leraren en 15 leraressen).³³⁶ Croesen becommentarieert deze gegevens met te stellen dat dáár de meeste kandidaten zullen voorkomen, waar de vraag naar gymnastiekonderwijs zich het meest voordoet. Dit zou grotendeels afhangen van de 'mildere beginselen die de gemeentebesturen koesteren omtrent de opvoeding der schooljeugd'. Ook de kosten lijken mee te spelen.³³⁷

Met de wet van 1863 waren er weliswaar examens ingesteld voor het verkrijgen van de akte van bekwaamheid voor de het geven van gymnastiek in het middelbaar onderwijs, doch een gedegen uniforme opleiding voor dit examen bleef

ontbreken. Daar een vooropleiding niet verplicht was, kon een ieder zich aan dit examen onderwerpen. In de jaren zestig werd door sommige gymnastiekleraren een cursus ter opleiding voor de gymnastiekakten voor het lager en middelbaar onderwijs opgericht.³³⁸ Van deze gelegenheid maakten vooral gebruik onderwijzers en militairen, die reeds gymnastiek en/of schermonderwijs gaven, alsmede geoefende turners van gymnastiekverenigingen. Ook binnen een aantal van de gymnastiek-inrichtingen van de MNA zal opgeleid zijn voor deze examens.³³⁹

Toch lijkt het aanbod van 'opleidingsplaatsen' onvoldoende te zijn geweest in deze periode, getuige de uitlating van de commissie, belast met het examineren voor het geven van gymnastiekonderwijs in het middelbaar onderwijs in 1879. Zij geeft aan dat de meeste kandidaten voor dit examen 'gedwongen autodidacten' zijn.³⁴⁰ Slechts boeken zouden hen ten dienste staan om bijvoorbeeld de anatomie te leren.³⁴¹ Voorts zouden velen de 'onmishbare oefening onder goede leiding gedurende geruime tijd in de onderwijspraktijk' missen. Op grond hiervan komt men tot de aanbeveling aan het adres van de minister van Binnenlandse Zaken dat de ontbrekende gelegenheid tot vorming van goede gymnastiekonderwijzers van hoger hand worde verschaft. De kweekscholen voor onderwijzend personeel voor het lager onderwijs worden daarbij genoemd als mogelijke opleidingsplaats.

Het gebrek aan een degelijke opleiding voor gymnastiekleraar, het ontbreken van gedegen theorievorming (wetenschappelijke onderbouwing), alsmede de slechte examens voor het verkrijgen van de akte voor het geven van gymnastiekonderwijs, bleven velen een doorn in het oog.³⁴² In de vaktijdschriften in de periode 1860-1889 zien we deze thema's meerdere keren besproken.

Ook in de medische vaktijdschriften komen we diverse bijdragen tegen, waarin het niveau van de gymnastiekleerkrachten besproken en een betere opleiding voor deze groep bepleit wordt. Zo staat in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1875 een kort verslag te lezen van de hand van Allebé van het reeds ter sprake gekomen debat over onderwijs en beoefening der gymnastiek, dat op 15 februari dat jaar in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht gehouden is op initiatief van de Utrechtse 'Vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid'.³⁴³ Dit debat werd gevoerd onder het motto 'bevordering van het onderwijs en beoefening der gymnastiek door middel van openbare bespreking en aanbeveling'. Dr. H. Snellen - die door Allebé wordt omschreven als 'een kloek strijder voor de volksgezondheid'³⁴⁴ - heeft hiertoe enige stellingen geformuleerd, die als uitgangspunt konden dienen voor discussie.

Snellen verkondigde onder andere dat bij het middelbaar onderwijs de gymnastiek veelal slechts in naam en om aan de letter van de wet te voldoen, werd onderwezen en dat de lichamelijke opvoeding ook verplicht zou moeten zijn op de lagere school. Volgens Allebé wees één der aanwezigen tijdens de besprekingen 'terecht' op het gemis aan kweekscholen voor gymnastiekonderwijzers. Allebé beantwoordt deze opmerking in zijn verslag met de vaststelling dat de opleiding van deze groep inderdaad gebrekkig is. Dit zou komen door onvoldoend theoretisch onderricht en een gebrek aan de nodige hulpmiddelen

daartoe. Al zou er op elke drie kweekscholen voor onderwijzers slechts één zijn voor de opleiding van gymnastiekonderwijzers, dan is reeds veel gewonnen, aldus Allebé. Het gehalte van de aspirant-gymnastiekonderwijzer zou aanmerkelijk verhoogd worden en bij examens zouden spoedig hogere eisen gesteld kunnen en moeten worden.

Ook de geneeskundige ambtenaren en raden van het staatstoezicht laten zich uit over een opleidingsgelegenheid voor gymnastiekleraren. In 1875 verschijnt in het medisch tijdschrift *Hygieia* een *Rapport eener commissie, benoemd door den geneeskundigen Raad van Zuid-Holland, om onderzoek te doen naar de opleiding van onderwijzers in gymnastiek*.³⁴⁵ Deze commissie bestaat uit de hygiënist J.C.G. Evers (oud-hoogleraar), de medicus dr. C.J. Vaillant (1818-1914) en de natuurkundige en hoogleraar J. Bosscha.

In het rapport worden redenen gegeven waarom de oprichting van een normaalschool voor gymnastiekonderwijzers afgeraden dient te worden. De ouders zouden zich niet de grote kosten en moeite willen getroosten hun kinderen een opleiding te laten volgen voor een betrekking als gymnastiekonderwijzer waarvan de financiële vooruitzichten niet al te gunstig zouden zijn. Dat de staat zou bijspringen in de kosten voor opleiding, acht ze niet gewenst. Daarnaast, stelt de commissie, zou het aantal der aldus gevormde onderwijzers 'uit den aard der zaak' gering zijn en zouden zij, die zich ook voor andere vakken voorbereiden, uitgesloten blijven van het genot van het onderwijs in de gymnastiek.

Men komt uiteindelijk tot een oplossing om met minder middelen tot een hoger nivo van opleiding van de gymnastiekonderwijzer te geraken. Een geneeskundige zou voor een gering honorarium onderwijs in de fysiologie en anatomie kunnen geven aan de kwekelingen van de verschillende normaalscholen die zich willen voorbereiden op het geven van onderwijs in de gymnastiek.³⁴⁶ De geneeskundige in kwestie behoeft geen volkomen gevormd anatoom of physioloog te zijn. Niet alleen zouden met een dergelijke regeling staat of gemeente financieel beter uit zijn, maar ook en vooral:

zou juist door dat voorbereidende onderwijs de waarde van het eigenlijke gymnastie-onderwijs in het oog van velen der overige kwekelingen worden verhoogd, zij zouden inzien dat de gymnastie iets hoogers beoogt dan alleen het verschaffen van spierkracht en dat zij de toepassing is van belangwekkende wetenschappelijke kennis; wellicht zou hierdoor het aantal dergenen vermeerderd worden die ook aan dezen tak van het onderwijs hunne krachten wilden wijden en zou daardoor zeer ten bate van het onderwijs in het algemeen en vooral dat der volksgezondheid de gymnastie op uitgebreider voet worden onderwezen.³⁴⁷

De geneeskundige raad van Zuid-Holland werd voorgesteld zich te wenden tot de regering met een verzoek conform de bovenstaande oplossing der commissie. Dit voorstel werd aangenomen. De minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. Heemskerck Azn. heeft - na advies te hebben ingewonnen van de inspecteurs van het lager onderwijs - hierop geantwoord, dat hij zoveel mogelijk zal trachten de door de raad bedoelde opleiding te bevorderen.³⁴⁸ Blijkbaar is in dit verband niet veel gedaan of heeft het ondernomene niet veel succes gehad. In het *Neder-*

landsch Tijdschrift voor Geneeskunde in 1886 verschijnt een bericht omtrent de akte-examens gymnastiek voor het middelbaar onderwijs, waarin wordt opgemerkt dat de kennis van de anatomie bij de kandidaten weliswaar bevredigend was, maar dat de meesten ten aanzien van fysiologie 'hoe eenvoudig ook opgevat' zwak bleken.³⁴⁹ De geringe voorafgaande ontwikkeling der kandidaten zou zich daarbij hebben doen gelden en 'het ontbreken van een gelegenheid tot opleiding van gymnastiekleraren zou ook ditmaal door de examencommissie worden betreurd'!

In het bovenstaande zijn slechts enkele aspecten van de opleidingsproblematiek aan de orde gesteld. Natuurlijk wordt de opleidingskwestie en aanverwante problematiek ook in de gymnastiektijdschriften uit en te na aan de orde gesteld. Het voert echter te ver in het kader van deze studie hier gedetailleerd op in te gaan.³⁵⁰ Vele malen is door deze en gene auteur gepleit voor het instellen van een verbeterde opleiding van staatswege.³⁵¹ Doch dit pleiten bleef gedurende de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw zonder resultaat. Het enige substantiële resultaat dat bereikt is, is dat op voorstel van het Tweede Kamer-lid mr. J.L. de Bruyn-Kops (1822-1887) in 1882 door de regering een bedrag van f 5000,- op de staatsbegroting werd vrijgemaakt voor de opleiding van gymnastiekvakleerkrachten aan de rijkskweekscholen voor onderwijzers.³⁵² Pas in 1912 zou er sprake zijn van de eerste grotere opleidingen voor de gymnastiekvakleerkracht: het 'Nederlandsch Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding' te Amsterdam en het 'Centraal Instituut voor Lichamelijke Opvoeding' te 's-Gravenhage. Een jaar later was er sprake van de oprichting van de 'Kweekschool voor Lichamelijke Opvoeding', eveneens te 's-Gravenhage.

Ook de verbetering van de akte-examens voor gymnastiek is vele malen inzet van acties geweest.³⁵³ Er was bijvoorbeeld kritiek op de onduidelijkheid van de akte-examens voor het lager en middelbaar onderwijs en de grens daartussen. Niet zo vreemd wanneer men bijvoorbeeld de formulering van de vereisten bekijkt voor het examen ter verkrijging van een akte van bekwaamheid voor schoolonderwijs in de gymnastiek op de middelbare school, zoals die zijn vastgelegd in het KB van 2 februari 1864: 'theoretische kennis, verkregen door de studie van geschikte handleidingen; bedrevenheid in nuttige lichaams oefeningen, het schermen, het exerceren (handgrepen).'³⁵⁴ Doordat er geen concreet omschreven eisen waren vastgesteld, wist men vaak niet wat te leren en was men overgeleverd aan de willekeur van de steeds wisselende examencommissies. Na verscheidende andere besluiten zou iets meer duidelijkheid hieromtrent komen met het KB van 24 april 1885³⁵⁵, toen opnieuw, maar nu beter geformuleerde examenprogramma's werden opgesteld voor beide akten en alle vorige besluiten hieromtrent vervallen werden verklaard.

Het gemis aan opleiding en de onduidelijkheid ten aanzien van de examenprogramma's voor de akten gymnastiek voor het lager en middelbaar onderwijs zullen bijgedragen hebben tot een twijfelachtig prestige en lage status van het vak

gymnastiek en - dus - van de gymnastiekvakleerkracht. Er waren echter ook andere omstandigheden, die een schaduw wierpen op het beroep van gymnastiekleraar. In dit verband kan gewezen worden op de 'eigenaardige positie' van het gymnastiekonderwijs in het curriculum. Zo bleek het onderwijs in de lichaamsoefeningen op veel scholen niet beschouwd te worden als een 'gewoon' vak zoals andere.³⁵⁶ Een gevolg hiervan was dat de gymnastiekles op een dusdanige plaats op het rooster werd geplaatst, 'dat het - organisatorisch gezien - niet veel last voor deze andere vakken kon opleveren'.³⁵⁷ Tijden als 's ochtends van zeven tot acht uur of 's avonds van zes tot zeven uur waren zo eerder regel dan uitzondering. Ouders waren hiermee niet blij en ook het grote aantal vrijstellingen voor gymnastiek zou onder andere hierin zijn oorzaak hebben gevonden.³⁵⁸ Ook gymnastiekleraren zullen met deze situatie niet verguld zijn geweest. Men verkeerde evenwel in een moeilijke positie, daar men vaak afhankelijk was van de 'goedwillendheid' der directeuren en rectoren der school. Dat deze vaak te wensen overliet, wordt enigzins geïllustreerd door een voorbeeld van een directeur van een h.b.s. te 's-Gravenhage die om ontslag vroeg omdat de raad van die school besloot in het jaar 1876/1877 te willen experimenteren met het geven van gymnastiek tussen de andere lessen.³⁵⁹

Een andere uitdrukking van de 'eigenaardigheid' van het gymnastiekonderwijs op een middelbare school was het feit dat - net als bij het lager onderwijs overigens - nog steeds kinderen van zeer uiteenlopende leeftijd bij elkaar werden gevoegd voor de gymnastieklessen, waardoor van een opbouw in leerstof nauwelijks sprake kon zijn. Gecombineerd met het ontbreken van een gedegen en uniform leerplan droeg dit bij tot het instandhouden van het scepticisme jegens de waarde der gymnastiek.³⁶⁰

In 1880 releveert de hygiënist Lubach in het medische tijdschrift *De Gezondheid* dat in de afgelopen dertig jaar veel over de gymnastiek is gesproken en geschreven.³⁶¹ Hij is echter van mening dat ondanks verbeteringen op dit gebied sinds 1850, de gymnastiek zich in ons land nog in een kwijnende toestand bevindt. Aan de hand van vele voorbeelden toont hij aan dat de gymnastiek nog geen volkszaak is. In dat verband plaatst hij ook enige opmerkingen ten aanzien van het functioneren van sommige gymnastiekleraren. De secretaris der VOGN, de Amsterdamse gymnastiekleraar F.G. Croesen, reageert op de uitlatingen van Lubach in een later nummer van hetzelfde tijdschrift.³⁶² Hij is van mening dat Lubach ten onrechte de gymnastiekleraarstand de schuld in de schoenen schuift voor het feit dat de gymnastiek in ons land kwijnend is.³⁶³ Hij weet namelijk nog andere oorzaken te noemen:

Daar zijn andere en gewichtiger oorzaken van tegenwerking; daar zijn machtiger invloeden die den vooruitgang belemmeren en, wilt ge, de gymnastiek in Nederland kwijnend doet zijn. Weet Dr. Lubach ze niet? Zooveel zijner amptgenooten waaronder niet weinigen die zich insgelijks als bestrijders der praktische gezondheidsleer doen kennen; zoovele gemeentebesturen, hoogere en lagere schoolautoriteiten, volksvertegenwoordigers enz. enz. die, hoewel aanspraak mogende maken op den naam van ontwikkelde menschen, evenwel ten opzichte van het begrip der opvoeding van den geheelen mensch niet bijzonder ontwikkeld schijnen te zijn. En zoo lang er nog Wetgevers, of Directeuren aan opvoedkundige inrichtingen zijn, die zich neêrleggen bij de verklaring dat, hoe nuttig overigens, er geen tijd te vinden is voor het vak der gymnastiek; zoo

lang er nog Schoolopzieners en Burgemeesters, Doctoren en andere mannen van invloed en gezag, openbaar of niet-openbaar verklaren, dat de gymnastiek geen gemeengoed behoort te worden, ben ik en zeker allen het eens met den schrijver, 'dat er nog vrij wat gebeuren moet eer men zeggen kan dat de gymnastiek bij ons eene volkszaak is geworden en zij in staat is de vruchten te leveren, die men van haar verwachten kan en mag.'³⁶⁴

Aan het eind van zijn betoog benadrukt Croesen dat zijn collegae zich niet moeten laten ontmoedigen door miskennen van hun arbeid en plichtsbetrachting. Op het gebied van de pedagogische gymnastiek meer tot volkomen inzichten te geraken moet het doel, de levenstaak zijn van de gymnastiekonderwijzer.

Deze stimulerende woorden van Croesen in 1880 ten spijt, moet toch geconstateerd worden dat miskennen van de beroepsbeoefenaar en het beroep in de jaren tachtig nog meerdere keren ter sprake komen in de gymnastiektijdschriften. In een artikel in *De Turnvriend* in 1885 over de akte-examens gymnastiek voor het middelbaar onderwijs maakt W.F.H. Hijmans bijvoorbeeld melding van het feit dat aan de h.b.s. te Alkmaar een niet-gediplomeerd gymnastiekleraar is aangesteld, terwijl volgens hem voor een dergelijke betrekking vele onderwijzers met een gymnastiekakte voor het middelbaar onderwijs rondlopen.³⁶⁵ Zijns inziens is dit een sprekend bewijs dat men de akte gymnastiek 'telt als nul'. Hij vervolgt:

Als een klein staaltje, hoe men in de maatschappij over de acte gymnastiek denkt, deel ik mede, dat een heer mij eenigen tijd geleden vroeg of ik den gymnastiek-meester ... kende. Mijn antwoord was ontkennend. Ik begrijp niet, zeide hij, ik ben altijd gewoon geweest, in den winkel, waar die man bediende was, sigaren te koopen, en zoo op eens is hij gymnastiek-leraar. Is dit examen dan zoo gemakkelijk? De man was niet in 't minst ontwikkeld. De regeering drijft wel den spot met den titel van leeraar. Dit werd in het voorbijgaan gezegd, en ik werd niet in de gelegenheid gesteld dit gezegde te weerleggen.³⁶⁶

Ook de gymnastiekleraar te Rotterdam J.S.G. Disse wijdt aandacht aan de problemen rond de gymnastiek op de middelbare scholen in een inleiding tijdens de Rotterdamsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging (RGOV) in 1888.³⁶⁷ Hij geeft aan dat 'het gros der leerlingen' op de h.b.s. de gymnastiek veel lager schat dan de overige vakken. Duidelijk stelt hij echter dat de gymnastiek en niet de gymnastiekleraar door de leerlingen lager wordt geschat. Er zouden zelfs voorbeelden zijn 'dat de gymnastiekleraar, qua onderwijzer, even hoog, en zelfs hoger staat aanschreven dan menig leraar in andere vakken'. De oorzaak voor de geringschatting van het vak gymnastiek zou gelegen zijn in het niet erkennen ervan als examenvak bij de *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*. Het cijfer voor het vak speelt volgens hem bovendien in de meeste scholen geen rol bij de overgang van het ene naar het andere jaar. Hierdoor zou het vak niet serieus genomen en als een bijzaak beschouwd worden.

Hij bepleit verandering in deze situatie en een motie van deze strekking werd aangenomen door de vergadering der RGOV: 'De RGOV meent, dat de morele waarde van de gymnastiek als vak van onderwijs op de Hoogere Burgerscholen aanmerkelijk verhoogd zou worden, indien ze gelijk de andere vakken op die scholen in aanmerking werd genomen bij overgangs- en eindexamens der leerlin-

gen; waarom men in deze vergadering de wenselijkheid uitspreekt dat de zuster-verenigingen hier te lande ook over dit onderwerp hare meningen doen horen teneinde, desgewenst, gezamenlijk een poging in die richting bij de regering aan te wenden.'

De mening van Disse 'dat de gymnastiekleraar, qua onderwijzer, even hoog, en zelfs hoger staat aanschreven dan menig leraar in andere vakken' lijkt niet te zijn verdisconteerd in de salariëring van deze beroepsbeoefenaren. Aan de hand van gegevens uit 1867 ontwaren Kramer en Kugel een discrepantie tussen het inkomen van een gymnastiekleraar en dat van een handtekenleraar.³⁶⁸ De eerste zou op de h.b.s. (5-jarige cursus) voor 12 tot 14 gegeven lessen per week f 600,- per jaar verdienen. Voor de driejarige cursus zou het op f 500,- liggen. Leraren in het handtekenen verdienen voor hetzelfde aantal uren f 1000,- per jaar. Uitspraken van L.D. Labberté in Olympia in 1894 over de bezoldiging der gymnastiekleraren en gymnastiekonderwijzers wijzen erop dat deze situatie omtrent verschillende salariëring in 1894 nog steeds bestaat.³⁶⁹ De jaarwedden van deze mensen zouden niet alleen per gemeente, maar ook per soort school (bijv. rijks-h.b.s. en rijks-kweekschool)³⁷⁰ zeer verschillen en over het algemeen te laag zijn vergeleken met die van andere vakleerkrachten:

Wat leeren we hieruit? Dat de gymnastiekleeraar, ten einde zich een "menschwaardig" bestaan te verschaffen, vooral in de omgeving, waarin hij behoort te vertoeven, wil hij aanspraak maken op gelijkstelling met zijne collega's aan dezelfde inrichting, dat hij door allerhande bijzaken zijne positie moet trachten te verbeteren. Privaatlessen en nog eens privaatlessen moeten hem het ontbrekende verschaffen. Geen wonder, dat velen er naar hunkeren directeur eener vereeniging te worden, om tegen een betaling van f 100 tot f 200 's jaars, tweemaal 's weeks hunne beste krachten op te offeren, dat velen door het geven van danslessen, schermlessen enz., zich een menschwaardig bestaan moeten verschaffen. Of het nu in 't belang van 't onderwijs is, wat hij wettelijk en zedelijk verplicht is te geven, dat hij zijne beste krachten moet bewaren voor het geven van privaat-onderwijs, dat hij zich 10 ja meer uren per dag (wij kennen collega's, die meer dan 90 uur per week les geven) haast hadden we gezegd, moet afbeulen, willen we in 't midden laten. Maar wel willen we vragen: kan nu in ernst verlangd worden van de leeraren in de andere vakken, dat zij in iemand, die op zulk eene wijze zich een bestaan moet verschaffen, huns gelijken zien? - Kan het aantal lesuren niet vermeerderd worden, om op die wijze tot een hooger salaris te komen, dat men dan het salaris zelf verhoogt. Eerst dan zal men ook kunnen eischen, een in allen deelen ervaren onderwijzer; eerst dan kan men eischen, dat de personen, die met dit onderwijs belast worden, niet alleen bekwame personen zijn voor zoover het 't vak zelf betreft, maar ook dat zij, als intellectueel ontwikkelde personen eerbied afdwingen.³⁷¹

Behalve dat er gewezen wordt op economische motieven voor het nemen van verschillende bijbaantjes (waaronder ook de heilgymnastiek gerekend kan worden), komt in het laatste citaat nogmaals duidelijk naar voren dat men van mening is dat gymnastiek geen gelijkwaardige positie is toegedacht in het onderwijs en dat leraren in dit vak door leraren in de andere vakken van het onderwijs eveneens niet als gelijkwaardig lijken te worden beschouwd. Dit gevoel van minderwaardigheid bij gymnastiekleraren ten aanzien van hun positie in de school, de kwaliteit van hun beroep en het beginsel van achteruitstelling - o.a. tot uiting komend in het salaris³⁷² - kunnen eveneens - naast opleidings- en

examenproblematiek - beschouwd worden als mogelijke motieven voor de individuele beroepsbeoefenaar om zich op de heilgymnastiek toe te leggen.

Wellicht dat men hiervan ook verwachtte, zich te kunnen verheffen boven 'de stand van gymnastiekleraar'. Men kan zich voorstellen dat het ontlenen van status aan het prestige van de medische wetenschap hierin een rol heeft gespeeld. Tevens moet zeker in een tijd, waarin sprake is van een grotere sociale mobiliteit als gevolg van het toegenomen schoolbezoek in combinatie met een versterkte economische groei,³⁷³ het willen en kunnen stijgen op de maatschappelijke ladder als mogelijk achterliggend motief voor de beroepenswitch van gymnastiekleraren niet onderschat worden. We wezen er reeds op dat deze mogelijkheid van sociale mobiliteit met name was weggelegd voor de zogenoemde 'middengroepen' in de samenleving, waartoe ook de gymnastiekleraren en -onderwijzers gerekend kunnen worden. De betere vooropleiding (middels lager en middelbaar onderwijs) van de gymnastiekleraar-heilgymnast zal ongetwijfeld zijn vruchten hebben afgeworpen in dit verband: per slot van rekening werd veel geëist van deze beroepsbeoefenaar, die zich door zelfstudie nagenoeg alle kennis moest eigen maken.

Veel voor de verbetering van de positie van het gymnastiekonderwijs en de gymnastiekvakleerkracht is gedaan door de twee grootste beroeps- en belangenorganisaties op dit gebied: de 'Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland' (opgericht in 1862) en het 'Nederlandsch Gymnastiek-Verbond' (opgericht in 1868).³⁷⁴ Tevens dient hier nogmaals gewezen te worden op de activiteiten van hygiënisten als Allebé, Van Cappelle, Lubach, Coronel en Evers³⁷⁵ - óók in hun hoedanigheid van geneeskundige ambtenaar of lid van de geneeskundige raad van het geneeskundig staatstoezicht. Vele malen zijn vanuit deze hoek initiatieven ontplooid om de zaak der gymnastiek te steunen en te bevorderen.³⁷⁶

Van de zijde van het kabinet is over het geheel genomen weinig initiatief getoond op het gebied van de lichamelijke opvoeding in de tweede helft van de 19de eeuw. Verscheidene wettelijke regelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding op de scholen zijn op initiatief van leden van de Tweede Kamer tot stand gekomen. Als actieve kamerleden kunnen in dit verband genoemd worden mr. D. van Eck (1817-1895)³⁷⁷, mr. J.L. de Bruyn-Kops en Baron W.K. van Dedem (1839-1895).³⁷⁸

De domeinclaim van medici in een spanningsveld tussen doen en willen

Aan de hand van de resultaten van de vaktijdschriftenanalyse hebben we kunnen vaststellen dat medici zich vanaf de jaren zeventig meer zijn gaan bezighouden met de heilgymnastiek. Men dient zich echter te realiseren dat het hier slechts om een relatief (zeer) klein deel van de medische stand lijkt te gaan. Tevens dient hierbij opgemerkt te worden dat het vaak onduidelijk bleek in hoeverre de medici, waarvan bekend is dat ze zich met de heilgymnastiek bezighielden,

daadwerkelijk ook zelf de heilgymnastiek toepasten. Bezien we bijvoorbeeld de relatie die Milo met medici onderhield, dan kan toch niet gesproken worden van een echt actieve opstelling van medici bij de uitoefening van deze behandelmethodede.

Ook uit andere bijdragen in de vaktijdschriften hebben we kunnen afleiden dat de bemoeienis van medici met deze activiteit in de meeste gevallen beperkt was: men ging over tot het inroepen van de hulp van een heilgymnast; het houden van toezicht c.q. controle ('op afstand'); en het voorschrijven van een heilgymnastische behandeling (waarbij bovendien zelden een duidelijk behandelrecept lijkt te zijn gegeven). Op basis van verschillende bijdragen in de vaktijdschriften in de jaren tachtig lijkt men te kunnen stellen dat in deze situatie - ondanks de steeds luider gehoorde claim van medici op dit gebied - weinig verandering kwam. Deze indruk wordt bevestigd door verscheidene auteurs aan het einde van de 19de eeuw. Zo constateert de gymnastiekleraar G.A. van Dijk bijvoorbeeld in 1890 een geringe belangstelling voor de heilgymnastiek vanuit geneeskundige hoek:

Ook in ons land zijn het nog maar enkele doctoren, die zich vlijtig toeleggen op de beoefening der heil-gymnastiek. Het meerendeel der hedendaagsche artsen haalt nog minachtend de schouders op voor de behandeling met gymnastiek. Geen wonder, dat een aantal leeken van deze onverschilligheid partij tracht te trekken en zich voor heil-gymnasten uitgeven. Het zijn v.n. gymnastiek-onderwijzers en onderwijzeressen, die op hun wijs de geneesk. gymnastiek in haar geheelen omvang uitoefenen, hoewel vele artsen hun alle geschiktheid daartoe ontzeggen.³⁷⁹

Een dergelijke visie blijkt niet alleen gangbaar in de gymnastiekwereld. Ook de Utrechtse medicus dr. J.M. Baart de la Faille constateert in 1899 dat medici zich in de jaren tachtig hebben beperkt tot het geven van advies en het stellen van indicaties voor behandeling. Hij wijst erop, dat als gevolg van de werkzaamheden van Mezger in het Amstel Hotel in Amsterdam, de voordelen van de massagebehandeling meer bekendheid gingen krijgen in ons land:

chirurgen en internisten [pasten] haar zelf toe of lieten haar onder hunne verantwoordelijkheid door anderen uitvoeren, doch maar al te dikwijls werd zij geëxploiteerd door leeken of kwakzalvers, die daarin een goudmijn vonden. Terwijl de orthopaedie uitsluitend in handen der chirurgen was en de behandeling met gipsverbanden in hunne ziekeninrichtingen op ruime schaal werd toegepast, bepaalde zich de werkzaamheid van medici op het gebied der geneeskundige gymnastiek en massage tusschen 1880 en 1890 grootendeels tot het geven van advies en het stellen der indicaties voor een behandeling. Wel verbonden zich verschillende artsen aan gymnastiekscholen, om daar als consulent voor geneeskundige gevallen op te treden, waartoe zij gewoonlijk op vaste tijden spreekuur kwamen houden en toezicht uitoefenden. Dit stelsel werd ook door sommige gemeentebesturen gevolgd, die orthopaedische poliklinieken stichtten onder leiding van geneeskundigen, terwijl gymnastiekonderwijzers met de uitvoering der behandeling werden belast.³⁸⁰

Haneveld, de auteur van *Geschiedenis van de fysiotherapie* (1979), geeft aan dat, ofschoon Mezger vanaf ongeveer de jaren zestig praktiseerde en in 1884 het hoogtepunt van zijn roem kende, zijn ideeën weinig navolging hebben gekregen.³⁸¹ Dit zou niet alleen gelden voor Nederland, maar ook voor landen als Duitsland en Frankrijk. Ten aanzien van de ontwikkeling van de massage in

Nederland schrijft Haneveld dat in de Nederlandse geneeskundige pers van die dagen slechts weinig publikaties te vinden zijn over massage.³⁸² Pas tegen het einde van de 19de eeuw zou de interesse voor de massage weer toenemen.

Er worden verschillende redenen aangegeven waarom de medici zich nauwelijks actief bezighielden met de heilgymnastiek in de tweede helft van de negentiende eeuw. Haneveld haalt in dit verband uitspraken aan van Coulter uit diens boek *Physical Therapy* (1932) om aan te geven waarom het zo lang heeft geduurd voor er bij de medici belangstelling ontstond voor de 'massage':

Het is juist de eenvoud van massage en oefentherapie geweest die er toe heeft geleid dat men deze methode verwaarloosde en zich richtte op meer complexe geneeswijzen. Hoewel de geschiedenis bewijst dat deze behandeling vanaf onheugelijke tijden succesvol was, werd de waarde ervan nauwelijks geapprecieerd. De leek heeft het belang beter ingezien dan de medische professie, hetgeen ertoe heeft geleid dat er allerlei geheimzinnigheid werd gegeven rond de toepassing. Pas wanneer de medische wetenschap een ruimer en meer rationeel gebruik maakt van massage en oefentherapie - die beide de gestoorde fysiologie waarschijnlijk sterker beïnvloeden dan de meeste geneesmiddelen -, dan zal de leek niet meer die cultus ondersteunen, die zo vaak werd geschraagd door valse principes en die vaak ook schadelijk is.³⁸³

Haneveld stelt ervan overtuigd te zijn dat deze visie van Coulter ook in 1979 nog opgang doet. Ofschoon bij enige elementen in deze visie vraagtekens te plaatsen zijn, is er in de eerste zin toch een factor aangestipt, die een belangrijke, zo niet de belangrijkste rol zou kunnen hebben gespeeld bij de verontachtzaming van de beoefening der heilgymnastiek door medici, namelijk: 'het zich richten op andere, meer complexe geneeswijzen'. Ik zou deze formulering willen omzetten in: 'het zich in de praktijk meer richten op de (gespecialiseerde) klinische curatieve zorg en - daarmee samenhangend - het zich in het geneeskundig onderwijs meer richten op de vakken van klinische aard en die vakken, die de wetenschappelijke basis van de kliniek verstevigen (fysiologische chemie, histologie, bacteriologie, enz)'. In het vorige en dit hoofdstuk wezen we er reeds op dat er in de geneeskunde een steeds sterkere differentiatie optrad vanaf ongeveer eind jaren zeventig als gevolg van allerlei wetenschappelijke en technische ontwikkelingen. Daar het inzicht ontstond dat 'het gehele gebied der geneeskunde' niet meer door één persoon te 'bemannen' was, gingen medici zich in toenemende mate specialiseren op en binnen de drie grote deelgebieden: geneeskunde, heelkunde en verloskunde. Behalve dat de snelle ontwikkeling en differentiatie op het gebied der geneeskunde tot gevolg had dat het voor de individuele medicus steeds moeilijker werd 'bij te blijven', kampten ook de universiteiten met deze moeilijkheid. We wezen hier reeds op aan het begin van dit hoofdstuk. Er moesten keuzes gemaakt worden door de individuele beroepsbeoefenaar, maar ook door de geneeskundige faculteiten op de universiteiten. Er werd 'strijd geleverd' op de universiteiten tussen verschillende groeperingen om voor bepaalde takken der geneeskunst meer faciliteiten te verkrijgen. We zagen reeds dat de voorstanders van het vak hygiëne in deze strijd het onderspit moesten delven in de jaren zeventig en het lijkt erop dat in de jaren tachtig in dit verband 'strijd geleverd' wordt door voorstanders dan wel beoefenaren van de orthopedie binnen de geledingen der heelkunde. Had de (heil)gymnastiek een bescheiden plaats in het hygiënistische wetenschapspro-

gramma, binnen de orthopedie lijkt voor haar een grotere plaats weggelegd (met name het onderdeel massage). Keuzes maken voor bepaalde takken van de geneeskunst binnen de geneeskundige faculteit (onderzoek en onderwijs), hield automatisch in dat ook de aanstaande geneeskundigen hiervan de 'vruchten' plukten. Uit diverse bronnen hebben we kunnen vernemen dat de heilgymnastiek niet tot de vakken behoorde, waarin de aankomend medicus zich zou moeten bekwamen. Het ligt in de lijn der verwachting (ondermeer vanwege de verminderde invloed van de hygiënisten) dat er in deze omstandigheid zeker geen verandering in positieve zin heeft plaatsgehad naarmate het einde van de 19de eeuw naderde. Hiermee zou een andere reden gegeven kunnen zijn, waarom medici zich weinig begaven op het gebied van de heilgymnastiek. Uitdrukkelijk wordt hier het woord 'kunnen' gebruikt, daar het ontbreken van 'het vak' heilgymnastiek binnen de opleiding van de geneeskundige natuurlijk niet voor de individuele medicus als een voldoende voorwaarde kan worden aangemerkt om zich afzijdig te houden van de toepassing van deze behandelmethode. Men dient slechts te wijzen op de initiatieven die de gymnastiekleraren op dit vlak ontplooiden.

De idee van de 'eenvoud van de heilgymnastiek' als 'sta in de weg' voor het optreden van medici op dit terrein - zoals in het citaat van Coulter is aangegeven - lijkt eveneens geen sterk argument. Men hoeft in dit verband slechts te wijzen op de opstelling van de diverse hygiënisten, Tilanus, Korteweg, Van Iterson en andere (ook buitenlandse) medici in de tweede helft van de 19de eeuw, die het grote belang van deze geneeswijze trachtten aan te tonen en deze wetenschappelijk wilden onderhouden.

Naast 'het zich richten op meer complexe geneeswijzen', 'het gebrek aan een gedegen opleiding in deze richting van medici' en 'de eenvoud (òf complexiteit?) van de massage en oefentherapie', kunnen mijns inziens nog andere factoren aangewezen worden, die een rol hebben gespeeld in het zich grotendeels afzijdig houden van medici van het gebied der heilgymnastiek.

Een van deze factoren lijkt te zijn geweest dat de heilgymnastische praktijk te 'arbeidsintensief' was. Deze arbeidsintensiviteit manifesteert zich onder andere in - voor de behandelaar vermoeiende - lange behandelsessies, die maanden in beslag kunnen nemen. In meerdere bijdragen in de onderhavige periode is hierop gewezen.

Mogelijk dat ook de verhouding tijdsinvestering-(geld)opbrengst in deze een rol heeft gespeeld. Met andere vormen van geneeskunst (zoals het toedienen van medicijnen) zou men misschien makkelijker en meer kunnen verdienen.

Een hiermee verbandhoudende factor kan zijn geweest dat men dit 'technisch handwerk' beneden de waardigheid achtte van een 'beoefenaar der geneeskundige wetenschap'. Houwaart liet ons namelijk reeds zien dat in het laatste kwart van de 19de eeuw juist dat deel van de medische stand in maatschappelijk en wetenschappelijk aanzien steeg, dat zich baseerde op gespecialiseerde ziekenhuiszorg. Mogelijk dat de beoefening der heilgymnastiek - een gebied waarop zich ook gymnastiekvleerkrachten en andere leken ophielden - werd gezien als schadeberokkend voor het eigen aanzien.³⁸⁴

In tegenspraak met de waarneming dat de leden van de medische beroepsgroep zich nauwelijks lijken te begeven op het gebied der heilgymnastiek, lijkt de sterker wordende claim op dit deel van het arbeidsveld van medici in de jaren tachtig. We roepen nog eens in herinnering het door de NMG in 1888 aan de minister van Binnenlandse Zaken verstuurd adres. De vraag naar het waarom van deze claim is nog niet beantwoord.

Men zou kunnen opperen dat men in het belang van de lijdende mensheid 'onbevoegden' heeft willen weren van het terrein der geneeskunst. Dit argument treffen we inderdaad herhaalde malen aan in de bestudeerde vakliteratuur. Ook kan men zich voorstellen dat men eenmaal verkregen privileges (met de wetten van 1865, 1876 en 1878) niet meer prijs wilde geven.

Een andere factor, die bij de claim van de medici een rol kan hebben gespeeld, is de toenemende concurrentie tussen medici in de grotere steden. In de algemeen historische inleiding in hoofdstuk 2 wezen we op het feit dat er met name vanaf 1880 een sterke urbanisatie plaats had: er had een uittocht plaats uit delen van het platteland en er was sprake van een bevolkingsverplaatsing naar vooral de grote steden in het westen des lands (Rotterdam, Amsterdam en Den Haag). Ook het vestigingsgedrag van de medici lijkt door 'geografische mobiliteit' beïnvloed te zijn. In de *Geneeskundige Courant* leest men er al over in een artikel in 1875.³⁸⁵ De redactie van dit tijdschrift geeft hierin aan dat medici zich veelal vestigden in die gebieden waar men verzekerd is van het beste inkomen (de betere wijken in de stad) en waar het het best toeven is. Het platteland zou dientengevolge dan ook het meest geconfronteerd worden met een tekort aan geneeskundigen. De redactie pleit voor maatregelen om in deze situatie verandering te brengen.

In de periode van grote economische recessie in ons land in de periode 1883-1887 lijkt de problematiek van de medische overbevolking in de grotere steden als extra bezwaarlijk te worden ervaren. Men leze bijvoorbeeld de openingsrede van de voorzitter van de NMG, de hoogleraar J.E. van Iterson J.Az. op de algemene vergadering van die vereniging in 1887.³⁸⁶ Hierin wijst hij op het verwerpelijke van de omstandigheid, dat in deze tijd, waarin er sprake is van een kwijnende handel en nijverheid, velen zich bij wijze van 'makkelijk alternatief' aan een artsen-studie zouden gaan wijden. Zulks wordt zijns inziens mogelijk gemaakt door de in zijn ogen te lage vooropleidingseisen voor de studie. Hij verzucht: 'alsof noch liefde voor het vak, noch aanleg voor de studie onmisbare eisen waren aan de toekomstige geneesheer te stellen.' De toeloop van studenten moet als een ongewenste ontwikkeling worden beschouwd in het licht van het feit dat er in deze tijd reeds sprake is van een te groot aantal medici, aldus Van Iterson. Hij wijst op een aantal gevolgen van medische overbevolking in de steden en biedt enige oplossingen:

De strijd om het bestaan is zóó groot, dat voor velen door zwaren strijd slechts een sober bestaan te verkrijgen is. (...) Vooral op het platteland en in de kleinere steden worden te hoge eischen aan de krachtsinspanning der artsen gesteld. In de grootere steden is overvloed van geneeskunstoefenaren. Verbetering der honoraria en belangrijke verhooging der toelagen van gemeente, provincie en staat, in de kleinere plaatsen, moet deze wanverhouding wijzigen. Een

meer gelijkmatige verdeling zoowel van den arbeid als van de verdiensten zal daarvan het gevolg zijn. (...) Daar is verder, naar het mij voorkomt, mijne Heeren, niets wat meer verlam-mend inwerkt op de ambitie van den geneesheer, dan de omstandigheid waarin de meesten uwer zoo talloze malen geplaast worden: dat de beperkte middelen der patiënten de toepassing van de vereischte diætetische, pharmaceutische en mechanische behandeling onmogelijk maken. Ook in dit opzicht is dringend verbetering noodig. Het is de taak der bijzondere en openbare instellingen van liefdadigheid deze aan te brengen.³⁸⁷

De twee factoren die Van Iterson hier noemt - de medische overbevolking in de grotere steden en het spaarzaam voorhanden zijn van de meer gegoede patiënt aldaar - geven duidelijk aan dat er in de grotere steden sprake moet zijn geweest van een zware concurrentie onder medici.

In een ingezonden brief van ene 'XXX' in de *Geneeskundige Courant* in 1888 wordt het bestaan van deze concurrentiestrijd bevestigd en toegelicht.³⁸⁸ In deze brief wordt gerefereerd aan de migratie van medici van het platteland naar de grote steden, de ongelijke strijd om het bestaan tussen gevestigde en beginnende artsen, enz. De auteur wijst erop dat niet elke geneeskunstbeoefenaar bemiddeld is en zijn praktijk heus niet enkel en alleen omwille van het 'schone en goede daaraan verbonden' zal uitoefenen: 'men moet ook leven, zijn gezin onderhouden!' Derhalve vindt XXX het ook niet verwonderlijk dat iedere arts zijn praktijk het liefst ziet toenemen. Hij acht het geoorloofd dat alle gepaste middelen worden aangewend teneinde dit te bevorderen. Hieronder verstaat auteur dan onder andere het adverteren in allerlei bladen en het voeren van uitgebreide omschrijvingen van specialiteiten op naambordjes. XXX noemt in deze rij niet: 'het bestrijden en zo mogelijk wegwerken van concurrentie door niet-medici'. Per slot van rekening zou het hier immers gaan om onbevoegde uitoefening der geneeskunst.

In het bovenstaande citaat van Van Iterson en in het bericht van XXX in de *Geneeskundige Courant* zijn twee belangrijke factoren aangegeven: de medische overbevolking in de grotere steden en het niet al te dik gezaaid zijn van de meer gegoede klant aldaar. Eerder wezen we op het feit dat de heilgymnasten zich ook met name in de grotere steden hebben gevestigd (zie onder andere tabel 3.2). Men kan men zich voorstellen dat het zelfstandig optreden van gymnastiekvak-leerkrachten op het terrein der heilgymnastiek met name door jonge, pas beginnende artsen om bovengenoemde redenen niet erg op prijs werd gesteld. In tijden van economische recessie betekenden de - misschien minder in aanzien staande - heilgymnastische behandelingen toch een potentiële - aanvullende - bron van inkomsten voor een aantal medici. Het is denkbaar dat deze medici op tweeërlei wijze actief waren op dit gebied: òf door zelf te behandelen òf als 'bemiddelaar' op te treden tussen de patiënt en een heilgymnast.

Nu met het bovenstaande een aantal mogelijke factoren is aangegeven, die als achtergrond hebben kunnen fungeren bij de claim van medici op het domein der heilgymnastiek, is de aard van het in de titel van deze subparagraaf genoemde spanningsveld tussen willen en doen uiteengezet. De 'uitweg' voor medici uit dit

spanningsveld, dat eigenlijk al bestond op het moment dat de heilgymnastiek werd geïntroduceerd, werd reeds aangegeven in de jaren vijftig: de heilgymnast moet werken onder toezicht van een medicus! Met in het achterhoofd het inzicht dat de medici zich over het algemeen weinig verdiept hadden in de heilgymnastiek als behandelmethode, lijkt een dergelijke gedachtengang niet anders uitgelegd te kunnen worden dan als uiting van de wens van medici om het monopolie en de centraliteit op het terrein van de medische zorgverlening te behouden met alle consequenties voor anderen van dien.

3.3 ONBEVOEGDE UITOEFENING VAN DE GENEESKUNST, DE WETGEVER, HET GENEESKUNDIG STAATSTOEZICHT EN DE RECHTER

In paragraaf 3.2 over de domeinkwestie hebben we kunnen zien dat er in de vaktijdschriften op het gebied van de geneeskunst en lichamelijke opvoeding voornamelijk normatieve uitspraken zijn gedaan ten aanzien van het domein en de uitoefening der heilgymnastiek. Met name vanaf het einde van de jaren zeventig krijgen deze uitspraken een meer grimmige toon en lijken de standpunten van medici en gymnastiekvakleerkrachten ten aanzien van het betreffende gebied verder en verder van elkaar verwijderd te raken.

De discussie over het domein van de heilgymnastiek laait in het midden van de jaren tachtig op binnen de gelederen van de VGON, waarbij er van de zijde van de gymnastiekvakleerkrachten duidelijke uitspraken worden gedaan over wie de heilgymnastiek zou moeten uitvoeren. Tegelijkertijd zien we dat van medische zijde - tegen de achtergrond van de opkomende orthopedie - een sterkere claim wordt gelegd op de heilgymnastiek en in het bijzonder de massage. De massage wordt daarbij door sommige medici als een zelfstandige therapie gepresenteerd, terwijl zij door anderen in navolging van Ling omschreven wordt als een vorm van passief bewegen en dus als een deel van de heilgymnastiek. Gepaard aan de sterker wordende claim op het domein, gaat een toenemend verzet van medische zijde tegen het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst. Hiertoe werd ook de 'uitoefening der orthopedie (heilgymnastiek) en massage door niet-medici' gerekend, zoals bleek uit het adres van de NMG aan de regering in 1888.

De vraag dringt zich op wat de opstelling is geweest van de rijksoverheid inzake de uitoefening van de heilgymnastiek in de onderhavige periode. Men had immers in de tweede helft van de 19de eeuw diverse wetten uitgevaardigd die de uitoefening der geneeskunst moesten regelen. Eén van deze wetten voorzag in de

instelling van een controlerend orgaan op het gebied van de volksgezondheid, het geneeskundig staatstoezicht. Naar aanleiding van hetgeen er in medische en gymnastiektijdschriften werd gepubliceerd over de uitoefening der heilgymnastiek en van hetgeen men ongetwijfeld zal hebben meegemaakt op het eigen werkgebied, is het aannemelijk dat de aangestelde geneeskundige ambtenaren en raden van het staatstoezicht zich bewust waren van de problematiek rondom dit deel van het arbeidsveld. Wellicht is er ook over gerapporteerd aan de regering.

Op basis van de vaktijdschriftanalyse lijkt gesteld te kunnen worden dat de mate van betrokkenheid van parlement en regering bij de ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek gering is geweest. De indruk bestaat, dat de domeinproblematiek rond het domein der heilgymnastiek òf niet werd onderkend, òf niet belangrijk genoeg werd geacht om er aandacht aan te wijden in een der beide Kamers der Staten-Generaal. Althans, uit de informatie in de bestudeerde bronnen in de onderhavige periode is niet af te leiden dat de heilgymnastiek als onderwerp op de kameragenda's is voorgekomen.

Ten aanzien van de activiteiten van de geneeskundige ambtenaren en raden van het geneeskundig staatstoezicht met betrekking tot ontwikkelingen op het terrein der heilgymnastiek is echter meer te melden. Hieraan werd reeds summier gerefereerd op diverse plaatsen in de vorige paragrafen. Om een beter inzicht te krijgen in wat er door de inspecteurs, de adjunct-inspecteurs en de geneeskundige raden op dit gebied is ondernomen, zijn de *Verslagen aan den Koning van de Bevindingen en Handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht* (vanaf 1882: *Staatstoezicht*) in de periode 1866 - 1889 doorgenomen. Van de resultaten van dit onderzoek zal in 3.3.1 verslag worden gedaan.

Voorts zal in deze paragraaf aandacht worden besteed aan de jurisprudentie in de tweede helft van de 19de eeuw met betrekking tot de onbevoegde uitoefening der geneeskunst (3.3.2). Aan de hand van verschillende juridische en medische periodieken in de onderhavige periode is gekeken in hoeverre de uitoefening van de heilgymnastiek door de rechters in het land werd beschouwd als uitoefening der geneeskunst.

3.3.1 Onbevoegde uitoefening van de geneeskunst en het geneeskundig staatstoezicht

Met de *Wet regelende het geneeskundig Staatstoezicht* (1865) werd voorzien in de aanstelling van inspecteurs, adjunct-inspecteurs en geneeskundige raden. Bij de behandeling van de geneeskundige wetten van Thorbecke aan het begin van dit hoofdstuk werd als taak van het geneeskundig staatstoezicht aangegeven: (1) onderzoeken waar en waardoor de volksgezondheid nadeel lijdt; (2) aanwijzen van middelen ter verbetering van die toestand(en); (3) waken voor de handhaving der wetten en verordeningen.

De inspecteurs waren vol-ambtelijke geneesheren, belast met de regeling van alle werkzaamheden die aan het geneeskundig staatstoezicht zijn verbonden. Ze bezaten dienaangaande ook een opsporingsbevoegdheid en werden daarin bijgestaan door de adjunct-inspecteurs, die een soortgelijke status bezaten als de inspecteur, en door de geneeskundige raden. De geneeskundige raad had als voorzitter de inspecteur en was verder als volgt samengesteld: zes tot tien geneeskundigen, twee tot zes apothekers en één rechtsgeleerde.³⁸⁹ Querido geeft aan dat het moeilijk is een beeld van de functie van deze raden te krijgen in de periode 1866 tot de jaren tachtig:

Hun voornaamste betekenis schijnt gelegen te hebben in het naar voren brengen van allerlei misstanden en uit die misstanden voortvloeiende vragen in hun werkingsgebied. Als zodanig functioneerden zij als een luisterpost voor de inspecteur, die op deze wijze allerlei vingervijzen kon krijgen voor nader onderzoek en die op dit punt meer op de raden dan op de gemeentebesturen kon rekenen. Ook werden de raden door de inspecteurs gebruikt om nieuwe denkbeelden te toetsen, hetzij vóór, hetzij ná deze in de inspecteursvergadering besproken waren. Omgekeerd trachten de inspecteurs herhaaldelijk iets bij de gemeentebesturen gedaan te krijgen door bemiddeling van een lid van een raad. Een enkele maal ontwikkelen de raden zelf een initiatief.³⁹⁰

In de periode omstreeks 1885 zouden de werkzaamheden van het staatstoezicht een geheel ander karakter hebben gekregen: het administratieve deel van de opdracht ging overheersen, aldus Querido. Zeer vele adviezen werden gegeven betreffende de verontreiniging van water, bodem en lucht, maar men hield zich ook bezig met adviezen over woningen, scholen, fabrieken, begraafplaatsen, gevangenissen, ziekenhuizen, voedsel, drank, enz. Daarbij kwam nog het geven van uitvoerige epidemiologische beschrijvingen naar aanleiding van het voorkomen van allerlei ziekten, het toezicht op de vroedvrouwen, de examens voor apothekers-assistenten, de vergaderingen met de geneeskundige raden, de inspecteursvergaderingen en de handhaving van wetten en verordeningen. Volgens Querido is het verbazingwekkend dat een handvol functionarissen (grotendeels hygiënisten) hiervoor de tijd heeft kunnen vinden.³⁹¹

Van de activiteiten van de geneeskundige ambtenaren en raden werd elk jaar verslag uitgebracht. Dit *Verslag aan den Koning van de Bevindingen en Handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht* kenmerkt zich door de jaren heen door dezelfde opbouw.³⁹² Om te bepalen of zij zich in de onderhavige periode op de één of andere wijze ook hebben beziggehouden met de heilgymnastiek zijn deze verslagen zoals gezegd in de periode 1866-1889 systematisch doorgenomen. Uit dit onderzoek is gebleken dat het onderwerp heilgymnastiek inderdaad herhaalde malen ter discussie heeft gestaan in de geneeskundige raden, dan wel onderwerp van onderzoek of optreden is geweest.

In 1874 wordt gemeld, dat op uitnodiging van de minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. Heemskerk Azn., door de geneeskundige raad te Noord-Holland een commissie is benoemd, die een onderzoek heeft ingesteld naar 'een medisch-orthopaedischen hijschtoestel, door den gymnastiek-onderwijzer Vestdijk te Haarlem uitgevonden'.³⁹³ De commissie bestond uit de adjunct-inspecteur van

Noord-Holland Teixeira de Mattos en de leden van de geneeskundige raad van die provincie Allebé en dr. P. van Reysen (1825-1899). Omtrent het toestel van Vestdijk - 'dat meer op orthopedisch gebied dan op dat der gewone gymnastiek zijn toepassing zal vinden' - werd door de commissie een gunstig rapport uitgebracht en aan de minister toegezonden.³⁹⁴ Ook andere medici reageerden positief op dit toestel, dat door een niet-medicus werd ontworpen en toegepast.³⁹⁵ Het werd zelfs op de 25ste algemene vergadering der NMG in juni 1874 gedemonstreerd door de gymnastiekleraar E. Minkman (1848-1912).³⁹⁶ Deze zullen we in het volgende hoofdstuk nog leren kennen als één van de oprichters van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland.

In de verslagen tot 1875 blijkt nog niets van de eerder beschreven polarisatie tussen medici en gymnastiekvakleerkrachten omtrent het domein der heilgymnastiek. Evenals in de bestudeerde vaktijdschriften zien we in de verslagen van geneeskundig staatstoezicht vanaf de tweede helft van de jaren zeventig echter bijdragen verschijnen, waaruit kan worden afgeleid dat er een verscherping van de stellingname ten aanzien van deze kwestie optreedt.

In 1875 wordt advies gevraagd van de adjunct-inspecteur der provincies Gelderland en Utrecht, dr. G. van Overbeek de Meyer (1831-1918), over de kwestie 'of een onderwijzer in de gymnastiek het recht heeft in advertenties te wijzen op het feit dat door hem verstuikingen en verkrommingen orthopedisch behandeld zullen worden'. Van Overbeek de Meyer zou op deze vraag van de 'Afdeling Amersfoort der NMG' geantwoord hebben dat daartegen niets te doen was.³⁹⁷

In 1877 wordt in het verslag melding gemaakt van een brief van J.G. Milo Jr. aan de geneeskundige raden van Zuid- en Noord-Holland, waarin hij verzoekt dat zijn methode van heilgymnastische behandeling een punt van bespreking en onderzoek in de raad zal uitmaken.³⁹⁸ Milo zou hiervan verwachten dat de heilgymnastiek een meer algemene toepassing tegemoet zal gaan. Hem werd echter meegedeeld dat het niet op de weg van de geneeskundige raden ligt om onderzoek te doen naar de wijzen van behandeling van ziekten en gebreken. Men stond bovendien afwijzend tegenover het idee dat Milo met de eventuele gunstige resultaten van een dergelijk onderzoek reclame zou kunnen maken. Van de zijde van de geneeskundige ambtenaar van Zuid-Holland werd daarbij een eerder gedane waarschuwing herhaald over het zonder bevoegdheid geven en aankondigen van geneeskundige raad. De geneeskundige ambtenaar van Noord-Holland gaf te kennen dat de handelwijze van Milo vervolging door het geneeskundig Staatstoezicht vordert, omdat door hem niet onder voortdurend toezicht van een geneeskundige zou worden gehandeld. In een afzonderlijk schrijven werd Milo bovendien te kennen gegeven, dat de geneeskundige ambtenaar van Noord-Holland niet langer verlangt dat zijn naam voorkomt op een aan een circulaire van Milo toegevoegde lijst van geneeskundigen, die zijn heilgymnastiekbehandeling aanbevelen.³⁹⁹

In 1877 wordt eveneens verslag gedaan van een gymnastiek-onderwijzer te

Zwolle, die door de geneeskundig inspecteur van Overijssel en Drenthe dr. D. Lubach een waarschuwing heeft gekregen voor het geven van een 'orthopedische behandeling en massage bij rheumatisme, zonder daartoe bevoegd te zijn'.⁴⁰⁰ Later zou tegen deze gymnastiekonderwijzer zelfs proces verbaal zijn opgemaakt, omdat hij een jongen met gonarthritis chronica behandeld had. In de paragraaf 'Overtreding der wetten en verordeningen ter bevordering der volksgezondheid vastgesteld' van het verslag staat vervolgens te lezen dat deze gymnastiekonderwijzer door de Arrondissementsrechtbank te Zwolle werd veroordeeld tot een geldboete van f 25,- of subsidiair gevangenis van 7 dagen wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst (masseren, enz.).⁴⁰¹

Na die van Noord-Holland, Zuid-Holland, Overijssel en Drenthe, liet ook de geneeskundige raad van Friesland en Groningen onder voorzitterschap van Ali Cohen van zich horen over dit onderwerp.⁴⁰² In een vergadering in 1878 constateerde men een toenemende 'uitoefening der geneeskundige gymnastiek door onbevoegden'. Men zag hierin aanleiding zich tot de minister van Binnenlandse Zaken te wenden met een opmerkelijk verzoek: men wilde door doelmatig onderwijs in de gymnastiek aan de aanstaande geneeskundigen preventief in het genoemde kwaad voorzien! Onmiskienbaar een voorstel uit hygiënistische hoek met het oog op de wetwijzigingen op het gebied van de opleiding van geneeskundigen. Over het vervolg van deze kwestie wordt evenwel niets meer vernomen in de verslagen.

In hetzelfde jaar wordt door B. en W. van Alkmaar een schrijven gericht aan de adjunct-inspecteur van Noord-Holland, Texeira de Mattos, waarin zij zijn mening vragen over een verzoek dat men van een gymnastiekonderwijzer aldaar heeft ontvangen.⁴⁰³ Het verzoek hield in dat de gymnastiekonderwijzer het gymnastieklokaal van de gemeente wilde gebruiken voor het geven van lessen in de orthopedische gymnastiek. B. en W. van Alkmaar waren zelf van mening dat zulks onder toezicht en in tegenwoordigheid van een geneeskundige diende te geschieden. Texeira de Mattos deelde deze mening, daar het 'zogenaamd geven van lessen in de orthopedische gymnastiek door niet-geneeskundigen' niets anders zou betekenen dan 'de orthopedische behandeling van lijders'. Zijns inziens moet dit niet alleen niet bevorderd, maar zoveel mogelijk tegengegaan worden. Dat ten aanzien van het verzoek van de gymnastiekonderwijzer negatief beslist werd door B. en W., is geen verrassing.

In 1880 werd door de inspecteur van Gelderland en Utrecht dr. H.L. Verpyck (1825-1902) de aandacht van de burgemeester van Nijmegen gevestigd op het 'onwettig uitoefenen van de zogenaamde heलगymnastiek' in die gemeente.⁴⁰⁴ In 1884 kwam deze kwestie weer aan de orde in de geneeskundige raad van deze provincies.⁴⁰⁵ Naar aanleiding van het zonder voorlichting van een medicus toepassen van de massage door een heलगymnast te Nijmegen, werd de bevoegdheid van heलगymnasten besproken met het oog op artikel 1 van de *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* (1865). Zoals al vaker door de raad zou zijn uitgemaakt, was men ook nu van mening dat de overtreding van dit wetsartikel door 'de heलगymnasten' moest worden tegengegaan. Een probleem hierbij zou echter zijn het verkrijgen van duidelijke feiten.⁴⁰⁶

De vraag naar de wettelijke bevoegdheid van de 'zogenaamde heilgymnastici' werd naar aanleiding van een daar voorkomend geval ook aan de orde gesteld in de geneeskundige raad van Friesland en Groningen.⁴⁰⁷ Het verslag luidt op dit punt:

Aangezien de zaak een nader onderzoek vereischte en verdiende, werd aan eene commissie opgedragen, dienaangaande den raad te dienen van consideratie en advies. De conclusie van het hieromtrent ingekomen rapport was dat niet wenschelijk scheen eene speciale opleiding voor heilgymnastiek [sic!] en dat, als de uitoefening daarvan in handen is van tot uitoefening van geneeskunst onbevoegden, deze slechts als werktuig van den bevoegden geneeskundige mogen beschouwd worden.⁴⁰⁸

In 1889 komt de heilgymnastiek ook enkele malen ter sprake. De geneeskundige ambtenaren van Gelderland en Utrecht verzochten in dat jaar de burgemeester van Nijmegen om 'van politiewege een strenge controle te doen houden op de handelingen van O., die als masseur volgens ingekomen berichten in strijd handelde met de wet'.⁴⁰⁹ Voorts werd door het geneeskundig staatstoezicht in Noord-Holland proces-verbaal opgemaakt tegen een 'médecin masseur', omdat deze in het openbaar had aangekondigd dat hij de geneeskunst uitoefende. De masseur werd echter van rechtsvervolging ontslagen omdat hij de maximale boete betaalde.⁴¹⁰

Veel opmerkelijker dan beide voorgaande handelingen is de uitspraak welke door de geneeskundige raad van Noordbrabant en Limburg in 1889 werd gedaan met betrekking tot de heilgymnastiek.⁴¹¹ Een circulaire van een zekere 'heer M' (Milo?), waarin deze zich aanbeveelt voor de behandeling van allerlei ziekten met massage en heilgymnastiek, bleek voor een geneeskundige aanleiding de genoemde raad te vragen of deze handelingen niet moesten worden gekwalificeerd als 'onbevoegd uitoefenen der geneeskunst'. De vergadering bleek van oordeel 'dat een advies dienaangaande van de geneeskundige geen verandering kon brengen in de bedoelde toestand, daar onder de thans vigerende wetgeving de handelingen van den heer M. niet met kracht konden worden tegengegaan'. Opvallend is dat hier wederom - vgl. het antwoord van de minister van Binnenlandse Zaken Heemskerk op het request van het bestuur van de MNA-gymnastiekschool in 1861 - wordt aangegeven dat de heilgymnastische activiteiten niet goed te plaatsen zijn binnen de bestaande wettelijke regelingen.

3.3.2 Onbevoegde uitoefening van de geneeskunst en de rechter

Maandblad tegen de kwakzalverij

Zoals we boven zagen, werd de strijd van medici tegen het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst vanaf 1865 ook vanuit het geneeskundig staatstoezicht gevoerd.

Daarenboven werd in 1881 nog eens een vereniging opgericht, waarvan de naam niets te raden overliet: de Vereeniging tegen de Kwakzalverij. Deze vereniging gaf een eigen tijdschrift uit onder de titel *Maandblad van de vereeniging tegen de kwakzalverij*. Het stond onder redactie van dr. V. Bruinsma, leraar aan de Middelbare School voor Meisjes en het Gymnasium te Leeuwarden, en dr. G.W. Bruinsma (1840-1914), praktiserend geneesheer te Steenbergen.

De eerste bladzijde van het *Maandblad* is gewijd aan een introductie van het tijdschrift. De redactie beschreef hierin verschillende bedenkingen tegen het uitbrengen van een blad ter bestrijding van de kwakzalverij: 'hoe meer men over kwakzalverij schreeuwt, hoe erger het wordt; door in het tijdschrift de aandacht te vestigen op de praktijken van de kwakzalvers, wordt een extra vorm van reclame voor de laatsten aangeboden; de mensen zijn toch niet te helpen, men zal nieuwe geneeswijzen blijven beproeven, zeker wanneer de reguliere geneeskunst geen oplossingen voor bepaalde kwalen biedt; niet alleen niet-geneeskundigen, maar ook geneeskundigen maken zich schuldig aan kwakzalverij; een einde te willen maken aan de alom heersende kwakzalverij (ook in andere sectoren van de maatschappij, zoals bij kooplieden, ambtenaren, advocaten, enz.) is onbegonnen werk.' Op al deze bedenkingen heeft de redactie een weerwoord.

Motto van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij voor het uitbrengen van een tijdschrift is: 'wie de brandklok luidt, veroorzaakt niet de brand, maar geeft er heinde en verre bekendheid aan, opdat er hulp opdage.' Door anti-reclame en concrete voorbeelden wil men medici en het publiek bewustmaken van de nadelige gevolgen van de kwakzalverij. Men geeft de volgende omschrijving van wat zij onder kwakzalverij verstaan:

het uitoefenen van geneeskunst of het verkoopen van geneesmiddelen met het eenige doel om daarmee geld te verdienen, wetende dat de behandeling of de middelen de uitwerking niet kunnen hebben, welke men den patient voorspiegelt en deze er van verwacht. Met andere woorden en duidelijker: het willens en wetens plegen van bedrog op geneeskundig gebied met geen ander doel dan om zich zelf te verrijken.⁴¹²

In de onderhavige periode heeft men verschillende zaken aan de kaak gesteld. Daaronder ook de opname van 'kwakzalverige advertenties' in de periodieke pers.⁴¹³ In het tweede nummer van het *Maandblad* wordt in dit verband de houding van de redactie der *Geneeskundige Courant* aangehaald. Zij zou nog altijd voortgaan 'haar advertentiekolommen open te stellen voor allerlei kwakzalverijen op geneeskundig terrein', ondanks dat zij meerdere keren hierop aangesproken is.⁴¹⁴ De redactie van de *Geneeskundige Courant* beloofde steun voor het streven voor het *Maandblad* daar waar het mogelijk was en waar men van mening was dat er gevaar dreigt voor het openbare welzijn. Zij verwachtte in de strijd tegen de kwakzalverij echter meer effect van raadgeving dan van veroordeling. Het verzamelen en bekend maken van feiten over de aanwending van een onbekend middel met nadelige gevolgen zou meer afschrikken dan andere methoden, aldus de redactie der *Geneeskundige Courant*. Het toeval (?) wil dat in het laatstgenoemde tijdschrift ook regelmatig advertenties voorkomen van heilgymnasten.

John Tuinenburg,

HEILGYMNAST, DORDRECHT.

DE ERGOSTAT van Dr. GABRIEL NEB, zijne therapeutische toepassing en gebruiksaanwijzing, speciaal voor Ontvettingskuur, Zenuwlijden, Longen-Gymnastiek, enz.

Prijs 25 cents.

Uitgave van C. MOIRKS Jzn., Dordrecht.

W. C. HAGENS,

SPECIALE BEHANDELING
door Heilgymnastiek en
Massage.

Nassaukade b/d. Raambarrière 70,
AMSTERDAM.

Bereelt zich aan bij H.H. Geneeskundigen.

Massage, Heil-Gymnastiek en Advies

en alle Orthopaedische aangelegenheden in overleg met H.H. Medici.

Te Amsterdam, MILO en v. NIEUWENHUYSE,

WETERINGSCHANS 110;

te Rotterdam, MILO en BURGMANS,

NIEUWEHAVEN 120.

Behandeling ten huize der Patienten of aan ons adres.

Dezelfde behandeling naar ons voorschrift en onder ons toezicht heeft ook plaats te 's Hage, Arnhem, Haarlem, Dordrecht, Utrecht, Breda.

Afb. 22. Enige van de vele advertenties van heilgymnasten die voorkomen in de Geneeskundige Courant in de tweede helft van de 19de eeuw.

Of deze advertenties voor de redactie van het *Maandblad* ook een steen des aanstoots waren? Vast staat dat in de jaren na deze gedachtenwisseling van beide redacties nog steeds advertenties voorkomen die betrekking hebben op de uitoefening van heilgymnastiek door niet-medici. Een paar voorbeelden daarvan hiernaast.

De Vereeniging tegen de Kwakzalverij heeft met het oog op het voornemen van de regering om een deel der geneeskundige wetgeving van 1 juni 1865 te herzien, begin 1886 een adres aan de Tweede Kamer gestuurd waarin wordt aangedrongen op herziening van onder andere die artikelen, die betrekking hebben op de uitoefening der geneeskundige praktijk door onbevoegden.⁴¹⁵ Men wenst dat de beginselen, waarvan de wetgever in 1865 is uitgegaan, nu nauwkeuriger worden omschreven. De volgende punten zouden volgens haar moeten worden opgenomen: (1) de verkoop van geneesmiddelen is alleen geoorloofd aan bevoegden (met verkoop wordt gelijk gesteld 'het in voorraad houden, uitstellen, aanbieden of aankondigen ten verkoop'); (2) het uitoefenen van geneeskundige praktijk is alleen geoorloofd aan bevoegden (met het uitoefenen van de geneeskundige praktijk wordt gelijkgesteld het aanbieden of aankondigen van geneeskundige hulp en/of van geneesmiddelen tegen bepaalde ongesteldheden).⁴¹⁶ Wat het effect van deze acties is geweest, is niet verder nagegaan. Vast staat in ieder geval dat in 1886 artikel 18 (een strafsanctie) van de *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* (1865), na invoering van artikel 436⁴¹⁷ van het *Wetboek van Strafrecht* vervallen is verklaard.

Bij lezing van het *Maandblad* krijgt men de indruk dat de redactie vooral aandacht had voor de kwakzalverij met geneesmiddelen.⁴¹⁸ Dat neemt echter niet weg dat erin ook aandacht werd besteed aan de uitoefening der heilgymnastiek. Dit onderwerp komt meestal ter sprake bij de behandeling van de jurisprudentie met betrekking tot de onbevoegde uitoefening der geneeskunst. In de volgende subparagraaf zal gebruik worden gemaakt van deze informatie in het *Maandblad* in de periode 1881-1889.

Jurisprudentie

In de jaren zeventig en tachtig worden in toenemende mate domeinuitspraken bebezigd ten aanzien van de heilgymnastiek. De vraag is of de in intensiteit toegenomen strijd van medici tegen 'onbevoegde' uitoefening van de heilgymnastiek ook terug te vinden is in mate van rechtsvervolgving van niet-medici. Om hierop een antwoord te krijgen is het *Repertorium van de Nederlandsche Jurisprudentie en Rechtsliteratuur* onderzocht op vermeldingen over rechtsvervolgving wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst. De bijdragen in de verschillende juridische tijdschriften, waarop deze vermeldingen betrekking hebben, zijn onderzocht en al dan niet verwerkt.⁴¹⁹ Daar het *Repertorium* pas verscheen vanaf 1878, is tevens het *Weekblad van het regt. Regtskundig nieuws- en*

advertentie-blad in de periode 1865-1878 met hetzelfde doel onderzocht. Ook is informatie uit de verslagen van het geneeskundig staatstoezicht, het *Maandblad* en andere medische vaktijdschriften gebruikt om een zo volledig mogelijk beeld te schetsen van de jurisprudentie rond de uitoefening der heilgymnastiek in de periode 1865-1889.

In de bestudeerde tijdschriften worden in de periode 1865-1869 geen veroordelingen wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst aangetroffen, die betrekking hebben op de toepassing van de heilgymnastiek.⁴²⁰ In de jaren zeventig is dat wel het geval en wel twee maal.

In 1874 werd door de geneeskundig adjunct-inspecteur van Noord-Holland Teixeira de Mattos proces verbaal opgemaakt tegen een 'frictioneur' wegens overtreding van artikel 3 der wet van 1 juni 1865.⁴²¹ Dit artikel luidt: 'alleen de geneeskundige mag binnen de grenzen zijner bevoegdheid in het openbaar aankondigen, dat hij de geneeskunst uitoefent, of een titel voeren, die hem aan het publiek als geneeskundige aanwijst.' De frictioneur werd op 12 juni 1874 door de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam veroordeeld tot een geldboete van f 10,-. Enige jaren later had de veroordeling van de gymnastiekonderwijzer te Zwolle plaats voor o.a. het uitoefenen van massage.⁴²² Deze is reeds eerder aan de orde gekomen.

In de jaren tachtig wordt er in de bestudeerde bronnen twee keer melding gemaakt van een rechtszaak, waarbij er expliciet sprake is van uitoefening der heilgymnastiek. In 1883 werd 'een oefenaar der wrijfmethode' door de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst veroordeeld tot twee geldboeten: één van f 75,- en één van f 10,-.⁴²³ In hoger beroep werd de eerste geldboete verlaagd naar f 10,-.

In 1884 treffen we in het *Maandblad* een opvallend bericht aan omtrent de activiteiten van de gymnastiekleraar W.C.J.H. Plooster van der Roest, die in dat jaar in 'Amsterdamsche bladen' de volgende advertentie zou hebben geplaatst:

W.C.J.H. Plooster van der Roest, Specialiteit voor Ruggegraatsverkrummingen. Spierverlammingen, Contracturen, Neuralgie, Onvoldoende ademhaling, Constipatie uit nerveusen aard, Gevolgen van Jicht, Rheumatismus, Misvorming van den Voet en andere Chronische Ziekten, Behandeling Heilgymnastisch frictie en massage.⁴²⁴

Ofschoon Plooster van der Roest niet bevoegd is de geneeskunst uit te oefenen, kunnen de autoriteiten volgens de redactie van het *Maandblad* niets doen aan het feit dat hij verschillende aandoeningen behandelt, terwijl hij dat nog in het openbaar aankondigt ook. Het handelen van Plooster van der Roest zou mogelijk zijn, omdat een rechterlijke opvatting zou hebben aangenomen: 'dat weliswaar het verlenen van genees- of heilkundige raad of bijstand als bedrijf door niet geneeskundigen strafbaar is, maar tevens dat het geen genees- of heilkundige raad of bijstand is, wanneer iemand op eigen gezag aan zijn te verlenen genees- of heilkundige raad of bijstand de naam geeft van heilgymnastie, frictie en massage [sic!].' Dit opmerkelijke voorbeeld van jurisprudentie omtrent de heilgymnastiek

is niet terug te vinden in de bestudeerde juridische tijdschriften. De redactie van het *Maandblad* onthoudt zich hieromtrent ook verder van commentaar.

In het volgende nummer gaat ze evenwel in op het nog weinig uitgekristalliseerde standpunt hierover in de verschillende geledingen. Ze releveert dat de kwestie van de uitoefening der heilgymnastiek ter sprake is geweest in de geneeskundige raden van Gelderland en Utrecht en Friesland en Groningen (zie eerder) en geeft ook haar eigen mening in deze te kennen:

Ten einde de heilkundige gymnastiek, de zoogenaamde heilgymnastiek of orthopaedie, niet in kwakzalverij te doen ontfaan, is het volstrekt noodig dat de beoefenaars zich van overdrijving in het adverteeren onthouden en dat zij bij de aanwending een geneeskundige raadplegen. Dan kunnen zij veel nut stichten. Anders is het gevaar dat zij nu en dan het tegenovergestelde doen en zelfs kans dat zij in overtreding der geneeskundige wetten vervallen.⁴²⁵

Deze woorden wijzen op een gematigd standpunt ten aanzien van het uitoefenen der geneeskunst door heilgymnasten. Mits in overleg met een medicus en zonder al te veel ophef in advertenties, lijkt het handelen der heilgymnasten te (moeten?) worden gedoogd.

Tenslotte wordt het in 1887 gevoerde proces besproken tegen de Rotterdammer F.E. Hamecher - zich noemende 'masseur en pedicure' - omdat hij, zonder bevoegd te zijn als geneeskundige, aan reumatiek lijdende personen 'de benen met olie had gewreven, gebogen en gerekt'.⁴²⁶ De politie van Schiedam heeft tegen Hamecher proces-verbaal opgemaakt. De redactie van het *Maandblad* geeft aan met belangstelling de uitslag van de vervolging tegemoet te zien. Het zou de eerste maal zijn dat in Nederland werd beproefd in een dergelijk geval niet de bijzondere geneeskundige wetten, maar het algemene strafrecht toe te passen. In artikel 436 van het nieuwe strafwetboek staat namelijk: 'hij die, niet toegelaten tot de uitoefening van een beroep waartoe de wet eene toelating vordert, buiten noodzaak dat beroep uitoefent, wordt gestraft met een geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.' Bij herhaling binnen twee jaar kan een hechtenis van twee maanden worden toegepast, aldus de redactie van het *Maandblad*.⁴²⁷

Hamecher werd op 4 mei 1887 door het Kantongerecht te Schiedam veroordeeld tot een geldboete van f 75,- of acht dagen hechtenis wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde. De redactie van de *Maandblad* sprak naar aanleiding van dit vonnis de hoop uit dat dit voorbeeld de politie elders zal aansporen tot krachtiger optreden, vooral tegen 'het heirleger van zogenaamde magnetiseurs, slaapsters, enz. die in Rotterdam, Amsterdam en in andere grote steden vaak geregeld de zogenaamde geneeskundige praktijk uitoefenen'.⁴²⁸ De zaak leidde ook in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* tot een aantal bijdragen waarin werd gewezen op het gevaar van het ondeskundig toepassen van massage. Hierop zullen we niet verder ingaan.⁴²⁹

De zaak kwam op 7 juni 1887 in hoger beroep bij de Arrondissementsrechtbank te Rotterdam. In deze beroepszaak ontkende de 'knijpdokter te Rotterdam' Hamecher niet dat hij verscheidene personen had ingesmeerd en gewreven met coldcream of olie. Hij ontkende echter wel dat hij zou hebben aangegeven dat hij

bepaalde klachten kan genezen. Hij zou slechts hebben gedaan wat alle masseurs deden: na de mensen te hebben gewreven, zou hij 'er van af zijn'; het zou hem niets kunnen schelen of de mensen er beter van werden; hij zou slechts wrijven op het advies van de dokter dat de mensen meebrengen. Dit verweer werd door de president van de rechtbank niet aanvaard. Getuigenverklaringen zouden aangeven dat er in ieder geval bij twee mensen geen sprake was van een doktersadvies. Volgens Hamecher waren deze mensen gestuurd door een professor uit Leiden. De rechter achtte het afzetterij om 'alleen voor het zetten van kracht' iemand f 100,- afhandig te maken onder het voorwendsel dat deze persoon binnen drie weken zou kunnen genezen van zijn kwaal. Het zou erop lijken dat Hamecher 'zoveel mogelijk geld trachtte te verkrijgen voor iets, dat in werkelijkheid niets betekent'. De houding van de beklaagde was voor de rechter van dien aard, dat 'men thans de gehele zaak als kwakzalverij kan betitelen'. Hij achtte de feiten - het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde door het voorspiegelen om iemand beter te maken en het aanwenden van gewaande of bestaande krachten op zieke lichaamsdelen - wettig en overtuigend bewezen en eiste derhalve bevestiging van het vonnis van het Kantongerecht te Schiedam.

Dat Hamecher de geneeskunst als bedrijf uitoefende werd eveneens bewezen geacht door het feit dat hij in een circulaire te kennen geeft dat hij zich bezig houdt met de massage en te consulteren is voor personen, lijdende aan 'jicht, rheumatismus, verstuikingen, enz.'. Als laatste verweer zou Hamecher aangevoerd hebben dat, al nam de rechter het vonnis van de Schiedamse rechtbank over, hij toch niet gestraft kon worden daar hij in het bezit zou zijn van een patent als masseur. De rechter antwoordde echter dat men niets aan dat patent heeft, wanneer men geen bevoegdheid heeft welke als vereiste in dat patent staat uitgedrukt. Op 14 juni 1887 deed de rechtbank uitspraak: men achte alle ten laste gelegde feiten bewezen en bevestigde de uitspraak van het Kantongerecht te Schiedam.

Behalve voor het uitoefenen der heilgymnastiek zijn er ook sommigen veroordeeld voor 'strijken'⁴³⁰ dan wel 'hand opleggen'. Alhoewel dat laatste bezwaarlijk onder heilgymnastiek is te rangschikken, dient hier toch de slepende strafvervolging genoemd te worden tegen H.N. te Nieuw-Buinen in 1885 en 1886.⁴³¹ Deze 71-jarige man zonder beroep trachtte verschillende personen te genezen door zijn hand op zieke lichaamsdelen te leggen, waarvoor hij een beloning ontving. In eerste instantie werd H.N. vrijgesproken, doch er werd beroep aantekend. Het proces tegen H.N. is daarom belangrijk, omdat het uiteindelijk heeft geleid tot een uitspraak van de Hoge Raad op 24 mei 1886, die door de afdeling Haarlem van de NMG op de algemene vergadering der NMG in 1888 zou worden gebruikt in de strijd tegen de toepassing van orthopedie en massage door niet-medici. De bedoelde uitspraak van de Hoge Raad luidt: 'onder uitoefening der geneeskunst in de zin van de wet van 1 juni 1865 is elke bijstand te verstaan, ook door het aanwenden van hetzij bestaande, hetzij gewaande krachten, indien dit geschiedt met de werkelijke of voorgewende strekking om daarmee een genezende werking op een krank lichaamsdeel uit te oefenen.'⁴³²

Interessant is de reactie van de redactie van het *Geneeskundige Courant* ten aanzien van de vervolging van H.N. te Nieuw-Buinen.⁴³³ Zij is ervan overtuigd dat de kwakzalverij zal voortbestaan 'zolang de geslachten zich zullen voortplanten', ondanks het optreden van het geneeskundig staatstoezicht, veroordelende vonnissen van de rechter en het speciaal opgerichte *Maandblad van de vereniging tegen de kwakzalverij*. Het zou nu eenmaal 'in de aard van sommige mensen liggen dat het wonderbaarlijkje, zelfs het tegennatuurlijke hen aantrekt'. Zij zouden hierin meer vertrouwen stellen dan in de kundigheden van een goed opgeleid medicus. Zeker als de laatste er niet in slaagt een bepaalde kwaal weg te nemen.

De redactie brengt desalniettemin hulde aan de wet, die het 'spotten met de gezondheid' tracht tegen te gaan, en hulde aan het medisch gezag, dat het zondigen tegen de wet tracht op te sporen en te vervolgen. Men zou echter ook te ver kunnen gaan:

Bedriegen we ons niet, dan kleeft aan onze medische politie [het geneeskundig staatstoezicht] het gebrek, dat ze in haar streven de juiste maat niet weet te houden, m.a.w. dat ze nu eens al te toegeeflijk is, en dan weer al te streng. Van het eerste vinden wij een voorbeeld, dat sommige totaal onbevoegden straffeloos voortgaan, patienten te behandelen en bij zich aan huis te ontvangen, zelfs in afzonderlijke, bij het publiek bekende, lokalen spreekuren te houden, - van het tweede kan o.a. getuigen de rechterlijke uitspraak, (...) een uitspraak met welke wij ons volkomen kunnen vereenigen [bedoeld wordt hier de vrijspraak van H.N. door de Arrondissementsrechtbank te Leeuwarden]. Immers, als dergelijke feiten strafbaar waren, dan zoude men iemand geen splinter uit den vinger, geen vuiltje uit het oog durven halen, geene vrouw bij de bevalling durven adsideeren die nergens verloskundige hulp kan bekomen, geene wrijvingen mogen doen bij een rheumatischen lijder [!], enz. enz.⁴³⁴

De redactie is van mening, dat men, wil men het respect voor de geneeskundige wetten aanmoedigen en vergroten, bij de bestrijding der kwakzalverij niet zo laag zou moeten afdalen als bij het proces tegen H.N. te Nieuw-Buinen.

Hoe de redactie van de *Geneeskundige Courant* er ook over dacht, het proces tegen H.N. lijkt zijn nut te hebben gehad voor de strijders tegen de 'onbevoegde' uitoefening der heilgymnastiek. We wezen reeds op het gebruik van deze uitspraak door de afdeling Haarlem van de NMG, hetgeen resulteerde in een adres van die vereniging aan de minister van Binnenlandse Zaken. In 1889 zou deze uitspraak van de Hoge Raad nog meer 'zeggingskracht' krijgen doordat zij bijna woordelijk wordt aangehaald in het academisch proefschrift van J.J. Moll ter verkrijging van de graad van doctor in de rechtswetenschap te Leiden.⁴³⁵ De redactie van het *Maandblad* meende op basis hiervan te mogen concluderen dat Moll, 'overeenkomstig de uitspraak van de Hoge Raad, zowel de handelingen van zogenaamde magnetiseurs als het handen opleggen, het wrijven of strijken, zoals bij massage gebruikelijk is, verboden achtte, wanneer zulks geschiedt door onbevoegden'.⁴³⁶ Deze uitspraak van Hoge Raad zou in de periode na 1889 nog meerdere malen 'in stelling worden gebracht' tegen heilgymnasten.

Relatief weinig veroordelingen

Het is opvallend dat van de vele veroordelingen voor overtreding van artikel 1 en 3 van de *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* (1865), er relatief weinig (vier) betrekking hebben op de uitoefening van de heilgymnastiek.⁴³⁷ Voor zover ik heb kunnen nagaan is er daarbij slechts éénmaal sprake van een 'overtreding' door een gymnastiekvakleerkracht: een niet bij naam genoemde gymnastiekonderwijzer te Zwolle 'overtrad de wet' in 1877 door het geven van een orthopedische behandeling en massage. Men kan zich afvragen waarom in de onderhavige periode zo weinig veroordelingen hebben plaatsgevonden op het terrein van de 'onbevoegde' uitoefening der heilgymnastiek? Mogelijk dat dit is toe te schrijven aan een bepaalde opstelling van de geneeskundige ambtenaren en raden, zoals omschreven door de geneeskundige raad van Noord-Holland in 1866:

Terwijl de wetten ter regeling van de uitoefening der geneeskunst en der artseneijbereidkunst in menig opzigt twijfel overlaten, of en op welke wijze de kwakzalverijen van verschillenden aard binnen het bereik der strafbepalingen liggen, werd het door den geneeskundigen raad beter geoordeeld dat men zonder overijling te werk ging en de feiten, waaromtrent twijfel bestond of zij konden gestraft worden, liever eerst aan een grondig onderzoek onderwierp en daarover in overleg trad met de regtsgeleerde leden van den raad, dan dat men proces-verbaal daarvan opmaakte zonder groote kans van welslagen bij de regterlijke magt. Bovendien werd het wenschelijk geacht om, waar men kon vermoeden dat ter goeder trouw gehandeld werd, door inlichting en waarschuwing de overtredingen der wet tegen te gaan, hetgeen dan ook in vele gevallen tot het gewenschte resultaat leidde.⁴³⁸

Ook kan het zo zijn dat aan het geringe optreden tegen de heilgymnasten een houding van 'gedogen' van het geneeskundig staatstoezicht ten grondslag heeft gelegen. Daarbij kan de notie een rol gespeeld hebben dat nog veel medici om verschillende redenen zelf niet wilden of konden overgaan tot de uitoefening van de heilgymnastiek. Dit zou een domeinclaim wat 'ongeloofwaardig' kunnen doen overkomen bij een rechter. Zeker als daarbij overtuigend zou kunnen worden aangetoond door een advocaat van een gymnastiekvakleerkracht dat de heilgymnastiek evenzo goed te beschouwen is als een onderdeel van de gymnastiek.

Mogelijk dat de oorzaak voor de geringe hoeveelheid veroordelingen gezocht moet worden in hetgeen werd opgemerkt door de minister van Binnenlandse Zaken Van Heemskerk in 1861 en de geneeskundige raad van Noordbrabant en Limburg in 1889, namelijk dat uitoefening der heilgymnastiek en massage door niet-medici onder de vigerende wetgeving niet met kracht kon worden tegengegaan'.⁴³⁹

Een andere reden waarom er zo weinig veroordelingen van heilgymnasten hebben plaatsgevonden, zou gelegen kunnen zijn in de omstandigheid dat medici niet in grote getale naar de officier van justitie of het geneeskundig staatstoezicht stapten om aangifte te doen van wetsovertreding. Wellicht dat medici zich bewust waren van de ontoereikendheid van de medische wetgeving in dit opzicht en daarom afzagen van de moeite hiertegen via de rechter wat te doen.

In de *Geneeskundige Courant* van 1869 wordt nog gewezen op twee andere redenen, die in deze een rol kunnen hebben gespeeld. Zij hebben in ieder geval dr. J.J. Aghina (1832-1895) uit Hoorn ervan weerhouden aangifte te doen van een geval van onbevoegde uitoefening der geneeskunst.⁴⁴⁰ Ten eerste is hij van mening dat het zieke publiek daar hulp moet kunnen zoeken waar men deze denkt te vinden. Hij vindt het vernederend het zieke publiek te dwingen hulp te zoeken bij de medische stand, wanneer het liever gediend is van de hulp van anderen. De uitoefening der geneeskunde zou zijns inziens geheel vrij dienen te zijn. Een ieder zou de geneeskunst mogen uitoefenen; de staat diende alleen te zorgen dat er geschikte theoretisch en praktisch gevormde medici waren. Aghina gelooft slechts in lijfstraf en schadeloostelling als bewezen kon worden dat door moedwillig verzuim of mishandeling het leven of de gezondheid van een persoon geschaad was. Een regeling die zowel voor wettelijk erkende geneeskundigen als voor charlatans zou moeten gelden.⁴⁴¹ Hij verwacht van een dergelijke regeling dat het publiek al snel en definitief overtuigd zou zijn van het feit dat men bij een goed opgeleide arts het beste af is voor de behandeling van een kwaal.

Een tweede reden om kwakzalvers niet te vervolgen ligt naar de mening van Aghina in het feit, dat er een grote tegenzin bestaat tegen medische delicten zowel bij de rechterlijke macht als bij het ministerie. Bij niet al te duidelijke gevallen zou een rechtszaak veelal neerkomen op de constatering van het feit dat er inbreuk is gepleegd op de privileges van anderen (medici). Het woord privileges zou in een tijd 'waarin alles vrij moet zijn, of althans heten, reeds a priori tegenzin opwekken'. De geneeskundige, die als getuige á charge optreedt, zou de verdenking op zich laden dat hij uit broodnijd een concurrent uit de weg wil ruimen. Daarenboven zou de procesgang veelal van dien aard zijn (lastige vragen, aanvallen op de medische stand, enz.) dat de geneeskundige zich na afloop vaak gekrenkt voelt. Ook hierdoor zou men dikwijls besluiten nooit meer een kwakzalver aan te klagen.

Toch vindt Aghina dat er aandacht besteed moet worden aan de vaak laakbare praktijken van charlatans en hij is van mening dat dit het beste kan geschieden in veel gelezen tijdschriften en dagbladen: het publiek leert zo zelf inzien hoe dwaas, roekeloos en onvoorzichtig het is zijn leven of dat van zijn nabestaanden aan de eerste de beste toe te vertrouwen. Ter illustratie van zijn laatste stelling bespreekt hij een breukbehandeling - door het wrijven met een ei - met dodelijke afloop. Hij besluit zijn pleidooi met de oproep aan zijn collegae om hem te volgen op de door hem ingeslagen weg.

Tenslotte nog dit. In een ingezonden brief van 'Veritas' in de *Geneeskundige Courant* in 1874 wordt gewezen op het feit dat een medicus in zijn gemeente liever niet als aanklager tegen medeburgers wilde optreden, daar men zich daardoor de verachting van de inwoners op hals kon halen met de kans dat zijn praktijk daardoor schade berokkend werd.⁴⁴²

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN

Evenals in het tweede hoofdstuk, is in dit hoofdstuk getracht antwoorden te geven op de in de inleiding gestelde deelvragen: **'wie hielden zich in ons land met de heilgymnastiek bezig?'**; **'wie maakten aanspraak op dit deel van arbeidsveld, op welke wijze en op grond waarvan?'**; en **'heeft de overheid direct, dan wel indirect een rol gespeeld in de ontwikkelingen op dit deel van het arbeidsveld en zo ja, welke?'**. Met de beantwoording van deze vragen wordt een beschrijving gegeven van twee elementen van het beroepsvormingsproces: institutionalisering en legitimering.

Zoals in de inleiding uiteengezet, krijgt de institutionalisering gestalte in het feit dat bepaalde personen bepaalde activiteiten op een bepaalde wijze uitvoeren en daarvoor 'ruimte' krijgen van zogenaamde relevante anderen. De verrichters van de activiteiten houden zich tevens bezig met het verklaren en rechtvaardigen van hun bestaan en hun wijze van functioneren teneinde hun visie op (een deel van) de werkelijkheid erkend en aanvaard te krijgen door die relevante anderen. Dit proces van 'zingeving' wordt aangeduid met 'legitimering'. Het verlenen van de hoeveelheid 'ruimte' aan de verrichters van die bepaalde activiteiten wordt bepaald door de mate waarin de relevante anderen zich kunnen vinden in, dan wel kunnen leven met, deze verklaring en rechtvaardiging. Uit de bijdragen in de vaktijdschriften in deze periode valt onmiskenbaar op te maken dat de institutionalisering en legitimering rond de heilgymnastische activiteiten in volle gang zijn. Deze processen lijken zich vanaf de jaren vijftig tot de tweede helft van de jaren zeventig op lokaal niveau en daarna ook op landelijk niveau af te spelen.

In het laatste kwart van de vorige eeuw kunnen is er in de vaktijdschriften op het gebied van de geneeskunde en de lichamelijke opvoeding in de periode 1860-1889 meer dan daarvoor gepubliceerd over de (toepassing der) heilgymnastiek in ons land. Wat opvalt bij lezing van de bijdragen in deze vaktijdschriften is dat er steeds 'openlijker' over wordt geschreven naarmate men later in de aangegeven periode komt. Met name voor het beschrijven van de domeinkwestie kwam de openheid goed van pas. Het gaat bij een dergelijk onderwerp immers vaak om zaken, die erg onder de oppervlakte blijven.

De tweede deelvraag - **'wie hielden zich in ons land met de heilgymnastiek bezig?'** - bleek niet moeilijk te beantwoorden. Ofschoon hier en daar ook wel gewezen werd op het optreden van diverse 'charlatans' op dit gebied, lijken het toch voornamelijk medici en gymnastiekonderwijzers (-meesters) te zijn geweest die zich op dit gebied begaven. Beide 'soorten' beroepsbeoefenaren behoorden tot wettelijk erkende beroepsgroepen (de laatste vanaf 1857). In de jaren zestig melde zich nog een nieuw 'soort' beroepsbeoefenaar op dit deel van het arbeidsveld: de gymnastiekleraar. Deze laatste groep zou snel groeien. We hebben kunnen lezen dat het aantal geëxamineerde en toegelaten personen voor de gymnastiekakte voor

het middelbaar onderwijs in de periode 1864 tot 1879 140 bedroeg. Vermoed wordt dat dit aantal verdubbelde in de jaren tachtig. In de periode 1857 tot 1879 ontvingen er in ons land ook nog eens 1160 huis- en schoolonderwijzers een aantekening op hun akte van bekwaamheid voor het geven van gymnastiek. Op basis van de gegevens in de bestudeerde literatuur is de veronderstelling uitgesproken dat beide soorten gymnastiekonderwijzers, maar met name vakleerkrachten met de zogenaamde middelbare akte, zich in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw in toenemende getale en mate zijn gaan toeleggen op de uitoefening der heilgymnastiek. Exacte gegevens hieromtrent ontbreken echter.

Aangegeven is dat het niet verwonderlijk geacht kan worden dat juist gymnastiekvakleerkrachten de heilgymnastiek uitoefenden. Onder andere werd gewezen op de omstandigheid dat zij: bij hun studie voor de gymnastiekakten in contact zullen zijn gekomen met deze therapeutische toepassing van lichaams oefeningen; geconfronteerd werden met het feit dat de heilgymnastiek door grote voorgangers werd gerekend tot het geheel der lichamelijke opvoeding, zodat het optreden op dit gebied niet behoefde te worden geconcipieerd als domeinoverschrijding; praktisch bedreven waren in het (laten) uitvoeren van oefeningen op een verantwoorde wijze; in de praktijk vaak als eerste geconfronteerd werden met kinderen en jeugdigen met aandoeningen die in aanmerking kwamen voor een behandeling met heilgymnastiek; constateerden dat bepaalde aandoeningen in de regel op een weinig bevredigende wijze of niet werden behandeld door medici.

Daarnaast hebben we gewezen op nog andere factoren die hierbij waarschijnlijk een rol hebben gespeeld, zoals de opleidings- en examenproblematiek op het terrein der lichamelijke opvoeding, de daarmee samenhangende 'statusproblematiek' en de als slecht ervaren salariëring van de gymnastiekvakleerkracht binnen de onderwijswereld.

Gezien de vermoedelijke toename van de gymnastiekleraren in de jaren tachtig zou ook de (over)belasting van dit deel van de arbeidsmarkt een factor geweest kunnen zijn die van invloed was op het optreden van gymnastiekleraren op het gebied van de heilgymnastiek.

Ten aanzien van de activiteiten van medici op dit deel van het arbeidsveld is reeds gewezen op het feit dat met name de hygiënisten zich verdienstelijk hebben gemaakt op het terrein van de heil- en pedagogische gymnastiek. Niet alleen in de jaren vijftig, maar ook voor de onderhavige periode publiceerden zij veel over deze zaken (in vergelijking tot hun collegae medici). Zij hebben veel bijgedragen aan het propageren van de (heil)gymnastiek en daardoor aan de verhoging van de receptiviteit voor het belang van deze zaken bij overheden en burgers. Hun daadwerkelijke optreden op het gebied van de heilgymnastiek lijkt echter niet erg omvangrijk te zijn geweest. Dit zal ongetwijfeld óók te maken hebben met het feit dat velen van hen reeds vanaf 1865 erg actief waren binnen het geneeskundig staatstoezicht. In de jaren tachtig lezen we weinig meer over activiteiten van deze medici op het gebied van de heilgymnastiek, hetgeen niet zo verwonderlijk is in het licht van het feit dat tussen 1885 en 1891 vrijwel alle - in het tweede hoofdstuk genoemde - hygiënisten overleden.

Ook dient hier nogmaals gewezen te worden op het feit dat veel medici, die op de één of andere wijze bij de ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek betrokken waren in de onderzochte periode, een militaire achtergrond hadden. Het lijkt op het eerste gezicht niet verwonderlijk dat ook medici uit deze categorie zich onledig hielden met de heilgymnastiek. Zij zullen meer dan hun collegae medici in aanraking zijn gekomen met de lichamelijke opvoeding in het kader van de lichamelijke militaire training. Nader onderzoek is aangewezen om meer licht te werpen op de relatie militair-geneeskundigen - heilgymnastiek. Hetzelfde geldt ten aanzien van een onderzoek naar de relatie heilgymnastiek - medici, die zijn verbonden aan het krankzinnigenwezen in Nederland.

In de jaren tachtig zien we in de bijdragen in de medische vaktijdschriften een groeiende belangstelling voor de heilgymnastiek vanuit weer een andere geleding binnen de medische beroepsgroep: de heilkundigen. Al langere tijd bestond er een zekere affiniteit voor de heilgymnastiek bij heilkundigen. De opstelling van medici uit deze geleding ten aanzien van dit deel van het arbeidsveld lijkt echter in dit decennium een verandering te ondergaan. Er kan in de uitlatingen van leden van deze groep met betrekking tot de heilgymnastiek een duidelijker domeinclaim worden ontwaard. Met name van de zijde van die medici, die zich toelegden op het gebied der orthopedie.

We wezen er reeds op dat deze sterkere claim waarschijnlijk samenhangt met de problematiek rondom de opkomende differentiatie en specialisatie binnen de geneeskunde in de onderhavige periode. Men moest zich evenals vele andere groeperingen binnen de geneeskunde een plaats bevechten binnen de geneeskundige faculteiten. Derhalve was het zaak duidelijkheid te scheppen over het soort specialisme dat men voorstond. Ook de medische overbevolking in de grote steden in het westen des lands en de - daardoor meer door de medische beroepsgroep gevoelde - bedreiging van concurrentie zal ertoe hebben bijgedragen, dat de sterker wordende claim op de heilgymnastiek (massage) ook gedragen werd door een grotere groep medici (adres van de NMG in 1888).

Tenslotte zij er hier nog gewezen op het feit dat in deze tijd van maatschappelijke veranderingen (onder andere tot uiting komend in de opkomst van sociale bewegingen in het westen zoals het feminisme en de arbeidersbeweging en een vergrote sociale verticale mobiliteit) bij de medicus wellicht meer dan voorheen de neiging bestond een domeinclaim in deze trant te ondersteunen teneinde een eenmaal bestaand 'standsverschil' in stand te houden en ieder geval niets prijs te geven van 'dit' territorium.

Formeel werden dergelijke motieven natuurlijk niet gebezigd als argument in de strijd voor de heilgymnastiek en tegen zelfstandig opererende heilgymnasten. Men kon immers gebruik maken van het instituut geneeskundige wetgeving en de daarbij behorende legitimering (behoud van de eenheid van stand om onder andere de kwakzalverij te weren), het instituut geneeskundig staatstoezicht (dat moest waken voor bedreigingen voor de volksgezondheid), en het zo belangrijke 'kennis-argument' (medici konden in tegenstelling tot de heilgymnasten bogen op een 'wetenschappelijke' en - dus - adequate opleiding die nodig werd geacht voor het verantwoord uitoefenen der heilgymnastiek).

Ondanks de sterker wordende claim van medici in het algemeen en 'orthopeden' in het bijzonder (met name met betrekking tot de massage) valt uit de gegevens in de vaktijdschriften niet af te leiden dat medici zich daadwerkelijk meer zijn gaan bezighouden met de uitvoering van de heilgymnastiek. Hiervoor lijkt men - als vanouds - gymnastiekvakleerkrachten te hebben ingeschakeld, zoals onder andere te zien was in het Binnen-Gasthuis te Amsterdam, waar Van der Est de behandelingen met heilgymnastiek uitvoerde 'onder leiding van' Tilanus. De rol van die medici, die bij de toepassing van de heilgymnastiek in de periode 1860 tot 1889 betrokken waren, lijkt over het algemeen omschreven te kunnen worden als een controlerende, toezicht houdende, adviserende of verwijzende. In meerdere gevallen constateerden we dergelijke samenwerkingsrelaties tussen medici en heilgymnasten (zie onder andere tabel 3.2). Een en ander toont aan dat er op lokaal niveau best sprake kon zijn van een goede samenwerking tussen beide beroepsbeoefenaren ondanks het feit dat men elkaar op een hoger niveau (bijvoorbeeld vanuit beroepsorganisaties) betichtte van allerlei.

Omtrent de redenen waarom medici doorgaans niet overgingen tot het zelf behandelen met heilgymnastiek, werd geopperd dat hierin meegespeeld kan hebben dat men zich bewust was dat men hiervoor de nodige kennis en kunde ontbeerde; zich wilde toeleveren op nieuwere ontwikkelingen binnen de geneeskunde; dit 'handwerk' beneden de stand van medici achtte. Het eerste punt kan ook bij een aantal medici geleid hebben tot terughoudendheid om zich daadwerkelijk op dit gebied te begeven, of om over te gaan tot het verstrekken van verwijzingen voor heilgymnastische behandelingen. Mogelijk dat men een confrontatie wilde voorkomen met een gymnastiekleraar die zich op autodidactische wijze zeer veel ter zake doende kennis had toegeëigend (habituerend), waardoor men het gevaar liep zelf 'een figuur te slaan'.

De derde deelvraag van deze studie - **'wie maakten aanspraak op dit deel van arbeidsveld, op welke wijze en op grond waarvan?'** - heeft betrekking op de domeinproblematiek rond de heilgymnastiek. In de vorige twee hoofdstukken konden we reeds waarnemen dat het ambivalente karakter van de heilgymnastiek aanleiding gaf tot problemen rond de uitoefening ervan. Dit uitte zich ondermeer in een aantal publikaties in de vaktijdschriften, waarin leden van beide betrokken beroepsgroepen zich uitputten in het presenteren van allerlei redenen en verklaringen om hun visie, claim of optreden kracht bij te zetten.

Behalve echter dat men over zaken met elkaar van mening verschilde, lijkt er ook overeenstemming te hebben bestaan over bepaalde dingen. Wanneer we het geheel der 'domeinbijdragen' overzien, dan lijkt men het er - grosso modo - over eens te zijn dat: (1) heilgymnastiek in bepaalde gevallen het beste behandelingsalternatief is; (2) voor een verantwoorde toepassing van de heilgymnastiek zowel medische kennis als gymnastische kennis en kunde vereist is; (3) een 'amfibische behandelaar' (persoon met zowel een medische als een gymnastische scholing) nauwelijks voorkomt in ons land (met uitzondering van Mezger natuurlijk).

Oplossingen voor het hierboven beschreven probleem lijken gezocht te kunnen worden in de opleidings sfeer. Zowel binnen de opleiding van medici als binnen

de 'opleiding' van gymnastiekleraren wordt immers geen of onvoldoende aandacht besteed aan het verwerven van benodigde kennis en kunde.

Een oplossing in de zin van een verbetering van de 'opleiding' van de gymnastiekleraar op dit gebied ligt wat problematisch omdat er nog geen of nauwelijks deugdelijke opleidingen bestaan voor gymnastiekleraren. Ook kan men zich voorstellen dat het in het leven roepen van een opleiding voor heilgymnast (met wellicht daaraan gekoppeld een bepaald getuigschrift) voor medici niet tolerabel zou zijn: hiermee zou immers permissie gegeven worden aan een groep leken om zich te begeven op het terrein der heilgymnastiek; een terrein dat volgens de heersende opinie in de medische wereld (en dus volgens de wet!) toch behoorde tot de geneeskunde. Omwille van het behoud van de eenheid van de medische stand, en om een duidelijke scheidslijn te kunnen trekken tussen officiële geneeskunde en de kwakzalverij, zal men niet geneigd zijn geweest andere - afwijkende - beroepsbeoefenaren binnen de gelederen op het terrein der geneeskunde toe te laten. Wellicht dat voor tandartsen uiteindelijk een uitzondering kon worden gemaakt binnen de geneeskundige wetgeving, daar deze zich in hun beroepsuitoefening beperkten tot een relatief klein deel van het menselijk lichaam. Voor heilgymnasten lag dit echter anders: de heilgymnastische behandeling kon op verschillende wijzen gericht zijn op (vele delen van) het menselijk lichaam en kon binnen meerdere takken der geneeskunde ingezet worden.

Een oplossing in de zin van een verbetering van de opleiding van de medici in dit opzicht lijkt ook geen haalbare kaart in het perspectief van de op gang komende differentiatie en specialisatie op het gebied der geneeskunde. Deze processen zullen al genoeg spanningen met zich meegebracht hebben als gevolg van het gevecht om 'ruimte', om erkenning en een plaats binnen de universiteit. Zo er al een 'lobby' voor opleidings- en onderwijsfaciliteiten voor de heilgymnastiek was binnen de geneeskunde, dan zal deze gering zijn geweest, zeker in vergelijking met die voor (andere onderdelen van) de genees-, heel- en verloskunde.

Gezien deze overwegingen lijkt voor medici, die er weinig of niet voor voelden de heilgymnastiek op te nemen binnen de (faculteiten der) geneeskunde, de enige uitweg te zijn geweest om de heilgymnasten te beschouwen als 'instrument' in dienst van de medicus. In een dergelijke visie was de centraliteit van de medicus op het gebied van de geneeskunde gewaarborgd. Ondanks alle problemen die er aan zouden kleven, lijkt men zich dan ook vooralsnog bij de volgende situatie in de praktijk te hebben neergelegd: daarvoor geschikte (zichzelf in de heilgymnastiek geschoold hebbende) gymnastiekleraren kunnen belast worden met de uitvoering van deze behandeling zolang het animo van medici hiervoor ontbreekt; medici dienen in ieder geval wel betrokken te worden bij het in (heilgymnastische) behandeling nemen van een patiënt (toezicht, verwijzing, controle, enz.).

Medici, die zich wèl met de heilgymnastiek bezighielden en die dit vak serieus wilden nemen als onderdeel der geneeskunde, lijkt geen andere weg open te hebben gestaan dan zich eveneens neer te leggen bij de bovenbeschreven situatie.

Voor gymnastiekleraren, die zich voornamelijk bezighielden met de heilgymnastiek, lijkt de enige oplossing te zijn geweest vooralsnog door te gaan op dezelfde weg, dat wil zeggen: blijven streven naar een betere opleiding voor gymnastiekleraren (waarbij ook een opleiding als heilgymnast mogelijk gemaakt zou moeten worden) en naar betere regelingen op het terrein der heilgymnastiek, terwijl men zichzelf zo goed mogelijk praktisch en theoretisch probeerde te scholen in de heilgymnastiek. Bij hun praktijkvoering was het zaak medici niet tegen zich in het harnas te jagen. Enerzijds maakte deze machtige beroepsgroep weliswaar aanspraak op het gebied der heilgymnastiek en konden medici gezien worden als concurrenten op dit deel van het arbeidsveld, anderzijds realiseerde men zich ook dat zij veel profijt konden hebben van een goede relatie met medici.

Doordat medici veelal verschillende belangrijke posities bekleedden in de samenleving (zoals in het staatstoezicht, in gemeentebesturen, in verenigingen tot bevordering der volksgezondheid, in overheidscommissies, in besturen van allerlei (gymnastiek)verenigingen), zouden zij eventuele ontwikkelingen op gymnastiekgebied beslissend kunnen beïnvloeden. Uit diverse bronnen in deze periode is gebleken dat men zich terdege bewust was van deze situatie. Als aanwijzing hiervoor wezen we ondermeer op het standpunt van de gymnastiekorganisaties om heilgymnastische onderwerpen niet meer op de agenda's te plaatsen. Ook bij de behandeling van verscheidene publikaties van heilgymnasten kon men opmerkingen ontwaren die wijzen op de aanwezigheid van het besef dat medici gezien moesten worden als 'relevante anderen'. Immers, de totstandkoming van een eventuele regeling op het gebied van de heilgymnastiek zou niet denkbaar zijn zonder medewerking vanuit deze beroepsgroep met een monopolie op het gebied van de geneeskunde.

Behalve met concurrentie vanuit de medische hoek hadden de gymnastiekleraren die zich bezighielden met de heilgymnastiek nog te maken met concurrentie van personen, die volgens hun mening volsterkt geen kaas hadden gegeten van de heilgymnastiek en zich slechts omwille van het geld op dit terrein begaven. Het was zaak zich te distantiëren van deze personen, die - naar hun oordeel - in de ogen van veel medici behoorden tot dezelfde categorie als zichzelf: de leken. Op deze groep 'anderen' heb ik helaas geen vat kunnen krijgen.

In de beantwoording van de vierde deelvraag - **'heeft de overheid direct, dan wel indirect een rol gespeeld in de ontwikkelingen op dit deel van het arbeidsveld en zo ja, welke?'** - kunnen we kort zijn. Over het algemeen gesproken kan de rol van de overheid in de onderhavige periode gering worden genoemd. Er zijn weliswaar aanwijzingen gegeven voor het feit dat er gemeentebesturen waren die de gymnastiek een warm hart toedroegen (zoals Amsterdam), maar tegelijkertijd zagen we dat er teleurstelling heerste onder gymnastiekvakleerkrachten en hygiënisten over de tegenwerking die meer dan eens van bestuurders op verschillende nivo's werd ondervonden.

Het geneeskundig staatstoezicht bleek wel actief. Vele malen liet ze zich uit over kwesties die speelden op het gebied van de pedagogische gymnastiek. Af en

toe konden we ook iets lezen over hun bemoeienis met de heilgymnastiek. Opvallend is dat vanuit het staatstoezicht de hierboven beschreven oplossingen voor het probleem van het gemis van een zowel medisch als gymnastisch opgeleide beroepsbeoefenaar - het verbeteren van de opleiding van de medicus en/of van de gymnastiekleraar - beide ter sprake zijn gekomen in de bestudeerde *Verslagen*. Zij achtte geen van beide oplossingen haalbaar of wenselijk. Meerdere keren komt men nochtans binnen het staatstoezicht tot de conclusie dat op basis van de vigerende medische wetgeving de activiteiten van gymnastiekvakleerkrachten op het gebied van de heilgymnastiek niet waren tegen te gaan. Men lijkt zich in deze periode dan ook te beperken tot het attenderen van heilgymnasten op het feit dat ze handelen in strijd met de wettelijke bepalingen omtrent de uitoefening der geneeskunst.

Ten aanzien van de jurisprudentie inzake het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst is op basis van het bestuderen van enkele bronnen aangegeven dat er in de onderhavige periode slechts één gymnastiekvakleerkracht (te Zwolle) lijkt te zijn veroordeeld wegens het uitoefenen der heilgymnastiek (massage). Hieruit en uit andere aanwijzingen bleek dat het ambivalente karakter der heilgymnastiek een probleem veroorzaakt bij het toepassen van recht. Het moet de gymnastiekleraren zijn opgevallen dat hier een zwak punt lag in de domeinclaim van medici.

Gezien de hierboven beschreven context en het feit dat de gebruikswaarde - en wellicht ook ruilwaarde - van de heilgymnastiek toenam in het laatste kwart van de 19de eeuw (afgeleid uit het feit dat men in de bronnen aangeeft dat de heilgymnastiek in toenemende mate wordt toegepast) mag het niet verwonderlijk heten dat in de jaren tachtig binnen de gymnastiekwereld de idee begon post te vatten dat het een goede zaak zou zijn wanneer beoefenaren der heilgymnastiek de handen ineen zouden slaan om hun belangen beter te kunnen behartigen. Deze organisatie zou er komen in 1889, het 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland'. Over de geboorte van dit genootschap wordt in het volgende hoofdstuk kort verslag gedaan.

HET GENOOTSCHAP
TER BEOEFENING
VAN DE HEILGYMNASTIEK
IN NEDERLAND

INLEIDING

Eerder omschreven we de periode in de 19de eeuw tot 1889 als: 'de fase waarin de heilgymnastiek als deel van het arbeidsveld wordt onderscheiden en zich verder ontwikkelt.' Tevens werd aangegeven dat deze fase voorafging aan de professionalisering op het gebied van de heilgymnastiek. In dit hoofdstuk zal een begin worden gemaakt met de beschrijving van die professionalisering. Voor alle duidelijkheid zij hier nog even gewezen op hetgeen onder professionalisering wordt verstaan: 'een proces waarbij leden van een beroepsgroep op collectieve wijze, vooral gebruik makend van kennismacht, trachten een collectieve machtspositie te verwerven en/of te verdedigen, met het doel de gebruiks- en ruilwaarde van het beroep te beheersen.'

Een belangrijke notie in deze omschrijving is, dat er pas sprake is van professionalisering, wanneer verrichters van bepaalde (soortgelijke) activiteiten overgaan tot collectieve actie. Aan deze eis zou worden voldaan vanaf 1889, het jaar waarin het 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' (hierna: Genootschap) wordt opgericht. Vanaf dat moment zien we dat leden uit de beroepsgroep heilgymnasten trachten de processen institutionalisering en legitimering met betrekking tot het gebied van de heilgymnastiek bewust rationeel te sturen of te beïnvloeden, met behulp van strategieën.¹

Centraal in dit afsluitende korte hoofdstuk staat de beantwoording van de vijfde deelvraag: **'op welke wijze werd het Genootschap opgericht, welke doelen stelde het zich, hoe wilde het die doelen bereiken en wat waren de reacties op de oprichting?'** De context waarin het Genootschap werd opgericht, is in het voorgaande hoofdstuk reeds uitgebreid aan de orde gekomen. Aan de hand van de beantwoording van de vijfde deelvraag zullen enige aspecten van deze context opnieuw worden belicht. Dit zal met name het geval zijn in 4.1.1 en 4.1.2, waarin de aanleiding tot oprichting, respectievelijk de oprichtingsvergadering van het Genootschap uitgebreid wordt beschreven. In 4.1.3 zullen de statutair vastgelegde doelen die deze vereniging zich stelde, alsmede de middelen om deze doelen te bereiken, aan de orde komen. In 4.2 staan de reacties op de oprichting van het Genootschap centraal.

4.1 DE OPRICHTING

4.1.1 Wat vooraf ging

De jaren tachtig kenmerkten zich ondermeer door een enorme aanwas van allerlei verenigingen voor diverse activiteiten en strevingen.² Hoe meer men zich geïsoleerd voelde (door verzakelijking van de sociale verhoudingen, migratie en urbanisatie, het tekort schieten van traditionele instituties, enz.), hoe meer men compensatie zocht in het verenigingsleven. Er was sprake van opkomende sociale bewegingen, vooral in de steden in het westen des lands. Het was een tijd van grotere verticale sociale mobiliteit als gevolg van economische veranderingen, maar vooral ook als gevolg van meer en beter onderwijs. Tot de verschillende groeperingen die wilden emanciperen in deze periode, behoorde ook een groep heilgymnasten.

Binnen de gymnastiekwereld werd in de jaren tachtig de noodzaak van een vereniging van heilgymnasten allengs ingezien. Zulks werd zelfs expliciet aangegeven door de gymnastiekleraar Mullers in 1885. Hij beschouwde het oprichten 'eener Nederlandsche vereeniging voor orthopaedie' een urgente zaak gezien de situatie waarin de heilgymnast verkeerde. In 1889 kwam zo'n vereniging tot stand. Enige gymnastiekleraren richtten een beroepsorganisatie voor heilgymnasten op, die zou uitgroeien tot wat nu kennen onder de naam 'Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie'.

Een circulaire

In zijn artikel '10-jarig overzicht van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' verhaalt de Haagse gymnastiekleraar-heilgymnast J.H. Reijs Jr. (1854-1913), oprichter en secretaris van voornoemd genootschap, nog eens over de eerste stappen die werden gezet op weg naar de oprichting van deze vereniging van heilgymnasten.³

Het begon allemaal tijdens een feest van de Leidse studentenvereniging 'Arena Studiosorum'. In dat kader werd op 28 maart 1889 een gymnastiek- en schermconcoure aangeboden aan 'haren kunstbroeders'. Onder andere de gymnastiekleraren E. Minkman uit Arnhem en hijzelf traden hierbij op als juryleden. Na afloop van de werkzaamheden op de eerste dag raakten ze aan de praat over de heilgymnastiek. Duidelijk werd dat Minkman dezelfde mening had als Reijs omtrent de situatie waarin de beoefening der heilgymnastiek in Nederland verkeerde. Vereniging was het wachtwoord, wisten ze, maar hoe?

De in Leiden aangevangen gesprekken werden gedurende de zomer voortgezet met als resultaat, dat in juli van dat jaar door hen een circulaire werd verzonden aan negen collegae. Het betreft hier de gymnastiekleraren: Hk. Albers (Leeuwar-

den); C.A. Bader (Leiden); H. Edelman (Winschoten); J. Hellemans (Rotterdam); H. van Kreel (1860-1921)(Utrecht); H.D. van der Maas (Roermond); F.F. Milatz (Kampen); S.H. Stokvis (Amsterdam); en J. Tuinenburg (Dordrecht).

In de circulaire wezen Reijs en Minkman op de noodzakelijkheid van de oprichting van een vereniging van heilgymnasten. Enerzijds zou de versnelde vakinhoudelijke ontwikkeling van de heilgymnastiek in de laatste jaren daartoe nopen. Anderzijds zou er sprake zijn van een ontoelaatbare wildgroei op dit deel van het arbeidsveld. Daar een wettelijke regeling op dit gebied ontbrak, konden vele 'charlatans' zich met de heilgymnastiek onledig houden, aldus de opstellers van de circulaire. Een en ander zou leiden tot misverstanden bij medici omtrent het beroep en zijn beoefenaren. Reijs en Minkman wilden derhalve de heilgymnastiek en de (serieuze en geschikte) heilgymnast in het juiste licht plaatsen. Zo zou onder andere duidelijk moeten worden dat heilgymnastiek niet op één lijn te stellen was met gymnastiek en dat een middelbare akte nog geen geschiktheid gaf voor de uitoefening der heilgymnastiek. Voor dat laatste achtten Reijs en Minkman een meer wetenschappelijke vorming nodig. In de circulaire werd voorgesteld een bijeenkomst te beleggen om een en ander te bespreken en een vereniging op te richten.

Op Albers en Hellemans na, reageerden alle geadresseerden positief. Hk. Albers, vroeger adjunct van J.G. Milo Jr., zou het streven van Reijs en Minkman hebben toegejuicht, maar hij vreesde de grote financiële kosten verbonden aan een lidmaatschap en 'de omvangrijkheid van het arbeidsveld'. Om deze redenen sloot hij zich niet aan. De ons uit Dordrecht (inrichting Goedhart) bekende, maar nu in Rotterdam woonachtige, Hellemans sloot zich om 'diverse redenen' niet aan. De overigen waren ingenomen met het voorstel de handen ineen te slaan en te trachten op een bijeenkomst tot overeenstemming te komen omtrent de strekking van het op te richten genootschap. Voordat we aan deze bijeenkomst aandacht besteden, zal eerst wat nadere informatie worden gegeven over de twee initiatiefnemers van deze actie op het gebied van de heilgymnastiek.⁴

De initiatiefnemers

Jacobus Hermanus Reijs werd op 24 september 1854 geboren te Den Haag. Als zestienjarige trad hij in dienst bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Daar behaalde hij in mei 1873 de rang van sergeant en een jaar later werd hij ook 'meester op alle wapens'. In datzelfde jaar werd hij benoemd tot hulponderwijzer en belast met het scherm- en gymnastiekonderwijs van het garnizoen. Deze aanstelling bracht Reijs ertoe zich meer toe te leggen op de gymnastiek. In 1876 slaagde hij voor het examen ter verkrijging van de akte voor het geven van gymnastiek in het lager onderwijs. Nog geen jaar later werd Reijs benoemd tot hoofdonderwijzer in de gymnastiek en het schermen bij het regiment en op 17 november 1877 behaalde hij de akte voor het geven van gymnastiek in het middelbaar onderwijs, de zogenoemde middelbare akte. In september 1878 werd

door hem een inrichting voor gymnastiek en schermen geopend in een gebouw aan de Hoge Nieuwstraat te Den Haag. Uit aantekeningen van zijn hand zou op te maken zijn dat hij in oktober 1878 zijn eerste betalende 'patiënt' (minister Van Erp Taalman Kip) in behandeling nam. Deze periode moet erg druk voor hem zijn geweest: in dezelfde maand richtte hij namelijk met anderen de gymnastiek- en schermvereniging 'Olympia' op en een maand later trad hij in het huwelijk. Aangezien de inrichting aan de Hoge Nieuwstraat niet meer aan de eisen bleek te voldoen verhuisde hij haar naar het Westeinde 29. In april 1881 ging Reijs 'met paspoort'. Burgerman Reijs heeft sindsdien als gymnastiekvakleerkracht aan verschillende instellingen en scholen gewerkt en is als deskundige meerdere malen opgetreden bij allerlei gymnastiekakte-examens.

Over Minkman is veel minder bekend. Minkman werd in 1848 geboren te Zutphen. Als 18-jarige legde hij het examen af voor onderwijzer (lager onderwijs?) en hij werd direct in die functie te Arnhem benoemd. Zowel wiskunde als gymnastiek hadden zijn voorliefde. Na met goed gevolg een examen afgelegd te hebben in het vak wiskunde (middelbaar onderwijs?), heeft hij zich volledig toegelegd op de gymnastiek. Ook behaalde hij de middelbare acte. Jarenlang was hij als gymnastiekleraar werkzaam in een door hemzelf gevestigde inrichting aan het Roermondsplein te Arnhem. Na niet al te lange tijd heeft Minkman de gymnastiek echter laten varen en zich volledig gewijd aan de heilgymnastiek.⁵

4.1.2 Een vergadering van minnaren der wetenschap

De in de circulaire voorgestelde bijeenkomst vond plaats op 1 september 1889 in een achterzaaltje van Café Neuf op de Oude Gracht te Utrecht. Behalve de heren Milatz en Edelman, waren alle gymnastiekleraren, die positief op de circulaire reageerden, aanwezig.⁶ Beide eerstgenoemden gaven per brief aan verhinderd te zijn, maar wilden zich zonder voorbehoud als lid van het op te richten genootschap aansluiten.⁷

Inleiding door beide initiatiefnemers

Na de aanwezigen welkom te hebben geheten, gaf Reijs een uiteenzetting over de wenselijkheid en het doel van het op te richten genootschap.⁸ Hij wees er op dat de 'beoefenaars van dien tak der geneeskunde en der gymnastiek beide' al te lang geïsoleerd hebben gestaan. Velen zouden 'in het duister' werken alsof hun werk niet gezien mocht worden, anderen zouden juist met veel humbug verkondigen vele kwalen te kunnen genezen, terwijl weer anderen 'steeds zoekende en zwoegende' zouden zijn - zowel in het buitenland als in ons land - om hun kennis te vermeerderen. Allen stonden volgens Reijs als eenlingen temidden van een

groot arbeidsveld, waar verdeeldheid heerste omtrent het begrip van de heilgymnastiek. Aan de hand van vele voorbeelden trachtte hij aan te tonen, hoe moeilijk het was voor de individuele, zichzelf scholende heilgymnast om tot een gewogen standpunt te komen ten aanzien van de vele praktische en theoretische vraagstukken op het gebied van 'deze zeer jonge wetenschap'. Het zoeken naar de juiste weg door het individu zou veel tijd en geld kosten. Door gezamenlijk te onderzoeken, te bespreken en te demonstreren zou men echter meer kunnen bijdragen tot het scheppen van helderheid op dit vakgebied. Vereniging was de oplossing volgens Reijs: 'dit is in het belang van de aan de zorg van de heilgymnasten toevertrouwde lijdens en van onszelf.'

Zolang er nog geen alternatieve opleidingsmogelijkheden waren, zag Reijs in het verzorgen van een opleiding binnen het genootschap (met uitreiking van diploma's) een goede maatregel om het niveau van heilgymnasten (leden van het genootschap) te verhogen. Hij gaf te kennen dat er voor gymnastiekonderwijzers andere gelegenheden opengesteld moesten worden om zich te bekwamen in de heilgymnastiek. Daarbij dacht hij bijvoorbeeld aan de hogescholen. Hier zouden zij een cursus moeten kunnen doorlopen in die vakken, die voor hen van het grootste belang waren.

Het publiek en de medici zien in de gymnastiekleraar de aangewezen persoon voor de praktische toepassing der heilgymnastiek, wist Reijs. Hij en Minkman zagen dan ook als collegae: 'mannen der praktijk van de heilgymnastiek en massage, die voor dezelfde moeilijkheden als zijzelf staan, die behoefte hebben aan meer wetenschappelijke vorming en praktische ervaring, die de waarde weten van het gemeenschappelijk handelen in zaken die boven de krachten van de eenling gaan.' Hij omschreef 'de ware heilgymnast' als volgt:

De ware heilgymnast zij een minnaar der wetenschap, een eerlijk, oprecht en onderzoekend practicus: zijne practijk zij de proef en de contrôle zijner theorie.⁹

Daartoe behoorden dus volgens hen niet de bezitters van een akte l.o.- of m.o.-gymnastiek, die zich zonder verdere degelijke vorming en opleiding voor de uitoefening der heilgymnastiek beschikbaar stelden. Hij ging in dit verband kort in op enige misstanden en daarbij moest ook 'den heer J. Schoondermark' het ontgelden. Deze zou het niet kunnen nalaten telkens de gymnastiekleraren aan te vallen. Door aan te geven, dat hij van gymnastische oefeningen bij een heilgymnastische behandeling niets verwachtte, liet Schoondermark volgens Reijs echter blijken geen goed begrip van, en geen inzicht in de materie te hebben. Tevens onderschreef Reijs de opmerkingen van dr. S.S. Coronel, die in zijn lezing in de vergadering van de VGON in 1886 te Leeuwarden fulmineerde tegen advertenties van zogenaamde heilgymnasten, waarin de heilgymnastiek als panacee werd aanprezen.

Het genootschap diende tegen bovengenoemde ongeschikte personen een dam op te werpen teneinde de eer van de heilgymnastiek en die van de gymnastiekonderwijzers hoog te houden, aldus Reijs. Een genootschap zou bijvoorbeeld in de vakliteratuur zijn invloed kunnen laten gelden: een vanuit een genootschap geschreven kritiek op een slecht en te veroordelen geschrift met betrekking tot de

heilgymnastiek ('zoals dat van Schoondermark'¹⁰) zou meer indruk maken dan een reactie afkomstig van een of andere individuele heilgymnast.

De bovengeschetste problematiek rondom de uitoefening der heilgymnastiek door ongeschikten speelde ook mee bij de beslissing van Reijs en Minkman, om slechts een klein aantal constituenten voor het genootschap uit te nodigen: 'de degelijkheid van het Genootschap moet niet zozeer bestaan uit een groot aantal leden als wel in leden, die het waarachtig ernst is om samen te streven ter bereiking van het doel.'

Ook de relatie met medici kwam ter sprake in de toespraak van Reijs. Het op eigen houtje doktertje spelen (patiënten aannemen en behandelen) van de gymnastiekleraar achtte hij uit den boze. Er zouden er echter ook zijn, die, òf onder leiding van een medicus werken, òf aan hun inrichting een medicus als consulent hebben verbonden. Zonder een oordeel uit te spreken over beide vormen van samenwerking, gaf Reijs als zijn mening te kennen dat in ieder geval de medicus de meerdere is van de heilgymnast waar het gaat om 'ziektekennis en ziekteonderzoek'. Hij ziet in het loyaal samengaan van dokter en heilgymnast een groot voordeel voor beiden, maar zeker ook voor de patiënt. Tegelijkertijd merkte hij - in navolging van dr. A.C. Neumann - op dat veel medici nog te weinig bekend zijn met de heilgymnastiek. Dit zou dan ook de reden zijn dat de heilgymnastiek in de voorkomende gevallen nog te weinig werd aanbevolen. In deze situatie zou volgens hem verbetering optreden, wanneer de bewegingsleer voor hen een meer bekend veld van wetenschap werd.

Ter afsluiting van de weergave van Reijs' lezing, zij hier nog eens puntsgewijs weergegeven wat hij verwachtte van het op te richten genootschap. Het is een fraaie adstruering van elementen uit de definitie van professionalisering zoals we die eerder in deze paragraaf is gegeven.

- (1) het bespreken, beoordelen en praktisch doorwerken van geschriften op heilgymnastisch en massage-gebied;
- (2) een wettelijke regeling voorbereiden, de heilgymnastiek haar juiste plaats op geneeskundig gebied en de heilgymnast zijn plaats op gymnastisch gebied aanwijzen;
- (3) het elkaar helpen in moeilijke gevallen bij het opzetten van inrichtingen, het gebruik van bepaalde toestellen, het raadgeven bij behandelwijzen, enz.;
- (4) het aanleggen van een bibliotheek en een verzameling van toestellen en apparaten ten dienste van de leden;
- (5) de juiste verhouding aangeven van de heilgymnast tot de medicus;
- (6) de tariefkwestie: al is dat geen eerste eis, dit zou toch binnen bepaalde banen geleid kunnen worden;
- (7) het inrichten van gelegenheden om de beoefening van de heilgymnastiek door jonge leden makkelijk te maken;
- (8) het houden van vergaderingen, waar onderwerpen behandeld zullen worden die voor de heilgymnast nodig zijn: anatomie, fysiologie, verbandleer,

- bewegingsleer, proportieleer, pathologie, theorie en praktijk der heilgymnastiek, enz. Ook zouden geneeswijzen besproken kunnen worden, die in verband staan met de natuurgeneeswijze;
- (9) het instellen van een examen voor heilgymnast, aansluitende aan het examen voor de middelbare akte.

Na deze toespraak van Reijs nam Minkman het woord. Volgens zijn ervaring was het zo, dat vele gymnastiekonderwijzers (maar ook medici) zich niet een verklaring trachtten te geven omtrent de oorzaak van een te behandelen lichaamsgebrek, alvorens een heilgymnastische behandeling aan te vangen. Zij zouden meer afgaan op uitspraken van de een of andere, liefst Duitse heilgymnast, die een bepaalde methode omschrijft als de beste. Het doel van het op te richten genootschap moest dus volgens hem óók zijn, het opwekken van de leden tot 'zelfdenken' en 'zelfonderzoek'. De genootschapsleden zouden gedurig voeling met elkaar moeten houden om, wanneer nodig, elkaar de helpende hand te kunnen bieden. Op deze wijze zou men elkaar meer gaan waarderen. Hij verwachtte in dit opzicht veel van de voordrachten (van medici en gymnastiekonderwijzers), welke op de vergaderingen van het genootschap gehouden zouden worden.

Besprekingen en besluiten

Na deze twee inleidingen kwamen verschillende zaken aan de orde die interessant genoeg zijn om hier kort te behandelen. Op een vraag, wat hoofdzakelijk het doel van het genootschap zal zijn en op welke wijze dit bereikt zou kunnen worden, werd door de inleiders geantwoord: het verkrijgen van meer eenheid in, en een betere toepassing van de heilgymnastische behandeling in bepaalde gevallen. Dit diende te geschieden door onderlinge bespreking en zo mogelijk door voorlichting en aanwijzing van geneeskundigen. Vervolgens werd gesteld dat leden van het genootschap gehouden zouden zijn geen patiënten te behandelen zonder voorlichting en advies van een medicus. Deze laatste zou namelijk als enige de oorzaken van de klacht, welke soms gelegen zijn in ziekelijke omstandigheden, kunnen beoordelen.

De heer Bader (Leiden) vond het bezwaarlijk zich aan te sluiten bij een genootschap dat van mening is, dat ook massage en andere manipulatiën, alsmede het elektriseren door de heilgymnast moeten worden uitgevoerd. Zowel Van Kreel (Utrecht), Minkman als Reijs maakten hem duidelijk dat de heilgymnast ook ten aanzien van deze handelingen gebonden was aan de beschreven relatie met de medicus. Bovendien, stelden ze, zou de medicus deze handelingen niet laten uitvoeren door een heilgymnast, wanneer hij ervan overtuigd zou zijn dat deze daarvoor ongeschikt is. In 'ziekenhuizen, hospitalen en andere dergelijke gestichten' lieten geneeskundigen dergelijke verrichtingen soms al door ondergeschikten uitvoeren, wisten ze te melden. De heer Bader gaf aan, dat door deze opheldering zijn bezwaren tot toetreding van het genootschap waren verdwenen.

Afb. 23. Het café op de Oude Gracht te Utrecht (op deze foto uit 1905 'Café Restaurant Laponder') waar de oprichtingsvergadering van het Genootschap werd gehouden. Daarnaast het voorlopig bestuur van het Genootschap. V.l.n.r. de gymnastiekleraren Jacobus Hermanus Reijs Jr. (1854-1913), H. van Kreel (1860-1921) en E. Minkman (1848-1912).

Na een korte bespreking werd besloten het resultaat van deze vergadering niet geheim te houden. Als orgaan voor het plaatsen van het verslag van deze vergadering - en in het vervolg ook de officiële mededelingen, verslagen en dergelijke - werd het wekelijks verschijnende gymnastiekblad *Olympia* voorgesteld (hiervan is Minkman mede-redacteur!). De jaarlijkse contributie bepaalde men voorlopig op f 10,- ('hetgeen niet laag werd geacht'). Als reden voor de hoogte van de contributie werd aangegeven, dat aan het goed bestuderen van een methode en het medelen ervan tijdens een vergadering soms betrekkelijk hoge kosten zijn verbonden.

De rondvraag resulteerde in een volmondig 'ja' van alle aanwezigen voor de stichting van een genootschap. Als naam werd na enige deliberatie vastgesteld: GENOOTSCHAP TER BEOEFENING DER HEILGYMNASTIEK IN NEDERLAND.¹¹ Alle aanwezigen, zeven gymnastiekonderwijzers, traden toe als lid. Samen met Milatz

en Edelman telde het Genootschap nu dus negen leden. Na stemming werden als voorlopige bestuursleden benoemd: E. Minkman (voorzitter), J.H. Reijs Jr. (secretaris) en H. van Kreel (penningmeester-bibliothecaris). Tevens zou dit voorlopig bestuur als Commissie van Samenstelling voor het Reglement fungeren.

Voorts werd bepaald dat het lidmaatschap ook voor andere gymnastiekleraren opengesteld moest zijn. Men zou zich daarvoor tot het bestuur moeten wenden. Medici, van wie het bekend is dat ze voorstanders zijn van heilgymnastische behandeling, zouden worden uitgenodigd toe te treden als leden van het Genootschap. De leden werd verzocht alle hun bekende medici in hun omgeving op de hoogte te stellen van het bestaan van het Genootschap en hen te vragen, het Genootschap zoveel mogelijk te steunen. Het bestuur zou de privaattoecent in de orthopedie te Amsterdam, Tilanus, en de hoogleraar heelkunde te Groningen, Korteweg, op de hoogte stellen van de oprichting van het Genootschap en de doelen die het beoogt. Het Genootschapslid Stokvis sprak met warmte over Tilanus als een krachtige voorstander van de heilgymnastische behandeling. Op uitnodiging van Stokvis besloot men de volgende vergadering te doen plaatshebben in Amsterdam. Na nog enige mededelingen van huishoudelijke aard werd de vergadering door voorlopig-voorzitter Minkman gesloten.

4.1.3 De doelen van het Genootschap en de middelen om ze te bereiken

Hetgeen in de oprichtingsvergadering was aangekaart en besloten, zou zijn beslag krijgen in het concept-reglement dat door het voorlopig-bestuur werd samengesteld. De bespreking van dit concept-reglement had plaats tijdens de eerste algemene vergadering van het Genootschap, die werd gehouden op 3 november 1889 in het Turngebouw aan de Marnixstraat te Amsterdam. Alle negen leden van het Genootschap waren aanwezig, alsmede een 16-tal genodigden. Tot de laatsten behoorde Tilanus, die als medicus ook aan het Turngebouw verbonden was (vgl. 3.1.3).

In de huishoudelijke vergadering, voorafgaand aan de algemene vergadering, was bepaald dat de genodigden getuige konden zijn van de bespreking rondom de vaststelling van het reglement. Men mocht echter niet deelnemen aan de discussie. Ondanks het feit dat er tijdens de besprekingen nogal wat wijzigingen werden aangebracht in het concept-reglement, verliep de afhandeling verder vlot.

In het kader van de beantwoording van de deelvraag van deze studie **'welke doelen stelde het Genootschap zich en hoe wilde het die doelen bereiken?'** volgen hieronder enige artikelen van het reglement van Genootschap, die hierop betrekking hebben. Gezien het behandelde in het vorige en in dit hoofdstuk zal het de lezer niet verbazen wat het Genootschap hieromtrent voor ogen staat. In artikel 1 wordt aangegeven dat het Genootschap zich ten doel stelt:

- (1) het zowel praktisch als theoretisch beoefenen van de heilgymnastiek;
- (2) het brengen van eenheid in de wijzen van behandeling;
- (3) het bevorderen van een goede verhouding tussen medici en heilgymnasten.

In artikel 2 van het reglement staan de middelen vermeld waarmee men de doelen wilde bereiken:

- (1) het houden van vergaderingen ter bespreking van:
 - (a) onderwerpen met betrekking tot de heilgymnastiek en het zoveel mogelijk praktisch toelichten van het voorgedragene;
 - (b) verschillende werken op het gebied van de heilgymnastiek;
 - (c) anatomische, fysiologische en pathologische onderwerpen met betrekking tot de heilgymnastiek;
 - (d) die behandelingsmethoden in de natuurgeneeswijze¹², die met de heilgymnastiek in verband staan;
- (2) een wettelijke regeling voorbereiden ter verkrijging van een diploma voor de uitoefening van de heilgymnastiek;
- (3) het ondersteunen van elkaar in moeilijke gevallen;
- (4) het onderzoek van patiënten en het bespreken van de aan te wenden behandelingswijze;
- (5) het fotograferen van patiënten;¹³
- (6) het verkrijgen van een bibliotheek van werken over heilgymnastiek en verdere hulpmiddelen;
- (7) het uitschrijven van prijsvragen.

De eerste twee doelen en alle aangegeven middelen kunnen sociologisch geduid worden als duidelijke professionaliseringsstrategieën gericht op de kennis en kunde van de beroepsbeoefenaren. Vergroting van kennis en kunde is op zichzelf een belangrijke strategie om de gebruikswaarde (en dus indirect de ruilwaarde) van het beroep te vergroten.

Het als derde genoemde doel moet gezien worden in het kader van het besef bij de Genootschapsleden dat zij, bij hetgeen zij wilden (behandeling van patiënten, wettelijke erkenning [staatsdiploma], opleiding aan de universiteiten, betere financiële regelingen), afhankelijk zijn van de machtigste beroepsgroep op het gebied van de gezondheidszorg. Medici zijn voor de Genootschapsleden de 'relevante anderen' en vandaar ook dat men eveneens in het reglement (art. 16, lid a) een bepaling heeft opgenomen geen patiënten te behandelen, dan na machtiging en goedkeuring van een medicus.

In de huishoudelijke vergadering van 24 december 1889 te Arnhem werden de door het bestuur van het Genootschap vervaardigde statuten - afgeleid van het bepaalde in het reglement - goedgekeurd. Besloten werd hierop koninklijke goedkeuring aan te vragen. Deze werd verleend bij koninklijk besluit van 9 februari 1890 (Stbl.88).¹⁴ In februari 1890 werd aan 450¹⁵ medici een circulai-

re met een uittreksel van het reglement en een lijst van de leden van het Genootschap verstuurd.¹⁶ Het bestuur wilde hen met de inrichting en het doel van het Genootschap bekend maken; zulks zou in het belang zijn van de heilgymnastiek en de leden.¹⁷

4.2 REACTIES OP DE OPRICHTING VAN HET GENOOTSCHAP

Wat waren nu de reacties op de oprichting van het Genootschap? Hoe werd deze nieuwe beroepsorganisatie bijvoorbeeld ontvangen door de beroepsverenigingen op het gebied van de gymnastiek en geneeskunde? Hoe reageerden individuele beroepsbeoefenaren op deze collectivisering? Teneinde op deze vragen een antwoord te krijgen, is onderzocht wat hieromtrent is geschreven in de vaktijdschriften op de respectieve gebieden. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de directe reacties op de oprichting van het Genootschap (4.2.1) en de reacties die in een andere context - en dus indirect - werden gegeven op deze vereniging van heilgymnasten (4.2.2).

4.2.1 Directe reacties

Vaktijdschriften

Onderzoek naar de reacties op de oprichting van het Genootschap in de medische vaktijdschriften wijst uit dat hierover niets geschreven staat in de *Geneeskundige Courant* en in het *Maandblad tegen de Kwakzalverij*. In het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* daarentegen verschenen drie korte berichten in september en oktober 1889.¹⁸ De redactie gaf daarin geen oordeel over het Genootschap, maar beperkte zich tot de vermelding van enige feiten.

In het eerste bericht wordt aangegeven dat het Genootschap is opgericht en worden de namen genoemd van de leden van het voorlopig bestuur. Verder wijst men er in dit bericht op, dat *een der artikelen van het reglement zal voorschrijven, dat de leden zich verbinden om uitsluitend op advies en voorschrift van geneeskundigen de heilgymnastiek toe te passen*.

Het tweede bericht behelst een wat uitgebreider verslag van de oprichtingsvergadering. Hierin komen hoofdzakelijk drie punten aan de orde: (1) *de doelstelling* meer eenheid in de heilgymnastische behandeling en meer juiste toepassing der

heilgymnastiek te verkrijgen door onderlinge bespreking en zo mogelijk door voorlichting en aanwijzing van geneeskundigen; (2) *de bepaling* dat geen zijner leden een heilgymnastische behandeling zal toepassen, zonder advies en voorlichting van een geneeskundige, omdat de oorzaken van een gebrek soms te zoeken zijn in ziekelijke omstandigheden, die alleen de ervaren medicus kan beoordelen; (3) *de wens* dat hier te lande aan de hogescholen cursussen geopend worden, waar de gymnastiekonderwijzers zich in de heilgymnastiek kunnen bekwamen en dat, zolang die er niet zijn, het Genootschap zich zal belasten met de opleiding van de heilgymnasten en het uitreiken van diploma's.

Het derde bericht bevat slechts een aankondiging van de eerste algemene vergadering te Amsterdam. De redactie zou verzocht zijn zulks te berichten en daarbij te vermelden 'dat geneeskundigen, die hun belangstelling willen doen blijken, uitgenodigd worden deze vergadering bij te wonen'. Aangenomen wordt dat het voorlopig-bestuur van het Genootschap de redactie van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* dit verzoek heeft gedaan.

De vraag rijst of het voorlopig-bestuur dan ook verantwoordelijk was voor de redactie van de eerste twee berichten? Zo ja, dan kan men aannemen dat de berichten met de boodschap dat Genootschapsleden niet zonder advies van medici zullen behandelen, bedoeld waren 'ter geruststelling' van medici. Zo nee, dan mag men aannemen dat deze, door de redactie van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* geplaatste, berichten aangeven waarop de medici alert waren of volgens de redactie moesten zijn.

Ten aanzien van de reacties in de gymnastiekvaktijdschriften kunnen we kort zijn. De ruime aandacht voor de activiteiten van het Genootschap in het tijdschrift *Olympia* (met in de redactie onder andere J.S.G. Disse en Minkman) heeft te maken met het feit dat dit tijdschrift als officieel orgaan van het Genootschap fungeerde. Aandacht voor de activiteiten van het Genootschap in het andere gymnastiektijdschrift dat in deze periode verscheen, het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* (redacteur J.J. Wopkes Jz.), ontbrak daarentegen geheel. De redenen hiervoor zou even later blijken. We komen daar nog op terug.

Andersoortige reacties

In het eerste jaarverslag van het Genootschap wordt aangegeven dat de medici, die men verwittigd heeft van de oprichting, hoewel verschillend van oordeel, allen sympathie bleken te hebben voor het streven van het Genootschap.¹⁹ In het archief van het Genootschap is het antwoord van de hoogleraar Korteweg op het schrijven van het voorlopig-bestuur bewaard gebleven. Korteweg, die zich in 1883 in zijn artikel over de orthopedie in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* positief uitliet over de heilgymnasten, gaf in dit schrijven aan, dat hij de tijd niet rijp achtte het Genootschap openlijk te steunen:

Ofschoon het doel Uwer Vereeniging, onderlinge ontwikkeling, voorzeker alleszins mijne sympathie wegdraagt, is het m.i. om verschillende redenen vooralsnog onmogelijk de verhouding tusschen geneeskundigen en heilgymnasten zoodanig te regelen, dat eene Vereeniging der laatsten door de eersten kan worden gesteund. Slechts onaangename botsingen kunnen m.i. uit zulk streven tot toenadering voortspruiten. Terwijl ik U verzeker dat m.i. volstrekt niet alleen aan de heilgymnasten de onmogelijkheid eener toenadering moet worden geweten, noem ik mij met de meeste achting (...).²⁰

Waardering uit medische hoek bleek toch uit het feit dat er in dit jaar drie medici als buitengewoon lid zijn toegetreden tot het Genootschap: dr. J. Coronel uit Amsterdam (neef van de hygiënist S.S. Coronel), van wie bekend is dat hij omstreeks deze tijd samen met de militair-geneeskundige en voorvechter van de pneumatische therapie, A.K.W. Arntzenius (1840-1928), verbonden was aan een 'inrichting voor pneumatische-, koudwater- en massagebehandeling' aan de Amsteldijk te Amsterdam²¹; de (orthopedisch-)heekundige W. Renssen uit Arnhem, die we reeds tegenkwamen in het vorige hoofdstuk en die vermoedelijk samenwerkte met Minkman²²; en dr. M.J. van Olm uit Winschoten die waarschijnlijk een samenwerkingsrelatie onderhield met het Genootschapslid H. Edelman.

Tevens zijn als (buitenlandse) corresponderende leden toegetreden: de Duitse medicus en hoogleraar E. Fischer; de Duitse medicus J. Schreiber (1835-1908); en de oud-leerling van het CGI te Stockholm (nu practiserend in Brussel), 'prof.' C.M. Nycander.

Ook heilgymnasten reageerden op de oprichting van het Genootschap, getuige het feit dat in het eerste jaar reeds 23 gymnastieleraren-heilgymnasten werden aangenomen als werkend lid. Reijs maakte in het eerste jaarverslag melding van het feit, dat vlak na de oprichting velen hebben aangegeven het Genootschap een goed hart toe te dragen. Er waren er echter ook, 'die schampere opmerkingen maakten'. Een voorbeeld uit de laatste categorie meende hij de leden niet te mogen onthouden:

Een collega, die zich gaarne een air van gezag geeft, schrijft me een briefkaart om een onderhoud, dat hem volgaarne wordt verleend; na eene inleiding verklaarde hij, dat hij bij mij [Reijs] kwam om eens over Heilgymnastiek en het Genootschap te spreken en die me alle mogelijke en onmogelijke redenen opgaf, dat we ons zoo in onze kaart lieten kijken. Het einde van zijn wensch kwam eindelijk voor den dag. "Ontbind het Genootschap, neem de beste er uit, vraag dan die en die, en dan maken we (dus hij er ook bij) een onderling clubje, dat werkt ter eigene ontwikkeling, zonder dat ons de Doctoren ons werk kunnen afnemen". "Dus, zeide ik, het Genootschap wordt dan van eene vereeniging, die het licht niet schuwet, eene geheime zaak, die op eigen voordeel werkt en werk der duisternis doet?" Neen waarde collega! dat nooit!" En zegt ge het mij niet na, geachte collega's! dat we juist in openbaarheid onze kracht moeten zoeken. Is onze kunst een goocheltoer, of is het een op wetenschap en practijk rustende kunst? behoeven wij niet den steun en het vertrouwen van alle Medici, en moeten vooral zij niet ons werk kunnen beoordelen, om ons daarna hunne patiënten te kunnen toevertrouwen. Moet het publiek niet door ons voorgelicht worden om het te waarschuwen voor het werk van hen, die het licht schuwen en in duisternis of liever in afzondering hun heil zoeken? (...) ieder beoefene de kunst waarvoor hij leeft, niet alleen als middel om aan den kost te komen, maar ook met een hooger doel, om werkzaam te zijn ten behoeve van de Maatschappij, het Vaderland, de lijdende menschheid.²³

4.2.2 Indirecte reacties

Alias J. van Amstel

Binnen de categorie 'indirecte reacties' zijn die bijdragen in de vaktijdschriften bijeengebracht, waarin naar aanleiding van 'iets anders' óók een mening werd gegeven over het Genootschap. Zo verscheen in het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* een maand na de oprichting van het Genootschap een artikel getiteld 'Heilgymnasten' van de hand van 'ene' J. van Amstel.²⁴

In het artikel wordt het steeds vaker voorkomen van 'humbug-advertenties' veroordeeld, waarin gymnastiekonderwijzers aankondigen allerlei kwalen te kunnen genezen. Dat daarbij wordt aangekondigd dat men onder toezicht werkt van een medicus, kan niet anders gezien worden als het presenteren van een vlag die een gebrekkige lading moet dekken, aldus de auteur. Gebrekkig, omdat er geen waarborgen zouden bestaan dat deze zogenaamde heilgymnasten voor hun taak berekend zijn. Volgens Van Amstel zouden zij niet geschikt geacht mogen worden om dit deel der geneeskunst te beoefenen:

Hoe gaarne wij nu ook ieder en vooral den gymnastiek-onderwijzer een buitenkansje voor de beurs gunnen, moeten wij toch hier de vraag stellen, of heilgymnastische behandeling door onbevoegden niet als hoogst onzedelijk behoort gebrandmerkt te worden. Niet enkel eene grondige kennis van het menschelijk lichaam, der anatomie en physiologie, mag men vorderen van hem, die dat lichaam tot voorwerp zijner behandeling maakt; maar ook mag en moet van hem worden geëischt, dat hij op medisch gebied geen vreemdeling is. Naar algemeene regelen, uit boekjes geput, kan hier niet gewerkt worden; het beoordeelen van ieder afzonderlijk geval, het zoeken naar zijn oorzaak en de wijze van behandeling vereischt eene mate van theoretische en practische kennis die de gewone gymnastiek-onderwijzer onmogelijk kan bezitten, tenzij hij door grondige studie en onder deskundige leiding zich als heilgymnast gevormd heeft.²⁵

Van Amstel was het eens met de uitlating van Coronel (gemaakt tijdens de eerder aangehaalde vergadering van de VGON te Leeuwarden in 1886) dat de situatie omtrent de heilgymnastiek onhoudbaar is. Hij vond echter niet dat deze hopeloos en reddeloos is: 'er dient gehandeld, krachtig opgetreden te worden.'

Het ligt volgens hem op de weg van de VOGN om de regering de onhoudbare toestand onder ogen te brengen en de middelen aan te geven hoe deze zaak bij wet te regelen. Interessant daarbij is, dat hij opmerkte '*dat er evenwel overwegende redenen te vinden zijn, die bovengenoemde vereniging tot neutraliteit zullen bewegen*' (medici zijn nu eenmaal óók relevante anderen waar het regelingen betreft op het gebied van de gymnastiek en het gymnastiekonderwijs!). In dit geval achtte hij een optreden van het (dagelijks bestuur van het) Nederlandsch Gymnastiek-Verbond noodzakelijk. Dit bestuur zou een adres aan de regering moeten sturen, waarin gewezen wordt op de onhoudbare toestand, en waarin de middelen worden aangegeven, om in deze situatie verbetering te brengen. Tot deze middelen rekende Van Amstel een door geneeskundigen af te nemen examen ter verkrijging van een wettelijke bevoegdheid voor het uitoefenen van heilgymnastische behandelingen. Tevens zou op een eventuele regeling voor het straffen

van onbevoegden gewezen moeten worden. Met steun van de NMG, de provinciale geneeskundige raden en de pers zou de regering begrijpen dat zij met dit volksbelang rekening heeft te houden, aldus Van Amstel.

Ofschoon veel van wat hij aandroeg grote gelijkenis vertoont met het gestelde in de inleidingen van Reijs en Minkman tijdens de oprichtingsvergadering, werd met geen woord gerept over het zojuist opgerichte Genootschap! Een reden hiervoor wordt gegeven in een brief van Minkman aan Reijs een maand na oprichting van het Genootschap: J. van Amstel - hetgeen een synoniem zou zijn voor de redacteur van *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond*, J.J. Wopkes Jz. - zou het pas opgerichte Genootschap negeren vanwege het feit dat niet zijn tijdschrift, maar *Olympia* is gekozen als officieel orgaan van het Genootschap.²⁶ Dit zou dus ook de oorzaak geweest kunnen zijn voor het feit dat we geen directe reactie op de oprichting hebben kunnen achterhalen van de redactie van dit tijdschrift.

Het artikel van Van Amstel kreeg een tweetal reacties in het volgende nummer van hetzelfde tijdschrift; hierin wordt wèl gerefereerd aan het Genootschap. Een ervan is afkomstig van de heilgymnast Hk. Albers uit Leeuwarden, die in juli 1889 niet wilde ingaan op de uitnodiging van Reijs en Minkman om toe te treden tot het Genootschap. Albers betuigde zijn ingenomenheid met het artikel van Van Amstel en wenste eveneens een eind te zien aan het optreden van zoveel pseudoheilgymnasten ('is er wel een gemeente in ons land, waar een gymnastiekonderwijzer gevestigd is en waar niet aan heilgymnastiek wordt gedaan?').²⁷ Hij betreurde het, dat men niet van Staatswege in staat werd gesteld een 'radicaal'²⁸ als heilgymnast te verkrijgen: men zou dan als heilgymnast, die van de heilgymnastiek de nodige studie heeft gemaakt, voor de wet erkend zijn en de experimentele behandeling zou daarmee tot het verleden behoren. Aan deze zaak moest zijns inziens hard gewerkt worden. Het oprichten van een Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek door enkele gymnastiekonderwijzers in Nederland, waarbij men de steun van medici wenst, is wel een stap tot verbetering, maar zou de zaak niet kunnen oplossen, aldus Albers.

De tweede reactie was afkomstig van J.H. Reijs Jr., voorlopig-secretaris van het Genootschap. In de eerder aangehaalde brief van Minkman aan Reijs (Van Amstel-Wopkes) gaf Minkman te kennen dat hij de bijdrage van Van Amstel geen reactie waardig keurde.²⁹ Bovendien achtte hij een reactie van zijn kant - als mede-redacteur van het tijdschrift *Olympia* - niet verstandig. Reijs zou daarentegen in zijn hoedanigheid als voorlopig-secretaris van het Genootschap wel kunnen reageren. Minkman wees er op dat hij daarbij 'geen fouten' diende te maken. Hij verwachtte overigens, dat het schrijven van Reijs waarschijnlijk niet geplaatst zou worden.

De betreffende brief van Reijs aan de redactie van het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* werd echter wel geplaatst.³⁰ Reijs gaf hierin te kennen dat juist de door Van Amstel aangegeven onhoudbare situatie (de heilgymnastiek in handen van vele onbekwame handen) aanleiding is geweest tot de

oprichting van het Genootschap. Daarop volgde een fraai staaltje van domein-afbakening:

Het doel van het Genootschap is o.a. eene wettelijke regeling voor te bereiden en te verkrijgen voor de uitoefening van heilgymnastiek, het instellen van een examen voor heilgymnast en het doceeren van de wetenschappen en de Therapie van verschillende lichaamsgebreken, noodig voor de toepassing der geneeskundige gymnastiek, bij het Hooger onderwijs. Het Genootschap zal zich laten voorlichten door in de heilgymnastiek bekwame medici; het wil tegelijkertijd het 'onder toezicht van H.H. medici' niet langer tot een ijdel klank doen zijn. Als mijne persoonlijke opinie kan ik u zeggen, dat het noch op den weg van de 'A. G.-O. V.' noch op dien van het 'N.G.V.' noch op dien van het Dagelijksch Bestuur van het Verbond ligt, om in deze handelend naar buiten op te treden, omdat heilgymnastiek naar mijne mening niets anders met gewone gymnastiek (turnen) gemeen heeft als den naam. Verandert deze in de loop der tijden, dan wordt het verschil nog grooter. Gaan in het begin studie en practijk der gymnastiek en der heilgymnastiek te zamen, langzamerhand scheiden ze zich meer van elkander af, totdat hare verwantschap bij het dieper indringen in de zaken en in de studie niet meer te herkennen is.³¹

De architect en de timmerman

In 1890 verscheen van de hand van de 'nestor der heilgymnastiek in Nederland', J.G. Milo Jr, een werkje getiteld *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen*. In het vorige hoofdstuk wezen we reeds op dit werk, dat in eerste instantie bedoeld was als een kritische reactie op het artikel van Tilanus "Over mechano-therapie" uit 1889 en op het proefschrift van P.H.J. de Bruïne *Over het onderzoek en de behandeling van scoliosis* (1889). Het zou echter op zijn beurt een golf van kritiek oproepen.

In het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* en in *Olympia* treffen we respectievelijk een korte neutrale en een korte, enigszins kritische boekbespreking aan.³² J. van Amstel (J.J. Wopkes Jz.) ging niet inhoudelijk in op het werk, maar gaf naar aanleiding ervan weer eens zijn mening te kennen over de onhoudbaarheid van de toestand op het gebied van de heilgymnastiek en de noodzakelijkheid van overheidsingrijpen. J.S.G. Disse (mede-redacteur van *Olympia*) had met name kritiek op de grote verheerlijking hierin van Milo's carrière en diens werkmethode, terwijl tegelijkertijd zeer negatief wordt geschreven over anderen en andere methoden.

Kort na deze twee besprekingen, volgde in *Olympia* een bespreking van het werk door de voorzitter van het Genootschap en mede-redacteur van *Olympia*, Minkman.³³ Hij was in zijn veroordeling van de zelfverheerlijking van Milo en diens kritiek op de werkwijze van anderen (met name medici) veel scherper dan zijn collega Disse. Net als zijn voorgangers ging hij echter nauwelijks in op het inhoudelijke van Milo's betoog.³⁴ Mogelijk dat Minkman een stellingname ten aanzien van de opvattingen van de medici wilde voorkomen. Ook kan in zijn ferme opstelling het besef hebben meegespeeld, dat het een goede zaak zou zijn wanneer een bestuurslid van het Genootschap zich openlijk distantieerde van een dergelijk geschrift.

De voor deze studie veruit belangrijkste bespreking van het werk van Milo is

te vinden in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.³⁵ Zij is van de hand van niemand minder dan de (inmiddels Amsterdamse) hoogleraar heilkunde J.A. Korteweg! Hij zou langs deze weg tot een openlijke stellingname komen ten aanzien van het streven van het Genootschap.

De bespreking van Korteweg vangt aan met de aanhaling van allerlei zinsneden uit Milo's boek. Daarna wordt een brug geslagen naar de uitlatingen over dit werk van de voorzitter van het Genootschap Minkman. De laatste wees er op dat het doel van het boekje van Milo is: aangeven dat hij alléén goed op de hoogte is van de heilgymnastische behandeling en dat alle anderen, die zich aan de heilgymnastiek wijden, er weinig of niets van weten. Deze uitspraak van Minkman diende als een welkome inleiding voor Korteweg om aan te geven dat Milo niet de enige zogenaamde heilgymnast blijkt te zijn, die het hoog met zichzelf opheeft:

Zoozeer ik nu dit boekje van den Heer Milo in bedoeling en uitvoering veroordeel, is toch het verschijnen van dit boekje voor ons, geneeskundigen, een feit van groote beteekenis, dat tot nadenken stemt, bijzonder geschikt om ons de oogen te openen. Waar de Heer Milo zich, op zijn 28-jarige ondervinding steunende, sterk voelt en het masker afwerpt met te beweren, dat H.H. geneeskundigen in den regel niets van heilgymnastiek afweten, plaatst hij zich op een standpunt, dat ook aan andere heilgymnasten niet geheel vreemd is. Immers, wanneer deze zich vereenigen tot een *Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland*, toonen zij een zelfstandigheid, te groot om niet te moeten meenen, dat zij zich als onze evenknie beschouwen.³⁶

Ter illustratie van die laatste bewering haalt Korteweg enkele punten aan uit het reglement van het Genootschap. Op basis van de opsomming van wat de Genootschapsleden allemaal verstaan onder 'theoretische en praktische toepassing der heilgymnastiek' en de vaststelling dat in de reeds gehouden vergaderingen dit reglement 'geen dode letter' is gebleken, komt hij tot een scherpe analyse van de verhouding tussen wet, medici en heilgymnasten van het Genootschap:

Welnu, kan iemand, die aldus een eigen oordeel bezit, zich met de rol van handlanger tevreden stellen? Spreekt het niet van zelf, dat een dusdanige Heilgymnast de wet, die hem de zelfstandige toepassing zijner kennis verbiedt, ten eenenmale onbillijk vindt? Ongetwijfeld zal men beweren, dat deze opvatting van het doel van het Genootschap toch niet strookt met Art. 16 van het Reglement, waarbij de leden zich verbinden, geen patiënten te behandelen, dan na machtiging en goedkeuring van een medicus. Zoolang de Heilgymnasten de rechten van den geneesheer erkennen, heeft deze zich immers niet te beklagen en van hunne vereeniging geen ondermijning van gezag te vreezen. Zou het daarentegen niet onbillijk zijn, waar de geneesheer zich om de techniek der Heilgymnastiek niet bekommert, aan den Heilgymnast het recht te willen ontzeggen, zich hierin naar hartelust te verdiepen? Bovendien zal men beweren, de medicus zou zeer worden gebaat, wanneer het Genootschap in haar doel, onder letter b omschreven, het verkrijgen van een *diploma voor de uitoefening der Heilgymnastiek*, slagen mocht. Bestaat toch eenmaal zulk een *diploom*, dan zal men kunnen volstaan met zijne patiënten naar den Heilgymnast te verwijzen en zich verder over de toepassing niet behoeven te bezwaren. Daarvoor toch is de doctor dan niet meer verantwoordelijk.³⁷

Korteweg wijst in dit verband op de analogie met de (in het verleden gangbare) relatie geneesheer - heelmeeester: de eerste stelde de indicatie, waarop de heil-

meester werd ontboden tot het verrichten van een operatie. De laatste zou immers meer in het bijzonder hebben geweten hoe te handelen. Op deze plaats in het betoog neemt Korteweg een genuanceerd standpunt in door te constateren dat 'een dergelijke gedachtengang - oppervlakkig beschouwd wel te verstaan - niet geheel onjuist moge schijnen'. Wanneer men over de nieuwe toestand nadenkt, gaat hij verder, dan wordt spoedig duidelijk dat bij deze verhoudingen geen modus vivendi te vinden is.

Door kort te refereren aan de lezing van Reijs over de methode Fischer tijdens de eerste algemene vergadering, wilde de auteur aangeven dat het de leden van het Genootschap niet enkel ging om het toepassen van 'slechts' de Zweedse heilgymnastiek (grotendeels manueel uitgevoerde behandelingen zonder toestellen). Ook zouden zij bijvoorbeeld Duitse oefensystemen (waarin vaak gebruik gemaakt wordt van ingewikkelde toestellen) niet schuwen. Korteweg was van mening dat hiervoor echter teveel kennis nodig is:

Waar aan ons, geneesheeren, na ruime voorbereiding zooveel verschijnselen onverklaard blijven, daar zouden wij de behandeling dier orthopaedische gebreken aan medisch minder ontwikkelden mogen uit handen geven? Neen, voorzeker komt bij de toepassing der Heilgymnastiek te veel algemeen medische kennis, te veel kennis der algemeene en speciële pathologie in aanmerking, om ons niet steeds te doen blijven terugschrikken voor een verdeling der verantwoordelijkheid, zooals die bij het scheppen van gediplomeerde Heilgymnasten noodzakelijk zou moeten volgen. De Heilgymnast zou den geneesheer als een sta-in-den-weg tusschen hem en het publiek moeten blijven beschouwen. Ongetwijfeld zou hij naar nog grotere zelfstandigheid streven, analoog aan die welke bijv. den tandmeester gewaarborgd is. Maar voor een dergelijke zelfstandigheid zijn de gebreken, die de Heilgymnast behandelt, toch te weinig op een bepaald orgaan beperkt. De geneesheer mag dus slechts één beginsel voorstaan: hij zelf in alles de verantwoordelijke persoon, en dus de Heilgymnast niets dan een handlanger, in alles aan den geneesheer ondergeschikt. Natuurlijk is hiermede onderling overleg niet uitgesloten. Of zal de architect de kennis van smid of timmerman versmaden?³⁸

Het boekje van Milo was aanleiding tot de eerste 'openlijke' stellingname vanuit medische hoek tegen (elementen in) het streven van het Genootschap. In zijn betoog lijkt Korteweg op meerdere plaatsen de expertise van de betreffende heilgymnasten op hun gebied te onderkennen. Tegelijkertijd was hij echter van mening dat voor de toepassing der heilgymnastiek veel algemeen medische kennis, alsmede kennis van de algemene en specifieke pathologie nodig is. Heilgymnasten zouden niet of onvoldoende over dergelijke kennis beschikken. De vraag lijkt gewettigd, waarom Korteweg niet is ingegaan op de vanuit het Genootschap geuite wens van een opleiding voor heilgymnasten aan de universiteiten. Vreemd genoeg negeerde hij deze meervoudig geuite wens volkomen.

Of misschien is het wel niet zo vreemd wanneer men in zijn stuk zinsneden leest waarin wordt gesteld dat de heilgymnast *in alles aan de geneesheer ondergeschikt, niets dan een handlanger moet zijn*. Ook de door hem gepercipieerde zelfstandigheid van heilgymnasten als gevolg van de oprichting van het Genootschap - *'een zelfstandigheid dusdanig groot dat men niet meer aan de indruk zou kunnen ontkomen dat zij (de heilgymnasten van het Genootschap) zich als de evenknie beschouwen van de medici'* - geeft te denken. Men zou kunnen specule-

ren dat het in de ogen van Korteweg als een ongewenste situatie was aan te merken, dat de *relatie medicus - heilgymnast* (zeker na een gedegen scholing van de laatste!) in de toekomst dezelfde vorm aan zou kunnen nemen als de *relatie heelmeeester - geneesheer* (zoals beschreven in de analogie). De gevolgen zijn immers bekend: uiteindelijk de wording tot één stand volgens de wet.

Bovenstaande uitspraken van Korteweg wijzen op een domeinafbakening met als legitimeringsargument het niveau van kennis. Dit argument gaat echter slechts gedeeltelijk op, zoals vóór deze publikatie door een aantal medici en heilgymnasten meer dan eens werd aangegeven. Oók Korteweg lijkt dit te onderkennen, wanneer hij stelt: 'laat ons [medici] dit gevaar [de dreiging voor de geneesheer om tot een stropop verlaagd te worden] door voortdurende vermeerdering onzer eigene kennis trachten te bestrijden.' Ter afsluiting zullen we in dit verband nog enige regels aanhalen uit het bewuste werkje van Milo, dat de aanleiding vormde voor het schrijven van deze subparagraaf:

Vele H.H. Geneeskundigen toch blijft het een groote ergenis (zij het jalousie de *métier* of wat dan ook), dat de uitoefening der heilgymnastiek aan H.H. *Gymnastici* wordt overgelaten en toch, laten wij de waarheid fier in het aanzicht zien, en toch zijn zij zich alleszins bewust, dat de praktische uitvoering volstrekt niet tot hun werkkring behoort, zelfs de theoretische gegevens hun voor een deel onbekend zijn.³⁹

ENIGE RESUMERENDE OPMERKINGEN

In dit laatste afsluitende hoofdstuk zijn enige eerste stappen beschreven, die het Genootschap zette in het kader van een streven naar wettelijke erkenning van de heilgymnast als beroepsbeoefenaar op het terrein der heilgymnastiek. De oprichting van het Genootschap in 1889 lijkt een logisch gevolg van de situatie waarin de meer 'serieuze heilgymnasten' zich bevonden. Nadat medio jaren tachtig bleek dat de beroeps- en belangenorganisaties op het gebied van de gymnastiek zich afzijdig wensten te houden van dit deel van het arbeidsveld, en vanuit de NMG eind jaren tachtig te kennen was gegeven, dat zij in principe niet gediend is van het optreden van niet-medici op een deel van het arbeidsveld dat aan medici zou toebehoren, bleef de heilgymnasten geen andere weg open zelf een vereniging op te richten om gezamenlijk voor een betere belangenbehartiging voor de 'serieuze heilgymnast' in Nederland zorg te dragen. De beide oprichters van het Genootschap gaven in hun inleiding tijdens de bijeenkomst te Utrecht in september 1889 te kennen dat er hoofdzakelijk een tweetal factorencomplexen aanleiding was geweest tot de oprichting. Enerzijds speelden beroepsinhoudelijke motieven een rol, anderzijds de relatie met anderen die zich op dit deel van het arbeidsveld begaven.

De inleiders waren van mening dat er sprake was van onduidelijkheid op dit deel van arbeidsveld waar het de theorievorming rond, en de toepassing van de heilgymnastiek geldt. Vergroting van kennis en kunde en het verkrijgen van meer uniformiteit in het handelen van heilgymnasten werden door hen gezien als belangrijke strategieën om 'de heilgymnastiek en de heilgymnast (lid van het Genootschap) in het juiste licht te plaatsen' met als achterliggend doel - hier in sociologische termen geformuleerd - de gebruikswaarde (en indirect de ruilwaarde) van de beroepsactiviteiten (verricht door Genootschapsleden) te vergroten. Twee van de drie doelen, die het Genootschap zich stelde, alsmede de meeste middelen om deze doelen te bereiken, hebben betrekking op deze strategieën.

De relatie met anderen die zich op dit deel van het arbeidsveld begaven, bleek eveneens een belangrijk motief voor de oprichters van het Genootschap om tot bundeling van krachten over te gaan. Tot deze groep 'anderen' behoorden natuurlijk de medici. Ofschoon herhaalde malen kritiek werd geuit op het (niet) optreden van medici op het gebied van de heilgymnastiek, zagen we dat gymnastiekvakleerkrachten in de jaren zeventig en tachtig meer oog kregen voor het belang van medici voor hun functioneren op het terrein van de heilgymnastiek. Zo ook de Genootschapsleden, die medici beschouwden als relevante anderen, wier medewerking noodzakelijk werd geacht voor het totstandbrengen van betere regelingen op het gebied van de heilgymnastiek. Het doel 'het bevorderen van een goede verhouding tussen medici en heilgymnasten' moet dan ook in dit licht worden gezien. Tevens was er in artikel 6 van het reglement van het Genootschap (1889) niet voor niets sprake van een categorie 'buitengewone leden'. Dit waren volgens de omschrijving in het reglement 'medici, die met het doel van het Genootschap zijn ingenomen en het Genootschap financieel en moreel steunen'. Wat te denken van de bindende bepaling voor werkende leden van het Genootschap om geen patiënten te behandelen dan na advies van een medicus?

Onder de andere groep 'anderen' werden die mensen begrepen, die in de ogen van de Genootschapsleden over onvoldoende kennis en vaardigheden beschikten om zich op een verantwoorde wijze met de heilgymnastiek bezig te kunnen houden. Als voorbeelden noemde men gymnastiekvakleerkrachten, die van de heilgymnastiek geen aparte studie hebben gemaakt, en mensen zonder wat voor een vooropleiding of examen dan ook. Uit de bijdragen blijkt dat het optreden van zogenaamde charlatans op dit gebied ongeveer vanaf het midden van de jaren zeventig werd gesignaleerd door zowel medici als gymnastiekvakleerkrachten. Zo wees de redacteur van *Volkshel*, Cupérus, in 1874 op activiteiten op dit gebied van 'kwakzalvers en uitbuiters der menselijke lichtgelovigheid' en veroordeelde de redactie van de *Geneeskundige Courant* in 1875 het optreden van 'massagisten en frictionarissen die lang niet altijd een akte van bevoegdheid tot uitoefening der orthopedische praktijk zouden hebben'. Sindsdien zien we een toename van verwijzingen naar het optreden van deze 'anderen' in bijdragen in beide categorieën tijdschriften.

Onduidelijk blijft hoe deze groep anderen is opgebouwd. Op basis van de bijdragen in de bestudeerde vaktijdschriften wordt men niet wijzer omtrent dit punt. Hier en daar wordt in de vaktijdschriften een tipje van de sluier opgelicht.

Zo wordt over de persoon Schoondermark, 'massagespecialiteit en koopman in mond- en tandartikelen', af en toe een opmerking gemaakt in de jaren tachtig, zoals we hebben kunnen zien. Ook in weergaven van rechtszaken tegen 'kwakzalvers' in juridische tijdschriften en in het *Maandblad van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij* bleken soms enige summiere gegevens verstrekt te worden over leden uit deze categorie 'anderen'. Wellicht dat een analyse van plaatselijke en landelijke dag- en weekbladen, onderzoek in onder andere gemeente-archieven en 'patentbelasting-registers' meer informatie oplevert omtrent deze groep.

We constateerden dat de Genootschapsleden zich bewust waren van het gevaar van het optreden van dergelijke 'charlatans' op dit gebied: zowel de patiënten die ze behandelden, als de beeldvorming rond de heilgymnastiek en de 'serieuze, bekwame heilgymnasten' konden daarvan veel schade ondervinden. Zo zou het optreden van 'ongeschikten' bij medici bijvoorbeeld de lust kunnen ontnemen om een heilgymnastische behandeling voor te schrijven en uit te laten voeren door een 'heilgymnast'. Men moet zich tevens gerealiseerd hebben dat het voor antiheilgymnast-gezinde medici maar al te goed uit zou komen dat bepaalde uitwassen als voorbeeld konden fungeren in hun pleidooi om alle niet-medici van het terrein der heilgymnastiek te veroordelen en te verbannen.

Het was dus zaak voor de serieuze, bekwame heilgymnast om zich openlijk te distantiëren van het optreden van de ongeschikten, die zich slechts omwille van het geld op dit gebied leken te hebben gestort. In het derde hoofdstuk wezen we reeds op dergelijke acties van heilgymnasten als De Gruijter. Het kiezen voor een dergelijke opstelling ten opzichte van het optreden van de ongeschikten gold uiteraard ook, en zelfs meer nog het Genootschap, zijnde 'de' beroepsorganisatie op het gebied van de heilgymnastiek. Het dienen van een eigenbelang van de Genootschapsleden moet hierbij overigens niet geheel worden uitgewist. Achterliggende gedachte bij deze stellingname - gecombineerd met het streven naar vergroting van kennis en kunde van de Genootschapsleden - is hoogstwaarschijnlijk óók geweest, dat zij zich hierdoor duidelijker profileerden naar de (verwijzende) medici als de heilgymnasten, die het meest geschikt waren voor een verantwoorde toepassing der heilgymnastiek.

Het probleem van het optreden van ongeschikten op het gebied der heilgymnastiek zou in de komende decennia enorm in omvang toenemen. Dit had ondermeer te maken met het feit dat medici op grote schaal ongeschoolde 'hulpkrachten' (veelal jonge vrouwen) gingen inschakelen bij de behandeling van patiënten met heilgymnastiek. Deze situatie zou met name rond de eeuwwisseling leiden tot grote spanningen tussen de Genootschapsleden en medici.

Op basis van de eerste reacties op het Genootschap krijgt men een idee van de stellingen, die door de verschillende partijen ten opzichte van dit deel van het arbeidsveld zijn ingenomen. De beroepsorganisaties op het gebied van de gymnastiek hielden zich afzijdig. Korteweg, behorend tot die geleding der heelkundigen (orthopeden) die in de jaren tachtig een grotere claim legden op de heilgymnastiek (en in het bijzonder de massage), lijkt zich bewust te zijn van de

kracht, die van een vereniging van heilgymnasten kon uitgaan. Tot op bepaalde hoogte lijkt hij zich in het streven van het Genootschap te kunnen vinden, maar hij realiseerde zich waarschijnlijk tegelijkertijd dat de - mede door hemzelf vormgegeven - differentiatie op het gebied der geneeskunde (specialisatie in de richting van de orthopedie) vertroebeld zou (kunnen) worden door de activiteiten van deze heilgymnasten. Een hardere opstelling naar deze heilgymnasten toe, het propageren van een meester-knecht relatie, alsmede het bepleiten van een betere opleiding van de medicus in deze richting lijken vooralsnog de middelen, die hij wenste aan te wenden om tot een beheersing te komen van de situatie.

Dat het Genootschapsbestuur zich de mogelijke consequenties van een verdergaande specialisatie op het gebied van de orthopedie (met inbegrip van heilgymnastiek en massage) en het belang van een figuur als Korteweg daarbij bewust was, blijkt uit het feit dat de boekbespreking van het werk van Milo van de hand van Korteweg voor het bestuur aanleiding was voor het voeren van een correspondentie met deze medicus. In het verslag van de vierde huishoudelijke vergadering, welke gehouden werd op 31 augustus 1890, kunnen we lezen dat uit deze correspondentie gebleken is, dat Korteweg het Genootschap gunstig gezind was.⁴⁰ De volgende zin in het verslag is in dit verband eveneens van belang: 'uit verdere mededelingen bleek dat ook [de Leidse hoogleraar heilkunde] prof. J.E. van Iterson J.Az. te kennen had gegeven, geen tegenstander van het Genootschap te zijn.' De heilkundigen (orthopeden) blijken overduidelijk 'relevante anderen' voor de Genootschapsleden. Het zou echter niet lang duren voor de tegenstand van de zich-in-de-orthopedie-specialiserende-medici tegen de heilgymnasten fors ging toenemen. Hier volstaan we met te wijzen op de oprichting van de 'Nederlandsche Orthopaedische Vereeniging' in 1898.

Ten aanzien van het antwoord op de vraag, wat in deze strijd om erkenning van de heilgymnasten de rol zou moeten zijn van de beroeps- en belangenorganisaties op gymnastiekgebied, is het Genootschapsbestuur duidelijk: geen enkele. De domeinafbakening ten opzichte van de pedagogische gymnastiek is rigoreus, maar heeft - naar het schijnt - de instemming vanuit de organisaties op gymnastiekgebied. Van deze zijde vernemen we de komende jaren nauwelijks iets over deze kwestie. Het is aannemelijk dat deze organisaties zich afzijdig hielden vanwege het feit dat ook zij inzagen dat zij ondermeer van medici - relevante anderen - afhankelijk waren voor betere regelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding.

SAMENVATTING

Deze dissertatie is een descriptieve studie over de introductie en ontwikkeling van de heilgymnastiek in Nederland in de 19de eeuw. Met behulp van de beroepsociologische begrippen differentiatie, institutionalisering en legitimering is getracht inzicht te verschaffen in het beroepsvormingsproces op dit deel van het arbeidsveld. Van deze sociologische begrippen zijn vijf onderzoeksvragen afgeleid, die als leidraad fungeerden bij het doen van onderzoek, en die grotendeels de opbouw van de studie bepaalden. Teneinde de bevindingen van het onderzoek samen te vatten zullen de vragen wederom als leidraad dienen.

De eerste helft van de 19de eeuw: differentiatie

In het eerste hoofdstuk is nagegaan **wanneer en in welk verband er in ons land voor het eerst sprake was van heilgymnastiek** (onderzoeksvraag 1). Vanwege de onderwerpskeuze is het beginpunt in de tijd voor deze studie gekozen in de eerste decennia van de vorige eeuw. In deze periode deden zich met name in Duitsland en Zweden ontwikkelingen voor die samen met binnenlandse ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs en de geneeskunde de opkomst van de heilgymnastiek in Nederland bevorderd hebben.

In Zweden was het de gymnast Per Henrik Ling, die van zich deed spreken. Geïnspireerd door onder andere het gedachtegoed van de Philantropijnen en de natuurfilosoof Schelling ontwierp hij een omvangrijk gymnastieksysteem, waarin naast pedagogische, militaire en esthetische, ook medische gymnastiek werd onderscheiden. In het door hem opgerichte Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm werden vele personen met verschillende aandoeningen behandeld met medische gymnastiek. Deze aandoeningen bestonden uit afwijkingen aan het houdings- en bewegingsapparaat en verschillende 'chronische ziekten'. Het instituut genoot grote bekendheid. Uit vele landen togen medici en niet-medici naar Stockholm om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de daar gebruikte methode. Met de opgedane kennis en praktische ervaring keerde men huiswaarts, alwaar de principes van Lings medische gymnastiek - al dan niet met andere behandelmethoden vermengd - werden toegepast bij de behandeling van patiënten. Lings medische gymnastiek werd behalve op deze wijze, ook door de reisactiviteiten en publikaties van Lings leerlingen verspreid.

Vanaf de jaren dertig zien we dat met name in Duitsland veel instituten werden opgericht door medici en 'Turnlehrer'. In deze inrichtingen werd de Zweedse medische gymnastiek of een variant daarvan toegepast. Tevens verschenen er vanaf deze tijd vele publikaties over de zogenaamde Zweedse en Duitse medische gymnastiek.

De laatste vorm van medische gymnastiek was afgeleid van de gymnastieksystemen zoals ontwikkeld door de Philantropijnen en door Jahn en Spiesz. Het waren met name deze activiteiten en geschriften van Duitse medici en 'Turnlehrer', en in mindere mate ook de activiteiten en publikaties van de leerlingen van Ling, die in ons land rond het midden van de eeuw het denken over medische gymnastiek beïnvloedden. De invloed vanuit landen als Engeland en Frankrijk op ons land bleek in dit opzicht relatief gering.

Het ambivalente karakter van de medische gymnastiek (geneeskunde - gymnastiek) maakte dat er zowel in Zweden als in Duitsland conflicten ontstonden tussen medici en gymnastiekleraren over het domein van de medische gymnastiek. Deze domeinproblematiek zou zich ook in ons land voordoen en wel vanaf de tweede helft van de 19de eeuw.

Ten tijde van bovenstaande ontwikkelingen valt er in ons land een toenemende aandacht te bespeuren voor het nut en de plaats van lichaamsoefeningen in de opvoeding. Vanuit verschillende geledingen van de maatschappij (medici, onderwijzers, geestelijken en letterkundigen) werd gewezen op het belang van de lichamelijke opvoeding voor de 'moderne' cultuurmens. Het gebrek aan goede leerkrachten, een gedegen systematische opleiding voor deze leerkrachten, een goede methode en de beschikbaarheid van geschikte accommodaties bleek evenwel een groot probleem bij de invoering van de gymnastiek in ons land.

Met name de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (MNA) heeft zich veel moeite getroost om de lichamelijke opvoeding meer ingang te doen vinden in ons land. Zij trachtte de lichamelijke opvoeding onderdeel te maken van het onderwijs, vooroordelen hiertegen weg te werken en de regering te betrekken bij de organisatie op dit gebied. Ook stichtte zij verschillende gymnastiekscholen, waar gymnastiekonderwijs werd gegeven en waar tevens gymnastieklerkrachten opgeleid konden worden.

Tegen het midden van de 19de eeuw verschenen er meerdere geschriften over de lichamelijke opvoeding. Vermeldingen van de therapeutische aanwending van lichaamsoefeningen bij bepaalde aandoeningen kwamen hierin nauwelijks voor. Het eerste werk, waarin wel relatief veel aandacht werd besteed aan deze toepassingsmogelijkheid van de gymnastiek, verscheen in 1843 en was geschreven door de Groningse onderwijzer R.G. Rijkens. Uit deze 'praktische handleiding' viel op te maken dat Rijkens waarschijnlijk ook zelf de behandeling met een vorm van medische gymnastiek ter hand had genomen. Aangenomen wordt dat Rijkens' handleiding veel werd gebruikt in Nederland. Niet in de laatste plaats omdat de MNA dit werk opstuurde aan al haar 'departementen' met het verzoek ter plaatse gymnastiekscholen op te richten.

In medische vaktijdschriften zien we aanvankelijk nauwelijks tot geen aandacht voor de gymnastiek als therapeutisch middel in de oorspronkelijke Nederlandse artikelen. Aandoeningen van het houdings- en bewegingsapparaat werden door Nederlandse medici hoofdzakelijk behandeld met allerlei rekmachines, beugels, keurslijven en operaties. In vertaalde bijdragen van Duitse en Franse medici komt

de medische gymnastiek meer ter sprake. Ofschoon Nederlandse medici er dus nauwelijks zelf over schreven, zien we dat in ieder geval de redacties van de medische tijdschriften, veelal progressieve medici, óóg hadden voor deze ontwikkelingen in het buitenland. Al werd er dan relatief weinig geschreven over de aanwending van de medische gymnastiek in ons land, gesteld kan worden dat er behalve Rijkens, in de periode 1830 tot 1840 in ieder geval nog twee personen zijn geweest, die zich op een of andere vorm hiervan toelegden. Het zijn de Duitser J.G. Heine, die een zeebad-inrichting te Scheveningen heeft opgericht, en de Leidse heel- en vroedmeester J.H.J. Groothols.

Vanaf het einde van de jaren veertig zien we in de medische vaktijdschriften een toenemende interesse voor zowel de pedagogische als de medische gymnastiek. Het blijkt hier met name te gaan om een relatief kleine groep medici, die een belangrijke rol zou gaan spelen op deze gebieden vanaf de jaren vijftig: de zogenoemde hygiënisten. Tot deze groep behoorden de medicus J. Bosman Tresling uit Winschoten alsmede enige redactieleden van belangrijke medische tijdschriften. Van de eerste verscheen in 1849 de eerste publikatie in een Nederlands medisch tijdschrift, waarin uitsluitend en uitvoerig de medische gymnastiek van de Zweed Ling werd behandeld. Hij deed dit aan de hand van publikaties van een leerling en een Duitse volgeling van Ling. Voor vele medici in ons land zal dit de eerste confrontatie zijn geweest met de Zweedse medische gymnastiek.

De bijdragen en activiteiten van de onderwijzer Rijkens en de medici Bosman Tresling en Groothols tonen aan dat de medische gymnastiek vanaf de jaren veertig van de 19de eeuw werd onderscheiden als een afzonderlijk deel van het arbeidsveld in ons land.

De tweede helft van de 19de eeuw: institutionalisering en legitimering

In het tweede en derde hoofdstuk van de studie worden de ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw tot 1889 beschreven. Centraal in deze hoofdstukken staat de beantwoording van de onderzoeksvragen: (2) **'wie hielden zich in ons land theoretisch en/of praktisch met de medische gymnastiek bezig?'**; (3) **'wie maakten aanspraak op dit deel van het arbeidsveld, op welke wijze en op grond waarvan?'**; en (4) **'welke rol speelde de overheid bij de ontwikkelingen op dit gebied?'**.

De jaren vijftig

Vanaf de jaren vijftig zien we een versnelling optreden in de ontwikkelingen op het gebied van de medische gymnastiek. In dit proces kunnen vooral de hygiënis-

ten beschouwd worden als katalysatoren. Deze medici waren van mening dat de volksgezondheid werd bepaald door de toestand van de openbare hygiëne. Veel van hun activiteiten waren erop gericht dit verband duidelijk te maken. De statistiek en de geneeskundige plaatsbeschrijvingen werden daarbij als voornaamste middelen gehanteerd. De hygiënisten waren op vele fronten actief: in verenigingen en organisaties die tot doel hadden de openbare hygiëne te verbeteren; in de - mede door hygiënisten opgerichte - Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (NMG); en binnen de redacties van meerdere vooraanstaande tijdschriften.

Behalve dat men voor betere voorzieningen pleitte op het gebied van de openbare hygiëne, zagen we dat deze medici ook aandacht besteedden aan de 'persoonlijke hygiëne'. In dit kader moet hun propaganda voor de lichamelijke opvoeding gezien worden. Gymnastiek werd door hen gezien als een belangrijk algemeen pedagogisch en hygiënisch opvoedmiddel. In verbetering van de fysieke conditie van de jeugd werd een belangrijk aangrijpingspunt gezien om kinderen (en dus later volwassenen en de natie) te behoeden voor allerlei afwijkingen en ziekmakende invloeden.

De stap van pedagogische-hygiënische gymnastiek naar medische gymnastiek bleek geen grote. Meerdere malen kwam men bij het 'gewone' gymnastiekonderwijs in aanraking met kinderen die leden aan de een of andere aandoening. Zo ook op de gymnastiekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam. Hier was het het bestuurslid van deze school, de hygiënist G.A.N. Allebé, die een belangrijke rol speelde bij de instelling van de toepassing van de medische gymnastiek bij armlastige kinderen met houdingsafwijkingen. Voor deze taak werd in 1857 de 'stadsorthopaedist' J.L. Dusseau aan de gymnastiekschool verbonden. Tevens werden er op deze school gymnastiekonderwijzers opgeleid, die veelal belast werden met (assistentie bij) de uitoefening van de medische gymnastiek. Dusseau heeft - om zijn taak naar behoren te kunnen vervullen - als eerste Nederlandse medicus een reis ondernomen naar Scandinavië om er kennis te maken met de aldaar toegepaste medische gymnastiek. Hij bezocht onder andere het bekende Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm.

Mede doordat hygiënisten goed vertegenwoordigd waren in de redacties van vooraanstaande medische tijdschriften, zien we dat ook hierin sprake was van een vergrote aandacht voor ontwikkelingen op het gebied van de (medische) gymnastiek. Vooral werd daarbij, evenals in de eerste helft van de 19de eeuw, de blik gericht op ontwikkelingen in Duitsland.

Het aantal Nederlandse medici, dat zich interesseerde voor de medische gymnastiek, lijkt toegenomen te zijn in dit decennium. Behalve Dusseau, bezochten ook andere medici buitenlandse (vaak Duitse) heilgymnastische inrichtingen. Daarnaast werden er (vooral door hygiënisten) lezingen gehouden over dit onderwerp in diverse verenigingen. Van al deze activiteiten werd verslag gedaan in de vaktijdschriften. Ook verschenen er diverse oorspronkelijke stukken over de medische gymnastiek en werden er buitenlandse boeken over dit onderwerp besproken. Samen met de vele vertaalde buitenlandse artikelen zal dit alles

hebben bijgedragen tot een verhoging van de receptiviteit onder Nederlandse medici voor het toepassen van lichaams oefeningen met een therapeutisch doel.

Zowel in onderwijs- als medische kringen werd men zich in toenemende mate bewust van het feit dat voor een goede toepassing van de pedagogische en medische gymnastiek personen met een 'gedegen gymnastische kennis en kunde' nodig zijn. Aan dergelijke personen ontbrak het nog grotendeels. De gymnastiekscholen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (MNA) hadden nog onvoldoende gymnastiekonderwijzers afgeleverd. Het waren voornamelijk (ex-)militairen die zich met het gymnastiekonderwijs onledig hielden. Zowel de oefenstof als de door hen gehanteerde onderwijsmethode maakten de toepassing ervan op scholen of in een inrichting voor medische gymnastiek minder geschikt.

De problemen die reeds in de eerste helft van de 19de eeuw werden geconstateerd - te weinig goede leerkrachten vanwege het gebrek aan opleidingsplaatsen en gebrek aan systematiek in het onderwijs - zouden vanaf de jaren vijftig iets verminderen met de komst van Carl Euler. Deze Duitse turnleraar bracht meer systematiek in het gymnastiekonderwijs in ons land en droeg zorg voor de opleiding van gymnastiekonderwijzers. Hij werd hierin gesteund door enige vooraanstaande medici en door Thorbecke.

Dat de activiteiten op het terrein van de lichamelijke opvoeding van onder andere de MNA, Euler en medici vruchten hebben afgeworpen, blijkt uit het feit dat in de *Wet op het lager onderwijs* (1857) werd bepaald dat gymnastiekonderwijs kon worden ingevoerd als vak op de lagere school. Onderwijzers konden zich onderwerpen aan een examen voor het verkrijgen van een bevoegdheid voor het geven van gymnastiekonderwijs. Euler kon vanaf dat moment, in plaats van getuigschriften af te geven, opleiden voor de de akte l.o.-gymnastiek.

Er zijn aanwijzingen dat Euler zich naast de pedagogische gymnastiek ook met de medische gymnastiek heeft beziggehouden. Aangezien Eulers invloed in ons land aanzienlijk was (onder andere door het opleiden van gymnastiekonderwijzers) mag men aannemen dat ook zijn ideeën over de medische gymnastiek hun weg vonden in ons land. Behalve Euler hielden ook andere 'gymnastie-meesters' in ons land zich onledig met de medische gymnastiek in dit decennium.

Het domein der medische gymnastiek stond in de jaren vijftig nog nauwelijks ter discussie. Zowel van de zijde van gymnastiekonderwijzers als van de zijde van medici werd een soort samenwerkingsverband voorgestaan, waarbij de eerste werd geacht de behandeling uit te voeren, terwijl de laatste als taak had het stellen van de indicatie en het controleren en evalueren van de behandeling. De praktijk lijkt echter te zijn geweest dat gymnastiekonderwijzers meer autonomie genoten waar het de behandeling van patiënten betrof.

De jaren zestig en zeventig

In de jaren zestig kwamen enige wetten tot stand die de ontwikkeling van de medische gymnastiek in belangrijke mate zouden beïnvloeden. Ten eerste de *Wet*

houdende regeling van het middelbaar onderwijs (1863), waarin de gymnastiek als verplicht vak werd opgevoerd. Ook werd voor het verkrijgen van een bevoegdheid voor het geven van dit onderwijs een examen ingesteld; de leraar m.o.-gymnastiek deed z'n intrede. De onderwijswetten van 1857 en 1863 hadden een aanwas van geëxamineerde gymnastiekvakleerkrachten tot gevolg.

Voorts betekenden de zogenaamde geneeskundige wetten van Thorbecke (1865) een grondige herziening van de geneeskundige staatsregeling. In een periode waarin de medische gymnastiek in Nederland meer terrein leek te winnen en de eerste tekenen van een nieuw beroep 'heiligymnast' zichtbaar werden, zien we dat met deze wet de 'koek' op het gebied van de gezondheidszorg voor lange tijd werd verdeeld onder een beperkt aantal verschillende beroepsbeoefenaren: medici, apothekers en vroedvrouwen. Veel hygiënisten 'verdwenen' als gevolg van de wet van 1865 in het geneeskundig staatstoezicht. Toen na het totstandkomen van de *Wet tot regeling van het hooger onderwijs* (1876) eveneens duidelijk werd dat de hygiëne een relatief onbelangrijke plaats kreeg toebedeeld binnen de geneeskundige faculteiten, werd de neergang van de hygiënistische beweging evident.

Vooraf na het totstandkomen van de onderwijswetten van 1857 en 1863 zien we dat in toenemende mate gymnastiekonderwijzers, maar voornamelijk gymnastiekleraren zich met de medische gymnastiek (vanaf de jaren zestig veelal aangeduid als 'heiligymnastiek') gaan bezighouden. In het derde hoofdstuk gaan we uitgebreid in op de praktijkvoering van twee 'heiligymnasten' te Rotterdam. Vooraf bij deze beroepsbeoefenaren zal een zekere routine zijn opgetreden ten aanzien van de uitoefening der heiligymnastiek. Het lijkt ook alsof hun expertise op dit gebied hoe langer hoe meer erkend werd door het publiek en de medici. Behalve door praktisch bezig te zijn trachtten gymnastiekleraren-heiligymnasten door zelfstudie, studiereizen en bezoeken aan collegae in binnen- en buitenland de daartoe (nog) ontbrekende (medische) kennis te verwerven.

Zoals we zagen, zijn ook medici zich vanaf de jaren vijftig duidelijk meer gaan interesseren voor de medische gymnastiek. Op enige 'actieve' uitzonderingen na lijkt deze interesse zich vooralsnog 'theoretisch' te uiten. In dit verband dient weer gewezen te worden op de rol van de redacties van de diverse medische tijdschriften, die aandacht besteedden aan allerlei (met name buitenlandse) ontwikkelingen op dit gebied. In de onderhavige periode wordt veel verwezen naar de heiligymnastische activiteiten van Nederlandse gymnastiekleraren. Daarentegen worden weinig bijdragen aangetroffen waarin staat vermeld, dat Nederlandse medici daadwerkelijk de heiligymnastiek uitoefenden. Wel wordt er hier en daar op het bestaan van samenwerkingsverbanden tussen heiligymnasten en medici gewezen, waarbij de indruk bestaat dat de eersten uitvoerden en de laatsten adviseerden, controleerden, evalueerden, enz. De redacties stonden positief tegenover de activiteiten van gymnastiekvakleerkrachten op het gebied van de heiligymnastiek. Niet alleen blijkt dit uit diverse artikelen van de redacties in de jaren zestig en zeventig, maar ook uit het feit dat heiligymnasten in deze periode meerdere artikelen (konden) publiceren in medische tijdschriften.

Zowel gymnastiekleraren als medici waren ervan overtuigd dat voor de beoefening van de heilgymnastiek meer nodig was dan 'slechts' een akte voor het geven van gymnastiekonderwijs in het lager en/of in het middelbaar onderwijs of 'slechts' een afgeronde studie aan de medische faculteit. Het was een combinatie van elementen uit beide kennisgebieden, die noodzakelijk werd geacht voor een verantwoorde toepassing der heilgymnastiek. Van beide kanten zien we dan ook pleidooien voor een uitbreiding van de respectieve 'opleidingen' met deze ontbrekende elementen. Met het oog op de aangegeven beperktheid van de opleiding van beide beroepsbeoefenaren valt dus het vóórkomen van die 'samenwerkingsverbanden' goed te verklaren.

Toch werden ook binnen een samenwerkingsverband eisen gesteld aan de deelhebbenden. Van de gymnastiekleraar werd een grote technische vaardigheid verwacht en bovendien moest hij beschikken over enige medische kennis om een adequate behandeling uit te kunnen voeren. Voor de voorschrijvende medicus was het zaak te beschikken over voldoende kennis omtrent de mogelijkheden van de heilgymnastiek om een adequaat 'heilgymnastisch recept' te kunnen voorschrijven. Aan dat laatste lijkt het veelal te hebben ontbroken. Meerdere malen lezen we in de bestudeerde bronnen klachten over het feit, dat medici niet voldoende op de hoogte zijn met deze behandelwijze, waardoor de voorschrijving en toepassing ervan beperkt zouden zijn gebleven.

De pleidooien voor meer aandacht voor de (heil)gymnastiek binnen de curricula op de geneeskundige faculteiten bleven zonder resultaat en ook op het gebied van de opleiding van de gymnastiekvakleerkrachten kwam er geen verbetering. De bevindingen van het onderzoek geven aanleiding voor de veronderstelling dat, ondanks deze omstandigheid, meer leden van de snel groeiende groep gymnastiekvakleerkrachten de heilgymnastiek zijn gaan toepassen. Deze ontwikkeling lijkt eind jaren zeventig tot problemen te gaan leiden.

De jaren tachtig

In de vaktijdschriften valt omstreeks eind jaren zeventig een toenemende spanning waar te nemen in de verhouding tussen medici en gymnastiekvakleerkrachten. Verondersteld wordt dat de voorbereidingen voor herzieningen van de wettelijke regelingen op het gebied van het (gymnastiek-)onderwijs en de geneeskunde op dat moment hierin een rol speelden. Van verschillende kanten werden kritische geluiden gehoord over de toestand rond de toepassing van de heilgymnastiek.

Vanuit gymnastiekkringen werd steeds nadrukkelijker gewezen op de geringe aandacht voor deze behandelingswijze bij medici. De autodidacten op dit gebied vonden dat zij zichzelf voldoende theoretische (medische) kennis hadden eigen gemaakt om op een verantwoorde, nagenoeg zelfstandige, wijze de heilgymnastiek aan te wenden bij verschillende aandoeningen/afwijkingen.

Tegelijkertijd werd er vanuit gymnastiekkringen kritiek geuit op het optreden van een andere groep 'heilgymnasten'. Wellicht aangetrokken tot een vermeend goed bestaan als heilgymnast en niet gehinderd door enige wettelijke beperking

(naar het scheen in hun ogen), begaven ook niet-gymnastiekvakleerkrachten en zij, die net in het bezit waren gekomen van een gymnastiekakte, zich op het terrein der heilgymnastiek. Dit geschiedde uiteraard tot grote ergenis van hen, die zich serieus met dit vak wilden bezighouden. De laatsten waren er zich van bewust dat de activiteiten van deze groep het eigen - door medici gedoogde - optreden op het terrein der heilgymnastiek in gevaar konden brengen. De roep om examens in de heilgymnastiek, om staatsbemoeienis met deze situatie vanuit gymnastiekkringen werd luider. De overheid reageerde echter niet.

In gymnastiekkringen stelde men zich in de loop van de jaren tachtig op het standpunt dat het wellicht beter ware de heilgymnastiek 'officieel' los te koppelen van de gymnastiek. Men had immers nog het een en ander te wensen op het terrein van de gymnastiek en de problematiek rond de heilgymnastiek zou acties in deze richting alleen maar kunnen vertroebelen. Deze actie moet gezien worden als een professionaliseringsstrategie, waarbij men zich distantieert van een bepaalde segmentering binnen het vakgebied, teneinde meer fundamentele ofwel meer centrale belangen beter te kunnen blijven behartigen. Door deze opstelling kwamen de gymnastiekleraren-heilgymnasten evenwel binnen de gymnastiekwereld alleen te staan.

Binnen de kring der medici zien we eveneens een omwenteling eind jaren zeventig. Een positieve houding (denk aan de redacties van de medische tijdschriften) gaat langzamerhand over in een meer kritische opstelling ten aanzien van het optreden van niet-medici op dit gebied. We wezen erop dat hierbij de tot stand gekomen wetgeving op het gebied van het hoger onderwijs waarschijnlijk een rol speelde.

Toen eenmaal de bevoegdheden en de opleiding van medici wettelijk waren vastgelegd, viel er een toenemende alertheid van medici te bespeuren waar het de uitoefening van de heilgymnastiek (geneeskunde) door heilgymnasten (onbevoegden) betrof. Onder andere de ambtenaren en raden van het geneeskundig staats-toezicht waarschuwden gymnastiekleraren-heilgymnasten en andere 'heilgymnasten' dat zij het gevaar liepen aangeklaagd te worden wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst. Soms ging men daartoe over. Opvallend daarbij was dat voor zover ik heb kunnen nagaan slechts in één geval een gymnastiekleraar-heilgymnast is veroordeeld wegens het uitoefenen der massage.

Binnen het geneeskundig staats-toezicht was men zich bewust van de moeilijke situatie op het terrein der heilgymnastiek. Onder de vigerende wetgeving was men in feite machteloos om iets te ondernemen tegen het optreden van gymnastiekleraren op dit gebied. Tevens zag men in dat verbetering in de opleiding van medici en gymnastiekvakleerkrachten in deze richting vooralsnog als onhaalbaar moest worden beschouwd.

De toenemende alertheid van medici met betrekking tot de heilgymnastische activiteit in ons land ging gepaard met de opkomst van de orthopedie binnen de geneeskunde. Met name vanuit de geleding der heelkundigen zien we een sterkere claim op het terrein der heilgymnastiek in de jaren tachtig. Deze sterkere claim lijkt ondermeer teruggevoerd te kunnen worden op een toenemende concurrentie

onder medici in deze periode: enerzijds vanwege de optredende differentiatie en specialisatie binnen de geneeskunde in het laatste kwart van de 19de eeuw, waarbij de verschillende onderdelen der geneeskunde 'strijd' moeten leveren voor een plaats aan de universiteit en waarbij duidelijkheid over het domein waarop men zich begeeft natuurlijk als een eerste vereiste gold; anderzijds vanwege de medische overbevolking in de grotere steden, waar ook veel heilgymnasten werkzaam waren.

Met een wettelijk erkende bevoegdheid, en gebruikmakend van aan de universiteit verkregen, alleengeldige kennis voor het gehele terrein der geneeskunde (dat zichzelf 'zeer ruim' definieerden), leek niets de heilkundigen meer in te weg te staan om zich met uitsluiting van anderen op het gebied der heilgymnastiek te begeven. Dit gebeurde echter niet. Weliswaar werden er pleidooien gehouden om ook de heilgymnastiek (en massage) als onderdeel der heilkunde (i.c. orthopedie) op te nemen in het curriculum op de universiteiten, maar deze werden niet gehonoreerd. Samen met het feit dat medici zich niet in grote getale 'daadwerkelijk' op het gebied der heilgymnastiek begaven, en het gegeven dat wettelijk gezien het optreden van de gymnastiekvakleerkracht op dit gebied niet effectief kon worden tegengegaan, werd de domeinclaim vanuit medische hoek aanzienlijk verzwakt. Zeker wanneer men daarbij bedenkt dat het aantal gymnastiekleraren-heilgymnasten enorm was toegenomen en dat de activiteiten van deze beroepsbeoefenaren inmiddels 'burgerrecht' hadden verkregen.

Medici lijken zich te schikken in de situatie dat de gymnastiekleraren-heilgymnasten opereren op aanwijzing en onder voortdurend toezicht van medici. Een adres met deze strekking van de van de NMG wordt in 1888 verstuurd aan de regering. In de bovengeschetste context kan deze handelwijze beschouwd worden als een voor de hand liggende professionaliseringsstrategie van de beroepsgroep medici: men beoogde op deze wijze in ieder geval de centraliteit van medici op het terrein der gezondheidszorg te waarborgen.

1889: Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland

Met de beschrijving van bovenstaande ontwikkelingen is de doelstelling van de voorliggende studie bereikt: er is een aanzet gegeven tot meer inzicht in de ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek in de periode voor 1889, het jaar waarin het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland werd opgericht. Ter afsluiting van deze studie is in het laatste hoofdstuk nagegaan op welke wijze deze oprichting tot stand kwam, welke doelen het Genootschap zich stelde, welke middelen het wilde aanwenden ter bereiking van deze doelen en wat de eerste reacties op de oprichting zijn geweest vanuit medische en gymnastiek-kringen (de vijfde onderzoeksvraag). Hiermee wordt een bescheiden begin gemaakt met de beschrijving van de professionalisering op dit gebied.

De context waarin enige gymnastiekleraren-heilgymnasten besloten een vereniging op te richten is duidelijk. Van de beroeps- en belangenverenigingen op

het terrein der gymnastiek hadden zij niets te verwachten waar het de behartiging van hun belangen betrof. Van de zijde van medici hadden zij te maken met kritiek op hun vaak relatief zelfstandige optreden. Slechts het onder direct toezicht van een medicus behandelen van patiënten werd door de beroepsvereniging der medici als tolerabel omschreven.

Velen voelden bovendien het grote gemis aan een gedegen opleiding op het gebied van de heilgymnastiek. Het ontbrak aan een gelegenheid om tot uitwisseling te komen van ervaring en kennis. Met name door een voortdurende ontwikkeling op het gebied van de heilgymnastiek (vooral in Duitsland) kwam men bovendien steeds vaker in aanraking met theorieën en methoden op dit gebied, die moeilijk meer door een individuele beroepsbeoefenaar op hun waarde konden worden geschat. Meerdere malen valt in de gymnastiektijdschriften te lezen dat er een grote behoefte bestond om heilgymnastische onderwerpen te bespreken. Dit werd echter vermeden om de boven aangegeven reden.

Voeg daarbij het optreden op dit gebied van een wassende stroom van zogenaamde heilgymnasten die nauwelijks tot geen studie van de heilgymnastiek hebben gemaakt, en men heeft grotendeels de redenen omschreven waarom sommige heilgymnasten meenden de handen ineem te moeten slaan om zelf de behartiging van de belangen van 'de serieuze heilgymnast' ter hand te nemen. De gymnastiekleraren-heilgymnasten J.H. Reijs en E. Minkman namen het initiatief tot de oprichting van voornoemd genootschap. De behoefte aan een dergelijke vereniging bleek uit het feit dat reeds in het eerste jaar van het bestaan het ledental rees van negen naar 23.

De doelen, die het Genootschap zich stelde hadden betrekking op het verhogen van kennis en kunde van de heilgymnast en het verbeteren van de relatie met medici. De meeste middelen om de doelen te bereiken hadden betrekking op het eerste. Zo stond de heilgymnasten bijvoorbeeld een opleiding aan de universiteit voor ogen. Zolang dit nog niet het geval zou zijn, zou het Genootschap zelf zorgdragen voor de opleiding en het examineren van heilgymnasten. Tevens wilde men door voordrachten, demonstraties en prijsvragen het kennisniveau van de heilgymnast (lid van het Genootschap) verhogen.

In het kader van het verbeteren van de relatie met de medici werden de leden gehouden aan de bepaling geen patiënten te behandelen dan na goedkeuring van een medicus.

Mede vanwege de toevloed van in hun ogen 'ongeschikte' heilgymnasten wilde men dat de overheid een wettelijke regeling op dit gebied zou treffen. Hierin zou moeten worden bepaald dat men voor de uitoefening van de heilgymnastiek te voldoen had aan bepaalde eisen; met andere woorden, men wilde een staatsexamen en een erkend diploma voor heilgymnastiek. De leden van het Genootschap wensten wettelijke erkenning van hun expertise en van hun activiteiten op het gebied van de heilgymnastiek.

De eerste reacties van de redacties van gymnastiektijdschriften op de oprichting van het Genootschap waren over het algemeen positief; die van de redacties van medische tijdschriften neutraal. De redactie van het *Nederlandsch Tijdschrift voor*

Geneeskunde wees met name op het feit dat de leden van het Genootschap zich gebonden hadden aan de bepaling geen patiënten te behandelen dan na advies van een medicus. Officiële standpunten van de belangen- en beroepsorganisaties ontbraken in de bestudeerde periode.

Kort na de oprichting van het Genootschap deed zich nog 'een klein incident' voor. De 'nestor der heilgymnastiek in Nederland', J.G. Milo Jr., publiceerde een geschrift waarin hij zich zeer kritisch uitliet over publikaties van enige medici. Dit gaf het bestuur van het Genootschap gelegenheid zijn standpunt duidelijk te maken over hoe de 'ware heilgymnast' zich heeft te gedragen. Tevens was het voor een vooraanstaand hoogleraar heelkunde aanleiding zijn standpunt ten aanzien van het Genootschap en heilgymnasten in het algemeen eens duidelijk voor het voetlicht te brengen. Dit 'incident', dat slechts de eerste werveling zou zijn in een turbulente periode in de ontwikkeling van de heilgymnastiek, vormt de afsluiting van deze dissertatie.

DER AUFSTIEG DES HEILGYMNASTISCHEN BERUFES IN DEN NIEDERLANDEN IM 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Diese Dissertation will eine deskriptive Studie von der Introdution und Entwicklung der Heilgymnastik in den Niederlanden vom 19. Jahrhundert sein. Mit Hilfe von den berufssoziologischen Begriffen Differenzierung, Institutionalisierung und Legitimierung wurde versucht, eine Einsicht in den Berufsentwicklungsprozeß in diesem Teil des Arbeitsbereiches zu verschaffen. Aus diesen soziologischen Begriffen erschlossen sich fünf Untersuchungsfragen, die als Leitfaden im Untersuchungsvorgang funktionierten, und die grobenteils den Aufbau der Studie bestimmten. Um die Ergebnisse der Untersuchung zusammenzufassen, werden jene Fragen wieder als Leitfaden dienen.

Die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts: Differenzierung

Im ersten Kapitel wurde der Frage nachgegangen, **wann und in welchem Zusammenhang in den Niederlanden die Heilgymnastik eingeführt wurde** (Untersuchungsfrage 1). Wegen der Themenwahl wurden für diese Studie als Ausgangspunkt in der Zeit die ersten Jahrzehnte des vorigen Jahrhunderts angesetzt. In dieser Periode boten sich namentlich in Deutschland und Schweden Entwicklungen dar, die im Zusammenhang mit inländischen Entwicklungen auf dem Gebiet des Unterrichtswesens und der Heilkunde den Aufstieg der Heilgymnastik in den Niederlanden gefordert haben.

In Schweden war es Per Henrik Ling, der als Gymnastiker Aufsehen erregte. Angeregt durch u.a. die Gedanken der Philanthropiner und des Naturphilosophen Schelling entwarf er ein umfassendes Gymnastiksystem, in dem sich neben der pädagogischen, militärischen und ästhetischen Gymnastik auch die medizinische unterscheiden ließ. In dem von ihm gegründeten 'Zentral-Gymnastik-Institut' in Stockholm wurden viele Personen mit den unterschiedlichsten Erkrankungen mit Hilfe von der medizinischen Gymnastik behandelt. Diese Erkrankungen umfaßten allerhand Abweichungen in der körperlichen Haltung, Bewegungsbehinderungen und verschiedene 'chronische Leiden'. Das Institut erfreute sich eines guten Rufes. Aus vielen Ländern begaben sich Ärzte und Nicht-Ärzte nach Stockholm, um sich persönlich über die dort angewandte Methode informieren zu lassen. Mit

den in Schweden erworbenen theoretischen Kenntnissen und der Erfahrung in der Heilpraxis kehrte man heim, wo die Prinzipien von Lings medizinischer Gymnastik - je nachdem mit anderen Heilverfahren vermischt - zur Heilung von Kranken angewandt wurden. Lings medizinische Gymnastiklehre wurde überdies durch Reiseaktivitäten und Veröffentlichungen von Lings Schülern verbreitet.

Seit den dreißiger Jahren sehen wir, daß namentlich in Deutschland viele Institute von Ärzten und 'Turnlehrern' gegründet wurden. In diesen Heilanstalten wurden die schwedische medizinische Gymnastiklehre oder eine Abwandlung davon angewandt. Überdies wurden seitdem viele Publikationen über die sogenannte schwedische und deutsche medizinische Gymnastiklehre an die Öffentlichkeit gebracht. Letztere medizinische Gymnastikart leitet sich von Gymnastiksystemen her, wie sie von den Philanthropiner und von Jahn und Spiez entwickelt wurden.

Es waren namentlich diese Aktivitäten und Veröffentlichungen von deutschen Ärzten und 'Turnlehrern' und in geringerem Maße auch die Aktivitäten und Veröffentlichungen von Lings Schülern, die in den Niederlanden um die Mitte des vorigen Jahrhunderts das Denken über medizinische Gymnastik beeinflussten. Der Einfluß aus den Ländern wie England und Frankreich in der Hinsicht auf die Niederlande stellte sich als verhältnismäßig gering heraus.

Der zwiespältige Charakter der medizinischen Gymnastik (Heilkunde - Gymnastik) führte dazu, daß sowohl in Deutschland wie in Schweden Konflikte zwischen Ärzten und Gymnastiklehrern über die Kompetenz der medizinischen Gymnastik entstanden. Diese Kompetenzfrage sollte sich auch in den Niederlanden ergeben und zwar seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Zur Zeit oben aufgeführter Entwicklungen ist in den Niederlanden ein zunehmendes Interesse für den Nutzen und Stellenwert körperlicher Übungen in der Erziehung erkennbar. Aus der Perspektive mehrerer Schichten der Gesellschaft (Ärzte, Lehrer, Geistliche und Schriftsteller) wurde auf die Unumgänglichkeit der Leibeserziehung für den 'modernen' Kulturmenschen hingewiesen. Der Mangel an guten Gymnastiklehrern, einer gründlichen und systematischen Ausbildung dieser Lehrerschaft, einer bewährten Lehrmethode und der Verfügbarkeit geeigneter Räumlichkeiten erwies sich jedoch als großes Problem bei der Einführung des Gymnastikunterrichts in den Niederlanden.

Namentlich die Gemeinnützige Stiftung für die Niederlande 'MNA' (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) hat sich viel Mühe gegeben, den Gymnastikunterricht in den Niederlanden in größerem Maße einzuführen. Sie bemühte sich, die Leibeserziehung zum Bestandteil des Unterrichtswesens zu machen, Vorurteile dagegen abzubauen und die Regierung in die Organisation des Gymnastikbereichs miteinzubeziehen. Zudem gründete die Stiftung mehrere Gymnastikschulen, wo Gymnastik unterrichtet wurde, und wo überdies Gymnastiklehrer ausgebildet werden konnten.

Gegen Mitte des 19. Jahrhunderts erschienen mehrere Veröffentlichungen über die Leibeserziehung. Andeutungen über therapeutische Anwendung von Leibesübungen bei bestimmten Erkrankungen gab es darin kaum. Das erste Werk,

in dem relativ viel Aufmerksamkeit auf eine solche Anwendung der Gymnastik gewidmet wurde, erschien im Jahre 1843 und wurde vom Groninger Lehrer R.G. Rijkens verfaßt. Dieser 'Praktischen Leitfaden' konnte man entnehmen, daß Rijkens wahrscheinlich auch selbst die Behandlung mit einer Art medizinischer Gymnastik in die Hand genommen hatte. Man kann davon ausgehen, daß Rijkens' 'Leitfaden' in den Niederlanden viel in Anspruch genommen wurde. Zumal die MNA all ihren Unterabteilungen, den sogenannten 'Departements' das Werk zur Verfügung stellte mit der Bitte, vor Ort Gymnastikschulen zu gründen.

In medizinischen Fachzeitschriften ist zunächst wenig bis kein Interesse für die Gymnastik als therapeutisches Mittel erkennbar, insofern es die ursprünglich niederländischen Artikel betrifft. Haltungs- und Bewegungsabweichungen wurden von niederländischen Ärzten hauptsächlich mit Hilfe von allerhand Streckmaschinen und Seitendruckapparate, Schienen, Korsetts und Operationen behandelt. In übersetzten Beiträgen von deutschen und französischen Ärzten kommt die medizinische Gymnastik mehr zur Sprache. Obwohl niederländische Ärzte also selbst kaum darüber schrieben, sehen wir, daß zumindest die Redaktionen medizinischer Zeitschriften, oft fortschrittliche Ärzte, ein offenes Auge für diese Entwicklungen im Ausland hatten.

Wenn dann auch relativ wenig über die Anwendung der medizinischen Gymnastik in den Niederlanden geschrieben wurde, kann man davon ausgehen, daß es außer Rijkens in der Periode von 1830 bis 1840 zumindest noch zwei Personen gegeben hat, die sich auf irgendeine Form der medizinischen Gymnastik verlegt haben. Es sind der Deutsche J.G. Heine, der in Scheveningen eine Seebadanlage gegründet hat, und der Leidener Feldscher J.H.J. Groothols.

Ab Ende der vierziger Jahre erkennen wir in den medizinischen Fachzeit-schriften ein zunehmendes Interesse für sowohl die pädagogische wie die medizinische Gymnastik, Anscheinend handelt es sich hier namentlich um eine relativ kleine Gruppe von Ärzten, die eine wichtige Rolle in diesen Bereichen seit den fünfziger Jahren spielen sollten: die sogenannten 'Hygieniker'. Zu dieser Gruppe gehörten der Arzt J. Bosman Tresling aus Winschoten wie einige Redaktionsmitglieder wichtiger medizinischer Fachzeitschriften. Von der Hand des erstgenannten erschien im Jahre 1849 die erste Veröffentlichung in einer niederländischen Fachzeitschrift für Heilkunde, in der ausschließlich und ausführlich die medizinische Gymnastiklehre des Schweden Ling behandelt wurde. Er erläuterte sie an Hand von Veröffentlichungen eines deutschen Schülers und eines Anhängers von Ling. Für viele Ärzte in den Niederlanden wird dies die erste Konfrontation mit der schwedischen medizinischen Gymnastiklehre gewesen sein.

Die Beiträge und Aktivitäten des Lehrers Rijkens und der Ärzte Bosman Tresling und Groothols belegen, daß die medizinische Gymnastik seit den vierziger Jahren im 19. Jahrhundert als ein spezielles Gebiet im medizinischen Arbeitsfeld in den Niederlanden betrachtet wurde.

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts: Institutionalisierung und Legitimierung

Im zweiten und dritten Kapitel der Studie werden die Entwicklungen auf dem Gebiet der medizinischen Gymnastik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis 1889 dargestellt. In diesen Kapiteln steht die Beantwortung folgender Untersuchungsfragen auf dem Vordergrund: (2) 'Wer befaßte sich in den Niederlanden theoretisch und/oder praktisch mit der medizinischen Gymnastik?'; (3) 'Wer machte Anspruch auf diesen Bereich des Arbeitsfeldes, auf welche Weise und auf Grund wessen?'; und (4) 'Welche Rolle spielte die niederländische Obrigkeit bei den Entwicklungen auf diesem Gebiet?'.

Die fünfziger Jahre

Seit den fünfziger Jahren beschleunigen sich deutlich die Entwicklungen auf dem Gebiet der medizinischen Gymnastik. In diesem Prozeß können vor allem die Hygieniker als Katalysatoren betrachtet werden, Diese Ärzte waren der Ansicht, daß die Volksgesundheit durch den Zustand der öffentlichen Hygiene bestimmt wäre. Viele ihrer Aktivitäten hatten zum Zweck, diesen Zusammenhang klar zu machen. Die Statistik und die medizinischen Ortsbeschreibungen wurden zu dem Zweck als wichtigste Mittel angewandt. Die Hygieniker waren an vielen Fronten aktiv: in der - mit von Hygienisten gegründeten - Gesellschaft zur Förderung der Heilkunde (Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst); und innerhalb der Redaktionen mehrerer namhafter Fachzeitschriften.

Außer daß man für bessere Einrichtungen auf dem Gebiet der öffentlichen Hygiene eintrat, sahen wir, daß diese Ärzte auch die 'persönliche Hygiene' betonten. In diesem Zusammenhang muß ihre Werbung für die Leibeserziehung betrachtet werden. Gymnastik wurde von ihnen als ein wichtiges allgemein pädagogisches und hygienisches Erziehungsmittel gesehen. In der Verbesserung der körperlichen Verfassung der Jugend sah man einen wichtigen Anhaltspunkt, Kinder (und also später Erwachsene und die Nation) vor allerhand Mißbildungen und krankheitserregenden Einflüssen zu hüten.

Der Schritt von der pädagogisch-hygienischen Gymnastik zur medizinischen erwies sich nicht als ein großer. Öfter kam man beim regulären Gymnastikunterricht in Kontakt mit Kindern, die irgendein körperliches Leiden hatten. So auch in der Gymnastikschule der Gemeinnützigen Stiftung der Niederlande MNA in Amsterdam. Hier war es das Vorstandsmitglied dieser Schule, der Hygieniker G.A.N. Allebé, der die Anwendung der medizinischen Gymnastik bei unterstützungsbedürftigen Kindern mit Haltungsanomalien veranlaßte. Für diese Aufgabe wurde im Jahre 1857 der Stadtorthopedist J.L. Dusseau an der Gymnastikschule angestellt. Zudem wurden an dieser Schule Gymnastiklehrer ausgebildet, die oft mit (oder assistierten bei) der medizinischen Gymnastik beauftragt wurden.

Dusseau hat - um seine Aufgabe gebührendermaßen erfüllen zu können - als erster niederländischer Arzt eine Reise nach Skandinavien unternommen, um sich über die dort angewandte medizinische Gymnastiklehre informieren zu lassen. Er besuchte u.a. das namhafte Zentral-Gymnastik-Institut in Stockholm.

Zumal die Hygieniker in den Redaktionen führender medizinischer Fachzeitschriften gut vertreten waren, läßt sich ein zunehmendes Interesse für Entwicklungen auf dem Gebiet der medizinischen Gymnastik nachweisen. Vor allem wurden dabei, wie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die Entwicklungen in Deutschland richtunggebend.

Die Anzahl der niederländischen Ärzte, die sich für die medizinische Gymnastik interessierten, scheint in diesem Jahrzehnt zugenommen zu haben. Außer Dusseau besuchten auch andere Ärzte ausländische (oft deutsche) heilgymnastische Einrichtungen. Daneben wurden (vor allem von Hygieniker) Lesungen über dieses Thema in verschiedenen Vereinen abgehalten. All diese Aktivitäten lassen sich durch Berichte in den Fachzeitschriften belegen. Auch wurden manche neuen Beiträge über die medizinische Gymnastik veröffentlicht, und es wurden im Ausland erschienene Bücher über dieses Thema besprochen. Zusammen mit den vielen übersetzten ausländischen Artikeln wird dies alles unter niederländischen Ärzten zu einer erhöhten Rezeptivität für die Anwendung von Leibesübungen zu therapeutischen Zwecken geführt haben.

Sowohl in Unterrichts- wie in medizinischen Kreisen wurde man sich in zunehmendem Maße der Tatsache bewußt, daß für die gute Anwendung der pädagogischen und medizinischen Gymnastik Personen mit 'soliden theoretischen und praktischen Kenntnissen der Gymnastik' unumgänglich wären. An solchen Personen fehlte es noch großenteils. An den Gymnastikschulen der Gemeinnützigen Stiftung der Niederlande (MNA) hatten noch zu wenig Gymnastiklehrer die Ausbildung absolviert. Es waren hauptsächlich (ehemalige) Militären, die sich mit dem Gymnastikunterricht befaßten. Sowohl der Übungsstoff wie die von ihnen gehandhabte Unterrichtsmethode erwiesen sich in der Anwendung auf Schulen oder in einer Einrichtung für medizinische Gymnastik als weniger tauglich.

Die Probleme, die sich bereits in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts feststellen ließen - d.h. zu wenig geeignete Lehrer durch den Mangel an Ausbildungsplätzen und das Fehlen einer geeigneten Unterrichtsmethodik -, sollten seit den fünfziger Jahren durch das Vorgehen Carl Eulers etwas geringer werden. Dieser deutsche Turnlehrer brachte mehr Systematik im niederländischen Gymnastikunterricht zustande und förderte die Ausbildung von Gymnastiklehrern. Er wurde in diesem Bestreben von einigen namhaften Ärzten und vom Politiker Thorbecke unterstützt.

Daß die Aktivitäten von der MNA, Euler und Ärzten Erfolge erzielte, ergab sich aus der Tatsache, daß im Grundschulgesetz (1857) verordnet wurde, daß Gymnastikunterricht als Unterrichtsfach in der Grundschule eingeführt werden könne. Lehrer konnten sich einem Examen zur Erhaltung der Gymnastiklehr-

befähigung unterziehen. Euler konnte seit dieser Zeit, statt bloß Zeugnisse abzugeben, zur Grundschullehrerberechtigung Gymnastiker ausbilden,

Es gibt Hinweise, daß sich Euler neben der pädagogischen Gymnastik auch mit der medizinischen Gymnastik befaßt hat. Weil Eulers Einfluß in den Niederlanden erheblich war (u.a. durch die Gymnastikausbildung), darf man voraussetzen, daß auch seine Ansichten über die medizinische Gymnastik in den Niederlanden ihre Verbreitung fanden. Außer Euler befaßten sich auch andere 'Gymnastik-Meister' in den Niederlanden in diesem Jahrzehnt mit der medizinischen Gymnastik.

Die Kompetenz der medizinischen Gymnastik stand in den fünfziger Jahren kaum noch zur Debatte. Sowohl seitens der Gymnastiklehrer wie seitens der Ärzte wurde eine Art Zusammenarbeitsmodell angestrebt, nach dem erstere die Behandlung durchführen sollten, während letztere zur Aufgabe hatten, die Indikation vorzunehmen und die Behandlung zu überwachen und zu bewerten, In der Praxis stellte sich jedoch heraus, daß die Autonomie der Gymnastiklehrer größer war, wo es die Behandlung der Kranken betraf,

Die sechziger und siebziger Jahre

In den sechziger Jahren wurden zwei Gesetze verabschiedet, welche die Entwicklung der medizinischen Gymnastik erheblich beeinflussen sollten. Zunächst wäre das 'Gesetz zur Regelung des höheren Unterrichtswesens' (1863) zu erwähnen. Infolge dessen wurde die Gymnastik als obligatorisches Fach festgelegt. Auch wurde zur Erhaltung einer Lehrbefähigung der Gymnastik für dieses Unterrichtsniveau ein Examen eingeführt: Der Lehrer mit einer Befugnis für Gymnastik an höheren Schulen hielt seinen Einzug. Die Unterrichtsgesetze von 1857 und 1863 hatten einen Zuwachs von staatlich geprüften Gymnastiklehrern zur Folge.

Die sogenannten Gesetze zur Förderung der Heilkunde von Thorbecke im Jahre 1865 bedeuteten eine gründliche Revision der staatlichen Gesundheitsregelung. In einer Periode, wo die medizinische Gymnastik in den Niederlanden anscheinend mehr Erfolge verbuchen konnte, und die ersten Anzeichen von einem neuen Beruf, dem eines 'Heilgymnastikers' erkennbar wurden, sehen wir, daß mit diesem Gesetz für lange Zeit die Zuständigkeiten auf dem Gebiet der Gesundheitsfürsorge unter eine beschränkte Anzahl von unterschiedlichen Berufstätigen verteilt wurden: d.h. Ärzte, Apotheker und Hebammen. Viele Hygieniker 'verschwanden' infolge des Gesetzes von 1865 in die medizinische Staatsaufsicht. Als 1876 das 'Gesetz zur Regelung des Hochschulwesens' verabschiedet wurde, und es zudem einleuchtete, daß die Hygienik sich innerhalb der medizinischen Fakultäten einen relativ unbedeutenden Platz erwarb, zeichnete sich der Abstieg der Bewegung der Hygieniker deutlich ab.

Vor allem nach dem Verabschieden der Schulgesetze von 1857 und 1863 sehen wir, daß in zunehmenden Maße Gymnastiklehrer, aber namentlich Gymnastik-

lehrer mit einer höheren Lehrbefugnis, sich mit der medizinischen Gymnastik (seit den sechziger Jahren oft als 'Heilgymnastik' bezeichnet) befassen. Im dritten Kapitel erörtern wir genauestens, wie zwei 'Heilgymnastiker' in Rotterdam ihre Praxis führten. Besonders bei diesen Berufstätigen wird sich in der Heilgymnastikpraxis eine gewisse Routine entwickelt haben. Es scheint auch, alsob ihre Expertise auf diesem Gebiet immer häufiger vom Publikum und von den Ärzten anerkannt würde. Außer durch die praktische Tätigkeit bemühten sich die Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker durch Selbststudium, Studienreisen und Besuche bei Kollegen im In- und Ausland die noch fehlenden (medizinischen) Kenntnisse zu ergänzen.

Wie bereits erwähnt, begannen sich auch Ärzte seit den fünfziger Jahren zusehends mehr für die medizinische Gymnastik zu interessieren. Von einigen 'aktiven' Ausnahmen abgesehen, scheint dieses Interesse sich vorläufig bloß 'theoretisch' zu äußern. In diesem Zusammenhang soll wieder auf die Rolle der Redaktionen der verschiedenen medizinischen Fachzeitschriften hingewiesen werden, welche ihre Leser auf allerhand (namentlich ausländische) Entwicklungen auf diesem Gebiet aufmerksam machten. In der betreffenden Periode wird viel auf die heilgymnastischen Aktivitäten niederländischer Gymnastiklehrer hingewiesen. Es gab dagegen wenig Beiträge, in denen erwähnt wurde, daß niederländische Ärzte in der Praxis die Heilgymnastik tatsächlich ausübten. Zwar wird ab und zu auf das Vorhandensein von Zusammenarbeitsverabredungen zwischen Heilgymnastikern und Ärzten, wobei es den Eindruck gibt, daß erstere die Behandlung durchführten, und letztere berieten, überwachten, bewerteten usw., hingewiesen. Die Redaktionen standen den Aktivitäten der Gymnastikfachlehrer auf dem Gebiet der Heilgymnastik positiv gegenüber. Nicht nur zeigt sich dies in verschiedenen Artikeln der Redaktionen in den sechziger und siebziger Jahren, sondern auch in der Tatsache, daß Heilgymnastiker in dieser Periode mehrere Artikel in medizinischen Fachzeitschriften veröffentlichen konnten.

Sowohl Gymnastiklehrer wie Ärzte hatten die Überzeugung, daß für das Praktizieren der Heilgymnastik mehr erforderlich wäre als die 'bloße' Lehrbefugnis für Grund- und/oder höhere Schulen oder 'bloß' das absolvierte Studium an der medizinischen Fakultät. Es war eine Kombination von Elementen aus beiden Kenntnisbereichen, die für eine verantwortete Anwendung der Heilgymnastik unumgänglich wäre. Beiderseits wurde denn auch für eine Erweiterung der jeweiligen 'Ausbildungen' mit den fehlenden Elementen eingetreten. In Hinblick auf die vorgegebene Beschränktheit der Ausbildungsmöglichkeiten für jeweils beide Berufsvertreter läßt sich das Vorhandensein dieser 'Zusammenarbeitsverabredungen' gut erklären. Trotzdem wurden auch innerhalb solcher Zusammenarbeitsverabredungen an die Beteiligten Anforderungen gestellt. Vom Gymnastiklehrer wurde eine große technische Gewandtheit erwartet, und zudem mußte er über einige medizinische Grundkenntnisse verfügen, um eine angemessene Behandlung durchführen zu können. Für den anordnenden Arzt war es angebracht, über eine ausreichende Einsicht in die Möglichkeiten der Heilgymnastik zu verfügen, um ein angemessenes 'heilgymnastisches' Rezept

ausstellen zu können. An Letzterem scheint es oft gefehlt zu haben. Häufig werden in den zu Rate gezogenen Quellen Beschwerden über die Tatsache geäußert, daß Ärzte nicht ausreichend über die heilgymnastische Behandlungsweise informiert wären, wodurch der Effekt der ärztlichen Anordnung und deren Anwendung beschränkt geblieben wären.

Das Plädieren für größere Beachtung der (Heil)gymnastik innerhalb der Curricula an den medizinischen Fakultäten blieb ergebnislos, und auch auf dem Gebiet der Fachausbildung von Gymnastiklehrern gab es keine Verbesserung. Die Ergebnisse der Untersuchung veranlassen die Annahme, daß trotz dieses Umstands mehr Angehörige der schnell wachsenden Gruppe von Gymnastikfachlehrern begannen, die Heilgymnastik anzuwenden. Diese Entwicklung scheint Ende der siebziger Jahre zu Problemen zu führen.

Die achtziger Jahre

In den Fachzeitschriften kann man etwa Ende der siebziger Jahre eine zunehmende Spannung im Verhältnis zwischen Ärzten und Gymnastikfachlehrern feststellen. Anzunehmen wäre, daß die Reformvorbereitungen der Gesetzesregelungen auf dem Gebiet des (Gymnastik)unterrichts und der Heilkunde damals eine Rolle spielten. Von mehreren Seiten wurde der Zustand um die Anwendung der Heilgymnastik kritisiert.

In Gymnastikerkreisen wurde immer nachdrücklicher auf die geringe Beachtung der heilgymnastischen Behandlungsweise durch Ärzte hingewiesen. Die Autodidakten auf diesem Gebiet waren der Ansicht, daß sie sich selbst ausreichende theoretische Kenntnisse auf dem Gebiet der Heilkunde erworben hätten, um auf eine vertretbare, fast selbständige Weise die Heilgymnastik bei verschiedenen Leiden und Mißbildungen anzuwenden.

Zu gleicher Zeit wurde in Gymnastikerkreisen das Vorgehen einer anderen Gruppe von 'Heilgymnastikern' kritisiert. Vielleicht zu einer vermeintlich einträglichen Existenz eines Heilgymnastikers angelockt, und nicht durch einige gesetzliche Beschränkung (nach ihrer Ansicht) gehindert, betätigten sich auch Nicht-Gymnastikfachlehrer und solche, die erst seit kurzem im Besitz einer Gymnastiklehrbefugnis waren, auf dem Gebiet der Heilgymnastik. Dies geschah selbstverständlich zum großen Ärger derjenigen, die sich ernsthaft für dieses Fach einsetzen wollten, Letztere waren sich dessen bewußt, daß die Aktivitäten jener Gruppe das eigene - von Ärzten geduldete - Vorgehen auf dem Gebiet der Heilgymnastik gefährden könnten. Der Ruf nach Heilgymnastikexamen, nach Staatseinmischung in die heikle Situation wurde in Gymnastikerkreisen lauter. Die Obrigkeit reagierte jedoch nicht.

In Gymnastikerkreisen vertrat man im Verlauf der achtziger Jahre den Standpunkt, daß es vielleicht besser wäre, die Heilgymnastik 'offiziell' von der Gymnastik loszulösen. Man hatte ja noch einige Wünsche auf dem Gebiet der Gymnastik, und die Problematik um die Heilgymnastik könnte Aktionen in der Richtung nur noch trüben. Diese Aktion muß als eine Professionalisierungs-

strategie betrachtet werden, wobei man freiwillig auf ein bestimmtes Segment innerhalb des Fachgebietes verzichtet, um grundsätzlichere, zentralere Interessen in Zukunft besser wahrnehmen zu können. Durch diese Stellungnahme jedoch wurden die Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker innerhalb der Gymnastikerwelt isoliert.

Im Kreise der Ärzte ist Ende der siebziger Jahre auch eine Wende zu verzeichnen. Die anfänglich positive Haltung (man denke an die Redaktionen der medizinischen Fachzeitschriften) ändert sich allmählich in einen kritischeren Standpunkt über das Vorgehen der Nicht-Ärzte auf diesem Gebiet. Wir wiesen schon darauf hin, daß hierbei die durchgeführte Gesetzgebung auf dem Gebiet des Hochschulwesens eine Rolle gespielt haben mag.

Als einmal die Kompetenzen und die Ausbildung von Ärzten gesetzlich fixiert worden waren, wurde eine zunehmende Aufmerksamkeit von Ärzten erkennbar, wo es die Ausübung der Heilgymnastik (Bereich der Heilkunde) durch Heilgymnastiker (Unbefugte) betraf. Es warnten u.a. die Beamten und die Räte der medizinischen Staatsaufsicht die Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker und andere 'Heilgymnastiker', daß sie die Gefahr liefen, der unbefugten Ausübung der Heilkunde angeklagt zu werden. Ab und zu kam es zur Anklage. Es fällt dabei in die Augen, daß, insofern ich das ermitteln konnte, nur in einem Fall ein Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker wegen der Ausübung der Massage verurteilt worden ist.

Bei der medizinischen Staatsaufsicht war man sich der heiklen Situation auf dem Gebiet der Heilgymnastik bewußt. Unter den obliegenden Gesetzen war man im Grunde unfähig, etwas gegen das Vorgehen der Gymnastiklehrer auf diesem Gebiet zu unternehmen. Überdies sah man ein, daß eine Verbesserung der Ausbildung von Ärzten und Gymnastikfachlehrern in dieser Richtung vorläufig nach als undurchführbar betrachtet werden mußte.

Die zunehmende Aufmerksamkeit der Ärzte wo es der heilgymnastischen Aktivität der Heilgymnastiker betraf, ging mit dem Aufstieg der Orthopedie innerhalb der Heilkunde in den Niederlanden einher. Namentlich im Kreise der Heilkundigen ist ein größerer Anspruch auf den Bereich der Heilgymnastik in den achtziger Jahren unverkennbar. Diese stärkere Inanspruchnahme mag u.a. auf eine zunehmende Konkurrenz unter den Ärzten in dieser Periode zurückzuführen sein. Einerseits wegen der sich erhebenden Differenzierung und Spezialisierung im Bereich der Heilkunde im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts, wobei die verschiedenen Unterteile der Heilkunde für einen Platz an der Universität im Wettbewerb standen und wobei Deutlichkeit über Kompetenzfragen natürlich die Grundvoraussetzung war; andererseits wegen der medizinischen Überbevölkerung in den größeren Städten, wo auch viele Heilgymnastiker tätig waren.

Mit einer gesetzlich anerkannten Befugnis und von an der Universität erworbenen alleingültigen Kenntnissen für den gesamten Bereich der Heilkunde (den sie selbst großzügigst definierten) Gebrauch machend, schien nichts den Heilkundigen mehr im Wege zu stehen, um sich unter Ausschließung anderer auf das Gebiet der Heilgymnastik zu begeben. Dies geschah jedoch nicht. Zwar

wurde dafür eingetreten, auch die Heilgymnastik (und Massage) als Unterteil der Heilkunde (d.h. Orthopedie) ins Curriculum an den Universitäten aufzunehmen, aber auf die Anträge wurde abschlägig beschieden. Zusammen mit der Tatsache, daß Ärzte in der Praxis nicht in großen Mengen das Gebiet der Heilgymnastik betreten und durch den Umstand, daß aus gesetzlichen Gründen nicht effektiv gegen eine Behandlung auf diesem Gebiet durch den Gymnastikfachlehrer vorgegangen werden konnte, wurde der Kompetenzanspruch von medizinischer Seite erheblich abgeschwächt. Sicher, wenn man sich dabei vergegenwärtigt, daß die Anzahl von Gymnastiklehrer-Heilgymnastikern enorm zugenommen hatte, und daß die Aktivitäten dieser Berufstätigen inzwischen 'Bürgerrecht' erworben hatten.

Ärzte scheinen sich in die Situation zu fügen, daß die Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker unter Anweisungen und fortwährender Aufsicht der Ärzte praktizieren dürfen. Ein Antrag von dieser Tragweite seitens der NMG wird im Jahre 1888 der Regierung zugeschickt. Im oben aufgeführten Zusammenhang kann dieses Vorgehen als eine selbstverständliche Professionalisierungsstrategie der Berufsgruppe von Ärzten betrachtet werden: Man bezweckte auf diese Weise jedenfalls, die eigene Zuständigkeit von Ärzten auf dem Gebiet der Gesundheitsfürsorge zu gewährleisten.

1889: Gesellschaft zur Pflege der Heilgymnastik in den Niederlanden

Mit der Darstellung der oben aufgeführten Entwicklungen wird das Ziel der vorhandenen Studie erreicht: Es wurde versucht, die Einsicht in die Entwicklungen auf dem Gebiet der Heilgymnastik in der Periode vor 1889, dem Jahr, da die Gesellschaft zur Pflege der Heilgymnastik in den Niederlanden (Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland) gegründet wurde, zu vergrößern. Zum Abschluß dieser Studie wird im letzten Kapitel erforscht, **auf welche Weise diese Gründung erfolgte, welche Ziele oben erwähnte Gesellschaft sich setzte, welche Mittel sie, um diese Zielsetzungen zu erreichen, anwenden wollte, und welche die ersten Reaktionen auf diese Tatsache in medizinischen - und Gymnastikerkreisen waren** (die fünfte Untersuchungsfrage). Dadurch wird ein bescheidener Versuch mit der Darstellung einer Professionalisierung auf diesem Gebiet gemacht.

Der Rahmen, innerhalb dessen einige Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker beschlo-sen, einen Verein zu gründen, mag deutlich sein. Von den Berufs- und Interes-senvereinen auf dem Gebiet der Gymnastik hatten sie nichts zu erwarten, wo es die Vertretung ihrer Interessen betraf. Seitens der Ärzte wurden sie mit der Kritik an ihrer oft relativ selbständigen Handlungsweise konfrontiert. Nur unter der unmittelbaren Aufsicht eines Arztes wurde ihre Behandlung von Kranken durch den Interessenverband der Ärzte für duldbar gehalten.

Manche verspürten überdies den großen Mangel einer soliden Ausbildung auf dem Gebiet der Heilgymnastik. Es fehlte die Gelegenheit, zu einem Austausch von Erfahrungen und Kenntnissen zu kommen. Besonders durch die fortwähren-

den Entwicklungen auf dem Gebiet der Heilgymnastik (namentlich in Deutschland) kam man zudem immer mehr mit Theorien und Methoden auf diesem Gebiet in Berührung, die von einem beliebigen Berufstätigen schwer bewertet werden konnten. Öfters wurde in den Gymnastikfachzeitschriften erwähnt, daß es ein großes Bedürfnis danach gäbe, heilgymnastische Themen zu besprechen. Aus oben ausgeführten Gründen wurde dies jedoch vermieden.

Hinzukommt das Vorgehen auf diesem Gebiet einer wachsenden Menge von angeblichen Heilgymnastikern, die kein bis kaum ein Studium der Heilgymnastik durchgeführt hatten. Zudem hat man großenteils die Gründe angegeben, weshalb manche Heilgymnastiker glaubten, sich zusammenschließen zu müssen, um die Interessenvertretung des seriösen Heilgymnastikers selbst vorzunehmen. Die Gymnastiklehrer-Heilgymnastiker J.H.Reijs Jr. und E. Minkman ergriffen die Initiative zur Gründung der oben aufgeführten Gesellschaft. Das Bedürfnis nach einer solchen Gesellschaft erhellt sich durch die Tatsache, daß schon im ersten Jahr ihrer Existenz die Anzahl der Mitglieder von 9 auf 23 stieg.

Die Ziele, welche die Gesellschaft sich setzte, bezogen sich auf die Zunahme der theoretischen Kenntnisse und der praktischen Fertigkeiten des Heilgymnastikers und die Verbesserung von dessen Verhältnis mit den Ärzten. Die meisten Zielsetzungen bezogen sich auf das erste Bestreben. So stand den Heilgymnastikern etwa eine Ausbildung an der Universität vor Augen. So lange dem noch nicht wäre, trüge erwähnte Gesellschaft selber Sorge für die Ausbildung und die Prüfung von Heilgymnastikern. Zudem wollte man durch Vorträge, Demonstrationen und Preisausschreiben das Niveau der Kenntnisse vom Heilgymnastiker (wenn Mitglied dieser Gesellschaft) erhöhen.

Im Rahmen der Verbesserung des Verhältnisses mit den Ärzten verpflichteten sich die Mitglieder dazu, keine Patienten zu behandeln, wenn die Behandlung nicht ärztlich genehmigt worden war.

Mit wegen des Zuwachses von in ihren Augen 'unfähigen' Heilgymnastikern wollte man, daß die Obrigkeit auf diesem Gebiet gesetzliche Maßnahmen treffen würde. Nach denen müßte angeordnet werden, daß man für die Ausübung der Heilgymnastik bestimmten Anforderungen zu genügen hätte; mit anderen Worten: Man wollte ein Staatsexamen und ein staatlich anerkanntes Diplom für Heilgymnastiker. Die Heilgymnastiker dieser Gesellschaft wünschten eine gesetzliche Anerkennung ihrer Expertise und ihrer Aktivitäten auf dem Gebiet der Heilgymnastik.

Die ersten Reaktionen seitens der Redaktionen von Gymnastikzeitschriften auf die Gründung dieser neuen Gesellschaft waren im allgemeinen positiv; die der Redaktionen medizinischer Zeitschriften neutral. Die Redaktion der Niederländischen Zeitschrift für die Heilkunde (Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde) wies namentlich auf die Tatsache, daß die Mitglieder der Gesellschaft für Heilgymnastiker sich an die Anordnung gebunden hätten, nur dann Patienten zu behandeln, wenn es auf Anraten eines Arztes erfolgte. Offizielle Standpunkte der Interessen- und Berufsverbände fehlten in der studierten Periode.

Kurz nach der Gründung der Gesellschaft für Heilgymnastiker ergab sich noch 'ein kleiner Zwischenfall'. Der 'Nestor der Heilgymnastiker in den Niederlanden', J.G.Milo Jr, veröffentlichte eine Schrift, worin er sich sehr kritisch über Veröffentlichungen einiger Ärzte äußerte. Dies veranlaßte den Vorstand der Gesellschaft für Heilgymnastiker seinen Standpunkt darüber zu verdeutlichen, wie ein 'echter Heilgymnastiker' sich zu benehmen hätte. Zudem war es für einen namhaften Heilkundeprofessor Anlaß, seinen Standpunkt über die Gesellschaft für Heilgymnastiker und deren Mitglieder im allgemeinen mal zu erläutern. Dieser 'Zwischenfall', der nur der erste Wirbel in einer turbulenten Periode in der Entwicklung der Heilgymnastik sein sollte, bildet den Abschluß dieser Dissertation.

BIJLAGEN

I NOTEN

INLEIDING

1. Het in 1989 van het predikaat 'Koninklijk' voorziene Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie is sinds 1889 de grootste vereniging van heilgymnasten/ fysiotherapeuten in ons land.
2. 'Heilgymnastiek' werd in de 19de eeuw samen met termen als 'kinesithérapie', 'Zweedse', 'orthopedische' en 'medische gymnastiek' gebruikt om dat deel van het arbeidsveld aan te geven dat zich ontwikkeld heeft tot wat we nu kennen onder de noemer fysiotherapie. Heilgymnastiek en fysiotherapie zijn derhalve geen synoniemen. Onder heilgymnastiek vielen activiteiten als oefen therapie en massage. Fysiotherapie omvat daarnaast nog andere behandelvormen. De term heilgymnastiek werd officieel gebezigd tot aan 1965, het jaar waarin het zogenaamde *Fysiotherapeuten Besluit* (1965, Stbl.52) in het kader van de *Wet op de paramedische beroepen* (1963, Stbl.113) tot stand is gekomen.
3. Deze notie is gemeengoed onder vele fysiotherapeuten en komt in ieder geval impliciet dan wel expliciet aan de orde in: Mol, *Leerboek*, 11; "Hoogtepunt", 1987, 2-3.
4. Binneveld, "Ziekte", 94-111.
5. Klinkert, *Verloskundigen*.
6. Van der Krogt, *Professionalisering*.
7. Van Wiggen, *In meer eerbare banen*.
8. Schepers, *De opkomst*.
9. Het werk van Schepers is een bewerking van haar dissertatie uit 1983 met dezelfde titel.
10. Tijdens mijn opleiding aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heb ik twee werkstukken geschreven over de ontwikkeling van het beroep heilgymnastiek, waarbij gebruik is gemaakt van een beroepsociologisch perspectief: Terlouw Th.J.A. en Obbens H.J.M., "De ontwikkeling en uitbouw van een beroep: Fysiotherapie". Werkstuk geschreven voor het bijvak Sociale Geneeskunde, 1986; Terlouw, Th.J.A., "Een socio-historische benadering van de professionalisering in de fysiotherapie: een voorstudie". Scriptie geschreven in het kader van het hoofdvak Theoretische en Historische Lichamelijke Opvoedkunde, 1987. Beide werkstukken zijn niet gepubliceerd. De scriptie is aanwezig in de bibliotheek van de Faculteit Bewegingswetenschappen aan de Vrije Universiteit.
11. Van der Krogt, *Professionalisering*, 94.
12. Mok, *Beroepen*.
13. Berger en Luckmann, *The Social Construction*.
14. Van der Krogt, *Professionalisering*, 119.
15. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, (zonder titel), 1891, 14.
16. Daarnaast verschenen over dit onderwerp nog enige artikelen in diverse (jubileum)nummers van het tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie, enige kortere paragrafen over de historie van de heilgymnastiek en massage in verschillende leerboeken op deze gebieden en enige artikelen in andere tijdschriften en boeken. Genoemd worden hier: Meurs, "Heilgymnastiek"; Van Leeuwen, "Historie"; Terlouw en Obbens, "Geschiedenis"; De Wit, "Een eeuw"; Van Noppen, *Van vriendenkring*.
17. Baruch, *De Fysische Therapie*.
18. Kortenhoeven, *Verboden toegang*; Kortenhoeven, *Van bijverdienste*.
19. Mulder, *Heilgymnastiek*.
20. Duif, *Het geboeide lichaam*.
21. Haneveld, *Geschiedenis*.
22. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*.
23. Baruch, *De Fysische Therapie*, 17.
24. *Ibidem*, 68
25. *Ibidem*, 185 vlg.
26. Ten aanzien van de status van Duif wordt niets vermeld in het werk. Bij navraag bij het Genootschap werd geopperd dat hij ten tijde van het schrijven van het boek journalist was.
27. Het lijkt alsof ook Kortenhoeven (*Van bijverdienste*, 13) van mening is dat de geschiedenis van de heilgymnastiek in Nederland pas van start gaat met de oprichting van het Genootschap. Kortenhoeven baseert haar keuze om vanaf 1889 de geschiedenis van de heilgymnastiek te beschrijven op een uitspraak in Mol e.a. (scrib.) (*Leerboek*, 11), waarin wordt aangegeven dat van een echte Nederlandse heilgymnastiek pas sprake is vanaf het ogenblik dat het Genootschap werd opgericht.
28. Kortenhoeven, *100 jaar fysiotherapie*.
29. Kugel, *Geschiedenis*.
30. Het betreft hier de doctoraalscriptie *Geschiedenis van M. van Noppen*, getiteld *Van vriendenkring tot collectieve macht. Geschiede-*

nis van de Vereniging van Heilgymnasten in de periode 1889 tot 1945. De scriptie bevindt zich in binnen de muren van de Rijksuniversiteit Utrecht. Op deze scriptie rust echter nog een embargo, zodat ik haar niet heb kunnen bestuderen. Mijn inschatting is dat (gezien de periodisering) deze studie geen wezenlijke bijdrage zou hebben geleverd aan dit proefschrift.

31. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "Een woord", I.

32. Bullerdieck, *Eerste verslag*.

HOOFDSTUK 1

1. Voor een uitgebreide beschrijving van deze en andere zaken zij verwezen naar: Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*; Rothstein, *Gedenkrede*; Westerblad, *Ling*; Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis"; Delaive *Proeve*; Kugel, *Geschiedenis*; Eichberg, *Leistung*; Lindroth, *Congress Report*; Wagenaar, "De Natuurfilosofische gymnastiekler"; Lommen, "Per Henrik Ling"; Lommen, *Wegbereiders*.

2. De oorspronkelijkheid van de medische gymnastiek van Ling heeft meermalen ter discussie gestaan. Zie de bij noot 1 vermelde literatuur.

3. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*.

4. Zie voor deze theorie de eerder aangegeven literatuur en met name de vertaling van Lings werk *Gymnastikens almänna grunder* door Maszmann. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 1-30.

5. Bosman Tresling, "Mededeelingen", 414.

6. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 32 vlg.

7. De hier aangegeven indeling is volgens Kugel pas na 1830 totstand gekomen, toen Ling al ziek was. Ook zijn volgens hem de vier verschillende soorten lichaams oefeningen tijdens Lings eigen werkperiode niet afzonderlijk beoefend. Zie: Kugel, *Geschiedenis*, 104.

8. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 101; Kugel, *Geschiedenis*, 107.

9. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 32. Hieronder kan slechts summier ingegaan worden op Ling's medische gymnastiek. Voor een duidelijker beeld zij verwezen naar Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 55-88.

10. Opvallend is dat ten aanzien van 'wie' deze ander zou moeten zijn, verschillend wordt geschreven in de bestudeerde literatuur: Kugel (*Geschiedenis*, 107) spreekt bijvoorbeeld van 'helper'; Hubert van Blijenburgh ("De geschiedenis", 107) van 'heilgymnast'; Bosman Tres-

ling ("Mededeelingen", 1849) van 'geneesheer', 'operateur' en 'kinesitherapeut'; terwijl Maszmann in zijn vertaling van Lings werk de behandelaar aanduidt als 'Gymnast'. Maszmann (Ling) schrijft echter op één plaats (*P.H. Ling's Schriften*, 102): 'der Artzt ist der erste Gymnast.' De strekking van deze opmerking is mijns inziens niet dat de arts de enige gymnast is (zou kunnen zijn).

11. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 104 en 113. Zie ook: Bosman Tresling, "Mededeelingen", 414-415.

12. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 100-101.

13. Westerblad, *Ling*, 36-37. Zie ook: Bosman Tresling, "Mededeelingen", 392.

14. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 101. De hieronder staande tijdsfasering van Lings activiteiten baseert hij op de gegevens van G. Moberg (Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 142).

15. Lommen, "Per Henrik Ling", 93.

16. *Ibidem*, 93; Lommen, *Wegbereiders*, 131. Ling heeft ook een rheumatische aandoening aan zijn schouder gehad.

17. Zie: Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, XXI; Scharroo, "Geschiedenis", 35; Westerblad, *Ling*, 36-37; Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 105; Lommen, "Per Henrik Ling", 92-93; en Lommen, *Wegbereiders*, 131-134.

18. Lommen, *Wegbereiders*, 131.

19. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 104.

20. *Ibidem*, 121.

21. *Ibidem*, 121 en 123. Zie ook: Kugel, *Geschiedenis*, 109-111. De periode van Branting wordt door hen ook wel aangegeven als een periode van achteruitgang waar het de pedagogische gymnastiek betreft. Als mogelijke oorzaak hiervoor wordt gewezen op het feit dat Branting een vurig voorstander was van de medische gymnastiek, waardoor de pedagogische gymnastiek minder aandacht kreeg.

22. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 121.

23. *Ibidem*, 123-124. Vanaf 1864 staat officieel in het reglement voor het CGI vermeld, dat behalve gymnastiekonderwijzers ook gymnastiekartsen worden opgeleid. Ten aanzien van de categorie gymnastiekartsen wordt echter niets vermeld in de door mij bestudeerde bronnen. Interessant zou het zijn na te gaan wie deze gymnastiekartsen waren, hoe ze functioneerden en wat hun relatie was met gymnastiekonderwij-

zers en medici.

24. Zie voor deze werken: Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 125-128; Kugel, *Geschiedenis*, 111.
25. Hier zal slechts kort worden ingegaan op de verspreiding van Lings gymnastiek. Voor een uitgebreidere beschrijving dan hier gegeven wordt, zij verwezen naar de eerder vermelde literatuur over Lings leven en werk.
26. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 106 en 114-116.
27. *Ibidem*, 174; Mulder, *Heilgymnastiek*, 17; en Bosman Tresling, "Mededeelingen", 423.
28. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 118 en 176-177.
29. *Ibidem*, 118.
30. *Ibidem*, 117-129.
31. Mulder, *Heilgymnastiek*, 21.
32. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 170 en 180-181.
33. *Ibidem*, 105.
34. *Ibidem*, 118 en 120.
35. Kugel, *Geschiedenis*, 110; Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 121. De laatste spreekt van 271 leerlingen, die het eindexamen hebben afgelegd en 87 leerlingen, die de cursussen geheel of gedeeltelijk volgden zonder een examen af te leggen.
36. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 120.
37. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*.
38. Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*; Delaive, *Proeve*, 130.
39. Lommen, *Wegbereiders*, 133. Vgl. Westerblad, *Ling*, 18; Delaive, *Proeve*, 127. Anatomische en fysiologische kennis zou Ling hebben opgedaan tijdens een in 1806 aangevangen studie, waarbij hij deze vakken in nauwe samenhang met andere natuurwetenschappen - bijvoorbeeld mechanica - trachtte te bestuderen. Kugel, *Geschiedenis*, 102. Zie ook: Mulder, *Heilgymnastiek*, 15. Bosman Tresling ("Mededeelingen", 391) maakt melding van het feit dat Ling werken van P.J. Barthez (1734-1806) (*Von der Mechanik der willkürlichen Bewegungen der Menschen und der Thiere* uit 1800) en de gebroeders Weber (*Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge* uit 1836) bestudeerd heeft. Wagenaar ("De Natuurfilosofische gymnastiekleer", 20) geeft aan dat Ling anatomie-onderwijs heeft gevolgd bij A.H. Flormans te Lund.
40. Mulder, *Heilgymnastiek*, 16. Ten aanzien van Lings opvattingen met betrekking tot de sterk lokaliserende gymnastiek, werd de kritiek

geuit dat deze niet theoretisch waren geverifieerd en daaropvolgend in de praktijk getoetst. Lommen, *Wegbereiders*, 134.

41. Lommen (*Wegbereiders*, 134) geeft aan dat Ling in dit verband genoteerd heeft 'dat de gymnasten en de medici elkaar niet verstaan, erger nog, elkaar zelfs niet wilden verstaan'. Alleen het eerste deel van deze 'notitie' vinden we terug in Maszmann (*P.H. Ling's Schriften*), zoals blijkt uit het citaat aan het begin van deze subparagraaf.
42. Westerblad, *Ling*, 37; Valentin, *Geschiedenis*, 258; Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 117; en Kugel, *Geschiedenis*, 108.
43. Lommen, *Wegbereiders*, 134.
44. Mulder, *Heilgymnastiek*, 16.
45. Zie voor de uitgangspunten voor dit twistpunt de uitlatingen van Ling in zijn *Gymnastikens almänna grunder* in: Maszmann, *P.H. Ling's Schriften*, 81 vlg.; Delaive, *Proeve*, 176 vlg.
46. Een dergelijke tweedeling geeft uiteraard geen reëel beeld van de situatie op dit gebied. Het is een feit dat in diverse inrichtingen en door diverse mensen mengvormen zijn gehanteerd of delen van bestaande methoden aangevuld met die gebaseerd op eigen inzichten, enz.
47. Zie voor een meer uitgebreide beschrijving van deze personen en hun gymnastieksystemen onder andere: Heyn, *Beknopt overzicht* (III); Bernett, *Die pädagogische Neugestaltung*; Ueberhorst, *Geschiedenis*; Lommen, *Wegbereiders*, 64-114 en 140-148; en de hierin genoemde literatuur. Het hieronder volgende is voor een belangrijk deel op de genoemde bronnen gebaseerd.
48. Bij wijze van demonstratie werden er in Schnepfenthal ook enige armelui's kinderen toegelaten. Persoonlijke mededeling dr. O.G. Meijer, januari 1991.
49. Dit denkbeeld dient gezien te worden in de context van de oorlog tegen Napoleon in die tijd. Pruisen was vernederd. De Pruisische legers leden in 1806/1807 zware nederlagen bij Jena, Auerstädt en Friedland. Daarop moest Pruisen zich neerleggen bij de zeer 'nadelige vrede' van Tilsit in 1807, waarbij het al het gebied ten westen van de Elbe en een groot deel van de Poolse streken moest afstaan.
50. Kugel, *Geschiedenis*, 84.
51. Valentin, *Geschiedenis*, 57 en 230-231.
52. Wildt, "Einflüsse", 43.
53. Zie voor de activiteiten van Schreber onder andere: Valentin, *Geschiedenis*, 57 en 246-247.

Vgl. Mulder, *Heilgymnastiek*, 30-31.

54. Deze 'Gymnastische orthopaedische Heilanstalt' te Leipzig, gesticht door prof. E.A. Carus op 29 november 1829, zou één van de oudste en belangrijkste in Duitsland zijn. Redactie Volkshel, "Gymnastique", 137-138.

55. Wildt, "Einflüsse", 44. In ons land is dit boekje van Schreiber voor het eerst vertaald in 1857 door dr. F.A.C. Waitz (1798-?). In 1913 zou 'reeds' een tiende, vermeerderde en verbeterde druk (door F.L. Stumpf) worden uitgegeven. Interessant detail is dat de medicus Waitz een jaar lang te Berlijn verbleef. Zijn vrouw, die leed aan 'Unterleibsbeschwerden' bezocht de inrichting van M.M. Eulenburg voor behandeling. Het succes van de behandeling deed Waitz de heilgymnastiek bestuderen. Mogelijk dat zijn enthousiasme voor de medische gymnastiek hem ingaf het werk van Schreiber te vertalen. Eulenburg, *Mittheilungen*, 11.

56. Redactie Volkshel, "Gymnastique", 137-138; Valentin, *Geschichte*, 57 en 246-247; en Mulder, *Heilgymnastiek*, 31.

57. Mulder, *Heilgymnastiek*, 31.

58. Valentin, *Geschichte*, 58 en 239 vlg.; Mulder, *Heilgymnastiek*, 22; en De Bruin, "Iets over de gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 112.

59. Valentin, *Geschichte*, 58.

60. Wildt, "Einflüsse", 43.

61. *Ibidem*, 44; Rijkens, *Praktische handleiding*, 324. Zie voor meer literatuur over J.A.L. Werner: Lommen, *Wegbereiders*, 21 (noot 13); Kugel, *Geschiedenis*, 77.

62. De genoemde vertalingen zijn opgenomen in: Massmann, *P.H. Ling's Schriften*.

63. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 176-180.

64. Ten onrechte geeft Hubert van Blijenburgh ("De geschiedenis", 178) mijns inziens aan dat het hier gaat om Carl Euler (1809-1885). Het moet zijn dr. Carl Philip Euler (1828-1901). Zie: Boer, "De geschiedenis", 303; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 24.

65. Wagenaar, "De Natuurfilosofische gymnastiek", 59.

66. Zie voor meer informatie over de Barrenstrei onder andere: Ueberhorst, *Geschichte*.

67. Nietzsche, *Leibesübungen* (1854); Nietzsche, *Beiträge zur Therapie der Rückgratsverkrümmungen* (1860); Nietzsche, *Die gymnastische Heilmethode* (1860); Nietzsche (vert. door H. Eshuijs), *Hoe behoudt men zijne gezondheid?* (1870); Nietzsche (vert. door J.S.G. Disse), *Wezen en toepassing der Geduplicateerde Bewe-*

gingen (1875).

68. Bosman Tresling, "Mededeelingen", 410. Neumann zou zijn ervaringen hebben gepubliceerd in *Casper's Wochenschrift*, 1849, nr.15 en nr.16.

69. Mulder, *Heilgymnastiek*, 22; Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, 1851, 366-367.

70. Mulder, *Heilgymnastiek*, 22.

71. Wildt ("Einflüsse", 45) spreekt hier van 'inspizirt'.

72. Eulenburg, *Mittheilungen*, 4. Zie ook: Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, 1851, 366-367.

73. Valentin, *Geschichte*, 58. Vgl. Mulder, *Heilgymnastiek*, 22.

74. Pfister en Langenfeld, "Die Leibesübungen", 497.

75. *Ibidem*. Vgl. Valentin, *Geschichte*, 57.

76. Mogelijk wordt hier de Duitse medicus H.E. Richter (1808-1876) bedoeld, die te Dresden een dergelijke inrichting heeft geopend. Mulder, *Heilgymnastiek*, 23; Wildt, "Einflüsse", 44.

77. Mogelijk bedoelt hij hier de inrichting van J.B.C. Crevé (1789-?), zie: Valentin, *Geschichte*, 255.

78. Stokvis, "De Gymnastiek", 126. Volgens Valentin heeft ook H.W. Berend het CGI te Stockholm bezocht. Valentin, *Geschichte*, 58.

79. Lommen, *Wegbereiders*, 166.

80. Zie voor de vergelijking tussen de Zweedse en de Duitse medische gymnastiek ook: Eshuijs, *De geschiedenis*, 18-19.

81. Lommen, *Wegbereiders*, 135.

82. Euler, *De gymnastiek*, 66.

83. Pfister en Langenfeld, "Die Leibesübungen", 497-498.

84. Vgl. Valentin, *Geschichte*, 57 en 222-223.

85. Pfister en Langenfeld, "Die Leibesübungen", 497. Valentin (*Geschichte*, 223) geeft aan dat informatie over deze - vaak een korte levensduur beschoren zijnde -inrichtingen slechts spaarzaam voorhanden is en moeizaam te achterhalen. Eén van deze inrichtingen was van de niet-arts H. Steudel, die te Stuttgart praktiseerde en in de periode 1854-1858 met de medicus O. Gärtner samenwerkte.

86. Met deze 'Unternehmen' van medici worden waarschijnlijk dezelfde inrichtingen bedoeld die Valentin beschrijft in zijn *Geschichte der Orthopädie* als 'die privaten orthopädischen Institute'. Deze inrichtingen acht hij karakteristiek voor de ontwikkeling van de orthopedie in de 19de eeuw. Valentin, *Geschichte*, 157.

87. Pfister en Langenfeld, "Die Leibesübungen", 497.
88. Vgl. Valentin, *Geschichte*, 222.
89. Hen werd daarbij verzekerd dat zij alleen door een medicus of een gymnast zouden worden behandeld. Mogelijk speelt hierin mee de vaak wat delicate situatie (behandeling met gedeeltelijk ontbloot lichaam) waarin vrouwen terecht kwamen. Men heeft wellicht willen benadrukken dat een dergelijke situatie door de ter zake kundige behandelaar niet als delicaat zou worden opgevat; deze heeft immers slechts oog voor de houdingsafwijking.
90. Wildt, "Einflüsse", 45.
91. *Ibidem*.
92. Valentin, *Geschichte*, 248.
93. Ulrich, *Jahresbericht* (1857-1878); Ulrich, *Beitrag zur Therapie* (1860); Ulrich, *De la chlorose* (1860); Ulrich, *Sur la nécessité d'une éducation physique* (1861); Ulrich, *Pathologie und Therapie* (1874).
94. Valentin, *Geschichte*, 230.
95. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "Het eerste Orthopaedisch Instituut", 148-152.
96. Valentin, *Geschichte*, 223 vlg. Vgl. Rogge, "Uit de geschiedenis", 1255-1256.
97. Over het juiste jaartal verschillen de bronnen: Lommen (*Wegbereiders*, 131) en Duif (*Het geboiede lichaam*, 39-40) spreken van 1812, terwijl Rogge ("Uit de geschiedenis", 1255) en Valentin (*Geschichte*, 223 vlg.) aangeven dat Heine in 1816 in het voormalig 'Stephans-Kloster' een orthopedische kliniek gestart is.
98. Lommen, *Wegbereiders*, 131. Vgl. Duif, *Het geboiede lichaam*, 39.
99. Redactie *Repertorium*, "Geschiedkundig overzicht", 27-28.
100. Gewezen dient te worden op het feit dat in de bestudeerde Nederlandse vakliteratuur in de onderhavige periode weinig wordt gerefereerd aan Franse werken op het gebied van de medische c.q. orthopedische gymnastiek. Te denken valt onder andere aan: Andry, *L'Orthopédie* (1741); Tissot, *Gymnastique médicale et chirurgicale* (1780); Londe, *Gymnastique médicale* (1820); Broussais, *De la gymnastique* (1827); Pravaz, *Méthode nouvelle* (1827); Delpech, *De l'Orthomorphie* (1828); E. Séguin (1812-1880), *L'Emploi du massage* (1839); en Bonnet, *Traité des maladies des articulations* (1853).
101. Amoros poogde de gymnastiek een 'meer wetenschappelijke basis' te geven. Hij verwierp daarbij elke vorm van speculatie en trachtte langs de weg van onderzoek kennis te verkrijgen over de invloed van gymnastiek op het organisme. Hij wist zich hierin gesteund door de 'geruchtmakende' medicus F.J.V. Broussais (1772-1838). De laatste trachtte in zijn boek *De la gymnastique considérée comme moyen thérapeutique et hygiénique* (1827) een en ander wetenschappelijk op zijn waarde te schatten. Lommen (*Wegbereiders*, 152) spreekt van C. Broussais als zijnde een vooraanstaand Frans medicus. Waarschijnlijk bedoelt hij F.J.V. Broussais. Lindeboom, *Inleiding*, 234-236. Opgemerkt moet worden dat het gedachtengoed (voorzitter van een 'physiologische genees- en heelkunde en anti-eclecticus en -ontologist) van deze Franse medicus ook in ons land een korte bloei kende onder geneeskundigen vanaf ± 1826. Het lijkt echter geen wortel te hebben geschoten. In 1831 werd een in zijn geest opgezet tijdschrift, dat zijn eerste jaargang kende in 1827, gestaakt. Zie voor de leer van Broussais in Nederland: Lindeboom, "De leer", 1240-1245.
102. Valentin (*Geschichte*, 55-57) noemt in dit verband Pravaz, Delpech, Jalade-Jafond en Bouvier als zijnde verdienstelijke medici waar het gaat om het toepassen en publiceren over de zogenaamde orthopedische gymnastiek. Mulder (*Heilgymnastiek*, 35-36) wijst nog op Bonnet.
103. Volgens Valentin (*Geschichte*, 55-56 en 196 vlg.) heeft Delpech het eerste orthopedisch instituut opgericht in Frankrijk en wel in 1825 in Montpellier. Hij zou de subcutane tenotomie hebben ingevoerd in de orthopedie en daardoor aan het begin staan van de moderne orthopedie. In zijn inrichting behandelde de chirurg meisjes met een scoliose met passieve extensie (14 uur plat op een extensiebed!) en actieve gymnastiek (4 tot 6 uur oefeningen doen als touw klimmen, schommelen, zwemmen, enz.). Mulder, *Heilgymnastiek*, 33-35.
104. Pravaz wordt door Valentin (*Geschichte*, 55 en 201-202) omschreven als één der eersten die in geschrifte en in de praktijk de gymnastiek heeft gepropageerd bij de behandeling der scoliose. Ook zou hij voor de toepassing van de gymnastiek apparaten hebben ontwikkeld. In 1826 heeft hij te Parijs een orthopedisch instituut gesticht aan de Rue de Bellefonds; later is deze inrichting verhuisd naar het Château de la Muette à Passy. Spoedig trad naast hem de medicus Guérin op als behandelend arts. In 1834 verhuisde Pravaz naar Lyon en stichtte er het 'Institut orthopédique'. De leiding van het Parijse

- instituut bleef in handen van Guérin. Vgl. Mulder, *Heilgymnastiek*, 35.
105. Jalade-Lafond heeft in 1823 het 'Établissement orthopédique' geopend, waar meisjes in speciale 'pakjes' oefenden in de openlucht aan rekstok, ladder en touwen. Voor informatie over activiteiten van deze Franse medicus zie: Valentin, *Geschiede*, 55-56 en 200-201.
106. Lommen, *Wegbereiders*, 137.
107. In dit hospitaal aan de Rue de Sèvres 249 zou men volgens een zeer gewijzigd Zweeds systeem - maar wel in de geest van Ling - de gymnastiek beoefenen. Van Hasselt, "Medicinale gymnastiek", 737. Zie ook: Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "Gymnastiek", 7-8; Redactie *Repertorium*, "Genezing", 315-316. Zijn succes met deze gymnastiek bij de behandeling van chorea, beschreef Laisné in het *Journal pour Maladies Infantiles*. Mulder, *Heilgymnastiek*, 21.
108. Valentin, *Geschiede*, 54. Vgl. Mulder, *Heilgymnastiek*, 38.
109. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 118.
110. Mulder, *Heilgymnastiek*, 38.
111. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 180.
112. Roth heeft niet alleen een veelomvattende praktijk voor heilgymnastiek uitgeoefend, maar ook gestreden voor o.a. de invoering van de Zweedse gymnastiek op Engelse scholen, in het leger en de vloot der Engelsen. Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis", 181.
113. Valentin, *Geschiede*, 58. Vgl. Mulder, *Heilgymnastiek*, 38.
114. Verwey, *Geschiedenis*, 681 vlg.
115. Van Loo, *Den arme gegeven*, 15.
116. Voor het maken van de hierna volgende historische schets van Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw is gebruik gemaakt van: Brugmans, *De arbeidende klasse* (1963); Verwey, *Geschiedenis van Nederland* (1976); Van Loo, *Den arme gegeven* (1987).
117. Van Loo, *Den arme gegeven*, 17.
118. *Ibidem*, 22-23.
119. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 208 vlg.
120. Verwey, *Geschiedenis*, 699.
121. *Ibidem*, 700.
122. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 363.
123. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 16; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 17-18.
124. Voor het maken van een schets van de ontwikkelingen op het gebied van het onderwijs is onder andere gebruik gemaakt van: Matthijsen, *Klasse-onderwijs*, 109-118; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 13-16; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 363-369; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 12-17.
125. Zie historische schets 1.2 en Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 340.
126. Zie onder andere: Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 268-269. Vgl. uitspraak van Isaäc da Costa (1798-1860): 'God wilde 't onderscheid van gaven, standen en rangen'.
127. Voor een wat gedetailleerder beeld van het 'Nut' en het functioneren ervan zij onder andere verwezen naar: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*; Mijnhardt, *Tot Heil*, 259-294; en de daarin genoemde literatuur. De naam van het genootschap is niet altijd dezelfde geweest. Tot 1787 was de vereniging van vader en zoon Nieuwenhuyzen genaamd 'Genootschap van Konsten en Wetenschappen', 'Tot Nut van 't Algemeen'. Jorissen, "Het Genootschap", 43; Bigot, "Het Nut", 80.
128. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 378. Vgl. Mijnhardt, *Tot Heil*, 267 vlg.
129. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 379-380. Vgl. Mijnhardt, *Tot Heil*, 260 en 289 vlg.
130. Jorissen, "Het Genootschap", 28. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 173-174.
131. Mijnhardt, *Tot Heil*, 265. Van Loo (*Den arme gegeven*, 29) wijst in navolging van enkele auteurs aan dat het de middenklassen (ook) te doen was om de sociale spanning te temperen. De groter wordende kloof tussen rijk en arm zou de bedreigde middenklasse aangezet hebben tot een streven naar verheffing van het volk uit zijn erbarmelijke staat. Dit mocht echter niet leiden tot een laakbare zucht tot standswisseling: wel vooruit, maar niet omhoog!
132. Mijnhardt, *Tot Heil*, 265 en 290. Vgl. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 380.
133. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 380.
134. *Ibidem*.
135. Zie o.a.: Bigot, "Het Nut", 79-117.
136. Lezingen werden georganiseerd over allerhande zaken. Bij het 50-jarig bestaan waren door de MNA reeds 14 bundels verhandelingen over het onderwijs uitgegeven, daarnaast nog 22 delen 'prijzverhandelingen', 9 delen 'redevoeringen en aanspraken' en 9 bundels 'van onderscheiden aard'. Bigot, "Het Nut", 87. In navolging van Rijkens (*Praktische handleiding*, 3-4) geeft Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 18-19) aan dat 'Nutsvoorzitter' Loman, 'schoolopziener' Delprat, en vele medici zich in voordrachten

uitlieten over de waarde van de gymnastiek.

137. Steenberg, "Onze Volksbibliotheken", 149-173.

138. Reeds in 1796 had de MNA een kweek-school voor onderwijzers te Amsterdam en in 1801 zou Rotterdam volgen. Bigot, "Het Nut", 88. Zie over pogingen van de MNA te Utrecht in Bodegraven een kweekschool in de geest van een philantropinum te stichten: Mijnhardt, *Tot Heil*, 276.

139. Mijnhardt, *Tot Heil*, 289.

140. Deze zullen eveneens bedoeld zijn geweest voor de minder bedeelde.

141. Zie onder andere: Van Setten, "Opvoedend onderwijs", 17 vlg. J.A. Rijkens (*Geneeskundige opmerkingen*, 1-2) geeft aan dat Nederland weliswaar in economisch en wellicht ook in wetenschappelijk opzicht een achterstand heeft ten opzichte van de omringende landen, maar dat men deze voor wat betreft het lager onderwijs vooruit is. Dit zou gelden voor het onderwijzer-corps, hun salariëring, de leermiddelen en de schoolgebouwen. Later in het boek (*Geneeskundige opmerkingen*, 72-73) wijst Rijkens echter op het feit dat deze onderwijzers meestal lange dagen moeten maken ('een slavenleven') om zich financieel te kunnen redden.

142. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 15; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 15-17.

143. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 109-118.

144. Vgl. Van Setten, "Opvoedend onderwijs", 28 en 31-33. Zie ook: Van Loo, *Den arme gegeven*, 29 vlg.

145. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 115.

146. Om inzicht te krijgen in wat er in ons land in de eerste helft van de 19de eeuw ten aanzien van de lichamelijke opvoeding in het onderwijs is geschreven, bestond het voornemen gebruik te maken van bijdragen in Nederlandse vaktijdschriften op het gebied van de lichamelijke opvoeding. Echter, aangezien er in deze periode nog geen sprake was van vaktijdschriften op het gebied der lichamelijke opvoeding, is besloten tot het bestuderen van enige destijds verschenen boeken en brochures over dit onderwerp. Tevens is gebruik gemaakt van Nederlandse secundaire bronnen, die handelen over de geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in ons land.

147. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 17 vlg.; Boer, "De geschiedenis", 298. In het werk van de hoogleraar J. van Geuns (*Volledig leerstelsel*, XXXI vlg.) wordt melding gemaakt van de ervaringen van 'een paar oordeelkundige

ooggetuigen onder diens vrienden en bekenden' (bedoeld worden waarschijnlijk de heren Rusburg, predikant bij de doopsgezinde gemeente te Aalsmeer, en de hoogleraar Van Beek Calkoen) die naar Schnepfenthal zijn getogen. Tevens zijn de ervaringen van een zoon van de medicus J.A. Ardesch (1738-1824) uit Middelburg een bron van informatie over het reilen en zeilen van het instituut van Salzmann en GutsMuths. Ook wordt in dit werk gewezen op een geschrift van de Duitser L. Glatz (leraar in Schnepfenthal) uit 1801. Rijkens (*Praktische handleiding*, 23) maakt melding van een werkje van J. van Wijk *Beschrijving van het Opvoedingsinstituut te Schnepfenthal*.

148. Vgl. Mijnhardt, *Tot Heil*, 276. Zie voor meer informatie hieromtrent o.a.: Bernett, *Die pädagogische Neugestaltung* (1971); Ueberhorst, *Geschichte* (1980, Band 3/1).

149. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 16-19. Zie ook aanwijzingen hiervoor in: Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 17-21. Veel informatie hieromtrent vindt men in de werken die in deze paragraaf worden besproken.

150. Ook het in 1837 opgerichte tijdschrift *De Gids* worden bijdragen aangaande het nut van de lichaams oefeningen aangetroffen. Vgl. Rijkens, *Praktische handleiding*, XIII. Korte omschrijvingen doen vermoeden dat hierin de geneeskundige gymnastiek niet aan de orde komt.

151. Overgenomen uit Den Beer Poortugael, *Verhandeling*, 26-27.

152. Omtrent de identiteit van M. van Geuns blijkt onduidelijkheid te bestaan in enige bestudeerde bronnen (Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 18; Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 670-674; Euler, *De gymnastiek*, 74; en Kostelijk, *J.G. Mezger*, 22). Uitgegaan is van Lindeboom, die aangeeft dat M. van Geuns hoogleraar in de theoretische en praktische geneeskunde te Utrecht was ten tijde van het uitkomen van genoemde werk en van Kostelijk, die aangeeft dat hij een broer is van de Leidse hoogleraar en predikant J. van Geuns.

153. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 172.

154. *Ibidem*, 172 en 175-176.

155. Van Geuns, *De staatkundige handhaving*, 128-129. Vgl. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 17; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 18.

156. In navolging van Kramer en Kugel geven Kramer en Lommen aan dat Van Geuns het argument hanteert dat de ziel vorm en inhoud geeft aan het lichaam. Mijsns inziens is er sprake van een omdraaiing van de afhankelijkheidsrelatie

tussen lichaam en ziel zoals die wordt gegeven door Van Geuns in de door hen aangehaalde citaten.

157. Van Geuns (*De staatkundige handhaving*, 129) geeft ten aanzien van de 'kunsten van dansen, schermen en paardrijden' aan dat hiertoe in vele steden meesters zijn aangesteld op algemene kosten.

158. Van Geuns, *De staatkundige handhaving*, 127. Zie ook: Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 18; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 18.

159. Boer, "De geschiedenis", 295-296. Vgl. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 19.

160. Het boek is in twee delen in 1806 en 1812 verschenen. Het eerste deel begint met een uitvoerig voorbericht en een voorrede van de vertaler, waarna algemene opmerkingen over de kunstmatige lichaamsoefeningen volgen. Aan de orde komen het doel, de noodzakelijkheid, werking, indeling, grondtrekken en inrichting ervan en oplossingen voor bedenkingen ertegen (hoofddeel 1 t/m 8). Daarna volgen allerlei oefeningen, die naar soort zijn ingedeeld (hoofddeel 9 t/m 12). In deel twee worden (na een voorbericht van de vertaler) nog meer oefeningen op dezelfde wijze gepresenteerd (hoofddeel 13 t/m 24). Het werk wordt afgesloten met enige algemene bedenkingen en opmerkingen (hoofddeel 25).

161. Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 13) en Kugel (*Geschiedenis*, 186-187) geven aan dat Van Geuns ongeveer twee decennia eerder (1783) ook al de aandacht van het Nederlandse volk vestigde op het Philantropinum te Schnepfenthal, de daar gebruikte onderwijsmethode en het nut van de gymnastiek in de opvoeding in het bijzonder. Door de tijdsomstandigheden zou aan deze bijdrage van Van Geuns toen echter weinig aandacht geschonken zijn. Volgens Kugel (*Geschiedenis*, 186-187) heeft Van Geuns' werk uit 1806/1812 ook weinig resultaat gehad. Het zou hetzelfde lot ondergaan hebben als zijn bijdrage in 1783: de belangstelling voor de gymnastiek bleef zeer gering. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 21) wijzen daarentegen op het feit dat het werk van J. van Geuns uit 1806/1812 'zeker van invloed is geweest op de belangstelling voor de lichaamsoefeningen in ons land, daar het in navolging van GutsMuths een systematische verdeling van de stof gaf, waarop een leerstelsel der lichaamsoefeningen kon worden opgebouwd'. Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 14) geeft eveneens aan dat het werk van Van Geuns wel degelijk de belangstelling heeft ge-

wekt voor de beoefening der gymnastiek. Medici en pedagogen zouden op basis van deze pennevrucht herhaaldelijk de waarde van de gymnastiek hebben besproken en op verzoek van ouders zouden verscheidene onderwijzers buiten de schooltijd gymnastiekles gegeven hebben.

162. Van Geuns, *Volledig leerstelsel*, 97-99.

163. *Ibidem*, 98-99. Ten aanzien van de identiteit van Fuller lijkt Van Geuns te twijfelen. Hij geeft in een noot aan dat het hier 'denkelijk' handelt om 'Franc Fuller' (Francis Fuller [1670-1706]), de auteur van *Medicina Gymnastica (Medicina gymnastica or treatise on the power of exercise with respect to the animal oeconomy* [1705]) die door Vieth wordt aangehaald.

164. Slechts hier en daar treft men een klein zinnetje aan over dit onderwerp. Zie bijvoorbeeld: Van Geuns, *Volledig leerstelsel*, 13, 50 en 94. Terzijde zij nog opgemerkt dat zeer kort aandacht wordt besteed aan de 'wrijving' (blz. 168). Vieth maakt hiervan gewag in zijn werk *Versuch einer Encyclopädie der Leibübungen*. Deze zag massage als aanvulling van de lichaamsoefeningen, als zogenaamde 'passieve gymnastiek' (therapeutisch?). Vgl. Altrock, "De geschiedenis", 25.

165. Boer, "De geschiedenis", 301; Kugel, *Geschiedenis*, 187; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 22; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 21.

166. Omtrent plaats en tijd van deze gebeurtenis heerst geen eenstemmigheid. Kramer en Lommen (*Geschiedenis*, 21) geven aan dat Rijkens dit te Onnen deed. Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 16) spreekt van het jaar 1839, waarin Rijkens voor het eerst de gymnastiek op zijn school te Groningen (provincie?) invoerde. Volgens Boer ("De geschiedenis", 301) voerde Rijkens in 1840 - met Duitse handleidingen als gids - de 'lichaamsoefeningen' in op zijn school. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 29-30) geven aan dat dit omstreeks 1840 geschiedde. Behalve deze gegevens worden in een aantal bronnen enige bijzonderheden over dit onderwijs gegeven.

167. Rijkens, *Praktische handleiding*, XXIII.

168. Zie voor meer informatie over P.H. Clias o.a.: Redactie *Nieuwe Bijdr. Ond. Opv.*, "Onderwijs", 252-267; Redactie Volksheil, "Bijdrage tot de turngeschiedenis", 445-449; Kramer en Van Schagen, *Historisch overzicht*, 142-146; en Kugel, *Geschiedenis*, 187. Merkwaardig genoeg is over deze activiteit van Clias weinig terug te vinden in de bestudeerde bronnen in de 19de

eeuw. Carl Euler (*De gymnastiek*, 78) noemt slechts het artikelje over deze persoon in het tijdschrift *Nieuwe bijdragen in het onderwijs en de opvoeding in het Koninkrijk der Nederlanden* in 1844. Rijkens (*Praktische handleiding*, XIX-XXI en 44) haalt Cliaas meerdere keren aan in zijn werk. Ook activiteiten van anderen kunnen in deze een rol hebben gespeeld. Zo kan gewezen worden op het verdienstelijke werk van de pedagoog H. Wester op het gebied van het schoolwezen in de provincie Groningen enkele decennia eerder. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 366. Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 16) wijst bovendien nog op de Gouverneur der Provincie Groningen, Baron Rengers, die met veel ijver voor opvoeding en onderwijs werkzaam was.

169. Eerder is het werkje uit 1838 van de Duitse onderwijzer in de schermkunst en kunstmatige lichaams oefeningen te Bonn J.C. Segers (1788-?), getiteld *Anleitung zu den zweckmässigsten gymnastischen Uebungen der Jugend*, in 1839 vertaald en 'naar onze gebruiken en zeden op de markt gekomen onder de titel *Handleiding tot de meest nuttige kunstmatige lichaams oefeningen*. Het zou echter voor praktisch gebruik minder geschikt zijn dan dat van Rijkens. Boer, "De geschiedenis", 300-301; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 22; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 20.

170. Ook in een latere publikatie (*Staatsbelang*, 43) wijst Rijkens op de mogelijkheid door het uitvoeren van doelmatige oefeningen lichaams gebreken grotendeels ofwel geheel weg te nemen. Hij verwijst in dit verband naar het werk van Ling!

171. Daarnaast verwijst hij naar Nederlandse 'opvoeders' als Bilderdijk, Vosmaer, Scheltema, De Raadt, De Groot, Van Swinderen, Den Beer Poortugael, Beets, Noordewier, Brugsma, Curtman, die allen zouden pleiten voor een betere zorg voor het lichaam en de invoering van kunstmatige lichaams oefeningen.

172. Rijkens, *Praktische handleiding*, XXVIII.

173. *Ibidem*, XXXVII.

174. Ook uit de titel van een later werk van zijn hand (1849) kan men dit afleiden: *Staatsbelang en ouderzorg, of volksveredeling, door de verbetering der lichamelijke opvoeding in huizen, aan hooge- en lagere scholen en in liefdadige gestichten*.

175. Rijkens, *Praktische handleiding*, XXXVIII.

176. *Ibidem*, XXXIX.

177. Behalve de in een eerdere noot reeds genoemde personen, haalt Rijkens uitspraken en werken aan van: Klump (p. 9), Olawsky (p. 10, 35, 81), Werner (p. 11, 59, 117), Hufeland (p. 23), Ackermann (p. 31), Frank (p. 38), Cliaas (p. 44), Klee (p. 61), Tissot (p. 62), Graser (p. 75, 105), Weiller (p. 83), Schmid (p. 86), Frurarf (p. 92), Rösch (p. 99), Krausz (p. 100), Herbart (p. 109), Pestalozzi (p. 121), Borner (p. 125), Campe (p. 145), Niemeijer (p. 150).

178. Rijkens (*Praktische handleiding*, 324) verleent Werner de titel 'dr.' In andere bronnen wordt evenwel geen melding gemaakt van de doctorstitel en wordt aan Werner gerefereerd als 'Turnlehrer'.

179. Rijkens, *Praktische handleiding*, 326. Omtrent de identiteit van deze genees- en heilkundige laat hij zich helaas niet uit.

180. *Ibidem*, 323.

181. De aanduiding 'Kalisthenische' doet vermoeden dat er hierbij sprake is van een invloed van de reeds eerder genoemde Cliaas. Eén van zijn werken is namelijk getiteld *Kallisthenie oder Übungen zur Schönheit und Kraft für Mädchen* uit 1829. Kallisthenie wordt in Kramers' *Vreemde-woordentolk* uit 1986 omschreven als een term afkomstig uit het Grieks, die staat voor: 'het beoefenen van gymnastiek en sport om een fraaie gestalte te verwerven'.

182. Zo is het werkje van de Duitse onderwijzer in de schermkunst en kunstmatige lichaams oefeningen te Bonn J.C. Segers uit 1838, getiteld *Anleitung zu den zweckmässigsten gymnastischen Uebungen der Jugend*, in 1839 vertaald en 'naar onze gebruiken en zeden op de markt gekomen' onder de titel *Handleiding tot de meest nuttige kunstmatige lichaams oefeningen*. In 1840 is van dezelfde auteur verschenen *Handleiding tot eenige uitstekende kunstmatige lichaams oefeningen voor meisjes*. In 1841 verscheen van D.J. den Beer Poortugael *Verhandeling over het wenschelijke eener meer lichamelijke opvoeding in Nederland*. Deze auteur is Ridder van de Militaire Willemsorde en lid van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden. Van de hand van J.C.J. Smits is de brochure *De gymnastiek als volksonderwijs voor allen bevattelijk gemaakt* uit 1845. Smits is 1e Luitenant bij het Regiment Grenadiers en Jagers en Ridder van de Eikenkroon. Ook van militaire afkomst is J.R.A. Cromjongh. In 1847 publiceert hij *Beknopte handleiding voor de gymnastiek voor alle standen, benevens eene afbeelding der werktuigen*. Een jaar later verschijnt er weer

- een handleiding op dit gebied, de *Handleiding voor het onderwijs in de gymnastiek* uitgegeven met voorkennis van het Departement van Oorlog uit 1848. Uit 1849 stamt *Staatsbelang en ouderzorg, of volksveredeling, door de verbetering der lichamelijke opvoeding in huizen, aan hooge- en lagere scholen en in liefdadige gestichten* van R.G. Rijkens. Tenslotte kan nog gewezen worden op *Over het nut van gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest* van S.P. Scheltema uit 1851.
183. Den Beer Poortugael, *Verhandeling*, 16.
184. Van Geuns (*Volledig leerstelsel*, XXI-XXXI) wijst op de werken van C.F. Gellert en D.F.V. Reinhard op het gebied van de Christelijke zedenleer, waarin o.a. zelfs over de (christelijke) plicht wordt gesproken om het lichaam te oefenen. Vgl. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 19; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 19. In de door Van Geuns opgenomen passages wordt niet gerept over geneeskundige gymnastiek.
185. Rijkens (*Practische handleiding*, XIII) geeft aan dat in het tijdschrift *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en Opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* meerdere keren iets over lichamelijke opvoeding te lezen viel. Onder andere het werk van dr. Curtman over de school en het leven zou hierin opgenomen zijn. Ook in *De Gids* (jrg.4, nr.3) zouden opmerkingen aangaande het nut van de lichaamsoefeningen voorkomen. Korte omschrijvingen doen vermoeden dat hierin de geneeskundige gymnastiek niet aan de orde komt.
186. Behalve Duif (*Het geboeide lichaam*, 98 vlg.) vestigt ook Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 13 vlg.) de aandacht op het stichten van speelplaatsen c.q. speeltuinen als een belangrijke constituant voor de opkomst van de lichamelijke opvoeding in ons land. Heyn noemt dit zelfs de eerste ontwikkelingsstrap in de geschiedenis van de gymnastiek in Nederland. De speelplaatsen worden door hem omschreven als turnplaatsen volgens GutsMuths en Jahn. Met name in navolging van de activiteiten van Rijkens, zouden er aan meerdere scholen, maar ook buiten schoolverband speelplaatsen geopend zijn.
187. Boer, "De geschiedenis", 300 en 302; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 15; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 21; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 19.
188. Zie o.a.: Bigot, "Het Nut", 96.
189. Zie o.a.: Euler, *De gymnastiek*, 77-78 en 79; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 18.
190. Zie o.a.: Bigot, "Het Nut", 88 vlg.; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 20.
191. Omtrent de functie van Schrant heerst onduidelijkheid. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 21) en Kramer en Lommen (*Geschiedenis*, 20) spreken van 'predikant'. Euler (*De Gymnastiek*, 75) betitelt Schrant echter als 'R.K. Priester en Pastoor'. Kostelijk (*Dr. Johann Georg Mezger*, 8) schrijft hetzelfde als Euler en ook Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 15) spreekt van 'pastoor'.
192. Mijnhardt (*Tot Heil*, 261) maakt melding van het feit dat door het Haarlemse genootschap de 'Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen' in 1761 reeds een prijsvraag was uitgeschreven over de lichamelijke opvoeding van het kind. De resultaten van deze prijsvraag zijn in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* (1754-1794) gepubliceerd.
193. Zie o.a.: Kugel, *Geschiedenis*, 187.
194. Zie o.a.: Euler, *De gymnastiek*, 77.
195. Euler, *De gymnastiek*, 78.
196. De regering heeft een terughoudende houding aangenomen vanwege insinuerende geschriften in die dagen over het turnen in Duitsland, aldus Boer, "De geschiedenis", 301. Vgl. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 18. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 19-20 en 23) wijzen nog op verschillende andere redenen.
197. Croesen, "Bouwstoffen", 30; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 77. Bedragen worden genoemd van f 3.000,- in 1849 aangroeiend tot f 17.850,- in 1855.
198. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 18. Volgens Kugel (*Geschiedenis*, 187) was het mede aanleiding voor de MNA om gymnastiekscholen te openen. In de *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (4e en 5e jaargang) wordt ook melding gemaakt van de oproep en het voornemen tot het oprichten van gymnastiekscholen. Euler, *De gymnastiek*, 77. Het is interessant eens na te gaan wie de opdracht gaf om Rijkens handleiding overal rond te sturen met het verzoek gymnastiekscholen op te richten.
199. Croesen, "Bouwstoffen", 29; Boer, "De geschiedenis", 302; Kugel, *Geschiedenis*, 187; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 23; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 20.
200. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 23) noemen de Departementen Dordrecht, Vlissingen, Leeuwarden, Appingedam, Barneveld, Middel-

- burg, Delfshaven, Enkhuizen, Meppel, Doesburg, Sneek, Harlingen, Leiden, Drachten, Lochum, Maassluis, Vianen, Den Helder, Meeden, Nieuw Lekkerland, Marum, Twisk, Krommenie en Wageningen. Vgl. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 20.
201. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 23.
202. *Ibidem*, 29.
203. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 17-18.
204. *Ibidem*, 19.
205. *Ibidem*, 17.
206. Boer, "De geschiedenis", 302; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 24; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 21.
207. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 19-20; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 25-27.
208. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 20; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 26. Het aantal bevoegde 'gewone' onderwijzers zou echter snel stijgen. In 1808 was er nog sprake van 830 bevoegde onderwijzers, in 1850 waren dat er 5104. Van Setten, "Opvoedend onderwijs", 20-21.
209. Boer, "De geschiedenis", 343.
210. *Ibidem*, 302; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 29.
211. Kostelijk, *J.G. Mezger*, 9; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 29. Als gymnastiek- en schermonderwijzers waren ex-militairen populair. Sommigen hadden een vaak druk bezochte gymnastiek- en scherminrichting, waar later ook de heilgymnastiek werd toegepast en danslessen werden gegeven, aldus Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 19.
212. Euler (*De gymnastiek*, 76) zou Rijkens later verwijten dat deze met het volgen van het werk van Werner ook in Nederland een gebrek aan systematiek in het gymnastiekonderwijs zou hebben ingevoerd.
213. Boer, "De geschiedenis", 302.
214. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 31.
215. Kostelijk, *J.G. Mezger*, 9; Boer, "De geschiedenis", 302. De laatste wijst erop dat de 'militaire' gymnastiekonderwijzer vaak te weinig onderwijzer en teveel militair waren. Ook zou de idee van de vorming van soldaten het gymnastiekonderwijs benadrukken.
216. Zie over de Turnsperre en andere ontwikkelingen in Duitsland onder andere: Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 89-111; Ueberhorst, *Geschichte*, 215-255.
217. De Moulin, "Die Medizin", 21 vlg.
218. Vgl. Foucault, *Geboorte van de kliniek. Een archeologie van de medische blik*.
219. Temkin naar Fischer-Homberger, *Geschichte der Medizin* (2e druk), Berlin/Heidelberg/New York: Springer Verlag, 1977 (1975).
220. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 198.
221. De Moulin, *A History*, 262. Vgl. Valentin, *Geschichte*, 185.
222. Kühler, *Jan van Geuns*, 31.
223. De Moulin, "Die Medizin", 34-35.
224. Lindeboom, *Inleiding*, 233.
225. Vgl. Tsouyopoulos, *Andreas Röschlaub*; Bleker, *Die Naturhistorische Schule*.
226. De Moulin, "Die Medizin", 22; De Moulin, *A History*, 262.
227. De Moulin, "Die Medizin", 22.
228. Vgl. Roths Schuh, *Konzeptie*, 420.
229. Zie voor informatie over deze categorie medici in Duitsland: Tsouyopoulos, *Andreas Röschlaub*, 154 vlg.
230. De Moulin, "Die Medizin", 39-40.
231. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 80; Lindeboom, *De geschiedenis*, 145-146; en Lindeboom, *Inleiding*, 233.
232. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 199. Vgl. De Moulin, "Die Medizin", 40-41; De Moulin, *A History*, 263; en Van Lieburg, "Geneeskunde en medische professie", 124.
233. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 199.
234. De Moulin, "Die Medizin", 40-41. Vgl. Schoute, "Het Geneeskundig Nederland", 2-3.
235. Als gevolg van de wet van 1818 en de daaruit voortvloeiende regelingen konden worden onderscheiden: (1) *de aan de universiteiten gevormden* ofwel de eerste geneeskundige stand (*medicinae doctores, chirurgiae doctores, artis obstetriciae doctores en med., chir. et art.obst. doctores die in het buitenland waren gepromoveerd*); (2) de tweede geneeskundige stand, ofwel *de aan de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen gevormden* (officieren van gezondheid 1e, 2e en 3e klasse) en *de gedeeltelijk aan de klinische scholen gevormde en door de Provinciale Commissies voor Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht geëxamineerden* (stads-, plattelands- en scheeps-heelmeesters, oog-, tand- en vroedmeesters, vroedvrouwen, apothekers en drogisten). Zie voor meer specifieke informatie hieromtrent onder andere: Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand".
236. Zie voor meer informatie over deze categorieën en de daaruit voortvloeiende problematiek onder andere: Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 433-453; Delprat "Het ontstaan der Nederlandsche Maatschappij", 20 vlg.; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 87-92.

237. Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 441.
238. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 20 vlg. Zie ook: Schoute, "Het Geneeskundig Nederland", 9-10; Delprat "Het ontstaan der Nederlandsche Maatschappij", 20 vlg.; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 87-94; Van der Korst, *Om lijf & leven*, 199 vlg.; De Moulin, *A History*, 268 vlg.; en Kühler, *Jan van Geuns*, 19, 79-82 en 108-110.
239. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 94-95. Zie ook: Cannegieter, *Honderdvijftig jaar*, 49-51; Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 446.
240. Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 450.
241. *Ibidem*, 450 vlg.
242. *Ibidem*, 448.
243. Verdoorn (*Het gezondheidswezen*, 79-80) wijst op een aantal medici, dat verandering wilde brengen in de toenmalige situatie. Zij hielden zich intensief bezig met de geneeskundige wetenschap en de problemen, die samenhangen met de bijzonder slechte volksgezondheid en de hoge sterftecijfers onder alle lagen van de bevolking. Een bewijs van het engagement van deze medici blijkt onder andere uit het feit dat er in de periode 1800-1850 39 medische periodieken en tijdschriften het licht zagen. Vele van deze periodieken en tijdschriften stierven echter een vroege dood door te weinig medewerkers en financiële moeilijkheden (te weinig abonnees). Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 237-240.
244. Verdoorn (*Het gezondheidswezen*, 80 vlg.) geeft aan dat de hierboven genoemde factoren (dominantie van romantische, natuurfilosofische denkbeelden in de geneeskunde, conservatief-traditionele opvattingen onder medici en hoogleraren en een verouderde en gebrekkige medische wetgeving uit 1818) belemmerend zijn geweest voor het doordringen van nieuwe gedachten op wetenschappelijk (geneeskundig) gebied en dus hebben bijgedragen tot een 'vertraging van de ontwikkeling der geneeskunde' in ons land in deze periode. Ten aanzien van de uitlating van Verdoorn, dat er in ons land in deze periode sprake is van een vertraging van de ontwikkeling der geneeskunde, kan men stellen dat hieruit een zekere mate van wetenschapsoptimisme blijkt. Verdoorn lijkt evenals een aantal medici in de door hem bestudeerde periode een niet-kritisch vooruitgangsgeloof te hebben ten aanzien van de natuurwetenschappen, die vanaf de tweede helft van de 19de eeuw aan de geneeskunde ten grondslag liggen. Vgl. Limbeek, "Bespreking", 287.
245. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 176.
246. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 81-82; Festen, *125 jaar*, 41; en Van Osch, *Aderlating*.
247. Een gevolg van het frequent voorschrijven van medicijnen was dat het aantal apothekers en drogisten relatief erg groot was. In Amsterdam zijn in 1830 naast de 72 geneesheren 220 apothekers gevestigd. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 82.
248. Lindeboom, *De geschiedenis*, 146; Festen, *125 jaar*, 40-41.
249. De Moulin, *A History*, 263. De Amsterdamse hoogleraar J. van Geuns heeft in de vernieuwing van de geneeskunde en van de opleiding van het geneeskundig onderwijs te Amsterdam een groot aandeel gehad. Hij slaagde er bijvoorbeeld in 1853 in een toelage te verkrijgen van de klinische school te Amsterdam en een ruimte van het Binnengasthuis dezer stad voor de inrichting van een 'pathologische en klinische werkplaats'. Een jaar later zou er reeds sprake zijn van de opening van een zelfstandig 'fysiologisch-pathologisch laboratorium'. Kühler, *Jan van Geuns*, 93 vlg. en 124-125.
250. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 239-240.
251. *Ibidem*, 240.
252. Lindeboom, *De geschiedenis*, 156 vlg. Vgl. De Moulin, *A History*, 287 vlg.
253. Gedeelte van de wettekst van 1818 geciteerd naar: Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 435.
254. De Moulin, *A History*, 263 vlg.
255. *Ibidem*, 279 vlg.
256. *Ibidem*, 287 vlg.
257. Valentin, *Geschiede*, 209.
258. *Ibidem*, 157.
259. De tijdschriften *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, tevens orgaan der *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst* (1857-heden) en de *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1847-1912) zijn praktisch gedurende de gehele periode, waarover deze studie handelt, verschenen. Beide tijdschriften zijn vanaf de eerste jaargang bestudeerd. De *Geneeskundige Courant* is in 1847 gestart en werd door de redactie beschouwd als een actueel orgaan, waarin naast wetenschappelijke mededelingen ook besprekingen van geneeskundige belangen aan de orde zouden komen. Men wilde de band tussen de geneeskundigen versterken opdat er met voortvarendheid gewerkt kon worden aan verbetering

van geneeskundige toestanden in Nederland. Derhalve namen niet mededelingen over wetenschappelijke onderzoeken, maar hoofdartikelen over 'onderwerpen van den dag, die een grooten kring van lezers belang inboezemen' (geneeskundige staatsregeling, eenheid van stand, de opleidingskwestie, enz.) de voornaamste plaats in in het blad. De redactie gaf voorts in 1847 aan dat de *Geneeskundige Courant* niet gezien moest worden als een concurrent van de bestaande geneeskundige tijdschriften, maar als een aanvulling daarop. De belangstelling voor dit tijdschrift schijnt al dadelijk nogal groot te zijn geweest. Delprat, "De geschiedenis", II, 40 vlg. Het feit dat dit tijdschrift tot 1912 heeft bestaan, geeft aan dat het voorzag in een behoefte van medici in ons land. Gezien het actuele karakter en de specifieke voorkeur voor meer algemene onderwerpen wordt dit tijdschrift beschouwd als een belangrijke informatiedrager voor de onderhavige studie. Dat laatste geldt eveneens voor het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Dit tijdschrift is voortgekomen uit het samengaan van de redacties van: het *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* (1850-1856); het *Practisch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1822-1856); het *Repertorium* (1847-1856); het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* (1851-1856); en het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geregeltelijke Geneeskunde en voor Psychiatrie* (1855). Het kende zijn eerste jaargang in 1857. Van Lieburg ("De Nederlandse medische tijdschriften", 12-13) geeft aan dat het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* vrijwel dezelfde uitgangspunten kende, die in 1851 voor één van zijn 'voorlopers' het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskunde* waren geformuleerd. In 'Een woord aan onze lezers' geeft de redactie van het dat laatste tijdschrift een opsomming van deze uitgangspunten: 'het plaatste het feitelijke op de voorgrond, de geneeskunde werd beschouwd als natuurkundige wetenschap; het moest de beoefening aanmoedigen van vaak nog verwaarloosde onderdelen van het vak, zoals de pathologische anatomie, de medicina politica en de diætetica; het vormde een archief van klinische waarnemingen door Nederlandse geleerden bekend gemaakt; het attendeerde op nieuwe boekwerken zonder in uitgebreide recensieën te vervallen; het moest de mogelijkheid bieden van gedachten te wisselen over kwesties de geneeskunde aangaande; en het hield de lezer op de hoogte van al het wetenswaardige dat aangaande

de medische wetenschap of haar beoefenaars kortelijk kon worden meedeeld.' Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "Een woord", III. Vgl. Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften", 12-13. De laatste omschrijft beide tijdschriften (*Nederlandsch Weekblad voor Geneeskunde* en *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*) als de belangrijkste media voor publikatie van praktisch-medische en medisch-wetenschappelijke studies van Nederlandse geneeskundigen.

Teneinde een indruk te krijgen van de medische behandeling van met name orthopedische aandoeningen in de periode tot en met 1850, zijn twee van de 'voorlopers' van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* bekeken, namelijk het *Practisch Tijdschrift* en het *Repertorium*. Vooral het eerste tijdschrift richtte zich op de medici van de tweede stand en het wordt door Van Lieburg ("De Nederlandse medische tijdschriften", 7) omschreven als 'de meest succesrijke periodiek van de eerste helft van de 19de eeuw'. Het *Repertorium* beoogde door middel van referaten met name de praktische geneesheer op de hoogte te houden van allerhande ontwikkelingen op geneeskundig gebied. Datzelfde beoogde het eveneens voor deze studie onderzochte *Nederlandsch Lancet*, alleen maakte dit tijdschrift ook gebruik van oorspronkelijke stukken. Het werd geredigeerd door officieren van gezondheid. Deze categorie medici heeft volgens Van Lieburg ("De Nederlandse medische tijdschriften", 8-9) bij de ontwikkeling van de wetenschappelijke geneeskunde in Nederland in de 19de eeuw een cruciale rol gespeeld als intermediair zowel tussen de academische en niet-academische geneeskunde als tussen de genees- en heelkunde. Van Lieburg omschrijft het *Nederlandsch Lancet* als het belangrijkste vakblad in Nederland voor zowel de eerste als de tweede geneeskundige stand in de periode eind jaren veertig, begin jaren vijftig van de vorige eeuw. Delprat ("De Geschiedenis", II, 25) gaat nog iets verder, wanneer hij het *Nederlandsch Lancet* typeert als ontegenzeggelijk het beste tijdschrift op dit gebied in ons land'. Ten aanzien van al de medische tijdschriften, die in deze periode zijn verschenen kan opgemerkt worden dat het *Practisch Tijdschrift* en het *Nederlandsch Lancet* tot de weinige langlopende periodieken (> 10 jaar) behoren in het tijdvak 1800-1850. Dit geeft een indicatie over de behoefte aan deze tijdschriften in medische kring en daarmee de belangrijkheid ervan (vgl.

De Moulin, *A History*, 277-278).

Gewezen dient nog te worden op het feit dat de titels van deze tijdschriften in deze periode diverse malen wisselden. Voor een uitgebreider toelichting op deze en andere medische tijdschriften in deze periode zie: Delprat, "De geschiedenis"; Delprat, "Het tijdschrift"; Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften".

260. Aangezien ten aanzien van behandelingen met toestellen, zoals zogenaamde 'rekmachines' en andere tractie-apparaten gesteld kan worden dat het gaat om 'oefenvormen' waarbij gebruik gemaakt wordt van passief bewegen en aangezien er in de eerste helft van de 19de eeuw nauwelijks sprake lijkt te zijn geweest van medische gymnastiek zoals dat eerder is beschreven in de paragraaf over buitenlandse ontwikkelingen, zijn deze in dit hoofdstuk nog wel meegenomen.

261. Van Eldik, "Coxalgie", 329-367 en 523-555.

262. Redactie *Ned. Lancet*, "Kromming", 341-343.

263. Van Eldik, "Over den aard en de behandeling der Ischias", 593-609.

264. Van Onsenoort, "Moeijelijkheid", 428-430.

265. Van Eldik, "Bijdragen", 310-326.

266. Van Eldik, "Over de behandeling", 517-538.

267. De Bruin, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 112. Zie onder andere ook: Valentin, *Geschiede*, 58; Mulder, *Heilgymnastiek*, 22. Dit instituut had accommodatie voor 80 zieken.

268. De Bruin, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 111-123. Dr. C.G. de Bruin, chirurgijn-majoor in Nederlands-Oostindische dienst doet mededelingen over zijn bezoek aan het Gymnastisch-Orthopaedisch Instituut van Berend te Berlijn. Ten aanzien van diens behandelingsmethoden schrijft hij dat Berend naast het toepassen van o.a. teno- en myotomieën en allerlei orthopedisch steun- en trek materiaal, bij sommige aandoeningen gebruik maakt van gymnastische oefeningen. Zie ook: Mess, "Iets over de practische geneeskundige school te Berlijn", 238-242. Van Hasselt schrijft in het *Ned. T. Geneesk.* in 1857 ("Medicinale gymnastiek", 737) dat Berend gebruik maakt van 'het zeer gewijzigd Zweedsch systeem'. Mulder (*Heilgymnastiek*, 22) oppert in navolging van Valentin (*Geschiede*, 58) ten

aanzien van Berend, dat deze veel moeite gedaan zou hebben om het Lingse weerstandsprincipe in te voeren. Wanneer en hoe wordt niet beschreven.

269. De Bruin, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 113.

270. Zie o.a.: Redactie *Ned. Lancet*, "Over de waarde van de spierverdeeling", 57-62.

271. Redactie *Repertorium*, "Over de verkrommingen der wervelzuil", 75-76.

272. Moll, "Een nieuw mechaniek bed", 94. Zie voor meer informatie over deze Franse medicus en zijn toegepaste methode: Valentin, *Geschiede*, 42 en 201.

273. Redactie *Ned. Lancet*, "Beschrijving van den toestel", 373-378. Zie ook voor opmerkingen over toestel van Louvrier: Van Goudoever, "Langenbeck's behandeling", 566-592.

274. Van Eldik, "Over de behandeling", 520. Bedoeld wordt hier de vooraanstaande Parijse chirurg A.A.L.M. Velpeau (1795-1867).

275. Van Hasselt, "Over het gebruik", 290. Zie voor meer informatie over deze Franse medicus: Valentin, *Geschiede*, 207-208.

276. De redactie van het *Repertorium* wijst aan het einde van dit artikel op het feit, dat veel van dergelijke toestellen te gecompliceerd zijn om ze in hospitalen te gebruiken. Daarenboven zouden ze helemaal niet zo nieuw zijn als wel wordt geopperd door Bonnet, want men ziet ze 'dagelijks en vooral in orthopedische inrichtingen' gebruiken. Deze laatste opmerking van de redactie geeft aanleiding tot de vraag wat hier met 'orthopaedische inrichtingen' wordt bedoeld? Zijn dit buiten de hospitalen bestaande inrichtingen in ons land? Zijn daar ook 'onderrigte helpers' aanwezig, die dagelijks patiënten assisteren bij het bewegen? Zo ja, wie zijn dat dan? Vgl. de uittaling van Valentin dat - voor zover hij kon achterhalen - er in ons land in deze periode geen sprake was van orthopedische inrichtingen. Valentin, *Geschiede*, 209.

277. Redactie *Ned. Lancet*, "Behandelingswijze der krommingen", 89-91, 125-126 en 157-159. Ook Valentin wijst op dit bericht van Dieffenbach. Valentin, *Geschiede*, 203.

278. Zie voor meer bijzonderheden omtrent deze medici: Valentin, *Geschiede*, 199 vlg.

279. Zie voor een korte beschrijving van deze behandeling ook: Valentin, *Geschiede*, 56-57.

280. Valentin (*Geschiede*, 46-47) geeft aan dat Tavernier samen met Hossard en vanaf 1836 alleen het 'Institut Orthopédique spécial pour le traitement des déviations de la taille' in de

Rue des Batailles 2, Paris-Chaillot leide.

281. De aandacht voor aandoeningen bij meisjes bij deze twee bijdragen uit Engeland is wellicht toe te schrijven aan de invloed van Cliaas en diens ideeën zoals neergelegd in zijn boek *Kal-listhenie oder Übungen zur Schönheit und Kraft für Mädchen* (1829).

282. Redactie *Ned. Lancet*, "Klinische les", 36-39 en 98-103.

283. Van Eldik, "Over de Verkrommingen", 576-581.

284. Van Eldik, "Vereeniging", 478.

285. Van Eldik, "Behandeling der Ischias en Lumbago", 215-219.

286. Van Onsenoort, "Orthopaedie", 20-21.

287. In een kort relaas over de behandeling van gebreken in de oudheid wijst Van Onsenoort op de aandacht die men had voor de fysieke opvoeding. Verder noemt hij in zijn artikel diverse medici, die zich verdienstelijk zouden hebben gemaakt op het gebied der orthopedie. Daarbij wijst hij op diverse inrichtingen in Europa, waar men zich toe zou leggen op de orthopedische behandeling. Niet duidelijk wordt of deze medici ook gebruik maken van de gymnastiek als behandelingsmethode.

288. In een volgend nummer van het *Ned. Lancet* oppert Van Onsenoort ("Welgeslaagde behandeling", 420-426) bijvoorbeeld ten aanzien van peesdoorsnijdingen, dat dit op het moment weliswaar een zeer populaire methode is ter behandeling van een horrelvoet, maar dat zulks nog niet betekent dat men deze methode op alle horrelvoeten dient toe te passen. Aan de hand van een patiëntenbespreking tracht hij aan te tonen dat ook een 'mechanische' behandeling - weliswaar na lange tijd, maar toch - succes kan hebben. Een weinig later verschijnt een artikel van zijn hand, handelende over het gebruik van mechanische middelen bij een persoon met een scheve hals door een onvolkomen en verouderde ontwrichting van de linkerzijde van de vierde en vijfde halswervel (Van Onsenoort, "Scheve hals", 562-565.). Toen de voorhanden zijnde apparaten (ter sprake komen werktuigen als die van L. d'Ivernois (1789-1844), G. Levacher (1738-1816), Shaw en De la Croix in beide gevallen niet bleken te voldoen, heeft hij contact gezocht met de chirurgisch en orthopedisch instrumentmaker Pohl teneinde zelf een apparaat te vervaardigen.

289. Van Onsenoort, "Eenvoudig werktuig", 559-564.

290. Met de vergelijking met Parijs doet Van Onsenoort waarschijnlijk op de 'ambulante in-

richting voor krommingen van allerlei aard' dat onder opzicht staat van de medici Bouvier en Duval. Zie: Redactie *Ned. Lancet*, "Behandelingswijze", 157.

291. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1463-1465.

292. De Bruijn, "Verkrommingen", 469-473.

293. Bruining, "Het stijfselverband", 222-232; Ooykaas, "Eene meer dan 20jarige verplaatsing", 553-556.

294. Van Roggen, "Spasmus scriptorius", 709-722.

295. Röell, "Waarneming", 80-81.

296. Wageninge, "Waarnemingen", 150-165 en 216-230.

297. Vos, "Herstelling", 350-359.

298. Koning, "Doorklieving", 359-361.

299. Taapken, "Bespreking", 438-448. Taapken waarschuwt in zijn bespreking voor bronnen waarin al te fraaie uitkomsten van teno- en myotomie worden voorgeschoteld. Veelal zou de resttoestand (verlammingen, andere deformiteiten, enz.) van de patiënt na teno-en myotomie zijn verzwegen. Taapken valt Duparcs werken zeer hard aan en beschuldigt hem ervan op meerdere plaatsen te liegen over resultaten, verrichte operaties, enz. Uit de 'antikritiek' van dr. H.M. Duparc blijkt dat beide heren reeds langere tijd met elkaar overhoop liggen en aangezien het zich steeds meer als een persoonlijke strijd gaat ontwikkelen die geen belangrijke informatie oplevert voor deze studie, zal hierop niet verder worden ingegaan. Volstaan wordt met de verwijzing naar deze antikritiek (Duparc, "Antikritiek", 556-576), het laatste weerwoord van de heer Taapken en de visie van de redactie van het *Nederlandsch Lancet* over deze zaak (Taapken, "Antwoord", 687-691), alsmede naar de boekbespreking van dr. A.W.M. van Hasselt van het laatstgenoemde werk van Duparc (Van Hasselt, "Bespreking", 223-248).

300. Wageninge heeft met instrumentmaker J. Linden te Rotterdam een variant vervaardigd van Stromeyers rekmachine. Koning maakt bij de nabehandeling gebruik van een speciaal geconstrueerde rekmachine, die vervaardigd is door de heer Sierich, instrumentmaker te 's-Gravenhage.

301. De Bruin, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 111-123.

302. Volgens De Bruin maakt Heine nauwelijks gebruik gemaakt van welke vorm van medische gymnastiek dan ook. Valentin (*Geschiede*, 57) geeft echter aan dat J. Heine waarschijnlijk de eerste is geweest (\pm 1832) die de orthopedische

- gymnastiek in zijn instituut invoerde. In de *Geneeskundige Courant* in 1856 (Redactie Geneesk. Cour., "Orthopaedisch Instituut", nr.43) wordt aangegeven dat J. v. Heine te Cannstatt een inrichting heeft waar (inmiddels?) behandeld wordt met geneeskundige/orthopedische gymnastiek.
303. De Bruin, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten", 118.
304. Redactie *Repertorium*, "Geschiedkundig overzicht", 27-28.
305. Dit moet zijn P.H. Clais (1782-1858). In het werk van Euler wordt aangegeven dat ook vele Nederlandse auteurs vervallen in dezelfde vergissing om Clais Elias te noemen. Euler, *De gymnastiek*, 77.
306. Redactie *Repertorium*, "Geschiedkundig overzicht", 28.
307. Vgl. Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 435 en 443.
308. Redactie *Nieuw Prakt. T. Geneesk.*, "Bespreking", 379-382; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Bespreking", nr.51.
309. Rijkens, *Geneeskundige opmerkingen*, 2.
310. Redactie *Nieuw Prakt. T. Geneesk.*, "Bespreking", 382.
311. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Bespreking", nr.51.
312. Eerder is slechts een kort berichtje in het *Repertorium* verschenen over Ling's gymnastieksysteem. Redactie *Repertorium*, (zonder titel), 1847/1848, 240.
313. Bosman Tresling, "Mededeelingen", 389-424.
314. Met name in de jaren veertig publiceerde Bosman Tresling veel in reactie op bestaande en voorgenoemen wettelijke regelingen op het gebied van de geneeskunde. Zie o.a.: Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1994; Delprat, "Het ontstaan", 36.
315. Bosman Tresling ("Mededeelingen", 390) betiteld Werner en Amoros als medici.
316. Bosman Tresling, "Mededeelingen", 412.
317. *Ibidem*, 421.
318. *Ibidem*, 423. Hij haalt ter staving van zijn uitspraak de bevindingen aan Neumann te Gradenz.
319. De vraag blijft of Bosman Tresling in deze de door hem bestudeerde bronnen volgt. Is dit het geval, dan blijft toch de hierna volgende redenatie zijn kracht behouden.
320. Zie onder andere: "Het Bultenpaleis"; Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "Het eerste Orthopaedisch Instituut", 149. Rogge ("Uit de Geschiedenis", 1256) en Duif (*Het geboeide lichaam*, 41) geven aan dat Heine op de idee van het stichten van een instituut is gekomen doordat hijzelf de weldadige invloed van het zeebad zou hebben ondervonden.
321. "Het Bultenpaleis". Het was gesitueerd aan de Scheveningse weg waar nu het Vredespaleis en Vredesplein gelegen is. Het zou volgens Duif (*Het geboeide lichaam*, 40) in 1912 afgebroken zijn.
322. Zie onder andere: Rogge, "Uit de geschiedenis", 1257; Haneveld, *Geschiedenis*, 272.
323. "Orthopaedisch instituut", 13.
324. *Ibidem*, 13.
325. *Ibidem*, 14.
326. *Ibidem*, 14.
327. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "Het eerste Orthopaedisch Instituut", 150-151.
328. Heine, *Eiat systématique* (1829); Heine, *Copie* (1835); Heine, *Notizen* (1835); Heine, *Physiologie* (1836).
329. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 44.
330. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "Het eerste Orthopaedisch Instituut", 151.
331. *Ibidem*, 152.
332. *Ibidem*.
333. Groothols, *Orthopaedische gymnastiek*, 8-9.
334. *Ibidem*, 11.
335. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), brieven nrs. 88a (+88b) en 89.
336. Wat opviel bij de bestudering van de medische artikelen uit deze periode is dat de toediening van allerlei 'medicijnen' een zeer grote plaats inneemt bij de behandeling van verschillende aandoeningen. De 'medicijnen' waren al dan niet verwerkt in pappen, drankjes, baden en omslagen. Opvallend zijn ook de in deze periode ook veelvuldig toegepaste 'biologische agentia' (dauwwormen, bloedzuigers, warmte van dieren, enz.).
337. Mulder, *Heilgymnastiek*, 42-43 en 64. In de Nederlandse vertaling van het boek van de Duitse hoogleraar M.J. Chelius (1794-1870) *Leerboek der Heelkunde* (1830) wordt volgens Mulder met geen woord gerept over gymnastische oefeningen, wel over wijvingen en strijkingen. In het collegedictaat van de hoogleraar aan de Clinische School te Amsterdam, C.B. Tilanus (1796-1883), *Schets der Heelkunde* (1835), zouden weliswaar bewegingen aangeraaden worden ter voorkoming van gewrichtsstijfheid na traumata en ter oefening van de spieren

bij skoliose en voetafwijkingen, maar over de aard van de toe te passen bewegingen wordt geen uitleg gegeven, aldus Mulder. Ook van bespreking van een vorm van massage zou geen sprake zijn. In het werk van de Engelse chirurg A.P. Cooper (1768-1841), dat in het Nederlands vertaald is en onder de titel *Theoretisch Practische Voorlezingen over de Heelkunde* in 1842 verscheen, zou men eveneens het advies aantreffen gewrichten te laten bewegen ter voorkoming van verstijving. Ook hier zouden de bewegingen niet worden toegelicht. Wel noemt Cooper het aanwenden van wrijvingen en drukkingen bij bepaalde aandoeningen.

338. Van Lieburg ("De Nederlandse medische tijdschriften", 8) geeft aan dat de Rijksweekschool voor militair-geneeskundigen te Utrecht tot de beste genees- en heelkundige opleiding van vòòr 1865 moet worden gerekend. Deze militaire categorie binnen het medisch beroep heeft in de 19de eeuw een belangrijke rol gespeeld als intermediair zowel tussen de academische en niet-academische geneeskunde als tussen de genees- en heelkunde.

HOOFDSTUK 2

1. Deze korte schets van enige aspecten uit de Nederlandse historie is grotendeels gebaseerd op: De Jonge, "Het economische leven in Nederland 1844-1873" en "Het economische leven in Nederland 1873-1895"; Boogman, "De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1862"; Tamse, "De politieke ontwikkeling in Nederland 1862-1874" en "De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887"; Van Tijn, "Het sociale leven in Nederland 1844-1875" en "Het sociale leven in Nederland 1875-1895". Ook is gebruik gemaakt van: Verberne, *Geschiedenis*; Brugmans, *De arbeidende klasse*; Matthijssen, *Klasse-onderwijs*; Verwey, *Geschiedenis*; Van Loo, *Den arme gegeven*; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*; Van Setten, "Opvoedend onderwijs"; en Oud, *Honderd jaren*.

2. Duidelijk zal zijn dat de laatste periode hier niet zal worden besproken.

3. Verwey, *Geschiedenis*, 723-724.

4. Boogman, "De politieke ontwikkeling", 106.

5. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 214.

6. Van Loo, *Den arme gegeven*, 52 en 108.

7. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 182.

8. Van Setten, "Opvoedend onderwijs", 28.

9. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 114 vlg.

10. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 349.

11. Brugmans, *De arbeidende klasse*, 221.

12. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 25.

13. Deze biografische gegevens zijn gebaseerd op: Euler, *De gymnastiek*, 63-66; Croesen, "Bouwstoffen", 51; Boer, "De geschiedenis", 303; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 20; Delaive, *Proeve*, 38 vlg.; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 24-25; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 22. Volgens Croesen ("Bouwstoffen", 51) zou Euler van 1854 tot 1860 te 's-Gravenhage gewoond hebben.

14. De meningen lopen uiteen of Euler wel of niet afgestudeerd is als theoloog. De vertaler van het werk van Euler (Euler, *De gymnastiek*, 63) geeft aan van wel. Boer ("De geschiedenis", 303) geeft aan van niet. Anderen laten zich over deze kwestie niet uit en volstaan met de opmerking dat Euler theologie heeft gestudeerd. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 20; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 24.

15. Euler, *De gymnastiek*, 64.

16. Boer, "De geschiedenis", 302-303.

17. Euler, *De gymnastiek*, 65. Over Eulers activiteiten in Utrecht wordt niet veel geschreven. Enige informatie is gegeven in het rapport der commissie van de Utrechtse afdeling der NMG uit 1850. Hierin wordt melding gemaakt van het instituut van ene 'Mejufrouw Van Bremen', alwaar Euler gymnastieklessen heeft gegeven in het bijzijn van leden der genoemde commissie. Euler beëindigde zijn lessen te Utrecht op 30 nov. 1850. Euler, *De gymnastiek*, 85.

18. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 22.

19. Boer, "De geschiedenis", 303. Vgl. uitspraak Croesen ("Bouwstoffen", 51) dat Euler van 1854 tot 1860 te 's-Gravenhage gewoond zou hebben.

20. Over Eulers vertrek is niet veel geschreven in de door mij bestudeerde bronnen. De aanleiding van diens vertrek zou ondermeer verband hebben gehouden met problemen rond Eulers aanstelling in Haarlem en de publikatie van diens 'Democratische brieven'. Zie omtrent deze kwesties de eerder aangehaalde literatuur over leven en werk van Euler.

21. Delaive, *Proeve*, 38 vlg.

22. Heyn (*Beknopt overzicht* (IV), 15) maakt melding van het feit dat de heren J. Kraayvanger, die hij aanduidt als secretaris van de Utrechtse Hoogeschool, en J. Suermondt in 1840 reeds een 'theologisch kandidaat uit het Groot-Hertogdom Baden' hebben verzocht in Utrecht onderwijs in de gymnastiek te komen

geven. Dit onderwijs zou niet zijn bevallen, waardoor deze kandidaat weer spoedig vertrok.

23. Verdoorn (*Het gezondheidswezen*, 82 vlg.) geeft aan dat Schroeder van der Kolk samen met de medici hoogleraren G.J. Mulder (1802-1880), F.C. Donders (1818-1889), J.H. Jansen (1816-1885), J. van Geuns (1808-1880) en G.E. Voorhelm Schneevogt (1814-1871) en de medici J.A.F. Moleschott (1822-1893), J.P. Heije (1809-1876) en G.A.N. Allebé (1810-1892) behoorde tot een groep progressieve medici, die met name in de periode 1840-1850 activiteiten van grote betekenis heeft ontplooid op het gebied van de geneeskunde.

24. Eén en ander doet vermoeden dat er sprake was van een relatie tussen Schroeder van der Kolk en Euler. Dit is niet onderzocht. Een mogelijk verband kan de interesse voor de behandeling van krankzinnigen zijn geweest. Veel van het werk van Schroeder van der Kolk was gericht op een verbetering van de opvang en behandeling van krankzinnigen in Nederland. Hij was in 1841 benoemd als generaal-inspecteur van de krankzinnigengestichten. Euler had ervaring op het gebied van de behandeling van krankzinnigen met gymnastiek. In 1846 heeft hij in de 'Grossherzogliche Badische Heil- und Pflgeanstalt' te Illenau (waar krankzinnigen werden behandeld) de gymnastiek ingevoerd. In Eulers werk uit 1853 wordt ook meerdere keren gewezen op het belang van gymnastiek bij de behandeling van krankzinnigen. Euler, *De gymnastiek*, 61, 64 en 90. Later zouden meer publicaties op dit gebied volgen. Mogelijk dat Euler ook in het krankzinnigengesticht 'Meerenberg' bij Haarlem en dat te 's-Gravenhage werkzaam is geweest. Over Eulers bezigheden in deze stad wordt namelijk geen duidelijke uitspraak gedaan in de bestudeerde bronnen.

In het proefschrift van P. van der Esch over het leven en werken van Schroeder van der Kolk uit 1954 treffen we slechts één mogelijke aanwijzing aan met betrekking tot een contact tussen Euler en Schroeder van der Kolk. In 1848, ten tijde van Schroeder van der Kolk's regentschap van het Krankzinnigenhuis te Utrecht zou er een voorstel zijn binnengekomen van 'de Professor in de gymnastiek Carl Culle' om 'gymnastieke oefeningen in het gesticht door de patiënten te doen uitvoeren, als kunnende zulks strekken tot hunne genezing en uitspanning'. Op dit voorstel werd afwijzend beschikt, aldus Van der Esch (*Schroeder van der Kolk*, 55). Een ietwat merkwaardig feit in dit verband is dat in het belangwekkende artikel van Schroe-

der van der Kolk "De pathologie en therapie der krankzinnigheid, beknopt uiteengezet" in het *Tijdschrift van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* in 1852 (p.49-101) geen melding wordt gemaakt van de aanwending van de gymnastiek bij de behandeling van krankzinnigen.

25. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), brief nr.88a, dd.25-11-1850.

26. In de opsomming van werken van Schroeder van der Kolk in diverse commissies van de afdeling der NMG in het proefschrift van P. van der Esch (*Schroeder van der Kolk*, 111-115) wordt geen melding gemaakt van dit lijvige rapport aan het gemeentebestuur van Utrecht.

27. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), brief nr.88a, dd.25-11-1850.

28. Om de denkbeelden kracht bij te zetten worden auteurs aangehaald als de medicus K.F. Koch (*Die Gymnastik*) en 'getuigenissen van ervaren gymnastici' als 'Kleiburg, Hüklinghausen, Larnach en anderen'.

29. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), nr.88b (rapport).

30. Aangenomen kan worden dat hier de Engelse medicus R.W. Tamplin (1814-1878) en de Duitse medicus H.W. Berend (in plaats van Behrend) worden bedoeld.

31. Waarschijnlijk betreft het hier de Leidse chirurgijn en vroedmeester J.W.J. Groothals, aan wie reeds kort aandacht is besteed.

32. Mogelijk dat hier de meisjes-kostschool in Utrecht wordt bedoeld waarover de stadsgeneesheer te Arnhem S.P. Scheltema schrijft in zijn *Over het nut van de gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest* in 1851. Hier zou men de kunstmatige lichaams-oefeningen hebben ingevoerd!

33. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), nr.88b (rapport), p.11.

34. Deze opsomming lijkt te wijzen op het feit dat men als doelgroep voor de gymnastiek de 'meer gegoede klasse' voor ogen heeft, waarvan de leden reeds aan spelen als 'paardrijden, dansen en schermen' (kunnen) doen.

35. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), nr.88b (rapport), p.16-17. Zie voor de tekortkomingen van militairen als gymnastiekonderwijzer ook: Vestdijk, *De gymnastiek*, 13; Scheltema, *Over het nut*, 32-33 en 62.

36. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), nr.88b (rapport), p.21-22. In het werk van Euler uit 1853 is het rapport der commissie gedeeltelijk overgenomen. Grappig is dat in dat gedeelte juist het volgende is weggelaten:

'Wij [leden der commissie] kunnen echter voor 's mans zedelijke hoedanigheden in vroegeren levenswandel bij gebrek aan officieele berigten, in geen deele instaan, en zullen er bij een eventueel engagement van C. Euler, dienaangaande de noodige getuigschriften moeten worden ingewonnen'. Eén en ander heeft waarschijnlijk te maken met Eulers activiteiten in Duitsland, waardoor hij dat land moest verlaten. Zie hiervoor o.a.: Euler, *De gymnastiek*, 48-51.

37. GAU, Stadsarchief VI, inv.nr.94 (nov. en dec. 1850), brief nr.89, dd.10-12-1850.

38. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 22.

39. Enige indicaties omtrent zijn identiteit zijn de plaatsaanduiding 'Haarlem' onder de 'Narede van den vertaler' en het feit dat hij in een door hem geplaatste noot passages aanhaalt, die in het Grieks gesteld zijn. Euler, *De gymnastiek*, 33. Het laatste wijst op de mogelijkheid dat de vertaler een klassieke opleiding genoten heeft.

40. Euler geeft met zijn publikatie blijk van inzicht in de prioriteiten binnen het Calvinistische klimaat in het Nederlandse: de gymnastiek zou pas aanslaan indien het vooral dienstbaar werd gemaakt aan een geheel van maatschappelijke (discipline, orde en tucht), maar vooral ook Christelijke deugden. Volgens Kramer en Lommen (*Geschiedenis*, 24) ligt de publikatie van Euler geheel in de lijn van de leider der liberalen Thorbecke, vooral waar het gaat om uitlatingen over gehoorzaamheid en deudzaamheid. Dat de gymnastiek in een gereguleerde vorm kon bijdragen aan de discipline en gehoorzaamheid bij kinderen van 't gemeen, was wellicht één van de belangrijkste beweegredenen voor het min of meer accepteren van de gymnastiek binnen het onderwijs.

41. Opvallend is dat Euler met zijn omschrijvingen omtrent de eisen voor een gymnastiekonderwijzer op één lijn zit met de commissie van de afdeling Utrecht en met het gestelde door S.P. Scheltema in diens werk *Over het nut van gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest* uit 1851 (met name op bladzijde 32-33, 40 en 62 van dit boek wordt ingegaan op de vereisten van een gymnastiekonderwijzer en over het niet voldoen van een militaire kracht). In bijlage B van zijn werk stelt Euler dat Scheltema de vrijheid heeft genomen werken van hem te lenen en uitgebreid met hem over het onderwerp te spreken zonder zelfs zijn naam te noemen. Het stukje van Scheltema zou goede opmerkingen bevatten, maar zonder orde, aldus Euler. Euler, *De gymnastiek*, 79-80.

42. W.H. Suringar was hoofdbestuurder van de MNA in de perioden 1841-1844 en 1846-1849. *Gedenkboek*, 236 (Bijlage I).

43. Euler, *De gymnastiek*, 55-56.

44. Aan deze opleiding zou wel onderricht gegeven worden in zwemmen en dansen, maar niet - althans geregeld en grondig - in gymnastiek. Euler, *De gymnastiek*, 44.

45. Ook lijkt dit niet het geval in zijn werk *Gymnastische oefeningen in woord en beeld* uit 1853. Dit werk zou grotendeels gebaseerd zijn op *Die Turntafeln* van Eiselen uit 1837. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 40.

46. Euler noemt bij deze opsomming E. Wolff, C.W. Ideler, A. Krausz en H.H. Vögeli. Voorts haalt hij uitspraken van o.a. de medici C.W. Hufeland en J.L. Schönlein aan ter ondersteuning van zijn beweringen omtrent de invloed van de gymnastiek op de mens.

47. Euler, *De gymnastiek*, 36-38.

48. *Ibidem*, 41-42.

49. *Ibidem*, 66.

50. *Ibidem*, 61.

51. Binnen de gelederen der MNA heeft niet altijd eenstemmigheid geheerst over de vrijheid van onderwijs. Zo gaven afgevaardigden der MNA in 1848 te kennen dat ze zich ernstig bezorgd maakten over 'het christelijk beginsel bij het onderwijs'. Zie voor verdere ontwikkelingen op het gebied van de secularisering van het openbaar onderwijs: Bigot, "Het Nut", 79 vlg.; Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 114 vlg.

52. *Wet op het lager onderwijs*, 1857, Stbl.103, art.23.

53. Zie voor deze strijd o.a.: Bigot, "Het Nut", 99; Oud, *Honderd jaren*, 22-24,36-38,50-58; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 370 vlg.; en de daarin opgenomen literatuur. De tweede door Matthijssen onderscheiden hoofdtententie 'de dominantie van het aristocratische standenmodel in de staatsburgelijke cultuurinterpretatie' heeft ongetwijfeld ook een rol gespeeld in deze onderwijsstrijd. Onder de dominantie van het aristocratische standenmodel kon uitbreiding van de onderwijsperiode voor de massa niet geschieden via het 'hoger' onderwijs (Latijnse scholen of gymnasia). De voor de hand liggende oplossing was het onderwijssysteem voor de massa uit te breiden met een aantal kopklassen. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 116.

54. *Wet op het lager onderwijs*, 1857, Stbl.103, art.73.

55. Bigot, "Het Nut", 99-100.

56. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 77-78. De

opname van gymnastiek op de lagere school geschiedde overigens niet als gevolg van een regeringsvoorstel, maar op verzoek van kamerleden. De regering achtte het in eerste instantie niet nodig om gymnastiek op te nemen daar het 'niet wel' gerekend zou kunnen worden tot 'kundigheden, welke voor iedere burger ener beschaafde maatschappij onmisbaar zijn'. Een Commissie van Rapporteurs bestrijdt in haar voorlopig verslag op het wetsontwerp het standpunt van de regering. Zij wijst daarbij op de situatie in Frankrijk, waar gymnastiek wél is opgenomen in het lager onderwijs. Men wil op dit punt niet achterblijven bij andere landen. Men voere de gymnastiek in waar dat mogelijk is want, zo luidt de redenering van de commissie, zegt de wet over de gymnastiek niets, dan komt er van de gewenste invoering ook niets terecht. In de memorie van beantwoording van het voorlopig verslag der Commissie van Rapporteurs willigde de regering de wens van de commissie ten dele in. Mogelijk dat deze ommezwaaï van de regering voor een deel toe te schrijven is aan de positieve houding van Thorbecke ten opzichte van het gymnastiekonderwijs, zoals blijkt uit een brief d.d. 6 januari 1857 van hem aan Burgemeester Kleine van Spaarnwoude - tevens lid van het bestuur van een te Haarlem opgerichte gymnastiekschool (!). Zie voor deze brief: Graafland, "1862-1937", 73. Ook vanuit medische hoek zien we een zeker engagement met betrekking tot deze kwestie. Zo wordt in de *Geneeskundige Courant* in 1854 eveneens gewezen op de situatie in Frankrijk waar het gaat om de plaats van de gymnastiek in het onderwijs. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Reglement", nr.28 en nr.29.

57. Zie voorbeeld van zo'n 'Zeugniss' van Euler: Bakker e.a. (red.cie.), *Honderd jaar*, 35; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 23.

58. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 32.

59. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 47.

60. Boer, "De geschiedenis", 314; Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 15; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 78-79; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 36-37.

61. Zie de reeds hiervoor aangehaalde bronnen op het gebied van de geschiedenis der lichamelijke opvoeding. Vgl. Bergink, "C.P. Pous Koolhaas", 324-325.

62. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 78; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 36-37.

63. Kinderen met een leeftijdsspreiding van soms wel tien jaar (6-16). Kramer en Kugel,

Geschiedenis, 78; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 36-37.

64. Zie o.a.: Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 15.

65. De strijd voor de instelling van de gymnastiek als verplicht vak op de lagere school zou nog gedurende de gehele 19de eeuw voortduren. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 79-86.

66. Zie voor de activiteiten van de twee gymnastiekverenigingen o.a.: Heijnen, *Beknopt historisch overzicht; Na vijf-en-zeventig jaar. Gedenkboek uitgegeven bij het 75-jarig bestaan der Vereeniging van Leeraren der Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland. 1862-1937*; Bakker e.a. (red.cie.), *Honderd jaar*; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 60 vlg.

67. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 32; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 40.

68. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 33; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 40.

69. De verandering voltrok zich langzaam en ging gepaard met een strijd tussen hen die zich middels nieuwe literatuur zijn gaan interesseren voor het klassikale turnen van Spiesz en de voorstanders van de gebruikelijke methode. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 33. Als reden waarom het Jahn-Eiselense turnen nog zolang gemeengoed bleef onder Nederlandse gymnastiekonderwijzers (tot ± 1880) wordt aangegeven dat de methode van Spiesz 'vaag werd begrepen en slecht werd nagevolgd'. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 36. Dit had met name te maken met de door Spiesz geschreven studieboeken, die weinig systematisch en onduidelijk van opzet waren. Pas rond 1880 zou hierin verandering komen toen het werk van A. Maul (1828-1907) meer invoed kreeg.

70. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 33; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 44-45. Zie voor meer informatie over het gymnastiekonderwijs in Amsterdam: Van Cappelle, "Gymnastiek", 378-379.

71. Ten aanzien van de tot dan toe voorhanden zijnde handleiding van Rijkens merkt Euler op dat het volgen van het voorbeeld van 'den Gymnasticus Werner' - wiens gymnastiek het aan stelselmatigheid zou ontbreken - tot gevolg heeft gehad, dat dit gebrek aan stelselmatigheid nu ook 'op Nederlandschen bodem' is overgeplant. Euler, *De gymnastiek*, 76.

72. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 31. Vgl. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 41.

73. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 32.

74. Ook kan hier gewezen worden op een werk van Euler uit 1840 *Deutsche Turnkunst* dat tijdens zijn verblijf in België (1860-1885) is vertaald in het Frans onder de titel *Gymnastique médicale*.
75. Wel zou de Duitse minister 'Von Boyen' het plan hebben gehad Euler naar Zweden te sturen om daar het stelsel van Ling te onderzoeken. Maar, ofschoon Euler hiervoor zijn 'betrekkingen' te Keulen reeds zou hebben opgezegd, zou dit plan niet tot uitvoer hebben kunnen komen door toedoen van Maszmann. Euler, *De gymnastiek*, 64.
76. Ook zal het werk van verscheidene Duitse artsen en van Clias (*Kallisthenie*) een invloed hebben gehad op zijn methode van werken. Euler haalt zoals reeds aangegeven veel werken van Duitse artsen aan en ook Clias wordt menigmaal genoemd. Zelfs wordt in Eulers werk gesuggereerd dat Clias met hem persoonlijk contact heeft gehad over een gymnastische behandeling van een meisje. Euler, *De gymnastiek*, 27.
77. Vgl. Houwaart, "Hygiënist I", 258.
78. Voornamelijk aan de hand van een drietal artikelen van E. Houwaart uit 1983 zullen enige aspecten van deze groep medici worden belicht. Houwaart, "Hygiënist I, II en III". Helaas kon niet meer gebruik worden gemaakt van Houwaarts proefschrift over de hygiënisten, dat hij verdedigde op 12 april 1991.
79. Van Lieburg ("De tweede geneeskundige stand", 448) verkiest de hier genoemde 'medische oppositie' aan te duiden als 'een relatief kleine pressiegroep'.
80. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 82-83.
81. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 212.
82. Houwaart, "Hygiënist I", 260.
83. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 28-29. Ook de problematiek met betrekking tot de verhouding tussen de zogenaamde 'eerste en tweede geneeskundige stand' heeft mogelijk een rol gespeeld bij het optreden van de leden van de medische oppositie. Het voert echter te ver hierop in te gaan. Zie voor meer informatie rond deze problematiek: Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand" en de daarin genoemde literatuur.
84. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 243 vlg.
85. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 239 vlg.; Rothschuh, *Konzepte*, 167-184 en 417 vlg.; De Moulin, *Kracht en stof*.
86. Deze laatste groep wordt aangemerkt als de meest invloedrijke binnen de medische oppositie. Houwaart, "Hygiënist I", 262. Vgl. Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften", 12.
87. Deze term is afkomstig uit de Engelse literatuur en duidt erop dat het wetenschappelijk onderzoek beoordeeld moet worden op het direct aantoonbaar nut voor de geneeskunst. Volgens deze omschrijving moet een medicus in de eerste plaats geneeskunstbeoefenaar zijn, die daarnaast aan wetenschappelijk onderzoek doet. Houwaart, "Hygiënist I", 263.
88. De termen 'hygiënist' en 'gezondheidsleer' raakten steeds meer in zwang na de publicatie *Antropologisch Onderzoek* (1851-1854) van dr. C. Pruys van der Hoeven (1792-1871). In dit werk zijn duidelijk de invloeden waarneembaar van de Franse positivist A. Comte en de Duitse medici R. Virchow (*Die Einheitsbestrebungen in der wissenschaftlichen Medizin*, 1849) en J.P. Frank (*System einer vollständigen medicinischen Polizey*, 1779-1819). De laatste werd door Pruys van der Hoeven beschouwd als de onbetwistbare grondlegger van de hygiëne, terwijl Pruys van der Hoeven weer het grote voorbeeld was voor veel hygiënisten. Houwaart, "Hygiënist II", 298-299.
89. Houwaart, "Hygiënist I", 264.
90. Houwaart ("Hygiënist I", 264) wijst in verband met het utopisch verlangen naar de toekomstige eenheid van de mensheid en de eenwording van mens en natuur op denkers uit deze tijd als A. Comte, J. Bentham (1748-1832), L. Feuerbach (1804-1872), K. Marx (1818-1883), W. von Humboldt (1767-1835), R. Virchow, R. Mayer en C. von Rokitansky (1804-1878).
91. Zie voor enige informatie over de geneeskundige armenzorg in Nederland in deze periode: Van Loo, *Den arme gegeven*, 40-41 en 94-97; Van der Korst, *Om lijf & leven*, 210-212.
92. Zorg werd verleend aan huis of in filantropische zieken- of gasthuizen, waarvan er in 1858 53 waren. Deze instellingen waren niet gericht op geneeskundige zorg: er werden zieke mensen verpleegd, die onmogelijk thuis konden liggen. Vele armoedoctoren hielden naast hun praktijk in deze instellingen nog praktijk in krankzinnigengestichten. Houwaart, "Hygiënist II", 295.
93. Zie o.a.: Festen, *125 jaar*, 49.
94. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 232-233 en 275.
95. Houwaart ("Hygiënist III", 342 vlg.) geeft aan dat er hier in feite sprake is van een inconsequente houding binnen de groep hy-

giënist. Aan de ene kant wilden sommigen geen overheidsbemoeienis met het maatschappelijk leven, i.c. de gezondheidszorg (liberale beginselen). Aan de andere kant propageerden men een door medici uitgevoerd staatstoezicht op de gezondheidszorg, i.c. een gematigd soort staatsgeneeskunde (in het kader van de reorganisatie van de maatschappij/gezondheidszorg onder leiding van medici met vergaande, wettelijk verankerde bevoegdheden). Onder druk van de politieke realiteit maakte men volgens Houwaart een ontwikkeling door, die ertoe leidde dat men het liberale staats-toezicht in 1865 althans tijdelijk aanvaarde. De niet-liberale elementen in hun reorganisatie-opvattingen waren echter een bron van voortdurende spanning tussen hygiënisten en de lokale (en landelijke) overheid, van wie ze weinig medewerking ondervonden met betrekking tot hun activiteiten.

96. De beschrijving van de onderzoeksmethoden vertoont een opvallende overeenkomst met de methoden die in de periode 1825-1845 werden gehanteerd door Duitse medici, die door medisch-historica J. Bleker (*Die Naturhistorische Schule 1825-1845*) gerekend worden tot de 'Naturhistorische Schule'. De medici uit deze 'school' hebben volgens haar belangrijke elementen uit het gedachtegoed der natuurfilosofische geneeskunde in hun methode geïntegreerd en tegelijkertijd belangrijk 'voorwerk' verricht voor de toepassing van de natuurwetenschappelijk-experimentele methode in de pathologie. Het lijkt interessant een nadere vergelijking te maken tussen de medici van deze school, Virchow en Neumann en de Nederlandse hygiënisten om te zien of de laatsten wellicht als volgelingen, danwel - als collectief - als een Nederlandse variant van de Duitse Naturhistorische Schule gezien kunnen worden.

97. Houwaart, "Hygiënist I", 259.

98. Hygiënisten trachtten verbanden tussen sociale en hygiënische omstandigheden waarin mensen leefden en het uitbreken van ziekten aan te tonen met nieuwe statistische onderzoeksmethoden. Deze waren rond 1850 via de Brusselse hoogleraar A. Quetelet (1796-1874) in Nederland geïntroduceerd. Denkbeelden vervat in diens werk *Du Système social, et des lois qui le régissent* (1848) kregen in Nederland snel bekendheid via het werk van de hygiënist. In dit werk werd gewezen op statistische procedures voor het vaststellen van gemiddelden en spreiding en op het belang van de waarschijnlijkheidsrekening.

99. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 231-

233 en 237-239.

100. Pruys van der Hoeven wordt door Verdoorn (*Het Gezondheidswezen*, 84) gekenschetst als een conservatief medicus, die tegenstand bood aan de opgang van de nieuwere opvattingen van progressieve medici op de universiteiten. Houwaart ("Hygiënist II", 298 vlg.) beaamt dit en geeft aan dat Pruys van der Hoeven zich bijzonder krachtig verzette tegen een scheiding van wetenschap en geneeskunst. In zijn vierdelige monografie *Anthropologisch Onderzoek* (1851-1854) verbond hij de traditionele opvattingen uit de geneeskunst (en Romantiek), namelijk de uniciteit van het individu en de afkeer van wetenschappelijke reductie, met de positivistische opvattingen over de maatschappelijke rol van de geneeskunde, aldus Houwaart. Pruys van der Hoeven zag geneeskunst als een roeping van de medicus, waardoor het in zijn ogen volsterkt onjuist en onmogelijk was dat medici in laboratoria e.d. kennis probeerden te vergaren. Hij was van mening dat medici geen ziek weefsel, noch organen, maar mensen behandelen. De eenheid van de mens moest voorop staan. Dit was uitgangspunt en doel tegelijk voor de medicus practicus. De studie der geneeskunde was volgens hem feitelijk een anthropologische studie, een studie van de mens en de maatschappij, 'die zal leren dat men een deel was van één groot organisme, door wetten en krachten verbonden'. Geneeskunde was voor hem een sociale wetenschap (een verbinding van sociologie en biologie), waarvoor de natuurwetenschappen een ondersteunende rol kunnen vervullen. Dergelijk op J.P. Frank, A. Comte en R. Virchow gebaseerd gedachtegoed moest uiteindelijk wel botsen met de opvattingen van hen, die de natuurwetenschappen juist meer op de voorgrond wilden zien geplaatst en die bijvoorbeeld juist het laboratorium-onderzoek op het gebied van de fysiologie een vaste plaats wilden bezorgen binnen de geneeskunde. Ondanks dat een conservatieve Pruys van der Hoeven zich op basis van het bovenstaande verzette tegen de vernieuwingen op universiteiten, was hij, doordat hij een grote rol voor medici op het gebied van de openbare gezondheid propageerde, voor veel hygiënisten in de jaren vijftig een belangrijke - progressieve - inspiratiebron. Hij verschaftte namelijk als het ware een ideologische basis aan het werk van de stadsgeneesheren en armendoctoren door de medicus te poneren als een schakel tussen de wetenschappelijke reorganisatie van de samenleving en de biologische bestaansgrond van de maatschappelijke

mens. Van zijn hand verscheen ook één der eerste tijdschriften dat geheel gewijd was aan de openbare gezondheidszorg *Tijdschrift voor Algemeene Gezondheidsregeling en Medische Politie* (1853-1855) dat zich in de eerste plaats richtte tot geneeskundigen en de regering. Vgl. Bergink, "De Nederlandse tijdschriften".

101. In de periode eind jaren vijftig, jaren zestig werd door de hygiënisten geschreven over en onderzoek gedaan naar: huwelijk en ongehuwde staat, prostitutie, geboorten, zorg voor zwangeren, overspel, opvoeding, school(hygiene), beroep, bedrijf, arbeidsomstandigheden, lucht en licht, voedsel(vervalsing), woningen (voor arbeiders en armen), rioleringen en vuilafvoer, stads- en landleven, gezondheidstoestand van de populatie, volksfeesten, zorg voor sterfenden en doden, veiligheid op straat, kerken, enz. Houwaart, "Hygiënisten II", 300-301.

102. Bij zijn aanstelling in 1867 aan het Athenaeum Illustre was A.H. Israëls de eerste docent met de opdracht om onderwijs in de hygiëne te verzorgen.

103. Israëls, "De hygieïne", 123-141.

104. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 228-229. Deze cholera commissies worden door Houwaart ("Hygiënisten III", 336) beschouwd als voorlopers van de latere verenigingen tot verbetering van de volksgezondheid, zoals die o.a. te Utrecht, Rotterdam en 's-Gravenhage ontstonden rond 1865. Vgl. Bergink, "C.P. Pous Koolhaas". Zowel de cholera commissies als de andere (o.a. door hygiënisten) opgerichte verenigingen vormden op hun beurt weer de basis voor de oprichting van het Witte Kruis in 1875, door Houwaart omschreven als waarschijnlijk één van de belangrijkste particuliere initiatieven van medici op het gebied van epidemieënbestrijding.

105. Zo verzorgde de progressieve medicus dr. J.P. Heye een lezing met de titel *Ligchamelijke opvoeding, lichaams oefeningen* tijdens een vergadering van het eerste MNA-departement te Amsterdam op 25 maart 1845. Volgens Euler (*De gymnastiek*, 77) een voortreffelijke lezing, die op veel plaatsen herinnert aan de voorrede van dr. A. Meckel in Clia's boek *Kallisthenie*.

106. Soms waren NMG-afdelingen zelfs de directe initiatiefnemers tot de oprichting van verenigingen, zoals de 'Vereniging ter Bevordering van het Bouwen van Woningen voor de Arbeidende Klasse' te Schiedam. Houwaart, "Hygiënisten III", 336.

107. Zie voor meer informatie hieromtrent

Houwaart, "Hygiënisten III", 338.

108. Zowel *Wenken en Meeningen omtrent Geneeskundige Staatsregeling en Algemeene Geneeskunde* (1838-1840) als *Archief voor Geneeskunde* (1841-1846) stonden onder redactie van dr. J.P. Heye. Delprat, "De Geschiedenis", I, 1793-1801.

109. *Boerhaave* (1839-1848) stond onder redactie van L.S.A. Holtrop en G.K. van de Kastele. Delprat, "De Geschiedenis", I, 1783-1787.

110. Het *Nederlandsch Lancet* stond onder redactie van respectievelijk dr. A.G. van Onsenoort (1838-1842), dr. Fr.S. Alexander en dr. J.B. Dompeling (1842-1845), dr. F.C. Donders, G.H.L. Ellerman, J.H. Jansen en M. Imans (1845-1856). Delprat, "De Geschiedenis", II, 13-25.

111. Het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* stond onder redactie van dr. J.P. Gildemeester, dr. A.H. Israëls, dr. J. Penn, dr. Henry Riehm, dr. J.M. Schrant en dr. J.W.R. Tilanus. Delprat, "De Geschiedenis", II, 48-56.

112. De *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* stond in de beginjaren onder redactie van dr. N.B. Donkersloot, dr. A.H. Israëls, dr. J. Penn, dr. C.H. Riehm (1822-1852), dr. J.M. Schrant (1823-1864). Delprat, "De Geschiedenis", II, 44. Donkersloot redigeerde het blad alleen van 1851-1867. Vanaf 1867 zou dr. C.H. Eshuijs (1843-1913) en vanaf 1875 ook dr. B.G. van der Hegge Zijnen (1827-1906) als mederedacteur optreden.

113. Het *Repertorium, Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang* (1847-1856) stond onder redactie van respectievelijk F. Rienderhof en F.C. Hekmeyer (1847-1849), dr. A.W.M. van Hasselt en F.C. Hekmeyer (1849-1854), dr. C. Gobée en F.C. Hekmeyer (1854-1855) en dr. L. Ali Cohen (1855-1856). Inmiddels was tijdschrift van titel veranderd (*Repertorium. Tijdschrift voor de Praktisch geneeskundige wetenschappen in al haren omvang*). Dit tijdschrift ging in 1857 over in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Delprat, "De Geschiedenis", II, 28-46.

114. Het (*Nieuw*) *Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang (Nieuwe serie)* (1849-1856) stond onder redactie van dr. L. Ali Cohen (1849-1854) en later dr. C. Gobee en dr. J.E.C. van Campen (1855-1856). Het is een voortzetting van *Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang* (1822-1849). Dit tijdschrift ging in 1857 over in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Delprat, "De

Geschiedenis", I, 1747-1759.

115. Het *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* (1850-1856) stond onder redactie van respectievelijk dr. J.N. Ramaer (1850-1852), dr. J.J. Homoet (1852-1855) en dr. J.J. Woltersom (1855-1856). Dit tijdschrift ging in 1857 over in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Delprat, "De Geschiedenis", II, 73-81.

116. Het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857-) is totstandgekomen door samengaan van de redacties van het *Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang*, het *Repertorium*, het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen*, het *Tijdschrift van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van de Geneeskunst* en het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geregeltelijke Geneeskunde en voor Psychiatrie*. Delprat, "De Geschiedenis", II, 79-80.

117. De *Schat der Gezondheid. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van de Volkswelvaart* door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en hunnen toepassing op het individuele leven en maatschappelijk leven (1858-1871) stond onder redactie van dr. L.J. Egeling en dr. D. Lubach tot 1865: het moment dat zij inspecteur van het staatstoezicht werden. De *Schat der Gezondheid* fungeerde als verspreider van de gezondheidsleer onder het volk en was forum voor discussies over problemen in de volksgezondheid. Vrijwel alle hygiënisten werkten er aan mee. Houwaart, "Hygiënisten III", 337.

118. Het *Tijdschrift voor Gezondheidsleer. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart en huiselijk geluk* (1867-1872) stond onder redactie van dr. C.P. Pous Koolhaas.

119. *Hygieia. Weekblad voor de Gezondheidsleer in Nederland* (1874-1876) stond onder redactie van dr. A.H. Israëls.

120. *De Gezondheid. Tijdschrift voor den beschaafden stand* (1877-1881) werd uitgegeven door 'eene Vereeniging van voorstanders der gezondheidsleer' en trad volgens de redactie in het voetspoor van 'Schat Gez.'. Redactie Gezondheid, (zonder titel), 1-6.

121. Teneinde een beeld te krijgen van de ontwikkeling van de medische gymnastiek in de tweede helft van de 19de eeuw tot 1890 zijn alle jaargangen van 11 Nederlandse medische tijdschriften bestudeerd. We kunnen binnen deze tijdschriften een onderscheid maken tussen peri-

odieke gericht op vakgenoten en gericht op (ontwikkelde) leken. Uit de eerste categorie dienen in de eerste plaats de tijdschriften genoemd te worden die het langst verschenen gedurende de periode van onderzoek, namelijk: (1) het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857-1889); (2) de *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1851-1889). Ook zijn de tot 1857 verschijnende 'voorlopers' van het *Ned. T. Geneesk.* bestudeerd: (3) *Het Repertorium* (1851-1856); (4) het *Nieuw Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang* (1851-1856); (5) het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* (1851-1856); en (6) het *Tijdschrift der Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* (1850-1856). De reeds enige tijd aanwezige wens van leden van de medische oppositie om versnippering op medisch gebied tegen te gaan en de gevolgen van de onderlinge concurrentie van deze bladen (alsmede andere factoren: Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften", m.n. 10-12) hebben er uiteindelijk toe bijgedragen dat de redacties van deze tijdschriften samen met die van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geregeltelijke Geneeskunde en voor Psychiatrie* opgingen in die van het *Ned. T. Geneesk.* Dit nieuwe tijdschrift was voornamelijk geschoeid op de leest van het *Ned. Weekbl. Geneesk.* en bleek met name gelezen te gaan worden door academisch gevormde medici (de eerste stand). Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften", 6 en 12-13. Volgens J.P. Heije in zijn jaarverslag in 1857 ("Verslag", 419) kan het *Ned. T. Geneesk.* beschouwd worden als 'de nieuwe tempel van wetenschap en kunst, waarin zich nu reeds bijna allen verenigen en waarin eenmaal zeker allen zich verenigen zullen'. Dit laatste zou nooit het geval zijn. Er is evenwel een tijd geweest dat naast het *Ned. T. Geneesk.* alleen de *Geneesk. Courant* zich staande heeft weten te houden. Delprat, "Het Tijdschrift", 157-158.

De redactie van de tien jaar bestaande *Geneesk. Courant* erkende in 1857 dat zij door de totstand gekomen fusie van verscheidene Nederlandse medische vaktijdschriften tegenover een geduchte macht van talenten in de geneeskundige wereld was komen te staan. Ofschoon haar daardoor een spoedig einde werd voorspeld, wist zij desondanks stand te houden tot 1912. Eén van de redenen om niet mee te doen aan de fusie was dat de bedoeling van de *Geneesk. Courant* een andere is dan die van het nieuwe

Ned. T. Geneesk.

Vanaf 1857 was het laatste tijdschrift het toonaangevende forum voor bespreking van allerhande zaken rondom het medisch beroep en de medische wetenschap. Zeker in de tweede helft van de 19de eeuw, waarin er nog geen sprake was van grote differentiatie binnen het geneeskundig beroep, kan het *Ned. T. Geneesk.* beschouwd worden als het belangrijkste en meest omvattende medische tijdschrift.

Zoals aangegeven zijn meerdere tijdschriften van verschillende signatuur opgegaan in het *Ned. T. Geneesk.* Enige meer specialistische geneeskundige tijdschriften zijn echter buiten de fusie gebleven. De tijdschriften gericht op Nederlands-Indië en het *Nederlandsch Tijdschrift voor (Heel- en) Verloskunde, Ziekten der Vrouwen en der (kleine) Kinderen* (1844-1869) dat door de Utrechtse verloskundige H.J. Broers werd geredigeerd, bleven een zelfstandige status houden.

Vanaf het einde van de 19de eeuw zouden er - als gevolg van de voortgaande differentiatie en specialisatie binnen het medisch beroep - andere periodieken naast het *Ned. T. Geneesk.* verschijnen, die zich meer specifiek op een bepaald terrein richtten. Zoals reeds aangegeven in het vorige hoofdstuk worden beide tijdschriften (de *Geneesk. Courant* en het *Ned. T. Geneesk.*) beschouwd als de belangrijkste informatiedragers waar het gaat om ontwikkelingen op geneeskundig gebied in de periode van onderzoek.

Naast de aangegeven tijdschriften zijn de laatste jaargangen van het vooraanstaande heelkundige tijdschrift (7) het *Nederlandsch Lancet* (1851-1856) onderzocht. Ook de uitgave van dit tijdschrift werd gestaakt na jaargang 1856. De redactie van dit blad ging echter niet op in die van het *Ned. T. Geneesk.*: geen van de 28 redacteurs van het *Ned. T. Geneesk.* behoorde tot die van het *Ned. Lancet*. Latere medische tijdschriften waarin de heelkunde aan de orde werd gesteld (*Het Lancet. Maandblad voor de Practische Genees-, Heel- en Verloskunde* (1860-1883) en *De praktiseerende geneesheer* (1869-1903)), lijken niet meer dat kwaliteitsniveau te hebben gehad dat het *Ned. Lancet* kenmerkte. Aangegeven wordt dat deze bladen 'uitsluitend beknopte, doch zakelijke uittreksels uit de voornaamste buitenlandse tijdschriften en korte aanduidingen van belangrijke werken over geneeskunde' wilden bieden. Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften", 13-14.

Reden om deze bladen niet ook in het onderzoek te betrekken.

Opgemerkt dient te worden dat in toenemende mate het *Ned. Weekbl. Geneesk.* in eerste instantie (vgl. De Moulin, *A History*, 282 vlg. en De Moulin, "Heelkundige onderwerpen") en later het *Ned. T. Geneesk.* als forum voor heelkundige bijdragen gingen fungeren. Ook dient in dit verband gewezen te worden op de belangrijke rol, die de buitenlandse - met name Duitse - periodieken in deze zijn gaan spelen gedurende de onderhavige periode. De Moulin, *A History*, 304 vlg.

Tenslotte is ervoor gekozen enige tijdschriften te bestuderen die zijn opgericht, danwel 'voornamelijk gaande gehouden werden' door de hygiënisten. Deze tijdschriften over hygiëne en gezondheidsvoorlichting en -opvoeding (GVO) zijn in tegenstelling tot de bovengenoemde voornamelijk gericht op een niet-medisch geschoold lezerspubliek. Ook binnen deze categorie is gekozen voor de langer lopende periodieken: (8) de *Schat der Gezondheid. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van de Volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en hunnen toepassing op het individuele leven en maatschappelijk leven* (1858-1871); (9) het *Tijdschrift voor Gezondheidsleer. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart en huiselijk geluk* (1867-1872); (10) *Hygieia. Weekblad voor de Gezondheidsleer in Nederland* (1874-1876); en (11) *De Gezondheid. Tijdschrift voor den beschaafden stand* (1877-1881) (Gezondheid). Zoals aangegeven achter de tijdschriften, reddden de 'GVO-tijdschriften' het reeds na korte tijd niet meer. Dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat de hygiënische beweging in de jaren zeventig langzamerhand aan kracht begon in te moeten. Behalve genoemde tijdschriften is ook het *Maandblad van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij* (1881-1889) bestudeerd. Voor meer (achtergrond-)informatie omtrent de hierboven genoemde tijdschriften zij verwezen naar: Delprat, "De geschiedenis"; Delprat, "Het Tijdschrift"; Bergink, "De Nederlandse tijdschriften"; De Moulin, "Heelkundige onderwerpen"; Kerkhoff, "Het eerste Nederlandstalige tijdschrift"; Houwaart, "Hygiënen III"; Van Lieburg, "De Nederlandse medische tijdschriften"; en De Moulin, *A History*, 282 vlg.

122. Werner is eind 1852 te Dantzig aan cholera overleden. Hij heeft aldaar nog kort tevoren een orthopedisch gesticht opgericht, terwijl hij

- dáárvóór (1826-1848) directeur was van een dergelijke inrichting te Königsberg in Pruisen en Berlijn. Valentin, *Geschiede*, 43 en 251; Van Hasselt, "Dr. Werner", 64.
123. Van Hasselt, "Over de behandeling", 52.
124. Van Hasselt, "Iets over de spier-doorsnijding", 18-19.
125. Redactie *Repertorium*, "Over het misbruik", 98.
126. Ik hoop in een volgende studie nog terug te komen op deze ontwikkeling. Zie voor een aantal aspecten van deze toenemende aandacht voor de schoolpraktijk: Bergink, "C.P. Pous Koolhaas"; Neuvel, "Schoolbanken".
127. Redactie *Pract. T. Geneesk.*, "Genezing", 415-418.
128. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De orthopaedische genees-inrichting", nr.26 en nr.27.
129. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Het Orthopaedisch instituut", nr.30.
130. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Orthopaedisch Instituut", nr.43.
131. Dit instituut stond van 1840 tot 1850 onder leiding van de medici J.W. Camerer (1806-1862) en C.C.J. Heller (1801-1878). Na 1850 heeft het instituut onder leiding gestaan van de medicus L. Büchner, van wie deze bijdrage oorspronkelijk afkomstig is. Zie voor meer informatie over dit instituut: Valentin, *Geschiede*, 230 vlg.
132. Valentin (*Geschiede*, 57 en 230 vlg.) spreekt van Jacob Heine. Voor meer informatie over deze inrichting zie: Valentin, *Geschiede*, 230 vlg.
133. Redactie *Pract. T. Geneesk.*, "Over de prophylaxie", 614-615.
134. Redactie *Repertorium*, "Over de geneesmethode", 202.
135. Redactie *Repertorium*, "Nog iets over de behandeling", 195.
136. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "Gymnastiek", 7-8.
137. Redactie *Repertorium*, "Genezing van Chorea St. Viti", 315-316.
138. Van Hasselt, "Medicinale gymnastiek", 737-738. Uit het werk van Valentin (*Geschiede*, 240) kunnen we opmaken dat Berend meerdere instituten in Frankrijk en Engeland bezocht heeft.
139. Van Hasselt, "Medicinale gymnastiek", 737-738.
140. Slechts één bericht (vermoedelijk van Engelse afkomst) heb ik aangetroffen onder de noemer 'Korte Berichten Buitenland' in de *Geneeskundige Courant* van 1855, handelende over 'verkrummelingen door Engelsche ziekte' (rachitis). De auteur wordt niet genoemd. Het zou te genezen door een liggende houding aan te nemen en/of mechanische steun en/of uitrekking der ruggegraat. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Verkrumming", nr.31.
141. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 1851, 366-367.
142. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 1851, 367.
143. Redactie *Nieuw Prakt. T. Geneesk.*, "Over de oorzaken", 590-604.
144. In het artikel van Kierulf staat 'Kjölsted'. Valentin (*Geschiede*, 259) spreekt echter over 'Kjölstad'. De laatste benaming is aangehouden.
145. Redactie *Nieuw Prakt. T. Geneesk.*, "Over de oorzaken", 603.
146. Huber, "Over het nut", 165-174.
147. Mogelijk wordt hier het zogenaamde Bultenpaleis van J.G. Heine bedoeld.
148. Zie Van der Korst, *Om lijf & leven*, 219.
149. Bosman Tresling, "Nieuwe mededeelingen", 617-647.
150. "Zur Schwedischen Heilgymnastik" in: *Casper's Wochenschrift*, 1849, nr.30 en nr.31; "Heilgymnastische Fragmente" in: *Casper's Wochenschrift*, 1850, nr.5, nr.6 en nr.7; en *Die Heilgymnastik oder die Kunst der Leibesübungen angewandt zur Heilung von Krankheiten* (1852).
151. *Kinesiatrik oder die gymnastische Heilmethode, für Aerzte und gebildete nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt* (1852). Bosman Tresling heeft het tweede gedeelte van deze titel weggelaten! Opgemerkt dient te worden dat Schrebers werk enigzins uit de toon valt. Weliswaar huldigt hij de hoofdbeginselen van Lings systeem, maar hij wijkt in veel opzichten van de specifieke regels van Ling af. Ook geeft hij een andere indeling van de actieve gymnastiek, die hij nagenoeg uitsluitend gebruikt. Dit in tegenstelling tot Ling en diens navolgers Neumann en Eulenburg. Bosman Tresling, "Nieuwe mededeelingen", 618, 624 en 632.
152. "Die Lingsche oder Schwedische Heilgymnastik in ihrem Werthe vom rationell-medicinischen Standpunkte", *Deutsche Klinik*, 1852, nr.30 en nr.31.
153. Bosman Tresling, "Nieuwe mededeelingen", 638.
154. *Ibidem*, 627.
155. *Ibidem*, 639-640 en 641-642.
156. Van Cappelle, "De Kinesitherapie", 411-415 en 421-424.

157. *Ibidem*, 412. Het uitroepteken in het citaat is geplaatst omdat Van Cappelle hier de arts een actieve rol lijkt toe te bedelen bij de uitvoering van de heilgymnastiek. In het verdere verloop van het rapport wordt echter duidelijk dat de uitvoerende rol bij de 'gymnast' ligt en niet bij de medicus.

158. *Ibidem*, 414.

159. *Ibidem*, 413.

160. *Ibidem*, 423.

161. Houwaart "Hygiënisten II", 301. Vgl. Bergink, "C.P. Pous Koolhaas".

162. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 329.

163. Mess, "Iets over de practische geneeskundige school", 211-242. Mess was vanaf 1853 dirigerend badarts bij de zeebadinrichting te Scheveningen en heeft zowel tijdens zijn studie als daarna gereisd om kennis te maken met de geneeskunde in andere landen. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1313-1314.

164. Deze inrichtingen kunnen volgens Mess wel enigzins tot de geneeskundige school te Berlijn gerekend worden daar leerlingen van de school toegang hebben tot de inrichting en onder andere Neumann lezingen houdt. Mess, "Iets over de practische geneeskundige school", 241.

165. Mogelijk wordt hier de inrichting bedoeld van D.G.M. Schreiber te Leipzig. Voor de inrichting te Dresden ligt de zaak wat moeilijker. Bekende inrichtingen in deze periode in deze plaats zijn die van de niet-medicus J.A.L. Werner en F.R. Nitzsche en de - zich 'Turnarzt' noemende - medicus H.E. Richter (1808-1876).

166. Mess, "Iets over de practische geneeskundige school", 240.

167. Allebé, "Bespreking", 594-600. Het betreft hier Schrebers werken: *Das Turnen* (1843); *Kinesiatrik* (1852); *Die schädlichen Körperhaltungen* (1853); *Aerzliche Zimmer-Gymnastik* (derde bijgewerkte druk, 1857); *Onze kinderen* (vertaald, 1857); *Geneeskundige Kamer-Gymnastie* (vertaald door dr. F.A.C. Waitz, 1857); en *Kamergymnastie* (steengravure met afbeeldingen van 45 bewegingsvormen met verklarende tekst).

168. Aan deze vertaling van Waitz is ook door de redactie *Geneesk. Cour.* ("Bespreking", nr.9) aandacht besteed.

169. Allebé, "Bespreking", 599.

170. *Ibidem*, 600.

171. In een bijdrage in het *Nederlandsch Lancet* beschrijft de Utrechtse medicus dr. L.C. van Goudoever (1820-1894) bijvoorbeeld de behan-

deling van de Duitse chirurg dr. B.R.K. Langenbeck (1810-1887) bij een contractuur van het kniegewricht. In tegenstelling tot de meeste medici die een farmaceutische en/of operatieve behandeling verkiezen, zou Langenbeck te werk gaan met passieve bewegingen van het aangedane lichaamsdeel van een patiënt, die onder narcose gebracht is met chloroform. Wanneer door afwisselend buigen en strekken der knie voldoende extensie bereikt is, wordt het been in een machine of in spalken en doeken bevestigd. Daarna wordt er geoefend in het gaan, waarbij ófwel de machine, ófwel een leren kniekous gedragen wordt. Ook worden methodische oefeningen gegeven teneinde de bewegelijkheid van het gewricht te onderhouden. Van Goudoever doet in het artikel verslag van zijn eigen ervaringen met de methode van Langenbeck. Het artikel bevat vele lezenswaardige patiëntenbesprekingen, waarbij opgemerkt dient te worden dat er bij de nabehandeling van de 'rechtzetting onder narcose' door Van Goudoever niet gesproken wordt van gerichte oefeningen en/of massage. Van Goudoever, "Langenbeck's behandeling", 566-592. De toepassing van de methode Langenbeck bij een contractuur van het kniegewricht is ook beschreven door de Utrechtse stedelijk heelmeester L. Lamie (1817-1868) in het *Repertorium*. Hij rept als enige van de hier genoemde medici wel van passieve bewegingen, buigen en strekken, als nabehandeling. Lamie, "Waarneming", 394. In een referaat in hetzelfde blad een jaar later wordt door de Utrechtse medicus Van Hasselt ("De behandeling", 115) een bijdrage van prof. Schuh uit Wenen opgenomen over deze en andere methoden om contracturen te bestrijden. Hierin worden 'slechts' allerlei complicaties van de gewelddadige rechtbuiging genoemd.

172. Scheltema, *Over het nut* (1851); Allebé, *Onderzoek* (1857); Allebé, *Over beweging en rust* (1860); Lubach, *Ontleedkunde* (1863, derde druk in 1880). Hygiënisten hebben ook vele artikelen het licht doen zien, waaronder die in het tijdschrift *De economist*, dat onder redactie stond van mr. J.L. de Bruijn Kops en het tijdschrift *Schat der Gezondheid* dat onder redactie stond van dr. D. Lubach en dr. L.J. Egeling. Een aantal van de artikelen in het laatste tijdschrift zal in deze paragraaf ter sprake komen. Voorts kan nog gewezen worden op: Riehm, "Een woord", 359-360. dr. C.H. Riehm (1822-1852) was in 1849-1850 verbonden aan de *Geneeskundige Courant* als redacteur, maar is

vanaf 1851 als zodanig betrokken bij het *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen*.

173. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over het aandeel", nr.1 en nr.2.

174. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Reglement", nr.28 en nr.29.

175. Wellicht dat ook de boekbesprekingen van Allebé van werken van dr. D.G.M. Schreber (Allebé, "Bespreking", 594-600) en M. Kloss (Allebé, "Bespreking", 43-46) in dit verband gezien kunnen worden. Onder verwijzing naar een werk van de eerste auteur uit 1843 wordt bijvoorbeeld gewezen op diens voorstellen met betrekking tot de gymnastiek in Duitsland: gymnastiek op alle scholen en in alle inrichtingen voor opvoeding en onderwijs; stichting van openbare inrichtingen voor kunstmatige lichaams oefeningen in de grote steden en aanmoediging van het particuliere initiatief op dit gebied; openbare gymnastiekfeesten; en examens voor leerkrachten in de gymnastiek. Allebé, "Bespreking", 594-595.

176. Allebé, "Bespreking", 43-46.

177. Hoe begaan Allebé is met het onderwerp mag wel blijken dat in hetzelfde jaar als waarin de boekbeschouwingen geplaatst zijn, ook een werkje van zijn hand verschijnt over dit onderwerp, getiteld *Onderzoek naar de waarde van kunstmatige lichaams oefeningen voor de vrouwelijke jeugd*.

178. De *Schat der Gezondheid* (1858-1871) stond onder redactie van dr. L.J. Egeling en dr. D. Lubach tot 1865: het moment dat zij inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht werden. Het tijdschrift fungeerde als verspreider van de gezondheidsleer onder het volk en was forum voor discussies over problemen in de volksgezondheid. Het wordt tot de meest bekende en beste tijdschriften op het gebied van de gezondheidsleer gerekend. Vrijwel alle hygiënisten werkten er aan mee. Zie voor meer informatie omtrent dit tijdschrift o.a.: Bergink, "De Nederlandse tijdschriften", 273-274; Houwaart, "Hygiënist III", 337.

179. Redactie *Schat der Gezondheid*, "Wat wij willen", 1-4.

180. De volgende artikelen over gymnastiek verschenen o.a. in het tijdschrift *Schat der Gezondheid*. Van D. Lubach: "De gymnastiek in Nederland" en "Gymnastiek op de scholen" (1858); "Een wenk over kamergymnastiek" (1859); "Mogen kinderen in den zomer gymnastiseeren" (1860); "Twee stemmen voor de gymnastiek" (1862); "Gezondheidsleer en gymnas-

tiëk op de scholen", "De gymnastiek in de 2e Kamer", "Eene inrichting voor vrouwelijke gymnastiek" en "Vereeniging van onderzijkers in de gymnastiek" (1863). Van Allebé: "Over het al of niet gevaarlijke der gymnastiek" en "Schaatsenrijden en stellen loopen" (1858); "Over physische opvoeding en gymnastiek (losse stellingen)" en "De gymnastiek, bevorderlijk voor het leeren" (1859). Van Van Cappelle: "Gymnastiek als bestanddeel van het volksonderwijs" (1862). Van Carl Euler: "De gymnastiek als voorbehoed- en geneesmiddel van zielsziekten" (1858); "Mogen kinderen met een zwakke borst en die eene breuk hebben, gymnastiseeren?" en "Gymnastiek; de school tot aankweeking van moed en tegenwoordigheid van geest" (1860). Van de gymnastiekvakleerkracht M.A. van der Est: "Iets over het onderwijs in de gymnastiek aan meisjes" (1862). Van het bestuurslid van de gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam J. Kuiper: "Mededeelingen nopens gymnastisch onderwijs in Duitschland" (1860).

181. Lubach, "De gymnastiek", 5-18.

182. *Ibidem*, 5.

183. *Ibidem*, 15.

184. Lubach, "Gymnastiek", 343-347.

185. Allebé, "Over het al of niet gevaarlijke der gymnastiek", 65-70.

186. Euler, "De gymnastiek als voorbehoed- en geneesmiddel", 296-305.

187. Met dit artikel wordt de eerder geopperde veronderstelling aannemelijker dat er een relatie heeft bestaan tussen de Utrechtse hoogleraar Schroeder van der Kolk en Euler op basis van een gemeenschappelijke interesse voor de plaats van de gymnastiek in krankzinnigeninrichtingen. Zie voor deze relatie 2.1.1.

188. Euler, "De gymnastiek als voorbehoed- en geneesmiddel", 300-301.

189. Een dergelijke visie staat echter in schril contrast met de reductionistische benadering der natuurwetenschappen, die volgens de redacteurs van de *Schat der Gezondheid* de basis dienen te vormen voor de moderne geneeskunde. Een mogelijke verklaring voor het feit dat de redactie dit stuk van Euler toch plaatste kan gezocht worden in het gedachtegoed van dr. C. Pruijs van der Hoeven zoals vervat in diens monografie *Anthropologisch onderzoek* (1851-1854) dat veel hygiënisten heeft beïnvloed. Via dit werk verbond Pruijs van der Hoeven traditionele opvattingen uit de geneeskunde (en de Romantiek) - zoals de eenheid van het individu -

met zijn positivistische opvattingen over de maatschappelijke rol van de geneeskunde. Geneeskunde werd door hem gezien als een sociale wetenschap met de natuurwetenschappen als ondersteunende wetenschap. Houwaart, "Hygiënist II", 299. Een dergelijke visie op de geneeskunde bleek echter nauwelijks levenskansen te hebben in de geneeskundige wereld in de decennia hierna.

Door allerlei omstandigheden hebben de hygiënisten de ideeën rondom de geneeskunde als sociale wetenschap van Pruys niet verder uitgewerkt (op een aantal van deze omstandigheden - zoals het bewaren van eenheid binnen de NMG-gelederen - zal kort worden ingegaan in het volgende hoofdstuk). Houwaart ("Hygiënist II", 300) constateert dat de hygiënistische beweging daardoor altijd iets ambivalents heeft gehad. De hygiënisten hanteerden eigenlijk een dubbel mensbeeld in hun wetenschapsopvattingen: 'in hun natuurwetenschappelijk werk zagen zij de mens als zuiver mechanistisch bepaald, terwijl zij in hun sociale activiteiten uitgingen van een totaal ander, meer idealistisch-anthropologisch mensbeeld'. Doordat zij de geneeskunde als sociale wetenschap niet verder theoretisch uitwerkten, bleef dat laatste mensbeeld overwegend intuïtief en kreeg het geen fundament in een wetenschappelijke theorie. Praktisch heeft dit volgens Houwaart tengevolge gehad dat de hygiënisten wel de positivistische idealen van Pruys wilden nastreven (voorzover dit werd toegelaten door andere omstandigheden), maar niet zoals Pruys de consequentie trokken om te strijden tegen een steeds sterker wordende natuurwetenschappelijke benadering van de mens in de geneeskunde.

190. Kock, *Physiologische beschouwing*, 2 en 4-5.

191. Evers, "Programma", 224-233.

192. *Ibidem*, 226-227 en 229. Houwaart ("Hygiënist II", 298) geeft aan dat het niet ondenkbaar is dat deze onderzoeken van hygiënisten werden bemoeilijkt door het gebrek aan coöperatie van lokale autoriteiten, armbesturen, burgers en medici, die van dit alles het nut niet inzagen of het als een inbreuk zagen op liberale beginselen. Uit diverse verslagen zou op te maken zijn dat het streven der hygiënisten eveneens maar zeer matig werd ondersteund binnen de NMG.

193. Heije, "Onderwerpen", 53.

194. Allebé, "Gymnastisch onderwijs", 465-468.

195. De onderwijzers Meskendoff en J.F.L.

Muller worden in dat verband met name genoemd.

196. De onderwijzer Braun zou op de zolder van zijn huis aan de Rozengracht gymnastieklessen voor knapen verzorgen, zowel voor zijn eigen leerlingen (f 8,- per jaar) als voor andere betalenden (f 10,- per jaar). Verder wijst hij op de activiteiten van een onderofficier bij de schutterij te A'dam, de heer Vlieten. Deze zou met zijn zonen naast scherm- en exercitielessen, ook gymnastieklessen geven op scholen, ten huize van particulieren en in zijn eigen lokaal in de Leidschepoort. Deze inrichting wordt volgens Allebé tamelijk druk bezocht, vooral door 'besloten gezelschappen van jongelingen'. Ook de heer Vulpen zou er een welingerichte gymnastiek- en schermzaal op hebben nagehouden, maar deze is door overlijden van de heer Vulpen enige jaren geleden verdwenen.

197. Zie voor informatie over de gymnastiekschool op de Westermarkt in deze periode o.a.: Calisch, *Liefdadigheid*, 316-318; Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 1851, 60; Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "Verslag", 181.

198. Vgl. Houwaart, "Hygiënist III", 339.

199. Deze 162 personen bestonden uit 68 betalende leerlingen, 20 onderwijzers van bijzondere scholen, 35 kwekelingen van armenscholen, 20 kwekelingen van tusschenscholen en 19 leerlingen van armenscholen. Calisch, *Liefdadigheid*, 318.

200. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Verz.Stuk., inv.nr.391, brief nr.72, dd.23-11-1853. Allebé zou Vrolijk niet opvolgen als voorzitter zoals Kostelijk (*Dr. Johann Georg Mezger*, 10) beweert, maar ene 'heer Alma'. Zie voor meer informatie hieromtrent: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr. 323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.

201. Waarschijnlijk wordt hier het Jahn-Eiselen turnen bedoeld.

202. Allebé, "Gymnastisch onderwijs", 466.

203. De bestuurders van de gymnastiekschool hebben de bescherming en ondersteuning aangevraagd en verkregen van het ministerie van Oorlog. Dit geschiedde met het oog op het eventueel aantrekken van instructeurs, die in het leger waren gevormd in de militaire gymnastiekschool. Er werd o.a. lesgegeven in de behandeling van het geweer, de schermkunst, het espadonneren en het batonneren. Allebé, "Gymnastisch onderwijs", 465.

204. Gewezen kan worden op de schermmeesters J. Pieters, J.P. Staal en soldaat

- Waterman.GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
205. Allebé, "Gymnastisch onderwijs", 466.
206. Calisch, *Liefdadigheid*, 317.
207. Allebé, "Gymnastisch onderwijs", 466. Uit de notulen van de bestuursvergaderingen van deze inrichting kan men opmaken dat het met name Allebé is geweest die zich sterk heeft gemaakt voor de invoering van de orthopedische gymnastiek in de inrichting. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
208. Pikant detail is dat J.G. Mezger - die als gymnastie-meester werd opgeleid en geëxamineerd op de gymnastiekschool op de Westermarkt en later geneeskunde is gaan studeren - zich in zijn dissertatie zeer kritisch uitliet over het nut van deze 'kwantificerings-activiteiten'. Hij zal hier zelf aan hebben meegewerkt. Mezger, *De behandeling*, 2-3.
209. Zie ook: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
210. Heije, "Handelingen", 434-435; Teixeira de Mattos, "Rapport", 451-457.
211. Behalve op gegevens van de vier inzendingen is het gymnastiekgedeelte van het rapport mogelijk gebaseerd op materiaal dat vergaard is uit enige andere 'ten dienste staande bronnen'. In het begin van het rapport staat aangegeven dat men (vanwege de geringe respons?) van andere bronnen gebruik heeft gemaakt (moeten maken?). Hiermee zijn de gegevens over Zwolle verklaard.
212. Heije, "Handelingen", 434-435.
213. Van de afdelingen waaronder Nijmegen en Rotterdam vallen, is niets binnengekomen. In mei 1859 werd echter in een nummer van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1859, 259) melding gemaakt van het feit dat in beide steden een gymnastiekschool zou worden opgericht. In Nijmegen zou het gaan om een school voor gymnastiek en zwemkunst, waar het onderwijs op 1 mei 1859 zou aanvangen. In Rotterdam betrof het de oprichting van een tweede gymnastiekschool. In hetzelfde nummer van het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* als waarin het rapport is afgedrukt, wordt melding gemaakt van de oprichting van een tweede gymnastiekschool door de 'Rotterdamsche Vereeniging voor Gymnastiek- en zwemscholen'. Deze gymnastiekschool in het oostelijk gedeelte van de stad zou per 1 juli 1859 geopend worden.
- Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1859, 420. Op de Rotterdamse scholen wordt nog kort ingegaan in het volgende hoofdstuk.
214. Penn, "Rapport", 426-427.
215. J.L. Dusseau promoveerde in 1849 na verdediging van de dissertatie *Dissertatio anatomica sistens disquisitionem microscopicam telea osseae* en heeft sindsdien meerdere publikaties het licht doen zien over anatomische onderwerpen. Hij was van 1853 tot 1873 directeur van het kabinet voor ziektekundige ontleedkunde aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam en fungeerde hier tevens als prosector van de hoogleeraar anatomie Willem Vrolik, die voorzitter was van de gymnastiekschool op de Westermarkt van 1850-1853. Zie voor informatie over Dusseau: Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 503-504; en Treub, "Dr. J.L. Dusseau", 79-80.
216. Dusseau, "De gymnastiek", 1-8.
217. Hier wordt dezelfde persoon bedoeld, wiens 'zelfrichtingsmethode' beschreven is door de medicus C.T. Kierulf in 1854 (zie eerder dit hoofdstuk). De laatste refereerde aan 'Klölsted'.
218. Of zou hier de medicus J.C.A. Bock (1813-1879) worden bedoeld? Zie voor deze persoon: Valentin, *Geschiede*, 259.
219. Valentin (*Geschiede*, 258) geeft aan dat Säterberg in 1847 de inrichting van N. Åkerman (vriend van P.H. Ling) heeft overgenomen. Säterberg zou in conflict geraken met de aanhangers van Ling onder leiding van Branting vanwege verschillende inzichten omtrent de medische gymnastiek.
220. Dusseau, "De gymnastiek", 7.
221. In het verslag van de CGPAG over de 'gymnastie-scholen', uitgebracht in juni 1857 (Heije, "Handelingen", 434-435) konden we reeds vernemen dat sedert begin dat jaar van de inrichting gebruik werd gemaakt door 'lijders, welke van stadswegen van geneeskundige hulp voorzien worden en bij wien het aanwenden der kinesitherapie door den specialen deskundige voor orthopaedie wenschelijk geacht wordt'. Ook konden we daaruit opmaken dat men voornemens was om de school weldra een uitbreiding te geven in de vorm van een 'gymnastische heilanstalt'. Zie ook: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
222. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 150-157.
223. *Ibidem*, 151.
224. *Ibidem*, 151-152.
225. *Wet tot regeling van het Armbestuur*,

- 1854, Stbl.100.
226. Zie voor de oorzaken hiervoor: Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 154-155; Daniels, "J.P. Heye", 740-742.
227. Of Dusseau was verbonden aan de in dat jaar opgerichte speciale polikliniek voor orthopedie aan het Binnengasthuis (Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 138) wordt niet vermeld.
228. Dusseau, "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging", 305.
229. *Ibidem*, 305-315.
230. Men gebruikte voor dat laatste een groot inductietoestel van de werktuigkundige Bekking te Rotterdam.
231. Dusseau, "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging", 312.
232. Zie voor de bemoeienis van Allebé met de uitbreiding van de gymnastiekschool met een orthopedische afdeling en de overeenkomst met het stadsbestuur van Amsterdam: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brieven nr.79, nr.81, dd. 6-11-1856; nr.83, dd.17-1-1857; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Verz.Stuk., inv.nr.391, brief nr.134, dd.7-2-1857.
233. Dusseau, "De gymnastiek", 2-4.
234. Dusseau, "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging", 312-315.
235. Ook in het verslag van CGPAG in juni 1859 werd melding gemaakt van het feit dat door stadspatiënten van de gelegenheid tot het verkrijgen van medicinale gymnastiek onder toezicht van de stads-orthopedist niet veel gebruik is gemaakt. Penn, "Rapport", 427.
236. Dusseau, "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging", 313.
237. Uit de notulen van de bestuursvergaderingen van deze inrichting in deze periode kan men opmaken dat het niet goed loopt met de lessen in de gymnastiek. Naar aanleiding van een missive van de turnleraar J.F. Streubel - die aandringt op verbeterde organisatie - is in de vergadering van 7 februari 1861 een commissie in het leven is geroepen, die hieromtrent een rapport uitbrengt. Dit rapport werd in de vergadering van 7 maart 1861 gearresteerd door het bestuur. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brieven nr.139 (rapport).
238. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Concept-reglement voor de orthopaedische inrichting, inv.nr.392.
239. Ter vergelijking: in 1870 werd het inkomen van armendoctors geschat op f 500,- tot f 700,- per jaar en dat werd al laag gevonden! Bedragen zijn gebaseerd op twee annonces in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1870 (p.496). Houwaart, "Hygiënist II", 295.
240. Hiermee werd overigens Dusseau - die na Vroliks dood tijdelijk de lessen verzorgde in de ontleedkunde aan het Atheneaeum - gepasseerd. Treub, "Dr. J.L. Dusseau", 79-80.
241. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brief nr.141, dd.18-3-1861.
242. Zo kan men vernemen dat door de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt een verzoek wordt gedaan om de 'morgenuren' voor de behandeling van de stads-bedeelden met orthopedische gymnastiek te veranderen in 'middaguren', daar Dusseau de morgenuren liever voor zijn praktijk disponibel houdt. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brief nr.145, dd.?.; nr.152, dd.22-11-1861. Het bestuur heeft in eerste instantie toegezegd dat op 4 dagen één uur 's-middags (van half vier tot half vijf) beschikbaar zou worden gesteld. Later zou men aangeven dat iedere dag mogelijk is van half twaalf tot half een. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; Zie ook: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Verz.Stuk., inv.nr.391, brief nr.185, dd.19-12-1861; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brief nr.157, dd.?
243. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
244. Zie o.a.: de notulen van de bestuursvergaderingen d.d. 6 juni 1861 en 28 december 1861. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
245. Zie de notulen van de bestuursvergaderingen d.d. 2 januari 1862 en d.d. 12 oktober 1865. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
246. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388; GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Verz.Stuk., inv.nr.391, brief nr.188, dd.29-10-1861 (Request).

247. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Verz.Stuk., inv.nr.391, brief nr. 188, dd.29-10-1861 (Request).
248. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brief nr.153, dd. 26-11-1861 (Brief minister van Binnenlandse Zaken).
249. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Ingek.Stuk., inv.nr.390, brief nr.153, dd. 26-11-1861 (Brief minister van Binnenlandse Zaken).
250. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
251. In dit verband is het wellicht interessant om te wijzen op de beraadslagingen omtrent geneeskundige aangelegenheden in de Tweede Kamer in de zitting van 30 november 1853. Hier geeft de afgevaardigde M.J. Godefroi (1819-1895) - zelf medicus - aan dat er in de hoofdstad als gevolg van een slecht functionerende geneeskundige wetgeving sprake is van een toenemend aantal personen, dat met een 'minder grondige wetenschappelijke vorming' toegelaten wordt tot de geneeskundige praktijk. Dergelijke personen zouden beseffen dat 'eens de tijd komen zal dat er een verandering in de wetgeving komt, waarbij ook ten aanzien van hen regelingen getroffen zullen worden'. Een andere afgevaardigde releveert nog eens naar aanleiding van de in zijn ogen slechte medische wetgeving dat het te verwonderen is dat er niet in veel grotere mate wordt gezondigd en dat onbevoegden zich niet op veel uitgebreider schaal met de heelkundige praktijk bezighouden! Of hiermee (ook) de gymnastiekonderwijzers worden bedoeld? *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal 1853-1854 gedurende de zitting van 19 september 1853 - 4 september 1854. Bijblad tot de Nederlandsche Staatscourant*, Den Haag, 1854, 235. Zie voor een samenvatting van deze beraadslagingen ook Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 1853, 522-523.
252. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
253. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
254. Veel van de hieronder staande informatie is ontleend aan het archief van de gymnastiekschool en speciaal aan: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
255. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 14.
256. Girard "Des frictions", nr.46. Mezger haalt vrijwel het gehele betoog van Girard aan in zijn proefschrift *De behandeling van distorsio pedis met fricties* in 1868.
257. Ook dient gewezen te worden op de invloed die Mezger in Duitsland onderging van Duitse medici toen hij in 1862 bij M.M. Eulenburg te Berlijn en K.A.W. Parow te Bonn hospiteerde. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 73.
258. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 23. Vgl. Baumann, "Uit drie eeuwen", 297. Vreemd genoeg treft men in het proefschrift van Kühler (*Jan van Geuns*) hiervoor geen aanwijzingen aan.
259. Mezger, *De behandeling*, 4.
260. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger*, 56.
261. Haneveld, *Geschiedenis*, 42. Haneveld bedoelt met 'de medische professie' waarschijnlijk alleen de medici in Nederland. Het waren namelijk Franse medici die een belangrijke inspiratiebron voor Mezger zijn geweest. Tevens is in dit citaat de uitlating 'onwetende empirici' moeilijk te begrijpen. Wie zouden de massage in de periode voor 1868 hebben toegepast? Volgens Haneveld in ieder geval niet de leden van de medische professie. De gymnastiekonderwijzers dan misschien? Zo ja, dan komt de volgende uitspraak van Haneveld een bladzijde later wat eigenaardig over. Hij geeft hier namelijk aan dat 'met enige trots kan worden gememoreerd dat in Nederland de eerste organisatie voor masseurs werd opgericht'. Het eigenaardige zit hem in het feit dat deze organisatie is ontstaan op initiatief van enkele gymnastiek-onderwijzers, d.w.z. niet-medici, d.w.z. geen wetenschappers, ergo 'onwetende empirici'?
262. Mezger, *De behandeling*, 5.
263. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388.
264. Van dit rapport is in 1860 een uittreksel verschenen: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Mededeelingen nopens gymnastisch onderwijs in Duitsland, inv.nr.395. Dit rapport is ook gepubliceerd in *Schat der Gezondheid* in 1860: Kuiper, "Mededeelingen", 244-254.
265. Eerst werd voor de functie van tweede gymnastiekonderwijzer benoemd de gymnastiekonderwijzer M. van Laar uit Utrecht (3 oktober 1861). Deze heeft echter de benoeming niet aanvaard en zo werd de hulponderwijzer uit Schiedam A. de Melker in die functie benoemd (17 oktober 1861). Ook deze meende echter te moeten bedanken (6 november 1861). Hierna werd de hulponderwijzer Noordraven aangesteld

(12 december 1861): hij bedankte; In de vergadering 28 december 1861 werd melding gemaakt dat Streubel voor de functie van tweede onderwijzer is aangezocht. Deze zou echter gemeld hebben geen tijd daarvoor te hebben. Streubel zou echter de heer J. van Monsjou hebben aanbevolen als een geschikte kandidaat voor de functie. Na een examen te hebben gedaan, wordt de laatste uiteindelijk aangenomen per januari 1862. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv. nr.388.

266. Baart de la Faille ("Inrichtingen", 131) geeft aan dat Van der Est onder leiding van Dusseau de orthopedische gymnastiek uitoefende. Daarnaast maken Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 33) melding van het feit dat hoofdonderwijzer Van der Est vanaf 1862 is begonnen met het toepassen van de gymnastiek volgens Spiesz. Mogelijk dat bij de medische gymnastiek (ook) de vrije oefeningen van Spiesz werden gebruikt. Dat later bekend wordt gemaakt dat Van der Est zich ook onledig hield met de toepassing van de electrotherapie (Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1874, 271), hangt ongetwijfeld samen met het feit dat er in de gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam in de jaren vijftig en zestig onder Dusseau ook gewerkt werd met electrotherapie als aanvulling op de medische gymnastiek. Let op de overeenkomst tussen de door Dusseau (en Van der Est?) gekozen behandelmethoden en die gebruikt door de Duitse medicus M.M. Eulenburg.

267. Toen M.A. van der Est in de bestuursvergadering d.d. 6 november 1862 voor J. van Monsjou vroeg of deze Dusseau mocht assisteren bij de medische gymnastiek in diens praktijk, werd hem te kennen gegeven dat deze vraag reeds herhaalde malen ontkenkend is beantwoord en ook nu weer dit lot zal ondergaan. Voorts is in de notulen van de bestuursvergadering 1864/1865 ook meermalen ter sprake gekomen dat Van der Est andere activiteiten naast zijn functie in de gymnastiekschool bezigde. Mogelijk dat die activiteiten iets te maken hadden met de uitoefening van de heilgymnastiek. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388. Wellicht dat het bestuur geen concurrentie op het gebied van de medische gymnastiek wilde, die als gevolg van de activiteiten van deze gymnastiekleraren zou kunnen ontstaan. Interessant is in dit verband het eerder behandelde request van het bestuur van de gymnastiekschool gericht aan

de minister van Binnenlandse Zaken. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Verz. Stuk., inv.nr.391, brief nr.188, dd.29-10-1861 (Request).

268. De Bruïne, *Over het onderzoek*, 6.

269. Zie voor enige informatie omtrent Disse in de gymnastiekschool: GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388. Disse heeft te Arnhem de heilgymnastiek uitgeoefend. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1873, 545.

270. Redactie *Volksheil*, (zonder titel), 1879, 226; Redactie *Volksheil*, "Toestand", 204.

271. De Gruijter, "Verslag", nr.49.

272. De Gruijter paste de oefeningen toe zoals ze vermeld staan in Schreiber's werk *Ärztliche Zimmergymnastik* (1855). Dit boekje kan gezien worden als één van de eerste Duitse werkjes specifiek over geneeskundige gymnastiek dat in 1857 vertaald (door dr. F.A.C. Waitz) in ons land op de markt kwam onder de titel *Geneeskundige kamergymnastiek*.

273. De Gruijter doelt hier op het werk van Kloss *Das Hantelbüchlein* dat naar verwacht werd spoedig in een vertaling zou verschijnen. De Gruijter, "Verslag", nr.49. Dit zou geschieden onder de titel *Handleiding tot zelfoefening in de Gymnastiek met halters* in 1859. Als vertaler zien we hier de Deventer heel- en verloskundige A. Ilcken!

274. De Gruijter, "Dr. Joh. Georg Mezger", *De Standaard. Antirevolutionair Dagblad voor Nederland* 17(1888)nr.5088.

275. Kostelijk (*Dr. Johann Georg Mezger*, 54) geeft aan dat deze Büchner evenals Mezger een leerling was van de medicus J. van Geuns. Later zou deze zich te Deventer gevestigd hebben. In een bijdrage van Delprat in 1924 ("Het ontstaan", 45) kunnen we lezen dat dr. W.F. Büchner in 1873 fungeerde als secretaris van de opnieuw opgerichte afdeling Deventer der NMG.

276. Later in de tweede helft van de 19de eeuw zou dit inderdaad het geval zijn. Mulder (*Heilgymnastiek*, 42-43 en 64) geeft onder verwijzing naar twee buitenlandse heilkundige leerboeken (*Handboek der Heelkunde* van S.D. Gross (1805-1884) uit 1863-1866 en *Orthopädische Chirurgie* van A. Lüning (1852-1925) en W. Schulthess (1855-1917) uit 1900) aan dat de medische gymnastiek aan belangrikheid heeft gewonnen in het medische behandelarsenaal gedurende de tweede helft van de 19de eeuw.

277. *Verslag der Handelingen van de Staten-*

Generaal 1853-1854 gedurende de zitting van 19 september 1853 - 4 september 1854. Bijblad tot de Nederlandsche Staatscourant, Den Haag, 1854, 234-237. Zie voor een samenvatting van deze beraadslagingen ook: Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 522-523.

278. Deze inrichting te Laag-Soeren kon niet geopend worden daar er een Duits geneeskundige aan verbonden is. De eigenaar, de heer Jut, wenste een aan een Nederlandse universiteit afgestudeerde medicus niet te verbinden aan zijn instituut: deze zouden bevooroordeeld zijn over de geneesmethode die zich bedient van water. Hij blijft hieromtrent adressen inzenden. Zie hierover ook: Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, (zonder titel), 1855, 486-488.

279. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "De beraadslagingen", 545-548.

280. Men kan in deze opstelling het zoveelste pleidooi zien voor één medicus en één ongedeelde medische wetenschap (vgl. Redactie *Ned. Weekbl. Geneesk.*, "De vierde algemeene vergadering", 261-264). Deze pleidooien passen in het streven van de progressieve medici naar op een herziening van de medische wetgeving.

HOOFDSTUK 3

1. De term 'heilgymnastiek' wordt vanaf de jaren zestig meer en meer gebruikt om beroepsactiviteiten aan te geven, die ook wel worden aangeduid met kinesitherapie, geneeskundige gymnastiek, medische gymnastiek, orthopedische gymnastiek, heelturkunde, Zweedse gymnastiek, Noordse gymnastiek, kinesiatric, rationale gymnastiek, enz. In deze studie zal voortaan gesproken worden van heilgymnastiek, behalve waar het een weergave betreft van uitspraken van anderen.

2. *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*, 1863, Stbl.50.

3. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 116.

4. Thorbecke geciteerd naar Matthijssen, *De elite*, 98.

5. *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*. 1863, Stbl.50, art.12.

6. Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 376.

7. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, 125.

8. Hier wordt bedoeld de 'dagburgerschool'. De 'avondburgerschool' bleek een onmiddellijk succes. Boekholt, "De Nederlander", 218-219.

9. Matthijssen, *De elite*, 99-100.

10. *Wet houdende regeling van het middelbaar*

onderwijs, 1863, Stbl.50, art.16 en 17.

11. *Wet houdende regeling van het middelbaar onderwijs*, 1863, Stbl.50, art.77 en 69. Opvallend is dat voor het examen gymnastiek en enige andere vakken (tekenen, schoonschrijven en boetseren) geen afzonderlijk examen werd geëist in de theorie van onderwijs en opvoeding met betrekking tot het middelbaar onderwijs, zoals dit bij alle andere vakken het geval is (artikel 78). Mogelijk dat hierop niet werd aangedrongen daar het al moeilijk genoeg bleek een examen voor de akte van bekwaamheid voor het geven van gymnastiekonderwijs op de middelbare school te realiseren. Zie o.a.: Snel, *Mijn streven*, 31-44; Redactie *Schat der Gezondheid*, "De hygiëne", 218-231.

12. Zie o.a.: Delprat, "Het ontstaan", 19-109; Cannegieter, *Honderdvijftig jaar*, 52-74; Festen, "Honderd jaar", 411-431; Festen, *125 jaar*, 129-144; Klinkert, *Verloeskundigen*, 38-60; Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 433-453; en de in deze werken opgenomen literatuur.

13. Over het jaar van oprichting der NMG heeft niet altijd eenstemmigheid geheerst in medische kring. Festen, *125 jaar*, 80-85. Festen houdt het in navolging van Delprat ("Het ontstaan", 54) op 1849.

14. Niet lang na de openbare behandeling in de Tweede Kamer van 7 tot 29 maart 1865 werden de voorstellen uiteindelijk alle goedgekeurd:

in de Tweede Kamer met een betrekkelijk kleine, in de Eerste Kamer met een belangrijk grotere meerderheid.

15. Zie hiervoor o.a.: Delprat, "Het ontstaan", 19-109; Festen, *125 jaar*, 129-144; Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 447-450.

16. *Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1861-1862), *Staats-Courant Bijblad*, 1861-1862, 968. Zie ook: Cannegieter, *Honderdvijftig jaar*, 74.

17. Querido, *Een eeuw Staatstoezicht*, 24.

18. Vanwege de onduidelijke wettekst omtrent beide functies zou de verhouding tussen beide soorten ambtenaren nog vele haken en ogen opleveren. Cannegieter (*Honderdvijftig jaar*, 77).

19. Dit geldt voor de periode 1865-1901.

20. Houwaart, "Hygiënist III", 342.

21. Houwaart ("Hygiënist III", 345) wijst erop dat de hygiënisten op dit punt waarschijnlijk overstag gingen daar men de mening toegedaan was dat hier zou gaan om een tijdelijke

regeling, een eerste aanzet tot een betere regeling. Dit zou onder andere op te maken zijn uit hun activiteitenpatroon zowel binnen als buiten het staatstoezicht na 1866.

22. Houwaart, "De Hygiënist III", 344. De rol van de NMG in de totstandkoming van de geneeskundige wetten lijkt niet overschat te moeten worden. Klinkert wijst er bijvoorbeeld op dat de voorstelling onjuist is dat de geneeskundige wetgeving tot stand kwam in een wisselwerking tussen de NMG en de overheid. Het zou meer een voorzichtig manoeuvreren zijn geweest van de overheid - Thorbecke - tussen de Scylla van de gegradueerden en de Charibdis van de ongegrადueerden, waarbij - rekening houdend met de onderlinge krachtsverhoudingen - een compromis gezocht werd dat voor beide groeperingen aanvaardbaar zou zijn. Klinkert, *Verloskundigen*, 58-59.

23. Klinkert, *Verloskundigen*, 48. Ook Houwaart ("De Hygiënist III, 344) wijst erop dat niet alle medici zo rouwig zullen zijn geweest om het feit dat deze scheiding tot stand is gekomen.

24. *Ibidem*, 48.

25. Degenen die een kandidaats-examen geneeskunde hadden behaald aan de faculteit geneeskunde waren vrijgesteld voor het natuurkundig staatsexamen. Zij die een doctoraal examen geneeskunde hadden behaald waren bovendien vrijgesteld van het theoretisch gedeelte van het geneeskundig staatsexamen. Zij die een voorbereidend examen hadden gedaan voor een faculteit der geneeskunde werden vrijgesteld van een gedeelte van het natuurkundig examen.

26. *Wet tot regeling van het hooger onderwijs*, 1876, Stbl.102.

27. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 20 vlg.

28. Festen, *125 jaar*, 130 vlg.

29. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 28.

30. Festen, *125 jaar*, 137.

31. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 30. Het feit dat door Thorbecke (en adviseurs) werd gewezen op het tijdelijke van de wettelijke regeling zal wellicht ook een invloed hebben gehad op het innemen van een pragmatische houding van de NMG in deze. Vgl. Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand, 451 en Houwaart, "De Hygiënist III", 343-345.

32. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 29-31.

33. Van Wiggen, *In meer eerbare banen*, 15-16.

34. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 33.

35. *Ibidem*, 33.

36. *Ibidem*, 33 en 40. Het theoretisch deel van de medische opleiding werd steeds groter door de snelle ontwikkelingen in de natuur- en scheikunde ten gevolge van de opkomende verwetenschappelijking van productieprocessen, dit komt ondermeer tot uiting in de *Wet tot wijziging der wet van den 1sten Junij (staatsblad n° 59), regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw* (1874, Stbl.97), waarin de invoering van een tweede natuurkundig examen werd toegevoegd, en in de *Wet houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekers-bediende* (1878, Stbl.222), waarin werd bepaald dat het geneeskundig examen geheel theoretisch was en waarmee een arts-examen werd ingevoerd.

37. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 31.

38. *Wet tot regeling van het hooger onderwijs*, 1876, Stbl.102.

39. *Wet houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekers-bediende*, 1878, Stbl.222.

40. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 32.

41. In 1868 fuseerde de Amsterdamse klinische school met de Rijkskweekschool voor militair-geneeskundigen en deze werd met de *Wet tot regeling van het hooger onderwijs* van 28 april 1876 verheven tot Gemeente-Universiteit van Amsterdam. Hiermee was het niet-academische geneeskundige onderwijs in Nederland ten einde. Van Lieburg, "De tweede geneeskundige stand", 452.

42. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1861-1862), *Staats-Courant Bijblad*, 1861-1862, 974. Vgl. Festen, "Honderd jaar", 427.

43. Muntendam, *Het monopolie*, 1600.

44. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1861-1862), *Staats-Courant Bijblad*, 1861-1862, 974.

45. Artikel 18 van de *Wet regelende de uitoefening der geneeskunst* verviel per 1886. Voortaan zou de bepaling gelden zoals vastgelegd in artikel 436 van het *Wetboek van Strafrecht* (vastgesteld in: *Wet tot vaststelling van een Wetboek van Strafrecht*, 1881 Stbl.35). Deze laatste wet trad in werking in 1886 door de *Wet houdende bepalingen, regelende het in werking treden van het bij de wet van 3 Maart 1881 (Staatsblad*

n°35) *vastgestelde Wetboek van Strafrecht en den overgang van de oude tot de nieuwe strafwetgeving, alsmede om overeenstemming te brengen tusschen de bestaande wetten en het nieuwe wetboek*, 1886, Stbl.64.

46. Festen, "Honderd jaar", 428. Zie voor dergelijke opmerkingen ook de brochures van Revius, *Het monopolie* (1864) en *Nog een woord* (1865).

47. Klinkert, *Verloskundigen*, 49.

48. Houwaart, "Hygiënisten II", 301-302.

49. Zie hiervoor: Houwaart, "Hygiënisten"; Van der Korst, *Om lijf & leven*, 237-241 en 254-255.

50. Houwaart, "Hygiënisten III", 345.

51. Houwaart, "Hygiënisten II", 301.

52. Goudsmit, *Anderhalve eeuw*, 31.

53. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 283-284.

54. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 239-241 en 246.

55. Houwaart, "Hygiënisten II", 304.

56. Houwaart, "Hygiënisten III", 348.

57. *Ibidem*, 348. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 278.

58. Van der Mijn, *Beroepenwetgeving*, 112.

59. Over de medische gymnastiek wordt nog met geen woord gerept door de majoor J. Revius wanneer hij het heeft over 'geneeswijzen, die burgerrecht hebben verkregen' in zijn werken *Het monopolie* (1864) en *Nog een woord* (1865).

60. Zie voor een aanwijzing van een dergelijke opstelling van medici ook enige uittalingen in de werken van de majoor J. Revius *Het monopolie* (1864) en *Nog een woord* (1865). Illustratief voor Revius' mening over deze zaak is de laatste alinea van zijn werk uit 1865: 'De eenige weg tot vooruitgang in de geneeskunde, is die van uitbreiding van het geneeskundig onderwijs in alle soorten van methoden die burgerrecht hebben verkregen, met afschaffing van het monopolie.' Revius, *Nog een woord*, 15. Zoals we later nog zullen zien, zal hiervan in de onderhavige periode nog geen sprake zijn.

61. Albers ("Een 40-jarig jubileum", 58) omschrijft de inrichting aan de Boompjes te Rotterdam als volgt: 'het eerste instituut voor Zweedsche of geneeskundige gymnastiek, volgens de methode van den zoo gunstig bekend staanden heilgymnast van professie P.H. Ling.'

62. Albers ("Een 40-jarig jubileum", 58) noemt het pand waarin de inrichting gevestigd is 'het vroegere Hotel des Pays-Bas'. Door Milo (*Heilgymnastiek*, 6) wordt dit pand ook wel aange-

duid als 'het oude Bath-hotel' en 's Rijks èntrepot' (1890).

63. Bullerdieck, *Eerste verslag*.

64. Mogelijk dat deze personen afkomstig zijn uit de kring van E. Meinhart. Deze oorspronkelijk uit Montfoort afkomstige gymnastiek-onderwijzer heeft zich in 1848 te Rotterdam gevestigd en hulp en ondersteuning ontvangen van J. van Vollenhoven, A. Remy, C. Fuchs, R. Kinderlen, H. Miechalitzka, J.J. Marie van Heel en D. Dunlop. De laatsten hebben aan de Oostsingel een lokaal gehuurd en werktuigen aangeschaft, waardoor Meinhart de gymnastiek kon onderwijzen. Na een proeftijd van een jaar kreeg hij in 1849 een vaste aanstelling. In 1853 werd door deze groep de 'Rotterdamse Vereeniging voor gymnastiek- en zwemscholen' opgericht. In artikel 6 van de statuten van deze vereniging werd bepaald dat zich in het bestuur altijd twee bevoegd erkende genees- of heilkundigen moeten bevinden. Het is niet ondenkbaar dat deze medici een rol hebben gespeeld bij de oprichting van de inrichting van Bullerdieck. Men was namelijk erg actief op het gebied van het oprichten van inrichtingen voor gymnastiek. In 1857 werd de inrichting van de Oostsingel verplaatst naar een 'daartoe opzettelijk ingericht gebouw' aan de Schiedamsche Singel en in 1859 werd een tweede gymnastiekinrichting geopend op de hoek Goudsche Wagenstraat en Kipstraat. Hier werd tevens een tweede gymnastiek-onderwijzer aangesteld. Zie voor deze en verdere ontwikkelingen op dit gebied in Rotterdam: Eshuijs, *De Geschiedenis*, 33 vlg.; Ballot, "Zwem- badwasch- en gymnastiekinrichtingen", 171-176.

65. Bullerdieck (*Eerste verslag*, 25) wijst in dit verband op het functioneren van de inrichting van dr. Sätherberg in Stockholm, waar hij wel 100 oude en jonge dames bijeen trof. Er zou 'een gezellige toon heersen' en de sfeer was er alsof het 'een vrolijk gezelschap' betrof in plaats van 'een groep hulpzoekende patiënten'.

66. Bullerdieck, *Eerste verslag*, 25-26.

67. Zie voor dergelijke uittalingen: Bullerdieck, *Eerste verslag*, 41-44.

68. Zie voor een beschrijving van deze drie medici: Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 735-736, 1353-1354 en 1553-1554.

69. Bullerdieck, *Eerste verslag*, 14.

70. De medicus dr. Q.J. Goddard (1816-1906) (*Het doel*, 66) geeft aan dat Bullerdieck zijn gelukkig aangevangen geneeskundige gymnastiek hier te lande te kort in praktijk heeft kunnen brengen door een vroegtijdige dood. Dit feit

wordt bevestigd door de zoon van J.G. Milo Jr., de 'speciaal-arts' dr. J.G. Milo in het *T. Phys. Ther. Hyg.* ("Uitgaande van het feit", 157-165). Hij geeft daar aan dat Bullerdieck nauwelijks een jaar heeft kunnen werken. De heilgymnast Hk. Albers ("Een 40-jarig jubileum", 57-60) geeft daarentegen als verklaring voor het vertrek van Bullerdieck dat het ontbrak aan sympathie voor het initiatief bij geneeskundigen en het publiek. Volgens hem is Bullerdieck na sluiting van de inrichting zijn heil in Hannover gaan zoeken. Het laatste lijkt te stroken met hetgeen Valentin (*Geschiede*, 248) aangeeft omtrent een 'heilgymnastische Anstalt' te Hannover. Deze zou van 1864-1867 onder leiding van A.S. Ulrich en E. Bullerdieck (studiemaatjes van het CGI?) hebben gestaan. Na de dood van Bullerdieck in 1867 werd de inrichting te Hannover gesloten. J.G. Milo Jr. (*De Heilgymnastiek*, V) wijst op het feit dat de inrichting van Bullerdieck te Rotterdam een korte bloei kende, doch dat de geestdrift allengs verflauwde daar de 'nieuwheid' voorbij was. Hij geeft aan dat 'be-weerd werd' dat Bullerdieck nors was en zich gehaat heeft gemaakt bij medici. Zulks komt Milo onverklaarbaar voor. Veleer meent hij dat het publiek niet rijp was voor de waardering van zijn methode. Om verschillende redenen zouden lichtere afwijkingen slechts zelden in behandeling zijn gekomen, terwijl de resultaten bij zwaardere afwijkingen uit de aard der zaak minder in het oog lopend waren. Bullerdieck zou zijn afgereisd naar Hannover en in 1863 zijn gestorven. Zijn grote verdienste zou zijn geweest dat hij de heilgymnastiek onder de aandacht heeft gebracht en de behoefte daaraan overtuigend heeft aangewezen. De redactie van de *Geneeskundige Courant* geeft in 1876 (*De Heilgymnastiek*, nr.7) aan dat Bullerdieck in 1862 uit Rotterdam is vertrokken en kort daarna is overleden. Tenslotte zij nog gewezen op hetgeen Milo in 1890 (*Heilgymnastiek*, 7-8) over het vertrek van Bullerdieck schrijft: 'Hij kwijnde, en met hem ook zijn arbeid. Zijn zwakke gezondheidstoestand, het 'onbekend maakt onbemind', zijn min aangenaam humeur, naijver van de zijde van vele H.H. Medici, gehechtheid aan het oude stelsel om alle mogelijke deviatien te beteugelen (van herstellen kan wel geen sprake zijn) door orthopaedische harnachementen [?], de omstandigheid dat alle patiënten bij B. moesten komen op vastgestelde uren, waardoor wachten onvermijdelijk, schoolbezoek bijna onmogelijk werd, ziedaar zoveel oorzaken,

waardoor de nieuwe methode bij ons te lande aanvankelijk niet welig tierde, maar evenwel vaste onuitroeibare wortels schoot'. Hier geeft Milo een enigszins afwijkende beschrijving van het vertrek van Bullerdieck dan in 1877.

71. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "Handelingen", 226. De heilgymnast Albers betitelt Milo in 1901 zelfs als 'de grondlegger van de Nederlandse geneeskundige gymnastiek'. Albers, "Een 40-jarig jubileum", 59 en 60.

72. Milo, *Heilgymnastiek*, 8.

73. Baart de la Faille, *Inrichtingen*, 130-134. Opgemerkt dient te worden dat Mezger geen 'acte L.O.' heeft behaald, zoals door Baart de la Faille wordt gesuggereerd. Mezger was in het bezit van de 'Akte van bekwaamheid als huisonderwijzer voor het geven van onderwijs in de gymnastiek' (zie betreffende paragraaf over Mezger in hoofdstuk 2).

74. In het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek* van 1901 is er slechts een kort artikelje aan Milo gewijd (Albers, "Een 40-jarig jubileum", 57-60). In hetzelfde tijdschrift is in 1904 een lezing gepubliceerd van de zoon van Milo, de 'speciaal-arts' dr. J.G. Milo, waarin ook enige gegevens staan opgetekend ("Uitgaande van het feit", 218-225). Verder is in dat tijdschrift een klein bericht verschenen over zijn overlijden in 1921 (Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, "J.C. Milo", 243-244).

75. Mogelijk heeft Milo voor het verkrijgen van deze aantekening bij Carl Euler te Haarlem een cursus in de gymnastiek gevolgd.

76. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 219.

77. Dr. C.P. Euler wordt door Milo ("Gymnastiek", 630) aangeduid als 'mijn eersten leermeester'. Over het verblijf van deze persoon in ons land heb ik niet meer informatie kunnen achterhalen in de bestudeerde bronnen.

78. Grappig is dat Albers ("Een 40-jarig jubileum", 58-59) aangeeft dat de gymnastiekonderwijzer J.G. Milo Jr. ('op en top Hollander?': vgl. uitlatingen over Heine door de journalist van de *Elzevier* in 1907 in 1.2.3) op verzoek van enige medici de Zweedse methode pasklaardien te maken voor Nederland. Zou hier weer sprake zijn van een mislukte poging van een buitenlander (Bullerdieck) om een nieuwe behandelingswijze te introduceren, omdat hij met zijn behandeling niet weet aan te sluiten bij de zogenaamde 'Hollandse landsaard'?

79. Milo, *Heilgymnastiek*, 8.

80. Volgens Albers ("Een 40-jarig jubileum", 57-60) werd Milo na het vertrek van Bullerdieck

door enige geneeskundigen aangezocht het werk van de Zweed ter hand te nemen 'maar dan pasklaar gemaakt voor Nederland'. Vanaf 24 april 1861 - de dag waarop hij een patiënt lijdende aan een ruggegraatsverkrumming in behandeling nam - heeft Milo zich volgens Albers volledig gewijd aan de heilgymnastiek. De juistheid van de volgorde van de hier beschreven feiten in Albers' verhaal lijkt niet geheel in overeenstemming met andere informatie die we kunnen achterhalen in 19de-eeuwse literatuur. Opgemerkt dient te worden dat in publikaties van Milo zelf ("Gymnastiek", 545; *De Heilgymnastiek*, V; en *Heilgymnastiek*, 8) wordt aangegeven dat hij pas ná het vertrek van Bullerdieck uit Rotterdam (volgens de bronnen waarschijnlijk rond de jaarwisseling 1862/1863) de heilgymnastiek is gaan toepassen. Tenslotte zij hier nog opgemerkt dat Milo zich niet vanaf 1861, zoals Albers beweert, maar - naar Milo's eigen zeggen - pas vanaf de jaren zeventig 'uitsluitend' dan wel 'volledig' met de heilgymnastiek heeft beziggehouden. Milo, *De Heilgymnastiek*, VI. Hoe verwarrend de informatie uit de bronnen kan zijn, blijkt wel uit het feit dat Milo in een publikatie in 1890 weer aangeeft dat hij reeds 28 jaar (dus vanaf 1862) uitsluitend met de heilgymnastiek is bezig geweest. Milo, *Heilgymnastiek*, 5.

81. Milo, *Heilgymnastiek*, 8.

82. Baart de la Faille, "Inrichtingen". 131.

83. Zie voor deze advertenties bijvoorbeeld de zesde jaargang van het blad *Volkshel*, p.56, 68, 96, 332, 363, 481 en 490.

84. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De Heilgymnastiek", nr.7.

85. Zie voor Milo's activiteiten met adjuncten o.a: Milo, *De Heilgymnastiek*, VI; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De Heilgymnastiek", nr.7. Te 's-Gravenhage werkte Milo sinds 1 januari 1874 met een adjunct, genaamd E. de Vries. Milo, "Genezing", 66 en twee advertenties van Milo in de *Geneeskundige Courant* in 1877 (nr.46 en nr. 52). Met dezelfde E. de Vries werkte Milo samen in Scheveningen. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1886. nr.21 en een advertentie van Milo in de *Geneeskundige Courant* in 1887 (nr.22). Te Amsterdam werkte Milo met Van Nieuwenhuysse volgens een advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1888 (nr.42). Te Rotterdam werkte hij samen met H.I. Burgmans volgens twee advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1886 (nr.3) en in 1888 (nr.42). Ook in Antwerpen heeft Milo activiteiten op dit gebied ontplooid. Albers, "Een 40-jarig jubileum",

59. Hij werkte daar samen met de heer P.G. Rijkers. Croesen, "Voor de wet", 342-343.

86. Oorspronkelijke Nederlandse bijdragen op dit gebied in de periode 1860-1872 zijn: Duseau, *De orthopedisch-heelkundige armenverzorging* (1861) en *Over de behandeling* (1864).

87. Milo, "Gymnastiek", 545-548.

88. *Ibidem*, 548.

89. *Ibidem*, 629-635.

90. Milo's cliënten lijken voornamelijk te behoren tot de meer goedgeoede burgerij. Deze groep werd ook door hygiënisten het meest benaderd door middel van lezingen. Houwaart, "Hygiënist III", 338.

91. Ten aanzien van de status van A.S. Ulrich lijkt onduidelijkheid te heersen in het midden van de 19de eeuw. Milo ("Gymnastiek", 632; "Een geval", nr.12; "Genezing", 466) duidt deze persoon nu eens aan als 'dr', dan weer als professor, soms zelfs zonder titel. Ook Bullerdieck (*Eerste verslag*, 10) refereert aan Ulrich als zijnde 'dr.'. In hoofdstuk 1 hebben we echter Wildt ("Einflüsse", 45) aangehaald, die Ulrich aanduidt als een in 1852 aan het CGI geëxamineerde luitenant. Valentin (*Geschiede*, 248) duidt Ulrich aan als 'ein Laie'.

92. Valentin (*Geschiede*, 233) geeft aan dat de medicus H. Ebner - zoon van de instrumentmaker J.G. Ebner, oprichter van het instituut (vgl. 2.2.2) - het Paulineninstituut heeft verplaatst van Stuttgart naar Cannstadt.

93. Milo, "Gymnastiek", 634.

94. Milo, "Genezing", 464-469; Milo, "Misvormingen", 13-19; Milo, "Een geval", nr.12; Milo, "Uitzetting", 142-143.

95. Milo, "Genezing", 464-469.

96. Milo, "Misvormingen", 13-19.

97. Milo, "Een geval", nr.12.

98. Milo, "Uitzetting", 142-143.

99. Milo, "Een geval", nr.12.

100. Milo, "Misvormingen", 15. Milo vergist zich in het citaat in de aanduiding van dr. A.C. Neumann.

101. Milo, "Gymnastiek", 629. Behalve ruggegraatsverkrummingen zou Milo ook de volgende aandoeningen behandelen: 'beginnende spierverslaving, slechte innervatie, chorea minor, neuralgie, onvoldoende ademhaling, bloedarmoede, bloedsaandrang naar het hoofd bij koude extremiteiten, jicht, reumatiek, verkorting van de tendo Achilles, pes valgus en algemene zwakte.'

102. Milo, "Genezing", 464-469.

103. Milo, "Een geval", nr.12.

104. Milo, "Genezing", 464-469.

105. Milo, "Misvormingen", 13-19.
106. Milo, "Uitzetting", 142-143.
107. Deze séance lijkt niet gehouden te zijn voor de afdeling der NMG 'Haarlem en Omstreken'. In het verslag van de werkzaamheden der afdelingen in 1883 wordt hiervan geen melding gemaakt. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen in 1883", 524-525.
108. Milo, "Misvormingen", 13-19.
109. Zie: Milo, "De hygiënische beteekenis"; Milo, *Heilgymnastiek* (1890).
110. Milo, "Genezing", 468-469.
111. Milo ("Genezing", 468-469) zinspeelt hier waarschijnlijk op Vestdijks 'medisch-orthopaedisch hijschtoestel'. Hier komen we nog over te spreken.
112. Of hieronder ook verstaan worden de niet in de lijst genoemde behandelingen van 'verstuingen en verrekkingen, etc.' is niet duidelijk.
113. De volgende medische tijdschriften zijn doorgenomen: (1) *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1860-1889); (2) *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1860-1889); (3) *Schat der Gezondheid. Een tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en openbare gezondheidsregeling* [vanaf 1865 ontbreekt het volgende deel van de titel] en hunne toepassing op het individueel en maatschappelijk leven (1860-1871); (4) *Tijdschrift voor Gezondheidsleer. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart en huiselijk geluk* (1867-1872); (5) *Hygieia. Weekblad voor de gezondheidsleer in Nederland* (1874-1876); (6) *De Gezondheid. Tijdschrift voor den beschaafden stand* (1877-1881); (7) *Maandblad van de Vereniging tegen de Kwakzalverij* (1881-1889). In het vorige hoofdstuk is een verantwoording gegeven voor de keuze van juist deze vaktijdschriften.
- De volgende vaktijdschriften op het gebied der lichamelijke opvoeding zijn doorgenomen: (1) *Gymnast. Tijdschrift gewijd aan de belangen der gymnastiek* (1870-1874). Het stond onder redactie van het bestuur van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond. (slechts 1 nummer getraceerd!); (2) *Volkshel. Tijdschrift ter bevordering en verbreiding der geregelde lichaamsoefeningen. Orgaan der Noord- en Zuid-Nederlandsche gymnasten* [vanaf 1874 laatste woord vervangen door: *urners*] (1873-1889). De ondertitel veranderde in 1878 in *Weekblad voor de Turnbelangen. Orgaan van den Belgischen Turnbond en*

der Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland. Vanaf 1880 wordt het tweede gedeelte van de ondertitel weggelaten. Dit blad stond tot medio 1879 onder redactie van N.J. Cupérus uit Antwerpen, die werd opgevolgd door P. Buschmann, ook uit Antwerpen. Per 1880 trad naast P. Buschmann, F.G. Croesen uit Amsterdam op als hoofdagent in ons land; (3) *De Turnvriend. Tijdschrift gewijd aan de lichamelijke opvoeding des volks. Orgaan van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond* (1881-1887). Het tweede deel van de ondertitel werd weggelaten per 1883 als gevolg van het verschijnen van (4). Als redactie in 1881 en 1882 fungeerde een mij onbekende persoon onder auspiciën het bestuur van het NGV. De verbintenis met deze persoon werd opgezegd eind 1882. Na 1882 is niet veel meer bekend over wie het blad redigeerde. Volgens de titelpagina van het eerste nummer kende *De Turnvriend* een flink aantal medewerkers van naam. Naast de gymnastiekvakleerkrachten P.C. Adrian. Joh. Blom, J.S.G. Disse, C. Euler, W. Haanstra, G. Hesse, E. de Jong, mej. H. Krooneman, A.B. Meilink, A. Moens, A.G.G. Sutherland Roy-aards, S. Vestdijk en J.J. Wopkes Jr. werkten mee dr. H. van Cappelle, dr. N.B. Donkersloot, dr. H.J. Evers, de militair geneeskundige dr. H.A. Zegers (1838-1892), dr. T.C. Winkler (1822-1897), dr. M. Salverda, mr. J.L. de Bruijn Kops, mr. D. van Eck; (4) *Maandbericht van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* (1883-1888). Dit blad stond onder redactie van het bestuur van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond. Vanaf februari 1888 fuseerden *De Turnvriend* en het *Maandber. Ned. Gymn. Verbond* en gingen verder als *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond*. In de commissie van redactie van dit tijdschrift zaten K. Ingerman (secretaris van het NGV) F.H. van Duinen en J.J. Wopkes Jr.; (5) *Olympia. Weekblad gewijd aan de belangen der lichamelijke opvoeding van de jeugd en het volk* (1886-1889). Het stond onder redactie van J.S.G. Disse, L.D. Labberté en J.A. Bientjes en kende een zeer groot aantal gymnastiekvakleerkrachten als medewerkers. De laatstgenoemde redacteur werd reeds in de tweede jaargang vervangen door E. Minkman. Met ingang van de vierde jaargang werd op de titelpagina vermeld dat het tijdschrift zou fungeren als 'officieel orgaan van: de Zuid-Hollandsche Gymn. Ond. Vereeniging; De Noorder Gymn. Ond. Vereeniging; de Rotterdamse Gymn. Ond. Vereeniging; de 's-

Gravenhaagsche Gymn. Ond. Vereeniging; de Gymn. Ond. Vereeniging Amsterdam; en het Genootschap ter. beoef. der Heil-gymnastiek.'

Het blad *Maandschrift gewijd aan de Lichamelijke Opvoeding der Jeugd* (in 1874 verschenen onder de titel *Tijdschrift gewijd aan de opvoeding, onderwijs en gezondheidsleer* met als medewerker de hygiënist dr. S.S. Coronel), dat verscheen van april 1871 tot maart 1874 onder redactie van E. de Jong uit 's-Hertogenbosch, heb ik niet kunnen vinden.

114. Wanneer er in één bijdrage sprake is van een combinatie van de Nederlandse en buitenlandse nationaliteit, dan is gescoord op Nederlandse. Een voorbeeld: wanneer in een gymnastiektijdschrift in een bijdrage van een Nederlands gymnastiekonderwijzer ervaringen van een buitenlands medicus zijn gebruikt ter staving van de eigen - vermelde - ervaringen, dan is de score gebaseerd op de status van de auteur van de bijdrage en is dus aangemerkt als een publicatie in een gymnastiektijdschrift van een Nederlandse niet-medicus. Wanneer in dit geval geen eigen ervaringen van de auteur van het artikel/referaat worden vermeld, dan wordt de bijdrage aangemerkt als een publicatie in een gymnastiektijdschrift van een buitenlandse medicus. De gegevens zijn gebaseerd op de volgende bijdragen in de vaktijdschriften.

Medische vaktijdschriften 1860-1869:

- **Nederlandse medici (#3):** Dusseau, "De orthopaedische heekundige armenverzorging", 305-315; Dusseau, "Over de behandeling", 81-86; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over voetverstuing", nr.49.

- **Buitenlandse medici (#7):** Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over den invloed", nr.35; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De behandeling", nr.26.; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over de behandeling", nr. 28; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Nieuwe belangrijke onderzoekingen", nr.8; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De geneeskundige gymnastiek, I, II, III", nr.42, nr.43, nr.44; Niemeyer, "De hooge schouder", 353-360.

Medische vaktijdschriften 1870-1879:

- **Nederlandse medici (#1):** Van der Meulen, "Iets over de ontwikkeling", 245-258.

- **Buitenlandse medici (#8):** Van der Hegge Zijnen, "Over de wrijvingen", nr.35 t/m nr.52; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Genezing", nr.13; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.8; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over massage", nr.47; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over de massage", nr. 48; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.51;

Redactie *Geneesk. Cour.*, "Eene aandoening", nr.45; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over het mas-seeren", nr.50;

- **Nederlandse niet-medici (#12):** Milo, "Gymnastiek", 545-548; Milo, "Gymnastiek", 629-635; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1873, 532; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1874, 224; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige Gymnastiek", nr.16 en nr.17; Milo, "Genezing", 464-469; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De Heilgymnastiek", nr.7; Milo, "Misvormingen", 13-19; Albers, "Het wezen", nr.43; Milo, "Een geval", nr.12; Snellen, "Heekundige gymnastiek", 61-63; Albers, "Behandeling", nr.42.

Gymnastiekvaktijdschriften 1870-1879:

- **Buitenlandse medici (#1):** Mignot en Cupé-rus, "De turnkunst", 268-271/10-14.

- **Nederlandse niet-medici (#2):** Cupérus, "Frictie", 122-125; Redactie *Volkshel.*, "Vergadering", 231-232.

- **Buitenlandse niet-medici (#2):** Desguin, "Bespreking", 94; Happel, "De Geschiedenis", 34-39/45-50/58-64/84-90/113-116/117-122/139-146/283-290/295-299.

Medische vaktijdschriften 1880-1889:

- **Nederlandse medici (#8):** Ranneft, "Een geval", 523-529; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag", 579; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag", 579; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag", 500; Redactie *Geneesk. Cour.*, "W.L. Axford", nr.47; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Tweede Natuur- en Geneeskundig Congres", 530-531; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Tweede Natuur- en Geneeskundig Congres", 530-531; Tilanus, "Over Mechano-Therapie", 749-761.

- **Buitenlandse medici (#12):** Redactie *Geneesk. Cour.*, "De massage", nr.26; Korteweg, "Bespreking", 682-683; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De toepassing", nr.47; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De massage", nr.31 en nr.32; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Behandeling", nr.26; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.51; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over massage", nr.6; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Scoliosis", nr.18; Wal, "FISCHER", 465-467; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Zijdelingsche ruggegraat-verkromming", nr.52; Zeehuisen, "De invloed", 88-89; Tilanus, "Over de mechanische behandeling", 640-641.

- **Nederlandse niet-medici (#2):** Milo, "Uitzetting", 142-143; Schoondermark, "Nieuwe apparaten", nr.50.

- **Buitenlandse niet-medici (#1):** Redactie *Ge-*

neesk. Cour., "Massage", nr.25.

Gymnastiekvaktijdschriften 1880-1889:

- **Nederlandse medici (#4):** Redactie *De Turnvriend*, "Aan de moeders", 275-277; Coronel, "De beteekenis", 79-85; Coronel, "Dwangstoel", nr.31; Disse, "Dr. F. Staffel's oordeel", nr.30.

- **Buitenlandse medici (#13):** Croesen, "Dr. Schildbach's Kamergymnastiek", 152-154; Redactie *Maandber. Ned. Gymn. Verb.*, (zonder titel), 1883, 31-32; Brandts, "Over borstverwijders", 99-102; Redactie *De Turnvriend*, "Dr. Rud. Weil", 87-88; Edelman, "Uit het Noorden", 192-194; Déking Dura, "Uit het Zuiden", 223-225; Edelman, (zonder titel), 240-242; Eijkman, "De Borstverwijder", 24; Redactie *De Turnvriend*, "Physiologische werking", 99-101; Edelman, "Antwoord a", nr.50; De Ruijter, "Turnoefeningen", 140-141; Redactie *T. Ned. Gymn. Verb.*, "De Ergostat", 409-411; Minkman, "Eene nieuwe methode", nr.23.

- **Nederlandse niet-medici (#8):** Vestdijk, "Een en ander", 114-118; Hellemans, (zonder titel), 149-150; Redactie *De Turnvriend*, "Jaarvergadering", 176-179; Hijmans, "Pleidooi", 315-320; Clemens, (zonder titel), 415-417; Mullers, "Behandeling", 448-449; Redactie *Olympia*, "Kuhn's universeele rechthouder", nr.26; De Ruijter, "Turnoefeningen", 163-164/210-211.

115. Hierbij dient bedacht te worden dat het slechts gaat om personen, waarvan aangegeven werd dat ze zich onledig hielden met de behandeling van een patiënt met een bepaalde aandoeining met heilgymnastiek. Er kan echter nog gewezen worden op hen, die wel oog hadden voor ontwikkelingen op het gebied der heilgymnastiek en daarop in de vaktijdschriften de aandacht vestigden, zonder dat ze van hun eigen ervaringen gewag maakten. Deze categorie is niet opgenomen in de tabel. Behalve de redactieleden en de medewerkers van alle bladen, betreft het hier de met naam genoemde medici: de militair geneeskundigen dr. B.G. van der Hegge Zijnen (1827-1906) en dr. H. Zeehuisen (1859-1938), de artsen E. Brandts en J. Déking Dura, dr. H. Snelten (1834-1908) en dr. H. de Wal en de met naam genoemde niet-medici: J.S.G. Disse (gymnastiekleraar te Rotterdam), F.G. Croesen (gymnastiekleraar te Amsterdam), H. Edelman (gymnastiekleraar te Sappemeer in 1881), P.H. Eijkman en E. Minkman (1848-1912) (gymnastiekleraar te Arnhem).

116. Een andere medicus waarnaar verwezen wordt, is dr. C.J. Cornelis. In een artikel van de

redactie van de *Geneeskundige Courant* in 1874 ("Geneeskundige gymnastiek", nr.16 en nr.17) in 1874 worden diverse uitspraken van deze medicus aangehaald. Aangezien hij in hetzelfde artikel wordt genoemd met diverse niet-medici in verband met de aanwending van de heilgymnastiek, hierin een relatief kleine plaats inneemt en dubbeltellingen in figuur 3.1 niet mogelijk zijn, is Cornelis in de tabel niet opgenomen.

117. Albers, "Het wezen", nr.43.

118. Minkman, (zonder titel), 74-75.

119. Zie hiervoor advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1877 (nr.52) en 1878 (nr.47).

120. Vestdijk, *De gymnastiek* (1864). In de volgende publikaties noemt Vestdijk zich gymnastiekonderwijzer te Haarlem: Vestdijk, *Oppervlakkige beschouwingen* (1869); Vestdijk, *Mededeelingen* (1873); en Vestdijk, *Open brief* (1873). Ook noemt hij zich gymnastiekonderwijzer (Vestdijk, *Een pleidooi* [1879]) of zelfs hygiënisch-gymnast (*Nadere mededeelingen* [1882]) te Amsterdam.

121. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1869, nr.29.

122. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.17; Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1879, nr.11.

123. Mogelijk wordt hier bedoeld: dr. L. Trip (1819-1890) uit Delfzijl.

124. Zie voor (apparatieve) orthopedische behandelingen door buitenlandse medici o.a.: Redactie *Geneesk. Cour.*, "Bijdrage tot de mechanische behandeling", nr.10; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Een steuntoestel", nr.25; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over de mechanische behandeling", nr.51; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over de behandeling", nr.33; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Behandeling der kyphose", nr.6. Zie voor soortgelijke bijdragen van Nederlandse medici in deze periode: Schoemaker, "De behandeling der gewrichtsziekten", 157-183; Zegers, "Het rekverband", 259-264; Zegers, "Over de permanente extensie", 32-36; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, Verslag van de werkzaamheden", 394 en 396; Van Welij, "Toestel", 725-727; Fyan, "Verslag der behandelde gevallen", 169-174; Van Welij, "Habitueele verplaatsing", 114-118. Uit het deze bijdragen blijkt de populariteit van de behandeling met de 'suspensie-methode van Sayre'. Opvallend is de bijdrage in het gymnastiektijdschrift *Volkshel*, waarin een anonieme auteur deze methode uitvoerig in detail beschrijft en melding maakt van feit dat men sedert april

- 1879 de suspensie-methode van Sayre toepast in het Rijks-ziekenhuis te Leiden. Redactie *Volksheil*, "Ruggegraatsverkrummings", 180-183.
125. Het betreft hier een vertaling van een boek van dr. A. Reibmayr dat verscheen onder de titel *De massage en hare toepassing in de verschillende onderdelen der praktische geneeskunde* in 1887 en de werken *Gestoorde stoelgang en zijne behandeling met electriciteit, massage en water* en *Massagebehandeling der ruggegraatsverkrummings ("hooge schouder", "scheeve heup.")* uit 1888.
126. Schoondermark, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1886 (nr.51). Wellicht dat er enig verband bestaat tussen J. Schoondermark Jr. en J.A.A. Schoondermark (1852-1829) die door Van Wiggen (*In meer eerbane banen*, 85) wordt genoemd in verband met een publikatie over een tandheelkundig onderwerp in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* in 1893. Welke 'J. Schoondermark' zou nu bedoeld worden in een annonce in de *Geneeskundige Courant* in 1887, waarin staat aangegeven dat J. Schoondermark, 'koopman in mond- en tandartikelen' (woonachtig op de Stadhouderskade 97!), door de Arrondissements-rechtbank te Amsterdam failliet werd verklaard. We komen J. Schoondermark Jr. nog tegen in de volgende paragraaf.
127. De verwijzingen in de vaktijdschriften naar plaatsen en/of personen die genoemd worden in relatie tot de toepassing van de heilgymnastiek, zijn weer gerangschikt per decennium, te weten: 1860-1869, 1870-1879 en 1880-1889. Afhankelijk van de status van de persoon, die zich met de heilgymnastische activiteit bezighoudt, werden de labels niet-medicus (NM), medicus (M) of gecombineerd (NM/M) gebruikt. Wanneer geen personen worden genoemd, doch alleen een inrichting/plaats, werd het label onbekend (?) toegekend. Wanneer er meerdere keren per decennium een verwijzing werd aangetroffen naar dezelfde plaats en wanneer daarbij verschillende categorieën betrokken personen werden genoemd, d.w.z. (NM) en (M), dan werd aan deze plaats het label (NM/M) verbonden. Eén plaats kan slechts éénmaal per decennium voorkomen. Eén persoon kan daarentegen meerdere keren per decennium voorkomen, daar deze op verschillende plaatsen c.q. in verschillende inrichtingen werkzaam kan zijn.
128. Dusseau, "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging", 305-315.
129. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over voetverstuiking", nr.49.
130. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1869, nr.29.
131. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1867, nr.45.
132. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1874, 271.
133. Redactie *Volksheil*, (zonder titel), 1879, 226.
134. Op 't Einde, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.50).
135. Vestdijk, advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1877 (nr.52) en 1878 (nr.47).
136. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1873, 531-532; Redactie *Volksheil*, (zonder titel), 1879, 226.
137. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1873, 545.
138. Milo, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.7).
139. *Ibidem*.
140. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.16 en nr.17; De Gruijter, "Algemeen en maatschappelijk belang", 418-421.
141. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.17; Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1879, nr.11.
142. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De Heilgymnastiek", nr.7; Milo, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.7).
143. Milo, "Genezing", 464-469; Milo, "Misvormingen", 13-19; Milo, advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.7) en 1877 (nr.46 en nr.52).
144. Milo, "Misvormingen", 13-19; Milo, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.7).
145. Ali Cohen, (zonder titel), 224; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.17.
146. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1876, 499.
147. Ali Cohen, (zonder titel), 735.
148. Albers, "Het wezen", nr.43; Albers, "Behandeling", nr.42.
149. Milo, "Gymnastiek", 545-548; Milo, "Gymnastiek", 629-635; Milo, advertentie in *Hygieia* in 1874 (nr.28); Milo, advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1876 (nr.7) en 1877 (nr.46 en nr.52); Milo, "Misvormingen", 13-19.
150. Milo, "Misvormingen", 13-19.
151. Van der Meulen, "Iets over de ontwikke-

- ling", 245-258.
152. Redactie *Volksheil*, "Vergadering", 231-233.
153. Hagens, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1886 (nr.52).
154. Vestdijk, "Een en ander over het liggen", 114-118.
155. Redactie *Volksheil*, "Toestand", 204; Reijs, "Verslag", nr.7.
156. Schoondermark, "Nieuwe apparaten", nr. 50; Schoondermark, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1886 (nr.51); Delprat, "Bespreking", 651-652.
157. Milo, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1888 (nr.42).
158. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1888, 437; Tilanus, "Over mechano-therapie", 749-761.
159. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1888, 611; Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1888, nr.53.
160. Ranneft, "Een geval", 523-529; Tilanus, "Over mechano-therapie", 749-761.
161. Ranneft, "Een geval", 528.
162. *Ibidem*.
163. Redactie *De Turnvriend*, "aan de Moeders", 275-277; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 165-166; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 247; Disse, "Dr. F. Staffel's oordeel", nr.30; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1888, 611; Redactie *Geneesk. Cour.*, "W.L. Axford", nr.47.
164. Redactie *Volksheil*, "Toestand". 203-204.
165. *Ibidem*.
166. Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7.
167. Reijs, "Verslag", nr.7.
168. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Geen geneeskundige hulp", nr.7.
169. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag", 579.
170. *Ibidem*.
171. Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1888/1889, nr.49; Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7.
172. Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1888/1889, nr.49; Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7; Reijs, "Heilgymnasten", 458.
173. Reijs, "Verslag", nr.7.
174. Hijmans, "Pleidooi", 315-320.
175. Mullers, "Behandeling", 448-449.
176. Tuinenburg, advertentie in de *Geneeskundige Courant*, nr.42; Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7.
177. De Ruijter, "Turnoefeningen", 163-164 en 210-211.
178. Clemens, (zonder titel), 415-417.
179. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag", 485-510.
180. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 151-180.
181. Milo, "Uitzetting", 142-143; Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 151-180.
182. Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51;
183. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 151-180; Redactie *Olympia*, "Kuhn's universeele rechthouder", nr.26; Albers, "Heilgymnasten", 456-458.
184. Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7.
185. Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51.
186. Milo, advertenties in de *Geneeskundige Courant* in 1886 (nr.3) en 1888 (nr.42).
187. Hellemans, (zonder titel), 149-150.
188. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 692; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), 1887, nr.3; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Een knijpdokter", nr.6; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "De knijpdokter", nr.8.
189. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1886, nr.21; Milo, advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1887 (nr.22); Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 557-558.
190. Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1888/1889, nr.49; Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51; Redactie *Olympia*, (zonder titel), 1889/1890, nr.6; Reijs, "Verslag", nr.7.
191. Minkman, "Utrecht", nr.50 en nr.51.
192. Reijs, "Verslag", nr.7.
193. Ranneft, "Een geval", 528.
194. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 530-531.
195. Het totaal aantal verwijzingen per categorie (NM, NM/M, M) komt niet overeen met de som van de aantallen die hieronder genoemd zijn. Dit heeft te maken met het feit dat in sommige gevallen er sprake is van zowel een verwijzing in een medisch als in een gymnastiekvaktijdschrift. Deze zijn dan voor beide categorieën - dus dubbel - meegeteld. Bij de verwijzingen naar activiteiten van niet medici en de combinatie gaat het om 2 dubbelverwijzingen en bij

verwijzingen naar activiteiten van medici om één dubbelverwijzing.

196. Zie voor uitlatingen in deze richting: Vestdijk, *De gymnastiek*, 147, 152-155, 221-232, 265, 270-272, 279-280.

197. In zijn boek *Oppervlakkige beschouwingen over den intellectueelen toestand onzer gymnastiek en hare examens* uit 1869 (28 vlg.) onderscheidt Vestdijk de 'beender-of gewrichtsgymnastiek, de spierontwikkellende gymnastiek, de longengymnastiek en de ingewandsgymnastiek' als onderdelen van de opvoedkundige gymnastiek. Hiermee wordt nog eens aangegeven dat de scheiding tussen opvoedkundige en geneeskundige gymnastiek moeilijk getrokken kan worden: beide lopen praktisch in elkaar over. De opvoedkundige gymnastiek ziet hij als grondslag voor de geneeskundige gymnastiek: de beender-of gewrichtsgymnastiek en de spierontwikkellende gymnastiek worden opgevat als grondslag voor de verkrommingen herstellende c.q. orthopedische gymnastiek. Het zwakke kind zou zijns inziens met pedagogische, het zieke kind daarentegen met geneeskundige gymnastiek benaderd moeten worden.

198. Naar aanleiding van deze zin, lijkt het ook hier op z'n plaats te wijzen op een mogelijk verband tussen C. Euler en - in dit geval - S. Vestdijk. Zoals beschreven in de vorige paragraaf was Vestdijk in dit decennium werkzaam als gymnastiekonderwijzer aan een openbare school te Haarlem en belast met het onderwijs in de gymnastiek aan de kwekelingen van de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Haarlem. Tevens verzorgde hij het gymnastiekonderwijs in de krankzinnigeninrichting 'Meerenberg'! Mogelijk is Vestdijk door Euler opgeleid tot gymnastiekonderwijzer. Mogelijk heeft hij ook Euler's taak overgenomen waar het gaat om het gymnastiekonderwijs aan de kwekelingen (en misschien ook wel het gymnastiekonderwijs in Meerenberg). Verder onderzoek op dit gebied zou meer over de mogelijkheid van de relatie Euler-Vestdijk aan het licht kunnen brengen.

199. Vestdijk, *De gymnastiek*, 147.

200. *Ibidem*, 152-153.

201. Zie ook: Vestdijk, *Oppervlakkige beschouwingen*. Vestdijk was ook de initiatiefnemer van de oprichting van de nu nog onder de naam 'Koninklijke Vereniging van Leraren Lichamelijke Opvoeding bestaande 'Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland' in 1862. Deze vereniging richtte zich ondermeer op het verkrijgen van eenheid in het

geven van gymnastiekonderwijs en het doen berusten van het onderwijs op rationele, wetenschappelijke gronden, het samenstellen en verspreiden van leerboeken.

202. Hij wijst in dit verband op het feit dat vele kinderen uit de arme klassen door hun slechte voedingstoestand slechts nadeel kunnen ondervinden van de gymnastiek; een optiek die hij heeft verwerkt in de eerste stelling van zijn proefschrift. Vgl. Croesen, "Volksgezondheid", 103. Dat niet iedereen het met deze visie eens was, mag wel blijken uit het artikel van de gymnastiekonderwijzer Eshuijs uit Rotterdam ("Gymnastisch onderwijs", 33-38), waarin hij onder andere aangeeft dat ook kinderen met een hongerige maag moeten gymnastiseren.

203. Mezger, *De behandeling*, 3-4.

204. *Ibidem*, 30.

205. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op het werk van dr. D. Lubach en opmerkingen hieromtrent in het door hem geschreven leerboek *Ontleedkundige en physiologische grondslagen der gymnastiek voor aankomende onderwijzers* (1863).

206. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De geneeskundige gymnastiek", nr.42, nr.43 en nr.44. Het betreft hier een weergave van een referaat van 'dr. v.d. Busch' in 'Schmidt's Jahrbücher' over een rapport van de Zweedse medicus dr. T.J. Hartelius waarin wordt vermeld wat er in het jaar 1863 zoal is voorgevallen in het CGI te Stockholm. Het rapport is in vier hoofdstukken verdeeld: het begint met een 'algemeen' hoofdstuk; in het tweede hoofdstuk komen verschillende oefeningen en bewegingen aan de orde; in het derde hoofdstuk worden de ziekten beschreven die met gymnastische oefeningen bestreden kunnen worden; het vierde hoofdstuk bevat een tabelarisch overzicht van de patiënten die in het jaar 1863 in het instituut zijn behandeld. Voor ons is met name het eerste hoofdstuk van belang daar hierin opmerkingen gemaakt worden met betrekking tot de domeinkwestie.

207. Van der Hegge Zijnen, "Over de wrijvingen", nr.35-nr.52. De titel van dit zo'n 200 pagina's tellende boek is ontleend aan een artikelje in het tijdschrift *Volkshel* (Cupérus, "Bespreking van Frictie en Massage", 122-125).

208. Van der Hegge Zijnen, "Over de wrijvingen", nr.35.

209. Zie o.a.: Van der Hegge Zijnen, "Over de wrijvingen", nr.43.

210. Van der Hegge Zijnen, "Over de wrijvingen", nr.35.

211. *Ibidem*, nr.38.
212. *Ibidem*.
213. *Ibidem*, nr.35 - nr.52.
214. Redactie *Geneesk. Courant*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.16 en nr.17.
215. Men geeft aan dat Dordrecht 'de stad onzer inwoning' is. Dit slaat op de toenmalige woonplaats van dr. N.B. Donkersloot (1813-1890). Hij was van 1859 tot 1880 verbonden aan het krankzinnigengesticht aldaar. Het is niet uitgesloten dat Donkersloot en Goedhart elkaar kenden of misschien wel meer dan dat. Donkersloot, mede-oprichter van de *Geneeskundige Courant* in 1847, was vanaf 1851 tot 1867 de enige redacteur van het blad. Vanaf 1867 werd hij bijgestaan door dr. G.H. Eshuis en vanaf 1875 ook door dr. B.G. van der Hegge Zijnen.
216. De redactie van de *Geneeskundige Courant* heeft ook eerder al eens de aandacht gevestigd op deze inrichting van J.P. Goedhart. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), nr.29.
217. Men verwijst hierbij in een noot naar de publikatie van Vestdijk *Mededeelingen omtrent een nieuw gymnastiekwerktuig genaamd Medisch-Orthopaedisch Hijschoestel ontworpen door S. Vestdijk, gymnastiek-onderwijzer te Haarlem* uit 1873.
218. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.17.
219. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), nr.11. Ook uit dit artikel blijkt dat men verguld is met deze school waar 'de harmonische ontwikkeling van geest en van lichaam' wordt nagestreefd. Men wijst op de intellectuele ontwikkeling, het zwemmen en baden met verschillende doelen en de succesvolle toepassing der pedagogische en geneeskundige gymnastiek in de inrichting. Men geeft aan dat dit laatste deel van de inrichting mogelijk nog een uitbreiding zal ondergaan als gevolg van een gepland bezoek van Goedhart aan buitenlandse orthopedische inrichtingen. Zowel diverse medici als een 'commissie van toezicht' zouden met veel belangstelling de vele gunstige resultaten van de geneeskundige gymnastiekbehandeling hebben gadeslaan en goedgekeurd. Opvallend is hier weer dat men uiterst positief is over de activiteiten van Goedhart en de zijnen te Dordrecht. Dit blijkt ook uit het volgende. Van één van de adjuncten van Milo, Hk. Albers, verschijnt in 1877 een artikel in de *Geneeskundige Courant* (nr.43) dat is getiteld 'Het wezen der Heilgymnastiek'. In dit artikel worden wat algemene zaken omtrent de heilgymnastiek behandeld. Het

is bedoeld om meer bekendheid te geven aan deze therapievorm, 'daar een groot aantal medici niet weet wat de heilgymnastiek inhoudt en haar dientengevolge ook niet kunnen aanprijzen'. Albers wijst in het artikel o.a. op de plaatsen waar door Milo en zijn adjuncten de heilgymnastiek wordt uitgeoefend. De redactie van de *Geneeskundige Courant* meent in een naschrift te moeten reageren op deze opsomming van plaatsen van Albers en releveert dat ook de plaatsen Dordrecht, Haarlem, Deventer, maar bovenal Amsterdam genoemd hadden moeten worden als plaatsen 'waar de geneeskundige gymnastiek met vrucht en door zeer bekwame mannen beoefend wordt'.

220. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Eén wetenschap", nr.1 en nr.2.

221. Mogelijk baseert de redactie haar pleidooi tegen het optreden van 'massagisten en frictionarissen' op een veroordeling van een 'frictioneur' door de Arrondissements-rechtbank te Amsterdam op 12 juni 1876. Zie hiervoor: VGS, 1874, 292-293.

222. Men moet in het oog houden dat dit artikel verschijnt op een moment dat er sprake is van een herziening van de wet op het hoger onderwijs. De redactie gelooft met het oog op de uitvoerbaarheid niet in een eenheid van stand, maar bepleit 'het oude regime'. Men wenst weer twee standen, te weten geneeskundigen en heel-/verloskundigen. Beide groepen zouden alle examens dienen te halen op elkaars gebied, maar mogen slechts gescheiden praktiseren. Medici, die zich vestigen op het platteland zouden gecombineerd mogen praktiseren. Men stuurt in het artikel aan op een wetswijziging in deze richting. Ook elders wijdt de redactie van de *Geneeskundige Courant* aandacht aan deze en andere gevolgen van de geneeskundige wetten uit 1865 en - later - aan de daarmee samenhangende wetten uit 1876 en 1878. Zie o.a.: Veritas, (zonder titel), nr.24; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De geneeskundige stand", nr.23, nr.24 en nr.25; Kütthe, "De toekomstige opleiding", nr.35. In het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* verschijnen ook vele bijdragen over deze materie. Zie o.a.: Gobée, "Het visoen", 561-565; Godefroi, "Open brief", 601-605; Godefroi, "Losse gedachten", 209-214; Sanders, "De genees- en natuurkundige afdeling van het Athenaeum Illustre", 93-98; Pekelharing, Kütthe en Kuhn, "Rapport", 285-293; Baudet, "Eene teleurstelling", 340-344; Wijnhoff, "Een paar opmerkingen", 464-467; Guye,

- "Het praktisch artsexamen", 497-498; Huizinga, "Patient", 498-503; Talma, "Het practisch staatsexamen", 523-524; Kuhn, "De inrichting", 561-564; Guye, "Handelingen", 703-710; Fokker en Guye, "Aan de Afdelingen", 837-840; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 281; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, 451; Snellen, "Arts-examens", 490-492; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "De Tilanus-medaille", 492-498.
223. Desguin, "Bespreking", 94.
224. Cupérus, "Bespreking", 122-125.
225. *Ibidem*, 124.
226. De Gruijter, *Fricie*, 4-6.
227. Allebé, (zonder titel), 130-132.
228. Van deze stellingen is een 23 bladzijden tellende brochure verschenen: Snellen, *Onderwijs en beoefening der Gymnastiek; acht stellingen* (1875).
229. Allebé, (zonder titel), 131.
230. Croesen, "Volksgezondheid", 98-104 en 111-116.
231. Deze onkunde zou zich onder andere manifesteren bij het verlenen van dispensatie voor de gymnastieklessen. Zie hiervoor o.a.: Cupérus, "Over de dispensatie", 117-119, 121-123 en 131-133; Redactie *Volkshel*, "Zuid-Hollandsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging", (1882) 250-251; Bader, "Over dispensatiën", 130-132; Redactie *Volkshel*, "Zuid-Hollandsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging", (1883) 119-121.
232. Croesen, "Volksgezondheid", 116.
233. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De Heilgymnastiek", nr.7.
234. *Ibidem*.
235. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.51.
236. Snellen, "Heelkundige gymnastiek", 61-63. Snellen is op 17 november 1877 benoemd als hoogleraar ophthalmologie aan de Universiteit van Utrecht.
237. *Ibidem*, 61-62.
238. *Ibidem*, 62-63.
239. Snellen lijkt de (medische) gymnastiek een warm hart toe te dragen. Dit kan men onder andere afleiden uit een bericht in het VGS (1875, 297), waarin staat dat op zijn initiatief in 1875 in Utrecht een gymnastiekschool is opgericht. Hiermee zou niet alleen een aanmoediging van de beoefening der gymnastiek worden beoogd, maar ook de ontwikkeling van het onderwijs en het vormen van nieuwe onderwijzers in dit vak.
240. Allebé, (zonder titel), 130-132.
241. Allebé, (zonder titel), 561-562.
242. Cupérus, "Bespreking", 99-101.
243. De enige kritische noot in Cupérus' bijdrage ("Bespreking", 99-101) bestaat hierin dat hij een aantal nuancerende opmerkingen maakt over Milo's 'uiterst gedreven afkeer van toestellen'. Milo is volgens hem in dit opzicht nog meer 'royaliste que le roi' (Ling), daar de Zweedse school nooit alle toestellen heeft geweest en zelfs in de laatste tijd 'eene overdrevene uitbreiding aan apparaten, machienen, enz.' te zien zou geven. Wellicht doelt Cupérus hier op enige apparaten van Zweedse afkomst, (waaronder die van Zander) die tentoongesteld werden op de "Tentoonstelling van gezondheidsleer en reddingsmiddelen" in 1876 (plaats en datum niet vermeld!). Zie voor een verslag van deze tentoonstelling: Mignot, "De Turnkunst", (1876)268-271 (1877)10-14.
244. Croesen, (zonder titel), 169-171.
245. *Ibidem*, 170.
246. Waarschijnlijk wordt hier de gymnastiekvakleerkracht B.H. Habbema uit Tiel bedoeld. Op het programma voor deze vergadering der VOGN op 23 en 24 april 1878 stond namelijk ook een lezing van hem op het programma met de titel *Is het niet wenschelijk de genezen na te gaan, binnen welke de gymnastiek-leeraar zich moet houden bij het uitoefenen der geneeskundige gymnastiek?* Graafland, 1862-1937, 147.
247. Croesen, "Bespreking", 349-351.
248. Croesen, "Voor de wet", 342-343.
249. De Gruijter, "Tijden", 381-383.
250. *Ibidem*, 382.
251. *Ibidem*, 383.
252. De Gruijter, "Algemeen en maatschappelijk belang", 418-421.
253. De Gruijter, "Gedachten", 483-485.
254. Bestuursleden der VOGN op dat moment zijn: P.C. Adrian, voorzitter; F.G. Croesen, secretaris; J.S.G. Disse, penningmeester; J. Hellemans, commissaris.
255. Bestuursleden op dat moment zijn: S.H. Stokvis, voorzitter; A.S. van Reesema, vicevoorzitter; Ch.F. van Kok, secretaris; U.A. Brandts, 2e secretaris; R. Bloembergen Ez., penningmeester; G. de Vries, commissaris; J.L. Grüber, commissaris.
256. Redactie *Volkshel*, "Een zeer merkwaardig vertoog", 403-405.
257. In 1878 en 1879 kwamen totstand: de *Wet houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (Staatsblad n°. 103), tot regeling van het lager onderwijs* (1878, Stbl.127); de *Wet houdende aanvulling der wet van 2 Mei 1863 (Staatsblad n°. 50), tot regeling van het middel-*

- baar onderwijs (1879, Stbl.87); en het *Bestuit houdende bepalingen ter uitvoering van art. 4 der wet van 25 April 1879 (Staatsblad n°. 87) en art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n° 127)* (1879, Stbl.148).
258. Redactie *Volksheil*, "Een zeer merkwaardig vertoog", 403-404.
259. Zie o.a.: Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.16; Snellen, "Heelkundige gymnastiek", 61-63.
260. Zie o.a.: Korteweg, "Bespreking", 682-683; Redactie *Geneesk. Cour.*, "De massage", nr.31; Ranneft, "Een geval", 523-529; Redactie *Geneesk. Cour.*, "Over massage", nr.6; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 530-531. In de gynaecologie zou de massage echter nog weinig ingang hebben gevonden. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.25.
261. Zie o.a. Redactie *Geneesk. Cour.*, "De massage", nr.31 en nr.32. Ook binnen de 'internationale hygiënische beweging' bleef de (heil) gymnastiek van Ling echter nog actueel, zoals blijkt uit het verslag van het Internationaal Hygiënisch Congres gehouden te Den Haag in 1884, waar dr. Roth (M. Roth, navolging van Ling in Engeland?) betoogt dat een wetenschappelijke lichamelijke opleiding nodig blijft voor veel kinderen. Hij wil geen 'toestellen en ingewikkelde toeren', maar pleit ervoor dat de methode van Ling overal wordt aangenomen. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1884, 795.
262. Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen op dit gebied o.a.: De Moulin, *A History*; Korteweg, "De ontwikkeling". Voor de schets hieronder is grotendeels gebruik gemaakt van de eerstgenoemde bron.
263. De Moulin, *A History*, 287.
264. *Ibidem*, 280 en 299.
265. *Ibidem*, 301 en 304 vlg.
266. *Ibidem*, 304 vlg.
267. De toename van specialisten heeft voornamelijk plaats in de grote steden 's-Gravenhage, Rotterdam, Amsterdam, Leiden, Utrecht en Groningen. In 1883 telde Droogleever Fortuyn 32 specialisten, in 1890 54. Droogleever Fortuyn, "Statistiek", 188. Vgl. Van der Korst, *Om lijf & leven*, 286.
268. Valentin (*Geschiede*, 214-215) wijst op de Nederlandse medici A. Mathijssen (gipsverband) en J.G. Mezger (massage) als degenen die een bijdrage hebben geleverd aan de orthopedie in ons land. Verder wijst hij nog op het feit dat in 1898 de 'Nederlandsche Orthopaedische Vereeniging' wordt opgericht. De Moulin (*A History*, 278 vlg.) besteedt ook aandacht aan Mathijssen, maar maakt weinig gewag van de orthopedie in deze periode.
269. Korteweg, "De orthopaedie", 885-889. Zie ook: Van Iterson, "De verhouding", 753-764.
270. Korteweg, "De orthopaedie", 885-889.
271. *Ibidem*, 888.
272. Zie ook uitlatingen van Korteweg elders in het artikel (zoals p.886)!
273. Korteweg, "De orthopaedie", 889.
274. Korteweg, "Algemeene orthopaedie", 949-958.
275. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 315.
276. Van Iterson, "De verhouding", 753-764.
277. *Ibidem*, 755.
278. *Ibidem*, 762.
279. Korteweg, "Bespreking", 682-683.
280. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Massage", nr.31 en nr.32.
281. Schoondermark, "Nieuwe apparaten", nr.50.
282. *Ibidem*, nr.50.
283. Schoondermark, *De massage en hare toepassing in de verschillende onderdeelen der practische geneeskunde* (1887).
284. Delprat, "Bespreking", 651-652.
285. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Bespreking", nr.26.
286. *Ibidem*.
287. Van Iterson, "Openingsrede", 31-35.
288. Met name in 1885 en 1886 wordt er in de medische vaktijdschriften veel gepubliceerd over de (voor)opleiding van artsen, waarbij ook de praktische opleiding ter sprake komt. Zie hiervoor o.a.: Oudemans en Landsheer, "Een adres", nr.51; Koster, "Kantteekeningen", 833-840; Van Goudoever, "Een paar woorden", 874-875; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 591; Pikelharing, Kuthe en Kuhn, "Rapport", 285-293; Guye, "Het practisch arts-examen", 497-498; Huizinga, "Patient", 498-503; Talma, "Het practisch staatsexamen", 523-524; Kuhn, "De inrichting", 561-564; Guye, "Handelingen", 703-710; Fokker en Guye, "Aan de afdelingen", 837-840; Snellen, "Arts-examens", 490-492.
289. Tilanus, "Over mechano-therapie", 749-761.
290. De Bruïne, "Over het onderzoek", 6.
291. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1885, 617-618; Redactie *Ned. T. Geneesk.*,

- (zonder titel), 1887, 320; Redactie *Ned. T. Ge-
neesks.*, (zonder titel), 1887, 594; Redactie *Volk-
sheil*, (zonder titel), 1886, 140.
292. Tilanus, "Over mechano-therapie", 761.
293. Milo, *Heilgymnastiek, massage en ortho-
paedische bandages (Mechano-therapie.) Eenige
praktische beschouwingen* (1890).
294. Vreemd is dat hier gesproken wordt van
art. 18 (strafsanctie) van de wet van 1865. In-
middels was reeds artikel 436 van het *Wetboek
van strafrecht* (zie: *Wet tot vaststelling van een
Wetboek van strafrecht*, 1881, Stbl.35) van
kracht per 1 september 1886 (zie artikel 2 van
de *Wet houdende bepalingen, regelende het in
werking treden van het bij de wet van 3 Maart
1881 (Staatsblad n°35) vastgestelde Wetboek
van Strafrecht en den overgang van de oude tot
de nieuwe strafwetgeving, alsmede om overeen-
stemming te brengen tusschen de bestaande wet-
ten en het nieuwe wetboek*, 1886, Stbl.64).
295. Guye, "Onderwerpen", 335.
296. Guye, "Handelingen", 134.
297. Pekelharing en Guye, "Aan de afdeelin-
gen", 437.
298. Redactie *Volkshheil*, "Verslag", 252-253.
299. Lubach, "Gymnastiek", 3-8.
300. Zie voor een positieve houding van Croe-
sen ten aanzien van de heilgymnastiek: Croesen,
"Voor de wet", 342-343; en in mindere mate
ook Croesen, "Bespreking", 349-351. Tevens
was Croesen als secretaris der VOGN mede-
ondertekenaar (ook voorstander?) van het adres
aan de regering waarin onder de exameneisen
voor de gymnastiekleraar kennis der orthopedie
is opgenomen.
301. De bijdrage van Croesen is geplaatst in *De
Gezondheid* ("De toestand", 106-119). Dr. D.
Lubach zou op zijn beurt weer reageren in een
naschrift bij Croesen's bijdrage (Croesen, "De
toestand", 113-119). Het voert te ver op deze
polemieek nog verder in te gaan, aangezien deze
verder geen voor deze paragraaf interessante
punten bevat.
302. Wel wordt in deze vaktijdschriften in 1883
nog een kleine polemieek gevoerd tussen een me-
dicus en een gymnastiekleraar over de aanwen-
ding van een oefenapparaat genaamd 'dr. Weil's
borstverwijder'. Zie o.a.: Redactie *Maandber.
Ned. Gymn. Verb.*, (zonder titel), 1883, 31-32;
Brandts, "Over Borstverwijders", 99-102; Edel-
man, "Uit het Noorden", 192-194; Déking Du-
ra, "Uit het Zuiden", 223-225; Edelman, (zon-
der titel), 240-242.
303. Zie o.a.: Redactie *Volkshheil*, "Vereeni-
ging", 136-137; Redactie *De Turnvriend*, "Ver-
slag", 176-179; Redactie *De Turnvriend*, "Ver-
slag", 210. Het betreft hier discussies omtrent
het uitoefenen der heilgymnastiek en beoordelen
van houdingsafwijkingen door gymnastieklera-
ren. Aan deze discussies namen deel de gymnas-
tiekvakleerkrachten: A.A. Sprenger, J.G. Milo
Jr., H. Pfaff, C.D. Doeleman, A.B. Meilink, S.
van Aken, F.C. Grote, C.A. Bader en Hk.
Albers.
304. Redactie *Volkshheil*, "Vereeniging", 136-
137.
305. Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Exa-
men-Programma M.O.", 417.
306. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 164.
307. Ter illustratie moge hier dienen de uitlatin-
gen van de medicus Déking Dura, gedaan in
een polemieek met de gymnastiekleraar H. Edel-
man over de aanwending van 'dr. Weil's borst-
verwijder'. Déking Dura wijst erop dat een in-
richting voor geneeskundige gymnastiek onder
leiding dient te staan van medisch doctoren die
tevens praktisch ervaren gymnasten zijn. Derge-
lijke personen omschrijft hij als 'een soort amp-
hibie, dat in ons kikkerland nog veel te zeld-
zaam voorkomt'. Déking Dura, "Uit het Zui-
den", 225.
308. Redactie *Volkshheil*, "Vereeniging", 136-
137.
309. Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Exa-
men-Programma", 417.
310. Zie voor deze discussie: Redactie *Volksh-
heil*, "Vereeniging", 137; Redactie *De Turn-
vriend*, "Verslag", 176-179.
311. Hijmans, "Pleidooi", 295-299 en 315-320.
312. *Ibidem*, 319.
313. *Ibidem*, 319-320.
314. Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Exa-
men-Programma M.O.", 417. Abusievelijk is er
in dit artikel sprake van het K.B. van 7 mei
1885. Het moet zijn: *Besluit, waarbij met intrek-
king van het Koninklijk besluit van 28 Februari
1868 (Staatsblad n°. 27) en met wijziging der
Koninklijke besluiten van 2 Februari 1864
(Staatsblad n°. 8) en 3 Augustus 1879 (Staats-
blad n°. 148), programma's worden vastgesteld
voor de examens ter verkrijging van akten van
bekwaamheid tot het geven van middelbaar on-
derwijs in het handteekenen, het rechtlijnig
tekenen en de perspectief, het boetseeren en de
gymnastiek en tot het geven van lager onderwijs
in de gymnastiek*, 1885, Stbl.112.
315. Zie o.a.: Redactie *De Turnvriend*, "Een
nieuw Examen-Programma", 416-420; Redactie

- De Turnvriend*, "Schriftelijk Examen-werk", 425-426; Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Examen-Programma", 4-6; Hengevelt, "Een nieuw Examen-Programma M.O.", 36-41.
316. *Provinciale Overijsselsche Courant*, 1885, nr.252.
317. Clemens, (zonder titel), 415-417.
318. *Ibidem*, 416.
319. Mullers, "Behandeling", 448-449.
320. *Ibidem*, 449.
321. In de Koninklijke Goedkeuring van de statuten van 17 mei 1866 staat als naam van de vereniging vermeld: 'Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland' (tot nu toe afgekort met VOGN). In de Koninklijke Goedkeuring van de gewijzigde statuten van 26 mei 1885 (1885, Stbl.12) staat als naam van de vereniging vermeld: 'Vereniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland' (vanaf nu afgekort met VGON). Aan het hoofd van het verslag van de vergadering van deze vereniging in 1886 staat echter weer als naam aangegeven: 'Nederlandsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging'.
322. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 218-220. Zie voor een kort résumé van deze inleiding ook: Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 501.
323. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 218.
324. *Ibidem*, 219.
325. Deze opstelling van de Amsterdamse gymnastiek-onderwijzer P.C. Adrian is niet geheel verwonderlijk. Een jaar eerder had hij samen met enige stadgenoten (dr. G.A.N. Allebé, dr. P.J. Barnouw, R.D. Crommelin, J. Déking Du-ra, J. Ingenohl, mr. D.J. Jitta, S.W.J. Jitta, dr. J.A. Korteweg, K. Muller, prof. B.J. Stokvis, J. Versluijs, D. Vrijdag en A.C. Wertheim) het plan gevormd om een 'Maatschappij voor Turngebouwen te Amsterdam' te stichten. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1885, 617-618; Redactie *Volkshel*, (zonder titel), 1886, 140. Opmerkelijk detail: de te bouwen inrichting aan de Marnixstraat zal ook voor 'heilgymnastiek en orthopediecurssussen' gebruikt worden. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 320; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 594.
326. In een noot bij het verslag van deze vergadering wijst De Jong ten aanzien van dit punt op een verschil in formulering in de geschreven en gesproken lezing van Coronel. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 219.
327. Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 220.
328. Withaar, (zonder titel), nr.46.
329. *Ibidem*.
330. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, (zonder titel), 1892, 52. Men werd geacht per jaar *f* 13,- en *f* 3,64 opcenten te betalen. Het behoeft nauwelijks betoog dat verder onderzoek in deze richting (door 'patentbelastingregisters' na te pluizen bijvoorbeeld) meer gegevens over het genus heilgymnast kan opleveren.
331. Het zal hier waarschijnlijk in eerste instantie om buitenlandse literatuur zijn gegaan. De periode na 1862 wordt gekenmerkt door een sterke toename in het aantal publikaties op het gebied van de heilgymnastiek. Het gros van de in de Nederlandse taal verschenen werken is rechtstreeks vertaald uit het Duits. Onder andere de hieronder genoemde werken stonden de gymnastiekvakleerkracht ter beschikking. **In de jaren vijftig verschenen o.a.:** Scheltema, *Over het nut* (1851); Schreber, *Kinesiatrik* (1852); Eulenburg, *Mittheilungen* (1854); Nietzsche, *Leibesübungen* (1854); Kock, *Physiologische beschouwing* (1857); Neumann, *Therapie der chronischen Krankheiten* (1857); Dusseau (vert. werk Schreber), *Geneeskundige wenken* (1858). **In de jaren zestig verschenen o.a.:** Nietzsche, *Beiträge zur Therapie der Rückgratsverkrümmungen* (1860); Nietzsche, *Die gymnastische Heilmethode* (1860); Bullerdieck, *Eerste verslag* (1863); Dusseau (vert. werk Eulenburg), *De zijdelingsche verkromming der ruggegraat* (1863); Euler, *De gymnastiek in Nederland* (1864); Mezger, J.G.: *De behandeling van distorsio pedis* (1868). **In de jaren zeventig verschenen o.a.:** Eshuijs (vert. werk Nietzsche) *Hoe behoudt men zijne gezondheid?* (1870); Schildbach, *Die Skoliose* (1872); Eshuijs (vert. werk Pagenstecher), *Jicht en Rheumatismus* (1873); Vestdijk, *Mededeelingen* (1873); De Gruijter, *Fricitie en Massage* (1874); Milo, *De Heilgymnastiek* (1877); Schildbach, *Orthopädische Klinik* (1877); Lammerts van Bueren (vert. werk Klemm), *De spierklopping* (1879). **In de jaren tachtig verschenen o.a.:** Niemeijer, *Scheeve rug, platte borst, platvoet* (1880); Edelman (vert. werk Schildbach) *Dr. Schildbach's kamer-gymnastiek voor kinderen* (1880); Vestdijk, *Nadere mededeelingen* (1882); Edelman, (vert. werk Weil), *De borstverwijder* (1883); Schoondermark (vert. werk Reibmayr), *De massage en hare toepassing* (1887); Baatsen, *De Ergostat, jaar?*; Schoondermark, *Gestoorde stoelgang* (1888); Schoondermark, *Massagebehandeling* (1888); Tuinenburg, *De Ergostat* (1888); Soeter

(vert. werk Fromm), *Kamer-gymnastiek* (1888); De Bruïne, *Over het onderzoek* (1889); Strecker, *Das Geheimnis* (1889).

332. Van Cappelle, "Gymnastiek", 378. Problemen bij het ten uitvoer brengen van het besluit waren echter nog in een aantal gevallen: gebrek aan leerkrachten en lokalen. In dezelfde tijd startte M.A. van der Est in de gymnastiekschool op de Westermarkt met het klassikaal oefenen volgens de methode van Spiesz. Door Spiesz is de gymnastiek voor het eerst als schoolvak ontwikkeld. Zijn gymnastiek maakte het lesgeven aan grote klassen beter mogelijk en langzamerhand zou deze methode meer terrein gaan winnen binnen de scholen en in verenigingen. Op de h.b.s.'sen werd echter in de eerste jaren nog gymnastiek gegeven volgens de methode van Euler: het Jahn-Eiselen'se turnen. Van een zelfstandige bestudering en verdere uitwerking van de denkbeelden van Spiesz zou niet veel sprake zijn geweest in ons land. De meer methodisch gerichte uitwerking van Spiesz' gymnastiek door zijn volgeling A. Maul zouden hier een gunstiger onthaal hebben gevonden. Met name door de inspanningen van J.S.G. Disse en L.D. Labberté in de jaren tachtig is het schoolturnen van Spiesz-Maul tot een 'echt Nederlands-Duitse schoolgymnastiek' geworden. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 22-25; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 33-37; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 44-46. Behalve op de openbare scholen en die van de MNA werd er ook in andere inrichtingen te Amsterdam gymnastiekonderwijs verzorgd: bijvoorbeeld in de inrichting van de 'juffrouwen' en gezusters Viërow. Lubach, "Eene inrigting", 308-313.

333. Het gemeentebestuur te Rotterdam heeft in 1863 eveneens een stap in deze richting gedaan door ingevolge de wet van 1857 uitvoering te geven aan het programma voor het m.u.l.o. Verscheidene inrichtingen voor gymnastiek zijn in dat decennium in gebruik genomen en het onderwijzend personeel voor de gymnastiek is uitgebreid. Zie hiervoor: Eshuijs, "Gymnastisch onderwijs", 33-35; Boer, "De geschiedenis", 317.

334. Croesen, (zonder titel), 277-278.

335. In de *Wet houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (Staatsblad n°. 103), tot regeling van het lager onderwijs*, 1878, Stbl. 127 werd bepaald dat men niet meer afzonderlijk voor het examen in de gymnastiek geëxamineerd kon worden. Men dient voortaan tevens een examen te hebben gedaan ter verkrijging

van een akte voor het geven van huis- en schoolonderwijs in bepaalde vakken (art.65). De 1160 personen, waarop Croesen doelt, vallen allen nog onder de wet van 1857 en zijn hoogstwaarschijnlijk hulponderwijzers/essen (art.47, wet 1857) en huisonderwijzers/essen (art.48, wet 1857) met een aantekening op hun akte van bekwaamheid voor het geven van gymnastiek.

336. Uit verschillende bijdragen in de bestudeerde literatuur kunnen we opmaken dat het percentage geslaagden op het aantal geëxamineerden voor het akte-examen M.O.-gymnastiek bedraagt in: 1879, 18% (#6); 1880, 16% (#?); 1881, 9% (#2); 1882, 23% (#10); 1886, 55% (#22). Zie voor deze gegevens: Redactie *Volksheil*, "Uittreksel", 107-108; Kok, "Verslag", 31; Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 133-136; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 667.

337. Uit diverse artikelen in de vaktijdschriften kan men opmaken dat gemeentebesturen over het algemeen terugschrokken voor de uitgaven die gepaard gaan met het invoeren van de gymnastiek. Zie o.a. Croesen, "Volksgezondheid en Gymnastiek", 98-104 en 111-116.

338. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 23 en 47.

339. Uit de notulen van de bestuursvergaderingen van de gymnastiekschool op de Westermarkt te Amsterdam kan men bijvoorbeeld opmaken dat herhaalde malen personen deelnamen aan het gymnastiekonderwijs teneinde zich te bekwalen voor het examen ter verkrijging van de akte van bekwaamheid voor het geven van de gymnastiek. Eén van hen was J.S.G. Disse, die later redacteur van het gymnastiektijdschrift 'Olympia' zou worden en vele andere wapenfeiten op gymnastiekgebied op zijn naam zou schrijven. GAA, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv.nr.323, Handelingen Bestuur, inv.nr.388. Vgl. Van Cappelle, "Gymnastiek", 379.

340. Redactie *Volksheil*, "Uittreksel", 107-108.

341. Deze 'gedwongen autodidacten' konden gebruik maken van verschillende handleidingen, die op dit gebied verschenen in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw. Net als bij het examen voor de akte m.o.-gymnastiek zou hierin echter voornamelijk 'de praktijk' van de gymnastiek aan de orde komen. Onder andere de volgende oorspronkelijke Nederlandse werken verschenen in de jaren zestig: Lubach, *Ontleedkundige en physiologische grondslagen* (1863); Euler, *Gymnastische oefeningen* (1864); Eshuijs, *De gymnastiek* (1865); Eshuijs, *Meisjesgymnastiek* (1866); Van der Est, *Lichamelijke beweging*

- (1866); Klaar, *Gymnastiek* (1867); Sprenger, *Leidraad* (1869). In de jaren zeventig verschenen o.a.: De Jong, *Verzameling* (1870); Wiggerman, *Handleiding* (1872); Allebé, *Onderzoek* (1878). In de jaren tachtig verschenen o.a.: Van der Boom, *Gymnastiek en spel* (1883); Soeter en Keijzer, *Gymnastiek* (1883); Disse en Labberté, *Theorie der gymnastiek* (1884); Disse en Labberté, *Praktijk der gymnastiek* (1886).
342. Hieraan werd uitdrukking gegeven in o.a.: Vestdijk, *De gymnastiek in Nederland* (1864); Snel, *Mijn streven en wenschen* (1866); Eshuijs, *Opmerkingen over gymnastiek* (1867); Vestdijk, *Oppervlakkige beschouwingen* (1869).
343. Allebé, (zonder titel), 130-132.
344. Ook op het gebied van de gymnastiek heeft Snellen zich ingespannen, hetgeen blijkt uit het feit dat op zijn initiatief tot de oprichting is overgegaan van een gymnastiekschool te Utrecht. Het bestuur van deze gymnastiekschool heeft zich een vurig strijder getoond voor de verbetering van de toestanden op het gebied der gymnastiek in ons land. Men beoogde niet alleen het aanmoedigen van de beoefening der gymnastiek, maar ook de ontwikkeling van het onderwijs en het vormen van nieuwe onderwijzers. Zie o.a.: VGS, 1875, 297; Redactie *De Gezondheid*, "Gymnastiek", 246-247.
345. Redactie *Hygieia*, "Rapport", nr.18.
346. Dit voorstel heeft wat weg van het voorstel dat door de VOGN is gedaan aan de regering in 1869. Met een adres vestigde zij nogmaals de aandacht van de regering op het in 1867 reeds door haar ingediende adres met memorie van toelichting. Hierin werd de regering verzocht een kweekschool voor onderwijzers in de gymnastiek op te richten. In het laatste adres verzocht de VOGN de regering, wanneer zij tot bovenstaande regeling niet wilde overgaan, dan toch iets te doen aan een betere ontwikkeling van aanstaande gymnastiekonderwijzers. Hiertoe zag de VOGN een mogelijkheid door aan de bestaande rijkskweekscholen voor onderwijzers een cursus in de anatomie en fysiologie van de mens, diätetiek en gezondheidsleer te openen. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1869, 442.
347. Redactie *Hygieia*, "Rapport", nr.18.
348. Zie voor de discussies hieraangaande: VGS, 1874, 18 en 1875, 17-18.
349. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 667.
350. Zie voor de aandacht voor deze problematiek in de gymnastiekvaktijdschriften o.a.: Croesen, "Volksgezondheid en gymnastiek", 98-104 en 111-112; Redactie *Volkshel*, "Een zeer merkwaardig vertoog", 403-405; Meilink, "Ver-gadering", 476-477; Redactie *Volkshel*, "Uit-treksel", 107-108; Redactie *Volkshel*, "Verzoek-schrift", 53-55; Redactie *Volkshel*, (zonder titel), 1881, 80; Redactie *Volkshel*, (zonder titel), 1881, 318-319; Croesen, (zonder titel), 447-448; Kok, "Verslag", 29-56; Redactie *Volkshel*, "Nederlandsch Gymnastiekverbond", 209; Redactie *De Turnvriend*, "Verslag", 133-136; Redactie *Volkshel*, "Nederl. Gymn.-Onderwijzers Vereeniging", 146-148 en 153-157; Croesen, "Examens", 291-294, 302-304, 308-311 en 316-317; Redactie *Volkshel*, "Vereeniging", 136-137; Van der Boom, "Acte-examens", 171-173, 180-181, 189-190 en 195-196; Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Examen-Programma", 416-420; Redactie *De Turnvriend*, "Een nieuw Examen-Programma", 4-6; Hengevelt, "Een nieuw Examen-programma", 36-40; Croesen, "Bouwstoffen", 133-137 en vele artikelen in het blad *Olympia* in de periode 1886-1889.
351. Zie de eerder vermelde bijdragen in de gymnastiekvaktijdschriften en andere literatuur, zoals o.a.: Boer, "De geschiedenis", 343; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 47-48; en Graafland, "1862-1837", 117-121.
352. Heijnen, *Beknopt historisch overzicht*, 16-17, Graafland, "1862-1937", 118.
353. Heijnen, *Beknopt historisch overzicht*, 1-35; Graafland, "1862-1937", 106-117; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 95-99.
354. *Besluit houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs*, 1864, Stbl.8.
355. *Besluit waarbij, met intrekking van het Koninklijk besluit van 28 Februari 1868 (Staatsblad n°. 27) en met wijziging der Koninklijke besluiten van 2 Februari 1864 (Staatsblad n°. 8) en 3 Augustus 1879 (Staatsblad n°. 148), programma's worden vastgesteld voor de examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid tot het geven van middelbaar onderwijs in het handteekenen, het rechtlijnig tekenen en de perspectief, het boetseeren en de gymnastiek en tot het geven van lger onderwijs in de gymnastiek*, 1879, Stbl.112.
356. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 87 vlg.
357. Kramer en Kugel (*Geschiedenis*, 88) noemen als organisatorische problemen het plaatsen van de gymnastieklessen tussen de andere lessen en het feit dat het de scholen vaak ontbrak aan

- een geschikte accommodatie. Men moest in dergelijke gevallen uitwijken naar veraf gelegen gymnastieklokalen. De beschikbare lokalen zouden overigens ook niet altijd uitmunten qua hygiëne en ruimte.
358. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 87. Zie hiervoor ook: Redactie *Volkshel*, "Vergadering", 232-233; Disse, "De Gymnastiek", nr.49; en Edelman, "Nog eens de Gymnastiek", nr.52.
359. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 87-88.
360. *Ibidem*, 88-89.
361. Lubach, "Gymnastiek", 3-8.
362. Croesen, "De toestand", 106-113.
363. De kwijnende stand voor het gymnastiekonderwijs in Nederland zou ondermeer tot uiting komen in het lager onderwijs. Croesen komt hieromtrent met interessante cijfers: van de 3826 openbare scholen en bijzondere scholen voor het lager onderwijs in Nederland, wordt er in 1880 slechts aan 276 gymnastiekonderwijs verstrekt. Croesen, "De toestand", 108. De gymnastiek (vrije en orde-oefeningen der gymnastiek) zou pas per januari 1890 als verplicht vak in het lager onderwijs worden opgenomen. Dit geschiedde als gevolg van de *Wet van den 8sten December 1889, tot gedeeltelijke herziening der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°.127), tot regeling van het lager onderwijs*, 1889, Stbl.175 en het *Besluit van den 14den December 1889, ter bekendmaking van den tekst der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°.127), houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (Staatsblad n°. 103) tot regeling van het lager onderwijs, zooals die is gewijzigd bij de wetten van 27 Juli 1882 (Staatsblad n°.117), 3 Januari 1884 (Staatsblad n°.2), 11 Juli 1884 (Staatsblad n°.123), 15 April 1886 (Staatsblad n°.64) en 8 December 1889 (Staatsblad n°. 175)*, 1889, Stbl.177.
364. Croesen, "De toestand", 108. Opmerkelijk is dat de 'tegenstrevers' van de gymnastiek door Croesen hier aangeduid, door Houwaart worden aangewezen als degenen van wie ook de hygiënisten vaak tegenwerking ondervonden bij hun activiteiten.
365. Hijmans, "Pleidooi", 298.
366. *Ibidem*.
367. Disse, "De Gymnastiek", nr.49.
368. Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 93 vlg.
369. Labberté, "De bezoldiging", nr.14 en nr.15. Zie voor deze materie ook een verslag van de vergadering der gemeenteraad te A'dam in 1895. Redactie *Maandschr. Heilgymn.*, (zonder titel), 1895, 96.
370. Zie ook de bijdrage van H. Edelman in *Olympia* in 1888. Hij wijst hier op verschillen in honoraria voor gymnastieklerkrachten aan rijkscholen: van f 500,- tot f 800,- per jaar. Hij behandelt echter geen verschillen in salariering tussen gymnastiekleraren en andere leerkrachten op middelbare scholen. Edelman, "Nog eens de Gymnastiek", nr.52.
371. Labberté, "De bezoldiging", nr.15.
372. Vgl. Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 84.
373. Vgl. opmerkingen hierover in het algemene inleidende geschiedenisgedeelte van hoofdstuk 2.
374. Zie o.a.: Heijnen, *Beknopt historisch overzicht*, 1-35; Boer, "De geschiedenis", 314-318; Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 22-23; Graafland, "1862-1937", 58-158; Kramer en Kugel, *Geschiedenis*, 79; Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 200 vlg.
375. Zie o.a.: Eshuys, *De geschiedenis*, 22 vlg.; Croesen, "Bouwstoffen", 40-41; Heijnen, *Beknopt historisch overzicht*, 19-20; Boer, "De geschiedenis", 314; Graafland, "1862-1937", 58; en Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 204. Zie over bijdragen hygiënisten aan de bevordering der gymnastiek ook: Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1861, 48; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 111. Meer algemene informatie over Lubach is te vinden in: Harting, "Naar aanleiding", 223-225; Redactie *Volkshel*, "Feestviering", 248-250; Harting, "Naar aanleiding", 163-166. Meer algemene informatie over Allebé is te vinden in: Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 126-127; Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1886, nr.5; Croesen, "Aan Dr. G.A.N. Allebé", 1819; Redactie *Volkshel*, (zonder titel), 1882, 19-21; Redactie *Volkshel*, "De ontvangst van dr. G.A.N. Allebé", 40-42.
376. Zie: VGS, 1871, 26; 1872, 247; 1874, 18-19; 1875, 17-18, 250-251 en 297; 1876, 23-25 en 347; 1877, 15-16, 17, 19, 22, 25, 28, 337, 339; 1878, 16; 1881, 21, 296; 1882, 12, 14, 15, 17, 18-19, 20, 21; 1883, 19, 298, 301, 303; 1884, 24; 1887, 292; 1888, 286-287; 1889, 28-29, 31-32, 33, 35, 39, 285-287. Vgl. Bergink, "C.P. Pous Koolhaas".
377. Zie o.a.: Snel, *Mijn streven en wenschen*, 31 vlg.; Redactie *Schat der Gezondheid*, "De hygiëne", 218-231.
378. Heynen, *Beknopt historisch overzicht*, 34-35; Boer, "De geschiedenis", 314-318. Heyn, *Beknopt overzicht* (IV), 52-54.

379. Van Dijk, "Heilgymnastiek", nr.11.
380. Baart de la Faille, "Inrichtingen", 131 vlg.
381. Haneveld, *Geschiedenis*, 43.
382. Hier wijst Haneveld (*Geschiedenis*, 43) op de werken van C.J. Cornelis uit 1873 en C.A.J. de Gruijter uit 1874. Tenslotte wijst hij op de Nederlandse uitgave van het boek van A. Reibmayr (1883) in de handel dat bewerkt is door 'professor(?) J. Schoondermark Jr., specialist voor massage te Amsterdam'. Wat Haneveld nu eigenlijk precies onder 'de geneeskundige pers' verstaat wordt niet duidelijk.
383. Haneveld, *Geschiedenis*, 43-44.
384. In dit verband is het wellicht interessant te wijzen op een publikatie van de sociologen Jamous en Peloile uit 1970, waarin een historische analyse van het Franse ziekenhuissysteem centraal staat. Daarin wordt gesproken van een 'I/T-ratio' van beroepen. Sterk vereenvoudigd kan men dit als volgt weergeven. De 'I' staat voor indetermination: het deel van het productieproces dat bepaald wordt door middelen die aan regels ontsnappen en afhangen van eigenschappen van de producent. De 'T' staat voor technicality: het deel van het productieproces dat bepaald wordt door middelen die geleerd en doorgegeven kunnen worden in de vorm van regels. Hoe groter nu de I/T-ratio, hoe groter de afhankelijkheidspositie van de consument ten opzichte van de producent, met als mogelijk gevolg een grotere gebruikswaarde voor de ontvanger en een groter aanzien van de producent. Het is in het licht van deze theorie bezien niet ondenkbaar dat medici juist die delen van het takenpakket van het beroep hebben willen afstoten of - misschien beter - niet hebben willen opnemen, die zich kenmerken door een hoge technicality. Hiermee wordt immers een verhoging van de I/T-ratio bevorderd, dan wel een verlaging ervan voorkomen. Jamous en Peloille, "Professions".
385. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Eén wetenschap", nr.1 en nr.2.
386. Van Iterson, "Openingsrede", 31-35. Ook de medicus dr. H. Ph. Baudet ("Een teleurstelling", 340-344) wees al in 1885 op deze situatie. Men zou dikwijls kiezen voor het beroep van medicus vanwege 'het lucratieve, vooral nu de studieprijzen voor Officieren van Gezondheid de opleidingskosten zeer verminderen en de theologische stand niet meer die financiële voordelen heeft van vroeger' terwijl 'juristen en litteratoren altijd slecht betaald zouden zijn'. De problemen lijken alleen maar erger te worden.
- In 1889 verschijnen er berichten dat het aantal studenten in de geneeskunde schrikbarend toeneemt met alle gevolgen van dien. Zie hiervoor o.a.: Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 237; Daniëls, (zonder titel), 594; en Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 626-627.
387. Van Iterson, "Openingsrede", 35.
388. XXX, "Iets over het adverteeren van geneeskundigen", nr.7.
389. Dit geldt voor de periode 1865-1901.
390. Querido, *Een eeuw Staatsoezicht*, 121.
391. *Ibidem*, 121-123.
392. Het bestaat uit vier onderdelen: Geneeskundig Staatsoezicht; Onderzoek naar de Volksgezondheid; Plaatselijk Onderzoek en handelingen tot bevordering der volksgezondheid (tot 1873 was de titel van deze rubriek 'Handelingen tot bevordering der volksgezondheid'); en Handhaving van wetten en verordeningen.
393. VGS, 1874, 19.
394. Een uittreksel hiervan is afgedrukt in een publikatie van Vestdijk uit 1882. Vestdijk, *Nadere mededeelingen*, 25-27.
395. Het toestel werd reeds voor medici, gymnastici en andere belangstellenden demonstreerd op 7 april 1874 in Frascati te Amsterdam. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1874, 224; Vestdijk, *Nadere mededeelingen*, 23-24). Ook werd het toestel op 31 mei 1873 gedemonstreerd aan medici te Haarlem (waaronder ook de Haarlemse medicus dr. P. van Reijssen), die zich over de toepasbaarheid ervan zeer lovend zouden hebben uitgelaten (Vestdijk, *Mededelingen*, 8-11). Het toestel zou door hen zijn beschouwd als een belangrijke aanwinst op orthopedisch gebied en het zou onder leiding van een deskundige (!) goede waarborgen bieden voor de behandeling van verschillende misvormingen van het lichaam. Voorts hebben de Geneesheer-Directeur van het krankzinnigengesticht 'Meerenberg' boven Haarlem dr. B.H. Everts, de hoogleraar C.B. Tilanus, ongeveer 70 andere medici en zo'n 20 gymnastiekleraren/heilgymnasten zich lovend uitgelaten over het toestel, aldus Vestdijk (*Nadere mededeelingen*, 24 vlg.). Ook in de *Geneeskundige Courant* en in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* werd in 1873 en 1874 positieve aandacht besteed aan Vestdijks uitvinding: Redactie *Geneesk. Cour.*, "Geneeskundige gymnastiek", nr.17; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1873, 532.
396. Homoet e.a., "Programma", 289-290.
397. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, "Verslag",

325. Deze vraag om advies is niet opgenomen in het VGS. Wellicht zijn het hier (ook) de bijdragen en advertenties in de vakbladen van Milo en anderen geweest, die de aandacht van deze afdeling vestigden op de uitoefening van de heilgymnastiek door niet-medici.
398. VGS, 1877, 326 en 330.
399. Vreemd is dat zowel dr. J. Penn (inspecteur) als dr. I. Texeira de Mattos (adjunct-inspecteur) niet genoemd worden in de lijst die in Milo's publikatie van 1877 voorkomt. Zou er door de geneeskundige ambtenaar een andere circulaire bedoeld worden?
400. VGS, 1877, 332.
401. VGS, 1877, 374.
402. VGS, 1878, 21.
403. VGS, 1878, 302.
404. VGS, 1880, 354.
405. VGS, 1884, 16.
406. Zie voor deze bespreking ook: Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), 1884, nr.8.
407. VGS, 1884, 22-23. Zie voor deze bespreking ook: Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), nr.8.
408. VGS, 1884, 22-23. De commissie, waarvan in het citaat sprake is, bestond uit dr. S.Sr. Coronel (Leeuwarden), dr. J.S. Wichers (Groningen) en mr. Jacg. Oppenheim (Groningen).
409. VGS, 1889, 315-316.
410. VGS, 1889, 354.
411. VGS, 1889, 29.
412. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Eenige bedenkingen", nr.1.
413. In dit kader is op 28 november 1884 ook een adres verstuurd aan de Nederlandsche Journalistenkring. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Adres", nr.12. Zie voor het antwoord van deze kring en de reactie daarop van de redactie: Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Het antwoord", nr.4.
414. Redactie *Geneesk. Cour.*, (zonder titel), 1881, nr.9.
415. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 281.
416. Door de Vereeniging zijn ook verzoeken om adhesiebetuigingen gestuurd naar de geneeskundige raden in het land. Over het algemeen werd het niet nodig gevonden hierop in te gaan. Zie: VGS, 1886, 17, 19, 20, 22, 25, 28. De 'Vereeniging ter bevordering der Volksgezondheid' te Leeuwarden stuurt daarentegen wel een adres aan de Tweede Kamer waarin strenge verbodsbepalingen worden bepleit in relatie tot beide bovengenoemde punten. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 451.
417. Artikel 436 van het *Wetboek van Strafrecht* luidt: 'Hij die, niet toegelaten tot de uitoefening van een beroep waartoe de wet eene toelating vordert, buiten noodzaak dat beroep uitoefent, wordt gestraft met geldboete van ten hoogste driehonderd gulden. Hij die, toegelaten tot de uitoefening van een beroep waartoe de wet eene toelating vordert, buiten noodzaak in de uitoefening van dat beroep de grenzen zijner bevoegdheid overschrijdt, wordt gestraft met geldboete van ten hoogste honderd vijftig gulden. Indien tijdens het plegen van de overtreding nog geen twee jaren zijn verlopen, sedert de schuldige wegens dezelfde overtreding onherroepelijk is veroordeeld, kan, in plaats van de geldboete, in het geval van het eerste lid hechtenis van ten hoogste twee maanden, in het geval van het tweede lid hechtenis van ten hoogste eene maand worden opgelegd.' *Wet tot vaststelling van een Wetboek van Strafrecht*, 1881, Stbl. 35.
418. Vgl. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1881, 26-28.
419. Slechts uit twee juridische tijdschriften werden berichten gebruikt: *Paleis van Justitie. Populair Weekblad voor Binnen- en Buitenlandse Rechtspleging* en *Weekblad van het Regt [Recht]. Regts[Rechts]kundig Nieuws en Advertentieblad*.
420. Ook in het werk van mr. S. Gratama Hzn. *Geneeskundige wetten. Met Aanteekeningen, bevattende de jurisprudentie tot den laatsten tijd, benevens Koninklijke Besluiten, Ministerieele Beschikkingen, Beslissingen van geneeskundige Raden en Aanschrijvingen van Inspecteurs en Adjunct-Inspecteurs voor het geneeskundig Staatstoezicht* (1881) wordt hiervan geen melding gemaakt.
421. VGS, 1874, 292-293.
422. VGS, 1877, 332.
423. VGS, 1883, 356. In het *Maandbl. Kwakz.* wordt in 1883 gewezen op de vervolging en veroordeling van de heer Nonhebel. Deze zou - terwijl hij zichzelf 'dr.' noemde - in advertentie's aankondigd hebben dat hij de massage uitoefende. Nonhebel zou geen bevoegdheid hebben tot uitoefening der geneeskunst in Nederland en zich dus geen 'dr.' mogen noemen! Zou hier dezelfde persoon worden bedoeld die veroordeeld is door de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam? Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Waerseggers", nr.6.
424. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Geen geneeskundige hulp", nr.7.

425. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), 1884, nr.8.
426. VGS, 1887, 398; Redactie *Weekbl. Recht*, 1887, nr.5472; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), 1887, nr.3; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Een knijpdokter veroordeeld", nr.6; Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "De knijpdokter te Rotterdam", nr.8; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1887, 692.
427. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, (zonder titel), 1887, nr.3.
428. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Een knijpdokter veroordeeld", nr.6.
429. *Ibidem*.
430. H. Lampe, een 54 jaar oude 'koopman in manufacturen en balsem' uit Amsterdam, wordt in 1883 door het Gerechtshof aldaar in hoger beroep vrijgesproken van rechtsvervolging voor 'strijken' van personen. Eerder werd hij door de Arrondissementsrechtbank te Utrecht op 22 augustus 1883 onder andere veroordeeld voor het strijken van een arm van iemand die zich gestoten had en het strijken en bidden bij iemand met kiespijn. Het Gerechtshof te Amsterdam was van mening dat 'iemand die strijkt, ook al bidt hij daarbij, daarom nog geen geneeskunst uitoefent'. Redactie *Paleis Justitie*, "Gerechtshof te Amsterdam", nr.44; Redactie *Weekbl. Recht*, "Gerechtshof te Amsterdam", nr.4994.
431. Het 'boertje' H.N. uit Nieuw-Buinen werd vrijgesproken door de Arrondissementsrechtbank te Groningen op 16 juli 1885. In hoger beroep werd dit vonnis op 10 september 1885 bevestigd door het Gerechtshof te Leeuwarden. De zaak verscheen echter op 30 november 1885 voor de Hoge Raad en hier werd het arrest van het Gerechtshof te Leeuwarden wegens verzuim in de vormen vernietigd en de zaak doorverwezen naar het Gerechtshof te Arnhem. De Kamer van Correctionele Zaken van het Gerechtshof te Arnhem heeft op 26 januari 1886 uitspraak gedaan omtrent deze zaak en bepaald dat 'het opleggen van handen zonder meer, of het met de handen aanraken van lichaamsdelen van personen, waaraan zij beweren lijdende te zijn, niet geacht worden geneeskundige bijstand of uitoefening van geneeskunst te zijn, al geschieden die handelingen met de bedoeling om te genezen'. De zaak werd daarna voor de Hoge Raad gebracht, waarbij de procureur-generaal van het Gerechtshof te Arnhem optrad als requirant van cassatie tegen het arrest van dat gerechtshof. De Hoge Raad doet op 24 mei 1886 de reeds aan-
gegeven uitspraak. Zie voor deze rechtsgang o.a.: Redactie *Weekbl. Recht*, "Hooge Raad", nr.5243; Redactie *Weekbl. Recht*, "Arrondissements-rechtbank", nr.5274; Redactie *Weekbl. Recht*, "Gerechtshof te Arnhem", nr.5299; Redactie *Weekbl. Recht*, "Hooge Raad", nr.5304; VGS, 1883, 20; VGS, 1885, 373-374; VGS, 1886, 387; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1886, 581.
432. Redactie *Weekbl. Recht*, "Hooge Raad", nr.5304.
433. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Ongeoorloofde uitoefening", nr.20.
434. *Ibidem*.
435. Moll, *Onbevoegde uitoefening der Geneeskunde. (Art. 1 en 18 Wet 1 juni 1865 (n°60) j° 436 S.w.b.)* (1889). Zie ook: Redactie *Geneesk. Cour.*, "Bespreking", nr.17.
436. Redactie *Maandbl. Kwakz.*, "Onbevoegde uitoefening", nr.4.
437. Ervan uitgaande dat de bestudeerde bronnen een goed beeld geven van de strafvervolging op dit gebied, kan het aantal van vier vervolgingen waarbij de uitoefening van heilgymnastiek in het geding is, gering genoemd worden.
438. VGS, 1866, 183. Zie voor een dergelijke voorzichtige houding van het Staattoezicht ook het proces tegen H.N. te Nieuw-Buinen. VGS, 1883, 20; VGS, 1885, 373-374; VGS, 1886, 387.
439. VGS, 1889, 29.
440. Redactie *Geneesk. Cour.*, "Kwakzalvers", nr.50.
441. Opvallend is het, dat ruim 120 jaar later een dergelijke regeling met titelbescherming in de vorm van de BIG-wetgeving gestalte gaat krijgen. De redactie van de *Geneeskundige Courant* kan niet instemmen met het geheel vrijlaten van de geneeskunst en neemt het artikel van Aghina vooral op omwille van de mededeling van het ziektegeval dat behandeld werd door een kwakzalver! Redactie *Geneesk. Cour.*, "Kwakzalvers", nr.50.
442. Veritas, (zonder titel), nr.24.

HOOFDSTUK 4

1. Dit wordt door Van der Krogt (*Professionalisering*, 125) 'essentieel' genoemd voor professionalisering.

2. Zie de algemene historische inleiding in hoofdstuk 2 met betrekking tot het sociale leven

in Nederland (vlgs. Van Tijn, 1988).

3. Reijs, "10-jarig overzicht", 157-177.

4. Voor de beantwoording van deze vraag is gebruik gemaakt van: Van Kreel, "In memoriam J.H. Reijs", 260-273; en Van Kreel, "In memoriam E. Minkman", 474-480.

5. Bij de toepassing der heilgymnastiek in zijn inrichting maakte hij enige tijd gebruik van Vestdijks' 'medisch-orthopaedisch hijschtoestel', hetzelfde toestel dat hij demonstreerde op de vergadering van de NMG ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan in 1874 (zie hoofdstuk 3).

6. Dit komt neer op een totaal van zeven aanwezigen. Kortenhoeven (*100 jaar*, 112 en 114) spreekt van tien aanwezige heilgymnasten. Ik heb niet kunnen achterhalen welke die andere drie heilgymnasten zijn geweest. Waarschijnlijk heeft Kortenhoeven zich vergist. Wellicht geldt dit ook voor haar uitlating elders in voornoemd boek (blz.113) omtrent een circulaire, met daarin een lijst met de namen van negen aangesloten leden, die door het Genootschapsbestuur zou zijn gestuurd aan 450 medici in februari 1890. In deze circulaire staan namelijk 16 (!) heilgymnasten genoemd als werkende leden.

7. Reijs, "Ter Herinnering", 107.

8. De hieronder weergegeven toespraak van Reijs op 1 september 1889 berust op 2 bijdragen: Reijs, "Ter Herinnering", 107-112; en Minkman, "Utrecht", nr.50.

9. Minkman, "Utrecht", nr.50. Door Reijs ("Ter Herinnering", 111). worden deze uitspraken anders weergegeven: 'De ware heilgymnast zij een minnaar der wetenschap, daarnaast een eerlijk, handig en krachtig practicus; is hij voor zijne taak berekend, hij geeft den dokter wat des dokters is en ziet in hem zijnen raadsman en zijnen meerdere, waar het geldt het onderzoek van den patient en het beoordeelen van zijn werk. Hij is de gehoorzame en bekwame dienaar van den medicus.' Wellicht dat de zeer gespannen relatie met medici in de periode rond 1899 ertoe heeft bijgedragen dat hij een iets andere bewoording heeft gekozen voor hetgeen hij tien jaar geleden heeft gezegd. Deze voordracht werd per slot van rekening afgedrukt in het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek*. We zien in deze omschrijving dat Reijs zich in 1899 bewust is van de medicus als zogenaamde 'relevante andere': het gaat erom een zodanige beschrijving van het domein der heilgymnastiek en de rol van de heilgymnast daarop te geven die de medici niet direct doet 'stijgeren'.

10. Wellicht wordt hier bedoeld op het werk van Schoondermark *Massagebehandeling der*

ruggegraatsverkrummingen ("hooge schouder", "scheeve heup") (1888).

11. Al vrij snel zou het Genootschap aangeduid worden met de naam: 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland'. Ook in de statuten van 1890 is dit het geval.

12. Ook in de openingsrede van Minkman op deze vergadering komen we de term natuurgeneeswijze tegen. Reijs, "Verslag", nr.7. Hierin werd nogmaals gewezen op de vooruitgang van de heilgymnastiek in de laatste jaren en op de noodzakelijkheid om de beoefenaars te verenigen: 'It is noodig dat er eenheid komt in de gedachten en werken van de beoefenaars der Heilgymnastiek, want dat komt ten goede aan hen, die hulp zoeken bij dezen tak der natuurgeneeswijze.' In dit licht bezien krijgt de toetreding van dr. J. Coronel als eerste buitengewoon lid van het Genootschap een extra dimensie. Hij was immers in de periode verbonden aan een inrichting voor pneumatische-, koudwater- en massagebehandeling. De relatie heilgymnastiek - natuurgeneeswijze in deze periode behoeft nader onderzoek.

13. Opmerkelijk is het dat men gebruik wenste te maken van de fotografie als hulpmiddel bij het bepalen van het effect van behandelresultaten. Dit hulpmiddel had nog nauwelijks ingang gevonden in de geneeskunde. Vgl. B. Pasveer, "Kennis".

14. Zie correspondentie omtrent het verkrijgen van koninklijke goedkeuring: Archief Genootschap, Correspondentie, Brieven nrs. 900121, 900215a en 900215b.

15. In het eerste jaarverslag van het Genootschap wordt gesproken van 450 medici aan wie een circulaire zou zijn toegestuurd, terwijl in het verslag van de derde algemene vergadering staat opgetekend: 'zo'n 500-tal medici'. Zie: Reijs, "Eerste jaarverslag", 148; Reijs, "Verslag", nr. 29.

16. Zie voor deze circulaire aan medici: Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr. 9002--.

17. Reijs, "Verslag", nr.29.

18. Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 367; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 481-482; Redactie *Ned. T. Geneesk.*, (zonder titel), 1889, 571.

19. Reijs, "Eerste jaarverslag", 146-152. Ook in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (dinsdag 5 november 1889) wordt aangegeven dat medici ingenomen zijn met de oprichting van het Genootschap. NRC, 46(1889)nr.287. Onder het kopje 'Wetenschappelijke Berichten' bestaat de

journalist aandacht aan de eerste algemene vergadering waar Reijs een lezing hield over de toepassing der 'methode Fischer' bij ruggegraatsverkrummingen. De oprichting van het Genootschap wordt in het artikel met ingenomenheid begroet. Ook uit ingekomen brieven van genees- en heilkundigen zou een dergelijke reactie blijken. Ofschoon de journalist geen propaganda voor de heilgymnastiek wenste te maken ('het vak zal zelf zijn weg vinden'), deed hij dit wel. Een pleidooi wordt gehouden om een lezing als die van Reijs ook buiten de kring van vakmannen te houden, opdat dit ter lering zou kunnen zijn van die opvoeders en ouders: 'die thans onwetend of kortzichtig, of beide, de beginselen der kwaal, waarvoor de gymnastiek 'heil' kan aanbrengen, òf niet herkennen, òf, ze geringschattend verwaarloozen.' De auteur doet er nog een schepje bovenop en schrijft dat de genoemde onoplettendheid van opvoeders en ouders momenteel noodlottige gevolgen heeft. Kan men zich een betere reclame wensen? Het positieve artikel in deze krant betekent publiciteit naar het publiek toe en kan als zeer belangrijk voor het Genootschap worden bestempeld.

20. Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr.890911.
21. Zie advertentie in de *Geneeskundige Courant* in 1893 (nr.4).
22. Zie voor een aanwijzing voor deze relatie ook: Minkman, "Eene nieuwe methode", nr.23.
23. Reijs, "Eerste jaarverslag", 148-149. De 'collega', waarvan hier sprake is, zou - volgens een aantekening in een origineel exemplaar van het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek* - de Rotterdamse gymnastiekleraar S. van Aken zijn.
24. Van Amstel, "Heilgymnasten", 437-440.
25. *Ibidem*, 438.
26. Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr.891003.
27. Albers, "Heilgymnasten", 456-458.
28. 'Radicaal' staat hier voor 'bewijs van bevoegdheid'.
29. Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr.891003.
30. Reijs, "Heilgymnasten", 458.
31. Het grootste gedeelte van de brief van Reijs aan de redactie van het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* (Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr.8909--) staat afgedrukt in dat tijdschrift. Reijs, "Heilgymnasten", 458. De zin in de brief, waarin Reijs aangeeft dat Van Amstel 'niet op de hoogte van zijn tijd schijnt te zijn', is geschrapt. De redacteur Wopkes meende dat medewerkers van de redactie niet ongegrond en ten onrechte beschuldigd mogen worden. Archief Genootschap, Correspondentie, Brief nr.891004.
32. Van Amstel, "Bespreking", 130-131; en Disse, "Heilgymnastiek", nr.24.
33. Minkman, "Eenige opmerkingen", nr.25.
34. In een later nummer van *Olympia* zou dit wel worden gedaan door 'N.N.'. N.N., (zonder titel), nr.26. N.N. zou als enige antwoord ontvangen van Milo. De laatste doet dit middels een ingezonden stuk in *Olympia*. Milo, (zonder titel), nr.29.
35. Korteweg, "Bespreking", 496-500.
36. *Ibidem*, 498.
37. *Ibidem*, 499.
38. *Ibidem*, 499-500.
39. Milo, *Heilgymnastiek*, 12.
40. Reijs, "Genootschap", nr.51.

II LITERATUUR

N.B. De met een asterisk (*) aangegeven werken zijn genoemd in de tekst en/of in de noten, maar niet geraadpleegd in het kader van deze studie.

- ALBERS, Hk., "Het wezen der Heilgymnastiek", *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.43.
- ALBERS, Hk., "Behandeling van den horrelvoet, pes varus", *Geneesk. Cour.* 32(1878)nr.42.
- ALBERS, Hk., "Heilgymnasten", *T. Ned. Gymn. Verb.* 2(1889)456-458.
- ALBERS, Hk., "Een 40-jarig jubileum", *Maandschr. Heilgymn.* 11(1901)57-60.
- ALERS, C., *De ziekenverpleging en de zorg voor de openbare gezondheid in de laatste 50 jaren. Artikelen geschreven voor den Catalogus der Historisch-Geneeskundige Tentoonstelling te Arnhem, Juli 1899*, Amsterdam: F. van Rossen, 1899.
- ALI COHEN, L., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 6(1870)I,(Personalia)496.
- ALI COHEN, L. (red.), *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie. Deel I en II*, Groningen: J.B. Wolters, 1872.
- ALI COHEN, L., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,(Berichten)224.
- ALI COHEN, L., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 15(1879)I,(Berichten)735.
- ALLEGÉ, G.A.N., "Gymnastisch onderwijs te Amsterdam. 1856. Beantwoording der vragen der Commissie voor geneeskundige politie en algemeene gezondheidsregeling der Maatschappij t.b.v. Gen., nopens het gymnastisch onderwijs te Amsterdam", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 6(1856)465-468.
- ALLEGÉ, G.A.N. Bespreking van *Die Weibliche Turnkunst, ein Bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit und Anmuth des Frauengeschlechts. Für Eltern, Lehrer und Erzieherinnen* (1855) en *Weibliche Hausgymnastik, eine leicht verständliche in Haus und Zimmer ausführbare Selbstanweisung zu gesundheitsgemässer und heilkräftiger Körperübung, als Beitrag zur Gesundheitslehre für das weibliche Geschlecht aller Altersstufen* (1856) door M. Kloss, *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)43-46.
- ALLEGÉ, G.A.N. Bespreking van *Das Turnen vom ärztlichem Standpunkte, zu gleich als Staatsangelegenheit dargestellt* (1843); *Kinesiatrik oder die gymnastische Heilmethode. Für Aerzte und gebildete Nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt* (1852); *Die schädlichen Körperhaltungen und Gewohnheiten der Kinder, nebst Angabe der Mittel dagegen* (1853); *Ärztliche Zimmergymnastik oder Darstellung und Anwendung der unmittelbaren Heilgymnastische Bewegungen, für jedes Alter und Geschlecht* (1857); *Onze kinderen. Hunne kwade gewoonten en nadeelige lichaamshoudingen, benevens opgave der middelen daartegen* (1857, vert.); *Geneeskundige Kamer-Gymnastie of voorbehoedende en genezende lichaamsbewegingen* (1857, vert. F.A.C. Waitz); *Kamergymnastie* (prent) door D.G.M. Schreber, *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)594-600.
- ALLEGÉ, G.A.N., *Onderzoek naar de waarde van kunstmatige lichaams oefeningen voor de vrouwelijke jeugd*, Amsterdam: Van Kampen, 1857.*
- ALLEGÉ, G.A.N., "Over het al of niet gevaarlijke der gymnastiek", *Schat der Gezondheid* 1(1858) 65-70.
- ALLEGÉ, G.A.N., "Schaatsenrijden en steltenloopen", *Schat der Gezondheid* 1(1858)189-190.*
- ALLEGÉ, G.A.N., "Over physische opvoeding en gymnastiek", *Schat der Gezondheid* 2(1859)65-66(?).*
- ALLEGÉ, G.A.N., "De gymnastiek bevorderlijk voor het leeren", *Schat der Gezondheid* 2(1859) 359-360.*
- ALLEGÉ, G.A.N., *Over beweging en rust*, Haarlem: 1860.*
- ALLEGÉ, G.A.N., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 11(1875)I,(Berichten)130-132.
- ALLEGÉ, G.A.N., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 12(1876)I,(Berichten)561-562.

- ALLEBÉ, G.A.N., *Gymnastiek voor meisjes. - Beweging en rust. - Twee hygienische studiën*, Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1878 (1857 en 1860).
- ALLEBÉ, G.A.N., *Onderzoek naar de waarde van kunstmatige lichaams oefeningen voor de vrouwelijke jeugd*, 1878.*
- ALTROCK, H., "De geschiedenis van de lichamelijke schoolopvoeding in Duitschland" in: K.H. van Schagen (red.), *De lichamelijke opvoeding*, 1926, 11-81.
- AMIOT, J.M., "Notice du Cong-Fou des Bonzes Tao-Sée" in: *Mémoires concernant l'Histoire, les Sciences, les Arts, les Moers, les Usages des Chinois par les missionnaires de Pékin. Vol. 2.*, Parijs: Nyon l'ainé, 1776-1789.*
- AMOROS e ONDEANO, Don F., "Gymnastique" in: Sourtin (red.) *Encyclopedie Moderne*, 1827-1830, dl. 12, 351-356.*
- AMOROS e ONDEANO, Don F., *Nouveau manuel d'éducation physique, gymnastique et morale*, Parijs: 1830.*
- AMSTEL, J. van, "Heilgymnasten", *T. Ned. Gymn. Verb.* 2(1889)437-440.
- AMSTEL, J. van, Bespreking van *Heilgymnastiek, massage en orthopaedische bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *T. Ned. Gymn. Verb.* 3(1890)130-131.
- ANDRY, N., *L'Orthopédie ou l'art de prévenir et corriger dans les enfants, les difformités du corps. Le tout par des moyens à la portée des pères et des mères, et de toutes les personnes qui ont des enfants à élever*, Parijs: 1741.*
- ARNTZENIUS, A.K.W., CORONEL, J., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 47(1893)nr.4.
- BAART DE LA FAILLE, J.M., "Inrichtingen voor mechano-therapie in Nederland" in: C. Alers, *De ziekenverpleging*, 1899, 130-134.
- BAATSEN, P., *De Ergostat en zijne therapeutische toepassing door Dr. G. Gaertner*, Utrecht: L.E. Bosch & Zoon, 1888.
- BADER, C.A., "Over dispensatiën van het Gymnastiek-onderwijs. (Naar Dr. Angerstein)", *De Turnvriend* 3(1883)130-132.
- BAKKER, J.J.Th., *Het koninklijk Nederlandsch gymnastiek verbond, belangrijke factor voor het herstel der Nederlandse volkskracht. Historische groei, organisatorische opbouw en culturele betekenis*, Bergen op Zoom: z.uitg., 1947.
- BAKKER, M.C., KRAMER, L.D.E.J., LAND, A.A., RIJSDORP, K. EN SCHMÜLL, D.H. (red. cie.), *Honderd jaar Lichamelijke Opvoeding. 1862-1962. Gedenkbboek van de Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland*, z.pl. en uitg., 1962.
- BALLOT, A.M., "Zwem- bad- wasch- en gymnastiek inrigtingen te Rotterdam", *Schat der Gezondheid* 1(1858)171-176.
- BARTHEZ, P.J., *Von der Mechanik der willkürlichen Bewegungen der Menschen und der Thiere*, 1800.*
- BARUCH, I.Z., *De Physische Therapie temidden van de Geneeskundige Voorzieningen*, Amsterdam: Joachimsthal's uitgevers- en drukkersbedrijf N.V., 1958 (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- BAUDET, H. Ph., "Eene teleurstelling", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)I,340-344.
- BAUMANN, E.D., *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, Amsterdam: H. Meulenhof, z.j.
- BEER POORTUGAEL, D.J. den, *Verhandeling over het wenschelijke eener meer ligchamelijke opvoeding in Nederland*, Doesborgh: Kets & Lambreghts, 1841.
- BERGER, P.L. en LUCKMAN, T., *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Norwich: Peregrine (Penguin) books, 1981 (1966).
- BERGINK, A.H., "De Nederlandse tijdschriften voor gezondheidsleer der 19e eeuw", *T. Soc. Geneesk.* 39(1961)273-277.
- BERGINK, A.H., "C.P. Pous Koolhaas (1831-1893), voorloper van de Haagse schoolartsen", *T. Soc. Geneesk.* 44(1966)324-326.
- BERNETT, H., *Die pädagogische Neugestaltung der bürgerlichen Leibesübungen durch die Philanthropen*, Beiträge zur Lehre und Forschung der Leibeserziehung, herausgegeben vom Ausschuss Deutscher Leibeserzieher, Schorndorf: Verlag Karl Hofmann, 1971 (1960).

- BESLUIT, --- van den 2den Februari 1864, houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°8, 1864.
- BESLUIT, --- van den 3den Augustus 1879, houdende bepalingen ter uitvoering van art. 4 der wet van 25 April 1879 (Staatsblad n°87) en art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n° 127), Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°148, 1879.
- BESLUIT, --- van den 24sten April 1885, waarbij, met intrekking van het Koninklijk besluit van 28 Februari 1868 (Staatsblad n°. 27) en met wijziging der Koninklijke besluiten van 2 Februari 1864 (Staatsblad n°. 8) en 3 Augustus 1879 (Staatsblad n°. 148), programma's worden vastgesteld voor de examens ter verkrijging van akten van bekwaamheid tot het geven van middelbaar onderwijs in het handteekenen, het rechtlijnig tekenen en de perspectief, het boetseeren en de gymnastiek en tot het geven van lger onderwijs in de gymnastiek, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°112, 1879.
- BESLUIT, --- van den 14den December 1889, ter bekendmaking van den tekst der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°.127), houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (Staatsblad n°. 103) tot regeling van het lager onderwijs, zooals die is gewijzigd bij de wetten van 27 Juli 1882 (Staatsblad n°.117), 3 Januari 1884 (Staatsblad n°2), 11 Juli 1884 (Staatsblad n°.123), 15 April 1886 (Staatsblad n°.64) en 8 December 1889 (Staatsblad n°.175), Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°177, 1889.
- BIGOT, L.C.I., "Het Nut en het onderwijs" in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1934, 79-117.
- BILDERDIJK, W., *Ziekte der geleerden.**
- BINNEVELD, J.M.W., "Ziekte en gezondheid in historisch perspectief", *T. Soc. Gesch.* 8(1982)94-111.
- BLEKER, J., *Die Naturhistorische Schule. 1825 - 1845. Ein Beitrag zur Geschichte der klinischen Medizin in Deutschland*, Stuttgart/New York: Gustav Fischer Verlag, 1981.
- BOEKHOLT, P.Th.F.M., "De Nederlander gaat naar school" in: F.L. van HOLTHOON (red.), *De Nederlandse samenleving*, 1985, 203-223.
- BOER, W., "De geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in Nederland" in: K.H. van Schagen (red.), *De lichamelijke opvoeding*, 1926, 294-382.
- BONNET, A., *Traité des maladies des articulations*, Parijs: 1853.*
- BOOGMAN, J.C., "De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1862" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 54-146.
- BOOGMAN, J.C., TAMSE, C., JONGE, J.A. de, TIJN, Th. van, MINDERAA, J.T., DUNK, H.W. von der, BOSMANS, J., MANNING, A.F., KERSTEN, A.E., BLOM, J.C.H., MESSING, F. en VRIES, Joh. de, *Geschiedenis van het moderne Nederland*, Houten, De Haan, 1988.
- BOOM, J.A. van der, *Gymnastiek en spel op de voorbereidende en lagere school*, 1883.*
- BOOM, J.A. van der, "Acte-examens Gymnastiek", *Volkshel* 13(1885)171-173, 180-181, 189-190, 195-196.
- BOSMAN TRESLING, J., "Mededeelingen betreffende de *Kinesithérapie*", *Nieuw Prakt. T. Geneesk.* 28(1849)389-424.
- BOSMAN TRESLING, J., "Nieuwe mededeelingen betreffende de *Kinesithérapie*", *Nieuw Prakt. T. Geneesk.* 31(1852)617-647.
- BRANDTS, E., "Over Borstverwijders", *Maandber. Ned. Gymn. Verb.* 1(1883)99-102.
- BROUSSAIS, F.J.V., "De la gymnastique considérée comme moyen thérapeutique et hygiénique", *Annales de la médecine physiologique* ?(1827)?-?.*
- BRUIJN, H. de, "Verkrommingen der knie naar voren (Emprosthogonyancon mihi) door uitrekking hersteld", *Ned. Lancet* 3(1840/1841)469-473.
- BRUIN, C.G. de, "Iets over de Gymnastisch-Orthopaedische Instituten der DD. Berend, te Berlijn, en Heyne, te Cannstatt", *Pract. T. Geneesk.* 24(1845)111-123.
- BRUÏNE, P.J.H. de, *Over het onderzoek en de behandeling van Scoliosis*, Amsterdam: Metzler & Basting, 1889 (proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1889).

- BRUINING, J., "Het stijfverband op andere ziekten practisch toegepast", *Ned. Lancet* 6(1843/1844)222-232.
- BRUGMANS, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1963 (1925).
- BULLERDIECK, E., *Eerste verslag omtrent de inrigting voor geneeskundige gymnastiek te Rotterdam, voorafgegaan door eene korte beschouwing, voornamelijk over de Geneeskundige en Paedagogische Gymnastiek*, Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1863.
- BULTENPALEIS, "Het —", *Het Vaderland*, 58(1926), 29 augustus (Ochtendblad B).
- BURGER, H., NUYENS, B.W.TH., DELPRAT, C.C., DROOGLEEVER FORTUYN, H.J.W., LEERSUM, E.C. van, Lint, J.G. de, RIJNBEEK, G. van en SCHOUTE, D. (cie. gedenkboek), *Gedenkboek der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst bij haar vijf-en-zeventig jarig bestaan den leden aangeboden 8 juli 1924*, z.pl. en uitg., 1924.
- CALISCH, N.S., *Liefdadigheid te Amsterdam*, Amsterdam: M. Schooneveld en Zoon, 1851.
- CANNEGIETER, D., *Honderdvijftig jaar gezondheidswet*, Assen: Van Gorcum & Comp. N.V. - G.A. Hak & Dr. H.J. Prakke, 1954.
- CAPPELLE, H. van, "De Kinesitherapie. Rapport namens de commissie voor speciele pathologie en therapie, voorgedragen in de vergadering van den Geneeskundigen Kring te Amsterdam, den 29 Augustus 1853", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 3(1853)411-415, 421-424.
- CAPPELLE, H. van, *Leven en Gezond zijn. Volksboek voor de school en het huisgezin*, Amsterdam, 1857.*
- CAPPELLE, H. van, "Gymnastiek als bestanddeel van het volksonderwijs", *Schat der Gezondheid* 5(1862)378-379.
- CHELIUS, M.J., *Leerboek der Heelkunde*, Amsterdam: Sulpke, 1830-1836.*
- CLEMENS, A.L., (zonder titel), *De Turnvriend* 5(1885)(Brieven)415-417.
- CLIAS, H.P., *Kallisthenie oder Übungen zur Schönheit und Kraft für Mädchen*, 1829.*
- COOPER, A., *Theoretisch-Practische Voorlezingen over de Heelkunde. Getrokken uit eene vijftigjarige ondervinding met ophelderende platen*, Leiden: Hazenberg & Comp., 1842.*
- CORNELIS, C.J., *De behandeling van jicht, rheumatisme, gewrichtsziekten, enz. door middel van frictie en massage*, Rotterdam: H.A. Kramers, 1873.*
- CORONEL, S.S., "De beteekenis van de gymnastiek voor het vrouwelijk geslacht", *Maandschr. Ned. Gymn. Verb.* 2(1884)79-85.
- CORONEL, S.S., "Dwangstoel", *Olympia* 1(1886/1887)nr.31.
- COULTER, J.S., *Physical Therapy*, New York: P.B. Hoeber Inc., 1932.*
- CRANENBURG, B. van, DEKKER, J.B. den, MEERWIJK, G.M., WESSEL, H.F.M. en WIJER, A. de (red.), *Jaarboek Fysiotherapie 1989*, Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema, 1989.
- CROESEN, F.G., "Volksgezondheid en gymnastiek", *Volksheil* 3(1875)98-104, 111-116.
- CROESEN, F.G., (zonder titel), *Volksheil* 6(1878)169-171.
- CROESEN, F.G., "Voor de wet geëxamineerd", *Volksheil* 6(1878)342-343.
- CROESEN, F.G. Bespreking van *De heilgymnastiek, hare waarde, hare toekomst. Voorlezing, gehouden in de vergadering van 1878 der Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland* door G. Hesse, *Volksheil* 6(1878)349-351.
- CROESEN, F.G., (zonder titel), *Volksheil* 7(1879)277-278.
- CROESEN, F.G., "De toestand van het onderwijs in de gymnastiek in Nederland" (met een naschrift van dr. D. Lubach), *De Gezondheid* 4(1880)106-119.
- CROESEN, F.G., "Dr. Schildbach's Kamergymnastiek voor kinderen", *Volksheil* 9(1881)152-154.
- CROESEN, F.G., (zonder titel), *Volksheil* 9(1881)447-448.
- CROESEN, F.G., "Examens voor de Gymnastiek", *Volksheil* 12(1884)291-294, 302-304, 308-311, 316-317.
- CROESEN, F.G., "Aan Dr. G.A.N. Allebé, bij gelegenheid van zijn vijftigjarig jubilaem als Doctor in de geneeskunde", *Volksheil* 14(1886)18-19.
- CROESEN, F.G., "Bouwstoffen voor de geschiedenis der gymnastiek in Nederland", *Volksheil* 15(1887)21-26, 29-31, 39-41, 49-52, 53-56, 105-107, 117-122, 131-137.

- CROMJONGH, J.R.A., *Beknopte handleiding voor de gijmnastiek voor alle standen, benevens eene afbeelding der werktuigen*, Bergen op Zoom: J.C. Verkouteren, 1846.
- CUPÉRUS, N.J. Bespreking van *Fricție en Massage*. (*Wrijving en kneding*.) *Eene bijdrage tot de kennis der geneeskundige gymnastiek* door C.A.J. de Gruijter, *Volkshel* 2(1874)122-125.
- CUPÉRUS, N.J. Bespreking van *De Heilgymnastiek en hare toepassing ter voorkoming, genezing en beteugeling van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten* door J.G. Milo Jr., *Volkshel* 5(1877)99-101.
- CUPÉRUS, N.J., "Over de dispensatie van de turnlessen", *Volkshel* 6(1878)117-119, 121-123, 131-133.
- DANIELS, C.E., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,(Berichten)594.
- DANIELS, C.E., "J.P. Heye, wat hij deed voor zijn vaderland als geneeskundige. Rede uitgesproken, in de Aula der Universiteit van Amsterdam, bij de herdenking van Heye's honderdsten geboortedag, op 1 Maart 1909", *Ned. T. Geneesk.* 45(1909)I,729-743.
- DÉKING DURA, J., "Uit het Zuiden", *De Turnvriend* 3(1883)223-225.
- DELAIVE, O., *Proeve van apologetische schriften van 't turndom*, z.pl. en uitg., 1934.
- DELPECH, J.M., *De l'orthomorphie par rapport à l'espèce humaine*, Parijs: 1828.*
- DELPRAT, C.C. Bespreking van *De Massage en hare toepassing in de verschillende onderdeelen der practische geneeskunde. Vrij bewerkt naar het Duitsch van Dr. Albert Reibmayr* door J. Schoondermark Jr., *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,651-652.
- DELPRAT, C.C., "Het ontstaan der Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst en haar rol bij de Herziening der Geneeskundige Staatsregeling van 1818" in: Burger e.a. (cie. gedenkboek), *Gedenkboek*, 1924, 19-109.
- DELPRAT, C.C., "Het 'Tijdschrift der Maatschappij' in: Burger e.a. (cie. gedenkboek), *Gedenkboek*, 1924, 145-160.
- DELPRAT, C.C., "De Geschiedenis der Nederlandsche geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857", *Ned. T. Geneesk.* 71(1927)I,3-116, 1711-1824 en II,13-86.
- DESGUIN, V. Bespreking van *Le traitement par la gymnastique médicale suédoise est-il utile ou nuisible dans les maladies du coeur* door C.M. Nycander, *Volkshel* 2(1874)94.
- DIJK, G.A. van, "Heilgymnastiek", *Olympia* 5(1890/1891)nr.11.
- DISSE, J.S.G., *Wezen en toepassing der Gedupliceerde Bewegingen* door F.R. Nitzsche, 1875.*
- DISSE, J.S.G. en LABBERTÉ, L.D., *Theorie der gymnastiek*, 1884.*
- DISSE, J.S.G. en LABBERTÉ, L.D., *Praktijk der gymnastiek*, 1886.*
- DISSE, J.S.G., "Dr. F. Staffel's oordeel over de Duitsche en Zweedsche Heilgymnastiek", *Olympia* 2(1887/1888)nr.30.
- DISSE, J.S.G., "De Gymnastiek op Hoogere Burgerscholen bij overgangs- en eindexamens", *Olympia* 2(1887/1888)nr.49.
- DISSE, J.S.G., Bespreking van *Heilgymnastiek, massage en orthopaedische bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *Olympia* 4(1889/1890)nr.24.
- DROOGLEEVER FORTUYN, H.J.W., "Statistiek van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst" in: Burger e.a. (cie. gedenkboek), *Gedenkboek*, 1924, 179-189.
- DUIF, A., *Het geboeide lichaam bevrijd. Een overzicht van de ontwikkeling der heilgymnastiek, massage, fysiotherapie*, Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Genootschap voor Heilgymnastiek, Massage en Physiothechniek, Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1964.
- DUPARC, H.M., *De spierzamentrekking en derzelver genezing, in het bijzonder toegepast op de verkromming*, Groningen: J. Oomkens, 1843.*
- DUPARC, H.M., *Geschied- en oordeelkundige beschouwing van de pees- en spierdoorsnijding, benevens eene beredeneerde uiteenzetting van derzelver aanwijzingen en tegenaanwijzingen*, Amsterdam: C.G. Sulpke, 1847.*
- DUPARC, H.M., "Antikritiek", *Ned. Lancet* (2e serie) 3(1847/1848)556-576.
- DUSSEAU, J.L., *Dissertatio anatomica sistens disquisitionem microscopiam telea osseae*, Amsterdam: 1849 (proefschrift Hoogeschool Leiden, 1849).*

- DUSSEAU, J.L., *Geneeskundige wenken omtrent het schoolwezen, door D.G.M. Schreber*, Utrecht/Amsterdam: C. van der Post Jr. en C.G. van der Post, 1858.
- DUSSEAU, J.L., "De gymnastiek in hare toepassing op de geneeskunde", *Ned. T. Geneesk.* 2(1858)1-8.
- DUSSEAU, J.L., "De orthopaedisch-heelkundige armenverzorging te Amsterdam, gedurende de jaren 1856-1860", *Ned. T. Geneesk.* 5(1861)305-315.
- DUSSEAU, J.L., *De zijdelingsche verkromming der ruggegraat, haar oorsprong en behandeling, door Dr. M. Eulenburg*, Amsterdam: C.G. van der Post, 1863.
- DUSSEAU, J.L., "Over de behandeling der habituële constipatio alvi met gymnastiek", *Ned. T. Geneesk.* 8(1864)81-86.
- EDELMAN, H., *Dr. Schildbach's kamergymnastiek voor kinderen. Eene handleiding voor Ouders, Onderwijzers enz.*, Arnhem: H.A. Tjeenk Willink, 1880.
- EDELMAN, H., *De borstverwijder, een werktuig voor kamer-gymnastiek, ter versterking der Spieren, der Longen, enz. met eene inleiding over Heil-Gymnastiek en over eenige Gezondheidsregelen van Dr. Rud Weil*, Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1883.
- EDELMAN, H., "Uit het Noorden", *De Turnvriend* 3(1883)192-194.
- EDELMAN, H., (zonder titel), *De Turnvriend* 3(1883)240-242.
- EDELMAN, H., "Vragenbus: 'Antwoord a'", *Olympia* 2(1887/1888)nr.50.
- EDELMAN, H., "Nog eens de Gymnastiek op H.B.S. bij overgangs- en eindexamens, enz. enz.", *Olympia* 2(1887/1888)nr.52.
- EHRENHOFF, C.C., *Medicina Gymnastica or therapeutic manipulation*, 1845.*
- EICHBERG, H., *Leistung, Spannung, Geschwindigkeit. Sport und Tanz im gesellschaftlichen Wandel des 18./19. Jahrhunderts*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1978.
- EJKMAN, P.H., "De Borstverwijder", *De Turnvriend* 7(1887)24.
- EINDE, J.F.B.A. op 't, (advertentie), *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.50.
- EISELEN, E.W.B., *Turntafeln und Abbildungen von Turnübungen*, 1837.*
- ELDIK, C. van, "Coxalgie en Coxarthrocace; van Dr. J.G.C. Fricke", *Pract. T. Geneesk.* 14(1835) 329-367, 523-555.
- ELDIK, C. van, "Vereeniging van niet geheelde Beenbreuken, door wrijving der fragmenten", *Pract. T. Geneesk.* 15(1836)478.
- ELDIK, C. van, "Bijdragen tot de Onderhuidsche Orthopedie, of over de genezing van aangeborene of verworvene Contracturen der leden, door middel van de Doorsnijding der verkorte pezen en spieren onder de huid; van den Geheimen Medicinaal-Raad en Hoogleraar, Dr. Dieffenbach, te Berlijn", *Pract. T. Geneesk.* 19(1840)310-326.
- ELDIK, C. van, "Over de behandeling van verouderde Contracturen der Knie; van Dr. H.W. Berend", *Pract. T. Geneesk.* 20(1841)517-538.
- ELDIK, C. van, "Over den aard en de behandeling der *Ischias* van Dr. A. Barach", *Pract. T. Geneesk.*, 24(1845)593-609.
- ELDIK, C. van, "Behandeling der *Ischias* en *Lumbago*; van R.J. Graves", *Pract. T. Geneesk.*, 25(1846)215-219.
- ELDIK, C. van, "Over de Verkrommingen der Wervelkolom, zonder *caries* der wervelbeenderen", *Nieuw Pract. T. Geneesk.* 26(1847)576-581.
- ESCH, P. van der, *Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk. 1797 - 1862. Leven en werken* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1954).
- ESHUIJS, C.H., *Jicht en rheumatismus, naar Arnold Pagenstecher*, Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1873.
- ESHUIJS, H., *De gymnastiek, theoretisch en practisch beschreven voor den a.s. gymnastiekonderwijzer, gymnastiekvereenigingen enz.*, 1865.*
- ESHUIJS, H., *Meisjesgymnastiek*, z.pl en uitg., 1866.*
- ESHUIJS, H., *Opmerkingen over gymnastiek en gymnastisch onderwijs, gedaan in de zomer-vergadering van gymnastiek-onderwijzers, gehouden te Rotterdam, Julij 1867*, Rotterdam: Altmann & Roosenburg, 1867.

- ESHUIJS, H., *Hoe behoudt men zijne gezondheid? of Gymnastiek toegepast als middel tot behoud der gezondheid, door F.R. Nitzsche*, Arnhem: J. van Egmond Jr., 1870.
- ESHUIJS, H., "Gymnastisch Onderwijs. Heeft de beoefening der gymnastiek, bij eene minder goede voeding, nadeeligen invloed op het ligchaam", *T. Gezondheidsl.* 4(1870)33-38.
- ESHUIJS, H., *De geschiedenis der gymnastiek*, Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1872.
- EST, M.A. van der, "Iets over het onderwijs in de gymnastiek aan meisjes", *Schat der Gezondheid* 5(1862)289-295.*
- EST, M.A. van der, *Lichamelijke beweging of eene bijdrage tot het regte begrip der gymnastiek*, 1866.*
- EULENBURG, M.M., "Die Lingsche oder Schwedische Heilgymnastik in ihrem Werthe vom rationell-medicinischen Standpunkte", *Deutsche Klinik* 4(1852)nr.30 en nr.31.*
- EULENBURG, M.M., *Die schwedische Heilgymnastik, Versuch einer wissenschaftliche Begründung*, Berlijn: z. uitg., 1853.*
- EULENBURG, M.M., *Mittheilungen aus dem Gebiete der schwedischen Heilgymnastik*, Berlijn: Verlag von August Hirschwald, 1854.
- EULER, C., *Deutsche Turnkunst*, 1840.*
- EULER, C., *Gymnastique médicale*.*
- EULER, C., *De gymnastiek en hare invoering in Nederland*, Haarlem: J.J. van Brederode, 1853.
- EULER, C., "De gymnastiek als voorbehoed- en geneesmiddel van zielsziekten", *Schat der Gezondheid* 1(1858)296-305.
- EULER, C., "Twee vragen beantwoord. Mogen kinderen met een zwakke borst gymnastiseren? en Mag iemand, die eene breuk heeft, gymnastiseren?", *Schat der Gezondheid* 3(1860)222-224.
- EULER, C., "Gymnastiek; de school tot aankweeking van moed en tegenwoordigheid van geest", *Schat der Gezondheid* 3(1860)318-320.*
- EULER, C., *Gymnastische oefeningen in woord en beeld*, 1864.*
- EVERS, J.C.G., "Programma uit naam der commissie voor geneeskundige politie en openbare gezondheidsregeling, ter tweede algemeene vergadering der maatschappij uitgebracht", *T. Ned. Maatsch. Geneesk.* 1(1850)I,224-233.
- FESTEN, H., "Honderd jaar wetten betreffende de uitoefening der geneeskunst", *Med. Cont.* 20(1965)411-431.
- FESTEN, H., *125 jaar geneeskunst en maatschappij. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst*, z.pl en uitg., 1974.
- FISCHER-HOMBERGER, E., *Geschichte der Medizin*, 2e druk, Berlijn/Heidelberg/New York: Springer Verlag, 1977.
- FOKKER, A.P. EN GUYE, A.A.G., "Aan de Afdelingen en leden", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)837-840.
- FOUCAULT, M., *Geboorte van de kliniek. Een archeologie van de medische blik*, Nijmegen: SUN, 1986 (1963).
- FRANK, J.P., *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, Mannheim/Stuttgart/Wenen: 1779-1819.*
- FULLER, F., *Medicina Gymnastica or treatise on the power of exercise with respect to the animal economy*, Londen: 1705.*
- FYAN, S., "Verslag der behandelde gevallen in de pneumatische inrichting te Haarlem", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)I,169-174.
- GAERTNER, G., *Über die therapeutische Verwerthung der Ergostats nebst Anweisung zum Gebrauche desselben*, 1888.
- GEDENKBOEK, 1784 - 1934 --- *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Amsterdam: z.uitg., 1934.
- GEORGI, C.A., *Kinésithérapie, ou traitement des maladies par le mouvement selon la méthode de Ling*, Parijs: 1847.*

- GEUNS, J. van, *Volledig leerstelsel van kunstmatige lichaams-oefeningen, een bijdrage tot de opvoeding der jeugd, gevolgd naar het hoogduitsch van J.C.F. GutsMuths, hofraad en leeraar op de kweekschool van den heere Salzmann, te Schnepfenthal*, Leiden/Haarlem: Du Mortier en Loosjes, 1806.
- GEUNS, J. van, *De geneeskunde als zelfstandige natuurwetenschap*. Inaugurele rede bij de aanvaarding van de betrekking van buitengewoon Hoogleraar in de geregelijke geneeskunde en de Algemeene ziektekunde aan de Doorluchtige Amsterdamsche School gehouden den 28 Januari, 1847, Amsterdam: 1847.
- GEUNS, M. van, *De staatkundige handhaving van der ingezetenen gezondheid en leven. Aangeprezen, en in eenige proeven voorgedragen*, Amsterdam: Johannes Allart, 1801.
- GIRARD, M., "Des frictions et du massage seuls dans le traitement des entorses de l'homme", *Gazette Hebdomadaire de Médecine et de Chirurgie, Bulletin de l'enseignement medical* 5(1858)nr.46.*
- GOBÉE, C., "Het visoen van Dr. Godefroi", *Ned. T. Geneesk.* 8(1872)I,561-565.
- GODDARD, Q.J., *Het doel en de vruchten der gymnastiek*, Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1872.
- GODEFROI, M.J., "Open brief aan dr. C. Gobée", *Ned. T. Geneesk.* 8(1872)I,601-605.
- GODEFROI, M.J., "Losse gedachten over stelsels in de geneeskunst", *Ned. T. Geneesk.* 8(1872)II,209-214.
- GOUDOEVER, L.C. van, "Langenbeck's behandeling der contractuur van het kniegewricht", *Ned. Lancet* (3e serie) 1(1851/1852)566-592.
- GOUDOEVER, L.C. van, "Een paar woorden, naar aanleiding der kantteekeningen, voorkomende in n°39 van dit tijdschrift", *Ned. T. Geneesk.* 40(1884)874-875.
- GOUDSMIT, J., *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts. Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland*, Amsterdam: SUA, 1978.
- GRAAFLAND, N.M., "1862-1937. Historische schets van de wording, het leven en werken der Vereeniging", in: *Na vijf-en-zeventig jaar*, 1937, 3-158.
- GRATAMA, S. Hzn., *Geneeskundige wetten. Met Aanteekeningen bevattende de jurisprudentie tot den laatsten tijd, benevens Koninklijke Besluiten, Ministerieele Beschikkingen, Beslissingen van Geneeskundige Raden en Aanschrijvingen van Inspecteurs en Adjunct-Inspecteurs voor het geneeskundig Staatstoezicht*, Schoonhoven: S. & W.N. van Nooten, 1881.
- GROOTHOLS, J.H.J., *Orthopaedische gymnastiek onder leiding van J.H.J. Groothols, chirurgijn en vroedmeester te Leyden*, Leiden: J.G. la Lau, 1841.
- GROSS, S.D., *Handboek der Heelkunde. Bevattende zowel de ziekte-, de herkennings- en de genezingsleer, als die der heelkundige kunstbewerkingen*, Nieuwendiep: De Buisonjé, 1863-1866.*
- GRUIJTER, C.A.J. de, "Verslag van eenige gevallen, waarop de geneeskundige gymnastiek met voordeel toegepast is" (Ingezonden stuk met een inleiding van A. Ilcken), *Geneesk. Cour.* 12(1858)nr.49.
- GRUIJTER, C.A.J. de, *Fricie en Massage. (Wrijving en kneding.) Eene bijdrage tot de kennis der geneeskundige gymnastiek*, Deventer: J.H. Suurbach, 1874.
- GRUIJTER, C.A.J. de, "Tijden van vooruitgang en ontwikkeling - tijden van stormen", *Volksheil* 6(1878)381-383.
- GRUIJTER, C.A.J. de, "Algemeen en maatschappelijk belang gelegen in de opvatting en het weergeven van de « gymnastiek » met betrekking tot de opvoedkunde, gezondheidsleer en geneeskunde", *Volksheil* 6(1878)418-421.
- GRUIJTER, C.A.J. de, "Gedachten", *Volksheil* 6(1878)483-485.
- GRUIJTER, C.A.J. de, "Dr. Joh. Georg Mezger", *De Standaard. Antirevolutionair Dagblad voor Nederland* 17(1888)nr.5088.
- GUTSMUTHS, J.C.F., *Gymnastik für die Jugend*, Frankfurt/Main: Wilhelm Limpert Verlag, 1970 (1793).
- GUYE, A.A.G., "Het practisch arts-examen", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)497-498.
- GUYE, A.A.G., "Handelingen van de zes-en-dertigste algemeene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, gehouden te Middelburg op Maandag en Dinsdag 13 en 14 Juli 1885", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)701-721.

- GUYE, A.A.G., "Onderwerpen ter behandeling in de negen-en-dertigste algemeene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, welke gehouden zal worden te Nijmegen op Maandag en Dinsdag 2 en 3 Juli 1888", *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)I,333-345.
- GUYE, A.A.G., "Handelingen van de negen-en-dertigste algemeene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, gehouden te Nijmegen op Maandag en Dinsdag 2 en 3 Juli 1888", *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)II,129-150.
- HAGENS, W.C., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.52.
- HANDELINGEN, --- *van het 1e Nederlandsch Congres voor Heilgymnastiek, gehouden te 's Gravenhage op 29, 30 en 31 Augustus 1912*, Uitgave Genootschap voor Heilgymnastiek en Massage in Nederland, 1912.
- HANDLEIDING, --- *voor het onderwijs in de gymnastiek, uitgegeven met voorkennis van het Departement van Oorlog*, z.pl. en uitg., 1848.
- HANEVELD, G.T., *Geschiedenis van de fysiotherapie*, Lochem: Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom BV, 1979.
- HAPPEL, J., "De Geschiedenis der schoolbank", *Volksheil* 2(1874)34-39, 45-50, 58-64, 84-90, 113-116, 117-122, 139-146, 283-290, 295-299.
- HARTING, P., "Naar aanleiding van een Jubilaeum", *Volksheil* 10(1882)223-225.
- HARTING, P., "Naar aanleiding van een Jubilaeum", *De Turnvriend* 2(1882)163-166.
- HASSELT, A.W.M. van. Bespreking van *Geschied- en oordeelkundige beschouwing van de pees- en spierdoorsnijding, benevens eene beredeneerde uiteenzetting van derzelve aanwijzingen en tegenaanwijzingen* door H.M. Duparc. *Ned. Lancet* (2e serie) 4(1848/1849)223-248.
- HASSELT, A.W.M. van, "Over het gebruik van bijzondere bewegingstoestellen bij gewrichtsziekten, door Bonnet", *Repertorium* 3(1850)290.
- HASSELT, A.W.M. van, "Over de behandeling van scoliosis door gymnastische oefeningen, door Dr. Werner", *Repertorium* 4(1851)52.
- HASSELT, A.W.M. van, "Iets over de spier-doorsnijding bij verkrommingen van de ruggegraat, door Dr. Werner", *Repertorium* 5(1852)18-19.
- HASSELT, A.W.M. van, "Dr. Werner", *Repertorium* 6(1853)64.
- HASSELT, A.W.M. van, "De behandeling der contracturen van het kniegewricht, volgens Schuh", *Repertorium* 6(1853)115.
- HASSELT, A.W.M. van, "Medicinale gymnastiek te Parijs", *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)737-738.
- HEGGE ZIJNEN, B.G. van der, "Over de wrijvingen (frictions) en het knippen (massage); een leidraad voor geneeskundigen, die zich op deze manipulaties willen toelagen; door Dr. Philippeaux", *Geneesk. Cour.* 26(1872)nr.35-52.
- HEIJE, J.P., "Ligchamelijke opvoeding, ligchaamsoefeningen", *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 3(1844/1845)36-40.*
- HEIJE, J.P., "Onderwerpen ter behandeling in de achtste algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, welke gehouden zal worden te Leeuwarden, op Woensdag en Donderdag, den 25 en 26 Junij 1856", *T. Ned. Maatsch. Geneesk.* 7(1856)1,49-56.
- HEIJE, J.P., "Verslag van den toestand der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst en van de werkzaamheden harer afdelingen. Voorgedragen in de negende algemeene vergadering", *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)417-423.
- HEIJE, J.P., "Handelingen van de negende algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, gehouden te Zwolle, den 24sten en 25sten Junij 1857", *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)433-442.
- HEIJNEN, J., *Beknopt historisch overzicht van het werken en streven van het Nederlandsch Gymnastiekverbond, 1868 - 15 maart - 1918*, Uitgave Nederlandsch Gymnastiek Verbond, Amsterdam, 1918.
- HEINE, J.G., *Etat systématique du cabinet de modèles de l'Institut de la Hayeh*, Breda: Offenbach, 1829.*
- HEINE, J.G., *Copie von einem tabellarischen Verzeichniss der Krankheiten und der Curesresultaten an ein und neunzig Curisten*, Frankfurt: Suerlander, 1835.*

- HEINE, J.G., *Notizen über die Kunst- und oeconomischen Verhältnisse der neuen orthopaedischen Seebadanstalt beim Haag und Scheveningen*, Bonn: Marcus, 1835.*
- HEINE, J.G., *Physiologie über die organische Wirkung der Bäder in dem belebten menschlichen Organismus, dies, die Kalten, und die, aus der Natur hervorquellenden Warmen, oder die künstlich Erwärmten betreffend*, 's-Gravenhage: Van Langenhuisen, 1836.*
- HELLEMANS, J., (zonder titel), *De Turnvriend* 1(1881)(Brieven)149-150.
- HENGEVELT, W.H., "Een nieuw Examen-programma M.O.", *De Turnvriend* 7(1887)36-41.
- HESSE, G., *De heilgymnastiek, hare waarde, hare toekomst. Voorlezing, gehouden in de vergadering van 1878 der Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland*, Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1878.
- HEYN, A.C., *Beknopt overzicht van de geschiedenis, stelsels, methoden en aesthetische stroomingen der lichaamsoefeningen. III. Nieuwe geschiedenis. De Philanthropijnen en de ontwikkeling van het Duitsche volks- en schoolturnen*, Amsterdam: D.B. Centen's uitgevers-maatschappij (N.V.), 1932.
- HEYN, A.C., *Beknopt overzicht van de geschiedenis, stelsels, methoden en aesthetische stroomingen der lichaamsoefeningen. IV. De ontwikkeling van de gymnastiek in Nederland*, Amsterdam: D.B. Centen's uitgevers-maatschappij (N.V.), 1932.
- HUMANS, W.F.H., "Pleidooi voor het ontwerp examen-programma M.O. Gymnastiek, van andere zijde begeerd, door Prof. Salverda verworpen", *De Turnvriend* 5(1885)295-299/315-320.
- HOLTHOON, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985.
- HOMOET, J.J., SANTEN, J.A.L., NIEVELT, J.A.G. van, GUYE, A.A.G., LINDEN, C.M. van der, RAMAER, J.N., SWAVING, J. en WICHEREN, C. van (Feest-Commissie), "Programma van de Vijf-en-Twintigste Algemeene Vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, te houden te Arnhem, op Dinsdag, Woensdag en Donderdag, 23, 24 en 25 Juni 1874", *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,289-290.
- HOOGTEPUNT, "--- in 1989: het congres", *Fysiovisie* december 1987, 2-3.
- HOUWAART, E., "Hygiënist in de 19e eeuw I. Een wetenschappelijk gefundeerd streven naar reorganisatie van de Nederlandse samenleving", *Tijdschrift voor sociale gezondheidszorg* 61(1983)258-265.
- HOUWAART, E., "Hygiënist in de 19e eeuw II. Hygiënist en de geneeskunde als sociale wetenschap en anthropologie", *Tijdschrift voor sociale gezondheidszorg* 61(1983)295-308.
- HOUWAART, E., "Hygiënist in de 19e eeuw III. De hervormingsgedachte van de hygiënist in Nederland in de 19e eeuw", *Tijdschrift voor sociale gezondheidszorg* 61(1983)335-349.
- HUBER, C.U.J., "Over het nut der gymnastische oefeningen, in het bijzonder voor doofstommen", *Nieuw Prakt. T. Geneesk.* 31(1852)165-174.
- HUBERT VAN BLIJENBURGH, W.P., "De geschiedenis der Zweedsche gymnastiek" in: K.H. van Schagen (red.), *De lichamelijke opvoeding*, 1926, 93-191.
- HUIZINGA, J.M., "Patient, geneesheer en professor", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)498-503.
- IDELER, C.W., "Über die Heilgymnastik", *Medicinische Zeitung* 24(1855)nr.15-18.*
- ILCKEN, A., *Handleiding tot zelfoefening in de Gymnastiek met halters*, door Dr. M. Kloss, Deventer: 1858.*
- IN DE BETOU, G., *Therapeutic manipulation or a successful treatment of various disorders of the human body by mechanical applications*, London: I. Masters, 1838.*
- ISRAËLS, A.H., "De hygieïne. Voordracht als inleiding tot zijne lessen in de hygieïne gedurende den cursus 1871-1872", *Ned. T. Geneesk.* 8(1872)II,123-141.
- ITERSON, J.E. van JAZ., "De verhouding der orthopaedie tot de wetenschap, de kunst en de maatschappij", *Ned. T. Geneesk.* 20(1884)753-764.
- ITERSON, J.E. van JAZ., "Openingsrede van de acht-en-dertigste algemeene vergadering der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, gehouden te Winschoten, den 4den Juli 1887", *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,31-35.
- JACKSON, J.A. (ed.), *Professions and Professionalization*, Cambridge: University Press, 1970.

- JAHN, F.L., *Deutsches Volksthum*, Lubeck: Niemann, 1810.*
- JAHN, F.L. en EISELEN, E.W.B., *Die Deutsche Turnkunst*, Berlin: 1816.*
- JAHN, F.L., *Turnbuch für die Söhne des Vaterlands*, 1817.*
- JAMOUS, H. en PELOILLE, B., "Professions or Self-Perpetuating Systems? Changes in the French University-Hospital System" in J.A. Jackson (ed.), *Professions and Professionalization*, 1970, 109-152.
- JONG, E. de, *Verzameling van eenige nieuwe gymnastische oefeningen*, 1870.*
- JONGE, J.A. de, "Het economische leven in Nederland 1844-1873" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 11-27.
- JONGE, J.A. de, "Het economische leven in Nederland 1873-1895" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 179-192.
- JORISSEN, Th., "Het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: tot nut van 't algemeen, te Edam, 1784-1787" in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1934, 27-43.
- KLAAR, J.C., *Gymnastiek. Proeve eener handleiding voor gymnastische vrije oefeningen*, 1867.*
- KERKHOFF, A.H.M., "Het eerste Nederlandstalige tijdschrift op het terrein van gezondheidsvoorlichting in de negentiende eeuw", *Ned. T. Geneesk.* 125(1981)1935-1940.
- KLINKERT, J.J., *Verloskundigen en artsen. Verleden en heden van enkele professionele beroepen in de gezondheidszorg*, Alphen a/d Rijn/Brussel: Stafleu's wetenschappelijke uitgeverij B.V., 1980 (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 1980).
- KLOSS, M., *Die Weibliche Turnkunst, ein Bildungsmittel zur Förderung der Gesundheit und Anmuth des Frauengeschlechts. Für Eltern, Lehrer und Erzieherinnen*, Leipzig: 1855.*
- KLOSS, M., *Weibliche Hausgymnastik, eine leicht verständliche in Haus und Zimmer ausführbare Selbstanweisung zu gesundheitsgemässer und heilkräftiger Körperübung, als Beitrag zur Gesundheitslehre für das weibliche Geschlecht aller Altersstufen*, Leipzig: 1856.*
- KOCH, K.F., *Die Gymnastik aus dem Gesichtspunkt der Diätetik und Psychologie*, Magdeburg: 1830.*
- KOCK, L.J., *Physiologische beschouwing over den invloed der gymnastiek op het menschelijk ligchaam*, Groningen: P. van Zweeden, 1857 (proefschrift Hoogeschool Groningen, 1857).
- KOK, Ch. F., *Verslag van de XIIIde jaarlijksche algemeene vergadering, gehouden op Zondag 18 December 1881 in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht*, Uitgave Nederlands Gymnastiek Verbond, Amsterdam, 1882.
- KONING, M., "Doorklieving van vier peezen nabij het kniegewricht", *Ned. Lancet* 4(1841/1842)359-361.
- KORST, J.K. van der, *Om lijf & leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200 - 1960*, Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema, 1988.
- KORTENHOEVEN, D., *Verboden toegang voor onbevoegden*, Utrecht: Uitgave Nederlands Huisartsen Instituut, 1982.
- KORTENHOEVEN, D., *Van bijverdienste tot broodwinning*, Utrecht: Uitgave Nederlands Huisartsen Instituut, 1983.
- KORTENHOEVEN, D., *100 jaar fysiotherapie. Ontwikkeling van het wettelijk en economisch kader van een paramedische beroepsgroep*, Arnhem: Gouda Quint BV, 1989.
- KORTEWEG, J.A. Bespreking van *Die massage und ihre Verwerthung in den verschiedenen Disciplinen der praktischen Medicin* door Dr. Albert Reibmayr, *Ned. T. Geneesk.* 19(1883)I,682-683.
- KORTEWEG, J.A., "De orthopaedie als wetenschap", *Ned. T. Geneesk.* 19(1883)I,885-889.
- KORTEWEG, J.A., "Algemeene Orthopaedie. Wijze, waarop de orthopaedische vervormingen ontstaan", *Ned. T. Geneesk.* 19(1883)I,949-958.
- KORTEWEG, J.A., Bespreking van *Heilgymnastiek, massage en orthopaedische bandages (Mechano-therapie.) Eenige praktische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *Ned. T. Geneesk.* 26(1890)I,496-500.
- KORTEWEG, J.A., "De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw", *Ned. T. Geneesk.* 43(1907)I,28-35.

- KOSTELIJK, P.J., *Dr. Johann Georg Mezger - 1838-1909 - en zijn tijd*, Leiden: Universitaire Pers, 1971.
- KOSTER, W., "Kantteekeningen op het verslag aan de Minister van Binnenlandsche Zaken, van de Commissie, die van 1 Augustus 1883 -1884 de practische geneeskundige examens heeft afgenomen", *Ned. T. Geneesk.* 20(1884)833-840.
- KRAMER, J.P. en SCHAGEN, K.H. van, *Historisch overzicht van de lichamelijke opvoeding*. 2, 's-Gravenhage/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1967 (1964).
- KRAMER, J.P. en KUGEL, J., *Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in Nederland*, 5e druk, Uitgave van het Jan Luiting Fonds, Studie-en Publicatiefonds van de Koninklijke Nederlandse Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding, nummer 24, 1974.
- KRAMER, J.P. en N. LOMMEN, *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland*, Uitgave van het Jan Luiting Fonds, Studie- en Publicatiefonds van de Koninklijke Nederlandse Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding, nummer 44, 1987.
- KRAMERS *Vreemde-Woordenolk*, Amsterdam: Elsevier/Meulenhof Educatief, 1986 (1977).
- KREEL, H. van, "In memoriam E. Minkman", *Maandschr. Heilgymn.* 22(1912)474-480.
- KREEL, H. van, "In memoriam J.H. Reijs", *Maandschr. Heilgymn.* 23(1913)260-273.
- KROGT, Th.P.W.M. van der, *Professionalisering en collectieve macht. Een conceptueel kader*, 's-Gravenhage: VUGA-uitgeverij, 1981 (proefschrift Technische Hogeschool Twente).
- KUGEL, J., *Geschiedenis van de gymnastiek*, Haarlem: De Vrieseborch, 1973 (1972).
- KUHN, C.H., "De inrichting van het practisch arts-examen", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)561-564.
- KUIPER, J., "Mededeelingen nopens gymnastisch onderwijs in Duitschland", *Schat der Gezondheid* 3(1860)244-254.
- KÜHLER, K.P., *Jan van Geuns. Zijn betekenis voor de geneeskundige wetenschap en het geneeskundig onderwijs*, Leiden: N.V. Graphisch bedrijf en Uitgeverij De Jong, 1953 (proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1953).
- KÜTHER, ?, "De toekomstige opleiding der Geneeskundigen in verband met de Wet op het Hooger Onderwijs", *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.35.
- LABBERTÉ, L.D., "De bezoldiging der gymnastiekleraren en gymnastiekonderwijzers", *Olympia* 8(1893/1894)nr.14 en 15.
- LAMIE, L., "Waarneming eener contractuur van het kniegewricht, genezen door de behandelwijze volgens Langenbeck", *Repertorium* 5(1852)394.
- LAMMERTS van BUEREN, R., *De spierklopping. Een actief-passive kamergymnastiek voor Zieken en Gezonden van C. Klemm*, Leeuwarden: H. Kuipers, 1879.
- LEEUVEN, H.J. van, "Historie van de oefentherapie", *Ned. T. Fys.* 89(1979)159-167.
- LIEBURG, M.J. van, "De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland", *T. Gesch.* 96(1983)433-453.
- LIEBURG, M.J. van, "Geneeskunde en medische professie in het genootschapswezen van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw", *De negentiende eeuw* 7(1983)123-145.
- LIEBURG, M.J. van, "De Nederlandse medische tijdschriften" in: De Moulin (red.), *Kracht en stof*, 1985, 1-19 (121-123).
- LIMBEEK, J. van. Bespreking van *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw* door J.A. Verdoorn, *Comenius* 2(1982)287-293.
- LINDEBOOM, G.A., "De leer van Broussais in Nederland", *Ned. T. Geneesk.* 99(1855)1240-1245.
- LINDEBOOM, G.A., *De geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, Bussum: Uniboek n.v., 1972.
- LINDEBOOM, G.A., *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975.
- LINDEBOOM, G.A., *Dutch Medical Biography. A biographical Dictionary of Dutch Physicians and Surgeons 1475 - 1975*, Amsterdam: Rodopi, 1984.
- LINDEBOOM, G.A., *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, Amsterdam: Rodopi, 1985 (1961).

- LINDROTH, J. (ed.), *Congress Report 8th International congress for the history of sport and physical education. At the request of International Association for the History of Physical Education and Sport (HISPA) arranged by Swedish Society for the History of Sport (SVIF)*, Uppsala en Stockholm: z.uitg., 1979.
- LING, P.H., *Gymnastikens allmänna grunder*, Uppsala: Palmblad & Comp./Leffler & Sebell, 1834/1840.*
- LING, P.H., *Reglemente för gymnastik*, Stockholm: Elméns och Granbergs Tryckeri, 1836.*
- LING, P.H., *Soldatundervisning i gymnastik och bajonettfäkning*, Stockholm: Kongl. Ordens-Boktyckeriet, 1838.*
- LOMMEN, N., "Per Henrik Ling. Zijn leven en de ontwikkeling van zijn gymnastiek", *De Lichamelijke Opvoeding*, 66(1978)78-81, 91-95.
- LOMMEN, N., *Wegbereiders van de Lichamelijke Opvoeding. Deel I. Gymnastiek-, turn- en spelonderwijs in Europa*, Uitgave van het Jan Luiting Fonds, Studie- en Publicatiefonds van de Koninklijke Nederlandse Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding, nummer 46, 1987.
- LONDE, C., *Gymnastique Médicale ou l'exercice appliqué aux organes de l'homme d'après les lois de la physiologie, de l'hygiène et de la thérapeutique*, Parijs: z. uitg., 1820.*
- LOO, L.F. van, *Den arme gegeven. Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, Meppel/Amsterdam: Boom, 1987 (1981).
- LÖWENSTEIN, A., "De scheefheid der meisjes", *Schat der Gezondheid* 10(1867)337-343.
- LUBACH, D., "De gymnastiek in Nederland", *Schat der Gezondheid* 1(1858)5-18.
- LUBACH, D., "Gymnastiek op de scholen", *Schat der Gezondheid* 1(1858)343-347.
- LUBACH, D., "Een wenk over kamergymnastiek", *Schat der Gezondheid* 2(1859)?-?.*
- LUBACH, D., "Nog eene vraag beantwoord. Mogen kinderen in den zomer gymnastiseren?", *Schat der Gezondheid* 3(1860)254-256.*
- LUBACH, D., "Twee stemmen voor de gymnastiek", *Schat der Gezondheid* 5(1862)148-153.
- LUBACH, D., "Gezondheidsleer en gymnastiek op de scholen", *Schat der Gezondheid* 6(1863)141-145(?).*
- LUBACH, D., "De hygiëne en de gymnastiek in de Tweede Kamer", *Schat der Gezondheid* 6(1863)218-231.
- LUBACH, D., "Eene inrigting voor vrouwelijke gymnastiek", *Schat der Gezondheid* 6(1863)308-313.
- LUBACH, D., "Vereeniging van onderwijzers in de gymnastiek", *Schat der Gezondheid* 6(1863)348-351.*
- LUBACH, D., *Ontleedkunde en physiologische grondslagen der Gymnastiek voor aankomende onderwijzers*, Amsterdam: 1863.*
- LUBACH, D., "Gymnastiek", *Gezondheid* 4(1880)3-8.
- LÜNING, A. en SCHULTHESS, W., *Atlas und Grundriss der orthopädischen Chirurgie für Studierende und Aerzte*, München: Lehmann, 1901.*
- MASZMANN, H.F., *Leibesübungen. Erstes Heft. Zur Militärgymnastik ins besondere*, Landshut: Thomann, 1830.*
- MASZMANN, H.F., *P.H. Ling's Schriften über Leibesübungen*, Magdeburg: Heinrichshofen'sche Buchhandlung, 1847.
- MATTHJUSSEN, M.A.J.M., *Klasse-onderwijs. Sociologie van het onderwijs*, Deventer: Van Loghum Slaterus Uitgeversmaatschappij B.V., 1972.
- MATTHJUSSEN, M.A.J.M., *De elite en de mythe. Een sociologische analyse van strijd om onderwijsverandering*, Deventer: Van Loghum Slaterus b.v., 1982.
- MEILINK, A.B., "Vergadering der Z.H. Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging, op Zondag 27 October in de Gymnastiekschool, Molslaan, te Delft", *Volksheil* 6(1878)476-477.
- MESS, P.M., "Iets over de practische geneeskundige school te Berlijn", *T. Ned. Maatsch. Geneesk.* 5(1854)II,211-242.
- MEULEN, J.E. van der, "Iets over de ontwikkeling en behandeling van genu valgum", *Ned. T. Geneesk.* 14(1878)I,245-258.

- MEURS, M., "Heilgymnastiek en massage. 1944-1976", *Metamedica* 55(1976)270-275
- MEZGER, J.G., *De behandeling van distorsio pedis met fricties*, Amsterdam: C. van Helden, 1868.
- MIGNOT, E., "De Turnkunst in de Tentoonstelling van gezondheidsleer en reddingsmiddelen" (met een naschrift van N.J. Cupérus), *Volkshel* 4(1876)268-271 en 5(1877)10-14.
- MIJN, W.B. van der, *Beroepenwetgeving in de gezondheidszorg*, Deventer: Kluwer, 1982.
- MIJNHARDT, W.W., *Tot Heil van 't Mensdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750 en 1815*, Amsterdam: Rodopi, 1988.
- MILO, J.G., "Uitgaande van het feit dat Kinesitherapie (Heilgymnastiek en Massage) is geneeskunst, in hoeverre is het dan aan medisch onbevoegden (heilgymnasten en masseurs) geoorloofd, deze behandelingswijze toe te passen?" *T. Phys. Ther. Hyg.* 5(1904)157-165.
- MILO, J.G. Jr., "Gymnastiek ter genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten", *Ned. T. Geneesk.* 8(1872)I,545-548.
- MILO, J.G. Jr., "Gymnastiek ter genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten", *Ned. T. Geneesk.* 9(1873)I,629-635.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Hygieia* 1(1874)nr.28.
- MILO, J.G. Jr., "Genezing of verbetering van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten, heilgymnastisch behandeld", *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,465-469.
- MILO, J.G. Jr., "Misvormingen van den thorax, door heilgymnastiek behandeld", *Ned. T. Geneesk.* 12(1876)I,13-19.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.7.
- MILO, J.G. Jr., *De Heilgymnastiek en hare toepassing ter voorkoming, genezing en beteugeling van lichaamsmisvormingen en andere chronische ziekten*, Rotterdam: J. van Weezenbeek, 1877.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.46.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.52.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.21.
- MILO, J.G. Jr., "Een geval van belangrijke scoliosis rhachitica, behandeld door J.G. Milo Jr.", *Geneesk. Cour.* 32(1878)nr.12.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)56.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)68.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)96.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)332.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)363.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)481.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Volkshel* 6(1878)490.
- MILO, J.G. Jr., "Uitzetting der ingevallen ribzijde door diepademen bij scoliosis myopathica habitualis in het derde stadium", *Ned. T. Geneesk.* 20(1884)142-143.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.3.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 41(1887)nr.22.
- MILO, J.G. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.42.
- MILO, J.G. Jr., "De hygiënische beteekenis der gymnastiek op de lagere school", *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)I,501.
- MILO, J.G. Jr., *Heilgymnastiek, massage en orthopaedische bandages (Mechano-therapie.) Eenige praktische beschouwingen*, Schoonhoven: S. & W.N. van Nooten, 1890.
- MILO, J.G. Jr. (zonder titel)(ingezonden brief), *Olympia* 4(1889/1890)nr.29.
- MINKMAN, E., "Eene nieuwe methode voor de behandeling van zijdelingsche ruggegraatsverkrummingen", *Olympia* 3(1888/1889)nr.23.
- MINKMAN, E., "Utrecht. Vergadering van het Genootschap voor Heil-gymnastiek", *Olympia* 3(1888/1889)nr.50 en nr.51.
- MINKMAN, E., "Eenige opmerkingen naar aanleiding van een werkje over Heilgymnastiek enz. door een Specialiteit", *Olympia* 4(1889/1890)nr.25.
- MINKMAN, E., (zonder titel), *Maandschr. Heilgymn.* 12(1902)74-75.
- MOK, A.L., *Beroepen in actie. Bijdrage tot een beroepensociologie*, Meppel: Boom, 1973.

- MOL, W., HAAS, J.A., GOETING, W.A.J., NUIJTEN, W.P., PENDERS, J. Sr. (scrib.), *Leerboek der Heilgymnastiek en Massage*, Uitgegeven door het Nederlandsch Genootschap voor Heilgymnastiek en Massage, 1946.
- MOLL, A., "Een nieuw *mechaniek* bed tegen krommingen der ruggraat", *Pract. T. Geneesk.* 5(1826)94.
- MOLL, J.J., *Onbevoegde Uitoefening der Geneeskunde (Art. 1 en 18 Wet 1 juni 1865 (n°60) j°. 436 S.w.b.)*, 's-Gravenhage: Mouton & Co., 1889 (proefschrift Rijks-Universiteit Leiden, 1889).
- MOULIN, D. de, "Die Medizin zur Zeit der Regierung des Königs Wilhelm I in den Niederlanden (1813-1840)", *Janus* 65(1978)21-44.
- MOULIN, D. de, "Heelkundige onderwerpen in het Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen (1851-1856)", *Ned. T. Geneesk.* 125(1981)1427-1430.
- MOULIN, D. de (red.), *Kracht en stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen. 1840-1870.* Verslag van een symposium, gehouden te Nijmegen op 21 september 1985. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, nr.13, Amsterdam: Rodopi, 1985.
- MOULIN, D. de, *A History of Surgery with emphasis on the Netherlands*, Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff publishers, 1988.
- MULDER, E., *Heilgymnastiek, massage en mechanotherapie in de negentiende eeuw*, Scripta Tironum nr.5, Nijmeegse medisch-historische scriptiereeks uitgegeven door D. de Moulin en A. de Knecht-van Eekelen, Instituut voor Geschiedenis der Geneeskunde, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986.
- MULLERS, G.J. Jr., "Behandeling bij Verlamming", *De Turnvriend* 5(1885)448-449.
- MUNTENDAM, P., "Het monopolie van de arts. Eerste kerstdag 1878-1978", *Med. Cont.* 33(1978)1599-1603.
- NEUMANN, A.C., "Zur Swedischen Heilgymnastik", *Casper's Wochenschrift* ?(1849)nr.30 en 31.*
- NEUMANN, A.C., "Heilgymnastische Fragmente", *Casper's Wochenschrift* ?(1850)nr.5, 6 en 7.*
- NEUMANN, A.C., *Die Heilgymnastik oder die Kunst der Leibesübungen angewandt zur Heilung von Krankheiten nach dem Systeme des Schweden Ling und seine Schüler Branting, Georgii und de Ron, sowie nach eigenen Ansichten und Erfahrungen*, Berlin: Verlag von P. Jeanrenaud, A. Förstener'sche Buchhandlung, 1852.*
- NEUMANN, A.C., *Die Heilgymnastik oder die Kunst der Leibesübung, angewandt zur Heilung von Krankheiten, der grossen Idee des Schweden Ling gemäss nach eigenen Ansichten und Erfahrungen geordnet. Therapie der chronischen Krankheiten vom heilorganischem Standpunkte*, Leipzig: A. Förstnersche Buchhandlung, 1857 (1852).
- NEUVEL, K., "Schoolbanken, gymnastiek en klassikaal onderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw", *Sociologisch Tijdschrift* 10(1983)478-506.
- NIEMEIJER, P., "De hooge schouder. Een woord aan ouders en leermeesters", *Schat der Gezondheid* 9(1866)353-360.
- NIEMEIJER, P., *Scheeve rug, platte borst, platvoet. Hunnen oorzaken en behandeling, benevens de middelen om ze te voorkomen. Een raadgever voor iedereen*, 1880.*
- NITZSCHE, F.R., *Leibesübungen, wissenschaftlich begründet und durch 40jährige Erfahrung erprobt, ein alleiniges Heilmittel vieler langwierigen Krankheiten. Allen Leidenden gewidmet*, Berlin: Verlag von F.S. Schroeder, 1854.
- NITZSCHE, F.R., *Beiträge zur Therapie der Rückgratsverkrümmungen insbesondere der Scoliosis myopathica und habitualis nach eigenen Erfahrungen mitgeteilt*, Dresden: H. Klemm's Verlag & artistische Anstalt, 1860.
- NITZSCHE, F.R., *Die gymnastische Heilmethode mit Tatsachen belegt und für alle denen ihr leibliches und geistliches Wohl am Herzen liegt*, Dresden: H. Klemm's Verlag & artistische Anstalt, 1860.
- N.N., (zonder titel)(ingezonden brief), *Olympia* 4(1889/1890)nr.26.
- NOPPEN, M. van, *Van vriendenkring tot collectieve macht. Geschiedenis van de Vereniging van Heilgymnasten in de periode 1889 - 1945*. Niet gepubliceerde doctoraal-scriptie, 1988.*

- NUYENS, B.W.Th., *Bibliotheca Medica Neerlandica*, Catalogus van de bibliotheek der Nederl. Mij. tot Bevordering der Geneeskunst in bruikleen verenigd met de Bibl. der Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: Internationaal Antiquariaat, 1930.
- NYCANDER, C.M., *Le traitement par la gymnastique médicale suédoise; est-il utile ou nuisible dans les maladies du coeur*, Brussel: 1874.*
- ONSENOORT, A.G. van, "Orthopaëdie. Inleiding en strekking derzelve", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)20-23.
- ONSENOORT, A.G. van, "Welgeslaagde behandeling van den aangeborenen buitenwaarts gekeerden horrelvoet (varus), met behulp van mechanische middelen", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)420-426.
- ONSENOORT, A.G. van, "Scheeve hals door onvolkomen verouderde ontwrichting van de linkerzijde van den vierden en vijfden halswervel, door mechanische middelen bestreden", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)562-565.
- ONSENOORT, A.G. van, "Moeijelijkheid in het uitkiezen eener methode ter genezing dezer gebreken, door G.P. Gunther", *Ned. Lancet* 2(1839-1840)428-430.
- ONSENOORT, A.G. van, "Eenvoudig werktuig ter herstelling van de gekromde ruggegraat", *Ned. Lancet* 2(1839/1840)559-564.
- ORTHOPAEDISCH, " --- instituut", 's-Gravenhaagsche Stadsalmanak 6(1830)13-14.
- OOYKAAS, J.C., "Eene meer dan 20jarige verplaatsing van de knieschijf met opvolgende afscheuring van het ligamentum patellare, hersteld door het stijfverband", *Ned. Lancet* 6(1843/1844)553-556.
- OSCH, M. van, *Aderlating in de negentiende eeuw in Nederland*, Scripta Tironum nr.14, Nijmeegse medisch-historische scriptiereeks uitgegeven door D. de Moulin en A. de Knecht-van Eekelen, Instituut voor Geschiedenis der Geneeskunde, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988.
- OUD, P.J., *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans, Assen: Van Gorcum, 1982 (1946).
- OUDEMANS, A.C. Jr. en Landheer, H., "Een adres betreffende de opleiding van geneeskundigen", *Geneesk. Cour.* 35(1881)nr.51.
- PASVEER, B., "Kennis van schaduwen. De introductie van de röntgenfotografie in de geneeskunde", *Kennis en Methode* 12(1988)274-294.
- PEKELHARING, C.A., KUTHE, F. PH. en KUHN, C.H., "Rapport van de Commissie, in de ALgemeene Vergadering van 8 Juli 1884 benoemd, om advies uit te brengen omtrent de opleiding van aanstaande geneeskundigen", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)285-293.
- PEKELHARING, C.A. EN GUYE, A.A.G., "Aan de afdelingen en Leden", *Ned. T. Geneesk.*, 24(1888)II,437.
- PENN, J., "Rapport der commissie voor geneeskundige politie en algemeene gezondheidsregeling, ingediend in de algemeene vergadering der Ned. Maatschappij tot bev. der Geneeskunst, gehouden 22 en 23 junij 1859 te 's Gravenhage", *Ned. T. Geneesk.* 3(1859)421-428.
- PFISTER, G. en LANGENFELD, H., "Die Leibesübungen für das weibliche Geschlecht - ein Mittel zur Emanzipation der Frau?" in: UEBERHORST, H., *Geschichte*, 1980, 485-521.
- PHILIPPEAUX, M.U.A., *Etudes pratiques sur les frictions et le massage ou guide du médecin masseur*, Parijs: 1870.*
- PRAVAZ, C.G., *Méthode nouvelle pour le traitement des déviations de la colonne vertebrale*, Parijs: 1827.*
- PRUYS VAN DER HOEVEN, C., *Anthropologisch onderzoek, deel I-IV*, Leiden: E.J. Brill, 1851-1854.*
- QUERIDO, A., *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965.
- QUETELET, A., *Du système social et des lois qui le régissent*, Parijs: 1848.*
- RANNEFT, S.B., "Een geval van beennaad bij onderhuidsche, dwarse breuk van de knieschijf, en opmerkingen naar aanleiding daarvan", *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)1.523-529.

- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Aan de Moeders van Nederland", *De Turnvriend* 2(1882)275-277.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, Bespreking van *De borstverwijder. Een werktuig voor Kamergymnastiek enz.; met eene Inleiding over Heilgymnastiek en over eenige Gezondheidsregelen. Met 31. fig.* door Dr. Rud. Weil - H. Edelman, *De Turnvriend* 3(1883)87-88.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Verslag der Examen-Commissie", *De Turnvriend* 3(1883)133-136.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Verslag van de vergadering der Nederlandsche Gymnastiek-Onderwijzers-Vereeniging, gehouden te Deventer den 7 en 8 April 1885", *De Turnvriend* 5(1885)151-180.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Verslag van de vergadering der Nederlandsche Gymnastiek-Onderwijzers-Vereeniging, gehouden te Leeuwarden den 27n en 28n April 1886", *De Turnvriend* 6(1886)207-242.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Een nieuw Examen-Programma M.O.", *De Turnvriend* 6(1886)416-420 en 7(1887)4-6.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Schriftelijk Examen-werk", *De Turnvriend* 6(1886)425-426.
- REDACTIE DE TURNVRIEND, "Physiologische werking van de actieve bewegingen", *De Turnvriend* 7(1887)99-101.
- REDACTIE GENEESK. COUR. Bespreking van *Geneeskundige opmerkingen en raadgevingen, betreffende scholen, leerlingen en onderwijzers* door J.A. Rijkens. *Geneesk. Cour.* 2(1848)nr.51.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De orthopaedische genees-inrigting, het Paulinische Instituut in Stuttgart, door Dr. L. Büchner", *Geneesk. Cour.* 8(1854)nr.26 en 27.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Reglement op het onderwijs in de gymnastiek, aan de lycea in Frankrijk, door H. Fortoul", *Geneesk. Cour.* 8(1854)nr.28 en 29.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Het *Orthopaedisch instituut* van Dr. Langgaard te Hamburg", *Geneesk. Cour.* 8(1854)nr.30.
- REDACTIE GENEESK. COUR., " Verkromming door Engelsche ziekte", *Geneesk. Cour.*, 9(1855)nr.31.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over het aandeel der geneeskunst in het opvoeden en onderwijzen der jeugd", *Geneesk. Cour.* 10(1856)nr.1 en nr.2.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Orthopaedisch Instituut te Canstatt aan den Neckar", *Geneesk. Cour.* 10(1856)nr.43.
- REDACTIE GENEESK. COUR. Bespreking van *Geneeskundige kamergymnastie of voorbehoedende en genezende lichaamsbewegingen door D.G.M. Schreiber* door F.A.C. Waitz, *Geneesk. Cour.* 11(1857)nr.9.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over den invloed van gymnastie op longtuberculose", *Geneesk. Cour.* 14(1860)nr.35.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De behandeling van ruggegraatverkrummingsen zonder mechanische middelen", *Geneesk. Cour.* 15(1861)nr.26.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over de behandeling der ruggegraatsverkrummingsen", *Geneesk. Cour.* 16(1862)nr.28.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Nieuwe belangrijke onderzoekingen omtrent scoliosis", *Geneesk. Cour.* 19(1865)nr.8.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De geneeskundige gymnastiek aan het Centraal-Instituut te Stockholm, door Dr. v.d. Busch", *Geneesk. Cour.* 19(1865)nr.42, nr.43 en nr.44.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 21(1867)nr.45.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over voetverstuiking", *Geneesk. Cour.* 22(1868)nr.49.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 23(1869)(Berichten)nr.29.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Kwakzalvers", *Geneesk. Cour.* 23(1869)(Berichten)nr.50.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Bijdrage tot de mechanische behandeling der gewrichtsontstekingen, door prof. W. Busch", *Geneesk. Cour.* 27(1873)nr.10.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Een steuntoestel voor den arm", *Geneesk. Cour.* 27(1873)nr.25.

- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over de mechanische behandeling van het zieke heupgewricht, en over de mechanische behandeling der synovitis van het kniegewricht, door Ch. F. Taylor", *Geneesk. Cour.* 27(1873)nr.51.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Genezing van een geval van schrijfkrimp door massage en injectie van strychnine, door prof. Rossander". *Geneesk. Cour.* 28(1874)nr.13.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Geneeskundige gymnastiek", *Geneesk. Cour.* 28(1874)nr.16 en nr.17.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over de behandeling der ontstekingen van het kniegewricht doormiddel van de permanente distractie, door Dr. C. Reyher", *Geneesk. Cour.* 28(1874)nr.33.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Massage", *Geneesk. Cour.* 29(1875)nr.37.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over massage, door dr. M. Muller", *Geneesk. Cour.* 29(1875)nr.47.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Éen wetenschap", *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.1 en nr.2.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Behandeling der kyphose, door L.A. Sayre", *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.6.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De Heilgymnastiek en hare toepassing in Nederland", *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.7.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De geneeskundige stand in verband tot de wetten voor en na 1865", *Geneesk. Cour.* 30(1876)nr.23, nr.24, nr.25.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Massage", *Geneesk. Cour.* 31(1877)nr.51.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Eene aandoening der adductores femoris, die tot verwisseling met coxitis aanleiding zou kunnen geven, door prof. Verneuil", *Geneesk. Cour.* 32(1878)nr.45.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over het masseeren bij parametrische exsudaten, door H.P. Verum", *Geneesk. Cour.* 32(1878)nr.50.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 33(1879)(Berichten)nr.11.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 35(1881)(Berichten)nr.9.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De massage en hare indicatie", *Geneesk. Cour.*, 35(1881)nr.26.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De toepassing der massage ter verwijding van stricturen der urethra", *Geneesk. Cour.* 38(1884)nr.49.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "De massage in de chirurgie", *Geneesk. Cour.* 39(1885)nr.31 en nr.32.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 40(1886)(Berichten)nr.5.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Ongeoorloofde uitoefening der geneeskunde", *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.20.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 40(1886)(Berichten)nr.21.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Behandeling der scoliose door massage", *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.26.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Massage bij zenuwziekten", *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.51.
- REDACTIE GENEESK. COUR. Bespreking van *De Massage en hare toepassing in de verschillende onderdeelen der practische geneeskunde. Vrij bewerkt naar het Duitsch van Dr. Albert Reibmayr* door J. Schoondermark Jr., *Geneesk. Cour.* 41(1887)nr.26.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Over massage van den buik door ijzeren kogels", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.6.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Scoliosis als gevolg van ongelijk groeien der onderste ledematen", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.18.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Massage in de gyneacologie", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.25.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "W.L. Axford. Eene methode ter heeling van knieschijffracturen", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.47.
- REDACTIE GENEESK. COUR., "Zijdelingsche ruggegraat-verkromming", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.52.
- REDACTIE GENEESK. COUR., (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 42(1888)(Berichten)nr.53.
- REDACTIE GENEESK. COUR., Bespreking van *Onbevoegde uitoefening der geneeskunst* door J.J. Moll, *Geneesk. Cour.* 43(1889)nr.17.
- REDACTIE GEZONDHEID, (zonder titel), *Gezondheid* 1(1877)1-6.

- REDACTIE GEZONDHEID, "Gymnastiek op de lagere school", *Gezondheid* 1(1877)246-247.
- REDACTIE HYGIEIA, "Rapport eener commissie, benoemd door den geneeskundigen Raad van Z.-Holland, om onderzoek te doen naar de opleiding van onderwijzers in gymnastiek", *Hygieia* 2(1875)nr.18.
- REDACTIE MAANDBER. NED. GYMN. VERB., (zonder titel), *Maandber. Ned. Gymn. Verb.* 1(1883)31-32.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Eenige bedenkingen weerlegd", *Maandbl. Kwakz.* 1(1881)nr.1.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Waersegers en zijne breukbanden", *Maandbl. Kwakz.* 3(1883)nr.6.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Geen geneeskundige hulp of bijstand", *Maandbl. Kwakz.* 4(1884)nr.7.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., (zonder titel), *Maandbl. Kwakz.* 4(1884)(Rechtszaken)nr.8.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Adres aan den Nederlandschen Journalistenkring", *Maandbl. Kwakz.* 4(1884)nr.12.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Het antwoord van den Nederlandschen Journalistenkring", *Maandbl. Kwakz.* 5(1885)nr.4.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., (zonder titel), *Maandbl. Kwakz.* 7(1887)(Berichten)nr.3.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Een knijpdokter veroordeeld", *Maandbl. Kwakz.* 7(1887)nr.6.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "De knijpdokter te Rotterdam", *Maandbl. Kwakz.* 7(1887)nr.8.
- REDACTIE MAANDBL. KWAKZ., "Onbevoegde uitoefening der geneeskunde", *Maandbl. Kwakz.* 9(1889)nr.4.
- REDACTIE MAANDSCHR. HEILGYMN., (zonder titel), *Maandschr. Heilgymn.* 1(1891)(correspondentie)14.
- REDACTIE MAANDSCHR. HEILGYMN., (zonder titel), *Maandschr. Heilgymn.* 2(1892)(Binnenland)52.
- REDACTIE MAANDSCHR. HEILGYMN., (zonder titel), *Maandschr. Heilgymn.* 5(1895)(Binnenland)96.
- REDACTIE MAANDSCHR. HEILGYMN., "Het eerste Orthopaedisch Instituut in ons land", *Maandschr. Heilgymn.* 13(1903)148-152.
- REDACTIE MAANDSCHR. HEILGYMN., "J.C. Milo", *Maandschr. Heilgymn.* 31(1921)243-244.
- REDACTIE NED. LANCET, "Behandelingswijze der krommingen van den ruggegraad, enz, volgens *Guérin* te Parijs, door *Prof. Dieffenbach*", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)89-91.
- REDACTIE NED. LANCET, "Behandelingswijze der krommingen van den ruggegraad, enz., volgens *Bouvier* te Parijs, door *Prof. Dieffenbach*", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)125-126.
- REDACTIE NED. LANCET, "Behandelingswijze der krommingen van de ledematen, den horrelvoet enz., volgens *Duval* te Parijs, door *Prof. Dieffenbach*", *Ned. Lancet* 1(1838/1839)157-159.
- REDACTIE NED. LANCET, "Klinische les over de zijdelingsche kromming van de ruggegraat, en het meerder voorkomen er van aan de rechter dan aan de linkerzijde, door *F. H. Thomson*", *Ned. Lancet* 2(1839/1840)36-39, 98-103.
- REDACTIE NED. LANCET, "Beschrijving van den toestel ter behandeling der gewrichtsverstijving van den heer *LOUVRIER*", *Ned. Lancet* 2(1839/1840)373-378.
- REDACTIE NED. LANCET, "Kromming van den ruggegraad door eenzijdige werking der rugspieren en derzelve behandeling door *G.B.F. Adelman*", *Ned. Lancet* 3(1840/1841)341-343.
- REDACTIE NED. LANCET, "Over de waarde van de spierverdeling op de behandeling der afwijkingen van de ruggegraat toegepast, door *Doctor Bouvier*", *Ned. Lancet* 4(1841/1842)57-62.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 3(1859)(Berichten)259.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 3(1859)(Berichten)420.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 5(1861)(Berichten)48.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 5(1861)(Berichten)63.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 5(1869)I,(Berichten)442.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 9(1873)I,(Berichten)531-532.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 9(1873)I,(Berichten)545.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,(Berichten)224.

- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,(Berichten)271.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen (der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst) in 1875", *Ned. T. Geneesk.* 12(1876)I,325-365.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 12(1876)I,(Berichten)499.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen (der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst) in 1879", *Ned. T. Geneesk.* 16(1880)I,389-404.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 17(1881)(Berichten)26-28.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen in 1883", *Ned. T. Geneesk.*, 20(1884)519-539.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 20(1884)(Berichten)590-592.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 20(1884)(Berichten)785-800.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)I,(Berichten)617-618.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)126-127.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)281.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)501.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)557-558.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)581.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)I,(Berichten)667.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)II,(Berichten)451.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "De Tilanus-medaille", *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)II,492-498.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,(Berichten)315.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen (der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst) in 1886", *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,569-596.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,(Berichten)692.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,(Berichten)111.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,(Berichten)165-166.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,(Berichten)247.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,(Berichten)320.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)II,(Berichten)594.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)I,(Berichten)437.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., "Verslag van de werkzaamheden der afdelingen (der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst) in 1887", *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)I,485-510.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)II,(Berichten)611.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)I,(Berichten)237.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)I,(Berichten)525-535.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,(Berichten)367.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,(Berichten)481-482.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,(Berichten)571.
- REDACTIE NED. T. GENEESK., (zonder titel), *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,(Berichten)626-627.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., "Een woord aan onze lezers", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 1(1851)I-IV.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., (zonder titel), *Ned. Weekbl. Geneesk.* 1(1851)(Berichten)60.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., "Verslag van de vergadering van 28 April 1851 van de Geneeskundige Kring te Amsterdam", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 1(1851)181.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., (zonder titel), *Ned. Weekbl. Geneesk.* 1(1851)(Berichten)366-367.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., "Gymnastiek tot genezing van ziekten bij kinderen", *Ned. Weekbl. Geneesk.*, 2(1852)7-8.

- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., "De vierde algemeene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst in Nederland", *Ned. Weekbl. Geneesk.*, 2(1852)261-264.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., (zonder titel), *Ned. Weekbl. Geneesk.* 3(1853) (Berichten)522-523.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., "De beraadslagingen over de geneeskundige zaken in de Tweede Kamer der Staten Generaal", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 3(1853)545-548.
- REDACTIE NED. WEEKBL. GENEESK., (zonder titel), *Ned. Weekbl. Geneesk.* 5(1855) (Berichten)486-488.
- REDACTIE NIEUWE BIJDR. OND. OPV., "Onderwijs in lichaams oefeningen; door P.H. Clias", *Nieuwe Bijdr. Ond. Opv.*, 15(1844)252-267.
- REDACTIE NIEUW PRAKT. T. GENEESK. Bespreking van *Geneeskundige Opmerkingen en Raadgevingen, betreffende Scholen, Leerlingen en Onderwijzers* door J.A. Rijkens. *Nw. Prakt. T. Geneesk.* 28(1849)379-382.
- REDACTIE NIEUW PRAKT. T. GENEESK., "Over de oorzaken en behandeling van de verkrommingen der ruggegraat. Uittreksel uit een bekroond antwoord op eene prijsvraag, door C.T. Kierulf", *Nieuw Prakt. T. Geneesk.* 33(1854)590-604.
- REDACTIE OLYMPIA, "Kuhn's universeele rechthouder", *Olympia* 1(1886/1887)nr.26.
- REDACTIE OLYMPIA, (zonder titel), *Olympia* 3(1888/1889)(Berichten)nr.49.
- REDACTIE OLYMPIA, (zonder titel), *Olympia* 4(1889/1890)(Berichten)nr.6.
- REDACTIE PALEIS JUSTITIE, "Gerechtshof te Amsterdam. Zitting van 8 October 1883", *Paleis Justitie* 12(1883)nr.44.
- REDACTIE PRACT. T. GENEESK., "Genezing van emphysema pulmonum vesiculare door de Zweedsche gymnastie, door Dr. Eulenburg", *Pract. T. Geneesk.* (nieuwe serie) 1(1855)415-418.
- REDACTIE PRACT. T. GENEESK., "Over de prophylaxie van scoliosis, door Dr. Ravoth", *Pract. T. Geneesk.* (nieuwe serie) 2(1856)614-615.
- REDACTIE REPERTORIUM, (zonder titel), *Repertorium* 1(1847/1848)240.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Geschiedkundig overzicht van de orthopedie, door Heidenreich", *Repertorium* 2(1848/1849)27-28.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Over de verkrommingen der wervelzuil, door M. Oppenheim", *Repertorium* 3(1850)75-76.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Over de geneesmethode door luchtdrukking, van Pravaz", *Repertorium* 4(1851)202.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Genezing van Chorea St. Viti door gymnastiek, door Becquerel", *Repertorium* 5(1852)315-316.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Over het misbruik van banken en stoelen > zonder leuning, > bij kinderen, vooral om beginnende scoliosis te keer te gaan, volgens Werner", *Repertorium* 6(1853)98.
- REDACTIE REPERTORIUM, "Nog iets over de behandeling van lumbago, door Delfraise", *Repertorium* 6(1853)195.
- REDACTIE SCHAT DER GEZONDHEID, "Wat wij willen. Een woord tot inleiding", *Schat der Gezondheid* 1(1858)1-4.
- REDACTIE SCHAT DER GEZONDHEID, "De hygiëne en de gymnastiek in de Tweede Kamer", *Schat der Gezondheid* 6(1863)218-231.
- REDACTIE T. NED. GYMN. VERB., "De Ergostat", *T. Ned. Gymn. Verb.* 1(1888)409-411.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Vergadering der Geldersche Gymnastiek Onderwijzers-Vereeniging te Wageningen op 24 Juli 1875", *Volkshely* 3(1875)231-233.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Een zeer merkwaardig vertoog", *Volkshheil* 6(1878)403-405.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volkshheil* 7(1879)(Mededeelingen), 226.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Bijdrage tot de turngeschiedenis. Levensschetsen der uitstekendste bevorderaars van het Turnwezen. Heinrich Clias", *Volkshheil* 7(1879)445-449.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Uittreksel uit het Verslag der Commissie in 1879 belast met het examineeren van hen, die eene akte van bekwaamheid verlangden tot het geven van middelbaar onderwijs in de gymnastiek", *Volkshheil* 8(1880)107-108.

- REDACTIE VOLKSHEIL, "Gymnastique Orthopédique", *Volksheil* 8(1880)137-138.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Ruggegraatsverkrommingen", *Volksheil* 8(1880)180-183.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Verslag der jaarlijksche vergadering der Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland", *Volksheil* 8(1880),222-226, 235-238, 240-244, 250-254.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Verzoekschrift", *Volksheil* 9(1881)53-55.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volksheil* 9(1881)80.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Toestand der bijzondere gymnastiekscholen te Amsterdam, over 1880", *Volksheil* 9(1881)203-204.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volksheil* 9(1881)318-319.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volksheil* 10(1882)19-21.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "De ontvangst van dr. G.A.N. Allebé", *Volksheil* 10(1882)40-42.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Nederlandsch Gymnastiekverbond", *Volksheil* 10(1882)209.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Feestviering Dr. D. Lubach. 2 Juli 1842-1882", *Volksheil* 10(1882)248-250.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Zuid-Hollandsche Gymnastiek Onderwijzers-Vereeniging", *Volksheil* 10(1882)250-251.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Zuidhollandsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging", *Volksheil* 11(1883)119-121.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Nederl. Gymn.-Onderwijzers Vereeniging", *Volksheil* 12(1884)146-148, 153-157.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "Vereeniging van gymnastiek-onderwijzers in Nederland", *Volksheil* 13(1885)136-137.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volksheil* 14(1886)19-21.
- REDACTIE VOLKSHEIL, "De ontvangst van dr. G.A.N. Allebé", *Volksheil* 14(1886)40-42.
- REDACTIE VOLKSHEIL, (zonder titel), *Volksheil* 14(1886)140.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Gerechtshof te Amsterdam. Kamer van Correctioneële Apellen. Zitting van 8 October 1883", *Weekbl. Recht* 46(1884)nr.4994.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Hooge Raad der Nederlanden. Kamer van Strafzaken. Zitting van den 30 November 1885", *Weekbl. Recht* 48(1886)nr.5243.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Arrondissements-rechtbank te Groningen. Kamer van Strafzaken. Zitting van den 16 Juli 1885", *Weekbl. Recht* 48(1886)nr.5274.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Gerechtshof te Arnhem. Kamer van CorrectioneëleZaken. Zitting van den 26 Januari 1886", *Weekbl. Recht* 48(1886)nr.5299.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Hooge Raad der Nederlanden. Kamer van Strafzaken. Zitting van den 24 Mei 1886", *Weekbl. Recht* 48(1886)nr.5304.
- REDACTIE WEEKBL. RECHT, "Kantongerecht te Schiedam. Zitting van den 4 Mei 1887", *Weekbl. Recht* 49(1887)nr.5472.
- REIBMAYR, A., *Die massage und ihre Verwerthung in den verschiedenen Disciplinen der praktischen Medicin*, Wenen: 1883.*
- REIJS, J.H. Jr., "Verslag van de 1e Alg. Verg. van het Genootschap ter beoef. van de Heilgymnastiek, gehouden te Amsterdam op 3 Nov. j.l.", *Olympia* 4(1889/1890)nr.7.
- REIJS, J.H. Jr., "Heilgymnasten", *T. Ned. Gymn. Verb.* 2(1889)458.
- REIJS, J.H. Jr., "Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Verslag van de vergadering op 7 April 1890 te Utrecht", *Olympia* 4(1889/1890)nr.29.
- REIJS, J.H. Jr., "Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Verslag van de vergaderingen, gehouden den 31en Augustus 1890, te Utrecht", *Olympia* 4(1889/1890)nr.51.
- REIJS, J.H. Jr., "Eerste jaarverslag van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Uitgebracht op de Algemeene Vergadering van den 31sten Augustus 1890 te Utrecht", *Maandschr. Heilgymn.* 1(1891)146-152.
- REIJS, J.H. Jr., "Ter Herinnering", *Maandschr. Heilgymn.* 9(1899)107-112.
- REIJS, J.H. Jr., "10-jarig overzicht van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland", *Maandschr. Heilgymn.* 9(1899)157-177.

- REVIUS, J., *Het monopolie der geneeskunst. Nader betoog tegen het monopolie en voor het geven van onderwijs aan de hoogeschole van die geneeswijzen die burgerrecht hebben verkregen*, 's-Gravenhage: Muzikale correspondentie, 1864.
- REVIUS, J., *Nog een woord over het monopolie der geneeskunst aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal aangeboden*, Amsterdam: J.H. Tielkemeijer, 1865.
- RIEHM, C.H., "Een woord omtrent de zorg van den staat voor den algemeenen gezondheidstoestand", *Ned. Weekbl. Geneesk.* 1(1851)339-341, 349-352 en 359-362.
- RIJKENS, J.A., *Geneeskundige opmerkingen en raadgevingen betreffende scholen, leerlingen en onderwijzers*, Amsterdam: Johannes van der Hey en zoon, 1848.
- RIJKENS, R.G., *Praktische handleiding voor kunstmatige lichaams-oefeningen, ten dienste van huisgezinnen en verschillende inrigtingen voor onderwijs en opvoeding; bevattende mede eenige vrijmoedige gedachten over de hedendaagsche opvoeding, en eene menigte oefeningen ter vóórkoming en wegneming van verschillende lichaamsgebreken*, Groningen: J. Oomkens, 1843.
- RIJKENS, R.G., *Staatsbelang en ouderzorg, of volksveredeling, door de verbetering der lichamelijke opvoeding in huizen, aan hooge- en lagere scholen en in liefdadige gestichten*, Groningen: J. Oomkens J. Zoon, 1849.
- RÖELL, C.C., "Waarneming omtrent het nut der Koud-Water-Lavementen bij Trage Stoelontlasting", *Pract. T. Geneesk.* 19(1840)80-81.
- ROGGE, C.W.L., "Uit de geschiedenis der orthopedie. II. Het orthopedische zeebad Scheveningen", *Ned. T. Geneesk.* 119(1975)1254-1259.
- ROGGEN, J.M. van, "Spasmus scriptorius, gevolgd door genezing", *Ned. Lancet* (2e serie) 5(1849/1850)709-722.
- ROTH, M., *The prevention and cure of many chronic diseases by movement*, London: z. uitg., 1851.*
- ROTHSCHUH, K. Ed., *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, Stuttgart: Hippokrates Verlag, 1978.
- ROTHSTEIN, H., *Die Gymnastik nach dem System des Schwedischen Gymnasiarchen P.H. Ling*, Berlin: G. Bernstein, 1848-1854.*
- ROTHSTEIN, H., *Gedenkrede auf Pehr Henrik Ling, den nordischen Gymnasiarchen und skalden (von Hofprediger F.A. Frost). Aus dem Schwedischen übersetzt und mit Beilagen und Anmerkungen versehen*, Berlin: E.H. Schroeder/Hermann Kaiser, 1861.
- RUJTER, J.J. de Jr., "Turnoefeningen tegen gebogen houding", *T. Ned. Gymn. Verb.* 1(1888)140-141.
- RUJTER, J.J. de Jr., "Turnoefeningen ter bestrijding der zijw. ruggegraatsverkrummingen", *T. Ned. Gymn. Verb.* 1(1888)163-164, 210-211.
- SANDERS, H., "De genees- en natuurkundige afdeling van het Athenaeum Illustre en het voor haar gevraagde jus examinandi", *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)193-98.
- SCHAGEN, K.H. van (red.), *De lichamelijke opvoeding in de laatste drie eeuwen. Haar ontwikkeling, doel en stelselmatige toepassing. Deel I*, Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1926.
- SCHAGEN, K.H. van, *Historisch overzicht van de lichamelijke opvoeding. 1*, 's-Gravenhage/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1968 (1964).
- SCHARROO, W., "Geschiedenis der Mechano-Therapie naar Dr. J. Schreiber", *Maandschr. Heilgymn.* 1(1891)30-35.
- SCHEFFER, J.M., "Een tijdperk van 50 jaren", *De Lichamelijke Opvoeding*, 1(1913)63-78.
- SCHELTEMA, S.P., *Over het nut van gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest*, Arnhem: J.G. Stenfert Kroese, 1851.
- SCHEPERS, R., *De opkomst van het medisch beroep in België. De evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisatie in de 19e eeuw*, Amsterdam/Atlanta, GA: Rodopi, 1989 (bewerking van een proefschrift Katholieke Universiteit Leuven uit 1983).
- SCHILDBACH, C.H., *Die skoliose. Anleitung zur Beurtheilung und Behandlung der Rückgratsverkrümmungen für praktische Aerzte*, Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1872.

- SCHILDBACH, C.H., *Orthopädische Klinik. Mittheilungen aus der praxis der gymnastisch-orthopädischen Heilsanstalt zu Leipzig*, Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1877.
- SCHILLING, J.A., *Die Orthopädie der Gegenwart. Die Heilgymnastik, die chirurgischen Operationen und die Mechanik als orthopädische Heilmittel in ihrer Entwicklung und therapeutischer Anwendung mit besonderer Rücksichtnahme auf Hofrath Dr. J. Wildbergers orthopädische Behandlungsweise*, Erlangen: 1863.*
- SCHOEMAKER, A.H., "De behandeling der gewrichtsziekten door de distractie-methode van Volkman", *Ned. T. Geneesk.* 9(1873)II,157-183.
- SCHOONDERMARK, J. Jr., "Nieuwe apparaten ten dienste van de massagetherapie", *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.50.
- SCHOONDERMARK, J. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 40(1886)nr.51.
- SCHOONDERMARK, J. Jr., *De Massage en hare toepassing in de verschillende onderdeelen der practische geneeskunde. Vrij bewerkt naar het Duitsch van Dr. Albert Reibmayr, 's-Gravenhage: W. Cremer, 1887.*
- SCHOONDERMARK, J. Jr., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 41(1887)nr.18.
- SCHOONDERMARK, J. Jr., *Gestoorde stoelgang en zijne behandeling met electriciteit, massage en water*, Amsterdam: M.M. Olivier, 1888.
- SCHOONDERMARK, J. Jr., *Massagebehandeling der ruggegraatsverkrummingen. ("hooge schouder", "schieve heup")*, Amsterdam: M.M. Olivier, 1888.
- SCHOUTE, D., "Het Geneeskundig Nederland vóór de Stichting der Maatschappij" in: Burger e.a. (cie. gedenkboek), *Gedenkboek*, 1924, 1-11.
- SCHREBER, D.G.M., *Das Turnen vom ärzlicher Standpunkte, zu gleich als Staatsangelegenheit dargestellt*, Leipzig: 1843.*
- SCHREBER, D.G.M., *Streitfragen der deutschen und schwedischen Heilgymnastik*, Leipzig: 1850.*
- SCHREBER, D.G.M., *Kinesiatrik oder die gymnastische Heilmethode. Für Aerzte und gebildete Nichtärzte nach eigenen Erfahrungen dargestellt*, Leipzig: Friedrich Fleischer, 1852.
- SCHREBER, D.G.M., *Die schädlichen Körperhaltungen und Gewohnheiten der Kinder, nebst Angabe der Mittel dagegen*, Leipzig: 1853.*
- SCHREBER, D.G.M., *Ärztliche Zimmer-Gymnastik oder Darstellung und Anwendung der unmittelbaren Heilgymnastische Bewegungen, für jedes Alter und Geschlecht*, Leipzig: 1857 (1855).*
- SCHREBER, D.G.M., *Onze kinderen. Hunne kwade gewoonten en nadeelige lichaams houdingen, benevens opgave der middelen daartegen* (vert.), Utrecht: Dannefelser, 1857.*
- SCHREIBER, J., *Praktische Anleitung zur Behandlung durch Massage und Methodische Muskelübung*, Wenen/Leipzig: Urban & Schwarzenberg, 1888.
- SCHROEDER VAN DER KOLK, J.L.C., "De pathologie en therapie der krankzinnigheid, beknopt uiteengezet". *T. Ned. Maatsch. Geneesk.* 3(1852)49-101.
- SCHUDDEBEURS, P., "Ling, de grondvester der Zweedsche gymnastiek, zijn leven, zijn werk en zijne beteekenis, door Carl August Westerblad", *Maandschr. Heilgymn.* 20(1910)114-124.
- SCHUT, J., *Over de permanente extensie bij gewrichtsontsteking (?)* (proefschrift, Universiteit ?, 1876).*
- SEGBER, J., *Anleitung zu den zweckmässigsten gymnastischen Übungen der Jugend*, z.pl en uitg., 1838.*
- SEGBER, J., *Handleiding tot de meest nuttige kunstmatige lichaams oefeningen. Uit het Hoogduitsch vertaald, en naar onze gebruiken en zeden gewijzigd*, Breda: Van Gulick en Hermans, 1839.
- SEGBER, J., *Handleiding tot eenige uitstekende kunstmatige lichaams oefeningen voor meisjes*, 1840.*
- SEGUN, D., "L'Emploi du massage, de la gymnastique et des bains de vapeur dans le traitement des affections chroniques der articulations", *Gazette Médicale* (1839)?-?.*
- SETTEN, H. van, "Opvoedend onderwijs. De vernieuwing van het Nederlandse volksonderwijs in het begin van de vorige eeuw", *Comenius* 2(1982)5-36.
- SMITS, J.C.J., *De gymnastiek als volksonderwijs, voor allen bevattelijk gemaakt*, 's-Gravenhage: De Erven Doorman, 1845.

- SNEL, H.H., *Mijn streven en wenschen. Grondbegrippen der gymnastiek en eene bijdrage tot hare geschiedenis in Nederland*, 's-Gravenhage: M.J. Visser, 1866.
- SNELLEN, H., *Onderwijs en beoefening der Gymnastiek; acht stellingen*, Utrecht, 1875.*
- SNELLEN, H., "Heelkundige gymnastiek", *Ned. T. Geneesk.* 14(1878)I,61-63.
- SNELLEN, H., "Arts-examens", *Ned. T. Geneesk.* 22(1886)II,490-492.
- SOURTIN, (red.), *Encyclopedie Moderne, ou Dictionaire abrégé des hommes et des choses, des sciences, des lettres et des arts* (25 dln.), Bruxelles: Lejeune, 1827-1830.*
- SOETER, H. en KEIJZER, Th., *Gymnastiek, practische handleiding voor Vrij-, Orde-, Halter- en Staafoefeningen*, Groningen: J.B. Wolters, 1883.*
- SOETER, H., *Kamer-gymnastiek. Actieve, passieve en tegenstandsbewegingen, zonder gebruik van toestellen, met een aanhangsel over het behandelen en voorkomen van ruggegraatsverkrummingen, naar het hoogduitsch van Dr. B. Fromm*, Groningen: Gebroeders Hoitsema, 1888.
- SONDÉN, C.U., *Tal om gymnastiken som bildningsmedel och läkekonst*, niet gepubliceerde lezing gehouden tijdens de algemene vergadering van 8 juli 1840 van de 'Scandinavische natuuronderzoekers' te Kopenhagen.
- SPIESZ, A., *Lehre der Turnkunst*, Basel: 1840-1846.*
- SPRENGER, A.A., *Leidraad bij het onderwijs in gymnastische vrije oefeningen op en van de plaats*, 1869.*
- STEENBERGEN, C.A., "Onze Volksbibliotheken - Toen en nu" in: *Gedenboek Maatschappij tot Nuu van 't Algemeen*, 1934, 149-173.
- STOKVIS, S.H., "De Gymnastiek te Stockholm, door Dr. F. Lagrange", *Maandschr. Heilgymn.* 1(1891)124-127, 159-166, 181-191, 205-217.
- STRECKER, L., *Das Geheimnis der alten Massage mit besonderer Betrachtung des neuen System nach Dr. Metzger. Winke über Handgriffe, Nutzen, Schaden und Verschiedenes in volksverständlicher Weise für Laien-Masseure, Patienten und Interferrenten, als Beitrag zur volksverständlichen Gesundheitspflege*, Darmstadt: Verlag des Verfassers, 1889.
- STUMPF, F.L., *Dr. D.G.M. Schreber, Geneeskundige Kamergymnastiek, uitvoerbaar zonder gereedschap of vreemde hulp en geschikt voor beiderlei kunne en verschillende leeftijden. Naar het Hoogduitsch bewerkt door Dr. F.A.C. Waitz*, 10e vermeerderde en verbeterde druk, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1913.
- TAAPKEN, G. Bespreking van *De spierzamentrekking en derzelver genezing, in het bijzonder toegepast op de verkrumming* door H.M. Duparc en *Geschied- en oordeelkundige beschrijving van de pees- en spierdoorsnijding, benevens eene beredeneerde uiteenzetting van derzelver aanwijzingen en tegenaanwijzingen* door H.M. Duparc. *Ned. Lancet* (2e serie) 3(1847/1848)438-448.
- TAAPKEN, G., "Antwoord op de antikritiek van Dr. H.M. Duparc" met nawoord van de redactie van het *Ned. Lancet*, *Ned. Lancet* (2e serie) 3(1847/1848)687-691.
- TALMA, S., "Het practisch staatsexamen", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)523-524.
- TAMSE, C.A., "De politieke ontwikkeling in Nederland 1862-1874" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 147-178.
- TAMSE, C.A., "De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 228-244.
- TERLOUW, Th.J.A., *Een socio-historische benadering van de professionalisering in de fysiotherapie: een voorstudie*. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie, 1987.
- TERLOUW, Th.J.A., OBBENS, H.J.M., *De ontwikkeling en uitbouw van een beroep: Fysiotherapie*. Niet gepubliceerde studie, 1986
- TERLOUW, Th.J.A., OBBENS, H.J.M., "Geschiedenis van de fysiotherapie in Nederland", *Lichamelijke Opvoeding en Sportbegeleiding*, nr.7, november 1986, VI.7.Ter.1-22
- TEXEIRA DE MATTOS, I., "Rapport der commissie voor geneeskundige politie en algemeene gezondheidsregeling, uitgebragt in de algemeene vergadering der Ned. Maatschappij tot bev. der Geneeskunst, gehouden 24 en 25 junij 1857 te Zwolle", *Ned. T. Geneesk.* 1(1857)451-457.

- TUN, Th. van, "Het sociale leven in Nederland 1844-1875" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 28-53.
- TUN, Th. van, "Het sociale leven in Nederland 1875-1895" in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis*, 1988, 193-227.
- TILANUS, C.B., *Schets der Heelkunde tot leidraad voor zijne lesse*, Amsterdam: Sulpke, 1835.*
- TILANUS, C.B., "Over mechano-therapie", *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)I,749-761.
- TILANUS, C.B., "Over de mechanische behandeling der tabes naar het systeem Hessing", *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)II,640-641.
- TISSOT, C.J., *Gymnastique médicale et chirurgicale, ou essai sur l'utilité du mouvement et des différents exercices du corps et du repos dans la cure des différentes maladies*, Parijs: 1780.*
- TREUB, H., "Dr. J.L. Dusseau", *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,79-80.
- TSOUYOPOULOS, N., *Andreas Röschlaub und die Romantische Medizin. Die philosophischen Grundlagen der modernen Medizin*, Stuttgart/New York: Gustav Fischer Verlag, 1982.
- TUINENBURG, J., *De Ergostat van Dr. Gaertner, zijne therapeutisch toepassing en gebuiksaanwijzing, speciaal voor Ontvettingskuur, Zenuwlijden, Longen-Gymnastiek enz.*, Dordrecht: C. Morks Jzn., 1888.
- TUINENBURG, J., (advertentie), *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.42.
- UEBERHORST, H., *Geschichte der Leibesübungen. Band 3/1. Leibesübungen und Sport in Deutschland von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg*, Berlin/München/Frankfurt a.M.: Verlag Bartels & Wernitz KG, 1980.
- ULRICH, A.S., *Jahresbericht des Instituts für swedische Heilgymnastik in Bremen*, Bremen: 1857-1878.*
- ULRICH, A.S., *Beitrag zur Therapie der Rückgratsverkrümmungen*, Bremen: 1860 (1857).*
- ULRICH, A.S., *De la chlorose et de son traitement au moyen de la gymnastique scientifique*, Antwerpen: 1860.*
- ULRICH, A.S., *Sur la nécessité d'une éducation physique pour l'espèce humaine, mémoire adressée à monsieur le Ministre de l'Intérieur de S.M. le Roi des Belges*, Bremen: 1861.*
- ULRICH, A.S., *Pathologie und Therapie der muskulären Rückgratsverkrümmungen*, Bremen: 1874.*
- VALENTIN, B., *Geschichte der Orthopädie*, Stuttgart: Georg Thieme Verlag, 1961.
- VERBERNE, L.G.J., *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925*, 2 dln., Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1957 (1938).
- VERDOORN, J.A., *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Nijmegen: Sun, 1981 (1965).
- VERITAS, (zonder titel), *Geneesk. Cour.* 28(1874)nr.24.
- VERWEY, G., *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking*, Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976.
- VESTDIJK, S., *De gymnastiek in Nederland, zoo als zij is en wezen moest*, Haarlem: W.J. Kat, 1864.
- VESTDIJK, S., *Oppervlakkige beschouwingen over den intellectueelen toestand onzer gymnastiek en hare examens*, Haarlem: J.F. Haeseker, 1869.
- VESTDIJK, S., *Mededeelingen omtrent een nieuw gymnastiekwerktuig genaamd MEDISCH-ORTHOPAEDISCH HIJSCHTOESTEL, ontworpen door S. Vestdijk, gymnastiek-onderwijzer te Haarlem*, Haarlem: J.F. van Dobben, 1873.
- VESTDIJK, S., *Open brief aan ouders en voogden der leerlingen van S. Vestdijk, gymnastiekonderwijzer te Haarlem*, Haarlem: W.J. Kat, 1873.
- VESTDIJK, S., (advertentie), *Geneesk. Cour.*, 31(1877)nr.52.
- VESTDIJK, S., (advertentie), *Geneesk. Cour.*, 32(1878)nr.47.
- VESTDIJK, S., *Een pleidooi voor kinderen, die in het geheel geen, of onvoldoend onderwijs ontvangen in de gymnastiek. Opgedragen aan alle omtrent deze zaak onwetende ouders of verzorgers van schoolgaande kinderen*, Amsterdam: J. Casparus Dreckmeier, 1879.
- VESTDIJK, S., "Een en ander over het liggen", *De Turnvriend* 1(1881)114-118.

- VESTDIJK, S., *Nadere mededeelingen omtrent het nieuw gymnastiekweruig genaamd medisch-orthopaedisch hijschtoestel, officieel goedgekeurd bij Koninklijk besluit van den 5 Maart 1874, n°19 ontworpen door S. Vestdijk, Hygieinisch-Gymnast te Amsterdam*, Amsterdam: I. Bremer, 1882.
- VIETH, G.U.A., *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen*, Frankfurt/Main: Wilhelm Limpert Verlag, 1970 (1794).
- VIJF-EN-ZEVENTIG, *Na --- jaar. Gedenkboek uitgegeven bij het 75-jarig bestaan der Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland. 1862-1937*, Uitgave van het Jan Luiting Fonds, Publicatie- en Studiefonds van de Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland, nummer 12, 1937.
- VIRCHOW, R., *Die Einheitsbestrebungen in der wissenschaftlichen Medizin*, Berlijn: 1849.*
- VOS, F., "Herstelling van eenen aangeboren horrelvoet, door onderhuidsche pees-doorsnijding, en opvolgende werktuigelijke nabehandeling", *Ned. Lancet* 4(1841/1842)350-359.
- WAGENAAR, R.C., "De Natuurfilosofische gymnastiekleer van Per Henrik Ling". Niet uitgegeven scriptie Vrije Universiteit Amsterdam, Vakgroep Theoretische en Historische Lichamelijke Opvoedkunde, 1985.
- WAGENINGE, P.J. van, "Waarnemingen uit het gebied der operative orthopaedie", *Ned. Lancet* 2(1839/1840)150-165, 216-230.
- WAITZ, F.A.C., *Geneeskundige Kamer-Gymnastie of voorbehoedende en genezende lichaamsbewegingen, door Dr. D.G.M. Schreber*, Arnhem: 1857.
- WAL, H. de, "FISCHER, Behandeling van scoliose", *Ned. T. Geneesk.* 24(1888)II,465-467.
- WEBER, W. en WEBER, E., *Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge*, Göttingen: z. uitg., 1836.*
- WELIJ, D.L. van, "Toestel ter bevestiging van den opperarm in het schoudergewricht bij habituele ontwrichting", *Ned. T. Geneesk.* 18(1882)I,725-727.
- WELIJ, D.L. van, "Habitueele verplaatsing der knieschijf", *Ned. T. Geneesk.* 23(1887)I,114-118.
- WERNER, J.A.L., *Medicinische Gymnastik oder Kunst verunstaltete und vor ihrer natürlichen Form und Lageverhältnissen Teile des menschlichen Körpers nach anatomischen und physiologischen Grundsätzen zurück zu führen und zu kräftigen*, Dresden/Leipzig: 1838.*
- WERNER, J.K., *Reform der Orthopaedie in 60 Thesen durchgeführt*, Berlin: 1851.*
- WERNER, J.K., *Grundzüge einer wissenschaftliche Orthopädie*, Berlin: 1852.*
- WESTERBLAD, C.A., *Ling. The founder of Swedish Gymnastics. His life, his work and his importance*, London: Sampson Low, Marston & Co. Limited, 1909.
- WET, --- *van den 28sten Junij 1854, tot regeling van het Armbestuur*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°100, 1854.
- WET, --- *van den 13den Augustus 1857, op het lager onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°103, 1857.
- WET, --- *van den 2den Mei 1863, houdende regeling van het middelbaar onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°50, 1863.
- WET, --- *van den 1sten Junij 1865, regelende het geneeskundig Staatstoezigt*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°58, 1865.
- WET, --- *van den 1sten Junij 1865, regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°59, 1865.
- WET, --- *van den 1sten Junij 1865, regelende de uitoefening der geneeskunst*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°60, 1865.
- WET, --- *van den 1sten Junij 1865, regelende de uitoefening der artsenijbereidkunst*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°61, 1865.
- WET, --- *van de 8sten Julij 1874, tot wijziging der wet van den 1sten Junij (staatsblad n° 59), regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°97, 1874.
- WET, --- *van den 28sten April 1876, tot regeling van het hooger onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°102, 1876.

- WET, --- van den 17den Augustus 1878, houdende herziening der wet van 13 Augustus 1851 (Staatsblad n°. 103), tot regeling van het lager onderwijs, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°127, 1878.
- WET, --- van den 25sten December 1878, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekers-bediende, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°222, 1878.
- WET, --- van den 25sten April 1879, houdende aanvulling der wet van 2 Mei 1863 (Staatsblad n°. 50), tot regeling van het middelbaar onderwijs, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°87, 1879.
- WET, --- van den 3den Maart 1881, tot vaststelling van een Wetboek van Strafrecht, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°35, 1881.
- WET, --- van den 15den April 1886, houdende bepalingen, regelende het in werking treden van het bij de wet van 3 Maart 1881 (Staatsblad n°35) vastgestelde Wetboek van Strafrecht en den overgang van de oude tot de nieuwe strafwetgeving, alsmede om overeenstemming te brengen tusschen de bestaande wetten en het nieuwe wetboek, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°64, 1886.
- WET, --- van den 8sten December 1889, tot gedeeltelijke herziening der wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°.127), tot regeling van het lager onderwijs, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n°175, 1889.
- WET, --- op de paramedische beroepen. Wet van 21 maart 1963, Sibl. 113, houdende de regelen betreffende de uitoefening van paramedische beroepen, bewerkt door Mr. G.H.Ch. Harloff, 5e druk, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1981.
- WIDE, A., *Handbuch der Medicinischen Gymnastik für Ärzte, Studierende und Gymnasten*, Wiebaden: Verlag von J.F. Bergmann, 1897.
- WIGGEN, G.J. van, *In meer eerbare banen. De ontwikkeling van het tandheelkundig beroep in Nederland van 1865-1940*, Amsterdam: Rodopi, 1987 (proefschrift Rijks-Universiteit Utrecht, 1987).
- WIGGERMAN, A.J., *Handleiding voor hen, die zich willen bekwamen voor het theoretisch examen in de Gymnastiek*, 1872.*
- WIJK Bz., J. van, *Beschrijving van het Opvoedingsinstituut te Schnepfenthal*, Amsterdam: J. van der Hey, z.j.*
- WIJNHOFF, J.A., "Een paar opmerkingen naar aanleiding van het rapport der commissie, welke advies uitbracht, omtrent de opleiding van aanstaande geneeskundigen", *Ned. T. Geneesk.* 21(1885)I,464-467.
- WILDT, Kl.C., "Einflüsse der schwedischen Gymnastik auf die Leibesübungen in Deutschland bis 1900, ein Überblick" in: J. LINDROTH (ed.), *Congress Report*, 1979, 42-47.
- WIT, A. de, "Een eeuw fysiotherapie in Nederland" in: Cranenburg, B. van e.a. (red.), *Jaarboek*, 1989, 1-15.
- WITHAAR, D., (zonder titel), *Olympia* 1(1886/1887)nr.46.
- XXX, "Iets over het 'adverteeren van geneeskundigen'", *Geneesk. Cour.* 42(1888)nr.7.
- ZEEHUISEN, H., "De invloed van massage op de urine-afscheiding", *Ned. T. Geneesk.* 25(1889)I, 88-89.
- ZEGERS, H.A., "Het rekverband van Taylor bij de behandeling van coxitis", *Ned. T. Geneesk.* 10(1874)I,259-264.
- ZEGERS, H.A. Bespreking van *Over de permanente extensie bij gewrichtsontsteking* door J. Schut, *Ned. T. Geneesk.* 12(1876)I,32-36.

III ARCHIVALIA EN ANDERE BRONNEN

ARCHIVALIA

GEMEENTE-ARCHIEF AMSTERDAM

Particulier archief Gymnastiekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Inv. nr. 323)

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST UTRECHT

Stadsarchief IV (Inv. nr. 94)

ARCHIEF KONINKLUK NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR FYSIOTHERAPIE

(Amersfoort)

ARCHIEF/BIBLIOTHEEK VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE GYMNASIEK BOND

(Beekbergen)

ARCHIEF/BIBLIOTHEEK VAN DE KONINKLIJKE VERENIGING VAN LERAREN LICHAAMELIJKE OPVOEDING

(Zeist)

ANDERE BRONNEN

VERSLAGEN VAN DE HANDELINGEN VAN DE TWEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL

VERSLAGEN AAN DEN KONING VAN DE BEVINDINGEN EN HANDELINGEN VAN HET GENEESKUNDIG
STAATSTOEZIGT

IV HERKOMST VAN ILLUSTRATIES

- Afb. omslag : Schreiber, *Praktische Anleitung*.
 Afb. 1, p. 8 : Archief Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie

HOOFDSTUK 1

- Afb. 2, p. 35 : Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis".
 Afb. 3, p. 40 : GutsMuths, *Gymnastik*; Van Geuns, *Volledig leerstelsel*.
 Afb. 4, p. 42 : Altmann, "De geschiedenis".
 Afb. 5, p. 60 : Van Geuns, *De staatkundige handhaving*; Van Geuns, *Volledig leerstelsel*.
 Afb. 6, p. 62 : Stichting Iconographisch Bureau Den Haag (Rijkens); Rijkens, *Praktische handleiding*.
 Afb. 7, p. 81 : Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Van Onsenoort); Van Onsenoort, "Eenvoudig werktuig".
 Afb. 8, p. 87 : Schreiber, *Praktische Anleitung*.
 Afb. 9, p. 91 : Valentin, *Geschichte* (Heine); Rogge, "Uit de geschiedenis".

HOOFDSTUK 2

- Afb.10, p.116 : Lindeboom, *Geschiedenis* (Schroeder van der Kolk); Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Donders).
 Afb.11, p.124 : Kramer en Lommen, *Geschiedenis*.
 Afb.12, p.138 : Hubert van Blijenburgh, "De geschiedenis" (Rothstein); Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Van Hasselt).
 Afb.13, p.152 : Schreiber, *Kinesiatrik*.
 Afb.14, p.154 : Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Allebé en Van Cappelle); Stichting Iconographisch Bureau Den Haag (Lubach).
 Afb.15, p.167 : Wide, *Handbuch* (Inrichting Sätherberg); Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Dusseau)
 Afb.16, p.182 : Kostelijk, *Johann Georg Mezger* (Mezger); Boer, "De geschiedenis" (Disse).

HOOFDSTUK 3

- Afb.17, p.219 : Bullerdieck, *Eerste verslag; Geneeskundige Courant*, 1876 (advertentie Milo).
 Afb.18, p.244 : Mezger, *Behandeling*; Stichting Iconographisch Bureau Den Haag (Donkersloot).
 Afb.19, p.253 : Burger e.a., *Gedenkboek* (Snellen); Milo, *De heilgymnastiek*.
 Afb.20, p.265 : Burger e.a., *Gedenkboek* (Van Iterson); Vereniging Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (Korteweg en Tilanus).
 Afb.21, p.271 : Scheffer, "Een tijdperk".
 Afb.22, p.302 : *Geneeskundige Courant*, 1886 (advertentie Hagens) en 1888 (advertenties Tuinenburg en Milo).

HOOFDSTUK 4

- Afb.23, p.326 : Archief Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie.

V GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AFKORTINGEN IN TEKST EN NOTEN

CGI	: Centraal Gymnastiek Instituut
CGPAG	: Commissie voor Geneeskundige Politie en Algemeene Gezondheidsregeling
GAA	: Gemeente-archief Amsterdam
GAU	: Gemeentelijke archiefdienst Utrecht
Genootschap	: Genootschap ter boefening van de Heilgymnastiek in Nederland
h.b.s.	: hogere burgerschool
m.u.l.o.	: meer uitgebreid lager onderwijs
MNA	: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
NMG	: Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst
NGV	: Nederlandsch Gymnastiek Verbond
RGOV	: Rotterdamsche Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging
u.l.o	: uitgebreid lager onderwijs
VGON	: Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland
VGS	: Verslag aan den Koning van de Bevindingen en Handelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht (vanaf 1882: Staatstoezicht)
VOGN	: Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland

AFGEKORTE TITELS VAN TIJDSCHRIFTEN

Geneesk. Cour.	Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden
Maandber. Ned. Gymn. Verb.	Maandbericht van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond
Maandbl. Kwakz.	Maandblad van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij
Maandschr. Heilgymn.	Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek
Med. Cont.	Medisch Contact
Ned. T. Geneesk.	Nederlands(ch) Tijdschrift voor Geneeskunde
Ned. T. Fys.	Nederlands Tijdschrift voor Fysiotherapie
Ned. Weekbl. Geneesk.	Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen
Ned. Lancet	Nederlandsch Lancet
Nieuw Prakt. T. Geneesk.	Nieuw Praktisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang (vanaf 1849)
Nieuw Pract. T. Geneesk.	Nieuw Practisch Tijdschrift voor Geneeskunde in al haren omvang (vanaf 1847)
Nieuwe Bijdr. Ond. Opv.	Nieuwe Bijdragen in het Onderwijs en de Opvoeding in het Koninkrijk der Nederlanden
Paleis Justitie	Het Paleis van Justitie
Pract. T. Geneesk.	Practisch Tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang (vanaf 1855)
Pract. T. Geneesk.	Practisch Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang (tot 1847)
T. Gesch.	Tijdschrift voor Geschiedenis
T. Gezondheidsl.	Tijdschrift voor Gezondheidsleer
T. Phys. Ther. Hyg.	Tijdschrift voor Physische Therapie en Hygiëne
T. Ned. Gymn. Verb.	Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond
T. Ned. Maatsch. Geneesk.	Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst
Weekbl. Regt/Recht	Weekblad van het Regt(Recht)

VI REGISTER VAN PERSONEN

- A**
- About, E. 273
 Addink, J.M. 224
 Adelman, G.B.F. 75
 Adrian, P.C. 269, 271, 279
 Aghina, J.J. 308, 309
 Åkerman, N. 38, 167
 Albers, Hk. 230, 232-234, 320, 321, 333
 Ali Cohen, L. 86, 131, 187, 204, 210, 299
 Allebé, G.A.N. 128, 131, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 161-164, 166, 173, 176, 178, 179, 181, 182, 186, 187, 189, 243, 251, 254, 258, 283, 284, 289, 298
 Amoros e Ondeano, F. 48, 49, 83, 88, 94, 96
 Andry, N. 83
 Angerstein, E. 45
 Antyllus 246
 Archichenus 246
 Arntzenius, A.K.W. 331
 Arohnheim 220
 Aumerie, J.F. d' 92, 150
- B**
- Baart de la Faille, J.M. 218, 220, 290
 Bach, F. 17
 Bader, C.A. 234, 321, 325
 Baerends, G.C. 234
 Barach, A. 75
 Baruch, I.Z. 16, 17, 20
 Basedow, J.B. 39
 Baudet, H.Ph. 231, 234
 Becguerel 141
 Beer Poortugael, D.J. den 65
 Bérard 157
 Berend, H.W. 43, 76-78, 82, 84, 93, 116, 141, 150, 165, 169
 Bérenger Férand 248
 Berger, P.L. 15
- Berlin, W. 176-178, 188
 Bichat, M.F.X. 69
 Bilderdijk, W. 58
 Binneveld, J.M.W. 13, 14
 Blache 141
 Blom, Joh. 257
 Blumhardt, F. 139
 Blundell, J.W.T. 142
 Boeck, C.W. 166
 Boerhaave, H. 70
 Bois-Reymond, E.H. du 44
 Bonnet, A. 78, 84, 116
 Boogman, J.C. 101, 102
 Bosman Tresling, J. 86, 88-90, 96, 98, 114, 127, 131, 144-148, 166, 186, 191, 192
 Bosscha, J. 284
 Bouvier, S.H.V. 78, 80, 141
 Branting, L.G. 33-35, 37, 38, 88, 115, 142, 144, 145, 168, 169, 191
 Breemen, J.F.L. van 17
 Bremen, van 117
 Brodie, B.C. 79
 Broers, H.J. 115, 185, 187
 Brugmans, I.J. 104, 107, 112
 Buijn, H. de 81
 Bruin, C.G. de 77, 82, 165, 166
 Bruïne, P.J.H. de 269, 334
 Bruining, J. 81
 Bruinsma, G.W. 301
 Bruinsma, V. 301
 Bruyn-Kops, J.L. de 285, 289
 Büchner, W.F. 185
 Bullerdieck, E. 37, 47, 213-221, 223, 226, 240
 Burgmans, H.I. 234
 Busch 252
- C**
- Calvelage 183
 Campe, J. 39
 Camper, P. 70
 Cappelle, H. van 128, 147-149, 154, 166, 186, 189-193, 258, 289
 Carus, E.A. 43
 Clemens, A.L. 232, 234, 276, 277, 280
 Clias, P.H. 61, 83, 121
 Cock, R. ter 234
 Coert, J. 234
 Confeld, F.P.H. 37, 47
 Cornelis, C.J. 248
 Coronel, J. 331
 Coronel, S.S. 131, 210, 232, 278, 279, 289, 323, 331, 332
 Corvisart, J.N. 69
 Coulter, J.S. 291, 292
 Croesen, F.G. 251, 256, 257, 271, 272, 279, 282, 286, 287
 Cromjongh, J.R.A. 157
 Cupérus, N.J. 249, 250, 255, 338
- D**
- Dally, N. 220
 Davis, H.G. 225
 Dedem, W.K. van 289
 Delfraise 140
 Delpech, J.M. 48, 83, 116, 142, 263
 Delprat, C.C. 267
 Denekamp, M. 224
 Desguin, V. 249
 Deventer, H. van 74
 Dieffenbach, J.F. 76, 78, 79, 83, 84, 146, 264
 Dijk, G.A. van 290
 Diocles van Carystes 246
 Disse, J.S.G. 179, 182-184, 186, 188, 213, 233, 287, 288, 330, 334
 Doesschate, P.J.A. ten 233
 Donders, F.C. 115, 116, 128, 181, 185, 187, 188, 211, 250
 Donkersloot, N.B. 97, 139, 149, 153, 188, 243-248, 251, 258, 265

- Duchenne de Boulogne, G.B. 264
 Duif, A. 16, 18, 19
 Duparc, H.M. 82
 Dupont, F.J. 222
 Dusseau, J.L. 37, 166-176, 178-181, 186, 188-190, 192, 229, 233
 Duval, V. 78
- E*
- Ebner, J.G. 139
 Ebner 220, 223
 Eck, D. van 289
 Edelman, H. 234, 321, 322, 327, 331
 Egeling, L.J. 131, 187, 204, 210
 Ehrenhoff, C.C. 36, 49
 Einde, J.F.B.A. op 't 233, 237
 Eiselen, E.W.B. 39, 41, 43, 63, 94, 114, 126, 127
 Eldik, C. van 86
 Ellerman, G.H.L. 188
 Erp Taalman Kip, van 322
 Eshuijs, C.H. 246, 248, 251, 265
 Est, J.J. van der 233, 270
 Est, M.A. van der 126, 178, 179, 182-184, 186, 188, 213, 233, 234, 269, 313
 Eulenburg, M.M. 43-46, 95, 139, 142, 144, 145, 148, 168, 169, 176, 189, 191, 220, 225, 243, 259
 Euler, C. 25, 46, 67, 122, 113-115, 118-127, 137, 147, 157-160, 164, 165, 175, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 191-194, 213, 270
 Euler, C.P. 44, 45, 219, 223
 Evers, J.C.G. 131, 160, 161, 284, 289
- F*
- Fischer, E. 331, 336
 Flashar 266
 Fokker, A.A. 131
 Frank, J.P. 39, 58
 Frank, Ph.S. 233
- Fricke, J.C.G. 75
 Fugglie 142
 Fuhri, G.L. 220, 221, 224
 Fuller, F. 61
- G*
- Galenus 38, 246
 Gaubius, H.D. 70
 Georgii, C.A. 33-37, 49, 86, 115, 141, 142, 144, 145, 148
 Geuns, J. van 40, 60, 61, 64, 128, 181
 Geuns, J. van (medicus) 69, 70, 73, 181, 211
 Geuns, M. van 58, 59, 61, 69
 Girard 180
 Gobée, C. 188
 Godefroi, M.J. 207
 Goedhart, J.P. 230, 233, 248, 321
 Goethe, J.W. von 48
 Goudsmit, J. 206, 207
 Graves, R.J. 79, 80
 Groothols, J.H.J. 54, 90, 92, 93, 96, 117, 138, 178
 Groshans, G.Ph.F. 216
 Grote, F.C. 233, 234, 255
 Gruijter, C.A.J. de 179, 184-186, 188-190, 213, 221, 230, 233, 240, 247-250, 255, 257-259, 339
 Guérin, J.R. 78, 116, 264
 Günther, G.B. 76, 77, 84
 Gunzburg 225
 GutsMuths, J.C.F. 31, 39, 40, 42, 48, 60, 63, 94, 96, 157
- H*
- Hagens, W.C. 234, 237
 Hale Thomson, F. 79
 Hamecher, F.E. 234, 305, 306
 Hamisch 36
 Haneveld, G.T. 16, 18-20, 181, 290, 291
 Hartelius, T.J. 34
 Hasselt, A.W.M. van 97, 115, 137-139, 185-188, 190-191
 Heemskerk, J. Azn. 177, 195, 284, 297
- Hegge Zijnen, B.G. van der 245-247, 251, 265
 Heidenreich, F.W. 48, 83, 84
 Heije, J.P. 128, 170, 171
 Heine, J. 43, 82, 140
 Heine, J.G. 47, 48, 54, 78, 83, 90-92, 96, 140, 150, 178
 Hellemans, J. 230, 232-234, 248, 280, 281, 321
 Hesse, G. 255, 256
 Hijmans, W.F.H. 232, 234, 274, 275, 287
 Hippokrates 246, 38, 70
 Hoeven, J. van der 221
 Hoeven, L. van der 234
 Hofstra, T. 233
 Hossard, J. 79
 Houten, S. van 107
 Houwaart, E. 128, 133, 187, 210-212, 292
 Huber, C.U.J. 143, 144, 147, 163, 186, 189, 190
 Hueter, C. 264
 Hufeland, C.W. 39, 70
 Huizinga, J.M. 233, 270
- I*
- Ideler, C.W. 158, 159, 189
 Ilcken, A. 184, 188, 189
 In de Betou, G. 36, 49, 142
 Israëls, A.H. 86, 134, 187
 Iterson, F.H.G. van 224, 225
 Iterson, J.E. van J. Az. 263-265, 267, 268, 292-294, 340
- J*
- Jacobs, J. 233
 Jahn, F.L. 24, 29, 39-43, 94, 126, 264
 Jalade-Lafond, G. 48, 78
 Jansen, J.H. 128, 188
 Jelgersma, G. 270
 Jong, E. de 279, 280
 Jorissen, Th. 55
- K*
- Kallenbach, F.W.O. 222, 224

- Kappeyne van de Coppello, J. 103, 259
 Kellgren, J.H. 37, 47
 Kierulf, C.T. 142, 143
 Kirkbride 79
 Kjölstad, G.N. 142, 143, 166
 Klinkert, J.J. 13, 205, 208
 Kloss, M. 154, 155, 163, 164, 182, 184
 Kluge, H.O. 47, 182
 Koch, K.F. 43, 88
 Kock, L.J. 159, 160, 193
 Koning, M. 82
 Korst, J.K. van der 72, 73
 Kortenhoeven, D. 16, 19, 20
 Korteweg, J.A. 231, 234, 262, 265, 269, 292, 327, 330, 335-337, 339, 340
 Kostelijk, P.J. 16, 18, 20, 180
 Kramer, J.P. 288
 Kreel, H. van 234, 321, 325-327
 Krogt, Th.P.W.M. van der 13-16
 Kugel, J. 19, 288
 Kuiper, J. 182, 183
- L*
- Labberté, L.D. 288
 Laënnec, R.L.H. de 69
 Laisné, N. 36, 49, 141
 Lammerts van Bueren, R. 233
 Langenfeld, H. 45, 47
 Langgaard, O. 139, 140
 Lieburg, M.J. van 71, 72
 Liedbeck, P.J. 36
 Lindeboom, G.A. 69, 73
 Ling, H.F. 34, 36, 45, 142
 Ling, P.H. 23, 29-39, 44-46, 48, 49, 54, 86-89, 93-96, 98, 115, 127, 138, 141-149, 158, 166, 186, 187, 191, 217, 264, 295
 Lister, J. 73, 261
 Locke, J. 39, 79
 Lodewijk Napoleon 50
 Lommen, N. 38, 46, 48
 Londe, C. 88
 Lonsdale, E.F. 142
 Loo, L.F. van 52, 107
 Louvrier 77, 78
 Löwenstein, J.S.L. 220
 Lubach, D. 154, 156-158, 187, 233, 243, 258, 272, 286, 289, 298
- M*
- Maas, H. van der 234, 321
 Maissonabe, C.A. 77
 Maszmann, H.F. 36, 44
 Mathijssen, A. 74
 Matthijssen, M.A.J.M. 57, 63, 122
 Maury, J.B.C. 220, 221
 Mess, P.M. 149, 150, 165, 166, 186, 224, 234
 Meulen, J.E. van der 229, 233
 Mezger, J.G. 16, 18, 25, 74, 164, 179-182, 185, 186, 188, 213, 218, 229, 231-234, 236, 241-244, 246-248, 266, 267, 290, 313
 Mijn, W.B. van der 212
 Mijnhardt, W.W. 55
 Milatz, F.F. 234, 321, 322, 326
- N*
- Milo, J.G. Jr. 213, 218-226, 230-235, 237, 238, 240, 251-256, 258, 269, 289, 298, 300, 321, 334-337, 340
 Minkman, E. 234, 298, 320-327, 330, 331, 333-335
 Mok, A.L. 15, 16
 Moleschot, J.A.F. 128
 Molewater, J.B. 216, 220, 221
 Moll, J.J. 307
 Monsjou, J.A. van 176, 179, 182-184, 186, 188, 213
 Morton, W.T. 73
 Moulin, D. de 69, 70, 73, 261, 262
 Mulder, E. 16, 18-20
 Mulder, G.J. 128, 211
 Mullers, G.J. Jr. 232, 234, 276-278, 320
- O*
- Nachtegall, F. 31
 Napoleon Bonaparte 50
 Neumann, A.C. 44, 45, 133, 142, 144, 145, 148, 150, 165, 189, 191, 222-225, 324
- P*
- Niemeyer, P. 157
 Nieuwenhuysen, van 234
 Nieuwenhuijzen, J. 55
 Nietzsche, F.R. 44, 45, 189
 Nortier, A. 218
 Nortier, P.J. 218
 Nyblaeus, G. 34
 Nycander, C.M. 37, 249, 331
- Q*
- Oberon 152
 Oehlschläger, A. 31
 Olm, M.J. van 331
 Onsenoort, A.G. van 80, 81, 97
 Ooykaas, J.C. 81
 Oppenheim, M. 77
 Otta, G. 37
 Overbeek de Meyer, G. van 298
- R*
- Pauli, G.M. 36
 Penn, J. 86, 131, 165, 187, 204
 Pennink, J.J. 66
 Pestalozzi, J.H. 39, 41
 Pfister, G. 45, 47
 Philippeaux 246
 Pieters, J. 176, 178, 179, 182, 183, 213, 233, 234
 Pigeaud, J.J. 234
 Plato 38
 Ploegsma 124
 Plooster van der Roest, W.C.J.H. 234, 304
 Polano, M. 216, 220, 231, 263
 Posthuma, S. 225
 Pous Koolhaas, C.P. 131, 149
 Pravaz, C.G. 48, 140
 Priat 141
 Pruijs van der Hoeven, C. 134, 160, 193
- Q*
- Querido, A. 297

Quetelet, A. 163

R

Ranke, J.R. 231
 Ranneft, S.B. 231
 Ravoth, F.W.Th. 140
 Reibmayr, A. 264-267
 Reijs, J.H. Jr. 234, 320-327,
 331, 333, 336
 Renssen, W. 231, 234, 331
 Retzius, M.C. 144
 Reysen, P. van 233, 298
 Richter, H.E. 144
 Riehm, C.H. 187
 Rienderhoff, F. 97
 Rijkens, J.A. 85, 98
 Rijkens, N. 144
 Rijkens, R.G. 61-64, 66, 85,
 86, 97, 98, 126, 143, 144,
 157, 164, 213
 Rijkers, P.G. 256
 Röell, C.C. 82
 Roggen, J.M. van 82
 Romberg, M.H. 144
 Ron, C.F. de 35, 36, 142,
 144, 148, 191
 Ross, G. 144
 Roth, M. 49, 142
 Roth, A. 220
 Rothstein, H. 44, 45, 86, 127,
 138, 143-145, 182
 Rousseau, J.J. 39
 Royen 63
 Ruijter, J.J. de Jr. 232, 234
 Ruland, M.H.J. 231, 234
 Russdorf, von 152
 Ruysch, W.P. 270

S

Salverda, M. 272-275
 Salzmann, C.G. 39
 Säterberg, C.H. 167-169
 Schelling, F.W. 30, 69
 Scheltema, S.P. 128, 143, 158
 Schepers, R. 13, 14
 Schildbach, K.H. 43, 222, 225
 Schilling, J.A. 242
 Schoondermark, J. Jr. 232,
 234, 266, 267, 323, 324
 Schootman, C.M. 234
 Schrant, J.M. 66

Schreber, D.G.M. 43, 144,
 145, 150-152, 155, 157,
 158, 182, 184, 186, 189,
 191
 Schreiber, J. 331
 Schroeder van der Kolk, J.L.C.
 114-116, 119, 128, 149,
 181, 185, 187, 250
 Schultze, F. 45
 Segers, J. 157
 Setten, H. van 111
 Shaw, J. 49, 94
 Snellen, H. 250, 253, 254,
 283
 Sondén, C.U. 36
 Spiesz, A. 24, 29, 39, 41-43,
 46, 94, 126, 155, 271
 Sprenger, A.A. 232, 234, 274
 Steffens, H. 30
 Stein, C.H. von 234
 Stokvis, S.H. 234, 321, 327
 Streubel, J.F. 182, 183, 280
 Stromeyer, G.F.L. 76, 81, 83,
 146, 264
 Stumpf, F.G. 230, 233
 Suringar, W.H. 120

T

Taapken, G. 82
 Tamplin, R.W. 116
 Tavernier, A. 79
 Temkin, O. 68
 Teixeira de Mattos, I. 131,
 164, 165, 297, 299, 304
 Thorbecke, J.R. 25, 101, 102,
 114, 194, 199, 201, 203-
 207, 212, 296
 Tijn, Th. van 105-108, 111
 Tilanus, C.B. (sr.) 181, 188
 Tilanus, C.B. 231, 234, 265,
 268, 269, 292, 313, 327,
 334

Tissot, C.J. 39
 Trip, C.U.J. 231, 234
 Tuinenburg, Joh. 234, 321
 Tusch, F.J. 67, 162, 180, 183,
 184

U

Ulrich, A.S. 37, 47, 223, 225

V

Vaillant, C.J. 284
 Valentin, B. 43, 74, 262
 Velpeau, A.A.L.M. 78
 Verdoorn, J.A. 53, 69
 Verspyck, H.L. 299
 Verwey, G. 52, 101
 Vestdijk, S. 230, 232-234,
 237, 241-243, 248, 270,
 297, 298
 Vieth, G.U.A. 39, 60, 94
 Villame, P. 39
 Virchow, R. 44, 47, 133
 Volkman, R. van 264
 Vollenhoven, H. van 222
 Voorhelm Schneevoegt, G.E.
 128, 211
 Vos, F. 82
 Vries, E. de 233, 234
 Vrolik, W. 162, 176, 181, 188

W

Waardenburg, J.G. 233
 Wageninge, P.J. 82
 Waitz, F.A.C. 151
 Wartmann, J.Th. 231, 234
 Werner, J.A.L. 43, 64, 88
 Werner, J.K. 137-139, 185,
 225
 Wigen, G.J. van 13, 14
 Willem I 50, 51, 53, 66, 101,
 129
 Willem II 66, 101
 Willem V 49, 50
 Woelders, H.A. 233
 Wopkes, J.J. Jz. (alias J. van
 Amstel) 330, 332-334
 Wurfain, C.L. 73, 231, 234

Z

Zabludowski, J. 265, 266
 Zander, J.G.W. 268
 Zeeuw, de 230, 233, 248
 Zörnitz 182
 Zwaan, H. de 224

